

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 22

На пошану професора П. Ф. Лаптіна

Кам'янець-Подільський
ПП «Медобори-2006»
2012

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

Рецензенти:

Л.В.Войтович

- доктор історичних наук, професор (м. Львів)

О.В.Добржанський

- доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

Редакційна колегія тому:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; *Л.В.Баженов*, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; *В.П.Газін*, доктор історичних наук, професор; *В.С.Степанков*, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); *О.М.Завальнюк*, доктор історичних наук, професор; *С.А.Копилов*, доктор історичних наук, професор, ректор (заступник відповідального редактора); *В.В.Нечитайло*, доктор історичних наук, професор; *В.С.Лозовий*, доктор історичних наук, професор; *І.В.Рибак*, кандидат історичних наук, професор; *В.А.Дубінський*, кандидат історичних наук, доцент (заступник відповідального редактора); *А.Г.Філінюк*, кандидат історичних наук, професор; *В.В.Газін*, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рекомендовано до друку Вченою радою

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 12 від 26 листопада 2012 р.)*

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П.Ф. Лаптіна. – 512 с.

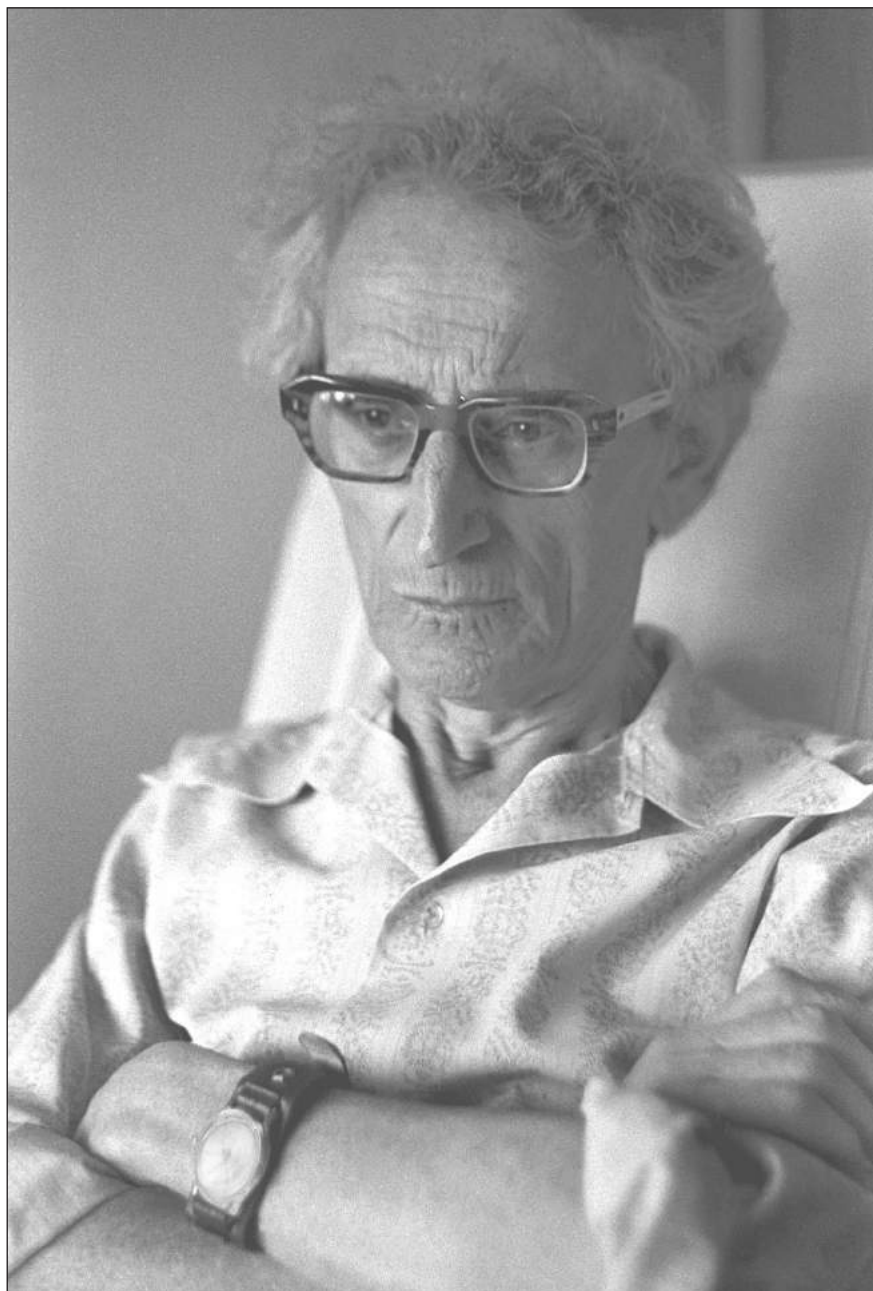
Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

© Автори статей, 2012

© ПП «Медобори-2006» видання, 2012



ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

<i>Опря А.В.</i> Вагомий слід на ниві історичної науки та вищої освіти (до 100-річчя від дня народження професора П. Ф. Лаптіна)	8
<i>Копилов С.А.</i> Академік Е.О. Космінський і доцент П.Ф. Лаптін: штрихи наукової співпраці.....	22
<i>Лаптин П.Ф.</i> Проблемы общины в трудах А.Я. Ефименко	33
<i>Лаптин П.Ф.</i> До 70-річчя з дня народження і 50-річчя трудової діяльності доктора історичних наук, професора Л.А. Коваленка (Доповідь на урочистому засіданні Ради інституту 15 березня 1977 року)..	48
<i>Наукові праці П. Ф. Лаптіна</i> бібліографічний покажчик	52

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Кононенко В. П.</i> Верифікація методологічних підходів інтелектуальної історії.....	56
<i>Степанков В. В.</i> Політична еліта: пошук нового підходу до з'ясування її сутності	69
<i>Степанков В.С.</i> Батозька битва у висвітленні українських істориків 40-х рр. ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст.....	92
<i>Заводовський А.А.</i> «Несподівана» Україна: польська формула України в «українській» школі польської літератури ХІХ ст.	102
<i>Маркова С.В.</i> Проблеми дослідження української історії 1920-х – початку 1930 рр.: теоретико-методологічний дискурс	110
<i>Гуцал В.А.</i> Старожитності Східної Волині першої половини – середини І тис. н.е. у науковому доробку І.С. Винокура.....	124
<i>Папа І.</i> «Між Сходом та Заходом»: Центрально-східна Європа в середні віки у дослідженнях д-ра Ф. Дворніка.....	135
<i>Забродський М.П.</i> Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у ХІХ – на початку ХХ ст.	146
<i>Білецький П.М.</i> Іноземне підприємництво в Подільській губернії (середина ХІХ – початок ХХ ст.): джерелознавчий аспект.....	154
<i>Теліга А.А.</i> Українське національне відродження на шпальтах газети «Наш шлях»	166
<i>Демичев А.А.</i> Специфика анекдота как исторического источника	174
<i>Паур І.В.</i> Види Кам'янця-Подільського на фотолістівках Г. Шпізмана ...	182

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Якубовський В.І.</i> Про давньоруське городище поблизу с. Михнів на р. Горині аспект локалізації і археологічних досліджень	193
<i>Нечитайло П.О.</i> До історії печерного монастиря у с. Маліївці	198
<i>Болтанюк П.А.</i> Археологічна розвідка по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському	206

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Балушок В. Г.</i> Етнічна відмінність між українцями та білорусами в середньовічно-ранньонові часи	221
<i>Лопачька Н. М.</i> Діяльність Дерманського монастирського суду в кінці XVI – першій половині XVII століть	241
<i>Газін В.В.</i> «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654-1659 рр.	246
<i>Олійник С. В.</i> Галицький чинник у боротьбі російського імператора Миколи I з Європейськими революціями 1848-1849 рр.	265
<i>Сидорук С.А.</i> Соціально-психологічні аспекти виконання рекрутської повинності населенням Правобережної України	273
<i>Михайлик А. О.</i> Зернове виробництво в Правобережній Україні на початку XX ст.	283
<i>Хоптяр Ю.А.</i> Проведення столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.).	294

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Донець А.Л.</i> Студентство й українська проблема вищої школи (1917-1919 рр.)	301
<i>Завальнюк О.М.</i> Соціальний захист у політиці українських урядів за Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр.)	314
<i>Рибак І.В.</i> Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930 році: масштаби, характер, наслідки	327

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<i>Михайловський В. М.</i> Хто представляв Подільське воєводство на сеймах Польського королівства у 1493-1548 рр.	336
<i>Берковський В.Г.</i> Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст.	347
<i>Перерва В.С.</i> Міжнародний аспект церковного життя Подільської єпархії XIX – поч. XX ст.	360

<i>Філінюк В.А.</i> Наростання криміногенної ситуації у селах Поділля в добу Центральної Ради	369
<i>Старенький І. О.</i> Пам'яткоохоронна діяльність П.В. Клименка на Поділлі в 1918-1920 рр.....	378
<i>Олійник М. П.</i> Здійснення адміністративно-територіальної реформи 1923 року на Поділлі	386
<i>Комарницький О.Б.</i> Громадсько-політична діяльність та матеріальне становище студентів педагогічних технікумів Житомирщини у 30-ті рр. ХХ ст.....	399
<i>Прокончук В.С.</i> Внесок дунаївчан – працівників тилу у перемогу над нацизмом (1944-1945 рр.)	410

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Сорочан К. С.</i> Про культові речі як предмет торгівлі у Візантії в IV-IX ст. ..	422
<i>Головко О.Б.</i> Константинополь і Галич: проблема оцінки політичних взаємин наприкінці XII – на початку XIII ст.	430
<i>Кравчук О.М.</i> Нова Європа. Слов'янська точка зору Томаша Масарика як чехословацька політична програма.....	445
<i>Боровець І.І.</i> У полоні безвиході словацька держава у період вересня 1944 – березня 1945 рр.	459
<i>Нечитайло В.В.</i> Співробітництво сільськогосподарських підприємств України із суб'єктами економічної діяльності зарубіжних країн	478
<i>Мотрук С.М.</i> Українці Чехії: історичні традиції, сучасне становище та перспективи етнокультурного розвитку.....	485

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Григоренко О.П.</i> Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. – Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.	504
Коротко про авторів	508

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

А.В. Опря

ВАГОМИЙ СЛІД НА НИВИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ (до 100-річчя від дня народження професора П. Ф. Лаптіна)

Стаття висвітлює основні віхи життя та діяльності відомого українського вченого професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту П. Ф. Лаптіна.

Ключові слова: П.Ф. Лаптін, педінститут, історична наука, освіта, факультет.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка має багату та славу історію. Він пройшов складний і тернистий шлях, став відомим науковим і навчальним закладом як України, так і за її межами.

Справжньою гордістю університету був і є його кадровий потенціал. Одним з яскравих представників нашої наукової еліти 50-80-х рр. минулого століття був відомий історик професор Петро Флорович Лаптін. Він народився 24 грудня 1912 р. в селі Івча Літинського повіту Подільської губернії (тепер Літинський район Вінницької області) в сім'ї ремісника. Залишившись дуже рано без матері, П.Ф. Лаптін з дитинства пізнав труднощі життя, які ще більше ускладнила громадянська війна в Україні. Батько, інвалід і пенсіонер, фактично нічим не міг допомогти хлопчикові. Тому з 1919 по 1926 рік він періодично перебував у дитячих будинках. Проте життєві негаразди не зламали підлітка, і він витримав своє перше випробування на стійкість¹.

Трудову діяльність Петро Флорович розпочав у 1926 р. робітником слюсарної майстерні в м. Гриців Вінницької області. Жаждоба до знань і півтітка районної комсомольської організації привели його на робітфак, який він закінчив 1931 р. у місті Вінниці. В тому ж році став учителем історії сільської школи (с. Малі Крушлинці Вінницького району). Це відкривало йому шлях до вищої освіти, яку вирішив здобувати в м. Києві².

З 1932 по 1937 р. Петро Флорович – студент Київського державного університету. Саме в стінах цього престижного навчального закладу розпочалося формування наукових інтересів молодого історика. У 30-х роках тут відбувались досить суперечливі процеси. Позитивом було введення, зокрема диференційованої оцінки успішності студентів та визначення термінів проведення екзаменаційних сесій. В основі університетської роботи був новий навчальний план, чітка тривалість навчального дня, зимових і літніх

канікул. Крім денного з вересня 1933 р. в університеті почав працювати заочний відділ. Водночас з кожним роком посилювався жорсткий контроль за усім професорсько-викладацьким складом. Політичні репресії проти викладачів університету відбилися на невиконанні навчальних програм, занепаді деяких напрямів наукових досліджень³.

Восени 1932 р. на історичному факультеті Київського державного університету існували дві кафедри – історії СРСР та історії України, які готували вчителів історії для середньої школи. Викладачі факультету посилено працювали над вивченням архівних джерел для написання монографічних досліджень з історії СРСР та історії України⁴.

Напевно, найбільшу роль у формуванні П. Ф. Лаптіна як викладача та науковця відігравав професор Л. М. Беркут, який читав в університеті лекції з історії середніх віків і був відомим спеціалістом у галузі раннього середньовіччя. Адже саме цьому періоду Петро Флорович присвятив свої наукові дослідження⁵.

У 1937 р. П. Ф. Лаптін закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка за спеціальністю «історія» і за ухвалою Державної екзаменаційної комісії від 29 червня 1937 р. отримав кваліфікацію історика.

Після завершення навчання в університеті П. Ф. Лаптін був призваний на службу в армію. Строкову службу проходив у Одесі, у військовій частині № 220⁶.

Демобілізувавшись у січні 1939 р. з армії, П. Ф. Лаптін уже в лютому розпочав роботу в Київському педагогічному інституті імені О. М. Горького на посаді старшого викладача кафедри середньовічної історії. Саме з того часу розпочалась викладацька кар'єра Петра Флоровича.

У липні 1941 р. разом з дружиною та сином П. Ф. Лаптін отримав дозвіл від парторганізації інституту на евакуацію до м. Новосибірська у зв'язку з хворобою сина, якому був лише один рік. Тут з 25 серпня 1941 р. він продовжив викладацьку діяльність на посаді старшого викладача кафедри всесвітньої історії Новосибірського державного педагогічного інституту. Очевидно, працюючи в цьому виші, П. Ф. Лаптін добре себе зарекомендував, оскільки в квітні 1943 р. його призначили деканом історичного факультету⁷.

У серпні того ж 1943 р. його мобілізували до Червоної армії, де він прослужив до 1945 року. Війну П. Ф. Лаптін завершив у званні лейтенанта і був звільнений у запас. Після демобілізації Петро Флорович у грудні 1945 р. повернувся до викладання в Київському державному педагогічному інституті імені О. М. Горького, в якому пропрацював до вересня 1948 р. Тут він обіймав посаду старшого викладача кафедри давньої та середньовічної історії. Крім цього, брав активну участь у громадському житті інституту, виконуючи важливі доручення: був головою лекційного бюро історичного факультету, секретарем окружної виборчої комісії на виборах в місцеві ради депутатів⁸.

З вересня 1948 р. і до вересня 1951 р. Петро Флорович працював викладачем вчительського інституту в Києві, педагогічного інституту в Жи-

томирі. Лекції П.Ф. Лаптіна вже тоді відзначалися глибоким науковим змістом, педагогічну діяльність він уміло поєднував з високою вимогливістю до студентів. Не полишав він і громадської роботи, зокрема, виконував обов'язки заступника редактора інститутської газети. Усе це забезпечило йому великий авторитет професорсько-викладацького колективу Київського вчительського інституту⁹.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у науковому житті П.Ф. Лаптіна сталися важливі події. 1948 р. він захистив кандидатську дисертацію, а 1950 р. став доцентом¹⁰. У цьому ж році опублікував посібник з хронології історії середніх віків для заочників педагогічних і учительських інститутів, у якому, крім ключових дат з історії середніх віків, коротко виклав зміст історичних подій, пов'язаних з цими датами, примірну схему синхроністичної таблиці. Значення таких таблиць, наголошував Петро Флорович, полягає в тому, що вони дають можливість зіставити події в різних країнах у часі, встановити зв'язок між ними в загальноісторичному процесі¹¹. Оскільки подібних праць у той час було обмаль, посібник, безперечно, надзвичайно прислужився вчителям-історикам.

З вересня 1951 р. і до кінця свого життя Петро Флорович працював у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. В той час викладацький склад навчального закладу був невеликий, низькою була і його якість. Так, у 1950 р. він нараховував усього 48 осіб, з яких лише 8 кандидатів наук, доцентів¹².

У 1952 р. кафедру історії поділили на кафедру історії народів Росії та кафедру загальної історії¹³. Петро Флорович опинився на другій кафедрі і упродовж 1952–1956 рр. навіть виконував обов'язки її завідувача, що свідчило не лише довіру інститутського керівництва, але й високі ділові якості П. Ф. Лаптіна. Адже тодішній ректор навчального закладу І. С. Зеленюк дуже ретельно підбирав керівників факультетів і кафедр¹⁴.

П. Ф. Лаптін одним із перших викладачів нашого вишу в 50-х роках видав змістовну статтю про історика М. М. Ковалевського у всесоюзному журналі «Вопросы истории»¹⁵, що засвідчило його зростий науковий рівень¹⁶.

1956 р. історичний відділ Кам'янець-Подільського державного педінституту несподівано закрили. Відтак четвертокурсників направляли на роботу, а студентів I–III курсів перевели на навчання до Станіславського (тепер Івано-Франківськ) педінституту. В такий спосіб контингент прикарпатських студентів радянська влада зміцнила «східняками», сподіваючись отримати в них надійну ідеологічну опору в західному регіоні, де в той час зберігався сильний український національно-визвольний рух¹⁷.

Після закриття історичного відділу спеціальність «історія» як додаткову опановували студенти філологічного факультету. Така ситуація зберігалася до 1964 р., коли в складі історико-філологічного факультету знову з'явився історичний відділ¹⁸.

На початку 60-х рр. збільшився кількісний склад викладацького корпусу та покращилась його якість. Зі 112 осіб 26 мали вчений ступінь кан-

дидата наук і наукове звання доцента, а відтак якісний показник складав 23,2%¹⁹. З-поміж доцентів історичного факультету був і П. Ф. Лаптін.

Відчутні зміни в житті нашого інституту відбулись у другій половині 60-х рр. У квітні 1968 р. Міністерство освіти ухвалило сформувати на базі історико-філологічного факультету два самостійні факультети – історичний та філологічний. У наступному 1969 р. на базі кафедри історії були створені дві кафедри – загальної історії та історії СРСР і УРСР. Їх очолили відповідно доктор історичних наук професор Л. А. Коваленко та кандидат історичних наук доцент І. І. Винокур²⁰.

П. Ф. Лаптін продовжував працювати на кафедрі загальної історії. З виходом у світ 1971 р. його ґрунтовної монографії «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» Петро Флорович у березні 1973 р. був переведений на посаду в.о. професора цієї ж кафедри, а в 1976 р. йому присвоїли вчене звання професора²¹.

На початку 80-х рр. у нашому навчальному закладі працювало вже 224 викладачі, з них 6 докторів наук, професорів та 76 кандидатів наук, доцентів. Якісний показник кадрового складу зріс до 36,6%²².

Попри похилий вік, П. Ф. Лаптін продовжував активно працювати на історичному факультеті, передаючи свій багатий науковий та педагогічний досвід молодим колегам. З січня 1983 р. він був переведений на посаду професора-консультанта кафедри загальної історії нашого інституту²³.

Проте прожиті нелегкі роки та хвороби давалися взнаки. В березні 1986 р. у зв'язку з виходом на пенсію та хворобою він був звільнений з роботи за власним бажанням. 16 грудня 1986 р. професор П.Ф. Лаптін помер²⁴.

Науковий доробок Петра Флоровича Лаптіна складають праці, присвячені проблемам медієвістики, історіографії, педагогіки вищої школи. Вершиною його наукової творчості стала монографія «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» Відповідальним редактором цієї книги, яка вийшла під грифом Інституту історії АН УРСР у 1971 р., був відомий український вчений член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко.

У передмові дослідник наголосив, що в російській та українській історіографії общини відбита ціла епоха складної суспільно-політичної боротьби. Жодна проблема в історії вітчизняної медієвістики кінця ХІХ – початку ХХ ст. не викликала такої посиленої уваги, як проблема общини. Вона давала ключ для розуміння різноманітних питань тогочасної дійсності²⁵. Багато наукових аспектів цієї проблеми зберігає своє значення і сьогодні в плані вивчення історії селянства. До П. Ф. Лаптіна в радянській історіографії було декілька праць, присвячених подібній тематиці. Проте лише він зміг показати розв'язання російськими та українськими медієвістами проблем общини в широкому плані.

Монографія П. Ф. Лаптіна складається з двох частин. Перша характеризує ідейно-методологічні та загальноісторичні погляди представників російської школи медієвістів. Автор розглянув їх у межах двох хронологіч-

них періодів: 1) 70-90-ті рр. XIX ст.; 2) кінець XIX – початок XX ст. Перший етап, на думку автора, був класичним періодом російської медієвістики, в якій важливу роль відігравала позитивістська еволюційна теорія. Вона органічно поєднувалася з історичним оптимізмом, з глибокою вірою у пізнавальну силу історичної науки. Ці положення лежали в основі методологічних поглядів І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, П. Г. Виноградова та інших вчених²⁶.

П. Ф. Лаптін відзначив, що вже в 70-90-х рр. XIX ст. вітчизняні історики досягли вагомих результатів у розробці багатьох проблем західноєвропейського середньовіччя. На великому джерельному матеріалі вони довели універсальність вільної общини, наголосили, що вона була початковим етапом аграрного розвитку середньовіччя, показали історичну обумовленість соціальних конфліктів у феодальному суспільстві²⁷.

Безперечною заслугою Петра Флоровича було й те, що він одним із перших простежив еволюцію ідейно-методологічних поглядів вітчизняних медієвістів наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона насамперед полягала в консервативних зрушеннях в їхніх методологічних підходах, зокрема щодо лібералізму тощо²⁸.

Заслугою є схвалення спроба П. Ф. Лаптіна всебічно та глибоко розібратися у складному змісті поняття «криза історіографії». Всупереч поширеній тезі радянської історіографії про глибоку кризу «буржуазної історичної науки в період імперіалізму», П. Ф. Лаптін переконливо довів, що вітчизняна медієвістика на рубежі XIX – XX ст. переживала не кризу, а творче піднесення. Свідченням цього була насамперед велика продуктивність істориків-медієвістів, поява багатьох цінних монографічних досліджень з історії середніх віків, археографічних збірників тощо²⁹. Це був принципово новий висновок у радянській історичній науці, сміливе судження історика, яке різко контрастувало з ідеологічними штампами тоталітарного періоду.

Друга частина монографії П. Ф. Лаптіна – це конкретно історичне вивчення проблем общини в російській позитивістській медієвістиці 70-90-х років XIX – початку XX ст. Дослідник відзначив, що велику роль у розвитку середньовічного суспільства історики відводили соціально-економічним факторам. Так, М. М. Ковалевський однією з суттєвих ознак його вважав приватну власність у всіх її виявах. Він також розкрив причини тривалого збереження сімейної общини впродовж багатьох століть³⁰.

Як наголосив Петро Флорович, багато уваги проблемам общини приділяв і український медієвіст І. В. Лучицький, який вперше у вітчизняній історіографії розширив географічний ареал поширення общини за рахунок середньовічної Іспанії, з'ясував головні особливості піренейської общини. Одна з них, зокрема, полягала у вирішальній ролі скотарства, а не землеробства. Переважання у ній скотарства І. В. Лучицький розглядав як наслідок реконквісти. Перебуваючи в постійному очікуванні нападу арабів, іспанські селяни віддавали перевагу скотарству, а не землеробству. Крім цього, іспанська община тривалий час зберігала економічну та адміністративну незалежність від феодала³¹.

Досить вагомими були результати досліджень І.В. Луцицького в царині вивчення общинних відносин в Україні, який, на думку П.Ф. Лаптіна, вперше в історичній науці відкрив конкретну картину розкладу сімейної общини в Україні, з'ясував механізм цього складного процесу³². Дослідник відзначив, що І. В. Луцицький у своїх історичних дослідженнях вперше застосовував статистичний метод³³. Дослідники незалежної України підтвердили, що саме «із цим методом історик (І. В. Луцицький – А.О.) пов'язував найбільш суттєві успіхи історичної науки, особливо у вивченні економічної історії Західної Європи»³⁴.

Водночас гадаємо, що П. Ф. Лаптін дещо перебільшував «великий вплив» марксизму на російських та українських медієвістів 70-90-х рр. ХІХ ст.³⁵. Більш вірогідно, що головну роль у становленні їхніх поглядів відігравав не марксизм, а російська та українська пореформена дійсність.

Заслугує на увагу також те, що в монографії П. Ф. Лаптіна всебічно розглянута дослідницька методика вітчизняних медієвістів, з'ясована джерельна основа їхніх праць, проаналізовані прийоми творчості, глибоко оцінений застосовуваний ними порівняльно-історичний метод. Автор монографії вперше дослідив вивчення російськими та українськими істориками – медієвістами не лише ранніх форм общини, але й доби пізнього середньовіччя.

Широта проблем дала можливість П. Ф. Лаптіну не лише повно розкрити зміст окреслених питань, але й пов'язати історіографічний матеріал з тогочасними російськими та українськими суспільно-політичними процесами.

Робота П. Ф. Лаптіна посіла гідне місце з-поміж праць, присвячених історії російської та української історичної науки, принесла велику користь не лише спеціалістам-історіографам, але й усім, хто цікавився історією селянства.

Монографія П. Ф. Лаптіна «Община в російській історіографії останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.» викликала значний інтерес як з боку вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Позитивні відгуки на неї були надруковані в радянських і закордонних часописах. Зокрема, відомі російські медієвісти Є. В. Гутнова, В. В. Самаркін³⁶ і М. А. Барг³⁷ високо оцінювали монографію українського вченого, опублікувавши на неї змістовні рецензії.

Саме за цю монографію, яка стала своєрідним підсумком історіографічних досліджень П. Ф. Лаптіна, а також за багаторічну викладацьку роботу у вишах України, йому за поданням науковців Інституту всесвітньої історії АН СРСР без захисту докторської дисертації присвоїли вчене звання професора.

Важливим аспектом наукової діяльності П. Ф. Лаптіна було написання ним статей до «Української радянської енциклопедії». На замовлення редакції УРЕ у 1960 р. він підготував низку статей з історії середніх віків для цього видання³⁸. В 60-х роках П. Ф. Лаптін помістив тут три статті –

персоналії про видатних російських та українських істориків-медієвістів П. Г. Виноградова, І. В. Лучицького (до речі, уродженця м. Кам'янець-Подільського), Ф. І. Успенського³⁹.

Паралельно з вивченням історії середніх віків та історіографічною тематикою П. Ф. Лаптін впродовж багатьох років досліджував проблеми методики викладання історії в середній школі та вищих навчальних закладах. Лекційний курс з цієї дисципліни він розпочав читати ще наприкінці 40-х рр., працюючи у Київському вчительському інституті. Як згадує колишній студент історичного факультету нашого університету, а нині редактор університетської газети «Студентський меридіан» А.П. Гаврищук, «студенти вивчали згаданий предмет на III курсі, готуючись до першої педагогічної практики, що проводилась навесні. На зустрічі зі студентами запрошувались передові вчителі міста та району, а також студенти, які вже побували на педагогічній практиці. На заняттях з методики викладання історії П.Ф. Лаптін знайомив нас з передовим педагогічним досвідом, давав цікаві поради. На все життя запам'ятались його слова про те, що вчитель в усьому повинен бути взірцем не лише для студентів, але й для мешканців населеного пункту. Прикро (говорив він), коли доводиться бачити в школі вчителя, який не стежить за своїм зовнішнім виглядом. Одним словом, П.Ф. Лаптін по-своєму закладав у студентів основи інтелігентності своїми порадами, прикладами із шкільного життя, особистою поведінкою. І сам був справжнім інтелігентом. Таким ми його бачили на заняттях, у спілкуванні, ставленні до студентів».

Заслуговує на увагу й методика рецензування лекцій, яку пропонував Петро Флорович. Він виділяв тут чотири головні аспекти: 1) загально-організаційні та зовнішньо-методичні вимоги. Вони передбачали відповідність лекції особливостям аудиторії, наявність унаочнень, контакт з аудиторією, естетичні елементи; 2) зміст лекції. Тут брались до уваги її теоретичний рівень, ідейна спрямованість, документованість, культура мовлення; 3) методичний рівень лекції. Він включав чіткий план та структуру лекції, логічну послідовність викладу, емоційність, інтонацію лектора, вільне володіння матеріалом; 4) результативність лекції. Вона оцінювалась за реакцією аудиторії, питаннями слухачів і відповідями лектора, враженнями про його авторитет⁴⁰.

В останні роки свого життя П. Ф. Лаптін посилено вивчав питання проблемного викладання у вищі, особливу увагу акцентуючи на проблемній лекції. Логічним завершенням його творчих пошуків у цьому напрямку стала друга монографія «Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе» (Київ, 1988). У зв'язку з тим, що Петра Флоровича на той час вже не було в живих, книга вийшла за редакцією заслуженого працівника вищої школи УРСР доктора історичних наук, професора І.С.Винокура. У своїй передмові до праці П.Ф. Лаптіна науковий редактор наголосив, що в ній всебічно розкрито значення проблемного навчання для формування творчої особистості спеціаліста-історика⁴¹.

Монографія Петра Флоровича складається з двох розділів: перший, був присвячений проблемному викладанню історії в сучасному ВНЗ; другий – самостійній роботі студентів в умовах проблемного навчання. У першому розділі, спираючись на новітні досягнення історичної та педагогічної науки, на свій власний багатий досвід, автор розкрив зміст проблемного викладання історії у вищих навчальних закладах. На його думку, проблемне навчання – це не лише проблемні лекції, але й всі ланки та форми навчального процесу у виші (практичні та семінарські заняття, самостійна робота студентів, консультації викладачів, екзамени та заліки, робота наукових студентських гуртків тощо). Проблемне навчання, – підкреслював Петро Флорович, – створює максимальні можливості для розвитку у студентів творчого, продуктивного мислення, синтетичних і аналітичних здібностей, набуття вмінь та навичок самостійної роботи⁴².

Найважливішою складовою такого навчання є проблемна лекція. Вона, наголошував дослідник, проблемна не лише тому, що в ній розглядаються дискусійні або маловивчені теми, а й через те, що вона розкриває складне теоретичне питання, яке має велике науково-методологічне та пізнавальне значення. У проблемній лекції на відміну від традиційної повинна переважати теорія, а описово-ілюстративний матеріал складати лише основу для теоретичних узагальнень. Конкретний фактаж мав бути обов'язково високоякісний, спеціально підібраний, інакше проблемна лекція може перетворитися на «примітивний соціологізм», а цього аж ніяк не можна допустити. Саме така лекція, вважав Петро Флорович, здатна розвинути розумові здібності студентів, прищепити їм навички наукового мислення⁴³.

Важливою особливістю проблемних лекцій з історії було те, що вони мали базуватися на максимальному використанні історико-порівняльного методу. Лише в такому випадку викладач міг досягти необхідного пізнавального ефекту⁴⁴. Сам Петро Флорович дуже вміло використовував цей метод у своєму лекційному курсі історії середніх віків, аналізуючи реформаційний рух у країнах Західної Європи.

У другому розділі монографії П.Ф. Лаптін всебічно проаналізував особливості роботи студентів в умовах проблемного навчання, з'ясував зміст проблемних семінарських занять, специфіку їх проведення. Автор наголосив, що ці заняття, як і вся система самостійної роботи студентів, повинні будуватися на послідовних принципах наступності. Головним у проблемному семінарі є не просте запам'ятання фактів, а творче вивчення теоретичних питань історії. На такому семінарі фактологічний опис не є самоціллю, а факти тут слугують засобом аргументації певного теоретичного положення⁴⁵.

Як відомо, головним завданням семінарських занять з історичних дисциплін є поглиблене вивчення студентами ключових питань історії, знайомство з основними джерелами, вироблення у них вміння самостійно інтерпретувати джерельний матеріал. Кожний вихованець П. Ф. Лаптіна добре пам'ятає, що у нього не можна було отримати високу оцінку з історії середніх віків без глибокого знання джерел і монографій з відповідної тематики.

Пригадую й деякі курйозні моменти, які траплялись на семінарських заняттях П. Ф. Лаптіна. Якось одна студентка, відповідаючи на питання про релігійні війни у Франції XVI ст., не змогла відповісти на питання, коли ж саме відбулась Варфоломійська ніч. Вона довго думала, а потім сказала, що ця ніч відбулась десь у XVI-XVII ст. На все життя запам'ятав репліку мого вчителя, яка врзалась у мою пам'ять: «Це ж всього одна ніч, а ви її розтягнули аж на два століття».

На семінарських заняттях, які проводив П. Ф. Лаптін, часто виникали дискусії з приводу тих чи тих питань. Професор ніколи не нав'язував своєї думки, вчив студентів висловлювати власні судження, самостійно мислити, прищеплював їм навички роботи з історичною картою. Своє бачення семінарських занять з історії середніх віків у вищій школі він виклав у двох навчально-методичних працях. Для кращої підготовки студентів до кожної теми тут пропонувались методичні вказівки, чіткий план, список джерел, основної та додаткової монографічної літератури⁴⁶.

Як наголошував П. Ф. Лаптін, перед проведенням проблемного семінару викладач обов'язково повинен розкрити студентам методiku використання історичних джерел з тим, щоб вони краще підготувались до заняття⁴⁷. Він підкреслював, що, добираючи джерела, необхідно враховувати такі критерії: 1) документи повинні бути органічно пов'язані з програмним матеріалом; 2) репрезентувати основні, найтипівіші факти та події епохи; 3) мати певний емоційний вплив; 4) відрізнитися достатньою інформативністю; 5) висвітлювати різні аспекти історичних подій та явищ.

Аналіз творчого доробку Петра Флоровича в галузі проблемного навчання свідчить, що багато його міркувань і висновків не втратили своєї актуальності й сьогодні.

П. Ф. Лаптін був принциповою, доброзичливою і тактовною людиною. Він був завжди готовий прийти на допомогу, щедро ділився своїми багатими знаннями з молодшими колегами на кафедрі, вчителями та студентами. Багато його учнів плідно працюють зараз у вишах та науково-дослідних установах незалежної України. Чимало його вихованців стали відомими вченими, назавжди зберегли любов до науки, творчого пошуку. З-поміж них – директор Інституту історії України Національної Академії наук України академік В. А. Смолій, доктори історичних наук, професори В. С. Степанков, Л. В. Баженов та багато інших.

За багаторічну плідну наукову та педагогічну діяльність Петро Флорович неодноразово нагороджувався почесними грамотами. У 1972 р. він отримав значок «Відмінник народної освіти УРСР», що стало яскравим свідченням його великих заслуг на ниві підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів.

У науковій роботі П. Ф. Лаптін був надзвичайно вимогливим до себе і до своїх учнів. Мені пощастило писати дипломну роботу «Історичні погляди академіка Є.О. Космінського» під керівництвом Петра Флоровича. В зв'язку з цим доводилось часто бувати у квартирі професора на вулиці

Калініна, 23, обговорювати з ним текст моєї роботи, вислуховувати його поради та зауваження. Пам'ятаю, як ретельно вичитував Петро Флорович кожну сторінку моєї дипломної, робив у тексті і на полях помітки, вимагав усунення недоліків, чіткості формулювань, вмотивованих висновків. Мені спочатку здавалось, що він занадто прискіпливо ставиться до моєї дипломної роботи. Лише пізніше зрозумів, яке велике значення мали поради та зауваження Петра Флоровича для мого наукового зростання.

За порадою мого наукового керівника я у 1970 р. відвідав Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, познайомився з учнями Є.О. Космінського, які на той час вже були визначними вченими з європейським авторитетом. Одна з учениць Є.О. Космінського – доктор історичних наук, професор МДУ Є.В. Гутнова – взяла шефство наді мною, допомагаючи завершити моє дипломне дослідження. За її підтримки мені вдалося потрапити до архівів Московського державного університету та АН СРСР, де я опрацював невідомі документи про академіка Є.О. Космінського⁴⁸. П.Ф. Лаптін посприяв і тому, щоб Євгенія Володимирівна Гутнова стала рецензентом моєї дипломної, яку вона високо оцінила. В одному з листів до мене вона писала: «Загалом я вважаю, що ви добре попрацювали, вдало систематизували матеріал і виявили досить велику для студента ерудицію. Тому я змогла оцінити вашу роботу на відмінно»⁴⁹.

Після того, як я почав працювати в інституті, Петро Флорович уважно знайомився з моїм стилем роботи, багато разів відвідував мої семінарські заняття з історії середніх віків, всебічно їх аналізував і запрошував мене на свої проблемні лекції з цієї дисципліни.

П.Ф. Лаптін був активним учасником багатьох наукових конференцій та симпозіумів, де виступав з питань методології історичної науки та історіографії. Хочу згадати про його участь у роботі всесоюзної конференції викладачів історіографії вітчизняної та зарубіжної історії університетів та педагогічних інститутів, яка відбувалась в лютому 1973 р. у Смоленську. Вона була організована Міністерством освіти СРСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерством освіти РРФСР, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти РРФСР, Смоленським державним педагогічним інститутом та установами Академії наук СРСР. На ній було заслухано майже 100 доповідей, повідомлень та виступів. Від Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в її роботі брали участь чотири особи: професор П.Ф. Лаптін, доцент О.Д. Степенко, асистент А. В. Опря та студент історичного факультету О.П. Григоренко (тепер доктор історичних наук, професор Хмельницького національного університету).

На конференції насамперед відзначалось, що на історичних факультетах вищих навчальних закладів значна увага почала приділятися вивченню курсу історіографії, а це своєю чергою позитивно позначилося на підготовці історичних кадрів. Учасниками конференції глибоко проаналізували вишівські програми з історіографії, окреслені основні принципи побудови навчальних курсів з історіографії вітчизняної та всесвітньої історії.

Значний інтерес викликали виступи, в яких автори ділилися своїм досвідом, критикували недоліки викладання історіографічного курсу, шукали шляхи поліпшення якості читання цієї дисципліни.

Своїм досвідом викладання історіографії в Кам'янець-Подільському державному педінституті поділився професор П.Ф. Лаптін. Його доповідь «Історіографія в практичному курсі весвітньої історії на історичних факультетах педінститутів» була заслухана на першому пленарному засіданні. Присутні повністю підтримали думку Петра Флоровича, що «без глибоких історіографічних знань не може бути справжнього спеціаліста-історика». Доповідач також наголосив, що історіографічні питання повинні розглядатися не на всіх практичних заняттях, а тільки на тих, які мають велике теоретико-пізнавальне та методологічне значення. Лише у такому випадку історіографічні сюжети викликають великий інтерес у студентів, сприяють поглибленню їхніх знань, формують у них творчий підхід до історії⁵⁰.

У своїй доповіді П. Ф. Лаптін також розкрив специфіку історіографічної роботи студентів на старших курсах, зокрема підкреслив, що тут треба істотно поміняти саму методику проведення практичних занять, ускладнити роботу студентів, які самостійно шукають відповіді на історіографічні питання⁵¹.

Виступ професора П. Ф. Лаптіна був вислуханий з великою увагою і супроводжувався численними запитаннями слухачів. Нам, українським історикам з Кам'янця-Подільського, які сиділи в Смоленській конференц-залі і слухали виступ Петра Флоровича, було дуже приємно, як високо оцінили доповідь нашого колеги історична еліта тодішнього Радянського Союзу. Учасники конференції виробили також рекомендації щодо дальшого розвитку історіографічної науки та удосконалення методів її вивчення у виші.

Враховуючи недостатню кількість наукової літератури у нашому виші, П.Ф. Лаптін активно користувався міжбібліотечним абонементом, виписуючи необхідні йому джерела з різних бібліотек тодішнього СРСР. У цьому йому допомагав завідувач інститутської бібліотеки Й.І. Токар, з яким він, до речі, жив в одному будинку. На письмовому столі професора я завжди бачив велику кількість різноманітної наукової літератури зі штампами центральних бібліотек.

Петро Флорович Лаптін був талановитим викладачем, умілим наставником студентської молоді. Він з великою повагою ставився до студентів, завжди допомагав їм розв'язувати складні життєві питання. На екзамені професор цікавився матеріальним становищем студента і міг підвищити йому екзаменаційний бал, щоб той не втратив стипендії.

Лекції та семінарські заняття з історії середніх віків, які проводив П.Ф. Лаптін, викликали велику цікавість у студентів, будили їх творчу думку, прищеплювали інтерес до історичної науки та педагогічної праці. За спогадами А.П. Гаврищука, «П.Ф. Лаптін читав на II курсі важливу історичну дисципліну – історію середніх віків. Після захопливої, оповиті легендами стародавньої історії згаданий предмет здавався нам досить

складним. Проте викладач володів майстерністю викладати матеріал. Відсутність потужного голосу і чіткої дикції компенсувались у нього глибоким аналізом історичних процесів, логічністю, аргументованістю і переконаністю викладу. Петро Флорович часто говорив на лекції: «А тепер, шановні, розглядаємо таку проблему» (очевидно, вважав, що такий термін найкраще підходить для наукової лекції)».

П.Ф. Лаптін був надзвичайно пунктуальною людиною, дисциплінованим викладачем. Наприклад, консультації з історії середніх віків, які він проводив, відбувалися точно у визначений день і час за будь-яких погодних умов.

Упродовж багатьох років П.Ф. Лаптін очолював профспілкову організацію працівників історичного факультету. До виконання громадських доручень, як і до службових обов'язків, ставився надзвичайно сумлінно. В усьому виявляв відповідальність і принциповість.

П.Ф. Лаптін був чудовим сім'янином, ніжним батьком. Разом з дружиною Галиною Василівною вони виховали двох синів – Леоніда та Юрія. Пригадую, як гостро переживав Петро Флорович з приводу невирішеності квартирного питання у сина Юри, який працював в Інституті кібернетики АН УРСР у місті Києві.

Своєю любов'ю до наукової та педагогічної роботи, компетентністю у різноманітних проблемах історичної науки, високими людськими якостями П. Ф. Лаптін здобув заслужений авторитет викладачів та студентів.

Світла пам'ять про професора П.Ф. Лаптіна – талановитого вченого, мудрого педагога, чуйну і доброзичливу людину – назавжди залишиться в серцях його колег і вихованців.

Примітки

- ¹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог / А.В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 5; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін / А.В. Опря, І.С. Винокур // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 278; Касьянович Л.М. Професор П.Ф. Лаптін – вчений-історик, педагог та особистість: магістерська робота / Л.М. Касьянович. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 8-9.
- ² Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 9-10.
- ³ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 10-11; Казьмирчук М.Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933 – 1941рр.) / М.Г.Казьмирчук // Укр. іст. журнал. – 2012. – №1. – С. 113.
- ⁴ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 11.
- ⁵ Там само. – С. 17.
- ⁶ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 18-19; Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 278-279.
- ⁷ Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 19-20.
- ⁸ Там само. – С. 21-22.

- ⁹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 5-6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 23.
- ¹⁰ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279.
- ¹¹ Лаптін П. Ф. Посібник з хронології історії середніх віків (для заочників педагогічних і учительських інститутів) / П.Ф. Лаптін. – К.: Вид-во «Радянська школа», 1950. – 88 с.
- ¹² Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948-1997 рр.) / А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський: Оюм, 2003. – С. 111.
- ¹³ Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету / С. А. Копилов, В. В. Газін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С. 18.
- ¹⁴ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленока: історичний нарис / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – С. 101.
- ¹⁵ Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах М.М. Ковалевского / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – М., 1955. – № 9. – С. 110-120.
- ¹⁶ Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948-1997 рр). – С. 114.
- ¹⁷ Філінюк А. Г. Життя, віддане справі... – С. 127.
- ¹⁸ Копилов С. А. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 18; Кам'янець-Подільський національний університет. – К.: «Вид-во Логос Україна», 2008. – С. 58.
- ¹⁹ Степанков В. С. Особистість у вимірі епохи / В. С. Степанков // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: КПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 9.
- ²⁰ Там само. – С. 11-12.
- ²¹ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6; Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279.
- ²² Степанков В. С. Назв. праця. – С. 16.
- ²³ Опря А.В. Петро Фролович Лаптін. – С. 279; Касьянович Л.М. Назв. праця. – С. 42 – 43.
- ²⁴ Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптін – вчений і педагог. – С. 6.
- ²⁵ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф.Лаптин. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 3-4.
- ²⁶ Там само. – С. 6-9.
- ²⁷ Там само. – С. 56, 190.
- ²⁸ Там само. – С. 60-78, 99.
- ²⁹ Там само. – С. 98-99.
- ³⁰ Там само. – С. 195-198.
- ³¹ Там само. – С. 213-214; Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого / П.Ф. Лаптин // Средние века. – М., 1963. – Вып. 23. – С. 217.
- ³² Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 218; Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого. – С. 222.
- ³³ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 218.

- ³⁴ Логунова Н.А. Наукова та громадсько-політична діяльність І.В. Лучицького. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / Логунова Наталя Анатоліївна; Ін-т укр. археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. – К., 2006. – С. 12.
- ³⁵ Лаптин П.Ф. Община в русской историографии... – С. 56.
- ³⁶ Гутнова Е. В., Самаркин В. В. П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с. [Рец.] // Вопросы истории. – М., 1973. – № 7. – С. 155-157.
- ³⁷ Барг М. А. П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с. [Рец.] // История СССР. – М., 1972. – № 6. – С. 172-173.
- ³⁸ Лаптин П.Ф. Бодричі (ободрити) / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 7; його ж. Бранденбург / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 76; його ж. Бранібор / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 77; його ж. Ганза / П.Ф. Лаптин // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 3. – С. 127.
- ³⁹ Лаптин П.Ф. Виноградов Павло Гаврилович / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1960. – Т. 2. – С. 374; його ж. Лучицький Іван Васильович / П.Ф. Лаптин // Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1962. – Т. 8. – С. 299 – 300; його ж. Успенський Федір Іванович / П.Ф. Лаптин // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1964. – Т. 15. – С. 168-169.
- ⁴⁰ Особистий архів автора статті.
- ⁴¹ Винокур И.С. Предисловие редактора / И.С. Винокур // П.Ф. Лаптин. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе. – К.: Высшая школа. Главное изд-во, 1988. – С. 3.
- ⁴² Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе / П.Ф. Лаптин. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1988. – С. 17-19.
- ⁴³ Там само. – С. 19; Лаптин П.Ф. Проблемные лекции по истории в вузе / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – М., 1980. – № 7. – С. 129; Лаптин П.Ф. О некоторых вопросах проблемной лекции по истории в вузе / П.Ф. Лаптин // Новая и новейшая история. – М., 1986. – № 2. – С. 175.
- ⁴⁴ Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание... – С. 26.
- ⁴⁵ Там само. – С. 77, 80.
- ⁴⁶ Лаптин П.Ф. Практичні заняття з історії середніх віків (методичні вказівки для студентів II курсу історичного факультету) / П.Ф. Лаптин. – Кам'янець-Подільський, 1976. – 46 с.; Лаптин П.Ф. Практичні заняття з історії середніх віків: методичні вказівки для студентів II курсу історичного факультету. – Вид. 2-е, доп. / П.Ф. Лаптин, А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський, 1983. – 79 с.
- ⁴⁷ Лаптин П.Ф. Проблемное преподавание... – С. 79.
- ⁴⁸ Завальнюк О. М. Народився бути істориком (до 60-річчя від дня народження професора А.В. Опрі) / О. М. Завальнюк, І. А. Опря // Освіта, наука і культура на Поділлі. збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 10. – С. 428.
- ⁴⁹ Особистий архів автора статті.

- ⁵⁰ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов / П.Ф. Лаптин // Вопросы историографии в высшей школе (Всероссийная конференция преподавателей историографии истории СССР и всеобщей истории университетов и педагогических институтов. Смоленск, 31 января – 3 февраля 1973 г.). – Смоленск, 1975. – С. 221; Лаптин П.Ф. Историографические элементы в лекционном курсе истории средних веков на исторических факультетах педагогических институтов (из опыта работы Каменец-Подольского пединститута) / П.Ф. Лаптин // Средние века. – М., 1966. – Вып. 29. – С. 315.
- ⁵¹ Лаптин П.Ф. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов. – С. 226.

Summary

The article elucidates the major milestones of life and work of the well-known Ukrainian scientist, professor of Kamianets-Podolsky pedagogical institute P. F. Laptin.

Key words: *pedagogical institute, science, education, faculty.*

Одержано 9 листопада 2012 р.

УДК 001(477)(092)

С.А. Копилов

АКАДЕМІК Е.О. КОСМІНСЬКИЙ І ДОЦЕНТ П.Ф. ЛАПТІН: ШТРИХИ НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ

У статті за листами видатного російського історика-медієвіста академіка Е.О. Космінського до українського історіографа П.Ф. Лаптіна, які вперше вводяться до наукового обігу, реконструйовані взаємини цих вчених, що тривали упродовж середини 40-х – 50-х років ХХ ст.

Ключові слова: *П.Ф. Лаптин, Е.О. Космінський, взаємини, епістолярій, листи, вчений.*

Написати статтю про Петра Флоровича Лаптіна нас спонукала дата 24 грудня, що нагадала про сторіччя від дня народження відомого українського історіографа, бо все менше й менше залишається людей, учнів, особливо колег, які мали можливість спілкуватися з цією незвичайною людиною, вченим і педагогом. Колишні студенти, які слухали його лекційні курси, здебільшого самі тепер вкриті сивиною та сповнені життєвим і науковим досвідом, дуже жалкують, що в ті далекі злиденні роки ні аудіо-, ні відеоапаратури не було, щоб зберегти для нащадків ці хвилини і години лекторського натхнення. Втім цю прогалину компенсують наукові праці та епістолярні матеріали – найважливіші історіографічні джерела для вивчення життя та діяльності науковців, епохи, в якій вони жили і працювали. Попри двоїсте ставлення окремих дослідників до епістолярних джерел, насам-

перед через суб'єктивний характер представленої в них інформації, вони як результат творчої діяльності людини розкривають її інтелектуальний світ, індивідуальний життєвий досвід, взаємини з іншими людьми й навколишнім світом.

У статті на підставі листування дійсного члена АН СРСР професора Е.О. Космінського і доцента П.Ф. Лаптіна розкриваються взаємини цих двох непересічних учених упродовж середини 40-х – кінця 50-х роках ХХ ст. Використані епістолярні матеріали та інші документи з особистого архіву П.Ф. Лаптіна зберігаються в родині його молодшого сина Юрія Петровича, який люб'язно дозволив авторові статті ними користуватися, за що висловлюємо йому вдячність.

Євген Олексійович Космінський (1886-1959) не був учителем Петра Флоровича Лаптіна (1912-1986) у конкретному значенні, хоча саме його вченого він вважав «своїм учителем». Петрові Флоровичу пощастило слухати доповіді Євгена Олексійовича, отримувати від нього поради, спілкуватися і спостерігати за ним у різних ситуаціях.

Для того, щоб зрозуміти, як доля об'єднала наукові інтереси цих двох вчених, з'ясуємо кілька відправних моментів.

Першим моментом був час. Події, про які йтиметься, відбувалися після середини минулого століття, зокрема у 1946-1958 роках.

Другим моментом був предмет наукових зацікавлень двох істориків, а саме наукова діяльність російського медієвіста М.М. Ковалевського та європейський історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Одразу зауважимо, що географічно і Є.О. Космінський, і П.Ф. Лаптін перебували тоді в різних місцях. Євген Олексійович постійно мешкав у Москві, де в 1934–1949 рр. (з невеличкою перервою в 1941-1943 рр.) очолював кафедру історії середніх віків Московського університету, з 1936 р. був також співробітником Інституту історії АН СРСР, у 1947-1952 рр. очолював там сектор історії середніх віків, а потім аж до своєї смерті – сектор візантиністики. З 1942 по 1959 р. він був відповідальним редактором головного друкованого органу радянських медієвістів – періодичного збірника «Средние века», з 1947 по 1959 р. – «Византийского временника». У 1927 р. Є.О. Космінського обрали членом-кореспондентом англійського товариства економічної історії, в 1939 р. – членом-кореспондентом, в 1946 р. – дійсним членом АН СРСР, а в 1955 р. – почесним членом Британської історичної асоціації і почесним членом Оксфордського університету. В 40-х роках Є.О.Космінський написав серію статей про російських дореволюційних медієвістів, у яких, не дивлячись на панівне в той час загальне зневажливе ставлення до буржуазної історіографії, переконливо довів великий внесок у науку істориків М.М. Ковалевського, П.Г. Виноградова, І.В. Лучицького, М.І. Карєва, О.М. Савіна, Д.М. Петрушевського, Р.Ю. Віппера та ін., значущість їх традицій і для радянської медієвістики.

Петро Флорович працював на посаді викладача (1945-1950), доцента (1950-1951) Київського і Житомирського педагогічних інститутів, а з 1951

по 1986 р. доцента (1951, 1956-1973), виконувача обов'язків завідувача кафедри (1952-1956), професора (1973-1983), професора-консультанта (1983-1986) кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Упродовж усіх років своєї педагогічної діяльності він викладав студентам історію середніх віків, а паралельно аналізував питання общини в працях представників російської позитивістської школи медієвістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Третім моментом є обставини знайомства молодого історика з одним із «безсумнівно найвизначніших російських медієвістів»¹. У листуванні вчених немає інформації, яка б могла пролити світло на це питання. Аналізуючи текст листа Є.О. Космінського до П.Ф. Лаптіна від 4 травня 1946 р., гіпотетично можемо припустити, що звертання «Вельмишановний Петро Флорович» говорить про продовження їх знайомства, яке можна зарахувати до середини 1945 р. Саме тоді Петро Флорович був демобілізований з Червоної Армії і повернувся до викладацької роботи в Київському педагогічному інституті. Водночас він розпочав роботу над дисертацією, тему якої обирав самостійно, але консультувався щодо неї у листах з вченим, який мав високий науковий авторитет. «Вибір теми «Ковалевський і його погляди на середньовічну общину» вважаю вдалим, – відповідав Євген Олексійович. – Спробуйте взяти общину в цілому, зупинившись переважно на з.-європейській. Біографічних даних особливо не потрібно. Література (незначна) про Ковалевського подана Бузескулом. Головна складність – залежність М. Ковалевського від англійських і французьких соціологів типу Мена, Лавеле та ін. Доведеться про це написати коротко (із інших рук), чим достоїнство дисертації знижується... Хоча здоров'я моє погане і я дуже занятий, але буду радий дати Вам консультацію в межах моїх сил. Бажаю успіху Вашій роботі»².

У першій декаді літа 1946 р. в Москві за попередньою домовленістю мала відбутися зустріч двох вчених, але їй завадило погане самопочуття Є.О. Космінського. «Я дуже жалкую, що не вдалося побачитися з Вами; моє здоров'я дуже розхиталося, що я не зміг виконати взятих на себе зобов'язань, – писав він у листі від 1 липня 1947 р. – Роботу Вашу (кандидатську дисертацію – С.К.) я намагатимуся найближчим часом подивитися і дам про неї попередній відгук – але лише попередній. Серйозно зайнятися нею я зможу лише після тривалого лікування. В даний час усяка робота мені категорично заборонена»³. Втім, перебуваючи в підмосковному санаторію «Узкое», Є.О. Космінський, всупереч забороні лікарів займатися розумовою працею, тайкома прочитав роботу П.Ф. Лаптіна і надіслав йому короткий відгук про неї. «Він є цілком позитивним, – писав він автору дисертації. – Бажано б лише дати інший початок історіографічним екскурсам. Зокрема, дуже прошу Вас прочитати статтю Грановського, високо оцінену свого часу Чернишевським. У Вас багато стилістичних погрешностей. Уважно переглянув Вашу роботу в цьому форматі. Перечитати хорошу роботу неухважно – нестерпно». Водночас він подякував колезі вдячність за турботу про здоров'я й «теплій лист»⁴.

Оскільки майже в кожному листі до П. Ф. Лаптіна Є.О. Космінський скаржився на погане самопочуття або говорив про свої численні хвороби, з'ясуємо їх природу. Найголовнішою їх причиною був тягар постійного контролю й диктату директивних органів, якому не могли завадити ні високий науковий авторитет, ні посади й почесні звання видатного історика. Так, у 1946 р. Є.О. Космінський на чолі групи істориків ініціював видання збірника «Средние века» (вип. 2), присвяченого пам'яті Д.М. Петрушевського, що виявилось небезпечним, враховуючи неодноразові прижиттєві картання владними структурами. З цього моменту Євген Олексійович жив під постійним гнітом можливого покарання. Упродовж 1946–1948 рр. у зв'язку з цим виданням його звинуватили в буржуазному об'єктивізмі, апології «антимарксиста» Петрушевського⁵. Результатом стала важка хвороба історика (інфаркт), від якої він, як і від морального потрясіння тих років, не зміг оправитися до кінця життя.

Упродовж чотирьох місяців Петро Флорович старанно виправляв зауваги рецензента і в грудні 1947 р. надіслав Є.О. Космінському остаточний варіант дисертації для підготовки ним відгуку офіційного опонента. «Буду чекати Вашу роботу і намагатимуся не затримувати. Прошу Вас лише разом з нею надіслати також той відгук, який я Вам надсилаю. Це полегшить мені нове прочитання. Якщо обов'язки офіційного опонента полягають лише у наданні письмового відгуку, то я зможу взяти на себе цей обов'язок, але якщо вимагається особистий виступ (як це вимагають у нас), то для мене неможливо», – писав Євген Олексійович у листі від 29 листопада 1947 р.⁶

Відгук Є.О. Космінського на кандидатську дисертацію П.Ф. Лаптіна «М.М. Ковалевський і його погляди на середньовічну общину», датований 10 січня 1948 р., був надісланий на ім'я проректора Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка І.Г. Пидопличка, про що він повідомив автора поштовою листівкою 18 січня 1948 р. «Якщо він Вас не зовсім задовольнить, звинувачуйте моє нездоров'я, що все триває. У всякому випадку він цілком позитивний. Бажаю Вам успіху в захисті та в подальшій роботі», – писав він⁷. Остання заувага, як і інші подібні застереження, вказують, що стан здоров'я Євгена Олексійовича не дозволяв йому бути присутнім на захисті дисертації, що відбувся в Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка 26 лютого 1948 р. Відсутність поміж українських учених фахівців у галузі історіографії, а також беззаперечний авторитет академіка Є.О. Космінського в науковому середовищі зумовили його призначення першим опонентом кандидатської дисертації П.Ф. Лаптіна. Двома іншими опонентами були затверджені завідувач кафедри історії СРСР Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка професор А.О. Введенський та кандидат історичних наук Г.С. Левін.

У відгуку на дисертацію П.Ф. Лаптіна Є.О. Космінський наголосив на актуальності теми дослідження, «присвяченій одному з визначних істориків дореволюційної Росії, який справив значний вплив на розвиток історичної науки і в Росії, і на Заході»⁸. До безсумнівних заслуг дисертації рецензент

зарахував по-перше, відтворення у першій главі головних подій історії життя і творчості вченого, а також ретельний аналіз його методологічних поглядів; по-друге, системний і критичний виклад поглядів М. Ковалевського на питання про середньовічну общину, визначення етапів їх розвитку; по-третє, аналіз європейської і російської історіографії з питання середньовічної західноєвропейської общини, а також поглядів класиків марксизму. Загалом, на думку опонента, автор «цілком справився зі своїм досить складним і важким (як і всі історіографічні теми!) завданням і подав роботу, що має науковий інтерес і відгукується на актуальні запити радянської історичної науки»⁹.

За результатом успішного захисту дисертації ухвалою Вченої ради Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка П.Ф. Лаптіну присвоїли вчене звання кандидата історичних наук. «Вітаю Вас з успішним захистом дисертації і з вченим званням кандидата історичних наук, – писав у вітальній листівці Євген Олексійович. – Дуже радий, якщо був Вам чимнебудь корисним. Бажаю Вам подібних ще більших успіхів у Вашій подальшій науковій роботі»¹⁰.

А дещо згодом, даючи відповідь П.Ф. Лаптіну на лист-подяку за консультації й поради упродовж написання дисертації і схвальний відгук на дисертацію, академік Є.О. Космінський писав: «Ви дуже перебільшуйте мою «допомогу» Вам. І при виборі теми, і при її розробці Ви були повністю самостійними і своїми успіхами зобов'язані лише самому собі». Він також висловив молодому колезі своє бачення його майбутньої теми докторської дисертації та її актуальності: «Я бачу, що Ви вже твердо вирішили писати докт. дис. про Ковалевського. Що стосується «кон'юнктури», то щодо них дуже задумуватися не потрібно. Докторська дисертація – головна робота в житті вченого і визначається усім напрямом його наукових інтересів. Все питання в тому – як написати»¹¹. Водночас Євген Олексійович підтримав ідею Петра Флоровича про написання статті для московського журналу «Вопросы истории». «Стаття повинна бути достатньо критичною по відношенню до автора, що аналізується. Але дар у Вас є, – писав він. – Лише побоююсь, що її надрукують нескоро. В портфелі редакції лежить чимало статей, що чекають на чергу»¹². Зрештою, він мав рацію щодо віддаленої перспективи публікації статті українського колеги, який на час її видання у вересневому номері журналу за 1955 р.¹³ вже третій рік працював на посаді виконувача обов'язків завідувача кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Ця стаття, підготовлена за матеріалами кандидатської дисертації П.Ф. Лаптіна, безсумнівно, стало однією з важливих подій початкового етапу його наукової творчості, як і захист дисертації.

Листування Є.О. Космінського з колегою не переривалося через його тривалу хворобу й рекомендації лікарів «розвантажуватися від роботи». Тож майже в кожному листі П.Ф. Лаптіну він висловлював вдячність за увагу до себе, інформував про стан здоров'я й просив вибачення «за неакуратність у кореспонденції». Зокрема, у листі від 19 травня 1949 р. Євген Олексійович інформував: «І зараз ще я перебуваю на постільному режимі після інфаркту,

що стався в середині квітня. Лікарі вважають, що справи йдуть на краще, але потрібне тривале лікування... Очевидно, доведеться зберегти лише головну роботу в Інституті історії Академії наук СРСР... Навряд чи вдасться побачитися з Вами раніше осені. Пишіть за Московською адресою, так буде надійніше. Повідомте, як просувається Ваша робота. Ще раз вдячний Вам за листа»¹⁴.

Попри хворобу, 22 травня 1949 р. Євген Олексійович направив до Петра Фроловича лист з проханням з'ясувати деякі моменти і відповісти на низку питань, пов'язаних із українськомовним виданням підручника «Історія середніх віків», виданим за редакцією О.Д. Удальцова, С.О. Космінського, О.Л. Вайнштейна. Він писав, що в сатиричному журналі «Крокодил» було надруковано, що в українському перекладі цього видання начебто йшлося про будівництво за візантійського імператора Юстиніана залізниць. «Це дає привід журналу адресувати до названих осіб ряд глузливих запитань, – наголошував він. – Мені потрібні ці свідчення, щоб направити листа в редакцію «Крокодила». Неприпустимо, щоб ні в чому не повинні історики обвинувачувались на весь Союз у потворній неосвіченості»¹⁵.

Виконуючи прохання колеги, Петро Фролович уже за кілька днів надіслав йому інформацію з питань, які цікавили його, про що свідчить поштова листівка О.С. Космінського від 1 червня 1949 р. «Дякую Вам за надіслану Вами довідку, – писав він. – Дійсно, безглузда помилка, але редактор російського тексту не винний в цьому, а винна редакція «Радянської школи» на чолі з П.О. Куцом. Я не заперечую проти Ваших намірів написати про це лист. Було б корисно направити лист і у видавництво «Радянська школа». Я зі свого боку напишу в редакцію «Крокодила»¹⁶.

Невдовзі в листі від 21 липня 1949 р. С.О. Космінський вдруге подякував за допомогу у розв'язанні питання про безглузду фактографічну помилку, що трапилась в українськомовному виданні підручника за його редакцією: «Вдячний за Ваш лист і за Ваш клопіт у «крокодилівській» справі. Я отримав із редакції «К.» лист із вибаченням за «помилку» і обіцянкою виправити її в одному із найближчих номерів». Крім того, повідомляв, що не має жодних відомостей із редакції журналу «Вопросы истории» щодо його статті («Проблема общины в работах М.М. Ковалевского» – С.К.), і просив знайомих узнати про неї. Водночас у листі він підтримав наукові студіювання українського колеги, висловлюючи побажання, щоб «руки не «опускалися» від такої дрібниці, як неакуратність редакції». «Чи то ще доводиться долати вченому на обраному шляху! Працюйте бадьоро, вдосконалюйтесь у Вашій справі, віддаючись науковій творчості і не дозволяйте бездумним бюрократам послаблювати Вашу енергію. Від того, буде чи не буде чи коли буде надрукована Ваша стаття в В.И., у Вашому науковому житті нічого не зміниться», – писав він¹⁷. Про відвертість і щирість взаємин між ученими свідчить така заувага автора листа: «Моє здоров'я чи нездоров'я якось стабілізувалося. Ні краще, ні гірше, а в цілому погано»¹⁸.

Восени 1949 р. П.Ф. Лаптін шукав слушну нагоду поїхати до Москви, розраховуючи на зустріч з Є.О. Космінським, який теж бажав зустрітися. «Буду дуже радий побачитися з Вами, якщо Ви приїдете до Москви», – писав він у листі до колеги 29 листопада 1949 р., у цьому ж листі підтримав критичну оцінку Петра Флоровича підручника з історії середніх віків В.Ф.Семенова¹⁹. «Звичайно, для вузів потрібен більш серйозний підручник. Зараз ми над текстом працюємо, – наголошував автор листа. – Побоююсь задалегідь сказати, наскільки вдалим він вийде. Наміри, у всякому випадку, гарні. Нещодавно вийшов мій підручник для середньої школи. В ньому деяке новаторство. Було б цікаво почути Вашу думку»²⁰. Крім того, Євген Олексійович інформував колегу про підготовку методичного посібника для шкіл з історії середніх віків, розповів про перспективу видання «свого журналу» (присвяченого проблемам медієвістики – С.К.), поділився планами видання «Збірників» журнального типу, в якому друкувалися б статті, замітки, рецензії, бібліографія, хроніка. «Добре, якщо б можна було видавати хоча б 2 книжки по 20-30 аркушів щорічно. Про це поговоримо з Вами при зустрічі, – підкреслював Є.О. Космінський. – А «Вопросы истории» – журнал для нас зовсім чужий»²¹.

Утім із невідомих нам причин їх запланована зустріч не відбулася. Ймовірно, їй завадили «незгоди», про які згадував Петро Флорович. Але листування між ними тривало, а коло питань, що обговорювалися, стосувалися наукової і педагогічної роботи та життєвих негараздів. Так, Євген Олексійович дякував «за пам'ять і лист», а також намагався підтримати колегу: «Дуже шкодую, що Ваші творчі плани затримуються життєвими знегодами. І в нас деякі медієвісти опинилися в такому ж становищі. Не знаю навіть, що можна Вам порадити»²².

У черговому листі, якій дійшов до адресата 4 лютого 1950 р., він подякував за зауваження до підручника з історії середніх віків для учнів середніх шкіл, які мав врахувати у наступних перевиданнях і в підготовці навчальних програм з цього курсу. «Зараз за моєю редакцією готується підручник для вузів (разом зі Сказкіним) – триває його обговорення в Інституті історії, – інформував він і висловлював стурбованість мовчанням Петра Федоровича про його наукові студювання – Як триває Ваша наукова робота? Бажаю Вам здоров'я і подальших успіхів»²³.

В останній декаді вересня 1950 р. Є.О. Космінський отримав від керівництва науково-методичного кабінету (м. Київ) на рецензію рукопис П.Ф. Лаптіна «Посібник з хронології історії середніх віків: для студентів-заочників педагогічних інститутів». Але погіршення стану здоров'я не дозволяло йому у визначений термін підготувати на нього рецензію, про що він написав колезі: «Останнім часом я став погано бачити і мені доводиться досить обмежити роботу, пов'язану з читанням, зокрема роботу з рецензування. Крім того, у мене у зв'язку з цим накопичилось чимало не зданої на термін роботи. Мені дуже важко знайти час для рецензування Вашої роботи. Я мав би всі підстави відмовитися, але через прихильність до Вас я намага-

тимуся прочитати Ваш рукопис і дати щодо нього зауваження і висновок... Навряд чи зможу надіслати мою рецензію раніше 15–20 жовтня» (лист від 30 вересня 1950 р.)²⁴. Рецензування посібника затримала також підготовка Є.О. Космінським доповіді на сесії Академії наук в Єревані та «зіпсований зір (помутніння кристаліка)», про що він повідомив П.Ф. Лаптіна поштовою листівкою²⁵. Зрештою, Петро Фролович отримав з Москви довгоочікуваний відгук на посібник і посторінкові зауваження, які, за дорученням академіка Є.О. Космінського підготував його учень кандидат історичних наук А.П. Левандовський. «В деяких випадках я в своїх зауваженнях з ними згідний, – писав він. – В іншому Ваша воля використати їх чи ні»²⁶. Зрештою, наприкінці 1950 р. посібник П.Ф. Лаптіна був виданий²⁷ і використовувався в навчальному процесі кількома поколіннями студентів педагогічних інститутів заочної форми навчання.

У вересні 1951 р. у зв'язку із закриттям історичного відділення Житомирського педагогічного інституту П.Ф. Лаптін перейшов на роботу до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Віддаленість адміністративного центру Поділля від Москви не перервала наукові зв'язки академіка Є.О. Космінського з доцентом П.Ф. Лаптіним, але вони стали епізодичними і нерегулярними із-за погіршення стану здоров'я і майже постійних хвороб Євгена Олексійовича, через що він змушений був відмовитися від посади завідувача сектору історії середніх віків Інституту історії АН СРСР. «Вибачне, що так довго не відповідав Вам, – писав він у листі від 1 липня 1952 р. – ...Хвороба невизначена – почасти тривка застуда, почати діабет, почати серце – усього потрохи, але разом все це дає стан фізичної і душевної розбитості, при якому дуже важко працювати. А працювати увесь час доводиться, щоб не затримати важливих і термінових завдань. Працювати доводиться мимоволі уповільненими темпами». Автор листа дякував за запрошення відвідати Кам'янець-Подільський, але застерігав, що навряд чи ним скористається: «Моя робота сильно постраждала від хвороби і мені доведеться тривалий час бути прив'язаним до Москви. Дуже прошу мене вибачити за неакуратність в кореспонденції. Повірте, я щиро ціную Ваше добре ставлення до мене і глибоко Вам за нього вдячний»²⁸. Крім того, лист Є.О. Космінського від 1 липня 1952 р. свідчить, що його автор співчував колезі у зв'язку з його переїздом в провінцію і висловлював надію, що «на новому місці роботи Ви знайдете задоволення. Щиро бажаю Вам цього, а більш за все бажаю здоров'я, сил і бадьорості духу»²⁹.

3 липня 1952 р. тривала понад дворічна пауза в їх листуванні. Його відновив П.Ф. Лаптін, який восени 1954 р. надіслав у подарунок Євгену Олексійовичу посилку з грушами та вітальну листівку. Той відразу (лист від 10 листопада 1954 р.) щиро подякував Петру Фроловичу від себе і своєї родини: «Ваша посилка принесла мені велика радість, як свідчення, що Ви не забули того невеликого сприяння, що я Вам колись надав. Я добре пам'ятаю зі свого боку, як Ви допомогли мені відбити незаслужену образу з боку недбалої преси». Є.О. Космінський повідомив про вихід з друку за його редак-

цією двотомної праці з історії англійської буржуазної революції XVII ст.³⁰, висловив готовність послати колезі відбитки його останніх статей, цікавився його можливостями отримувати наукові книги й умовами його роботи³¹.

Навесні 1955 р. вчені обмінялися привітаннями з нагоди Дня миру і міжнародної солідарності. Євген Олексійович додав: «Здається, мені доведеться переключити свою роботу на історіографічні теми. Колись я читав курс з історіографії середніх віків, читав його 2 роки і довів до середини XIX ст. Потрібно його доопрацювати і закінчити раніше, ніж я втрачу здатність до роботи»³². Втім, як з'ясувала колега видатного російського медієвіста Е.В. Гутнова, «зморений від «картання», він не наважився за життя опублікувати вже готові стенограми своїх лекцій з історіографії»³³. Курс лекцій з історіографії середніх віків (з V до середини XIX ст.), який Є.О. Космінський читав студентам історичного факультету Московського державного університету (з 1936 по 1947 р.), був посмертно опублікований у 1963 р.³⁴. На тлі вульгаризаторської тенденційності історіографії, що панувала в 30–40-і роки, лекції Є.О. Космінського вирізнялися дослідницьким характером і були проривом до наукового осягнення історіографії. В них учений, по-перше, розглядав історію історичної науки на широкому тлі соціального життя як частину громадської думки і культури, наполягав на тому, що до її оцінки необхідно підходити з позицій історизму, без вульгаризації і модернізації поглядів істориків минулого; по-друге, визначальними критеріями оцінки істориків минулого вважав те нове, що вони привнесли в історичну думку порівняно зі своїми попередниками, й ступінь збереження цінності їх робіт у наступні періоди.

Важливе значення для з'ясування стосунків двох учених наприкінці 50-х років має лист Євгена Олексійовича до колеги в Кам'янець-Подільський, датований 26 липня 1958 р. У цей останній важкий рік свого життя Є.О. Космінський, відчуваючи постійну недоброзичливу увагу «зверху» та окремих критично налаштованих колег, які звинувачували його в «економічному матеріалізмі» й примирливому ставленні до буржуазної історіографії, замкнувся в собі, постійно хворів. Але він знаходив можливість писати листи колегам і друзям. «Вибачте, що відповідаю Вам з таким запізненням. Погане самопочуття вносить безлад у мою кореспонденцію», – писав до Кам'янця-Подільського й демонстрував бажання співпраці на ґрунті вивчення російської медієвістики нового часу: «Дуже шкодую, що не вдалося побачитися з Вами під час Вашого перебування в Москві. Не говорячи про приємність зустрічі, відповісти на Ваші запитання було значно легше під час особистої бесіди, ніж при письмовому спілкуванні»³⁵. Відповіді Є.О. Космінського на питання П.Ф. Лаптіна, що стосувалися структури його докторської дисертації, зводилися до такого: по-перше, автор повністю вільний у виборі того або того рішення, яке залежить головним чином «від зібраного ним матеріалу»; по-друге, він має повне право обмежити дослідження відповідними хронологічними рамками, але це не звільнить його «від обов'язку врахувати досягнення радянської історіографії в області проблеми общини

у формі чи вступу, чи висновків або ж в іншому викладі»; по-третє, «виклад за проблемами (а не за авторами) є найкращим у дослідницькій роботі, хоча, можливо, складнішим»; по-четверте, «дати хоча б коротку суму проблем, поставлених західною історіографією (що не виключає повернення до цієї теми в іншому викладі); по-п'яте, «дати главу, присвячену методології російських позитивістів»³⁶. Водночас автор листа зауважив, що висловлені поради не ґрунтуються на достатньому знайомстві з проведеною науковою роботою та отриманими результатами, а тому він не наполягав на їх дотриманні, якщо «Ви визнасте для себе більш вдалим інше рішення»³⁷.

Лист Є.О. Космінського до П.Ф. Лаптіна від 26 липня 1958 р. є останнім за хронологією свідченням багаторічних зв'язків учених, перерваний через важку хворобу першого та його смерть 24 липня 1959 р. Петро Флорович продовжив працювати на кафедрі історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту до 1986 р. Втіленням його творчих задумів, про які йшлося в листуванні з академіком Є.О. Космінським, стала монографія, присвячена історіографічному аналізу питання общини в працях представників російської позитивістської школи медієвістів, видана в 1971 р. в київському видавництві «Наукова думка»³⁸.

Отже, листування академіка Є.О. Космінського і доцента П.Ф. Лаптіна, збережене його родиною, свідчить про співпрацю в 40-х – 50-х рр. XX ст. представників двох поколінь радянських істориків на ґрунті вивчення проблем історіографічного аналізу однієї з ключових проблем європейського середньовіччя в російській історіографії XIX – початку XX ст., збереження й розвитку в РРФСР і УРСР медієвістики як важливої галузі історичної науки, а також підготовці кількох поколінь кваліфікованих вчителів-істориків.

Примітки

- 1 Гуревич А. История историка / А.Я. Гуревич. – М.; СПб., 2012. – С. 19.
- 2 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 4 травня 1946 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- 3 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 липня 1947 р. // Там само.
- 4 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 26 липня 1947 р. // Там само.
- 5 Див., наприклад: Кротов А. Примиренчество и самоуспокоенность // Литературная газета. – 1948. – 8 сентября.
- 6 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 29 листопада 1947 р. // Там само.
- 7 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 18 січня 1948 р. // Там само.
- 8 Косминский Е. Отзыв о работе П.Ф. Лаптина «М.М. Ковалевский и его взгляды на средневековую общину» // Архів родини Ю.П. Лаптіна. – С. 1. Там само. – С. 2-4.
- 10 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 10 березня 1948 р.] // Там само.
- 11 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [не пізніше 29 жовтня 1948 р.] // Там само.
- 12 Там само.
- 13 Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах М.М. Ковалевского // Вопросы истории. – 1955. – № 9. – С. 110-120.
- 14 Є.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 19 травня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.

- ¹⁵ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 22 травня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ¹⁶ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 червня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ¹⁷ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 21 липня 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Семенов В.Ф. История средних веков: учебник для учительских инститов. – М.: Учпедгиз, 1949. – 424 с.
- ²⁰ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 29 листопада 1949 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²¹ Там само.
- ²² С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [Б.д.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²³ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 2 лютого 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²⁴ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 30 вересня 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²⁵ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 21 жовтня 1950 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²⁶ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну [Не пізніше грудня 1950 р.] // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²⁷ Лаптіні П.Ф. Посібник з хронології історії середніх віків: для заочників педагогічних інститутів. – К., 1950. – 87 с.
- ²⁸ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 1 липня 1952 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Английская буржуазная революция XVII века: В 2-х т. / Под ред Е.О. Косминского, Я.А. Левицкого. – М.: Из-во АН СССР, 1954.
- ³¹ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 10 листопада 1954 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ³² С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 3 травня 1955 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ³³ Гутнова Е.В. Евгений Алексеевич Косминский (1886–1959) / Е.В. Гутнова // Портреты историков: Время и судьбы: В 2-х т. – Т. 2: всеобщая история. – М.; Иерусалим, 2000. – С. 175.
- ³⁴ Косминский Е.А.
- ³⁵ С.О. Космінський – П.Ф. Лаптіну 26 липня 1958 р. // Архів родини Ю.П. Лаптіна.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Лаптіні П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф. Лаптіні. – К.: Наукова думка, 1971. – 300 с.

Резюме

В статті на основі писем видаючогося руского историка-медиевіста академіка Е.А. Космінського к українському историографу П.Ф. Лаптіну, что впервые вводяться в науковий оборот, реконструированы взаимоотношения ученных в середине 40-х – 50-х годов XX в.

Ключевые слова: П.Ф. Лаптин, Е.А. Косминский, взаимоотношения, эпистолярный, письма, ученый.

Одержано 3 жовтня 2012 р.

УДК 94(477)(092)

П.Ф. Лаптин

ПРОБЛЕМЫ ОБЩИНЫ В ТРУДАХ А.Я. ЕФИМЕНКО

Александра Яковлевна Ефименко (1848-1918) – крупный представитель русской и украинской либерально-народнической историографии, историк-этнограф. Весьма популярна у современников. Интенсивная творческая жизнь Ефименко, смелость и оригинальность ее научного мышления, своеобразие ее исторических концепций и гипотез, построенных на большом фактическом материале, – все это создавало научный авторитет ученого, особенно в этнографии. На Ефименко ссылаются классики марксизма¹. Советские историки всегда проявляли большой интерес к творчеству А.Я. Ефименко, но обращались к нему, преимущественно, в общих работах, монографические же исследования предпринимались весьма редко².

Мы избрали предметом нашего исследования проблему общины в творческом наследии А.Я. Ефименко, и это не случайно. Именно изучение истории общины стало призванием всей научной жизни Ефименко, определило все ее творческие устремления, ее место в исторической науке. Историографический анализ данного вопроса представляет не только исторический, но и большой теоретический интерес. Напомним, что классики марксизма, опираясь на труды лучших представителей прогрессивной исторической мысли, создали общинную теорию, открывшую путь к познанию сложнейших проблем исторического процесса. Неслучайно реакционные буржуазные историки, ведя борьбу с марксизмом, всегда прилагали максимальные усилия, чтобы поколебать общинную теорию, ревизовать и обесценить все лучшее, что создано в этой области передовыми учеными в прошлом и настоящем. К этим ученым, несомненно, относится и А.Я. Ефименко. Поэтому «общинное наследие», которое нам оставила талантливый историк, во многом сохраняет познавательную ценность и на сегодня, раскрывает ту роль, которую сыграли прогрессивные русские историки в развитии отечественной исторической мысли. По праву А.Я. Ефименко может быть отнесена к известной школе Лучицкого-Ковалевского, столь много сделавшей в изучении проблем общины.

Прежде всего, несколько слов о методологической системе взглядов А.Я. Ефименко, лежащей в основе ее общинной концепции. Философским ее кредо был позитивизм, воспринятый сквозь призму русской исторической действительности 70-80-х годов XIX в.³ Признание закономерности

и универсальности исторического процесса, плюрализм и эволюционизм в объяснении исторических фактов и явлений. Эти позитивистские принципы переплелись у Ефименко, особенно в первый период ее творчества, с демократическими, народническими идеями, выражавшимися в глубоком сочувствии крестьянству и его борьбе с феодалами, защите равноправия народов и осуждении национального угнетения.⁴

Особое место в творчестве А.Я. Ефименко занимала так называемая «трудовая теория». На этой «теории», по существу, основана ее общинная концепция. В ее применении выражены общественные идеалы и методологические принципы ученого, представляющие причудливую смесь глубокого демократизма и буржуазного либерализма, научного реализма и антиисторического идеализма. Руководствуясь «трудовой теорией», Ефименко осуждала эксплуатацию и насилие, провозглашая труд как источник всякого права и, прежде всего, на землю как основы «социальных отношений».⁵ «Земля – не продукт труда человека; следовательно, – пишет Ефименко, – на нее не может быть того безусловного и естественного права собственности, какое имеет трудящийся на продукт своего труда».⁶ Но эта «теория» в тоже время была серьезной преградой на пути подлинно научного познания исторического процесса, особенно, в вопросах генезиса земельной собственности различных форм и природа земельных отношений в истории общества. Проще говоря, «трудовая теория» создавала почву для различных социальных иллюзий, делала беспомощным искренне честного ученого в научном разрешении поставленных им проблем. Именно, опираясь на данную «теорию», Ефименко провозглашала типически народнические тезисы об исключительных особенностях исторического развития России, противопоставляя ее Западу, скатывалась даже к идеализации социальных отношений в феодальном обществе.⁷

Разумеется, эти «грехи» никак не умаляют все те достоинства, которые имеет А.Я. Ефименко в конкретном исследовании проблем общины, но их нужно знать, чтобы лучше разобраться в его сущности, определить подлинную научную ценность, познавательное и историческое его значение.

А.Я. Ефименко исследовала историю общины, прежде всего, как этнограф, опираясь в значительной мере на устную традицию, сохранившуюся веками в народе вплоть до середины XIX века. Она провела большую источниковедческую работу, подняв огромный архивный материал. Для своих исследований общины на крайнем севере России и на Украине Ефименко использовала акты из местных архивов монастырских и архиерейских управлений, так наз. свитки XVI-XVII ст. находившиеся у местях крестьян, особенно документы, относящиеся к истории поземельных отношений, – купчие, закладные, отдельные, духовные завещания, порядные, вверенные книги, монастырские переписи и пр.⁸ А.Я. Ефименко выступила как крупнейший археограф, призывая русскую историческую общественность к разысканию и сохранению ценнейших архивных фондов по истории русского крестьянства. Она с осуждением относилась к фактам пренебрежения

к столь важным источникам. Как-то ужасно грустно становится при мысли, писала Ефименко, что в то самое время, как молодые русские ученые изучают английские памятники, «свои, русские немилосердно истребляются, – получается русская история французского крестьянина и в то же время безвозвратно погибает возможность выяснить когда-нибудь историю своего собственного крестьянина⁹.

А.Я. Ефименко широко ориентировалась в литературе вопроса, следила за его разработкой современниками, вводила в свои исследования большой историографический материал. Однако нельзя не учитывать, что молодой ученый начал свои научные изыскания в сложных условиях. Если в 70-х годах XIX в. на Западе имелись уже определенные успехи в исследовании проблем общины, выраженные в публикации работ Маурера и его последователей, то в России изучение вопроса находилось еще в «младенческом» состоянии. К тому же усложняло работу молодого ученого значительное влияние чичеринской школы антиобщинников, народническая публицистика тех времен, на страницах которой велась беспредметная полемика по вопросам общины, вводившая путаницу в уяснение проблемы. Все эти обстоятельства отложили отпечаток на творчество А.Я. Ефименко, не в малой мере определили особенности его общинной концепции.

Несомненной заслугой А.Я. Ефименко является то, что она в отличие от народников рассматривает общину не в статике, а в эволюции и развитии, обусловленным динамикой самого феодального общества.

К тому же общинная ее теория построена на принципах признания всемирности исторического процесса. Это дало возможность Ефименко, пользуясь историко-сравнительным методом, глубже проникнуть в исторический процесс, разобраться в сложных явлениях аграрной истории восточных славян.

Основное, что определяет всю концепцию А.Я. Ефименко – это ее учение о трех формах общины как универсальных этапах развития и эволюции аграрных отношений. Такими формами являются: семейная община, печище – на Севере России, дворище – на Украине, долевая община и общинное владение.

Особенный интерес представляет фактическое описание этих общинных форм, основанное на богатых этнографических материалах, впервые поднятых и введенных в научный обиход.

Обратимся к северо-русскому варианту общинных форм, весьма тщательно изученных Ефименко, и на этом примере сделаем необходимый анализ и обобщение.

Печище – большесемейный родовой коллектив, являющийся, по мнению Ефименко, прототипом югославянской задруги, впервые широко описанной сербским этнографом В. Бочишичом. Печищное хозяйство, основанное на нераздельной собственности родовой семьи, ведется «целым союзом ближайших родственников», состоящим из дядей, племянников, двоюродных братьев. Причем этот человеческий коллектив нераздельный, так как

он зиждется на нерасторжимых родовых связях, хотя жить члены этого коллектива могут вместе, в одной избе, или раздельно, в разных избах. Все зависело от конкретных условий. Так представляет А.Я. Ефименко северорусскую большую семью как первый фазис общинной организации.¹⁰

А. Ефименко сделала попытку уяснить особенно сложный вопрос происхождения большой семьи. Именно здесь, применив пресловутую «трудовую теорию», она создала далекую от совершенства гипотезу. Ефименко полагала, что северорусская семейная община возникла в XI-XII вв. путем колонизации «ничейной» земли не родами или племенами, как это делали германца времен Цезаря и Тацита, а семейными союзами, захватившими под обработку необходимую земельную площадь, превратившуюся в их собственность. Так в результате труда возник «первый вид земельной собственности».¹¹

А.Я. Ефименко рассматривает большую семью как универсальный институт, присущий всем народам на соответствующем этапе их развития. Длительное сохранение семейной общины у некоторых народов Ефименко рассматривала как анахронизм, как фактор, тормозящий их развитие. Когда жизнь «заключена в тесные рамки родовой семьи, – никакой шаг вперед невозможен для народа. Народ обречен на вечную неподвижность во всех сферах жизни, обречен, быть мумией среди живых людей».¹² Здесь мы видим одно из положений Ефименко, которое никак не вписывается народническую концепцию.¹³

Несомненно, наиболее ценным является фактическое описание семейной общины у восточных славян. Этим самым Ефименко существенно дополнила универсальную большесемейную картину, созданную М.М. Ковалевским и И.В. Лучицким. Потому-то поражает тот факт, что историк не ссылается на работы своих соотечественников, которые могли бы ее предостеречь от многих ошибочных положений. А.Я. Ефименко не отличает «живую» форму общинных отношений от пережиточных традиций, ее реликтов. Лишь этим можно объяснить тот факт, что возникновение северорусской большой семьи (печища) она относит лишь к XI-XII в., т.е. к тому времени, когда уже сформировался русский феодализм и большая семья могла сохраниться, может быть даже в сильной форме, но все же лишь в исторической традиции.¹⁴ Причем Ефименко не уясняет, что же представляло собой славянское общество до XI в. А для периода 70-90-х годов, когда историческая наука много сделала в изучении родового первобытнообщинного строя, такие представления были уже анахронизмом. В этом, кстати, наиболее слабая сторона всей общинной концепции А.Я. Ефименко.

Наибольший интерес представляет исследование Ефименко вопроса разложения семейной общины. В этой части она сделала большой вклад в науку.

Прежде всего, А.Я. Ефименко собрала большой и очень ценный фактический материал, относящийся к значительной территории Восточной Европы. К тому же Ефименко в историко-сравнительных целях всегда обраца-

ется к югославянской задруге, используя труды В. Богишича. Отметим, что подобным образом поступал и М.М. Ковалевский, сделавший крупнейшие открытия в области больше семейной проблемы. Задруга принималась вроде эталона, к которому «примерялись» изучаемые сложные явления процесса разложения большой семьи других народов. Несомненно, что наблюдение, вывода и обобщения, которые сделала Ефименко, выходят далеко за специфические рамки вопроса и приобретают общетеоретическое значение, уясняют одну из сложных проблем тогдашней исторической науки.

А.Я. Ефименко рассматривает разложение семейной общины как исторически обусловленный процесс, вызванный, прежде всего, экономическими причинами. Сущность этого процесса заключалась в разрушении родственных начал и утверждении экономических и территориальных принципов человеческого общежития. Обрекает семейную общину на разрушение, прежде всего, частная собственность. А.Я. Ефименко, обращаясь к югославянской задруге, обнаруживает в ней уже первые симптомы частной собственности, выраженные в том, что каждому ее члену предоставляется право «иметь что-либо свое, совершенно независимое от общего». ¹⁵ А коль скоро это случилось, рост частной собственности быстро усиливается. Каждый член задруги стремится путем посторонних заработков побольше приобрести внесемейной собственности. Особенно большое значение в разрушении семейной общины Ефименко придает отхожим промыслам. Начинаются семейные разделы. Проникают в общину внешние, враждебные элементы. Меняются и принципы внутрисемейных отношений. Общественное место в большесемейном коллективе нередко определяется уже не по старшинству, а по личным качествам его каждого члена. Поэтому иногда старейшиной избирают не старшего, как это предвидется родовой традицией, а из младших членов, отличившихся своим умом и характером ¹⁶.

Обращаясь к печищу, Ефименко вскрывает подобную картину, но с некоторыми особенностями, вызванными тем, что северорусская семья была менее архаична, чем задруга. Здесь господство родовых начал «далеко не так безусловно, как в задруге» ¹⁷. Здесь принцип старшинства и родства еще больше потерял свою силу, чем в задруге. Если же старший по возрасту или по степени родства получает власть в общине то лишь до тех пор, пока он может трудиться, при одравлении его заменяет более способный. Раздел печичного имущества осуществляется не по числу членов рода (как в задруге), а по числу лиц, участвовавших в приобретении этого имущества. «Право крови не имеет почти никакого значения». Родной сын устраняется от участия в дележе, если он жил в чужой стороне и не помогал семье ¹⁸. Таким образом Ефименко показала весьма убедительно, что процесс разложения северорусской семейной общины зашел весьма глубоко, и в этом она отличалась от задруги. Однако у северных народов России, лопарей, карелов, самодийцев (самоедов), большая семья была более архаической, и процесс ее разложения был весьма поверхностным. Семейные разделы здесь весьма редко, так как родовые традиции еще сильны ¹⁹.

И, напротив, дворище на Украине в тот же исторический период подверглось более сильному разложению, чем северорусская семья. Здесь дворищное землевладение уже не было нераздельным землевладением большой семьи, так как последняя делилась на самостоятельные земельные хозяйства (дымы), сами платившие подати и повинности. Распад дворища сопровождается действительным разделом, основанным на праве частной собственности на заимку и возрастающим неравенством между дымами.²⁰

Вряд ли можно переоценить все то, что сделала А.Я. Ефименко в вопросе разложения большой семьи. Собранный ею оригинальный фактический материал, экономическое обоснование проблемы являются серьезным дополнением к тому, что уже сделали ее современники И.В. Лучицкий и М.М. Ковалевский. Причем экономическую обусловленность распада русской семейной общины Ефименко рассматривала как исторически универсальный процесс, отвергая попытки приписать этому явлению черты национальной исключительности. «Не каким-либо идеальным свойством русской природы, – писала Ефименко, – не чувству уважения к труду, будь то бы специально свойственному нашему крестьянству, должно приписать это явление».²¹ К тому же фактический материал особенно экономического характера, у Ефименко даже богаче, чем у Ковалевского. И это вполне объяснимо. Ведь Ефименко имела дело с узким регионом исследования, к тому же с таким районом, как северная Россия, где сохранились богатейшие традиции родовых отношений. Но зато обобщения Ефименко беднее, чем у Ковалевского, не столь масштабные и универсальные.

А.Я. Ефименко, разумеется, как буржуазный историк, не во всем могла разобрататься в сложной проблеме разложения большесемейной общины. Мы у нее обнаруживаем идеалистическую интерпретацию исторических явлений, плюрализм и прямое отражение пресловутой «трудовой теории». А.Я. Ефименко ставит в один ряд исходные, первостепенные причины и причины производные, вторичные. Она показала убедительную картину семейных разделов, раскрыв экономическую ее основу. Но в то же время она приписывает личности какие-то отвлеченные, природой обусловленные антиобщинные черты, сыгравшие важнейшую роль в разрушительном процессе. «Родовая семья, – писала Ефименко, – не совместит с развитием личности, все же развития личности для нас, немислимо движение вперед ни в каком смысле, включая даже и экономический».²² Здесь, разумеется, полнейший исторический идеализм.

Ведь творческая инициатива человеческого индивидуума обусловлена уровнем развития общества. В родовом обществе, с его примитивным производством и бессилием перед природой, человеческая личность полностью поглощена коллективом, ведущим тяжелую борьбу за существование. Вне человеческого коллектива отдельный индивидуум обрекался на неминуемую гибель.²³

На развалинах семейной общины вырастает вторая форма общинных отношений – долевая община. Именно учение об этой общине Ефименко считала основой всей своей концепции.

Долевая община отличалась, по мнению Ефименко, от семейной общины тем, что она базировалась не на кровно-родственной, а на территориальной основе. Однако сущность этой поземельной организации заключалась в том, что здесь «союз родственников замещался союзом складников, сохраняя под собой всецело старую кровную схему»²⁴. А.Я. Ефименко дала своеобразную интерпретацию правовой природы земельных отношений в долевой деревне. Земля каждого ее жителя не является общинным владением, так как величина участка каждого деревенского совладельца определяется на следованием, покупкой и другими подобными основаниями, не имеющими ничего общего с теми основаниями, которыми обычно определяется право общинника на его долю (здесь имеется в виду принцип равенства). Но это и не подворно-участковое владение, так как каждый совладелец деревни являлся представителем идеальной доли целого, всего, что к той деревни «из-старь потягло»²⁵. Ефименко считала важнейшей чертой такой долевой деревни именно то, что она не знала равенства в поземельном владении. И это было обусловлено тем, что здесь деревенский дольщик был собственником своей доли, с широким правом ее продавать, завещать, наследовать, дробить. В подобных условиях равенство и практика переделов, хотя и предполагались, но фактически были неосуществимы²⁶.

А.Я. Ефименко считала долевую поземельную организацию общим типом старой русской поземельной организации, выросшим на развалинах северной семейной общины. Однако утвердилась она только на Севере в силу двух причин – особенностей русской колонизации Севера и условий местности. Финский Север был колонизован тогда, когда у родово-племенный быт у русских славян «должен был уже подвергнуться разложению», а болотистая и лесная местность не разрешала селиться сплоченными группами.²⁷

А.Я. Ефименко гипотетически полагала, что разложение большой семьи неминуемо ведет к образованию долевой деревни, что это детерминированный общеисторический процесс. Но если подобное не случалось в других странах, то это объясняется специфическими обстоятельствами. Ефименко, кстати, считала, что Маурер наталкивался на факта существования древнегерманской большой семьи и пришедшие из ее недр элементы долевой поземельной организации, но не придавал этому никакого значения.²⁸ Таким образом, долевая община, как полагала Ефименко, универсальный институт, но в полной форме он утвердился лишь на Севере России, где для этого сложились необходимые условия.

Существенной частью общинной концепции А.Я. Ефименко является ее взгляд на трансформацию долевой общины и утверждение третьей формы: общинных отношений – общинного владения. Ефименко считала, что в долевой организации имелись в зародыше все существенные черты двух форм поземельного владения – общинного и подворно-участкового. Все зависело от того, – сохранит крестьянин право собственности на возделанную им землю или это право будет забрано. В первом случае долевая общины распадается и утверждается индивидуальное, частное владение, во втором

– общинное (уравнительное) владение.²⁹ Эти оригинальные положения А.Я. Ефименко пыталась применять везде и всюду в решении подобного вопроса, рассматривала их как важнейший компонент своей общинной концепции.

До XVII века, по мнению Ефименко, северная долевая деревня сохраняется еще в первоначальном виде, а угле с начала этого века происходит естественный процесс ее разложения, ведущего неминуемо к утверждению подворного владения. Первое проявление этого процесса – это уклонение от ранее кажущейся возможности произвести точный земельный раздел. Длительный уход за землей одним совладельцем все больше способствовал рассмотрению этих участков как своей собственности. Появление у отдельных хозяев лично приобретенной земли, не поступившей в передел. Появление нови, которая переделывается необычно – только теми, кто ее поднимал.

Ефименко особенное внимание обращает на рост населения как наиболее существенный фактор разложения, долевой деревни.³⁰ К вторичным причинам, разрушавшим долевую деревню, она считала вторжения посторонних элементов, купцов и посадских людей, являющихся всегда врагами традиций деревенской жизни.³¹ Но именно в то время, когда долевая община находилась на грани полного распада и утверждения индивидуально-подворного землевладения, вторгается государство провозгласившее землю государственной собственностью. В силу равенства повинностей крестьяне сами непременно должны были поровнять между собою и землю. Так возникает крестьянская уравнительная община, представляющая третий фазис общинной эволюции.³²

Такова в целом общинная концепция А.Я. Ефименко. Как видимо, она исключительно сложна и противоречива, мы в ней видим немало ценного, реалистичного, но в то же время она не лишена идеалистических, антиисторических погрешностей.

Заслуга А.Я. Ефименко, прежде всего, в том, что она впервые широко и убедительно показала трансформацию русской общины, представив ее в непрерывном развитии и эволюции. Ее богатые наблюдения построены на большом документальном и этнографическом материале. В этом Ефименко существенно отличается от народников, рассматривавших общину как неизменный, застывший общественный институт. Однако следует отметить, что типологизация общины, предпринятая ученым, далека от совершенства. Если русская семейная община, представленная Ефименко, является большой ее удачей, то последующие конструированные ею формы («долевая община», «общинное владение») искусственны, надуманы, никак не вписываются в уже достигнутые рамки тогдашней исторической науки. Долевая община обрисована очень ярко, но отдельной формой она быть не может. Здесь мы имеем, скорее всего, искусно выхваченное некое звено из сложной цепи разложения большой семьи. Поскольку на севере России община сохранилась очень долго, а процесс ее разложения был очень медленным, протекавший преимущественно спонтанным путем, то каждый шаг ее трансформации сопровождается постепенным проникновением нового

в «живую» ткань столь же медленно распадающейся семейной общины. Неслучайно, поэтому, в доленой общине представленной Ефименко, тесно переплетаются большесемейные традиции с практикой, разрушающей основы родового коллектива – большесемейную собственность и принципы родового авторитаризма.

Наиболее слабым звеном во всей концепции А.Я. Ефименко являются ее взгляды на так наз. общинное владение как третий, последний фазис общинной эволюции.

А.Я. Ефименко, прежде всего, не поняла генетической природы поземельной общины, приписав государству главную роль в ее возникновении. Здесь невольно автор отдавала дань чичеринской школе, хотя сама выступала с критикой «государственной теории» происхождения общины. Антиисторическими являются также ее взгляда на русскую общину как на уравнительную общину с периодическими переделами. Для Ефименко нет общины там, где нет поземельной равности, искусственно созданной государством с целью уравнивания повинностей.

А.Я. Ефименко допустила путаницу и в хронологической периодизации установленных ею общинных форм. Северную русскую долевою деревню она растянула аж до 30-х годов XIX века, после чего утверждается поземельная община³³. А.Я. Ефименко не лишена была и идеализации феодального общества, что не могло не отразиться на ее общинной концепции. Для нее феодальное общество построено на принципах распределения обязанностей между дворянством и крестьянами. Те и другие являлись тяглым населением, в равной мере прикрепленные к обязанностям. Феодал как военно-служилый человек был прикреплен к своей службе, которую он не мог оставить по произволу, а крестьянин был прикреплен к своему тяглу, которое он не мог оставить, «не подыскавши себе заместителя».³⁴ Таким образом «община равных» сочеталась у Ефименко с «равностью» феодального общества. Отсюда невольно вытекала и идеализация феодальной общины. Это вовсе не значит, что русский историк был сторонником «социально-го мира». Мы уже отмечали, что А.Я. Ефименко, особенно в ранние года, вскрывала классовые противоречия в средневековую эпоху, с глубоким сочувствием относилась к тяжелой судьбе русского крестьянства, мечтала о его социальном освобождении. Но у А.Я. Ефименко мы видим удивительное сочетание народника и буржуа-либерала, причем к закату творческой жизни последний все более брал верх над первым – либерал вытеснял народника.

К концу 90-х годов XIX века А.Я. Ефименко приступила к исследованию общины на Украине. И здесь она сделала очень ценную, внесла значительный вклад в уяснении многих для тех времен весьма сложных и спорных вопросов. Фундаментальной ее работой в этой части является «Дворищное землевладение в Южной Руси (Исторический очерк)»³⁵.

Украинское дворище – это также большая семья, что и северорусское пещице. А.Я. Ефименко широко его описала, наделив его теми же чертами,

что печище.³⁶ Особенный интерес представляют ее взгляды на эволюцию большой семьи (дворица) на Украине. Вопрос мало исследован, а его изучение составляло большую трудность из-за скудости источников. К тому же проблема стала предметом острой полемики в тогдашней русской историографии, особенно между сторонниками и противниками общинной теории. Именно в этой части А.Я. Ефименко проделала большую и исключительно сложную исследовательскую работу, выразив во многом весьма реалистические соображения.

А.Я. Ефименко считала, что в силу ряда причин эволюция дворица привела к иным результатам, чем эволюция его северорусского прототипа. Гипотетически она допускала, что в определенный период и на Украине утверждалась долевая община, но трансформационный процесс оказался здесь не завершением.³⁷ Дальнейшая судьба украинской общины сложилась по-разному – на Правобережной Украине и на Слобожанщине.

XVI век был роковым для общины Правобережной Украины. Польская колонизация украинских земель, начавшаяся широко после Люблинской унии 1569 г. нанесла удар по общинной организации. Утверждение крупного фольварочного барщинного хозяйства, введенная Польшей волочная система и размнивания поломали общинные традиции, разрушили общинные связи. «Крестьянин, – писала Ефименко, – оставаясь земледельцем, был оторван всем этим от своей земли, и как Антей, лишенный силы, брошен был бессильной игрушкой на произвол слепого исторического фатума».³⁸ К тому же само польское государство сознательно разрушало общинную организацию, представлявшую защиту и убежище «старого крестьянского вольного духа». «Нужно было дезорганизовать крестьянскую массу, – отмечала Ефименко, – чтобы поставить лицом к лицу с новыми условиями лишь единичного крестьянина, совершенно бессильного, лишенного и проблеска сознания о возможности оппозиции и борьбы».³⁹ Таковы те обстоятельства, которые, по мнению, Ефименко, привели к быстрому разложению дворицной системы на правобережной части Украины, оказавшейся под властью Польши.

Особый интерес представляет исследования аграрных отношений на Левобережной Украине после освободительной войны 1648-1654 гг., Здесь, отмечает Ефименко, все «было скасовано козацкой саблей» и украинский народ «мог начать сызнова писать свою историю».⁴⁰ Именно в связи с анализом земельных отношений в этой части Украины возник вопрос о сябрах, представлявший наиболее запутанный и мало изученный вопрос тех времен.

К концу XIX века сябринская проблема привлекла многих историков. Развернулась острая полемика вокруг ее разрешения.

Первым к этому вопросу обратился И.В. Лучицкий, показав сябров как форму общинных отношений на Украине. Их возникновение он связывает с характером заселения Левобережной Украины после освобождения ее от панской Польши. Поселение на новых землях, проводившееся на прин-

ципах захвата и фактического пользования, осуществлялось целыми родственными группами, и эти заимочные земли попадали в безраздельную собственность не отдельных их представителей, а всей общины или родственного союза. Прообразом такого объединения, по мнению Лучицкого, была большая семья, перенесенная сюда с Левобережья, но «привитая» здесь ее в полной мере, а лишь в виде частичного ее разложения. Это и были сябры.⁴¹

Подобных взглядов придерживалась и А.Я. Ефименко, хотя в ее концепции мы видим и существенные отличия. Она, подобно Лучицкому, сябры рассматривает в определенной связи с семейной общиной (дворищем), ее разложением, но с иной акцентацией. Для Лучицкого сябринное землевладение – преимущественная форма земельных отношений на Левобережной Украине, для Ефименко – лишь остаток, реликт общинного института.⁴² А.Я. Ефименко ближе стояла к истине, чем И.В. Лучицкий, особенно тем, что сябринство не выводила исключительно из разложившейся большой семьи, допуская ее возникновение и вне генерической связи с общинным институтом, чисто договорным путем.⁴³ Наконец, Ефименко подошла к проблеме шире, универсальнее. Если Лучицкий сябринство ограничил лишь локальной территорией левобережной Украины, то Ефименко обнаруживает его на всей территории Украины, рассматривает его как отдельное звено общего процесса разложения общинных отношений. Ефименко, однако, и уступала Лучицкому в разработке сябринской проблемы. Если для Лучицкого сябры служили подтверждением существования украинской общины, идущей своими корнями в далекое прошлое, то для Ефименко сябры были лишь реликтными явлениями, говорившими лишь о прошлом украинской общины, но никак о ее настоящем. Еще более существенным пороком во взглядах на исторические судьбы украинской общины было то, что она отрицала для Украины сконструированный ею третий этап общинной эволюции. Ефименко считала, что в отличие от России, на Украине дворище не переросло в общинное уравнительное владение, оно было ликвидировано еще в XVI веке аграрной реформой Сигизмунда Августа. Сябринная же практика, наблюдаемая на Левобережье после освободительной войны 1648-1654 гг., была редким явлением на фоне преобладающего господства подворного владения. К тому же украинское крестьянство проявляло мало усердия в сохранении общины, было больше склонно к ее разрушению.⁴⁴ Так что Украина, в отличие от России, уже с XVI века стала фактически краем подворного землевладения. Таким образом, и здесь мы видим отражение антиобщинной теории «государственников» – везде государство определяет судьбы общины, но с различными результатами. Если на севере России под государственным воздействием пещище обратилось в уравнительную общину с периодическими переделами и пропорциональными долями, то на Украине государственное вмешательство в судьбы дворища привело к иным результатам – его разрушению.⁴⁵ Поэтому и сябры были лишь далеким «эхом» общинной Украины.

Разумеется, в этих утверждениях выражены наиболее слабая сторона всей общинной концепции Ефименко, глубокие ее заблуждения и противоречивость всей ее методологической системы. Тем более поражают подобные взгляды, что в это время наступил своими известными исследованиями украинской общины М.В. Лучицкий, научный авторитет которого для Ефименко был неоспоримым. Здесь мы сталкиваемся с типичным примером методологической беспомощности буржуазного ученого.

Однако все эти пороки никак не могли умалить всего того, что сделала А.Я. Ефименко в исследовании сябринной проблемы. Вместе с Лучицким, дополняя друг друга, впервые поставила столь сложный вопрос на реальную почву. Труда А.Я. Ефименко и И.В. Лучицкого, посвященные сябрам, укрепили позиции прогрессивных ученых, ограждали общинную теорию от ее противников. Неслучайно известный историк-антиобщинник В.Сергеевич выступил в этом вопросе с резкой критикой Ефименко и Лучицкого, отстаивая антиобщинный тезис о сябрах как о простых совладельцах, отвергая их генетически общинную природу.⁴⁶ С подобных позиций выступил и Лаппо-Данилевский, хотя с некоторыми компромиссными утверждениями, полагая что первоначально в основе сябринства лежали родственные отношения, а с течением времени сябры стали слагаться на артельной, совладельческой основе.⁴⁷ Вопрос о сябрах будет и впредь «камнем преткновения» в украинской историографии, вокруг него будут продолжаться споры и дискуссии, но фактический материал, впервые поднятый А.Я. Ефименко, многие ее наблюдения и обобщения сохраняли свою познавательную ценность.

Таким образом, разработка А.Я. Ефименко общинной проблемы составляет одну из лучших страниц в дооктябрьской отечественной историографии. Впервые подняв огромный фактический материал по истории общины народов Восточной Европы, находившихся на различных ступенях исторического развития, Ефименко сумела показать стадияльно-региональную картину общинных отношений, вскрыть сложный и исторически детерминированный процесс эволюции общин. Именно этим ученый обогатил общинную теорию, делал ее еще более аргументированной и неопровержимой.

Разумеется, общинная концепция А.Я. Ефименко изобилует, как мы видели, многими пороками, но они явились результатом, скорее всего, методологической беспомощности буржуазного ученого. Однако в целом, «общинное наследие», которое нам оставила А.Я. Ефименко, воспринятое сквозь призму подлинно научной, марксистской критики, составляет значительней вклад в науку, не потеряло и сейчас актуального значения. В условиях, когда современная буржуазная историография, ведя борьбу с марксизмом, организует фронтальную «атаку» против общинной теории, творческое наследие А.Я. Ефименко продолжает и теперь служить интересам прогрессивной исторической науки, помогает отстаивать ее завоевания от поползновения ее противников.⁴⁸

Примітки

1. См. К. Маркс. Архив, кн. 4, М., 1929, стр.404-405; В.И. Ленин. Соч. Т. 13, стр.14.
2. В довоенные годы см. работы украинских историков: Д.І. Багалій, – Харківська доба діяльності Олександри Яківни бфіменкової (1879-1906р.), «Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури», Харків, 1930, Т. X., стр. 5-15; Білик, – Огляд головних праць Олександри Яківни Ефіменко, там, стр. 17-31. Здесь авторы делают фактическое описание творческого наследия А.Я. Ефименко, концепционный анализ весьма поверхностный. Первую серьезную попытку монографического марксистского исследования творчества Ефименко предприняли в последнее время П.Г. Марков и О.Ф. Скакун /см. П.Г. Марков – «А.Я. Ефименко – историк Украины», Киев, 1966; О.Ф. Скакун – «Исторические взгляды А.Я. Ефименко» Харьков, 1968, Автореферат/.
3. О своеобразной интерпретации позитивизме в русской буржуазной историографии второй половины XIX века см. Е.В. Гутнова. Историография истории средних веков /середина XIX в. – 1917 г./, М., 1974, стр. 64, 271-272; П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии, Киев, 1971, стр. 6-9.
4. См. П.Г. Марков. Указ. соч., стр. 50-64; О.Ф. Скакун. Указ. соч., стр. 6-8.
5. А.Я. Ефименко. Трудовое начало в народном обычном праве, журн. «Слово», 1878, январь, стр. 148.
6. Там же.
7. А.Я. Ефименко. Трудовое начало в народном обычном праве. указан, изд., стр.149-156. Нельзя согласиться с тезисом П.Г. Маркова, что выдвинутая Ефименко теория «трудового права» была передовой для того времени /см. П.Г. Марков, указ. изд., стр.19/. В действительности эта «теория» для 70-90-х годов XIX в., когда марксизм стал всепобеждающим учением, а историческая наука достигла высокого уровня, не «вписывалась» даже в рамки прогрессивной буржуазной
8. См. А.Я. Ефименко. Юридические обычаи лопарей, корелов и самоедов Архангельской губернии. «Сборник народных юридических обычаев», Т. 1, СПб, 1878, стр.9; Исследования народной жизни. Выпуск I. Обычное право, М., 1884, стр.185-188; Дворянское землевладение в Южной Руси /исторический очерк/. Сборн. «Южная Русь. Очерки исследования и заметки», СПб, 1905, стр. 371, 377. Статья была опубликована в «Русской мысли» за 1882 год. Впредь ссылки на этот сборник.
9. А. Ефименко. Исследования народной жизни. Выпуск первый. Обычное право. М., 1884, стр. 186.
10. А. Ефименко. Исследования народной жизни. Выпуск первый. Обычное право. М., 1884, стр. 61-62, 365-367; ее же. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки..., указ. изд., стр. 371-372.
11. А.Я. Ефименко. Исследования народной жизни..., Указ. изд., стр.206-218. Учебник русской истории старших классов средних учебных заведений. СПб., 1909, стр. 44-45.
12. А.Я. Ефименко. Исследования народной жизни... указ. изд., стр. 59, ф. стр. 130.
13. Подробно об описании семейной общины М.М. Ковалевским и И.В. Лучицким см. П.Ф. Лаптин, – Община в русской историографии..., стр. 193-198, 213-214-217.

14. Реликта большой семьи мы можем обнаружить у многих современных народов, в силу многих причин отставших в своем развитии. Интересно отметить, что проф. Ф. Углов весьма ярко описывает свои наблюдения большой семьи в сибирской деревни Ключи /ныне Казачинско-Ленского района/ где-то 1919-1920 гг. «Крестьяне жили большими семьями. Главой считался старый отец, а его сыновья со своими семьями находились обязательно «при отце», во всем подчиняясь ему. Было странно видеть, как за столом старик-отец вдруг ударит, может по лбу бородатого сына да еще пообещает огреть вожжами. А тот только скажет: «За что, тятенька?»/ Ф. Углов. Сердце хирурга. журн. «Молодая гвардия», 1974, № 3, стр. 262-263.
15. А. Ефименко. Исследования народной жизни..., указ. изд., стр. 60.
16. Там же, стр. 59-61, 66-67.
17. Там же, стр. 62.
18. А. Ефименко. Исследования народной жизни, указ. изд., стр. 63-64.
19. А.Я. Ефименко. Юридические обычаи лопарей, карелов и самоедов Архангельской губернии.» Сборник народных юридических обычаев», Т. 1, СПб., 1878, отдел второй, стр. 109, 112-113, 183, 212-220.
20. А.Я. Ефименко. Дворищное землевладение в южной Руси /исторический очерк/, «Русская мысль», 1892, апрель, стр. 167.
21. А. Ефименко. Исследования народной жизни, указ. изд., стр. 64-65.
22. Там же, стр.130.
23. Отметим, что фактические моменты, которых коснулась Ефименко, особенно в описании и разложении семейной общины, во многом подтвердились исследованиями советских ученых. См.: А.И. Неусыхин. Возникновение независимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI-VIII вв., М., 1956, стр. 11-13, 107- 121, 262-271, 318-331; его же. К вопросу об эволюции форм семьи и земельного аллода у аллеманов в VI-IX вв. /в связи с толкованием термина «генеалогия»/, - «Средние века», вып. VIII, 1956; К вопросу о первом этапе процесса возникновения феодального зависимого крестьянства как класса, - «Средние века», вып. VI, 1955, стр. 8-12; его же. Новые данные по источниковедению Салической правда.- «Средние века; вып. XXI, 1952, стр.236; вып. 25,1964, стр.45-46. А.Я. Гуревич. Английское крестьянство в X – начале XI в. - «Средние века», вып. IX, 1957, стр. 69-70; его же. Большая семья в Северо-Западной Норвегии в раннее средневековье / по судебнику Фростатинга./- «Средние века», вып. VIII, стр. 95-96. В.П. Ту-майкин. Соседская община Заволжской Мордвы в пореформенный период /по материалам Самарской губернии /. Автореферат. М., 1974, стр. 14-15.
24. А. Ефименко. Исследования народной жизни, указ. изд., стр. 225.
25. Там же.
26. Там же, стр. 293.
27. Там же, стр. 230-234.
28. А. Ефименко. Исследования народной жизни, стр. 236-237.
29. Там же, стр. 225-226, 376, 368.
30. А. Ефименко. Исследования народной жизни, указ. изд. стр. 295-303.
31. Там же, стр. 308-313.
32. Там же, стр. 315-355, 369-370, 376; Дворищное землевладение в южной Руси, указ. изд., стр. 159-160.

33. А. Ефименко, Исследования народной жизни, стр. 345-355; ее же. Учебник русской истории для старших классов средне-учебных заведений. СПб, 1909, стр. 431.
34. А.Я. Ефименко. Учебник русской истории, СПб, 1909, стр. 136.
35. А. Ефименко. Дворянское землевладение в Южной Руси /Исторический очерк / «Русская мысль», 1892, стр. 4-6,9.
36. А. Ефименко. Дворянское землевладение в Южной Руси. «Русская мысль», 1892, № 4, стр. 160-161; ее же. История украинского народа, СПб., изд. «Брокгауз-Ефрон», 1906, вып. 1-2, стр. 116-117; Історія українського народу, Харків, 1922, вип. I, стор. 92-93.
37. А.Я. Ефименко. Дворянское землевладение в Южной Руси (исторический очерк), «Русская мысль», № 4, 1892, стр. 167.
38. Там же, стр. 173.
39. А.Я. Ефименко. Дворянское землевладение в Южной Руси, «Русская мысль», апрель, стр. 174.
40. А.Я. Ефименко. Дворянское землевладение в южной Руси, «Русская мысль», май, 1892, стр. 1.
41. См. Й.В. Лучицкий. Сябры и сябринае землевладение в Малороссии «Северный вестник», 1889, № 1-2, Подробно см. П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии, Киев, 1871, стр. 217-220; его же. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого. В кн. «Средние века», МАН СССР, 1963, № 23, стр. 221-223.
42. А.Я. Ефименко, Дворянское землевладение в южной Руси, «Русская мысль», № 5, стр. 10.
43. Там же, стр.8.
44. А.Я. Ефименко. Дворянское землевладение в южной Руси, «Русская мысль», № 5, 1892, стр.4.
45. Там же, стр. 12.
46. См. В. Сергеевич. Древне-русское право, Т. III, СПб, 1903, стр. 386-400.
47. Там же, стр. 401.
48. О современной борьбе буржуазиях историков против общинной теории см. А.И. Данилов, А.Й. Неусын, – О новой теории социальной структуры раннего средневековья в буржуазной историографии ФРГ. «Средние века», вып. 18, М., 1960; Н.Ф. Колесницкий, – Современная немецкая буржуазная историография о феодальном государстве в Германии, там же; А.И. Неусыхин. – Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII-XII вв. М., 1964; М.А. Барг, – Об одной концепции происхождения свободного крестьянства в средние века, Сб. «История и историки», М., 1971; М.А. Барг, – Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиэвистики, М., 1973; Ю.Л. Бесмертый, – Феодальная деревня и рынок в Западной Европе XII-XIII вв., М. 1969; Л.Т. Мильская, – К вопросу о трактовке проблемы сельской общины в современной историографии ФРГ, «Средние века», вып. 38. М., 1975.

**ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І 50-РІЧЧЯ
ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА Л.А. КОВАЛЕНКА
(Доповідь на урочистому засіданні Ради інституту
15 березня 1977 р.)**

Шановні члени Ради, гості!

Я з задоволенням виконую доручення ректорату і громадських організацій інституту розповісти Вам про життєвий і трудовий шлях нашого ювіляра, доктора історичних наук, професора Л.А. Коваленка.

Життєвий і трудовий шлях Леоніда Антоновича є типовим для радянської людини. Народився і виріс в трудовій селянській сім'ї. Вже з юнацьких років Леонід Антонович бере активну участь в громадсько-політичному житті. Комсомольський вождь, завагітпроп райкому комсомолу, полум'яний пропагандист комуністичних ідей і вихователь радянської молоді. Потім довгі роки завчання на робітничому факультеті, Київському інституті професійної освіти та університеті. Педагогічна робота. В 1939 році Леонід Антонович вступає до аспірантури, але скоро молодому вченому прийшлося припинити навчання і замість пера взяти до рук зброю, щоб захистити свою Батьківщину від фашистських орд, відстояти великі завоювання Жовтня. Після поранення радянський офіцер Коваленко, демобілізувавшись в 1944 році, повертається до університету, закінчує аспірантуру і в 1945 році успішно захищає кандидатську дисертацію. Потім робота в інституті історії АН УРСР, Київському педагогічному інституті, завідування кафедрою загальної історії Житомирського педагогічного інституту, доцент кафедри Ужгородського університету, а з 1961 року Леонід Антонович працює в нашому інституті, завідує кафедрою історії, а після її розділу – кафедрою загальної історії. В 1965 році він захищає докторську дисертацію і одержує звання професора.

Дві ділянки стали покликанням Леоніда Антоновича. Науці і педагогічній справі він віддає всі свої сили і талант.

Леонід Антонович – вчений широких наукових інтересів. Однак основною проблемою, в дослідженні якої йому належить найбільша заслуга, є історіографія. Це особливо складна галузь творчої роботи. Вона вимагає від вченого великої ерудиції, глибоких знань історії, філософії, економічної, політичної і юридичної думки, етнографії, культури. Вона передбачає всебічне методологічне озброєння вченого великий такт і принциповість в оцінці складних історіографічних явищ і фактів. Наукові праці професора Коваленка займають вагомe місце в українській історіографії, поставили їх автора в ряд провідних вчених України.

Вже кандидатська дисертація ювіляра присвячена була цікавій і майже не вивченій темі – «Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. і Україна». Автор зумів на основі переконливого матеріалу показати вплив ідей Французької революції на передові громадсько-політичні кола українського суспільства, ставлення українських вчених і письменників до сучасних їм подій у Франції. Висновки і узагальнення дисертанта склали великий науковий і пізнавальний інтерес.

Подальша творча діяльність Леоніда Антоновича присвячена повністю українській історіографії, яка знайшла своє найбільш яскраве відображення в його докторській дисертації – «Демократичний напрямок в українській історіографії XIX ст.» 15 років автор працював над цією проблемою. І це цілком природно. Адже вона охоплює цілу епоху, надзвичайно складну своїм історичним процесом, складним переплетінням соціальних, політичних та ідеологічних відносин. Перед вченим стояли відповідальні завдання. Треба було дати принципову, марксистську оцінку науковій спадщині, здобутій працею вчених попередніх поколінь історіографів, переосмислити досягнення радянської історіографії, нерідко ламати традиції та йти всупереч існуючим поглядам та авторитетам. Авторіві потрібно було самостійно періодизувати історичний процес, розкрити особливості окремих його етапів і на цій основі визначити місце кожного представника обраного напрямку в українській історіографії, розкрити творчий його шлях, дати марксистську оцінку історичним, методологічним та політичним його поглядам. І з цими завданнями Леонід Антонович справився повністю, його дослідження складає незаперечний і вагомий вклад в українську історіографію. Це підтверджується публікацією статей в академічних виданнях Москви, Києва, Одеси, Ужгорода. Наукова громадськість завжди схвально сприймає кожну публікацію Леоніда Антоновича. Хто був на захисті докторської дисертації Л.А.Коваленка, міг переконатися в ерудиції дисертанта, в науковій цінності його дослідження. Активна полеміка розгорнулася між дисертантом і опонентами навколо цілого ряду питань, які оригінально розв'язувалися дослідником. Але дисертант, оперуючи великим фактичним матеріалом, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, досконало володіючи методом історичної критики, відкидаючи усякі прояви догматизму і формалізму в історичному дослідженні, вийшов переможцем в творчій дискусії. Всі присутні могли переконатися, що в особі дисертанта вони мають досвідченого вченого, який цілком заслужено претендує на вищу наукову ступінь доктора наук. Не випадково професор Коваленко був запрошений до авторського колективу по написанню багатотомної праці «Очерки истории исторической науки в СССР».

Професор Л.А.Коваленко – вчений широких наукових інтересів. Поряд з історіографічною проблематикою він звертається і до інших питань, які впливають з актуальних потреб сучасності. Так, йому належать дослідження з нової історії Угорщини, історії визвольної боротьби українського народу 1648-1654 рр., радянського періоду історії України, історії міст Житоми-

ра, Ізяслава, Кам'янець-Подільського та ін. Він приймає участь в науковій полеміці, виступає на республіканських і всесоюзних конференціях, симпозіумах, нарадах, присвячених важливим проблемам сучасної історичної науки.

Друга ділянка, якій наш ювіляр віддає всі свої сили і талант це педагогічна робота, виховання і навчання радянської молоді, підготовка вчителів для радянської школи.

Проф. Коваленко – чудовий педагог. Його лекції, семінари, спецкурси завжди відзначаються високим науковим рівнем, й ідейно-політичною спрямованістю і великим педагогічним тактом. Всі види занять, які веде Леонід Антонович, завжди являються творчою школою для студентів. Слухачі цих занять не лише поглиблюють свої знання, але й привчаються до самостійної творчої роботи, здобувають навички історичної критики, привчаються любити історичну науку, опановують марксистсько-ленінську методологію.

Проф. Коваленко постійно працює над удосконаленням навчального процесу, запроваджує нові методи навчання, які відповідають сучасним потребам вищої школи. Він завжди працює над удосконаленням навчальних планів, публікує методичні посібники, домагається постійного покращення роботи кабінетів і лабораторій.

Особливо плідна робота Л.А. Коваленка в нашому інституті. За роки кого праці в Кам'янець-Подільському інституті (1961-1977) Леонід Антонович опублікував понад 30 досліджень, присвячених проблемам історіографії, краєзнавства, методики вищої та середньої школи. Серед цих праць особливо місце займають відома монографія ювіляра «Велика Французька революція і громадсько-політичний рух на Україні в кінці XVIII ст.», статті «Исторические взгляды М.А. Максимова», «Историчні погляди С.А. Подолінського», «Роль революціонерів-дворян і прогресивних дворянських істориків у розробці історії українського народу». Всі ці роботи знайшли широкий відгук серед наукової громадськості. Публікуються методичні посібники для вузів і школи, які допомагають в роботі студентів та вчителів.

Під керівництвом проф. Коваленка кафедра загальної історії стала однією з провідних кафедр в нашому інституті і в педагогічних інститутах України. Наш ювіляр зумів створити міцний, згуртований і дружний колектив, в якому розумно поєднується досвід і знання старших колег з ініціативою і енергією молодших товаришів. Проф. Коваленко завжди працює над підвищенням наукової і методичної кваліфікації членів кафедри, заохочує їх до творчої активності в роботі. Не випадково саме в цей час захистили кандидатські дисертації М.Ф. Александра, С.Д. Степенко, А.О. Копилов, Л.В. Баженов.

Особливо велика робота ведеться в галузі історіографії. Саме з цього питання члени кафедри опрацьовують складні проблеми, постійно публікують дослідження на сторінках академічної преси, беруть участь в роботі всесоюзних та республіканських історіографічних: конференцій».

Кафедра встановила творчий зв'язок з іншими вищими навчальними закладами, інститутами історії АН УРСР, СРСР, з окремими видатними вченими країни. Це особливо сприяє піднесенню творчої роботи на кафедрі, кожного її співробітника.

Кафедра під керівництвом проф. Коваленка проводить велику творчу і виховну роботу серед студентів. Більшість студентів істориків працює в наукових гуртках. Щороку значна частина студентських робіт відзначається керівництвом інституту, республіканськими і всесоюзними організаціями. Вперше в педінститутах України з ініціативи Леоніда Антоновича запровадили практику написання дипломних робіт.

Проф. Коваленко активну участь бере в громадсько-політичному житті інституту, міста та області. Він завжди виступає з лекціями і доповідями перед студентами, вчителями і населенням. Провів велику роботу в організації і написанні історії міст і сіл, активну участь бере в роботі обласного краєзнавчого товариства, комітету по охороні історичних пам'яток. Думаю, що не буде перебільшенням, коли скажемо, що душею всіх громадсько-політичних заходів на факультеті є наш ювіляр. Коли зважити на те, що здоров'я Леоніда Антоновича далеке від ідеального, то вся ця праця є насправді героїчною і заслуговує народного визнання.

Леонід Антонович не лише вчений, не лише педагог, він і хороша людина, чуйний товариш, колега і вчитель. Він завжди прийде на допомогу людині, коли вона цього потребує, поділиться своїм досвідом. Він уважно прислухається до думки інших, глибоко поважає людську гідність, з кожним веде себе як рівний з рівним. З ним присмодно розмовляти і сперечатися, поговорити офіційно і просто, як кажуть, по-домашньому, відкрити йому свою душу. І завжди людина переконана, що Леонід Антонович по-справжньому правильно її розуміє, коли зможе, дасть товариську пораду, підбадьорить і внесе нове натхнення до подальшої роботи. Ось чому Леоніда Антоновича всі поважають. Він користується заслуженим авторитетом серед усіх: вчителів, викладачів, студентів, широких кіл громадськості.

Ось чому сьогоднішній ювілей ми сприймаємо як ювілей близької нам людини, яку ми з вами любимо і поважаємо, як ювілей друга, товариша і вчителя.

Дозвольте від вашого імені, шановні члени Ради, гості і всі присутні, від усієї душі побажати нашому дорогому Леоніду Антоновичу багато років життя і здоров'я, дальших успіхів в його творчій роботі і великого особистого щастя.

Березень 1977 року

Професор П.Ф. Лаптін

НАУКОВІ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА П. Ф. ЛАПТИНА БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

І. Окремі видання

1. М.М. Ковалевский и его взгляды на средневековую общину: дис. ... канд. ист. наук: рукопись / П.Ф. Лаптин. – К., 1947. – 270 с.
2. Маркс про деякі питання історії середньовіччя і ранні буржуазні революції: лекція для студ.-заоч. пед. вишів / П.Ф. Лаптин. – К.: Рад. шк., 1949. – 24 с.
3. Посібник з хронології історії середніх віків (для заочників педагогічних і учительських інститутів) / П.Ф. Лаптин. – К.: Рад. шк., 1950. – 88 с.
4. Спецсеминар з історії середніх віків для історичних факультетів педагогічних інститутів / П.Ф. Лаптин. – К., 1952. – 132 с.
5. До питання організації і методики проведення практичних і семінарських занять з загальної історії на історичних факультетах педінститутів / П.Ф. Лаптин. – К., 1955. – 46 с.
6. Організація і проведення практичних занять з методики викладання історії на заочних відділах педінститутів: метод. посіб. / П.Ф. Лаптин. – К.: Рад. шк., 1958. – 32 с.
7. М.М. Ковалевський як представник ліберально-буржуазного позитивізму / П.Ф. Лаптин. – К., 1959. – 36 с.
8. Методичні вказівки до навчального курсу з історії: метод. посіб. для студ.-заочн. іст. відділу іст.-філол. ф-ту / уклад.: П.Ф. Лаптин (ред.), О.Д. Степенко, М.Ф. Александра ; Кам'янець-Поділ. пед. ін-т. – Кам'янець-Подільський, 1960. – 48 с.
9. Програма педагогічної практики з історії для історико-філологічних факультетів / П.Ф. Лаптин. – К., 1960. – 20 с.
10. «Економізм» і проблеми держави західноєвропейського середньовіччя в російській ліберально-буржуазній позитивістській історіографії: конспект лекцій з курсу історіографії / П.Ф. Лаптин. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 54 с.
11. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. / П.Ф. Лаптин. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с.
12. Практичні заняття з історії середніх віків: метод. вказівки для студ. II курсу іст. ф-ту / П.Ф. Лаптин. – Кам'янець-Подільський, 1976. – 60 с.
13. Практичні заняття з історії середніх віків: метод. вказівки для студ. II курсу іст. ф-ту / П.Ф. Лаптин, А.В. Опря. – Вид. 2-ге, допов. – Кам'янець-Подільський, 1983. – 79 с.
14. Проблемное преподавание и изучение истории в высшей школе: историческая монография / П.Ф. Лаптин ; под ред. И.С. Винокура. – К.: Выща школа, 1988. – 124 с.

II. Наукові статті

15. Проблемы общины в трудах М.М. Ковалевского / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – 1955. – № 9. – С. 110-120.

16. З досвіду організації і методики проведення практичних і семінарських занять з загальної історії на історичних факультетах педінститутів / П.Ф. Лаптін // Доповіді та повідомлення міжвузівської конференції істориків педінститутів УРСР. – Полтава, 1958. – Вип. 1. – С. 122-127.
17. Бодричі (ободрити) / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 7.
18. Бранденбург / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 76.
19. Бранібор / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 77.
20. Виноградов Павло Гаврилович / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 374.
21. Ганза / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 127.
22. До питання «ліберально-буржуазний позитивізм» в російській медієвістиці останньої чверті XIX – початку XX століття (постановка проблеми) / П.Ф. Лаптін // Тези доповідей викладачів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту на звітній сесії про наукову роботу за 1961 рік. – Кам'янець-Подільський, [1962]. – С. 12-13.
23. Історичні погляди М.М. Ковалевського / П.Ф. Лаптін // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 91-97.
24. Лекції з загальної історії на заочних відділах та основні принципи їх побудови // Збірник методичних матеріалів з досвіду роботи заочних відділів і кафедр педагогічних інститутів УРСР. – К., 1962. – Вип. 5. – С. 113-123.
25. Лучицький Іван Васильович (1845-1918) / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1962. – Т. 8. – С. 299-300.
26. Практичні заняття з методики викладання історії в педінститутах. На допомогу викладачу історії / П.Ф. Лаптін // Укр. іст. журн. – 1962. – № 6. – С. 86-88.
27. Проблемы общины в трудах И.В. Лучицкого / П.Ф. Лаптин // Средние века: сб. ст. – М., 1963. – Вип. 23. – С. 216-228.
28. Соціально-економічна проблематика в російській ліберально-буржуазній медієвістиці другої половини XIX – початку XX ст. / П.Ф. Лаптін // Доповіді та повідомлення на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту за 1962 рік. – Кам'янець-Подільський, 1963. – С. 23-24.
29. Успенський Федір Іванович / П.Ф. Лаптін // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1964. – Т. 15. – С. 168-169.
30. Проблеми общины в радянській медієвістиці (1917-1941 рр.) / П.Ф. Лаптін // Тези доповідей викладачів Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту на звітній науковій сесії за 1964 рік (секція соціально-економічних наук). – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 44.
31. Проблеми феодальної держави і права в працях російської «школи» медієвістів-позитивістів / П.Ф. Лаптін // Тези доповідей викладачів

- Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту на звітній науковій сесії за 1964 рік (секція соціально-економічних наук). – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 46-48.
32. Историографические элементы в лекционном курсе истории средних веков на исторических факультетах педагогических институтов (из опыта работы Каменец-Подольского пединститута) / П.Ф. Лаптин // Средние века: сб. ст. – М., 1966. – Вып. 29. – С. 315-321.
 33. Питання про форми общини в російській ліберально-буржуазній історіографії / П. Ф. Лаптин // Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту за 1965 р. – Кам'янець-Подільський, 1966. – С. 25-26.
 34. По страницам сборника «Средние века» (обзор) / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – 1968. – № 12. – С. 135-142.
 35. Проблеми общини в російській історіографії перед реформою 1861 р. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 1. – С. 64-73.
 36. Дослідження подолянина І.В. Лучицького проблем общини на Україні / П.Ф. Лаптин // Матеріали третьої Подільської історико-красназничої конференції. – Львів, 1970. – С. 62-67.
 37. І.В. Лучицький про общину на Україні (до 125-річчя від дня народження) / П.Ф. Лаптин // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6. – С. 127-130.
 38. О роли гипотезы в историческом исследовании / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – 1970. – № 1. – С. 75-88.
 39. Маків: іст. нарис / П.Ф. Лаптин, І.І. Сохатюк // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 247-255.
 40. Историография в практическом курсе всеобщей истории на исторических факультетах пединститутов / П.Ф. Лаптин // Вопросы историографии в высшей школе: всесоюз. конф. препод. историогр. ист. СССР и всеобщей ист. ун-тов и пед. ин-тов, г. Смоленск, 31 янв. – 3 февр. 1973 г. – Смоленск, 1975. – С. 221-226.
 41. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.). – М.: Высш. школа, 174. – 400 с. – Рец. П.Ф. Лаптіна // Укр. іст. журн. – 1975. – № 6. – С. 148-149.
 42. Вопросы историографии в высшей школе / П.Ф. Лаптин, Л.А. Коваленко // Вопросы истории. – 1977. – № 5. – С. 142-144.
 43. Работа студентов с исторической литературой. Ее особенности и принципы организации / П.Ф. Лаптин // XXV съезд КПСС и задачи изучения истории исторической науки. – Калинин, 1978. – Ч. 1. – С. 142-145.
 44. Проблемна лекція із загальної історії у вузі / П.Ф. Лаптин // Укр. іст. журн. – 1979. – № 6. – С. 111-115.
 45. Проблемные лекции по истории в высшей школе / П.Ф. Лаптин // Вопросы истории. – 1980. – № 7. – С. 128-131.
 46. Проблемная лекция по историографии в вузе / П.Ф. Лаптин // Историография в вузе / П.Ф. Лаптин. – Калининград, 1980.

47. Проблемные лекции по историографии в курсе медиевистики в педагогических институтах // Изучение и преподавание историографии в высшей школе. – Калининград, 1982.
48. О некоторых вопросах проблемной лекции по истории в вузе / П.Ф. Лаптин // Новая и новейшая история. – 1986. – № 2. – С. 174-178.

III. Рецензії на праці професора П.Ф. Лаптіна

49. Барг М. А. [Рецензия] // История СССР. – 1972. – № 6. – С. 172-173. – Рец. на кн.: П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с.
50. Гутнова Е. В., Самаркин В. В. [Рецензия] // Вопросы истории. – 1973. – № 7. – С. 155-157. – Рец. на кн.: П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с.
51. Олійник Л.В. [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1972. – № 5. – С. 140-142. – Рец. на кн.: П.Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с.
52. Robinson H. S. [Рецензия] // American Historical Review. – Washington, 1975. – Vol. 80, № 1. – P. 143. – Рец. на кн.: Laptin P. F. Obshchina v russkoi istoriografii poslednei treti XIX – nachala XX v. [Society in Russian Historiography in the Last Third of the 19th and the Beginning of the 20th Century] / Akademiia Nauk Ukrainskoi SSR, Institut Istorii. – K.: Izdatel'stvo «Naukova Dumka», 1971. – 297 p.
53. Goebrke C. [Рецензия] // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Wiesbaden, 1975. – H. 4. – P. 564–566. – Рец. на кн.: Laptin P. F. Obščina v russkoj istoriografii poslednej treti XIX – načala XX v. [Die Landgemeinde in der russischen Historiographie des letzten Drittels des 19. und des beginnenden 20. Jahrhunderts]. – K.: Izdat. Naukova dumka, 1971. – 297 s.

IV. Література про професора П. Ф. Лаптіна

1. Лаптин Петро Флорович // Вчені Хмельниччини: бібліогр. покажч. / уклад. С.К. Гуменюк. – Хмельницький, 1988. – С. 98-100.
2. Баженов Л.В. Лаптин Петро Флорович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 264-265.
3. Опря А.В. Професор П.Ф. Лаптин – вчений і педагог / А.В. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. – Т. 8 (10). – С. 5-14.
4. Опря А.В. Петро Флорович Лаптин / А.В. Опря, І.С. Винокур // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – Т. 1. – С. 278-286.
5. Касьянович Л.М. Професор П.Ф. Лаптин – вчений-історик, педагог та особистість: магістерська робота / Л.М. Касьянович. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 125 с.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 165.173:323,329 (477)"1690/1710"

В.П. Кононенко

ВЕРИФІКАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.)¹

У статті аналізуються перспективи верифікації методології інтелектуальної історії на матеріалі конституційного проекту – «Pacta et Constitutiones...» 1710 року. Відзначено, що український проект мав пункти-висловлювання, які адресувалися різним соціальним групам Гетьманщини та Запоріжжя. Наголошено, що український конституційний проект мав риси традиційних «pacta conventa» і конституцій нового часу.

Ключові слова: інтелектуальна історія, «Пакти та конституції», Гетьманщина.

У сучасній історіографії ранньомодерної історії України постійно наголошується на необхідності переосмислення історії Гетьманщини. Головними проблемами, які слід вирішити на цьому шляху, на нашу думку, є: 1) домінування державницького «великого тексту» (*grand-narrative*), в межах якого мимоволі перебуває дослідник; 2) при дослідженні нових аспектів політичної історії нерідко створюються наукові міфи (наприклад, інтерпретація пам'яток про козарське/хозарське походження козацтва); 3) українська історіографія Гетьманщини ще мало пов'язана з історіографічним, археографічним та методологічним доробком дослідників центрально- та східно-європейської тематики (насамперед польською, англою, німецькою історіографією, які прямо чи опосередковано доповнюють вітчизняну історичну науку).

Найкращим вирішенням перших двох проблем, на нашу думку, є використання методологічних підходів інтелектуальної історії для вивчення української ранньомодерної доби. Це пояснюється тим, що 1) навіть за часів політичних успіхів української державності не склалося сильної окремишньої державної ідеї; 2) суспільно-політична історія більше реалізувалася на рівні проектів інтелектуалів, ніж діяльності політиків; 3) українські еліти політично і соціально-економічно інтегрувалися до Речі Посполитої, але не змогли остаточно «переваритися» у ній в релігійному та інтелектуальному аспектах, потім вони ж так само інтегрувалися до Російської імперії, але повністю не злилися в культурній та в інтелектуальній сферах; 4) закладення основ і розвиток української ідеї та ідентичності лежить в інтелектуальній

історії, а формування ранньомодерної української/малоросійської ідентичності було здійснено інтелектуалами Гетьманщини.

Інтелектуальна історія. Як наукова дисципліна, інтелектуальна історія має свою історію. Викладання курсу «Інтелектуальної історії Західної Європи» почалося 1904 р. в Колумбійському університеті (США), 1939 р. вийшла перша помітна праця П. Міллера «Новоанглійське мислення» з цієї тематики². Протягом більш ніж півстоліття інтелектуальна історія у світовій історіографії представлялася трьома найбільшими напрямками: англо-американською «інтелектуальною історією» (*intellectual history*), французькою «історією ментальностей» (*histoire des mentalities collectives*) та німецькою «історією понять» (*begriffsgeschichte*), які виникли на своїх національних історіографічних традиціях³. У даній статті ми зосередимося лише на окремих аспектах англосовітної інтелектуальної історії, методологічні підходи якої, на нашу думку, ми використали для дослідження минулого України раннього нового часу, зокрема «Договорів та постанов» 1710 р.

Сам термін «інтелектуальна історія» увійшов до наукового обігу з певними труднощами, оскільки конкурував з альтернативним поняттям – «історією ідей»⁴. З точки зору філософського осмислення проблеми інтелектуальної історії протистоїть вченню Платона про те, що ідея може бути означена, навіть за умови її відсутності в реальному світі. Саме у цьому полягає головна причина протиставлення інтелектуальної історії щодо історії ідей⁵. Для нашого дослідження цей антагонізм не є важливим, оскільки ми бачимо в інтелектуальній історії певний підхід до бачення людини як творця, носія та споживача інтелектуального продукту. Одним з способів розуміння предмету дослідження інтелектуальної історії є порівняння її з близькими дисциплінами. Цікаву спробу у з'ясуванні цього питання зробив П. Гордон: він порівняв інтелектуальну історію з філософією, політичною теорією, культурною історією і соціологією⁶.

Інтелектуальна історія політичного життя логічно має точки перетину з історією політичної думки. Відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д. Дана «Сутність історії ідей», К. Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей», Д. Бароу «Віги й ліберали: сталість і зміни в англійській політичній думці» одночасно належать до політичної історії⁷. Саме методологічні підходи «Кембриджської школи» до вивчення інтелектуальної історії політичних ідей надихнули нас на спроби по-новому подивитися та переосмислити історію Гетьманщини. Коли говорять про «Кембриджську школу» політичних досліджень, то зазвичай називають три імена: Д. Дана, К. Скінера, Д. Поукока⁸. Крім них її активними представниками є С. Колліні, Е. Пагден, Р. Так, Д. Туллі та Д. Вінч. Потужні осередки дослідників інтелектуальної історії сформувалися і в інших університетах англосовітної світу. Наприклад, Гарвардський університет в США може похвалитися великою кількістю дослідників з інтелектуальної історії. Серед них – Д. Армідейдж, А. Блер, П. Бол, Д. Чаплін, Д. Ханкінс, Д. Клопенберг, Е. Ротшильд, Ю. Суркіс⁹. Університет у Сассексі (Великобританія) має Центр

інтелектуальної історії з магістерською та докторською програмами з даної дисципліни. Особливістю інтелектуальної історії стало її пізні інституційне оформлення. Лише 1994 р. було створено Міжнародну асоціацію інтелектуальної історії (*International Society of Intellectual History*), яка в 1996-2006 рр. видавала бюлетень «Інтелектуальні новини» (*Intellectual News*), а з 2007 р. – «Огляд з інтелектуальної історії» (*Intellectual History Review*)¹⁰.

Історія «Старої України» (за О. Оглоблином) досліджувалася багатьма поколіннями істориків протягом більше ніж двох століть. Хоча з огляду на політичні причини історіографічна традиція вивчення українського раннього нового часу переривалася, однак в часи незалежності швидко було заповнено очевидні «білі» плями історії Гетьманщини. Суспільно-політична проблематика історії України раннього нового часу в останні десятиліття стала однією з актуальних як для вітчизняних (А. Бовгиря, Д. Вирський, В. Горбещь, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Кравченко, В. Маслійчук, В. Матях, В. Мордвінцев, С. Павленко, О. Путро, П. Сас, В. Смолій, О. Сокирко, С. Станіславський, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, Н. Яковенко, М. Яременко), так і для зарубіжних дослідників (С. Величенко, З. Когут, С. Плохій, Ф. Сисин, Т. Таїрова-Яковлева, Д. Фрік). Така ситуація в сучасній історіографії Гетьманщини створює перше хибне враження про достатню вивченість цієї доби минулого України. Однак ретельні пошуки істориків дають нові документи, а старанні опрацювання новознайдених та уже відомих пам'яток відкривають нові і несподівані перспективи досліджень. В своїх пошуках інтелектуальної складової в історії Гетьманщини ми спиралися як на методологічні напрацювання «Кембриджської школи», так і на історіографічну спадщину попередників та колег в Східній Європі і передусім в Україні.

До важливої віхи в теоретичному розумінні інтелектуальної історії в Україні належить видання першого випуску заснованого в Інституті історії України НАН України альманаху «Ейдос» (2005 р.). За словами головного редактора журналу В. Смолія, завданням дослідників інтелектуальної історії є впровадження до української історіографії концепту «інтелектуальна історія» та з'ясування його змісту на матеріалах вітчизняної історії¹¹. Хоча відповідальний редактор «Ейдосу» І. Колесник бачить інтелектуальну історію в межах ширшої дефініції та дисципліни – культурно-інтелектуальної історії, ми можемо погодитися з більшістю методологічних підходів та поняттєвих домовленостей, представлених в присвяченому інтелектуальній історії альманасі. На нашу думку, чіткість у розумінні концептуальних основ дисципліни «інтелектуальна історія» і методологічних підходів та інструментарію, який вона застосовує, є важливою для успішного розвитку цієї дисципліни в українській історіографії. Для цього ми процитуємо тільки частину (лише тому, що не дозволяє обсяг статті) концептуальних основ, поняттєвих домовленостей та методологічних підходів, представлених у першому виданні «Ейдосу» з якими ми абсолютно погоджуємося.

Л. Репіна пише, що «упевнене висунення інтелектуальної історії на авансцену сучасної історіографії, що його спостерігаємо сьогодні» є законо-

мірним, оскільки вона «стала набирати силу набагато раніше, в процесі тієї глибокої внутрішньої трансформації, яку переживала вся історична наука в останній чверті ХХ століття»¹². Дефініція «інтелектуальна історія» для неї (як й терміни «політична історія» чи «економічна історія») вказує на «фокус дослідження спрямований на конкретний аспект або сферу людської діяльності»¹³. Сьогоднішня інтелектуальна історія, на думку Л. Репіної, «займає набагато ширший дослідницький простір і не є напрямом, що спирається на якусь одну наукову парадигму. В ній превалує прагнення об'єднати зусилля фахівців, чії професійні інтереси пов'язані з дослідженням всіх видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати – в довгостроковій історичній перспективі»¹⁴.

Російська дослідниця вважає, що «нинішня історіографічна ситуація не просто відродила інтелектуальну історію: остання якісно змінила свою проблематику, причому її відмінності від інших областей історіографії лежать не у винятковому володінні особливим корпусом історичних свідчень або набором методів, а в тому аспекті минулого, освітити який вона ставить собі за мету. Якщо формулювати у найзагальнішому вигляді, то з точки зору внутрішньо-професійного розподілу праці роль інтелектуальної історії полягає в пріоритетному вивченні когнітивного та рефлексивного аспектів минулого людського досвіду»¹⁵.

Стосовно зацікавленості дослідників цієї дисципліни, то «предмет інтелектуальної історії в сучасному її розумінні включає не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історію самої цієї діяльності в її процесуальній незавершеності, і культурне середовище, що задає їй свої умови та передумови, і біографії самих творців, і їх міжособові зв'язки, і історію розповсюдження та сприйняття нових ідей і знань»¹⁶.

Щодо методологічного підходу до джерела, то для Л. Репіної (як і для нас) «усе помітніше місце в інтелектуальній історії займає інтенсивний мікроаналіз, будь то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособових відносин в інтелектуальному середовищі»¹⁷. Узагальнюючи методологічні підходи інтелектуальної історії, вона стверджує, що вибір методів залежить не так від школи, як від предмета дослідження¹⁸.

Також цілком поділяємо бачення І. Колесник щодо становлення «інтелектуальної історії» як нового етапу в розвитку «історії ідей»¹⁹. Можна безперечно погодитися з визначенням, що дисциплінарна інтелектуальна історія «поглинає історію таких самодостатніх сфер знання, як історія філософії, науки, літератури, мистецтва, природничих наук, політичної, естетичної думки, історії історичної науки, картини світу, наукового світогляду, релігійної свідомості та віровчень»²⁰. Причому до головних складових цієї дисципліни належать «безособистісна» інтелектуальна історія, яка висвітлює історію «великих ідей» та «інтелектуальна біографія» або «історія інтелектуалів»²¹.

Наступним важливим етапом у вивченні інтелектуальної історії, як окремої дисципліни в сучасній вітчизняній історичній науці, є верифікація цієї методологічної моделі дослідження на матеріалах минулого української історії, зокрема у нашому випадку на прикладі загальновідомого джерела «Договорів та постанов» 1710 р. Головний методологічний постулат нашого підходу до інтелектуальної історії Гетьманщини полягає у тому, що ідеї можуть бути зрозумілими, коли вони будуть розглянуті у широкому історичному контексті «висловлювання» в письмовій чи усній формі, який опосередковано можна витлумачити.

У межах методології «Кембриджської школи» лінгвістичний контекст ідеї складається з широкого кола теорій, документів та висловлювань, які узагальнюються як «мовні дії» («speech acts» в термінології К. Скінера), всі з яких несуть словесне вираження бажаної діяльності. У цьому методологічному підході поєдналися концепція філософії історії Р. Дж. Колінгвуда та мовна концепція Л. Вітгенштейна. Колінгвудова модель «запитання – відповідь» дистанціювала історика від джерела, яке він запитує. Пізній Вітгенштейн прийшов до розуміння мови в якості не просто зв'язку між суб'єктом та об'єктом, але як явища, що формує буття²². Відтак основою дослідження політичного тексту є відсторонення історика від буквального прочитання джерела та розуміння, що нові смисли в історії висловлюються в старих словесних формах. Якщо створення історичного тексту є процесом накладання бажань, ідей та переконань автора на загальноприйняті і доступні тодішнім адресатам словесні форми, то методологією дослідження є засоби щодо «розкручування» істориком нарративу, тобто історичного й лінгвістичного контекстів між адресантом та потенційним споживачем інформації.

Таким чином, інтелектуальну історію в широкому розумінні можна визначити як історіографічний напрям чи окрему дисципліну. Особливість методологічних підходів інтелектуальної історії полягає у використанні усього спектру необхідних методів різних гуманітарних дисциплін, однак також наявні різні спеціальні «лабораторії наукового дослідження» (англ. «method», пол. «warsztat naukowego badania»).

Інтелектуальна історія «Договорів та постанов». Політичні концепції українських світських та церковних еліт за часів пізнього середньовіччя і раннього нового часу базувалися на ідеях походження нобілітету, його пануванні над народом та територією. У процесі наукового пізнання названі політичні концепції «розкладаються» на безліч аспектів, найголовнішим з яких, на нашу думку, є інтелектуальний контекст розвитку руської ідеї та трансформації її в малоросійську концепцію під кутом зору легітимації українського нобілітету. У цьому розвитку важливе, а часом визначальне місце мали українська, сарматська, хозарська, скіфська, роксоланська концепції. Іншими за політичним змістом, але тісно пов'язаними з попередніми були наступні ідеї: Війська Запорозького, Вітчизни (Русі, Малої Русі, Малоросії, України), прав та вольностей (захист традиційного ладу, легітимація нових умов життя «старовиною», поява характерних «модерних» рис в тер-

мінології вольностей та прав), столиць (Чигирин, Києва, Батурина, Глухова), території Вітчизни («Малої Росії», «України», «обох берегів Дніпра», по р. Случ, до м. Очакова).

Однією з причин нашого розгляду «Договорів та постанов» стали важливі знахідки документів, що розширюють наші знання щодо передумов прийняття «Пактів та конституцій» і про розвиток українського конституціоналізму раннього нового часу у цілому²³. В дослідженні використано оригінал тексту «Договорів та постанов» староукраїнською мовою²⁴, знайдений восени 2008 р. київськими архівістами на чолі з О. Вовк у Російському державному архіві давніх актів²⁵.

В розгляді «Договорів та постанов» використано наступні концептуальні положення: конституціоналізм у Центральній Європі в ранній новий час був спробою правового узгодження між шляхетським / козацьким / республіканським / децентралістським та монархічним / абсолютистським / централістським баченням суспільно-політичного життя²⁶, «Пакти та конституції» стали своєрідним «перехідним» основним законом від традиційних ухвал законодавчих органів до конституції нового часу, в центральноевропейському макрорегіоні домінувало «старогрецьке» розуміння свободи та «корпоративний» парламентаризм²⁷.

Протягом XVII–XVIII ст. у Центральній Європі намітилося протистояння між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цій боротьбі з'явилася та набула розвитку третя політична сила, яка базувалася на ідеях конституціоналізму. Політичні невдачі представників останнього політичного табору затіняють конституціоналізм як одну з ідеологій та політичних сил у Центральній Європі. Натхненники упорядкування відносин між монархістами та республіканцями за допомогою права зникали, «розпорошуючись» у шляхетсько-республіканському та абсолютистсько-монархічному політичних таборах. Таке сталося з одним з ідеологів конституціоналізму в Речі Посполитій XVII ст. Л. Опалінським. В його особі політична думка Речі Посполитої на середину XVII ст. за такими критеріями, як теоретичне тлумачення держави, окреслення її завдань, визначення місця релігії в державі, пошуки ідеальної форми державного устрою та роль громадянина в ній вийшла на рівень Західної Європи²⁸. На нашу думку, П. Орлик і його найближче оточення у «Договорах та постановах», узгоджуючи інтереси еліт Гетьманщини й Війська Запорозького Низового та козацтва, запорожців, селянства й міщанства (останніх не було на Бендерській раді) також вийшли на високий як для Центральної Європи рівень політичного мислення у рамках конституціоналізму раннього нового часу. Захист українською елітою прав нижчих верств населення пояснюється намаганням еліти заручитися підтримкою поспільства в реалізації планів повернення до влади. Фактично так було в усій історії людства: еліти поступалися своїми інтересами соціально нижчим верствам населення тільки для того, щоб утримати або здобути владу і на-

магалися при можливості збільшити свої соціально-економічні права, тобто обмежити права більшості членів суспільства²⁹.

Основою для змін у політичній свідомості інтелектуалів Гетьманщини і прийнятті «Пактів та конституцій» стало нове бачення держави і суспільства. На зламі XVII–XVIII ст. світські інтелектуали Гетьманщини уже мали розроблену концепцію, за Е. Смітом, ієрархічної нації раннього нового часу, яка ґрунтувалася на культурній ієрархії суспільно-політичних цінностей. У підвалинах цієї ідентичності була явно зрозуміла релігійна відмінність від іновірних поляків, татар та турків і культурна окремішність від росіян. Особливо помітними контури цієї ієрархічної нації проявилися наприкінці XVII ст. – початку XVIII ст. і протягом 60-х рр. XVIII ст. На межі XVII–XVIII ст. українська еліта зобов'язувала себе захищати «отчизну Малоросію», Православ'я й «народ малоросійський»; головною цінністю цієї спільноти були «вольності»; останні мали бути підтверджені (і захищені) монархом-протектором, якому Військо Запорозьке погоджувалося служити, козацька еліта мала свою історію від козарських/хозарських предків, на території «обох берегів Дніпра» з сакральною столицею Києвом. Ця концепція була схожою до моделей ієрархічних націй у ранній новий час у Центральній Європі.

Для нас важливо розглянути текст «Пактів та конституцій» як висловлювання, адресовані різним групам суспільства. Це дасть можливість краще зрозуміти розкладку «груп інтересів» в українській еміграції, зокрема в Бендерах на початку 1710 р, їх намагання привабити суспільство майбутньої незалежної від російських впливів держави. Ці методологічні підходи також сприятимуть уточненню наших знань про розвиток суспільно-політичної думки еліти Гетьманщини перед 1708 р. та протягом «нещасливого шведського року».

З одного боку, текст «Договорів та постанов» адресувався для захисту традиційних інтересів старшин Гетьманщини й Запорозької Січі. Українські козацькі еліти мали традицію відносин з сусідніми монархами великих держав у вигляді служіння їм на певних «договорах»³⁰. У «Пактах та конституціях» ця традиція була перенесена на внутрішню політичну ситуацію: козацькі й запорозькі старшини домовлялися з виборним гетьманом про політичні правила гри на безстроковий термін. Усі ці нововведення на перший погляд не зовсім помітні, оскільки висловлювалися під традиційними фразами, сприйнятливими для суспільства в якому цінувалася старовина.

За Православ'ям у «Пактах та конституціях» закріплювалася роль державної релігії Гетьманщини, Київська митрополія канонічно підпорядковувалася константинопольському патріархові, причому київський митрополит мав би бути екзархом вселенського архієрея (п. 1). Таким чином, першим пунктом цього тексту світська еліта висилала церковному адресату привабливу та чітку пропозицію.

Кордони Малої Росії обумовлювалися за мирними договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Війська Запорозького,

особливо наголошувалося на західному кордоні до річки Случ. Цікаво, що територія окреслена цими договорами належала до традиційного ареалу поширення козацького суспільного ладу та української ранньонаціональної державності, а обстоювання Гетьманщини як держави і козацької еліти як нобілітету представлено у розвиненій традиції історичного легітимізму, що базувався на юридичних документах (п.2)³¹. Відтак, кордони держави мали стати втіленням мрій про Вітчизну «обох берегів Дніпра» не тільки для світської та церковної еліти, але й для підвладних верств суспільства³².

Узаконення соціально-економічних й політичних «прав та вольностей» Війська Запорозького Низового було реалізацією більш ніж столітніх інтересів запорожців. Важливо, що ліквідовувалися фортеці на Дніпрі, які усували можливість контролювати запорожців центральною українською владою, новообраний гетьман переймав традиційну роль монарха-протектора та зобов'язувався обороняти територію Запорозжя (п.4). Ареал поширення «вольностей» Війська Запорозького Низового охопив традиційні території: від Трахтемирова, перевозу Переволочанського, річки Ворскли на півночі, до Очакова – на півдні (п.5). Усе це засвідчило домінуючий вплив запорожців на прийняття рішень на Бендерській раді. Запорозькі представники, незважаючи на протилежні інтереси еліти Гетьманщини, повністю «провели» свої вимоги в текст «Договорів та постанов».

Обмеження влади гетьмана генеральними радами, на яких мали бути представлені полковники, старшина, сотники, посланці від Війська Запорозького Низового було традиційним, проте регламентація функціонування цієї інституції свідчить про модернізаційні зміни. Подібне стосується присяги на вірність отчизні та зичливість рейментареві і критиці гетьмана за порушення «прав та вольностей» (п.6). Цими твердженнями адресанти намагалися залучитися підтримкою еліти за рахунок обмеження центральної української влади.

Традиційним було положення про турботу гетьмана щодо добробуту козацтва і посполитих. Однак деталізація захисту козаків й посполитих від полковників, отаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (п.10). Подібний захист новообраним гетьманом представлено також в інших пунктах (п.11,12,13). Ці висловлювання адресовані посполитим задля привабливості «Договорів та постанов» підвладним верствам суспільства. Цікаво, що представників від посполитства фактично не було на Бендерській раді, тобто творці тексту розраховували на потенційних найчисельніших адресатів в Гетьманщині. Більше того, українська еліта поступалася своїми соціально-економічними інтересами задля досягнення політичної мети.

Згідно з «Договорами та постановами» надходження від аренд до державних фінансів ліквідовувалися, кількість найманого війська для гетьмана мала визначити Генеральна рада у майбутньому (п.15). Це рішення було традиційним для інтелектуалів Центральної Європи, оскільки у ранній но-

вий час панувала доктрина про бідність держав та суспільств цього регіону. Тільки економісти ХХ ст. з'ясували абсурдність концепції про те, що господарства Центральної Європи не могли забезпечити утримання значних військових сил³³. Висловлювання про ліквідацію аренд було спрямоване на задоволення фінансових інтересів торгівців алкоголем, оскільки цей податок давав великі прибутки І. Мазепі та з пропагандистською метою був ліквідований за наказом Петра І. Схожим було й наступне положення про податки на ввіз і вивіз, які повинні бути помірними та збиратися без обтяжень для посполитих (п.16). Воно також було розраховане на задоволення інтересів всіх груп суспільства.

З іншого боку, в українській конституції раннього нового часу були модернізаційні висловлювання, які були вигідні різним суспільним групам, зокрема захищали інтереси українського нобілітету перед центральною українською владою, обмежували владу гетьмана на користь генеральної старшини. «Договори та постанови» показали розвиток правової думки до рівня створення основного закону для українського суспільства. Фактично «Пакти та конституції» – це альтернатива, побудована на засадах конституціоналізму, централістській політиці не тільки Петра І, але й І. Мазепи. П. Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького по-іншому бачили майбутнє Гетьманщини ніж їхні попередники. У «Договорах та постановах» розвинені ідеї Вітчизни, яка розумілася як держава в категоріях наближених до нового часу, обов'язкового скликання генеральних рад, обмеження гетьманської влади у сфері судочинства Генеральним військовим судом, у фінансовій – генеральним підскарбієм.

У преамбулі до «Пактів та конституцій» зазначалося, що про інтереси «отчизни малоросійської» мав дбати новообраний гетьман; кожен, хто отримував уряд мав би присягнути на вірність Вітчизні (п.6); «отчизна Малоросія» усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, але й міщанства (п.12), купецтва (п.12) та селянства (п.10, 14), хоча й зберігався традиційний становий лад. Територія Вітчизни-Гетьманщини, що дуже важливо, чітко визначалася договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави і Війська Запорозького.

Проект обов'язкового скликання Генеральних рад тричі на рік (на Різдво, на Великдень та Покрову) якісно трансформував подібні зібрання, які раніше скликалися при потребі. Учасниками Генеральної ради мали бути полковники з старшиною та сотниками, представники з кожного полку (по одній заслуженій особі) і від Війська Запорозького Низового; з'їзд на Генеральну раду та участь у ній повинні бути регламентовані (п. 6). Ці висловлювання мали позитивно сприйнятися як елітою, так і широкими козацькими та запорозькими низами.

Модернізаційними висловлюваннями також були положення про обмеження гетьманської влади у сфері судочинства, оскільки передбачалося звужити судові права гетьмана Генеральним військовим судом. Наприклад, при образі гетьмана обвинуваченого мав судити Генеральний військовий

суд (п.7). В українській конституції раннього нового часу також обстоювалися права еліти перед найвищим представником влади у державі. Новим у «Пактах та конституціях» було розрізнення державних й приватних справ гетьмана; державні справи мала виконувати генеральна старшина, а не особисті гетьманські слуги (п.8). Генеральні підскарбії мали обмежити владу гетьмана у фінансовій сфері, оскільки саме вони віддали фінансами Гетьманщини. Особисте майно гетьмана відокремлювалось від військового-державного; в кожному полку мало бути по два підскарбії (п.9). Ці висловлювання представляють інтереси зрілого українського нобілітету, що є прямими свідченнями його швидкого розвитку за центральноєвропейським сценарієм. У Конституції Речі Посполитої 1791 р. питанням регламентації законодавчої, виконавчої та судової влади приділялося значно більше уваги (п. 5–8)⁸⁴, однак з іншого боку їх відділяв і значний проміжок часу.

У правовій та політичній думці Речі Посполитої обивателем держави був шляхтич, що було наслідуванням традиції римського права, згідно з якою громадянином країни є тільки той, хто є вільним і відповідно має права. В західноєвропейській традиції, яку започаткував Ж. Боден (у бібліотеці С. Яворського – учителя П. Орлика – була латиномовна праця вказаного автора), громадянином країни була кожна людина, яка проживала на її території. У «Договорах та постановах» за становим устроєм простежується певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, але й широких козацьких низів, міщанства, купецтва і селянства. Український гетьман, згідно з «Пактами та конституціями», зобов'язувався дбати про добробут і права козацтва й нижчих верств населення. Це було нововведенням, адже автори української конституції відстоювали неvigідні їм соціально-економічні інтереси козацтва та поспільства. Оскільки представників нижчих верств населення не було на Генеральній раді у Бендерах, то це яскраво свідчить про еволюцію політичної свідомості козацької еліти. Козацькі інтелектуали усвідомлювали «отчизну Малоросію» в якості Батьківщини не тільки еліти і козацтва, але й міщанства, купецтва (п.12) та селянства (п.10,14). Ці виловлювання до підвладного адресата мали за мету повернути на бік еміграційного уряду чисельно найбільшу верству українського суспільства. Важливо, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. селянство не мало кращого захисту (п.4), ніж в українському основному законі. Такий як на той час високий статус українського селянства став можливим, оскільки козацьке суспільство за багатьма критеріями було схожим до спільноти острова Корсика, де в 1755 р. було прийнято конституцію, також воно, розташоване на степовій периферії Європи, подібно до спільноти американських штатів, було відкритим для нових бажаючих та мало високу вертикальну соціальну мобільність.

Згідно з «Пактами та конституціями» гетьман зобов'язувався наглядати аби Київ та інші українські міста мали самоврядування при правах й привілеях. У порівнянні з Конституцією Речі Посполитої (п.3) українським містам відводилася за мірками Центральної Європи помітне місце у суспіль-

ному житті. Отже, текст адресувався українським міщанам задля їхньої підтримки проекту еміграційних політиків. Це було важливим, бо ефективність російської політики в Україні полягала в задоволенні інтересів одних соціальних груп за рахунок інших, зокрема підтримувалася автономія міст шляхом звуження компетенції центральної української влади.

Важливо, що Київ визначався як сакральне столичне місто, тобто українська суспільно-політична та правова думка дійшла до усвідомлення потреби держави «Малої Росії» і спільноти Гетьманщини в одній столиці (п.13). Це також стало перемогою ідеї Великого князівства Руського зі столицею у Києві в змаганнях шляхетської та козацької ідей у середовищі інтелектуалів Війська Запорозького. Цей текст був висловлюванням державників – Орлика та його оточення – він не виражав інтереси якоїсь групи еліти чи запорожців. У подальших роках еміграційний гетьман прикладатиме багато зусиль для реалізації цієї виключно політичної ідеї – незалежності Вітчизни «обох берегів Дніпра» з центром у м. Києві³⁵.

Отже, в основі появи «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. лежали важливі зміни у свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини протягом кінця XVII – початку XVIII ст. В інтелектуальному середовищі українського козацького та запорозького суспільств набули розвитку та поширення ідеї оборони Вітчизни, вольностей, прав, «малоросійського шляхетства» і Запорозжя. Ці новоутворення, які хоч і висловлювалися в традиційних словесних формах, дають підставу розглядати свідомість козацької і запорозької еліти кінця XVII – початку XVIII ст. як одну з хвиль націотворення, які відбувалися у ранній новий час.

Безпосереднім приводом до створення «Договорів та постанов» стала важка внутрішня ситуація в середовищі емігрантів в 1709 – початку 1710 р. та намагання створити проект суспільно-політичного життя, який би задовольняв як еліту Гетьманщини й Запорозжя, так і козацтво, січовиків та широкі підвладні верстви населення. Саме цим значною мірою пояснюється «забуття» «Договорів та постанов» у середовищі емігрантів та відсторонення від неї в середовищі еліти Гетьманщини і Запорозжя. Щось подібне траплялося з усіма «основними» законами на порозі раннього нового та нового часу, оскільки елітам з багатьох матеріальних і культурних причин не було вигідно поступатися своїми правами. «Пакти та конституції» збереглися як документ лише завдяки високій правовій культурі П. Орлика й лічених інтелектуалів в еміграції, Гетьманщині та Запорозжжі.

Висловлювання творців конституції представляють як їхні безпосередні інтереси, так і захист козацтва та підвладних верств суспільства, яких не було на Бендерській раді. Останнє засвідчило розвиток української суспільно-політичної думки, оскільки в політичному проекті 1710 р. було зроблено великі інтелектуальні зусилля щодо узгодження інтересів різних політичних груп еміграції з уявними інтересами потенційних підвладних. З висловлювань тексту «Договорів та постанов» слідує наявність таких груп інтересів серед творців цього документа: козацької еліти Гетьманщини

ни, запорозької старшини, Орлика як політичного арбітра й інтелектуала-укладача тексту, рядових запорозців та козаків. Хоча ми не маємо свідчень про сам процес укладання тексту, однак з відносно високої узгодженості висловлювань-пунктів слідус, що він зазнав кодифікації.

Відтак дослідження біографії політиків, політичних текстів тих чи інших політичних рішень у ранній новий час за допомогою методологічних підходів інтелектуальної історії має велику перспективу. Успішне дослідження інтелектуальної історії України раннього нового часу є не простим запозиченням методологічних підходів, а вимагає творчого осмислення та пристосування методології інтелектуальної історії до закономірностей українського минулого в контексті Центрально-Східної Європи і специфічного стану джерельної бази.

Примітки

1. В основі статті покладено доповідь на 1-му семінарі з інтелектуальної історії «МЕТОД versus ТЕКСТ / ТЕКСТ versus МЕТОД», який відбувся 15 листопада 2011 р. в Інституті історії України НАН України.
2. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна / М. Соколова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 10. – Харків, 2004. – С. 119.
3. Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники / П. Берк // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 281–283.
4. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна. – С. 119–125.
5. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
6. Там само.
7. Collini S. General introduction // History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750–1950 / edited by S. Collini. – Cambridge university press, 2000. – Р. 1–21; Так Р. Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 269–270.
8. <http://www.politizdat.ru/outgound/82/> [Дата доступу – 09.05.2009] «Кембриджська школа» інтелектуальної історії започаткувалася з середини 50-х років ХХ ст., коли Пітер Ласлетт об'єднав групу молодих вчених навколо концепції, згідно з якою політичні тексти можуть бути зрозумілі за допомогою аналізу їхніх історичних контекстів.
9. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
10. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна. – С. 120.
11. Смолій В. А. Редакційний анонс / В.А.Смолій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 8.
12. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л.Репіна // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 89.
13. Там само. – С. 90.
14. Там само. – С. 99.

15. Там само. – С. 106.
16. Там само.
17. Там само. – С. 105.
18. Там само. – С. 99.
19. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 39.
20. Там само. – С. 41.
21. Там само.
22. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
23. Див.: Кононенко В. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 17–18; Kononenko W. Konstytucja Filipa Orlika 1710 r. w kontekście myśli politycznej Europy Środkowej w XVIII wieku // II Konferencja stypendystów Programu Stypendialnego RP dla Młodych Naukowców. – Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. – S. 12–13.
24. «Договоры и постановления правъ и вольностей войсковыхъ межъ и снѣвелъ можнымъ его милостию паномъ Филипомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманом...» – назва документа – української конституції раннього нового часу – в староукраїнському варіанті.
25. Цей же текст через декілька місяців незалежно від українських дослідників знайшла Т. Таїрова-Яковлева. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12), копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 2236, оп. 2, Спр. 10).
26. В зазначеному розрізненні були цікаві винятки, наприклад: козацтво усвідомлювало себе спільнотою «рівних», тобто мало республіканську свідомість, але у стосунках з монархами виявляло роялістські настрої.
27. Див.: Кононенко В. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом // Український історичний збірник. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 20–23.
28. Pryszlak M. O. Państwo w filozofii Lukasa Opalinskiego / Tłumacz. z ang. Gr. Chomiccki. – Kraków, 2000. – S. 15.
29. Про особливості колонізації «периферій» Речі Посполитої магнатами та подібні процеси в інших країнах та див.: Grybowski S. Polskie Indie // Dwor a kraj między centrum a peryferiami władzy / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001 / Pod red. R. Skowrona. – Kraków, 2003. – S. 171–193.
30. Слід також враховувати річесполитську традицію «pacta conventa». Однак за часи більш ніж півстолітнього існування української держави – Гетьманщини ця ідея була органічно сприйнята політичною та інтелектуальною українськими елітами насамперед через традиції протекції/підданства, що виникли на основі Зборівської, Переяславської та Гадяцької угод. Див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках

(1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 86 с.; Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.

31. Про підвищення самооцінки в середовищі еліти Гетьманщини у зв'язку з встановленням контролю над Правобережжям див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. 2-ге, доопрац.) – К., 2005. – С. 368–369.
32. Про кордони Вітчизни «обох берегів Дніпра» див.: Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
33. Geneza polityczna Ustawy Rządowej / Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. – Lublin, 1981. – S. 14.
34. Посилання на «Ustawę Rządową» за: Volumina legum – T. IX, Kraków, 1889. – S. 200–225.
35. Див.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: «Либідь», 1994. – С. 90.

Summary

In the paper Ukrainian constitutional project – «Pacta et Constitutiones...» of 1710 year has been investigated with the help of methodology of intellectual history. It stated that Ukrainian constitution was created on the background of intellectual tradition of Hetmanate's and Zaporozhia's elites. It is emphasized that Ukrainian project had features traditional «pacta conventa» and modern constitution.

Key words: *intellectual history, «Pacta et Constitutiones...», Hetmanate.*

Одержано 1 листопада 2012 р.

УДК 94:323.39"15/20"

В.В. Степанков

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: ПОШУК НОВОГО ПІДХОДУ ДО З'ЯСУВАННЯ ЇЇ СУТНОСТІ

У статті на основі аналізу існуючих в історіографії основних трактовок поняття «політична еліта» зроблено спробу обґрунтувати нове тлумачення її сутності.

Ключові слова: *еліта, держава, суспільство, статусно-функціональний, меритократичний, цінності, владна меншина, мораль, аморальність.*

Очевидно без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема «еліт» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі українських вчених гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І хоча написано чимало робіт, феномен такого соціального явища як «еліта» ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги з боку дослідників через свою суперечливу й неодноз-

начну оціночну характеристику. У даній статті робимо спробу сформуванати власне бачення цієї проблеми, зрозуміло, не претендуючи на її остаточне розв'язання й наукову довершеність висловлених міркувань.

Досліджуючи проблематику еліт, російські вчені Г. Ашин й Є. Охотський виділили кілька головних підходів до визначення сутності цього поняття: статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний¹. Зупинимося на характеристичі найпоширеніших поміж них – статусно-функціонального та ціннісного. На думку згаданих дослідників, прихильники статусно-функціонального підходу розглядають еліту через призму «соціального статусу людини», тобто, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль у прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. Вони наводять характеристики й інших дослідників: С. Келлер (це меншість, що виконує найбільш важливі функції в суспільстві, має найбільшу вагу і вплив), П. Шарана (це меншість населення, яка приймає найважливіші рішення в суспільстві і керує більшістю), О. Гаман-Голутвіної (особлива категорія осіб, котрі володіють владою незалежно від того, які фактори обумовлюють входження у владу – походження, стан чи заслуги). На їхню думку, до прихильників ціннісної позиції можна віднести «духовний аристократизм», особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання².

Щоправда, ряд вчених пропонують іншу класифікацію. Наприклад, В. Радасєв та О. Шкаратан розділяють еліту на владну і меритократичну. До першої зараховують тих, «...хто володіє в даному суспільстві вирішальною владою», в той час як до другої групи – меритократичної – тих, «хто володіє якимись особливими достоїнствами і особистими якостями»³. Іншими словами, головними ознаками елітності виступають талант і заслуги. Як можна здогадатися, визначення владного підходу В. Радасєва та О. Шкаратана нагадують статусно-функціональний підхід Г. Ашина й Є. Охотського, а меритократичний прив'язується відповідно до ціннісного.

Уважно проаналізуємо названі підходи. Якщо меритократичний спонукає осіб, котрі претендують на елітність, мати певні особливі достоїнства чи якості (або таланти), що, на наш погляд, має сенс вважатися закономірним й цілком логічним критерієм, який виокремлює цю групу людей від решти суспільства чи навіть від тих, хто займається політичною діяльністю, то трактування еліти через владний підхід викликає щонайменше подив: виходить так, що «володіти вирішальною владою» у суспільстві можна без наявності тих чи інших здібностей, заслуг, достоїнств і т.д. Але в такому випадку постає питання: на яких підставах зараховувати таку групу людей до категорії «еліти» (краєвих)? Наскільки коректним буде ставити на один щабель особу наділену талантами, й особу позбавлену їх або, просто кажучи, посередніх здібностей? Чи можливо сам факт концентрації у своїх руках владних повноважень у політичній ієрархії суспільства, уже є апріорі заслугою чи талантом?

І, якщо так, то перевага статусно-функціонального підходу над ціннісним вже, очевидно, не викликає сумнівів. Наприклад, В. Фесенко звертає увагу на ту обставину, що «... у політології і соціології у трактуванні поняття «політична еліта» панує функціональний підхід (його найбільш яскравими представниками вважаються В. Парето і Дж. Хіглі), відповідно до якого політичною елітою вважається меншість суспільства, що відіграє ключову (позитивну чи негативну) роль у виробленні й реалізації стратегічних рішень у процесі функціонування і розвитку суспільства. Виходячи з цієї точки зору, політична еліта існує в будь-якому соціумі, у якому існує соціальна ієрархія, спеціалізація функцій прийняття рішень від імені суспільства»⁴. Сам же автор при дослідженні різноманітних нюансів функціонування сучасної української політичної еліти вважає за необхідне використання обох підходів (функціонального і ціннісного), «...що дає змогу виявити основне протиріччя її розвитку»⁵. В. Соколов трактує поняття «політичної еліти» у дуже лаконічній формі – це «...вищий соціальний прошарок, що виконує основні (корінні) функції керівництва суспільством і державою»⁶. О. Гаман-Голутвіна стверджує, що «в сучасній політичній науці переважає функціональний підхід (еліта є категорія осіб, що здійснюють керівництво суспільством)»⁷. Вона, аналізуючи праці дослідників, звертає увагу на критерії, які виокремлюють політичну еліту зі загальної структури еліт: 1) позиційний; 2) репутаційний; 3) десізіний, що базується «на аналізі того, ким приймаються стратегічні рішення»⁸.

Стратегічну функцію (або функцію політичного цілепокладання), як одну з головних у соціальному призначенні політичної еліти, відзначає і П. Шляхтун. Крім неї, вчений наголошує на існуванні й інших функцій: інтегративній, регулятивній, мобілізаційній або організаторській, комунікативній, а також на функції вираження і представництва⁹. Сам же дослідник віддає перевагу (як і більшість сучасних вчених) статусно-функціональному підходу, бо, на його переконання, «ціннісний підхід»... видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей». А тому дотримується думки, що «більш реалістичним є функціональний підхід, який робить наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти, а на її особливому місці в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група»¹⁰. Він наводить ще один аргумент на користь функціонального підходу: «...маючи бодай найменше реальне уявлення про політику і тих, хто її здійснює, важко назвати представників політичної еліти «кращими» людьми, наділяти їх якимись особливими позитивними соціальними, психологічними чи моральними якостями. Наївно вважати, що ще вчора простий громадянин, потрапивши до парламенту за партійним списком, раптом стає кращим від інших»¹¹. Тому охарактеризовує політичну еліту «...як соціальну групу, яка займає провідне становище в системі політичного керівництва та управління суспільством»¹².

Подібний хід розмірковувань зустрічаємо й у німецького дослідника Г. Ендрувайта. Відзначаючи, що «певні істотні властивості і риси елітних

груп» враховуються ціннісними визначеннями, все ж, на його думку, вони «... не можуть бути визнані задовільними», бо «засновані на вторинних ознаках, які є скоріше окремими чи похідними»¹³. Внаслідок чого, зрозуміло, для нього більш пріоритетним є функціональне визначення політичної еліти, яке виходить з певних функцій, «котрі еліти виконують в соціально-політичній системі»¹⁴. Тобто до неї «зараховуються особи, котрі займають в суспільстві ті чи інші впливові позиції («позиційні еліти») або ключові посади в структурі влади («керуючі еліти»)»¹⁵. Він також підкреслює недопустимість поєднання поняття еліти з такими категоріями, як «політичне керівництво» чи «номенклатура»¹⁶. Отже, якість, ефективність, результативність (в позитивному сенсі) в процесі управління не є основними показниками для розуміння сутності політичної еліти.

Децю відмінну думку з цього приводу висловлює Ф. Кирилук, котрий пропонує такий варіант визначення «провідної верстви»: «Політична еліта взагалі трактується, як складова меншість суспільства, досить самостійна, вища, порівняно привілейована група людей (або сукупність груп), яка в більш-меншому ступені володіє психологічними, соціальними та політичними якостями і бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї»¹⁷. Як бачимо, автор наділяє групу осіб (тобто еліту) вже психологічними, соціальними та політичними якостями, що безперечно посилює зміст запропонованого визначення. Подібне тлумачення знаходимо й у Г. Ашина та Є. Охотсько-го: «Політична еліта – функціонально об'єднана верхівкова привілейована група людей, яка, володіючи високим громадським статусом, відповідними державно-правовими повноваженнями, професійними, соціальними і психологічно-особистісними якостями, виконує владно-політичні функції в суспільстві»¹⁸. Проте не зрозумілим залишається міркування про те, чому зазначені якості власне мають перебувати у системі координат на рівні, за оцінкою Ф. Кирилука, «більш-меншого» ступеня?

Для того, щоб глибше розібратися у цій непростій і запутаній проблематиці, наведемо деякі приклади, пов'язані з діяльністю осіб – представників еліти – у різних сферах діяльності. Перед цим вважаємо за доцільне нагадати наступне міркування В. Парето – італійського соціолога, котрий, власне, один з перших ввів до наукового обігу сам термін «еліта»: «Отже, уявімо, що в кожній сфері людської діяльності кожному індивіду надається індекс його здібностей, на зразок екзаменаційних оцінок. Наприклад, найкращому спеціалістові надається індекс 10, такому, якому не вдається отримати жодного клієнта – 1 і, врешті, кретину – 0. Тому, хто зміг нажити мільйони (неважливо, чесно чи ні) – 10, хто заробляє тисячі лір – 6, хто ледве не помирає з голоду – 1, а тому, хто знаходиться у притулку для жебраків – 0.

Таким чином, ми сформуємо клас тих, хто має найбільш високі індекси у своїй сфері діяльності, який ми назвемо добірним класом, елітою (elite)»¹⁹. Зі сказаного випливає, що В. Парето звертав увагу саме на ефективність тих чи інших зусиль (праці, дій) людини. Для ілюстрації висловленого

ним міркування торкнемося (дуже стисло) культурного життя, що вирувало у Європі у XVII-XVIII ст. Згадаймо, наприклад, славнозвісні прізвища архітекторів-італійців Д. Берніні, В. Растреллі; французів – Луї Лево, Ардуена Мансара й багатьох інших. Чи можна їх зачислити до елітної групи фахівців у сфері зодчества? Безперечно! Але не тому, що вони просто займалися будівництвом тих чи інших, хай навіть важливих споруд, або їхніх комплексів, а, насамперед тому, що досягнули надзвичайно високого рівня кваліфікації. І колонада Собору святого Петра й оформлення майдану біля неї у Римі (Д. Берніні); Зимовий, Царськосельський і Петергофський палаці у Санкт-Петербурзі (В. Растреллі); Версальський палац недалеко від Парижа (Л. Лево, А. Мансар) стали шедеврами, тобто свою роботу вони виконали найкращим чином і мають усі підстави претендувати на найвищі індекси у цій сфері діяльності. Або візьмемо музикальний жанр XIX ст. – відразу ж пам'ять підкажує прославлених Й. Баха, Д. Верді, Л. Бетховена, Ф. Ліста, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона та багато інших. Знаменитими вони знову ж таки стали не тому, що займалися музикою, а дякуючи своїм талантам, внаслідок яких їхні твори досягнули вершин мистецтва, а відтак ці автори заслуговують на найвищі показники у системі оцінювання.

У такому ж руслі можна наводити чимало інших прикладів у спорті, науці й інших сферах людської діяльності. Зокрема, візьмемо військові аспекти історичного минулого кінця XVIII – початку XIX ст. – період наполеонівських війн. Так, описуючи їх, академік Є. Тарле звертає увагу на якості французьких маршалів, що перебували у найближчому оточенні імператора Бонапарта. На переконання вченого, «Наполеон оточив себе цілою плеядою блискучих обдарованих військових людей. Вони були не схожі один на одного у всьому, окрім однієї риси: вони всі володіли, хоча і в неоднаковій ступені, швидкістю думки, розумінням умов обстановки, вмінням приймати швидкі рішення, військовим нюхом, що підказував вихід з безвихідного становища, впертістю там, де було потрібно, а головне – Наполеон привчив їх з півслова розуміти його думку і розвивати її далі вже самостійно. Стратегічний талант Наполеона робив маршалів найточнішими виконавцями його волі і в той же час не вбивав у них самостійності на полі битви»²⁰. Цікаво порівняти їх з противниками Б. Наполеона (за характеристиками того ж таки Є. Тарле). Як ми знаємо, у 1806 р. війська французького імператора здійснили вторгнення у німецькі землі. Перед їхніми правителями постало завдання першочергового значення: захистити свій державний суверенітет, що становило собою стратегічну функцію для еліти. А на якому якісному рівні перебували державні діячі й генералітет найпотужнішої з німецьких держав – Пруссії? Ось їхній опис Є. Тарле: «З часу війн Фрідріха II пройшло 40 років, а в Пруссії залишилося все як колись з однією лише зміною: самого Фрідріха вже не було, а замість нього командували бездарний герцог Брауншвейгський і інші вбогі в розумовому відношенні титуловані генерали»²¹. Таким чином, виходить, що, перебуваючі на різних полюсах, і французький імператор, котрий володів стратегічним військовим талантом, і ціла низка

«блискучих обдарованих військових людей» і «вбогі в розумовому відношенні» генерали під проводом такого ж самого бездари герцога Брауншвейгського за логікою статусно-функціонального підходу мають усі підстави називатися елітою. Адже вони перебували на ключових посадах в ієрархіях своїх суспільств і мали можливості приймати важливі рішення. У зв'язку з чим постає питання наскільки такі оціночні характеристики цих владних груп можуть бути справедливими й суголосними?

Наведемо ще один подібний приклад. На початку грудня 1805 р. відбулася знаменита битва під Аустерліцом. С. Тарле наступним чином характеризує генералітет Російської імперії, котрий з нетерпінням рвався у бій проти наполеонівської армії, «Його (мова йде про імператора Олександра I – В. С.) улюбленець, молодий генерал-ад'ютант князь Петро Долгоруков, саме і був ним наближений за те, що дотримувався, як майже все гвардійське офіцерство, його думок. Кутузов знав, що і цар, і Долгоруков, і всі їм подібні у військовій справі – повні нулі, навіть якщо в інших відношеннях деякі з них були недурними людьми». Лише, М. Кутузов, на думку історика, «був в російсько-австрійському таборі єдиним справжнім полководцем, єдиним розумним генералом (з тих, голос яких взагалі щось значив), до нього все-таки прислуховувалися» (є примітка автора книги про Багратіона, котрий, на його думку, також був розумним і здібним генералом, однак не мав впливу на царя)²². Отже, оцінка (в якій сумніватися не доводиться) дана вченим військовій «еліті» російської армії під Аустерліцом потрапляє під паретівський індекс діяльності, що прирівнюється до кретинізму (мова йде про нулі). У зв'язку з чим знову постає питання: чому індекс діяльності, що виражається найвищим балом (нагадаємо, у Наполеона та його генералів) прирівнюється до індексу найнижчого ґатунку й розглядається в одній системі ціннісних координат?

Так само і в політичній сфері навряд чи буде доцільним зараховувати до «еліти» тих осіб, котрі «функціонально» займають високі посади і приймають ухвали (хай навіть стратегічного характеру), позбавлені якісної сутності та ефективності. Знову ж таки для прикладу скористаємося оціночними характеристиками О. Гаман-Голутвіної, котра вивчала історичний процес формування і функціонування політичних еліт Росії. Візьмемо період керівництва Російської імперії за часів Миколи I. Дослідниця означає осіб, наближених до імператора, наступним чином: «... в 1844 р. А. Бенкендорфа на посаді шефа жандармів замінив князь А. Орлов..., якого сучасники характеризували як обмежену, інертну людину, коло інтересів якого були обмежені особистими справами; правнук знаменитого петровського фаворита морський міністр А. Меншиков (на совісті якого лежить непідготовленість російського флоту у війні, що стало однією з головних причин розгрому флоту в ході Кримської кампанії); П. Клейнміхель, котрий виділявся навіть на фоні миколаївського чиновництва казнокрадством і феноменальною некомпетентністю... Зміцнили свої позиції... А. Чернишов, котрий протягом 20 років очолював при Миколі I військове відомство (при цьому, як свідчать

сучасники, головним для нього була не реальна боєздатність армії, а плац, паради, муштра та інші зовнішні ефекти), котрий став потім головою Державної ради і Комітету міністрів; міністр іноземних справ К. Нессельроде палкий прихильник Метерніха, котрий фактично підпорядкував політику Росії австрійським інтересам; на ньому лежить особиста відповідальність за згубне рішення про участь Росії в Кримській війні...»²³.

Навіть побіжний погляд на цих представників владної ієрархії засвідчує їхню абсолютну непридатність до ефективного розв'язання внутрішньо- та зовнішніх політичних проблем. Критика їхніх ділових якостей є справді обґрунтованою і зрозумілою. Проте не зрозумілою є спроба авторки зарахувати цих осіб до політичної еліти. Сама ж вона категорично стверджує, що «якість цієї еліти в повній мірі продемонструвала Кримська війна»²⁴. Як тут не згадати роздуми нами уже згадуваного П. Шляхтуна про політику, як мистецтво. «Вона пов'язана з людьми, багато в чому залежить від індивідуальних здібностей політика, – зазначав він, – його особистої ініціативи й навіть інтуїції. Політика – це сфера продуманих кроків, заходів, маневрів, компромісів, угод, поступок, обходів, натисків, розрахунків тощо. Мистецтво політичного діяча виявляється в умінні вибрати найоптимальніші для даних конкретних умов форми й засоби досягнення політичних цілей. Тому політику називають ще мистецтвом можливого»²⁵. Що ж слугує фундаментом для політичного мистецтва? На його думку, «Мистецтво в політиці включає інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади»²⁶. Таким чином, оволодіти політичним мистецтвом під силу тільки кращим діячам чи керівникам держави, тобто тим, хто має «інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади» для політичної діяльності. Іншими словами, політику, як мистецтво можливого, спроможне творити тільки елітне угруповання владної верхівки, але аж ніяк не ті, чії потуги у політичній сфері характеризуються «феноменальною некомпетентністю».

Знову ж повернемося до праці О. Гаман-Голутвіної. Цього разу торкнемося опису нею кадрових ротацій в оточенні Олександра III. Вона зазначає, що внаслідок них «не залишилось нікого, хто зміг би дати раціональну пораду з принципових питань» російському імператору. «Сучасники відмічали, що чим незначніший був масштаб особистості чиновника, тим вірогідніші були шанси його службового просування. Так, кн. Мещерський, протегуючи І. Дурново (про якого той же ген. А. Кіреєв писав у щоденнику: «Дурново належить до тих виняткових осіб, про яких не може бути двох міркувань – дурень») на посаду міністра внутрішніх справ, мотивуючи імператору користь цього призначення саме глупотою кандидата в протизага його конкурента – «страшно розумному Плеве»²⁷. Якщо дотримуватися логіки функціонального підходу до визначення сутності «політичної еліти», то його прихильники мають всі підстави зарахувати І. Дурново до еліти. Адже він прийматиме стратегічні рішення, виконання яких буде обов'язковим у межах Російської імперії. Проте, в такому разі, бажано було б отримати відповідь на питання: якщо характеристика «дурень» слугує оцінкою «кращо-

го», то якими тоді термінами називати усіх тих, хто залишився поза «елітою»? Якщо краще (елітне) вимірюється «дурістю», то як же тоді маркувати «гірше»?

Г. Ашин і Є. Охотський звертали увагу на «неадекватність ціннісної інтерпретації еліти»²⁸. Але ж у такому випадку мабуть ще більш неадекватною виглядає спроба зараховувати до неї «дурнів», навіть якщо вони займають високі посади й виконують владні повноваження? А де ж тоді зазначені П. Шляхтуном «інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади» політичної діяльності? І як вони зможуть поєднуватися з «дурістю» носіїв владного ресурсу на кшталт І. Дурново? І про яке політичне мистецтво може йти мова, якщо воно робитиметься такими особами? Якими будуть результати «досягнення політичних цілей»? Вочевидь саме здібності управлінців, які у кінцевому результаті перетворюються на якісні показники, повинні слугувати тим мірилом, з допомогою якого слід підходити до означення сутності еліти, а не функціональне виконання ними службових обов'язків звичайних чиновників. Багато хто з вчених наголошує на недопустимості отождолення правлячого класу й еліти. Цілком згодні з таким застереженням, але водночас не поділяємо міркувань про отождолення понять «еліти» і «владної меншості», вважаючи їх різними. Аби чіткіше збагнути істотну відмінність між ними наведемо кілька характеристик відомого цензора А. Нікітенка даних представникам російського чиновницького апарату другої половини XIX ст. Так, він у 1870 р. констатував: «В нас є цілі полки чиновників, але немає жодного державного діяча». Через п'ять років зазначав: «В нас на даний момент немає справжніх державних людей, а є тільки чиновники вищих розрядів»²⁹. Отже, йдеться не про представників політичної еліти, а про владну меншість. Власне до неї слід віднести і згадуваних раніше А. Орлова, А. Меншикова, П. Клейнміхеля й інших осіб, задіяних у державному управлінні Росії. Не важко здогадатися, що під «справжніми державними людьми» А. Нікітенко розумів тих, хто був спроможним успішно розв'язувати державні справи.

Наведено, ще один показовий приклад, але з іншої епохи. Відомо, що після жовтневого перевороту 1917 р. влада перейшла до рук комуністичної меншості. Перша ж спроба взяти під контроль механізм керівництва державним апаратом, щоб утвердити свій порядок на величезних просторах бувшої Російської імперії, наштотувхнула не лише на опір різноманітних прошарків населення, що не сприймали комуністичної ідеології й практики, але й низьку професійну спроможність управлінців до державного будівництва. Так, в одному з листів відомого комуністичного діяча А. Йоффе до Л. Троцького читаємо наступне: «... На другий день після призначення Красіна нарком-доріг, тобто на посаду, на якій він, не дивлячись на всі свої достоїнства, цілковито не придатний ... він лише вчора призначений і до сьогоднішнього дня залізничною справою ніколи не займався. І так у всьому»³⁰. Далі: «...До фінансових питань дозвольте звертатися до Крестінського, хоча з яких пір останній став фінансистом? Для іноземних справ – до

Чичеріна, хоча всім відомо, який він дипломат»³¹. І це не випадково, бо при відборі чиновників до виконання найважливіших державних справ, особливо на початковому етапі комуністичних перетворень, саме «... класове мало величезний пріоритет перед професійним»³². А відсутність професійного підходу компенсувалася наявністю величезних владних повноважень працівників держапарату, що для прихильників статусно-функціонального методу, є вирішальним мірилом для визначення еліти. Але ж нестача коефіцієнта якісних показників у їхній діяльності перетворює їх на «чиновників вищого розряду, тобто на владну меншість чи у владну структуру, але у жодному випадку не на «елітну структуру» чи «елітну меншість».

Останні поняття використовує у своїй праці «Меншості й еліти» італійський вчений Дж. Сарторі, в якій цілком слушно ставить таке запитання: «... чому треба вживати термін «еліта» цілковито, не маючи на увазі того, що цей термін означає, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості? Далі, якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики будуть матися на увазі?»³³. Таким чином, як нам видається, буде логічним і слушним зараховувати до елітної меншості осіб, котрі якісно виконують свої владні функції. Навпаки, відсутність якісних характеристик (показників) «відраховує» їх до владної меншості.

Відштовхуючись від сказаного, не поділяємо позиції П. Шляхтуна, яка ігнорує «особливі якості політичної еліти», висуваючи на передній план її місце «в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група». Внаслідок чого автор й вважає функціональний підхід «більш реалістичним», бо «ціннісний підхід ... видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей»³⁴. Однак, підсумовуючи зміст відповідного розділу у своїй праці, П. Шляхтун, як це не дивно, поставив під сумнів саме ... функціональний підхід, підкресливши важливість показників якості функціонування еліти. Ось його твердження: «Від якісного складу політичної еліти залежить якість самої політики, а в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Очевидно, тут має місце певна суперечність. Адже висловлене застереження «робити наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти» не зовсім співпадає з думкою щодо важливості якісного складу «політичної еліти», від управлінської діяльності якої залежить «... в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Адже якщо не робити акценту на якісних показниках функціонування політичної еліти, то тоді звідкіля візьметься «якість життя кожного з нас?» Безсумнівно, що останнє знаходиться у безпосередній залежності саме «від якісного складу політичної еліти». А відтак сповна погоджуємося з автором, коли він вказує на фатальність помилок, яких припускаються політики: «Помилки і прорахунки в політиці є найбільш згубними для суспільства. Вони страшніші, ніж навіть помилки в медицині, бо помилка лікаря завдає шкоди окремій людині, тоді як від помилок політиків можуть постраждати все суспільство й загинути мільйони людей»³⁵. Як видається, дослідник таким блискучим

аналізом якісної складової діяльності еліти руйнує підвалини ним же підтримуваного функціонального підходу. Адже, якщо політична діяльність певного кола осіб супроводжується одними помилками й прорахунками, а якісні показники не проглядаються, то, на нашу думку, цих осіб зараховувати до складу політичної еліти не має підстав.

Сказане П. Шляхтуном вступає у протиріччя з висловленням відомого вченого Г. Ласуела, що «еліти – це ті, котрі володіють найбільшою владою»³⁶. Виникає потреба уточнити сутність останнього твердження, якщо «ті, котрі володіють найбільшою владою», проводять політичний курс держави таким чином, що починає страждати й країна, й суспільство, бо помилки і прорахунки зашкалюють, а користь відсутня, або вкрай мізерна, то чому їх називати «елітою»? Запозичимо в П. Шляхтуна використану ним аналогію з медициною. Наприклад, два лікарі претендують на статус представника «еліти» у своїй галузі, проте методи й рецепти лікування одного з них не тільки не допомагають хворим пацієнтам, а навіть навпаки: згубно на них впливають, після чого вони починають вмирати. Питання: як можна таке «медичне світило» зараховувати до «еліти» і ставити в один ряд з тими, хто насправді прославив своє ім'я ефективними, висококваліфікованими методами лікування, що врятували життя багатьом пацієнтам.

Отже, «помилки і прорахунки» є одним з індикаторів, за яким можна виокремити елітну меншість з правлячого класу. «Помилки і прорахунки», що знаходяться на одному полюсі (з точки зору оцінювання) й протилежні їм успіхи й ефективність, на іншому дають змогу глибше осягнути відмінність елітної меншості від владної меншості (або, за словами Дж. Сарторі, елітну структуру від владної структури). По-іншому кажучи, якщо група політиків виконує в країні владно-політичні функції таким чином, що здобутки переважають над втратами, перед нами елітна меншість. Навпаки, у випадку, коли прорахунки переважають якісні показники, це – владна меншість.

Торкнемося міркувань дослідників щодо політичної еліти новітньої історії України, котрі промовляють про суміщення ними цих відмінних понять (тобто еліти і владної меншості), що породжує суперечливість характеристик у з'ясуванні процесів її формування. Так, на думку Ф. Рудича, «Сучасна владна еліта, яка виросла ще в умовах союзної держави, не сформувалася як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Правлячу політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади в умовах, коли не існувало досконалих законів, у своїй переважній більшості стали задовільняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявили безпорядність у вирішенні складних соціальних та економічних проблем, які постали перед суспільством, в результаті чого практично зійшли з політичної сцени...»³⁷. Ще одне висловлення цього ж автора: «Не можна не погодитися з тим, що причина

суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти не у браку знань і вмінь, а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства»³⁸. В такому ж напрямі розмірковує й В. Фесенко: «... представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні (з різних причин) розпорядитися цією владою у суспільних інтересах». Оціночна характеристика зазначених представників в автора виглядає таким чином: «коефіцієнт корисної дії політичної еліти України, якість реалізації нею своїх суспільних функцій залишаються надто низькими»³⁹. Отже, вдавшись до індексу здібностей за шкалою В. Парето, легко пересвідчитися, що рівень українських урядовців є недосяжним до високих показників. Що «низька якість реалізації», відсутність «органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства», «... несталість у всіх сферах суспільства»⁴⁰ багато в чому нагадують діяльність російських чиновників «вищих розрядів», про яких у своєму щоденнику писав згадуваний нами цензор А. Нікітенко. Виявляється, що неефективність, неспроможність, нездатність й т. д. зближують політичних діячів Української держави кінця ХХ – початку ХХІ ст. з російськими політиками ХІХ – початку ХХ ст.

Повернемося до поставленого питання Дж. Сарторі: «...якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживатимемо, коли ці характеристики будуть матися на увазі?» Спробуємо дати відповідь: «хист, компетентність, талант» – це прикметні риси сутності еліти, бо у протилежному випадку ми матимемо справу з владою, або керуючою меншістю. Наявність останньої у соціально-політичній структурі спростовує твердження багатьох вчених про обов'язкове існування у ній еліти тільки на підставі самого факту функціонування держави. Так, наприклад, М. Шульга, вважає, що «групи, що функціонально виконують ... роль еліт, ще не сформовані як якісно нові еліти саме цих суспільств. Хоча у певному сенсі вони вже є, їх не може не бути, оскільки є держава»⁴¹. Виходить нібито еліта (елітні групи) є обов'язковим атрибутом державності, бо «... їх не може не бути, оскільки є держава». Автор, очевидно, відчуваючи вразливість висловленого твердження про існування «елітних груп», «що ... виконують ... роль еліт», змушений констатувати об'єктивність суджень тих науковців, котрі вдаються «... до постановки питання: «А чи існує взагалі в Україні політична еліта?»⁴². Міркування подібного роду знаходимо й у В. Фесенка: «Частина дослідників і значне число коментарів політичного процесу в Україні дотримуються точки зору, відповідно до якої в Україні взагалі немає реальної політичної еліти»⁴³.

Чому ж багато дослідників відкидає «ціннісний підхід» виокремлення еліти? Повернемося до неодноразово згадуваних нами Г. Ашина та Є. Охотського. Вони стверджували, що «ціннісна інтерпретація еліти страждає, на наш погляд, ще більшими недоліками, ніж статусно-функціональна. На питання, хто править суспільством, елітарист ціннісної орієнтації може дати відповідь: мудрі, дальновидні, найдостойніші. Проте будь-яке емпіричне дослідження правлячих груп ... з легкістю відкидає таке твердження, тому що

покаже, що дуже часто це – жорстокі, цинічні, користололюбні, владололюбиві, що не цураються ніяких засобів для досягнення своєї цілі люди»⁴⁴. П. Шляхтун порушує наступну проблему: «Справді, якщо вважають, що політика – брудна справа, то чи може заняття цією справою формувати кращих людей?»⁴⁵. Подібної думки дотримується й Ю. Павленко: «Але цілком зрозуміло, що в багатьох випадках, якщо не в абсолютній їх більшості, у можливо-владну та найбагатшу групу людей входить обмаль «кращих», «добірних» в моральному, інтелектуальному, творчому відношенні людей. Тому оціночне за своїм змістом поняття «еліта» у його автентичному значенні майже не співпадає з поширеним сьогодні у мас-медіа. Тому, мабуть, варто віддати перевагу початковому розумінню поняття «еліта», до якого можуть бути залучені такі, що ніколи не входили до кола можновладців та багатіїв, особистості як Сократ, Ф. Війон, В. Шекспір, Ф. А. Моцарт, П. Верлен, Ф. М. Достоевський, Т. Шевченко...»⁴⁶. Як бачимо, моральні засади є тим наріжним каменем, на якому начебто тримається конструкція ціннісного підходу, але оскільки дуже часто особи, котрі займаються державними і політичними справами, є аморальними то в такому випадку, на думку Г. Ашина і С. Охотського, «яка цінність ціннісного підходу?»⁴⁷. А відтак і пропонують «гнучку альтиметричну модель» (що базується на принципі «вище – нижче» в соціальній стратифікації)⁴⁸. Інакше, «... якщо ми будемо керуватися критерієм ціннісним, елітологія може позбавитися свого предмету»⁴⁹.

Ми дозволимо собі не погодитися з такою категоричністю вислову відомих дослідників. Чому? Справа в тому, що ціннісний підхід, попри всі недоліки, має і певне раціональне зерно, яке не слід викидати. Масмо на увазі необхідність врахування коефіцієнту якісних показників у діяльності управлінців. Однак, пріоритетним у виділенні «політичної еліти» з правлячого класу вважаємо не її морально-етичні цінності, а **ефективність** (виділено нами – В. С.) розв'язання нею соціально-політичних, економічних, культурно-ідеологічних проблем життя суспільства і розвитку держави. Саме в цьому і полягає «цінність ціннісного підходу», але в гнучкій меритократичній моделі, що дає нам підстави висловити припущення про можливість існування третього підходу до тлумачення сутності «політичної еліти» умовно нами названого **ціннісно-меритократичним** (виділено нами – В. С.). Його сутність, як на наш погляд, полягає в тому, що він дозволяє вважати «політичною елітою» не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом», а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує свої владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою («pro bono publico» («для загального добра»)).

Відомо, що шлях до реалізації національно-політичних й інших цінностей може пролягати, як це не парадоксально, й через застосування «спритності, цинізму, пристосуванства, демагогії, хитрості, підступу – якостей, так яскраво описаних Н. Макіавеллі» й таких неприйнятих для Г. Ашина та

Є. Охотського й інших дослідників, котрі на чільне місце, як для ціннісного підходу, у їхньому розумінні висувають «...зразки культури, моралі, інтелігентності»⁵⁰. Зауважимо, що хоча проблема моралі й політики, або точніше кажучи, місце морального імперативу у політиці розглядається вже тисячі років, проте вона й нині залишається надзвичайно актуальною. Політична діяльність тісно переплетена з політичною боротьбою, яка триває постійно й носить безкомпромісний характер, бо програш у протистоянні може мати фатальні наслідки для невдах. І, як не прикро відзначати, етичні норми поведінки (чесність, благородство, доброта, милосердя, чуйність, порядність, прощення противників чи ворогів і т. д.) є вірними супутниками потенційних невдах або поразок у лабіринтах політичних баталій. Адже вище перераховані моральні чесноти на практиці перетворюють політика на легку мішень для тих, хто керується помислами і намірами дуже далекими від загальнолюдських. «Підбери бджолу, проявляючи доброту, і ти дізнаєшся чим доброта погана» – таке повчальне мусульманське прислів'я, слушність якого підтверджується тисячами прикладів з всесвітньої історії. Адже утримувати владу і робити якісні перетворення в країні приходиться часто в умовах перманентного жорстокого протистояння з тими, хто невдоволений своїм статусом у соціально-політичній ієрархії і прагне досягти більшого, створюючи конфронтаційне поле. Не слід забувати, що противниками можуть стати й вчорашні соратники або навіть ті, кого щиро вважали за друзів. За таких обставин ефективність політики буде надто низькою, якщо вона творитиметься лише на основі норм етики й моральності, оскільки її носії стануть легко прогнозованими у своїх діях, а рамки для спротиву звужені різними заборонами морального виховання (переконання). А відтак політик потрапляє у безвихідне становище й приречений на невдачу. Навпаки, цілеспрямовані, продумані, агресивні, аморальні, рішучі діяння можновладців, які не обтяжені «духовним аристократизмом», мають всі шанси на тріумф. Як тут не згадати наступні слова Н. Макіавеллі: «Але ми переконались на досвіді, що в наш час великі справи виходили тільки в тих, хто не прагнув стримувати дану обіцянку і вмів обдурити того, кого вважав потрібним; у кінці кінців такі правителі досягли значно більших успіхів, за тих, хто робив ставку на чесність»⁵¹.

Очевидно, що політика є чи не єдиною сферою людської діяльності (крім військової), яка формує альтернативний світ світу християнських чеснот, покликаних спонукати людство замислитись над гріховністю своїх задумів і вчинків, спокутувати їх творенням добра, як непохитної підвалини людського буття. Це Правда! Але існує й інша Правда, про яку промовляє історія України, що мала періоди тривалої відсутності при владі національної еліти, що перетворювало існування її народу на пекло у житті реальному – земному, коли одна катастрофа передувала іншій, а всі духовні й культурні надбання піддавалися тотальному знищенню. А за таких обставин, коли навіть його фізичне існування висіло на волоссі (середина XIII-XV ст., друга половина XVII ст., 30-40-х рр. XX ст.), загальнотеоретичне розмірковування

про добро і зло, етику й аморальність, ідеали й цінності кожного людського життя сприймаються під іншим кутом зору – відмінним від т. зв. «категоричних імперативів» І. Канта чи твердження Л. Фесрбаха про політичну історію, як «виключний процес олюднення людства»⁵². Цілком справедливим у своїй оцінці політики був видатний соціолог М. Вебер, характеризуючи її насильницьку сутність. «Головним засобом політики є насильство...» – наголошував він⁵³.

Філософія насильства й жорстокості, як основної домінанти поведінки проти ворогів (байдуже яких – внутрішніх чи зовнішніх) у політичній історії багатьох країн, переповнена різноманітними трактатами, настановами, порадами, спрямованими на їх виправдання. Попри всю їхню квінтесенцію культу зла, вони водночас дають можливість глибше зазирнути у потаємні механізми політичного «его» носіїв влади, що детермінують й активізують всі пороки, схилиючись до насильства, розвіюючи такий бажаний, але часто ілюзорний й оманливий образ людини, як культурологічного продукту земної цивілізації, який здатний лише примножувати всі набуті позитивні надбання. Для прикладу наведемо кілька висловів відомих мислителів. Так, індійський філософ Каутілья радив: «тим, хто хоче добитися мети не слід проявляти милосердя», «Вороги, що залишилися в живих можуть стати небезпечними, подібно недовилікуваної хвороби чи не до кінця загашеної пожежі. Слід їх знищити повністю... Ні в якому випадку не варто недооцінювати ворога, вважаючи його слабким. Він стане небезпечним у свій час, як іскра вогню у скирті сіна»⁵⁴. Про недопустимість милосердя у політичній боротьбі по відношенню до супротивників писав і китайський філософ Сунь Цзи (VI-V ст. до н.е.): «ідея проста: твої вороги бажають тобі зла. Вони більше всього на світі хочуть знищити тебе. Якщо, воюючи з ними і пройшовши половину або навіть три чверті шляху ти зупинишся – заради милосердя, надії та примирення, ти лише надаш їм рішучості, посилиш їх злобу, і одного разу вони візьмуть реванш. Вони можуть прикинутися друзям на деякий час, але тільки тому, що ти переміг. В них немає іншого виходу, крім очікування»⁵⁵. Який же вихід з ситуації? На його переконання, «рецепт» простий: «... будьте безжалісні. Знищуйте своїх ворогів повністю, як вони знищили би вас. Єдине, чим ваші вороги можуть забезпечити вам спокій і безпеку, це своїм зникненням»⁵⁶.

Відзначимо, що дуже часто справді саме аморальність ставала ключем для успішного розв'язання тих чи інших проблем (байдуже яких зовнішньо- чи внутрішньополітичних). Вельми яскравим прикладом (причому розрекламованим на весь світ і з яким обізнана будь-яка освічена особа) є історія пов'язана з т. зв. «троянським конем», який став головним атрибутом грецько-троянської війни. Кожен може пригадати про десять виснажливих й кровопролитних років боротьби, що не давали позитивного результату обом протиборствующим сторонам. Хоробрість воїнів, помножена на чесність і відкритість проведених бойових дій, приносила лише численні жертви і загнала ситуацію у глухий кут. І тільки, коли, за порадою Одиссея, було

споруджено величезного дерев'яного коня, в якому захоався загін вояків й залишено як «подарунок» троянцям, якого доставили до міста, греки здобули перемогу. Твердиню було захоплено фактично за один день. Можна назвати «троянський подарунок» військовою хитрістю, а можна й підступністю. Проте, в ряд честості, принципності, порядності і т. д. його не поставиш і морально-етичним не назвеш. Іншими словами, аморальний вчинок у вигляді «Троянського коня» приніс набагато більше користі грекам ніж десятиліття безкінечних, по військовому чесних, кривавих зіткнень. Ефективність аморального варіанту вирішення проблеми була такою, що знайшла свій відгомін у вигляді афоризму у славетній поемі давньоримського поета Вергілія, – «остерігайтеся данайців навіть тоді, коли вони роблять подарунки». Й через тисячі років цей вислів є пересторогою для всіх довірливих простаків, котрі можуть піти шляхом троянців, спокусившись на незвичні сюрпризи своїх ворогів. Одиссея можна, поза всяким сумнівом, віднести до «еліти» грецького суспільства. Адже його задумка і її реалізація, виходячи з коефіцієнту якісних показників, заслуговує максимально високої оцінки з точки зору військово-політичних інтересів тогочасної Греції.

Політично-виправданими є побажання державотворцям з боку Н. Макіавеллі застосовувати обман для досягнення перемоги над противником під час бойових операцій. «Хоча обманювати в житті – це недостойно, – писав він, – тим не паче на війні це похвально... Той хто з допомогою військової хитрості отримає перемогу над противником, достойний тієї ж похвали, як той, який перемагає його зброєю»⁵⁷. Зазначимо, що в ході Національної революції XVII ст. українські діячі часто вдавалися до військового обману чи хитрощів. Згадаємо березень 1651 р., коли недалеко від Вінниці за наказом І. Богуна прорубані ополонки, притрушені соломомою і снігом, перетворилися на пастку для наступаючих польських жовнірів. Взірцем обману і хитрощів є вчинок Б. Хмельницького, котрий, готуючи погром ворожої армії М. Калиновського на Батозьких полях, ввів його в оману листом, з фальшивими датою і місцем відправки, що дезорієнтували польське командування. Йдучи за логікою міркувань великого італійця, можна сказати, що політика також є війною, де полем бою слугують кабінети, а зброєю виступають інтелектуальні комбінації, спрямовані на здобуття успіху. А тому цимало політиків і державних мужів, не вагаючись, застосовували не лише цілий арсенал «хитрощів і обману», а й не зупинялися перед убивствами, щиро вважаючи свої вчинки також похвальними, адже війна – таке явище, яке програмує сценарій на людські жертви. Головне ж – перемога, а переможців, як відомо, не судять.

Ми не ставимо перед собою завдання з'ясувати правомірність / неправомірність, доцільність / недоцільність, правильність / помилковість, виправданих чи осуджених історією політичних вчинків. Хід наших роздумів зводиться до наступного алгоритму: саме діяння (моральне /аморальне) політичного керівництва, яке у процесі виконання функціональних обов'язків створює сприятливі умови для розвитку суспільства, нації (етносу), держа-

ви, розв'язання накопичених у них проблем слугує найголовнішою ознакою «елітності». Не варто у політичному житті зводити Китайську стіну між антагоністичними за природою етичними нормами моральності та її вічного антипода – аморальності. У цій сфері людської діяльності вони часто-густо не лише одне одному не перешкоджають, але й доповнюють. Не слід ставити дилеми: або так, або інакше. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Найголовніше – це досягнення якісного результату для населення країни, суспільства, держави тощо. І, якщо для цього були використані, піддані критиці ті чи інші аморальні чинники дій – це власне не повинно ставити під сумнів високих якісних показників зробленої політичної справи (якщо вони мали місце). Так само і в протилежному випадку: високі морально-етичні норми, що сприяють реалізації успішних дій, спрямованих на розв'язання існуючих проблем, розвиток суспільства, захист суверенітету держави тощо, можуть лише вітатися. А творці заслуг підтверджують статус елітної меншості. І від зворотного: якщо носії влади виявляються неспроможними розв'язати назрілі проблеми суспільства чи захистити незалежність країни, то, незважаючи на те, якими методами вони діяли (моральними чи аморальними), їх не можна зараховувати до політичної еліти. Вони становлять собою лише владну меншість.

На превеликий жаль, державний «доробок» останньої багатьма політологами й істориками перекладається «на плечі» еліти, що спотворює первинне тлумачення цього поняття, змішуючи його з гіршими й некомпетентними елементами у державній справі. І в цьому відношенні показовою є діяльність козацької старшини, очолюваної І. Мазепою у кінці XVII – початку XVIII ст. Постать гетьмана настільки суперечлива у своїй політичній спадщині, що надзвичайно важко скласти цілісне уявлення про його роль і місце в українській історії. Переважна більшість дослідників слушно наголошує на його видатних здібностях у різних сферах діяльності. Так, В. Смолій констатував той факт, що: «Всі без винятку джерела відзначають глибокий розум Мазепи, здатність глибоко розпізнавати характери, знаходити зі своїм візаві спільну мову на будь-яку тему й одночасно залишатися нерозгаданим, розсудливим, хитрим. Він був яскравим оратором і присемним співбесідником»⁵⁸. Здобута ним освіта «в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, дала йому можливість розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовами. Жага знань не залишала гетьмана протягом усього життя»⁵⁹. Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева характеризує його наступним чином: «природжений політик, обдарований полководець і дипломат, людина відважна, честолюбива і цілеспрямована – він був втіленням епохи українського духовного відродження і розквіту козацтва»⁶⁰. Авторка виокремлює заслуги Івана Степановича перед Україною-Гетьманщиною й додає деякі інші риси його характеру: «... хитрий, обережний і розумний політик, неухильно – і терпляче створював умови для перетворення старої системи Гетьманщини в налагоджений і відмінно працюючий механізм. Учень

Макіавеллі, за власним визнанням, захоплювався його «Володарем», він за зовнішнім спокоєм і люб'язною посмішкою приховував свої істинні плани і наміри»⁶¹. Саме при ньому, відзначає вона «наступає розквіт українського бароко. Гетьман-меченат не жалкував грошей на культуру ... подібного раніше не було і потім не буде. Дійсно, розмах будівництва вражає навіть нині»⁶². А відтак неспроста за ним «на багато століть закріпилися слава мечената. Ніхто і ніколи в Україні не приділяв настільки постійної і щедрої уваги розвитку освіти і науки»⁶³.

Здавалося б на перший погляд, що діяльність Івана Степановича у запропонованій оціночній шкалі В. Парето сягає чи не максимальних показників. Але вчені звертають увагу й на іншу сторону його гетьманування. Зокрема, «... саме в період його правління розпочався масовий наступ на соціально-економічні завоювання народних мас Гетьманщини, стрімко зростало старшинське землеволодіння (лише в його мастках працювало понад 100 тис. підданих, стільки ж мав Іван Скоропадський), реальною стала загроза покращення селян (1701 р. узаконено дводенну панщину для селян Ніжинського полку). А курс на підтримку гетьманом шляхти Правобережжя в 1704-1705 рр. (за свідченням білоцерківського полковника М. Омельченка, І. Мазепа обертав козаків на селян і змушував виконувати панщину) позбавив його опори в цьому регіоні України»⁶⁴. Не можна замовчувати і того факту, що населенням не сприймалося «... запопадливе віропідданство й прислужництво (навіть коли вони були удаваними) гетьмана царській владі, за що на нього сипалися милостині й щедроти, а тисячі козаків гинули далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець тощо»⁶⁵. Не додавала йому авторитету вибудована політична модель взаємовідносин з одним з найавторитетніших керівників національно-визвольного руху у Правобережній Україні (на початку XVIII ст.) С. Палієм, що завершилися ув'язненням останнього. А нехтування цілковито «державотворчих потенційних можливостей як народу в цілому, так і козацтва зокрема, ... стало найбільшим політичним прорахунком І. Мазепа, який обернувся страхітливою катастрофою як для нього самого, так і для козацької України»⁶⁶.

Ще один дуже важливий штрих до його діяльності. Відомо, що для проведення ефективної політики необхідна наявність здібних управлінців, які б змогли втілити в життя волю гетьмана для зміцнення суверенітету козацької України. Знавець і прихильник ідей Н. Макіавеллі він не міг не знати його наступного застереження: «Про мудрість володаря перш за все роблять висновок по тому, яких людей наближає він до себе; якщо це люди вірні і здібні, можна не сумніватися в його мудрості, оскільки він зумів розрізнити їх здібності і зберегти їх вірність. Якщо вони не є такими, то і про володаря роблять відповідний висновок, так, як перший промах він вже зробив, надавши перевагу поганим помічникам»⁶⁷. Про «ефективність» дій свого «підбору помічників» гетьман переконався у важкі для себе часи розриву з Петром I 1708-1709 рр. Як виявилось, переважна частина старшин була

уже вражена у більшій чи меншій ступені духом «малоросійства – базовими прикметами якого виступала готовність «...будь-якої миті пожертвувати в ім'я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національними державними інтересами»⁶⁸. А відтак вона вже не становила собою української політичної еліти, а виступала типовою владною меншістю, психологічно готовою до акту національного самовідречення. Саме тому легко спокусилася на пустопорожні запевнення Петра I «...зберігати всі права і вільності «малоросійському народу» «й долучилася до антиукраїнської діяльності царя, перетворюючись у «... слухняне знаряддя московської політики»⁶⁹.

Інший приклад М. Грушевський – геніальний український вчений – історик, голова Української Центральної Ради 1917 р. Його дії не супроводжувалися загарбанням чужих територій й масовими розправами над опозиційними силами, не помічено тасмних вбивств політичних суперників, а також не виявлено аморальних рис (описаних Каутільєю, Н. Макиавеллі, Р. Грінгом й іншими авторами). Перед нами постає інтелігент: зрозуміло не святої, але в цілому чесної, порядної, відкритої людини тобто наявні ознаки для прихильників ціннісного (в його традиційному розумінні) підходу для віднесення його до «еліти». Крім того, особа дуже освічена й розумна. Проте ні М. Грушевський, ні його соратники (у своїй масі такі ж самі українські інтелігенти-патріоти), на наше переконання, не становили собою політичної еліти, хоча й володіли владними повноваженнями. Сам по собі «розум», «чесність», «совість», «порядність» і т. д. ще не гарантують успішного втілення у життя тих чи інших політичних планів. Потрібні насамперед осмислення стратегічних цілей (викликів), які постають перед суспільством, а також хист, воля і віднайдення механізмів їх реалізації, а саме цих складових і не було у діяльності М. Грушевського та його соратників. Аналізуючи її, можемо запитати: яку користь принесло українському народу керівництво видатного вченого на посаді голови Центральної Ради? Чому визначному діячу національно-визвольного руху та його соратникам не вдалося домогтися незалежності для України, розбудувати ефективно діючий державний механізм, створити босздатну армію, провести соціально-економічні перетворення? Навіть у близькій для нього гуманітарній сфері не було започатковано формування мережі українських університетів, Академії наук, Національної бібліотеки, українського театру, державного архіву та багатьох інших важливих інституцій? Чому гуманітарний геній М. С. Грушевського продемонстрував таку безпорадність навіть в царині культурного життя? Очевидно тому, що не був державним діячем, а його оточення не представляло собою політичної еліти.

Наведемо кілька прикладів іншого гатунку. Зокрема, спливає у пам'яті згадка про прихід до влади князів Володимира Святославовича й Ярослава Володимировича. Як відомо, один і другий не зупинилися навіть перед вбивством своїх братів. Біографія, що одного, що іншого насичена вчинками (особливо у молоді роки), які до морально-етичних матерій мають дуже віддалене відношення. Але ... обидва названі князі є представника-

ми політичної еліти Київської держави. Звертають увагу на себе історичні портрети галицьких й галицько-волинських державотворців, окреслених І. Крип'якевичем. «Він (Володимирко – В. С.) відзначився безоглядністю у політиці – не багався навіть ломити присягу, коли цього вимагав інтерес держави. Він обороняв свою країну на три фронти проти Києва, Угорщини та Польщі і завжди вмів перемогти своїх суперників...»⁷⁰. Саме йому, на думку вченого, судилося зміцнити князівство. Крім того, у 1145 р. придушив виступ галицьких міщан «і учасників покарав гострими карами»⁷¹. Описуючи політику Романа Мстиславовича, він підкреслює факт його рішучих дій у боротьбі з боярською опозицією: «Роман не відкидав ніяких засобів, щоб тільки знищити галицьких вельмож». І. Крип'якевич цитує ті рядки літопису, в яких можна розгледіти політичне кредо засновника Галицько-Волинської держави: «Звичайна приказка його була: не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовчешш...»⁷². Чимало вчинків цих князів, безперечно, підлягає моральному осуду, але водночас здійснені ними перетворення у політичній сфері не можна перекреслити і в кінцевому підсумку їхні заслуги історією оцінюються вельми високо.

Проте зробимо кілька застережень. По-перше, не вважаємо досягнення владних вершин важливим показником інтелектуальних, волевих, професійних та інших реалізованих якостей осіб, котрі перебували при владі. По-друге, не підтримуємо спроб окремих дослідників використовувати поняття «політична еліта» стосовно тих представників владних структур, котрі, намагаючись будь-якою ціною утриматися на вершині влади, проявляли блискучі таланти у політичній боротьбі, усували фізичними чи політичними засобами реальних й уявних опонентів, не зупинялися перед масовими репресіями щодо політичних противників (класових, ідейних, національних) в ім'я утримання влади, реалізацій імперських планів чи соціальних утопій перевлаштування соціально-політичного життя. Відразу ж на пам'ять приходять тоталітарні режими, що уособлювалися з постатями В. Леніна, Й. Сталіна, Мао Цзедуну, Кім Ір Сена, Пол Пота й ін. осіб. Так, безперечно їхній шлях до влади і перманентна, незрима для широкого загалу суспільства війна за її утримання, може в деяких аспектах характеризуватись політичним мистецтвом, хоча і надто кривавим, як і їхні окремі особисті якості формально можуть виглядати прикметними для еліти. Але, будучи конструкторами тоталітарних систем й злими геніями їх функціонування, що носили антилюдську спрямованість, їхня діяльність не має найменшої підстави оцінюватися позитивно (відповідно шкали якісних показників). Адже визнати за ними якість в управлінні означає підняти на глум священну пам'ять про величезну кількість безвинно замордованих й зазіхати на здоровий глузд. Політичне мистецтво, таланти, здібності, ще раз відзначимо, лежать не в площині здобуття влади й методах її утримання, а в тих ціннісних діях (перетвореннях), що приносять користь громадянинам країни, її суспільству, національним інтересам на міжнародній арені тощо.

У зв'язку з чим не поділяємо висловленого Г. Ашиним й Є. Охотським твердження про існування політичної еліти в СРСР. «Тому міркування про те, що ми в Росії сім з надлишком десятиліть жили без еліти – зазначають вони, – тому, що кращі люди були знищені або знемагали в концтаборах, знаходилися в еміграції або у «внутрішній еміграції» – це міркування маральні, аксіологічні, але не соціально-політичні і не кадрованчі. Якщо має місце політичний процес, то він обов'язково здійснювався певними інститутами влади, певними людьми. Саме в цьому – функціональному сенсі – політолог і вживає термін «еліта». І цю позицію ми поділяємо»⁷³. Але чи відповідали ці представники владної меншості ознакам політичної еліти? Вважаю, що ні! Адже саме від їхніх «індивідуальних здібностей, особистих ініціатив й інтуїцій» залежала внутрішня і зовнішня політика цієї країни, добробут її населення, успішне розв'язання назрілих проблем. Як відомо, у повосний період швидкими темпами у світі почав розвиватися науково-технічний прогрес, який необхідно було максимально використати для модернізації економіки й усіх сфер суспільного життя. Проте владна меншість СРСР виявилася неготовою до якісних змін у структурній перебудові економіки й існуючої політичної системи, що і підірвало її життєдіяльність. Важко не погодитися з міркуванням В. Газіна та С. Копилова, що «НТР... стала основним мірилом спроможності обох систем, показником їхньої життєвості»⁷⁴.

Від себе додамо, що запропоноване авторами «мірило спроможності» є слушним для визначення відмінностей між політичною елітою та владною меншістю. У 80-х рр. XX ст. наростало відставання СРСР від США, Японії, Німеччини й інших країн. У використанні здобутків НТР переважали екстенсивні методи господарювання, що «... вимагали колосальних природних ресурсів: електроенергії, металу, які ж до того використовувалися нерационально...»⁷⁵. Владна меншість засвідчила свою нездатність до проведення найнеобхідніших політичних й економічних перетворень. Тому цілком прогнозованими виявилися катастрофічні наслідки «перетворень по-радянськи»: «Ідеологія комунізму, зіткнувшись зі сферою реальної практики, виявила свою цілковиту неспроможність»⁷⁶. Означення «неспроможність» стає найважливішою домінантою мало не до всього того, що стосується характеристики владної меншості. Неможливо говорити про політичне мистецтво, маючи на увазі такі «досягнення». «Кожна третя буханка хліба, спожита в СРСР, була привезена із за кордону. За 1965-1985 рр. імпорт м'яса, риби, масла, зерна зріс у 10 разів»⁷⁷. І це в країні, яка володіла величезними природними сільськогосподарськими ресурсами і займала в 1960 р. 2-3 місце в рейтингу інтелектуального потенціалу*. За таких обставин абсолютно адекватним є порівняння історика І. Рибакера Радянського Союзу з «хворою людиною» (так у XIX ст. назвали Османську імперію)⁷⁸. Помилки і прорахунки, допущені владною верхівкою, досягли такої критичної маси, що не давали «хворій людині» шансів на видужання. Отже,

* Щоправда на середину 80-х рр. «країна робітників і селян» опустилася на 57 місце.

мати доступ до інструментів влади і вміти їх дієво (якісно) використовувати для розвитку суспільства – це принципово різні сфери функціонування владних структур. Адже, образно кажучи, бути допущеним до футбольних турнірів й входити до еліти футбольних команд істотно різняться насамперед у якісних порівняннях. Еліта – це якість, а бути допущеною до управлінських обов'язків може бути й група осіб, позбавлена здібностей ефективно виконувати свої функції.

Сформульоване В. Парето поняття «еліта», ще довго розпалюватиме наукові пристрасті серед вчених-соціологів, політологів, істориків, філософів, культурологів, бо багатогранність цього поняття залишає величезний простір для роздумів. Ми висловили власне бачення цієї проблеми, не претендуючи на істину. Його основна ідея полягає у тому, що там, де якісні показники державного управління владної меншості дорівнюють нулю, або знаходяться близько біля нього (не кажучи вже про від'ємний коефіцієнт), то вести мову про політичну «еліту» не має підстав. Розмови про «благородне походження», наявність високих інтелектуальних та моральних якостей, владний ресурс, матеріальні багатства – ситуації не рятують. Політика часто є брудною справою (це істина відома всім), тому мав рацію М. Вебер, коли зауважував «Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання...»⁷⁹. Парадоксальність політичної діяльності полягає у тому, що причетність до «брудної справи» може обернутися добром для громадян країни чи суспільства в цілому, а духовний аристократизм й високоморальність гальмом для соціуму. Можливо призначення політики, як мистецтва можливого, якраз і полягає в тому аби навіть «брудні справи», творені елітою, не перешкоджали утвердженню соціальних, моральних й інших політичних цінностей.

Примітки

1. Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский. – М.: ЗАО «Спартак-академ-пресс», 1999. – С. 123.
2. Там само. – С. 123-124.
3. Радаев В. Социальная стратификация / В. Радаев, О. Шкаратан. – М.: Наука, 1996. – С. 168.
4. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» / В. Фесенко // Незалежний культурологічний часопис «і». – Львів, 2006. – № 45. – С. 117.
5. Там само.
6. Соколов В. Моральный аспект / В. Соколов // Политическая элита: состояние и перспективы становления. Политическая социология. Информационный бюллетень. – М.: «Луч», 1993. – № 7 (14). – С. 42.
7. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – С. 8.
8. Там само. – С. 8-9.

9. Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – 3-те вид., стер / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – С. 440-441.
10. Там само. – С. 449.
11. Там само.
12. Там само.
13. Золотарев Р. В. Рец. на: Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория и исследования влияния элит на процессы социально-политического развития / Р. Золотарев // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической перспективе. Проблемно-тематический сборник. – М., 1998. – № IV. – С. 8-9.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само. – С. 10.
17. Політологія: навчально-методичний комплекс. Друге видання, перероблене та доповнене / За редакцією проф. Ф. М. Кирилюка. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 424.
18. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 142.
19. Парето В. Компендіум з загальної соціології / В. Парето // Політологія: навчально-методичний комплекс. – С. 439.
20. Тарле Е. Наполеон / Е. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – С. 148-149.
21. Там само. – С. 165.
22. Там само. – С. 153-154.
23. Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 177.
24. Там само. – С. 177.
25. Шляхтун П. Назв. пр. – С. 169.
26. Там само. – С. 169.
27. Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 201-202.
28. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 147.
29. Цитую за: Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 192.
30. Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. В 2-х книгах / Д. Волкогонов. – Кн. 1. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»: АО «Издательство «Новости», 1999. – С. 302.
31. Там само. – С. 302.
32. Там само. – С. 302.
33. Сартори Дж. Меньшинство и элиты / Дж. Сартори // Политические исследования: Полис. – М.: РАИ, 1993. – № 2. – С. 82.
34. Шляхтун П. Вказ. пр. – С. 449.
35. Там само. – С. 169.
36. Цит. за: Сартори Дж. Указ. соч. – С. 82.
37. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2(29). – С. 4-5.
38. Там само. – С. 5.
39. Фесенко В. Назв. пр. – С. 117.
40. Шульга М. Правляча еліта. Що думають про неї в Україні? / М. Шульга // Віче. – 1997. – № 8. – С. 47.
41. Там само. – С. 47.
42. Там само.
43. Фесенко В. Назв. пр. – С. 117.
44. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 126-127.

45. Шляхтун П. Вказ. пр. – С. 432.
46. Павленко Ю. «Творча меншість» та «пасіонарії» як рушії етнонаціональної консолідації / Ю. Павленко // Еліти і цивілізаційні процеси. Формування нації. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Том 1. – С. 101.
47. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 127.
48. Там само. – С. 129.
49. Там само.
50. Там само.
51. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 81.
52. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 249-250, 412.
53. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 182.
54. Цит. за: Грин Р. 48 закономірностей влади. – М.: Рипол классик, 2003. – С. 207.
55. Там само. – С. 214.
56. Там само.
57. Макиавелли Н. Указ. соч. – С. 664.
58. Смолій В. Іван Мазепа / Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: «Варта», 1994. – С. 386.
59. Там само. – С. 387.
60. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – С. 6.
61. Там само. – С. 124.
62. Там само. – С. 129.
63. Там само. – С. 141.
64. Смолій В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: «Альтернативи», 1997. – С. 214.
65. Там само. – С. 214-215.
66. Там само. – С. 204.
67. Макиавелли Н. Указ. соч. – С. 107.
68. Смолій В., Степанков В. Назв. пр. – С. 213.
69. Там само.
70. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 72.
71. Там само.
72. Там само. – С. 74.
73. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 129.
74. Газін В. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): Навч. Посібник / В. Газін, С. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – С. 12.
75. Рибак І. Історія радянського суспільства (випробування, криза та загибель 1941-1991 рр.) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 1998. – С. 100.
76. Газін В., Копилов С. Назв. пр. – С. 45.
77. Рибак І. Назв. пр. – С. 101.
78. Там само. – С. 113.
79. Вебер М. Вказ. пр. – С. 187.

Резюме

В статье на основании анализа существующих в историографии основных трактовок понятия «политическая элита» сделано попытку обосновать толкование ее сущности.

Ключевые слова: элита, государство, общество, статусно-функциональный, меритократический, ценности, властное меньшинство, мораль, аморальность.

Одержано 12 жовтня 2012 р.

УДК 94(477)"1652":930.1(477)"19/20"

В.С. Степанков

БАТОЗЬКА БИТВА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 40-Х рр. XX – ПЕРШОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ XXI ст.

У статті проаналізовано творчий доробок української історіографії 40-х рр. XX – початку XXI ст. у вивченні Батозької битви 1652 р.

Ключові слова: українська історіографія, Батозька битва, визвольна війна, війська, табір, жовніри, татари, козаки, Б. Хмельницький, Тиміш, М. Калиновський, гетьман.

В українській історіографії порушена нами проблема не досліджувалася. А відтак чого відсутня цілісна картина стану вивчення українськими істориками 40-х рр. XX – початку XXI ст. найвеличнішої перемоги української зброї у раньомодерну добу. В силу чого існують серйозні труднощі у з'ясуванні кола питань, пов'язаних з визначенням досліджених, малодосліджених, дискусійних і зовсім не вивчених проблем Батозької кампанії українського війська.

Важливим доробком вітчизняної історіографії 30-х – 50-х рр. XX ст. у висвітленні Батозької кампанії українського війська безперечно є монографічне дослідження М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654)» написане не без впливу концепції М. Грушевського. Автор звертає увагу на вмиле приховання українським гетьманом намірів розпочати воєнні дії з Річчю Посполитою, зокрема, створюючи видимість організації морської виправи проти Потри чи походу на Московію. Не заперечував факту намагання Б. Хмельницького домогтися шлюбу Тимоша з Розандою. Вважав, що польний гетьман М. Калиновський щонайменше з 20-тисячним військом зайняв позиції під Батогом, аби запобігти походу українців і татар до Молдавії. Слушно зауважив, що бій 1 червня завершився відступом поляків до табору. В ніч на 2 червня гетьман обійшов польський табір і в кількогодинному бою розгромив вороже військо¹.

Відверто невдалим виявився опис битви видатним істориком І. Крип'якевичем. Так, він стверджував, що гетьман зі своїми полками раптово з'явився 22 травня (1 червня) «перед польським табором» й власне «козацька кіннота зав'язала бій». Польська кіннота вирушила їй назустріч, але «необережено заглибилися далеко вперед, потрапила під обстріл з флангу і зазнала великих втрат»². А 23 травня (2 червня) гетьман «ударив на ворожий табір з фронту головними силами і водночас на тили кіннотою, яка почала оточувати польські позиції». Внаслідок слабкості їхніх укріплень, вони були відразу ж здобуті. Найдовше «оборонялася чужоземна піхота, яка побудувала собі редути, які козацька артилерія врешті-решт розбила». І далі: «Козацькі війська вдерлися у польський табір і тут у запеклій боротьбі зламали останній опір шляхетських військ»³. Виходить, що прорив у табір стався після зруйнування редутів гарматним вогнем, що суперечить змісту вище сказаного самим же автором. Жодним словом він не обмовився й про участь у битві татарських підрозділів⁴.

Найбільш об'єктивно у радянській історіографії реконструював хід битви А. Введенський у колективній праці співробітників Інституту історії АН УРСР «Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією» (К., 1954). На думку автора, М. Калиновський, відгукуючись на прохання В. Лупу, «поставив свої війська на березі р. Південний Бугу біля гори Батог, щоб не допустити прориву козаків під командуванням Тимоша Хмельницького в Молдавію». Проте місце для табору обрав невдале, бо поряд «була річка, позаду височіла гора Батог, по флангах були ліси і болота». Тому досвідчені воєначальники, очолювані З. Пшиємським, застерігали польного гетьмана, що ця «стоянка стане пасткою для поляків, якщо тут відбудеться бій». Але той не прислухався до них і, маючи 20 тис. жовнірів і до 30 тис. озброєних слуг та обозних, «наказав чекати козаків Тимоша Хмельницького на цій своїй позиції». Відхилив він і пораду З. Пшиємського «відступити до Брацлава або до Райгорода на кращі позиції»⁵.

Автор, на відміну від інших (радянських) істориків, не проігнорував факту надіслання Б. Хмельницьким листа М. Калиновському, написаному начебто з Чигирина, в якому «виставляв рух козацьких військ під командуванням Тимоша як самовільний виступ його з метою походу «весільних бояр» в Молдавію для одруження на дочці Лупула Розанді». Цілковито слушно констатував той факт, що гетьман вирушив у похід з Тарасівки на чолі всього 4-х полків. При цьому, висловив міркування, що 27 травня (перед виступом) провів козацьку раду з участю мурз, на якій повідомив про порушення поляками угоди, знищення жовнірами Липовця й Рябух й зосередження їхнього війська під Батогом⁶. Рухався на Умань і Ладизжин, пославши наперед Тимоша з козаками й татарами. Воднораз направив 14 тис. ногайських татар на чолі з Карач-мурзою в обхід, аби переправилися через Буг нижче Батога й напали «з флангу на поляків». Рух усіх складових частин армії гетьман скоординував так, щоб «ударити по польському війську з різних боків одночасно»⁷. А. Введенський зазначав, що сутички кінноти 1 червня

завершилися відступом гусарів «до обозу». А в ніч на 2 червня головні сили Б. Хмельницького оточили польський табір. Вдень стався генеральний бій, під час якого полки гетьмана прорвали «польський фронт оборони» й увірвалися «в середину розташування польського табору, рубали жовнірів і гусарів, які розбігалися в паніці». Перемога була повною: вдалося врятуватися кільком сотням жовнірів, які потрапили до полону⁸.

Іншим виглядає опис події зроблений В. Голобуцьким, котрий стверджував про намагання М. Калиновського на чолі 20-тисячного кварцяного війська (окрім нього у розпорядженні польного гетьмана перебували ще підрозділи магнатів) перекрити дорогу просуванню «великого козацького війська» до Молдавії. 1 червня з'явилися «перші загони козаків і татар», а в ночі, на його думку, частина «польської кінноти, не бажаючи битися з козаками, вирішила самовільно залишити табір». Окремі з жовнірів навіть «пропонували зв'язати Калиновського і видати його козакам». Дізнавшись про це, зазначає історик, останній «наказав німецькій піхоті відкрити вогонь по кавалерії, «аби залпами надати їй відваги»». І 2 червня, коли у ворожому таборі спалахнула перестрілка (найманці-німці стріляли по польській кінноті), «козаки підпалили ворожий обоз». Скориставшись панікою, що виникла серед жовнірів, українці «всіма силами ударили по ворогу» і наголо розгромили польське військо⁹.

О. Касименко, характеризуючи битву, подав наступну чисельність польського війська: бл. 12 тис. кінноти, 8 тис. піхотинців й понад 10 тис. вояків шляхетських загонів, котрі розташувалися в укріпленому таборі біля гори Батіг. Даних про чисельність українсько-кримських військ, як і А. Введенський та В. Голобуцький, автор не наводить. Відзначає той факт, що розміри польського табору були завеликі, бо польний гетьман розраховував на прибуття нових польських підрозділів, які до початку битви так і не надійшли. На його думку, 1 червня татари вдалися до сутичок з поляками, а «козацькі полки вдалим маневром завершили оточення всього польсько-шляхетського війська і примусили його відступити в укріплений табір». У ніч на 2 червня частина польських підрозділів намагалася втекти і за наказом М. Калиновського німецькі піхотинці відкрили по них вогонь. І в цей час, як стверджував історик, підійшли основні козацькі сили (Чигиринський, Черкаський, Переяславський і Корсунський полки). А ранком козацьке військо розпочало «навальний наступ на ворога, в якому відзначилася козацька кіннота під командуванням І. Богуна». Козаки прорвали у кількох місцях оборону табору й увірвалися до нього. За даними автора, битва тривала «цілий день», в якій загинуло майже все військо разом з його командною верхівкою. Втечею врятувалося лише кілька тисяч осіб¹⁰.

Ф. Шевченко проаналізував хід битви у відповідному розділі багатомовної «Історії Української РСР» (К., 1979). Як і М. Грушевський, вважав, що саме чигиринська старшинська рада ухвалила підготовку до воєнних дій з Річчю Посполитою. Приводом до них, на його думку, стало порушення В. Лупулом союзного українсько-молдавського договору, що між іншим пе-

редбачав також одруження Тимоша з Розандою. Аби «не допустити козацьке військо в Молдавію», Польща зосередила на Поділлі свої війська, що перебували у таборі «в урочищі Батіг між річками Буг та Соб». Воно налічувало 20 тис. вояків. Чисельність українських і татарських вояків автором не наводиться¹¹. Він лише констатує (правда помилково у часі) той факт, що «На початку травня (датування у праці подається за ст. ст.; його різниця з н. ст. складе мінус 10 днів – В.С.) Б. Хмельницький очолив козацьке військо, що складалося із Чигиринського, Черкаського, Корсунського і Переяславського полків, до яких приєдналися татарські кінні загони». 1 червня «козацькі війська і татарські загони», переправившись через Буг, «непомітно» підійшли до польського табору. Бої кіннотників з обох сторін завершилися відступом поляків. Вночі, на думку Ф. Шевченка, козаки «зуміли щільно оточити ворожий табір з усіх боків». Ранком пішли на його штурм, який завершився через кілька годин проривом ворожих укріплень. Розпочалася втеча поляків, котрих переслідували українці і татари. М. Калиновський заховався у редутах іноземних піхотинців, але «й вони не витримали натиску козаків. Вороже військо зазнало повної поразки»¹².

Отже, маємо підстави висловити думку, що радянська історіографія не збагатила скарбниці української історіографії Батозької битви. Вона обмежилася лише певним препаруванням (відповідно марксистсько-ленінської методології) існуючих у ній здобутків.

Сучасна українська історіографія трохи просунулася вперед у вивченні цієї проблеми, проте запитань продовжує залишатися набагато більше, ніж відповідей на них. Вперше в історичній науці І. Стороженко зробив спробу у деталях реконструювати стратегічний задум Б. Хмельницького та етапи його реалізації. Це дозволило вималювати панорамне полотно Батозької битви, розробити дві схеми її перебігу (відповідно 1 і 2 червня), а також в'яснити значимість у розвитку військового мистецтва гетьмана. Однак, на превеликий жаль, запропонована концепція (заслуговуючи всілякої підтримки й поваги) виявилася не зовсім вдалою. І справа не в тому, що автор не спромігся належним чином проаналізувати наявну джерельну базу чи припустився тих чи інших помилок в осмисленні зібраної інформації. Зовсім ні! Він потрапив у пастку методологічних засад постмодерністського методологічного підходу (заснованого переважно на ідеях Ф. Анкерсмита, Г. Вайта та М. Фуко) до розробки історичного нарративного дискурсу, що дозволяють науковцю стирати межі між історичним дослідженням й художньою прозою (белетристикою), звільняють його від болісного пошуку достовірності (правдивості) знань, яка найадекватніше б відображала інформацію джерел й відчиняють навстіж двері ігноруванню даних історичних джерел й творенню ним минулого, відповідно до власних уподобань. За таких обставин, крім останніх, на чільне місце висувуються позаджерельні знання (з попередніх робіт вчених) «без перевірки всіх цих відомостей на підставі автентичних джерел» і не обтяжені необхідністю наукової верифікації авторські конструкції інтерпретації подій минулого¹³.

За уже усталеною традицією (починаючи від М. Костомарова) в українській історіографії вчений вважав, що Б. Хмельницький у другій половині травня вирішив «здійснити похід у Молдавію», аби спонукати В. Лупула відновити союз з козацькою Україною. Польща стала на захист господаря і М. Калиновський розташувався у таборі з військом (12 тис. кінноти, 8 тис. піхоти, а разом зі слугами – 50-60 тис. осіб) на р. Батіг (біля її впадіння до Південного Бугу) перед с. Батіг з наміром зустріти тут ворога. Розміри табору «не відповідали кількісному складу польської армії»¹⁴. Автор поділяє також поширену у ній думку щодо надіслання Б. Хмельницьким листа польному гетьману застережливого змісту з порадою «звільнити волоське прикордоння», щоб уникнути військового конфлікту. Однак останній «сприйняв це як виклик» й «бажання провчити знахабнілих хлопів» оволоділо ним¹⁵.

І. Стороженко вперше в історіографії з'ясував сутність задуму Б. Хмельницького: «примусити М. Калиновського розпорозити свої сили на обороні табору надмірних розмірів і таким чином позбавити його можливості зосередити своє військо у бойових порядках для дій на полі бою. З цією метою атакувати польський табір одночасно з трьох боків, прорвати його слабку оборону і, маневруючи вогнем української піхоти та ударами татарської кінноти, розгромити ворога»¹⁶. Проте, висвітлюючи його реалізацію, автор вдався не до відтворення подій на основі аналізу інформації джерел, а до їх конструювання відповідно свого уподобання. Так, безпідставними (вигаданими) є наведені дані (без посилання на джерела) про чисельність вояків Т. Хмельницького у 35 тис. осіб (15 тис. українських піхотинців і 20 тис. татарських кіннотників під проводом нурадин-султана), маршрут його просування до Гайсина, поділ війська на три (а трішки нижче, на цій же 277 с. уже йдеться про дві) частини після його проходження, їхніх проводирів, шляхів просування та місць зосередження на кінець дня 31 травня: авангарду і головних сил у районі Степашків (північніше Ладижина на лівому березі Бугу) й ар'єгарду – у районі Глубочка (південніше польського табору теж на лівому березі Бугу)¹⁷.

Також не обгрунтованими є твердження як про те, що зранку 1 червня авангард переправився через Буг у районі Степашки – Заозерне й прикривав переправу головних сил, які пройшли Заозерну, Гути, Білоусівку, Ульянівку, Оляницю й у середині дня розгорнулися у бойовий стрій за 3 км із західної сторони ворожого табору, так і про те, що авангард тим часом біля Ладижина розгромив підрозділ польської передової сторожі й наблизився до польського табору з його північного боку. Неправдивим є визначений маршрут ар'єгарду (15 тис. татар Карач-мурзи), котрий начебто опівдні цього ж дня вийшов до польського табору з його південної сторони. Фантастичною є змальована автором картина його штурму 1 червня силами української піхоти з заходу і татар з півдня, здійснення козаками прориву укріплень й вчиненого погрому польського обозу, їхнього витіснення з нього поляками тощо¹⁸. А відтак хибною виглядає й розроблена схема Батозької битви 1 червня¹⁹.

Реальнішим є опис бою наступного дня. І. Стороженко слушно констатував факт існування панічних настроїв у ворожому таборі, нарікання з боку шляхти і вояків на адресу М. Калиновського, котрий намагався «залагодити конфлікт». У погано укріпленому таборі, при переважаючій силі ворога, кіннотники «не бажали вести бойові дії». І, коли вони ранком захотіли залишити його, переправившись через Буг, польний гетьман, на думку автора, «наказав артилерії і піхоті вогнем зупинити втечу свого війська. Почався бій між кіннотою і піхотою в середині табору, в обозі виникла пожежа, запалили намети». А тим часом «козацька піхота» пішла на штурм й у зроблені нею прориви ринули татари. Вони побачили дивну картину – «ніхто не міг повірити, що поляки один одного вбивають»²⁰. Розгублена польська кіннота швидко була «розвіяна» українцями й татарами, а відтак «гинула у воді Південного Бугу від шабель, стріл та мушкетного вогню». Німецькі піхотинці зайняли оборону, але в цей час, «пішов дощ, внаслідок чого вогнепальна зброя стала небосдатною (зробився вологим порох)», і на них «хвиля за хвилею рушила навальними атаками татарська кіннота, знищуючи ворога стрілами та шаблями». Внаслідок чого з війська «від загибелі врятувалися одиниці»²¹.

Сконструйована модель перебігу подій 2 червня є далекою від їх об'єктивної реальності. Попри це, окремі зі зроблених висновків заслуговують на увагу. Зокрема, твердження про те, що битва була «ретельно спланована штабом Б. Хмельницького і що цьому передувало не менш ретельне проведення тактичної розвідки сил ворога, вивчення стану оборони його укріпленого табору, а також характери рельєфу місцевості навколо нього». Не можна не погодитися і з міркуванням про важливу роль «у розгромі польського війська» надмірних розмірів його табору, «внаслідок чого окремі ділянки останнього не мали надійної оборони». Вбачаю раціональне зерно у порушених питаннях про значимість «питомої ваги піхоти для підтримки бойових дій кінноти» й «оперативно стратегічного та оперативного тактичного маневрування української армії у поєднанні з її високим бойовим забезпеченням»²².

Ю. Мицик в енциклопедичній статті «Батозька битва 1652» присєднався до думки інших дослідників про молдавський аспект зовнішньої політики українського уряду, як визначальний в організації походу Т. Хмельницького до Молдавії. Аби перешкодити йому, М. Калиновський й організував на його шляху «потужний табір із 20-тисячним військом». Перехопивши ініціативу, Б. Хмельницький послав поперед основних сил Тимоша з частиною українських вояків і татар, рухаючись дещо позаду від них. 31 травня Т. Хмельницький здійснив обхідний маневр, а в бою наступного дня змусив польське військо відступити до табору. Після підходу в ночі основних сил, ранком розпочався його генеральний штурм. На думку автора, жовнів охопила паніка й вони вдалися до втечі. Польний гетьман розпорядився «стріляти по втікачах». Коли ж козаки І. Богуна здійснили прорив в обороні

табору, «доля битви була вирішена. Армія Речі Посполитої була розгромлена вщент, сам Калиновський був забитий ординцем»²³.

Індивідуально й у співавторстві з В. Смолієм, автору даної статті неодноразово доводилося у своїх працях торкатися проблеми Батозької битви. Основні положення, сформульовані у них, доречно звести до наступних:

- Б. Хмельницький розпочав воєнні дії не з метою реалізації молдавських планів, а для звільнення козацької України від польської окупації;
- чисельність українсько-татарських військ складала 20-22 тис. вояків, польських (разом зі слугами) – 20-25 тис. осіб;
- поява українсько-татарських військ не була несподіваною для польського командування, бо уже упродовж кількох днів до 1 червня воно отримувало відомості про наближення ворога;
- штурм польського табору розпочався не зранку, а бл. 15 год. До цього часу українські підрозділи піхотинців завершили оточення противника з флангів і тилу й вийшли на вихідні позиції для наступу;
- татарська кіннота спромоглася нав'язати польській бій, що розпочався бл. полудня й тривав бл. 2 год.;
- хоча М. Калиновський розпорядився німецьким піхотинцям для «опам'ятання» утікачів (кінноти) відкрити вогонь, бою між ними не відбулося;
- редути німецьких піхотинців були здобуті українцями після потужного гарматного обстрілу;
- битва завершилася бл. 18-19 год.;
- за наказом гетьмана упродовж 3 днів було страчено бл. 2 тис. польських полонених²⁴.

З дослідників української діаспори найбільше уваги висвітленню битви приділив у середині 50-х рр. ХХ ст. Ю. Тис-Крохмалюк, переважно відштовхуючись при цьому від концептуальних засад М. Грушевського. На його переконання, напередодні походу у розпорядженні Б. Хмельницького перебувало 12 тис. козаків і 20-25 тис. кримських і ногайських татар. Здійснюючи його, наперед відправив Тимоша з 5-6 тис. вояків у напрямі на Брацлав попри Ладизжин. Карач-бея з 5 тис. татар й українською кіннотою послав «до Батога», аби той переправився через Буг південніше польського табору. Сам же він рухався у 7-8 км позаду Тимоша. І, коли останній уже наближався до Ладизжина, то Б. Хмельницький, як стверджує автор, наказав йому «повернути праворуч і перейти річку Буг повище Ладизжина», а також звернувся з відомим листом до польного гетьмана, пропонуючи відійти «з волоського шляху». При цьому висловив припущення, що Т. Хмельницький, перебравшись 29 травня на правий берег, продовжував просуватися на захід, імітуючи рух до Молдавії, а потім повернув у бік польського табору, обійшов його «і зупинився позад його на горбах у лісі». Татари 30 травня переправилися через Буг «понижче Батога»²⁵.

Історик, всупереч традиційному погляду в українській і польській історіографії на постать М. Калиновського, як на недолугого полководця, ціл-

ком слушно зауважував, що він першим з-поміж сановників збагнув неминучість «нової війни з українською нацією» й докладав максимуму зусиль аби стягнути до табору всі війська й підрозділи магнатів. Польний гетьман вирішив «виступити проти татарської орди й розбити її, поки ще вона отримується з силами Хмельницького». Але під час підготовки до цього походу, як стверджує історик, М. Калиновський довідався про об'єднання татарських військ з українськими, а відтак залишився у таборі неподалік Ладжигина. Від одного з роз'їздів дізнався про наближення Тимоша з невеликим військом, що остаточно спонукала його перебувати на місці²⁶. Характеризуючи розташування польського табору, відзначив, по-перше, його обширність, оскільки польний гетьман сподівався на підхід свіжих сил; по-друге, вдале розташування – загороджував шлях, що вів з Чигирини на Умань, Ладжигин, Могилів до Молдавії; по-третє, утрудненість доступу до нього через наявність лісистих горбів й боліт, «що простягалися аж до річки Сельниці». У ньому, за його підрахунками, налічувалося 20 тис. досвідчених жовнів і бл. 50 тис. слуг²⁷.

Бій 1 червня автор описав у традиційному дусі, уточнивши лише, що татари наступали на польські позиції з боку Ладжигина й польські корогви, які контратакували їх, очолював якийсь Зелінський, котрий припинив переслідування противника, довідавшись, що «козаки з татарами виявилися за польським табором». Цього ж дня Тиміш розгромив передову польську сторожу²⁸. Вночі українські вояки «обійшли польський табір від заду і не закріплені поляками, зайняли лісисті горби». Характеризуючи нічну військову нараду, Ю. Тис-Крохмалюк зауважував, що польний гетьман твердо обстоював свою позицію, вважаючи, що «краще боронитися на місці, сподіваючись, що незабаром прийде очікувана підмога»²⁹. На його думку, довідавшись про ухвалу М. Калиновського захищатися у таборі, для захисту якого не вистачало сил, військо збунтувалося й у «розпучі рішення піддатися Хмельницькому» та видати йому польного гетьмана. Останній подався до німецьких підрозділів, а, побачивши, що поляки втікають, наказав їм відкрити по них вогонь. Це призвело до бою між польськими кіннотниками й німецькими піхотинцями. Скориставшись цим, Тиміш атакував табір й увірвався до нього. В цей час, Б. Хмельницький наказав І. Золотаренку наступати з іншого боку – «з боку Ладжигина» – на німецькі полки³⁰.

Якщо до цього часу перебігу битви історик подав події у руслі більш-менш уже виписаної в історіографії канви, то подальший їхній розвиток реконструював інакше. Так, відзначив, що М. Калиновський помітив всю небезпеку дій Тимоша й Золотаренка, тому вислав супроти них піхотинців, «а сам з кіннотою вирушив проти татар», котрі, очолювані Карач-бесом, готувалися до наступу. Проте кіннотники розбіглися і він змушений був «наново схоронитися в німецькому таборі». Уночі бій тривав з усіх сторін. Правда, як вважав автор, татари «вагалися серед ночі вступити в район польського табору». І тоді Т. Хмельницький наказав «підпалити величезні ширми сіна, нагромаджені поляками посередині табору. Спалахнув вогонь і освітлив

поле бою». В одній частині табору захищалися 8 полків піхоти під проводом М. Собеського й частина кінноти від козаків Тимоша; в іншій – підрозділи З. Пшиємського – від І. Золотаренка. Т. Хмельницький після жорстокого бою захопив редуті й козаки витяли всіх вояків. Тут же загинули і М. Калиновський, його син Самуель, М. Собеський та інші відомі офіцери й шляхтичі. Звідсіля козаки вдарили на З. Пшиємського й допомогли І. Золотаренку розгромити його. Битва завершилася цілковитою перемогою українців і татар. Аби втримати татар при собі, гетьман наказав «порубати всіх хворих і поранених бранців, і сам викупив від татар 256 (чи теж 286) знатних поляків, яких відіслав у Чигирин»...³¹

Ряд оригінальних міркувань автор сформулював у зроблених висновках. Вони полягали у наступному:

- М. Калиновський розташував табір фронтом до Бугу, розраховуючи, що річка «незвичайно утруднювала б козацький наступ». Він й інші воєначальники навіть не подумали про те, що гетьман, «зможе оточити польський табір» й «вирішальний бій відбудеться власне не від сторони річки». Тому й не зміцнили табір «сторожовими відділами» з боку Ладизина й гори Батіг;

- Б. Хмельницький і не думав «наступати від сторони річки», а вдався до маневру оточення. Бойові дії флангів (за означенням дослідника, «крил») мали прикувати до себе сили противника з тим, аби забезпечити потужний удар основного угруповання сил по центру ворожого табору;

- польське командування, зосередивши сили (кінноти) «на фронт від Ладизина», а піхоти на іншому боці – «від Батога», залишили «центр табору майже без жодної бойової охорони»;

- раптова поява «козацьких сил на задах польського табору причинилась до повного заламання моралі польського війська»;

- не дуже чисельне, «але добірне військо – ось нова засада стратегії Хмельницького, засада, що сягає ще початків його повстання – Жовтих Вод і Корсуня»;

- в бою «під Батогом, Хмельницький легко досягнув незвичайну справність маневру і докладність у виконванні плану»;

- порівнюючи «стратегічну засаду бою» Олександра Великого над Граніком, Б. Хмельницького під Батогом та Наполеона у кампаніях 1806, 1809 рр., Ю. Тис-Крохмалюк визначив такі складові:

- «1. унерухомлення ворога передньою сторожею і зв'язання його вступним вогнем;

2. маневрування двома крилами;

3. удар центром у вирішальному місці»³².

Отже, українські історики 40-х рр. ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст., внесли чимало нового в існуючі в історіографії концепції (М. Костомарова й М. Грушевського) Батозької битви. Тим не паче, аналіз їхнього доробку промовляє про назрілу потребу підготовки монографічного дослідження Батозької кампанії української армії.

Примітки

1. Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії / М.Н. Петровський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 174-176.
2. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький /І. Крип'якевич. – Львів: Вид-во «СВІТ», 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – С. 119.
Там само. – С. 119-120.
4. Там само.
5. Визвольна війна 1648-1654 рр. і воз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1954. – С. 213-214.
6. Там само. – С. 214.
7. Там само. – С. 214-215.
8. Там само. – С. 215.
9. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К.: Государств. изд-во полит. л-ры УССР, 1997. – С. 292-293.
10. Касименко О.К. Батозька битва 1652 / О.К. Касименко // Радянська енциклопедія історії України. – К.: Гол. Ред.. Укр. Рад. Енци., 1969. – Т. I. – С. 114.
11. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – С. 51.
12. Там само.
13. Див.: Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. «... учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989-2008). – К.: «ТЕМПORA», 2011. – С. 335-346.
14. Стороженко І.С. Назв. пр. – С. 274.
15. Там само. – С. 275.
16. Там само. – С. 277.
17. Там само.
18. Там само. – С. 277-278.
19. Там само. – С. 276.
20. Там само. – С. 279.
21. Там само. – С. 278-280.
22. Там само. – С. 281
23. Мицик Ю. А. Батозька битва 1652/ Ю.А. Мицик // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: «ГенеЗа»; Запоріжжя: «Прем'єр», 2006. – Вид. друге, доп. і перер. – С. 31-32.
24. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна кризь віки. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – Т. 7. – С. 164-167; Вони ж. Богдан Хмельницький. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2003. – С. 270-278; Вони ж. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Темпора, 2009. – Третє доопрацьоване вид. – С. 389-395; Вони ж. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2009. – С. 162-167; Степанков В.С. Батозька битва 1652 // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. I. – С. 201.
25. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія / Ю. Тис-Крохмалюк. – Мюнхен, 1954; Львів, 1994. – С. 160-161.
26. Там само. – С. 162-163.
27. Там само. – С. 163.
28. Там само. – С. 164.

29. Там само.
30. Там само. – С. 164-165.
31. Там само. – С. 165-166.
32. Там само. – С. 169-174.

Резюме

В статье анализируется творческое наследие украинской историографии 40-х гг. XX – первого десятилетия XX вв. в изучении Батожского сражения 1652 г.

Ключевые слова: украинская историография, Батожское сражение, войско, табор, жолнеры, татары, казаки, Б. Хмельницкий, Тymoш, М. Калиновский, гетман.

Одержано 2 жовтня 2012 р.

УДК 94(477)"18"(075.8)

А.А. Заводовський

«НЕСПОДІВАНА» УКРАЇНА: ПОЛЬСЬКА ФОРМУЛА УКРАЇНИ В «УКРАЇНСЬКІЙ» ШКОЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХІХ ст.

У статті на основі документальних, літературних та наративних джерел досліджується процес формування імагологічного образу «Україна» як суб'єкта історичного процесу в «українській» школі польської літератури ХІХ ст. Піддається критиці «класична модель» примордіальної школи вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: історія України ХІХ ст., імагологічний образ, «українська» школа в польській літературі, націєтворення, історичний міф.

Британський політолог Ендрю Вілсон одну із своїх праць назвав «Україні: несподівана нація»¹. Намагаючись дати об'ємний і всесторонній аналіз процесам українського націотворення, дослідник не звернув увагу на те, що і сама назва держави, в якій мала жити ця нація, теж була «несподіваною».

Образ і концепція України як суб'єкта історичного процесу спочатку був витворений не політиками чи економістами, а польськими та російськими романтиками ХІХ ст. у процесі літературної творчості. 1841 р., в одній із лекцій про слов'янські літератури, Адам Міцкевич відзначав: «Україна... стала місцем зустрічей поетів... Поети обох народів – Залеський, Пушкін, Рилсєв, Гоцинський зустрілися на Україні біля тих самих джерел натхнення, оспівали тих самих її героїв»² (звернімо увагу – Міцкевич веде мову про представників двох, а не трьох народів!). Завдання даної наукової розвідки – дослідити як саме це відбувалося у польській літературі ХІХ ст. Під час розв'язання проблеми були використані модерні методи досліджень документальних, літературних та наративних джерел, зокрема такі, як метод

дослідження тексту Джона Сьорля³ та імагологічні методи дослідження Жана-Марі Карре та Маріуса-Франсуа Гійяра⁴.

Про образ «Україна» в польській літературі періоду романтизму писалося чимало. Здебільшого питання розглядалося під кутом зору історіографічних та ідеологічних концепцій доби⁵, досліджувалося також творення образу «Україна» як історичного і політичного міфу⁶.

На зламі XVIII-XIX ст. у польському суспільстві почалися процеси націєтворення. У результаті пошуку «власного минулого», його героїзації та сакралізації, що є вкрай важливим і необхідним для будь-якого націєтворення, відбулося полемічне протистояння носіїв демократичного («національного») та аристократичного (станового) мислення. Для перших та других «українська» тематика (як і сама «Україна») стала засобом самопізнання, а «Україна» була суб'єктом польської історії (але аж ніяк не суб'єктом світової чи європейської історії). Польські письменники, уродженці Правобережної України започаткували написання творів, використовуючи специфіку місцевої культури та побуту, наслідуючи місцевий фольклор. У подальшому цю групу літераторів дослідники почали узагальнено називати «українською» школою в польській літературі.

Інтерес до всього українського представники польського письменства, що проживали, як правило, на українських землях, почали проявляти на початку XIX ст. Першим колоритним представником польського романтичного етнографізму був Зоріан Доленга-Ходаковський. Свої дослідження фольклору, історичних та археологічних пам'яток він провадив на землях трьох народів, які у той час проживали в Російській імперії, і однаковою мірою послужився польській, російській та українській національним культурам. Доленга-Ходаковський був польським шляхтичем, брав участь у наполеонівському поході 1812 р. проти Російської імперії, однак після поразки облишив польський патріотичний рух і цілком поринув в ідеї всеслов'янської єдності. Кошти на дослідження він отримав від російського уряду, а найбільше фольклорних пам'яток записав на Україні (близько 2-х тис.)⁷.

До «української» школи у польській літературі дослідники, насамперед, зараховують: Т. Падуру, що написав «Ukrainku»; А. Мальчевського, автора поеми про гайдамацьке повстання «Zamek Kaniowski»; Б. Залеського за твори «Dumka hetmana Kosińskiego» та «Dumka Mazery»; С. Гошинського за поему «Канівський замок»; Ю. Словацького за його романтичну поему-легенду про юнацькі любовні пригоди майбутнього гетьмана у поемі «Mazera» та мальовничі картини української природи й побуту у поемах «Beniowski», «Sen srebrny Salomei»; В. Поля за географічний та етнографічний опис українських земель як частини Речі Посполитої в «Pieśń o ziemi naszej»; М. Чайковського за повість «Wernyhora» про «українського» козака-віщуна, який передрікає занепад Польщі; М. Грабовського за повісті з «українського» життя «Koliszczyzna i stepy», «Stanica hulajpolska» та «Zamiec w stepach». Цей список можна продовжити і багатьма іншими іменами польських літераторів XIX ст.

Ю. Залеський розвиваючи псевдокласицистичні та сентиментальні традиції Ф. Князьніна й Ф. Карпинського, а також базуючись на гердерівських переконаннях у м'якості та поступливості слов'янського характеру, всупереч усім історичним фактам, розробив концепцію одвічної польсько-козацької єдності. Його «Potrzeba Zbaraska», наприклад, присвячена надуманому спільному виступу поляків і козаків проти татар. У наступних писаннях автора на тему спільної боротьби проти зовнішнього ворога нашаровується католицький містицизм і месіанізм. За оцінкою І. Франка, усе те було історичним фальшем⁸. Однак, така франкова оцінка навряд чи може вичерпно пояснити окреслене явище.

Ще більше ніж Ю. Залеський «усвідомив» себе «козаком» Міхал Чайковський. Усю свою літературну творчість («Wernyhora, Hetman Ukrainy» та ін.) він спрямував на популяризацію й прославлення козацької України. Про свій родовід він писав так: «Батько моєї матері, Міхал Глембоцький, був одним із останніх представників шляхти на Волині та Україні... Був він грізним шляхтичем для козаків, гордим козаком для ляхів і затятим поляком для росіян і німців»⁹.

У своєму публіцистичному виступі в 1835 р. на європейському історичному конгресі в Парижі під назвою «Вплив духу козацтва на літературу Півночі і Сходу» Чайковський навіть закликав відродити козацчину як політичну й мілітарну силу «для порятунку Європи»¹⁰. У творі «Kozaczyzna w Turcji», намагаючись синкретично поєднати літературу, політичну агітацію, історію та археологію, його розбурхана уява (себе він бачив «реінкарнованим» гетьманом Сагайдачним) та «козацька» самоідентифікація зміксувала дійсність та вигадку.

Творчість М. Чайковського є синкретичним феноменом, що поєднала не лише літературу і фантазування з політичною програмою, але й містила зародки як польського, так і українського націєтворень. На думку Івана Рудницького, він, а згодом і інші представники «української» школи, описали і творчо обгрунтували майбутню нову польську «українську» політичну формацію на території Правобережної України¹¹. З перспектив історичного поступу ідеї польських романтиків стали першою, найелементарнішою сходинкою історичного проекту «Україна», який з часом ставав набагато складнішим і багатограннішим.

У 1828 р. побачила світ поема С. Гоцинського «Канівський замок». У центрі поеми – образ козака Небаби, який став не просто романтичним мучеником і месником, а й героєм у грандіозній соціальній трагедії. Він має своє власне бачення світу і прагне незалежно влаштувати свою долю. Він – людина високого напруження пристрастей, його натурі властивий демонічний настрій. От, як, наприклад, перебільшено демонічно своє почуття змальовує герой Небаба:

Takie jak czujesz nie zgasną upały!
Niech ze się teraz dotknie ich zuchwały!
To pieczęć klątwy na skarbach twej twarzy!
A kto je ruszy, piekło go oparzy.

Однак жага помсти у Небаби трансформувалась у благородну ненависть, у прагнення відстояти і захистити свої людські права. Своїм твором Гоцинський висловлює передові ідеали доби: країна не може бути вільною, доки в ній панує насильство і гноблення.

Поет захоплений героїзмом «українця». Його симпатії не на боці регулярного польського війська, що веде боротьбу з повстанцями, а на боці гайдамаки, адже позитивним героєм тут виступає не староста, не комендант замку, а козак Небаба. С. Гоцинський збагатив образ «Україна» фантастично-казковими мотивами з української міфології, містичними зображеннями природи, емоційними замальовками трагічних подій. Відчуваючи світ як одвічне панування земного хаосу поет-романтик зобразив Україну землею, де усім неподільно володіють фаталізм та доля, які заздалегідь визначають падіння і подвиги, перемоги та поразки героїв. «Частина Польщі, яка зветься Україною, виконувала досі неясно зрозуміле і виражене призначення своє в загальному призначенні народу. Вона має властиві їй, її історії, духовні риси, що різко відрізняють її серед інших частин Польщі і ставлять вище за всі інші. Коротко кажучи, там цілком очевидно спочив дух свободи польського простолюду, там він проявив себе найбільш енергійно в боротьбі з гнітом і увінчав кривавими рисами як свої кривди, так і свій проти них протест... Навіть у своїх жорстокостях вона (історія України – А.З.) була відчутним попередженням народу про джерела його загибелі. З іншого боку – польським блискучим обличчям історії вона провістила майбуття, яке розвине наше відродження, і в яке духом уже ми входимо», – такими словами супроводжував С.Гоцинський свій найголовніший «український» твір – поему «Канівський замок»¹².

Дослідники вважають, що поема «Канівський замок» суттєво вплинула на творчість Т.Шевченка, і її вплив відчутний у «Гайдамаках». Зокрема, проф. Дашкевич вказав чотири лінії, в яких збігаються «Гайдамаки» Шевченка з твором Гоцинського: 1) в обох чується стогін українського народу; 2) драматизм дії спостерігається в «Z. K.», але не з такою силою, як у Шевченка; 3) помітно вплив на Шевченка в тому, що разом і з загальнонародною помстою зв'язано ще й помсту за особисту кривду, що її вчинив пан люблячому серцю «українця»; 4) співпадають елегічні картини в обох творах, як, наприклад, останній акорд «Z. K.» – «Mijają lata, z latami zdarzenia» – відповідає своїм елегічним смутком Шевченковим – «Гомоніла Україна, довго гомоніла» й останнім словам — «З того часу на Україні жито зеленіє».

З початком польського повстання 1831 р. Гоцинський став активним учасником руху, служив ад'ютантом у військового міністра Ф. Моравського. У вересні 1831 р. він разом з іншими повстанцями змушений був емігрувати за кордон. Життя поета з цього часу переповернено поневіряннями на чужині. Усі 30-ті роки він проводить на Галичині, де, крім літературної праці, бере також участь у політичному житті. Безперечно, у своїх політичних поглядах Гоцинський був польським патріотом і переконаним демократом.

Іван Франко так писав про С. Гоцинського: «Останній лицар польсько-українського пограниччя, землі, политой кров'ю його попередників, що увібрала в себе традицію їхніх кривавих боїв, їхніх сильних пристрастей, їхньої моці та незалежної волі, – він був водночас справжнім сином XIX ст., який головний осередок боротьби переніс уже в сферу духу та слова і як апостол той нової боротьби повернувся туди, звідки вийшов його рід»¹³.

Довершене і концептуально найвище літературне втілення імагологічний образ «Україна» отримує в творчості Юліуша Словацького. Митець підносить «українську» ідею до небувалої комплексності й художньої вишуканості. Зосереджуючись на «українській» тематиці, автор глибоко передав свій внутрішній стан, наситив свої твори глибоким психологічним змістом. Україна для Словацького є глибинно пороговим, перехідним явищем – «liminal space»*.

На думку Г. Грабовича, появі «української» школи в польській літературі сприяв і той факт, що заможна шляхта Правобережжя, перебуваючи під опікою російської адміністрації та війська (за умови лояльності до влади), жила спокійним і ситим життям. Тож і колишня надвірна варта – приватна сторожа польських мастків (дворове козацтво), стала звичайною дворовою службою. Ці, так звані козаки, які супроводжували пана на полюванні, у виїздах з візитами тощо, рекрутувалися із кріпосного селянства, пиячили і гуляли разом із панами і, звісно, були слухняною і покірною масою. У своєму веселому і безтурботному житті панство отримувало ще й моральне задоволення від розуміння, що того грізного колись козака, чи гайдамаку приборкано, він став «домашнім». Дворовому козацтву було надано відверто артистичних, розважальних рис. При магнатських дворах заводили бандуристів та співаків, які виконанням «українських» та «козацьких» пісень, заколисуючи самозадоволених шляхтичів. Згодом й саме панство почало «козакувати», що проявилось в повсякденному побуті та в літературній творчості¹⁴.

Багато хто з дослідників розглядають «українську» школу у польській літературі як симбіоз літературної інфантильності, екзотики та ескапізму**, а історичний образ України ідейно-політично незрозумілим та психологічно зпримітивизованим¹⁵.

Шукаючи точки «полюбовного» дотику в історичному минулому шляхти та козаків, романтики «української» школи створили три міфи: «побра-

* liminal space – лімінальний простір. Справжня інтерпретація (за Волфангом Ізером) завжди «транспонує» щось у щось інше, тобто переводить інтерпретований суб'єкт в інший регістр. Інтерпретація завжди є «творчою транспозицією». Тому завжди необхідно брати до уваги різницю між суб'єктом і межами регістру. Цю різницю Ізер називає лімінальним простором.

** Ескапізм (від англ. escape – втекти, врятуватися) – втеча від дійсності, втрата реальності. Важливий захисний механізм людської психіки, що характеризується ухиленням від безрадісних фізичних і психічних аспектів реального життя. У більш широкому тлумаченні – прагнення особистості сховатися від дійсності у світ ілюзій та фантазій.

тимства» – культурного порозуміння та толерантності шляхти та козацтва в «єдиній державі»; «спільних перемог та поразок» – в якому спільним ворогом виступав давній і затятий ворог поляків – Російська імперія; «безконфліктного, розкріпаченого та демократичного Минулого» – в якому торжествували Честь, Гідність, Справедливість – найцінніші чесноти як для козака, так і для шляхтича.

Зацікавлення Україною польських романтиків не вичерпувалося лише піднесеними захопленнями. Існувало коло польських літераторів, які відверто виступали проти зазначеного псевдоісторичного ентузіазму «українців». Найпослідовнішими представниками «консервативного напрямку» були письменники, так званого, санктпетербурзького гуртка. Найвідоміші з них – Міхал Грабовський та Генрик Ржевуський, які співробітничали в столиці імперії у польськомовному часописі «Tygodnik Petersburski». Як і усі представники «української» школи вони також почувалися «українцями», але у самоідентифікації останніх особливо яскраво проявлявся регіональний критерій, тобто Україна у них підкреслено виступає «кресами» Речі Посполитої, а звідси пояснюється її порубіжна (через сусідство із диким та варварським «Сходом») суворість і небезпечність.

Головною темою творів цих письменників стала Гайдамаччина. Як наслідок – Україна зображалася анархічною та кровожерливою. Водночас, це «військово-напружене» середовище «української» дійсності, на думку деяких консерваторів, найкраще зберегло старі польські традиції та звичаї, старошляхетські порядки і тому «українська» тема для них теж була живою та важливою. Вона надавала можливість возвеличити «правдиво-шляхетське» минуле, показати його героїзм на протигагу буденній сучасності. У цьому сенсі Г. Ржевуський підняв «Україну» навіть над «Польщею», бо саме там, на його думку, збереглися польські патріархальні аристократичні порядки (у «Короні», на думку автора, суспільні стосунки вже були зіпсовані іноземними впливами зі Заходу, що призвели до появи радикалізму).

Першим руйнівником польської «України» у польській літературі став Юліуш Словацький. Розпочавши свою творчість у традиціях «української» школи, в останніх творах на «українську» тему («Beniowski», «Sen srebrny Salomei» та ін.) він описав жахіття Колівищини, образивши загибель тієї «України», яка його попередниками пов'язувалася з примарною шляхетсько-козацькою злагодою. У вірші «Українська душа» він пророцтвусь:

«Мчить козак, а степ навколо
Гострим сумом серце коле,
Скрізь спустошено і голо,
Бур'янами вкрите поле.
Вихор в буйні трави вдарить
І хмурна шумить округа
І в душі козацькій тьмарить
Світлу радість чорна туга»¹⁶.

У «Срібному сні Соломеї» устами героя Панфуція поет промовляє:

«Не буде України, ох, не буде!
Бо люди ці потнуть її мечами,
І, квітів польних, що цвітуть ночами,
Ох! Ох! Кінець – погибель Україні!»¹⁷.

Високо поцінуючи творчість поета, Іван Франко зазначав: «Поляк Юліуш Словацький, як й шотландець Бернс, й ірландець Мур, й англічанин Діккенс, й француз Віктор Гюго, й німці Гейне та Ленау, й росіяни Пушкін та Лермонтов, й наш Т.Шевченко належали до історичних постатей XIX ст. Вони неможливі в жоднім попереднім віці й характерні власне тим, що виявили в своїм житті масу основних прикмет, кожен своєї нації, а їхня поезія є невідлучною частиною їхньої духовної істоти, виразом їхнього життя, їхнім індивідуальним твором в більшій сильнішій мірі, ніж це було б можливе коли-небудь давніше»¹⁸.

Згодом Володимир Антонович назвав «українську» школу у польській літературі фантастичною, бо, мовлячи про «Україну» та «українців», її представники мали на увазі шляхетські порядки та відродження Речі Посполитої, а, отже, переймалися долею майбутньої Польщі, а не майбутньої України¹⁹.

Роман Кирчів, критикуючи «українську» школу зауважив, що «навіть найпередовіші польські діячі не змогли піднятися над існуючими уявленнями про Україну, Литву, Білорусь, не стали на захист національних прав українського, литовського і білоруського народів, їх самостійного, незалежного від Польщі існування й розвитку»²⁰.

Висновки:

1. Загальним історіософічним завданням, яке ставили перед собою представники «української» школи було з'ясування причин падіння Речі Посполитої. Для них «Україна» була внутрішньою польською проблемою, невід'ємною складовою власної польської історії. Послугуючись «українською» тематикою, вони намагалися відстежити причини падіння Польщі, з'ясувати, чому і як було втрачено «рай свого величного минулого».

2. Для представників «української» школи історія українських земель починалася і закінчувалася історією козаччини. Історичні події періоду Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Литовської доби ігнорувалися.

3. Протистояння двох парадигм – демократичної та аристократичної в літературному процесі «української» школи у польській літературі сформувало дослідницький процес, в якому і була «віднайдена» Україна. По-суті, представниками «школи» було закладено фундамент літературного міфу про Україну як суб'єкт історичного процесу.

4. Польські романтики наповнюють імідж-образ «Україна» різними тематичними і жанровими контекстами: описово-подорожнім, етнографічним й фольклорним, побутовим, і, що найголовніше, історичним. Недавнє минуле українських земель стає ґрунтом для осмислення причин соціальних катаклізмів та шляхів розбудови нового суспільного ладу в регіоні.

5. Повсюдна і глибока ідентифікація імідж-образу «Україна» з добою козаччини швидко стала стереотипом, котрий деформував суспільне бачення всього історичного минулого українських земель. Через призму «вигаданої» історії, з часом, імідж-образ «Україна» перероджується в окрему ідеологічну парадигму.

6. Націоналізаційні ініціативи польських романтиків обумовили національну мобілізацію в середовищі малоросів та польщаків Правобережжя. Ці ж ініціативи спонукали самодержавну владу у Санкт-Петербурзі, яка вже приступила до формування проекту «великої російської нації», озброїлися подібними засобами контрвпливу.

7. Зображення польськими романтиками України як суб'єкту історичного процесу ще зовсім не означало усвідомлення та сприйняття її такою усім суспільством. Коло проблем та верстово-станових упереджень, тяглість поглядів і переконань зберігалися ще впродовж багатьох десятиліть.

Примітки

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К., 2004. – 552 с.
2. Подільські криниці: Хрестоматія з літератури рідного краю / Упор. Н. Подолінський. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1994. – С. 362.
3. Сёрль Дж. Рациональность в действии. Пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 336 с.; Сёрль Дж. Р. Метафора // Теория метафоры. – М., 1990. – 328 с.; Сёрль Дж., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVIII. – М., 1986; Сёрль Дж. Что такое речевой акт? Косвенные речевые акты. Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVII. – М., 1986. – С. 78-81; Сёрль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М., 1987. – С. 21-29.
4. Миры образов – образы мира: Справочник по имагологии. – Волгоград, 2003. – 487 с.; Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. – М., 2004. – 528 с.; Почепцов Г. Г. Имеджелогия. – М., 2000. – 382 с. та ін.
5. Ю. Луцький Між Гоголем і Шевченком / Ю. Луцький. – К., 1998. – С. 382.
6. Див.: Грабович Г. Шевченко як міфотворець. – К., 1991.
7. Цит. за: Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. – К.: Либідь, 2001. – С. 192.
8. Франко І. Юзеф Богдан Залеський / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 23-32.
9. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 54.
10. Quelle a été l'influence des Kozaks sur la littérature dans le Nord et dans l'Orient. – Б. м. в. – Б. р. в.
11. Див.: Rudnytsky Ivan L. Franciszek Duchinski and His Impact on Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History. – Cambridge, Mass., 1987. – P. 187-201.
12. Цит. за: Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / М. Розумний. – К.: Либідь, 2001. – С. 196.

13. Франко І. Поет-герой / І. Франко // Зібрання творів. – К., 1980. – Т. 27. – С. 196.
14. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович – К.: Основи, 1997 – С. 369.
15. Напр.: Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 208.
16. Словацький Ю. Українська душа // Бажан М. Поезії в перекладі Миколи Бажана // Твори у 4-ьох томах. – Т. 3. Переклади. – К.: Дніпро, 1975. – С. 52.
17. Словацький Ю. Вибрані твори в двох томах / За редакцією М. Рильського. Київ, 1959. – С. 78.
18. Франко І. Юліуш Словацький і його творчість / І. Франко. – Повн. збір. твор. – Т. 29. – Київ, 1981. – 431 с.
19. Антонович В. Мемуари / В. Антонович // Твори: повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. 3-65.
20. Кирчів Р. Україна в польських альманахах доби романтизму / Р. Кирчів. – К.: Наукова думка, 1965 – С. 136.

Summary

On the basis of documentary, literary and narrative sources the author investigates the process of formation of the image of «Ukraine» in so-called «Ukrainian» school of Polish literature of the 19th century.

Key words: *the history of Ukraine of the 19th century, imagology, image of Ukraine, «Ukrainian» school of Polish literature, nation-building.*

Одержано 20 жовтня 2012 р.

УДК 930.1(477)“192/193”

С.В. Маркова

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930 рр.: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті робиться спроба аналізу сучасних теоретико-методологічних підходів, які можна використати при вивченні української історії, зокрема 1920-х – початку 1930-х рр.; з'ясовуються можливості практичного застосування в дослідженні зазначеного періоду системного аналізу, що має у своєму підґрунті цивілізаційний, соціокультурний, синергетичний та інші підходи.

Ключові слова: *методологія, суспільство, культура, структура, система, структурація, соціокультурне, синергетика.*

У серпні 2010 р. в Амстердамі відбувся XXI Міжнародний конгрес історичних наук, гаслом якого було «History is alive» (історія жива). Науковці визначалися з концептуальними тенденціями висвітлення історичних ма-

теріалів, зокрема, по темі «Падіння імперій»¹. Затребуваність досліджень імперій може бути пояснена зовнішньою політикою супердержав нашого часу; глобалізацією економіки і комунікації².

У рамках комплексного дослідження більшовицько-радянської політики першої третини ХХ ст. представляється важливим і актуальним проаналізувати теоретико-методологічні підходи, які можна використати при вивченні української історії радянського періоду, зокрема 1920-х – початку 1930-х рр. Даний період відноситься до початків конструювання нової держави (СРСР) та радянського народу. Хронологічно ми його окреслили саме як 1920-ті – початок 1930-их рр., тому що за одиницю виміру часу взяли «зміну поколінь». На думку Е. Кульпіна, у ході змін поколінь відбуваються генетичні та ментальні зміни у житті людей³ (за одиницю часу приймається інтервал між народженням батька та його первістка, матері та її першої доньки, в середньому такий інтервал для СРСР (етапу становлення) приблизно був 19 років).

Постає питання векторів дослідження даної теми істориками. Сучасна наука змінюється, виникають напрямки полідисциплінарних досліджень⁴, відбувається процес міксування різних наукових дисциплін. Будь-які помітні події, що відбулися в економіці, психології, соціології, філософії або антропології і відображені в історичному тексті, так або інакше збагачують і розвивають історичну теорію⁵. На перетині різних дисциплін виникають нові допоміжні дисципліни для історії (інтелектуальна історія, історія ідей, історична інформатика, історія пам'яті, культурна історія, історія повсякденності, нова політична історія, соціоприроднича історія, жіноча історія України та ін.). Універсалізм попередніх століть, що був типовим для багатьох теорій, представники яких вірили у можливість створення універсальної картини світу та її пояснюваності, зазнав трансформацій⁶. Триває діалог між «новаторами» і «традиціоналістами»⁷.

Міждисциплінарність історії забезпечила її сьгоднішній прогрес, проте й поставила низку складних методологічних проблем. Чи не найважливішою є проблема когерентності (сьогодні в історії немає одного усіма визнаного гранд-нарративу⁸). Так, на думку О. Реєнта, без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово перетворюючись на «царину навколонуаукового нарцисизму й провінційної самодостатності»⁹. Є необхідність денаціоналізації сучасних національних історій, передусім у розумінні категоричного заперечення навіть самої можливості їх представлення як якихось штучних конструктів-монолітів із телеологічним призначенням¹⁰.

Сучасний історик-дослідник має не лише зафіксувати факти, а й осмислити їх через призму соціального аналізу, мікроаналізу унікальності тієї чи іншої події, кореляції між різними рядами подій. При цьому історик, «не може проникнути в свідомість історичних агентів без порушення законів своєї дисципліни»¹¹, водночас він має мінімізувати свій вплив на досліджуваний предмет. Класична дослідницька ситуація в історії вибудовується у

напрямку від формування фактологічної основи дослідження через постановку проблеми до вибору основних постулатів методології аналізу¹².

Сучасні основи методології вивчення суспільства були закладені наприкінці XIX – на початку XX ст. (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс, П. Сорокін, В. Парето, К. Юнг та ін.). У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як вчення про систему методів наукового пізнання та перетворення реальної дійсності¹³. Під методологією історичного дослідження розуміють: технічний апарат інтерпретації свідчень; теорію інтерпретації свідчень; базові принципи дефініції в історії; методи формування концепцій; абстрагування концепцій з емпіричної реальності та ін.¹⁴. Більшість істориків погоджуються із думкою, що постмодерністський підхід до розуміння методології історичних досліджень не зумів повністю зруйнувати спадок Нового часу, традиційної, апробованої віками інтерпретації інваріантної структури світу¹⁵ (на місці постмодернізму виник після-постмодернізм). Отже, спробуємо поглянути на досліджуваний період через призму лінійно-го та нелінійного розвитку.

Концепція К. Маркса мала значний вплив на соціологічні, історичні, економічні теорії першої половини XX ст., в тому числі й ті, котрі створювалися вже в СРСР. Марксизм-ленінізм претендував на роль провідної методології XX ст. Всесвітньо-історичний процес, відповідно до марксистської теорії, було прийнято розглядати як процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій, перехід від нижчих форм суспільного буття до вищих. Науково обґрунтована К. Марксом теорія єдиного, природноісторичного процесу саморозвитку суспільства, як деякої цілісної органічної системи¹⁶ не витримала випробування часом. Марксистсько-ленінська теорія, на думку Г. Здереві, не мала позитивного впливу на розвиток історичної науки. Методологія марксизму-ленінізму схематизувала минуле, абсолютизувала революційне, применшувала значення еволюційного розвитку та виключила можливість інволюції¹⁷. Проте варто зауважити, що К. Марксу та Ф. Енгельсу належить ряд фундаментальних спостережень, які стали тривалим здобутком світової історико-теоретичної думки (в центр історії вони поставили людину, діалектично пов'язавши її з оточуючим світом, об'єктивною реальністю, що існує поза свідомістю)¹⁸. Сучасною версією економічного матеріалізму є теорія відомого американського соціолога І. Валлерстайна стосовно капіталістичної світової економіки¹⁹.

Економічний детермінізм марксизму на перше місце виносив форми власності та міжкласові відносини. Р. Осборн зазначає, що СРСР стала реальним втіленням кінцевої стадії історії, про яку говорив К. Маркс – «країною у якій перемогла «диктатури пролетаріату <...>. У концептуальній системі координат марксизму було відсутнє місце для політичної опозиції»²⁰.

При вивченні питань легітимізації більшовицького режиму у 1920-х – 1930-х рр., зокрема гендерних аспектів зазначеного процесу, ми стикаємося з тим, що ряд положень марксистської теорії лягли в основу вимог, які висували представниці феміністського руху, а саме прихильниці со-

ціалістичного марксизму. Проте ми не можемо застосувати марксистсько-ленінську теорію для аналізу «жіночих питань у СРСР». Зокрема, на думку Н. Пушкарьової, шляхи марксизму і фемінізму розійшлися вже на початку XIX ст., адже теорія ліберального фемінізму і марксистська теорія порізнному бачили причини існування «соціального рабства жінок» та шляхи його подолання²¹.

У другій половині XX ст. поширення набула *цивілізаційна теорія*. Дана теорія передбачає поєднання антропологічних, етнічних, культурних компонентів людської історії та враховує територіально-географічний та формаційно-класовий принципи. Значний вплив на розвиток даної теорії мало видання праць західних вчених Р. Арона, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Броделя, С. Хантінгтона, Р. Осборна та ін. На думку Р. Осборна, «цивілізація – не просто скарбниця позитивних ідей, це сукупність породжених ними історичних ефектів, й не завжди позитивних»²². С. Хантінгтон вважає, що людська історія – це історія цивілізацій та навіть цілих поколінь цивілізацій; головними критеріями цивілізованості були осілість, домінування міського населення, грамотність, культура²³ (сьогодні ряд науковців розглядають цивілізацію, як життєвий шлях суперетносу). С. Хантінгтон виокремлював такі сучасні цивілізації: китайська, японська, індуїстська, ісламська, західна, православна, латиноамериканська, і «можливо африканська»²⁴. Значна частина України після входження до складу Росії перебувала у сфері домінуючого впливу російської православної (євразійської) цивілізації²⁵ із відповідними впливами та наслідками. Патрімональний характер російської православної цивілізації передбачав чітко структуроване суспільство, наявність монарха-«батька», апарат примусу та риси держав східно-деспотичного типу, де тотальне одержавлення використовувалося для вирішення завдань, що потребували мобілізації всіх суспільних сил. На думку В. Лозового, включення Наддніпрянської України до згаданої цивілізаційної системи негативно позначилося на її історичній долі, оскільки в результаті уніфікаторської політики імперських органів влади вона втратила автономне, історично сформоване управління, а населення, більшість якого складало селянство, зазнало визиску, денаціоналізації та асиміляції²⁶.

Творцями концепції про три історичні типи цивілізацій (аграрну, індустріальну, постіндустріальну) були Д. Белл та О. Тоффлер. До форм індустріальної цивілізації відносять капіталізм та так званий державний соціалізм²⁷. Даний підхід дозволив зрозуміти, як тип технології може змінювати відповідні форми соціальних відносин, політичної системи, сім'ї, культури, особистості. На думку Г. Щокіна, існує певна «логіка індустріалізації, яка веде суспільства до зближення (конвергенції) основних інститутів, як би не відрізнялись суспільства на початку»²⁸. Наприклад, у 1920-х – на початку 1930-х рр. (період форсованої індустріалізації країни) ми бачимо зближення СРСР із США та Європейськими країнами. Високі темпи росту радянської економіки давали значний ресурс просування комуністичної ідеології.

Досліджуючи 1920-ті – початок 1930-их рр., зокрема, політику сталінської індустріалізації, варто використати теорію про три історичні типи цивілізацій, у зв'язку з тим, що матрицею індустріальної цивілізації стало саме машинне виробництво матеріальних благ. Враховуючи економічні характеристики СРСР кінця 20-х – початку 30-х рр., країну можна розглядати як новостворену цивілізацію – державного соціалізму, що складалася із республік, між якими були тісні взаємовідносини із відповідними структурними елементами суспільного життя, зокрема, школи як фабрики навчання, лікарні як фабрики лікування, гуртки як фабрики дозволяла та ін.

А. Ахієзер притримувався думки про те, що історія людства поділяється на дві основні цивілізації: традиційну та ліберальну або ліберально-модерністську. Традиційна цивілізація – це фактично селянська цивілізація, що орієнтується на відтворення традиційно-патріархального способу життя. Автор наголошує на концептуальному впливі традиційної цивілізації на хід історичного процесу в Росії²⁹.

Відсутність чітких визначень, що таке цивілізація не дозволяє нам проводити синхроністичні порівняння соціально-економічного становища СРСР та УСРР в рамках всесвітньої історії. Поділ у самому цивілізаційному підході заплує дослідника щодо приналежності УСРР – УРСР до тієї, чи іншої цивілізації.

Ряд науковців намагалися синтезувати теорії прогресу та теорії локальних цивілізацій, вибудовуючи нову методологію, котра враховує багатобарвність світу. Одним із засновників *теорії культурно-історичних типів* був М. Данилевський, який виділив 13 культурно-історичних типів (локальних цивілізацій), об'єднавчими чинниками яких були близькість мови, усвідомлення загальності своєї долі. В основу розподілу «історичних» народів на своєрідні культурно-історичні типи він поклав чотири чинники: релігійний, культурний, політичний та суспільно-економічний. М. Данилевський зробив припущення, що життя цивілізації обмежене, один культурно-історичний тип змінює інший. Він вважав, що ізолюваність не сприяє реалізації прогресивних ідей у культурі³⁰. Народність складає суттєву основу держави, причину її існування³¹.

Варіанти теорії культурно-історичних типів були розроблені О. Шпенглером та А. Дж. Тойнбі. Перший протиставив цивілізацію як штучне утворення культурі, яка виступає як природний розвиток соціальних систем. Тойнбі запропонував теорію кругообігу змінюючих одна одну локальних цивілізацій, русійною силою яких є творчі еліти³².

Своїх прихильників та опонентів мають *ідеї прогресу і поступальності* світової історії від примітивних, нижчих форм соціальної організації до більш досконалих, вищих. Так, Ф. Фукуяма зазначає, що світ рухається у бік ліберальної демократії, а даний рух пришвидшився після поразки фашистської та комуністичної ідеологій³³. Дані підходи ставляться під сумнів постмодерністською парадигмою, котра відкидає ідею опису історії як руху

від однієї стадії до іншої. Як відзначає Р. Осборн, найважливішу роль у зміні наших поглядів відіграє зростаюче розчарування у найбільшому західному символі віри – ідеї прогресу³⁴. Дана концепція, наприклад не може допомогти пояснити погіршення соціально-економічної ситуації українського селянства 1920-х – 1930-х рр. Становище селян не лише не покращувалося, а й відбулися зворотні процеси, що мали пролонговані наслідки.

Представники кийвської *світоглядно-антропологічної школи*, започаткованої В. Шинкаруком, надали пріоритетності антропокультурному підходу, і хоча «антропокультурне – це фактично антропо-соціо-культурне»³⁵. Вони намагалися уникати субординативізму при тлумаченні кожної з трьох складових цього концепту. В. Манжура запропонував тернарний підхід, закріпивши за ним назву «антропосоціокультурний». Він спробував подолати нерозв'язаність трьох фундаментальних бінарних категоріальних опозицій: людина/соціум, культура/соціум, людина/культура³⁶. Окремі науковці визнають антропосоціокультурний підхід лише, як доповнення соціокультурного.

Засновниками *соціокультурного підходу* вважають М. Вебера та П. Сорокіна. Відповіді на питання стосовно майбутнього людства М. Вебер намагався дати через соціологію історії, підтримуючи теорії про всесвітньо-історичні культури. Веберівський соціокультурний аналіз включав «генералізуючі» тенденції цивілізації, з одного боку, та «індивідуалізуючі» тенденції культури, з іншого. Сьогодні спостерігається перегляд концепцій М. Вебера у напрямку виявлення культурологічних проблем, які потрібно розглядати під історичним кутом зору. Перевагою соціокультурного підходу є те, що він дозволяє виявляти колективну соціокультурну ідентичність, зокрема українців, на етапі радикальної суспільної трансформації.

На думку В. Лозового, «соціокультурний підхід дає можливість звернути увагу на вивчення людських орієнтацій як стосовно політичної системи в цілому, так і її окремих структурних ланок, зокрема органів влади. Йдеться про осмислення ролі впливу когнітивних, афективних, ціннісних установок індивідів та суспільних груп (селянства) на державно-політичне життя. Соціокультурний підхід дає можливість пояснити, чому певні державні інститути, їх ідеологічні установки та політичний курс були сприйнятими або не сприйнятими тією чи іншою частиною соціуму, чому одні органи влади виявляються дієздатними, а інші взагалі не функціонують»³⁷.

Сучасні зміни у методології дозволяють по-новому подивитися на відносини суспільства та культури. На думку О. Куліної, перспективність соціокультурного підходу пов'язана з багатовимірністю та певним універсалізмом, оскільки він дає змогу поєднати, наприклад, цивілізаційний та формаційний підходи³⁸. Ряд науковців вважають соціокультурний підхід близьким до системного підходу, структурно-функціональний – до системного аналізу³⁹. На думку Л. Репіної, історик, котрий орієнтується на соціокультурний підхід, має перш за все уявити, як люди минулого вели себе сто-

совно один до одного, в реальних ситуаціях безпосереднього спілкування, у найрізноманітніших обставинах – від нормальних до аномальних⁴⁰. Даний підхід дозволяє приймати приналежність індивідів до соціальних груп не як даність, а через призму власне взаємовідносин.

О. Михайлюк наголошує на важливості дослідження світогляду українського селянства, способу мислення, способу життя, тобто селянської культури через призму соціокультурної проблематики⁴¹.

Проте, якщо врахувати думку З. Фрейда, що культура і право мають репресивний характер, пригнічують індивідуальну свободу і ведуть до невротичної «незадоволеності культурою», дослідження нашої теми отримає абсолютно новий ракурс. У праці З. Фрейда «Незручності культури» (опублікована у 1930 р.) було задано питання (на яке ми отримали відповіді у 1932-1933 рр., 1937 р. та ін.) про те, що вчинять Ради після того, як винищать своїх буржуїв. Культура, на думку науковця, потребувала досить значних жертв не тільки від сексуальності, але і від агресивної схильності людини⁴².

Психоаналіз З. Фрейда сприяв виникненню «психоісторії». Головним дослідницьким завданням прибічники цього напрямку вважають «осмислення історії через мотиви, а мотивів – через історію» (Е. Еріксон). Мотиви є суб'єктивними реакціями людей на подразнення зовнішнього середовища і визначають їхню поведінку у конкретних соціальних ситуаціях. Добрі результати дає «психоісторія» при вивченні екстремальних суспільних ситуацій, коли реакція особистостей зумовлюється мотивами самозбереження (люди під час голоду, війни тощо)⁴³.

Соціокультурний підхід розроблявся в межах теоретичної соціології, тому його використання істориками передбачає інтегральний розгляд подій та явищ на стикові дисциплін. Різні типи знань про соціальну реальність як правило є темпоралізованими, тобто конструюють уявлення про минуле, сьогодення та майбутнє⁴⁴. Часто історики розуміють історію як науку про минулу соціальну реальність, але ж частина подій минулого принаймні мала пролонговані наслідки. Так, наприклад, важко комплексно розглянути голодомор 1932-1933 рр. в УРСР, не спробувавши екстраполювати його наслідки на сучасну ситуацію в Україні. Застосування теоретичних моделей соціальних наук потребує глибоких додаткових знань, щоб не бути звинуваченим у «теоретичному запізненні» в рамках «стратегії привласнення».

Сучасні українські історики тяжіють до створення інтегральної моделі, котра б допомогла проаналізувати всі рівні соціальної реальності. Можливо, це й стало, на думку Л. Рєпіної, причиною того, що значна кількість практикуючих істориків позитивно сприйняли теорію структурації відомого британського соціолога Е. Гіденса⁴⁵. На думку Е. Гіденса, «Історія є структурація подій у часі та просторі шляхом безперервної взаємодії діяльності і структури: взаємозв'язок світського характеру повсякденного життя з інституціональними формами, розтягненими на великі діапазо-

ни простору-часу»⁴⁶, а «історичне дослідження є дослідження соціальне і навпаки»⁴⁷.

Теорія структуризації, запропонована Е. Гіденсом, є альтернативою структурному функціоналізму в соціальній науці. На думку науковця, в суспільних науках немає і не буде універсальних законів не тому, що методи емпіричних досліджень і перевірка достовірності неадекватні, а тому, що причинна обумовленість включена в процес формулювання загальних законів соціальної поведінки людей в своїй основі мінлива та не стабільна з точки зору обізнаності (або впевненості) акторів відносно обставин власної діяльності (актори або суб'єкти діяльності мають здатність розуміти, що вони роблять у той час, як вони це роблять і це є невід'ємною характеристикою їхньої діяльності⁴⁸). Е. Гідденс зробив ряд застережень щодо сприйняття історії як руху у певному означеному напрямку (лінійна послідовність) та ряд критичних зауважень до еволюціоністських підходів. Під еволюціонізмом науковець розумів інтерпретацію соціальних змін через звернення до концепцій із наступними характеристиками: незмінна (фіксована) послідовність стадій розвитку, котрі проходять суспільства, піднімаючись по шляху еволюцій (навіть якщо ми визнаємо, що деякі суспільства, ускладнюючись, можуть оминати деякі стадії); концептуальний зв'язок з теорією біологічної еволюції; деталізація спрямованості кожної стадії розвитку відносно встановлених критеріїв, таких, наприклад, як ускладнення або розширення виробничих сил. На думку Е. Гідденса, відповідно до вищеперерахованих критеріїв «історичний матеріалізм» є різновидністю еволюціонізму і має бути відкинутим разом з еволюційною теорією. Оцінка соціальних змін має приймати абсолютно інші форми⁴⁹.

Теорія структуризації Гідденса у розрізі нашого дослідження може допомогти при з'ясуванні наслідків зміни форм власності в СРСР. На ці процеси ми можемо подивитися з іншого боку, зокрема, як приватна власність – сукупність прав власності – може «перетворитися» в індустріальну владу або засоби підтримки адміністративного управління⁵⁰.

Згідно з теорією структуризації Е. Гідденса, момент продуціювання дії є одночасно і моментом його відтворення в контексті повсякденної соціальної життєдіяльності – моментом конструювання певної соціальної практики як частини стосунків суспільства. Така ситуація може зберігатися навіть під час силового захоплення влади або при найбільш радикальних формах соціальних змін⁵¹. Науковець вважав, що «формування держави потрібно вивчати з позицій включеності суспільства, що раніше існувало, в широкі інтерсоціетальні відносини (проте це не означає нехтування ендогенними формами змін), що вивчаються у контексті структуральних принципів відповідних соціетальних спільностей»; також він наголошував на тому, що аграрні держави з'являються та існують вздовж просторово-часових меж у складних відносинах симбіозу і конфлікту⁵². Тому, наприклад, сучасний суспільно-політичний розвиток України варто вивчати з позицій «включен-

ня раніше існуючого (соціалістичного, колективістського за своєю суттю, докласового – робітничо-селянського) суспільства до широких інтерсоцієтальних стосунків (що не означає, проте, зневажання ендегенними формами змін), що вивчаються в контексті структуральних принципів відповідних соцієтальних спільнот»⁵³.

При цьому «відтворюючи структуральні властивості, суб'єкти діяльності відтворюють також і умови, які роблять можливими подібні дії і соціальні практики. Структура не існує незалежно від знань діячів відносно того, що вони роблять у процесі повсякденної діяльності»⁵⁴. Важливо наголосити, що Е. Гіденс «упроваджує погляд на суспільство не як на серію окремих дій, поєднаних разом, але як на нескінчений і постійний потік вчинків, що змінюють чи підтримують потенційно мінливий соціальний світ»⁵⁵. Для кращого розуміння суспільних процесів автор запроваджує нові поняття «епізод», «світовий час», «актори».

Із цієї теоретичної платформи ведеться нищівна критика соціального та культурного детермінізму, який змальовує індивідів як повністю сформованих або соціальними, або культурними чинниками. Згідно з теорією структуризації Е. Гідденса, момент продуціювання дії є одночасно і моментом його відтворення в контексті повсякденної соціальної життєдіяльності – моментом конструювання певної соціальної практики як частини стосунків суспільства. Така ситуація може зберігатися навіть у неординарних явищах, наприклад, під час насильницького скидання влади або при найбільш радикальних формах соціальних змін. Стосовно означеного періоду дослідження можна спробувати пояснити радикальні зміни, що відбулися не тільки в ході Лютневої та Жовтневої революцій, але й під час сталінських кампаній індустріалізації та колективізації, які ряд науковців прирівнюють до революцій. Е. Гіденс акцентує увагу на тому, що відтворюючи структуральні властивості, суб'єкти діяльності відтворюють також і умови, які роблять можливими подібні дії і соціальні практики.

Акцентуючи увагу на соціоісторичних аспектах реальності 20-х – 30-х роках, можемо розглядати соціальну систему СРСР як матрицю, в якій зародилося, функціонувало і розвивалося нове суспільство. М. Грушевський взагалі наполягав на соціологічній обробці історичних фактів, котрі повинні описати у комплексі і якомога найповніше три галузі життя народу-нації: природно-географічні умови, політично-правове становище і культуру (з включенням у неї господарства, побуту, вірувань, мистецтва тощо). Історія народу – це історія його духовної і матеріальної культури⁵⁶.

У дослідженні окресленого історичного періоду можна використовувати методологічні й логічні основи теорії реального комунізму О. Зінов'єва. Центральною в поглядах О. Зінов'єва є ідея законів соцієтальності. Об'єктом його вивчення (соцієтальними об'єктами) є люди і їхні об'єднання; при цьому люди розглядаються не в усьому різноманітті їхніх властивостей, яких дуже багато, а тільки в тих проявах, що випливають із факту їхньої належності до

соціальних об'єднань. Комунізм, на думку О. Зінов'єва, є складна система організації великих мас людей в єдине ціле. Головними опорами цієї системи є три складові: 1) організація населення в стандартні первинні колективи (клітини); 2) єдина, централізована та ієрархічно вибудована система влади та управління; 3) єдина система виховання та ідеологічної обробки населення⁵⁷. І хоча, на думку автора, комуністичне суспільство має складну будову, його основу складає стандартна організація населення. Усі працездатні дорослі об'єднуються в первинні ділові колективи – у клітини цілого: заводи, фабрики, інститути, ферми, школи, лікарні, інші установи та підприємства. Громадяни отримують винагороду за працю, роблять кар'єру, отримують нагороди тощо. «Комуністичні клітини» залежні від влади і функціонують у рамках планів роботи. Головним критерієм оцінки роботи є дотримання статусних приписів й виконання планів. Усі члени колективів соціально не розрізняються по відношенню до засобів діяльності. Вони розрізняються лише в системі організації роботи. У даному суспільстві усі працюючі громадяни по суті є державними службовцями. Співробітники клітини отримують основну заробітну плату незалежно від реалізації результатів діяльності клітини. До складу клітини, крім ділових груп, входить велика кількість громадських організацій і груп, головні з яких партійна, профспілкova та комсомольська організації. Основне життя працюючих громадян проходить у клітині. Клітина, зокрема, виконує функції ідейного та морального виховання громадян. Держава та її ідеологічний апарат впливають на людей через первинні колективи. Життя в такій організації формально є простим. Як зазначає О. Зінов'єв, «люди сприймали усі переваги свого життя як щось дане від природи. Комунізмові ж приписували усі недоліки свого життя»⁵⁸. Клітини поділяються на такі, які зайняті якоюсь справою і ніким не керують (базисні клітини), і такі, спеціальною справою яких є керування іншими клітинами. У комуністичному суспільстві складається грандіозна система таких клітин – система влади і управління. В історії комуністичної системи влади та управління автор розрізняє два періоди – сталінський і брежнєвський. На думку Зінов'єва, в умовах комуністичного суспільства держава досягла максимуму того, на що вона в принципі могла претендувати й розраховувати, адже у суспільстві не знайшлося сил, здатних конкурувати з ним у боротьбі за якісь соціальні ролі. Комуністична держава не є новим винаходом комуністичного суспільства, це є держава взагалі, котра прийняла особливий вигляд в умовах даного суспільства.

У комуністичному суспільстві держава перетворилася у надсуспільство, котре живе за рахунок суспільства, у яке його було занурено. У цьому випадку держава вже не прислужувала суспільству, а навпаки, суспільство стало ареною, матеріалом діяльності держави, засобом задоволення її амбіцій і потреб. Держава стала монопольним суб'єктом історії⁵⁹. Дана теорія допомагає краще дослідити спосіб включення індивідуальної діяльності в колективну (ради, комнезами, колгоспи та ін.), зафіксувавши індивідуальне в соціальному .

Важливе місце в сучасних методологічних дискусіях займає проблема можливості використання *синергетичного підходу* (теорія саморганізації, або теорія нелінійного розвитку) в історичній науці. Теорія самоорганізації виступає доповненням до «лінійних» підходів розуміння історії та передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюції. Можливість та евристичний потенціал синергетики в історичному пізнанні надзвичайно великі, особливо в сфері соціального прогнозування, моделювання варіантів розвитку подій, виявлення прихованих механізмів та детермінант суспільно-історичної практики, зауважує Ю. Павлов⁶⁰. Даний підхід прибирає залізний детермінізм розвитку та надає більшого значення факторам випадковості та невизначеності, останні вступають у «гру» в кризові, переламні періоди еволюції біосфери (біфуркації). Біфуркація – це катастрофа попереднього шляху розвитку, це комплексна соціально-екологічна криза, одночасна криза природи та суспільства; потрясіння як господарське (технологічна та економічна кризи), так і соціальне, політичне, ідеологічне. Стан біфуркації – це час і процес вибору нового каналу еволюції – напрям подальшого руху системи⁶¹. На думку В. Булдакова, вже у липні 1917 р. революція в Росії досягла «точки біфуркації» або – або⁶². Дії людей надали матеріальним силам настільки потужну енергію, що перетворили їх у фактор руху суспільства в цілому⁶³. Ще Ф. Енгельс характеризував революцію «як чисто явище природи, що відбувається більше під впливом фізичних законів, аніж на основі правил, котрі визначають розвиток суспільства у звичайний час»⁶⁴. Дії людей надали матеріальним силам настільки потужну енергію, що перетворили їх у фактор руху всього Російського суспільства⁶⁵.

На думку Ю. Павлова, у моменти соціальних потрясінь надзвичайно посилюється роль і значення особистості в історії, яка своєю волею може змінити хід подій, «перенаправити історичну енергію» в інший напрямок⁶⁶. Ланцюгову реакцію у радянському суспільстві викликала заміна полівождизму сталінською автократією (утвердження у суспільстві жорсткої політичної системи привело до жорсткої централізації влади).

Інтерес для нас дана теорія становить у контексті «народження порядку з хаосу» та проходження порогів у соціальних системах. Нестабільний економічний розвиток СРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. в точках біфуркації, коли, здавалося б, несуттєві причини суттєво вплинули на вектор суспільного розвитку, стабілізувався у період «сталінського неопену» 1934 – 1936 рр. Криза і стабільність залежать від природи та суспільства. На думку Е. Кульпіна, під час кризи визначаються головні параметри (умови) соціально-екологічної стабільності⁶⁷.

Сьогодні історик отримав можливість конструювати нові зв'язки між елементами підсистем радянської соціальної реальності, використовуючи міждисциплінарні взаємовпливи. Проте традиційна концепція історичної роботи, що базується на зібранні та аналізі архівної інформації у після-постмодерністський період, залишається пріоритетною. Архівні джерела є наріжним каменем будь-якого історичного дослідження⁶⁸.

М. Хоуел та У. Превенсьєр зазначають: «Історики завжди повинні враховувати умови, за яких створювалося джерело – мотиви, які спонукали до його створення, але вони не повинні вважати, що ця інформація є єдино «надійною». Вони повинні враховувати історичний контекст, у якому вона створювалась – події, які їй передували, та які за ними слідували, важливість будь-якої записаної події, залежить від того, що відбувалося з нею потім»⁶⁹.

Також, як слушно вважав Й. Рюзен, основою фундаментальної теорії історії є дослідження історичної пам'яті в різних культурних контекстах, а загальні теорії історії, конкретні прийоми аналізу глибоко занурені в культуру, в повсякденне життя людей⁷⁰.

Примітки

1. Бибииков М.В. XXI Международный конгресс исторических наук в Амстердаме. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dlib.eastview.com/browse/doc/24220032
2. Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки / Ответ. ред. М. А. Кукарцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 4.
3. Там само. – С. 107.
4. Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук. – С. 111. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf
5. Способы постижения прошлого. – С. 4.
6. Вайнштейн О. Б. Постмодернизм: история или язык? // Вопросы философии. – №3, 1993. – С. 3-7.
7. Кирсанова Е. С. Современные споры о модернизации методологии исторической науки и методологические дискуссии в русской историографии второй половины XIX – начала XX вв. – С. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.history.vuzlib.net/book_o004_page_12.html.
8. Способы постижения прошлого. – С. 7.
9. Удод О. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957-2007 рр.). – С. 64.
10. Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. Історія інститутська, історія Українська (ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Український історичний журнал. – 2012. – №1 (502) січень-лютий. – С. 4-28.
11. Способы постижения прошлого. – С. 7.
12. Там само. – С. 13.
13. Кислий В. М. Організація наукових досліджень: Навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2011. – С. 28.
14. Способы постижения прошлого. – С. 33.
15. Там само. – С. 47.
16. Михайлова И.Б. Методы и нормы научного познания. – М., «Мысль», 1928. – С. 23.
17. Здерева Г. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавание истории в вузе // Вестник Гуманитарного института. – 2007. – № 1. – С. 2.

18. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 134.
19. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права. – К.: Юстиниан, 2002. – С. 87.
20. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Роджер Осборн; пер. с англ. М. Колопотина. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – С. 652.
21. Пушкарева Н. Л. Русская женщина: история и современность: История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800-2000: Материалы к библиографии. – М.: Ладомир, 2002. – С. 125-126.
22. Осборн Р. Цивилизация. – С. 8.
23. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: АСТ, 2005. – С. 46-47.
24. Там само. – С. 54.
25. Реснт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-120 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів // Історичні зошити. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 31.
26. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І», 2008. – С. 17.
27. Щекин Г.В. Социальная философия истории (теория социального развития). – К.: МАУП, 1996. – С. 76.
28. Там само. – С. 83.
29. Ахиезер А.С. Самобытность России как научная проблема // Отечественная история. – № 4-5, 1994. – С. 3-25.
30. Халапсіс О. Теорія культурно-історичних типів М.Я.Данилевського як об'єкт історико-філософського аналізу. – Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05 / О.В. Халапсіс; Дніпропетр. нац. ун-т., 2002 г. – 17 с.
31. Данилевський Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С. 116.
32. Щекин Г.В. Социальная философия истории. – С. 39.
33. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма; пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: АСТ: МОСКВА:ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 65.
34. Осборн Р. Цивилизация. – С. 27.
35. Манжура В.І. Соціальна детермінація естетичної свідомості: Дис. канд. філос. наук: 09.00.03. – Запоріжжя, 2003. – С. 241.
36. Там само – С. 79.
37. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні. – С. 15.
38. Куліна О.С. Взаємозв'язок особистісного та суспільного: перспективи дослідження // Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 55. – С. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Kulina.htm
39. Там само.
40. Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания: пособие для вузов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2006. – С. 249.
41. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: В-во «Інновація», 2007. – С. 4.
42. Фрейд З. Неудобства культуры / Пер. с нем. Р. Додельцева. – СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. – С. 82-83.

43. Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 205.
44. *Способы постижения прошлого*. – С. 55.
45. Решина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. *История исторического знания*. – С. 248.
46. Гидденс Э. *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. – 2-е изд. – М.: Академический проект, 2005. – С. 485.
47. Там само. – С. 479.
48. Там само. – С. 17-18.
49. Там само. – С. 25.
50. Там само. – С. 30.
51. Там само. – С. 71.
52. Там само. – С. 340.
53. Шубін С.П. *Теорія структуризації Ентоні Гіденса: методологія використання в політичному маркетинговому дослідженні сучасного українського суспільства*. – С. 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Aiv/2009_2/SHUBIN.htm.
54. Гидденс Э. *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. – 2-е изд. – М.: Академический проект, 2005. – С. 72.
55. Осипчук А.Д. *Час та поняття «часу/простору» у теорії структуризації Ентоні Гіденса*. – Наукові записки. Т. 21. Соціологічні науки. – С. 32-36.
56. Зашкільняк Л. *Методологія історії*. – С. 152.
57. Зиновьев А.А. *Гибель русского коммунизма*. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 24.
58. Там само. – С. 27.
59. Там само. – С. 30.
60. Павлов Ю.В. *Синергетична модель пізнання соціоісторичної реальності*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/...18.../p_067-072.pdf.
61. *Способы постижения прошлого*. – С. 105.
62. Булдаков В.П. *Красная смута: Природа и последствия революционного насилия*. – Изд. 2-е, доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – 967 с. – (История сталинизма). – С. 345.
63. Восленский М. С. *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза*. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – С. 581.
64. Там само. – С. 65.
65. Там само. – С. 581.
66. Павлов Ю.В. *Синергетична модель пізнання*.
67. *Способы постижения прошлого*. – С. 94.
68. Kuppuram G., Kumudamani K. *Methods of Historical Research: Sundeeep Prakashan, 2002*. – P. 5.
69. Howell, Martha C., Walter Prevenier. *From Reliable Sources: an Introduction to Historical Methods.*: Cornell University Press, 2001. – P. 19.
70. Rusen J. *Preface to the Series // Western Intellectual Debates*. N.Y., Oxford, 2002. P. vii.

Summary

The article tries to analyze current theoretical and methodological approaches that can be used in the study of Ukrainian history, particularly the 20's – 30's of XX century. Might possible practical application in specific historical research systems analysis, which has its foundation system, structural, civilizational and socio-cultural approaches.

Key words: *history, methodology, society, culture, structure, system, structuration, social and cultural.*

Одержано 4 листопада 2012 р.

УДК 904(477.82)(092)

В.А. Гуцал

СТАРОЖИТНОСТІ СХІДНОЇ ВОЛИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ I тис. н.е. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ І.С. ВІНОКУРА

У статті йде мова про дослідження І.С.Винокуром у 50-х роках ХХ ст. пам'яток Східної Волині першої половини-середини I тис. н.е., показано результати вивчення ним основних етапів розвитку економіки, культури духовного життя населення.

Ключові слова: *І.С. Винокур, археологія, черняхівська культура, корчак, волинська група полів поховань, старожитності, поселення, могильники, ранні слов'яни.*

У вивченні давньослов'янської історії II-VI ст. н.е. важливе місце належить питанням, пов'язаними з черняхівською і хронологічно близькими до неї культурами, яких, у свій час, відносили до т.з. культури полів поховань. Поширеними вони були і у регіоні Східної Волині. Археологічне вивчення східноволинських теренів розпочалося в останні десятиріччя ХІХ ст. Вже тоді В.Б. Антоновичем було підготовлено зведену роботу «Археологическая карта Вольнской губернии», куди увійшли всі наявні відомості про старожитності краю. Але початок дослідження пам'яток черняхівської культури і синхронних їй припадає на 20-ті роки ХХ ст. Це були роботи С.С. Гамченка¹, згодом І.Ф. Левицького², які відкрили чимало нових об'єктів минувшини і почали розкопки окремих із них. У 30-х роках, розпочату ними справу продовжив Т.М.Мовчанівський³. У післявоєнний час на пам'ятках Житомирщини першої половини I тисячоліття н.е. працювали Є.В. Махно⁴. Р.І. Виєзжев⁵, В.К. Гончаров⁶, красзнавець Г.Г.Богун⁷. Завдяки їхнім зусиллям археологічна мапа Східної Волині стала помітно багатшою, було зроблено перші спроби визначення місця волинських старожитностей у загальній системі координат археологічних культур.

Разом із тим, основні питання соціально-економічного і культурного життя місцевих племен залишалися невирішеними. Тому перед І.С. Винокуром – випускником Чернівецького університету, який цікавився саме цим періодом давньої історії України, і якого в 1953 р. запросили на посаду співробітника Житомирського краєзнавчого музею, відкривалося широке поле для творчості. Але для цього необхідна була відповідна джерельна база, опираючись на яку можна було б знайти відповіді на означені вище питання. Розуміючи це, І.С. Винокур уже з перших днів перебування в Житомирі, з ентузіазмом взявся за створення такої бази джерел, основу якої мали складати археологічні пам'ятки.

Підкреслимо, що цей період його діяльності не знайшов скільки-небудь глибокого висвітлення в літературі. За останні роки з'явилося кілька робіт Л.В. Баженова, О.М. Завальнюка, М.Ю. Костриці, В.С. Прокопчука, А.Г. Філінюка, які лише частково висвітлюють окремі віхи біографії вченого і побіжно торкаються його наукових досліджень⁸. Вийшло декілька краєзнавчих повідомлень Л.П. Грузської, М.Ю. Костриці, О.Б. Бровка, у яких йдеться про житомирський період життя І.Винокура та його перші пошуки на ниві археології⁹. Що ж до наукового здобутку науковця, то з цього приводу найбільш вагомою є рецензія С.В. Махно на книгу «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н.е.», надрукована в «Українському історичному журналі», де висловлено ряд міркувань і дана кваліфікована її оцінка¹⁰. Отже, вивчення творчого шляху І.Винокура залишається зовсім незначним і потребує більшої уваги. Метою цієї статті є спроба охарактеризувати наукову діяльність І.Винокура з вивчення історії населення Східної Волині першої половини – середини I тис. н. е., яка здійснювалася протягом 1953-1962 рр.

Розпочав І.Винокур із розвідкових обстежень пам'яток Волині, згодом організовувалися експедиції, стаціонарні розкопки, велась робота з музейними збірками. Упродовж 1953-1954 рр. спільно із співробітниками музею, краєзнавцями та студентами історичного факультету місцевого педінституту було виявлено цілий ряд поселень черняхівської культури поблизу сіл Зарудинці, Ревуха, Топори та могильник у с. Голубівка Ружинського району¹¹.

У 1954 р. проводився огляд басейну р. Гнилоп'яті. За короткий час тут було виявлено більше двадцяти пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, що в свою чергу дало змогу І.Винокуру спростувати тезу Р.І. Висезжева про відсутність у цьому районі черняхівських пам'яток¹². Наступним об'єктом уваги молодого дослідника стала заплава р. Гуйви, поблизу с. Пряхів Житомирського району. Головне завдання зводилося до рекогносцировки поселення культури полів поховань, яке у середині сорокових років розкопувала Є.В. Махно, уточнення його площі, вивчення житлового комплексу та більш точного датування. Для цього у 1955-1956 рр. було закладено п'ять розкопів. У них виявлено дві напівземлянки, три наземних житла, одне з яких двохкамерне, та ще одну наземну споруду. З'ясовано,

що характерною особливістю домобудування була кам'яна викладка печі-вогнища¹³. Серед знайденого керамічного матеріалу значний відсоток належав ліпній кераміці так званого пряжівського типу з шерехатою поверхнею, яка утворилась шляхом нанесення на корпус додаткового шару глини з домішками піску. Разом з тим, автор розкопок звернув увагу на одночасну присутність на поселенні зарубинецьких, пшеворських та черняхівських типів посуду¹⁴ і пояснив це близьким територіальним розміщенням цих трьох культур та взаємопроникненням їх елементів¹⁵.

І.С.Винокур критично сприйняв міркування Ю. Кухаренка, який раніше проводив деякі роботи на поселенні Пряжів I, що житлові споруди, виявлені ним, є землянками в повному розумінні цього слова. Він зазначав, що рельєф місцевості в процесі століть сприяв замуленню жител додатковим шаром змитого ґрунту, а розкопки більшої частини поселення, подібних конструкцій не виявили. Тому мова могла йти лише про два типи споруд, які існували на цьому селищі – напівземлянки та наземні житла. Опосередковано такий висновок підтверджувався ще і тим, що кераміка з усієї розкритої площі подібна до виробів зарубинецької, пшеворської та черняхівської культур, а це, в свою чергу, промовляло за одноманітність і стабільність різних традицій, у тому числі і будівельних, яких століттями дотримувалося місцеве населення⁴³. Тобто, землянка, як така, була чужа для нього. Ці висновки підтвердились і роботами на поселенні «Пряжів 2», яке вдалось виявити вздовж лівого берега р. Коденки за підйомним матеріалом, що тягнувся двома рядами. В одному із двох, закладених розкопів знаходились залишки наземної споруди. Вдалося з'ясувати рівень збереженості пам'ятки, її одношаровість та ідентичність з ранньослов'янським поселенням «Пряжів 1»¹⁶. Це ще раз переконало дослідника у правильності його міркувань.

Цікавими виявилися декілька черняхівських поселень в околицях села Слободище Бердичівського району. Наприклад, поблизу урочищ Дудчина гора та Киселеве озеро в смузі, що безпосередньо примикала до річки, повсюдно зустрічалася велика кількість залізних шлаків та рештки кричного заліза. На одному із розкопів знайдено залишки сиродутного горна, влаштованого в овальній ямі розмірами 60х90 см. З двох боків у нього входили сопла для рівномірної подачі повітря. Крім цього, зафіксовані ще й сліди бронзоливарного виробництва¹⁷. В урочищі Слобідка було знайдено кілька різночасових поселень, у тому числі ранньослов'янське та два черняхівських. На одному із останніх було закладено п'ять розкопів загальною площею біля 100 м². Відкрито наземне двохкімнатне житло із двома печами. Знайдений керамічний матеріал в своїй основі базувався на кераміці черняхівського типу і загалом мав ті ж самі риси, що і «Пряжів 1», лише з дещо іншим відсотком деяких форм¹⁸. Науковець знову відзначив наявність у усіх розкопах великої кількості залишків залізоробного виробництва (шлаки, фрагменти кричного заліза і т. ін.) і зауважував, що майстерні ранньослов'янських металургів – ковалів могли розташовуватись у безпосередній близькості до річки¹⁹. Слободищенські селища дали змогу І.Винокуру впевнено говорити

про існування потужного комплексу по обробці чорних і кольорових металів²⁰, вперше зафіксованого у цьому районі.

Список старожитностей поступово поповнювався новими пунктами. Обстежуючи околиці с. Корчак, І.Винокур віднайшов, неподалік розкопів Гамченка, ранньослов'янське селище, досі невідоме науці. Пам'ятки цього ж типу виявив поблизу с. Перлівка та ще дві біля м. Коростишева. В 1956 р., окрім досліджень поблизу с.Пряжів і Слободище, проводились розвідки по р. Тні – притоці р. Случ в Довбишському, Червоноармійському і Новоград-Волинському районах. У селах Іванівка, Шереметів, Павлівка, Кургани та Несолонь було виявлено корчакські поселення. Крім цього, поряд із селами Кургани і Прутівка, зафіксовано курганні могильники, а в с. Білки – вал протяжністю до 400 м²¹.

І.С. Винокуром проводилися й регулярні виїзди на окремі місця знахідок, про які надходили повідомлення у музей. Наприклад, в м. Новоград-Волинську він зібрав частину скарбу із 46 римських монет, карбованих дванадцятьма римськими імператорами. Перша частина скарбу була знайдена роком раніше і потрапила на зберігання в Київський історичний музей²². У с. Бистрик при земляних роботах було випадково виявлено дитяче поховання з п'ятьма черняхівськими посудинами²³. І. Винокур обстежив місце знахідки та вивчивши рукописи Т.М. Мочанівського і С.В. Коршенко, ототожнив поховання із могильником, який ними раніше досліджувався.

Опрацьовувалися археологічні колекції в музейних фондах Бердичева, Дубно, Житомира, Києва, Кременця та інших міст. Помітну зацікавленість викликали матеріали, досліджуваного у довоєнні роки З. Леським та Т. Рейманом Дерев'янського могильника, які зберегалися у Луцькому краєзнавчому музеї.

Отже, порівняно за короткий відрізок часу, І.Винокур зумів у значній мірі реалізувати плани щодо створення належної джерельної основи для своїх досліджень. Перш за все, це давало йому багатий матеріал для популяризації археологічних знань серед широкої громадськості. На сторінках періодичної преси з'явилась підбірка науково-популярних заміток: «Розкопки Пряжівського поселення (II-V ст. н.е.)»²⁴ та «По слідах давніх слов'ян» – про розкопки поселень черняхівської культури²⁵, «Цікаві знахідки» – про Новоград-Волинський скарб римських монет»,²⁶ «Древні овруцькі каменерізи»²⁷, «Цікаві археологічні дослідження», «Археологічні дослідження 1958 року» та ін. – про пам'ятки доби бронзи, раннього залізного віку, стародавніх слов'ян і Русі²⁸. Ці публікації не тільки інформували громадськість про хід археологічних досліджень, а й давали автору досвід роботи над текстом, виробляли навички наукового аналізу, формували звичку своєчасно повідомляти колег про нові відкриття.

Окрім цього, дослідник переходить до систематизації здобутого матеріалу. В 1956 р. видає окремою брошурою «Археологічні пам'ятки Житомирщини»,²⁹ де описує та класифікує, відомі на той час, давні місцезнаходження, багато з яких були відкриті або ж обстежені ним особисто.

У 1957 р. І.С.Винокур переїжджає на роботу до Чернівців, де працює завідувачем університетським музеєм, і готує одну за одну публікації за результатами волинських розкопок до наукових збірників та журналів. Першою з'явилась стаття «Корчакська група ранньослов'янських пам'яток на території Східної Волині»³⁰ у щорічнику Чернівецького державного університету. В ній автор подав характеристику матеріалів, отриманих ним під час розкопок селищ корчакського типу на Волині. Зокрема, це поселення з околиць Коростишева, Коростеня, а також уже згадані із сс. Корчак, Перелівка, Слободище. Намагаючись з'ясувати походження та датування корчакських пам'яток, він пов'язав їх генетику із зарубинецьким керамічним комплексом і хронологічно прив'язав до першої половини – середини I тис. н.е.

У 1958 р. І.Винокур виступив на XIV звітній науковій сесії Чернівецького університету з доповіддю про історію літописних волинян в світлі нових археологічних даних. У виступі йшлося про те, що вони, маючи самобутні риси матеріальної культури, були стійкою етнічною групою, яка сягає своїм корінням первісного часу. Доповідь настільки зацікавила науковців, що її було вирішено надрукувати у повному обсязі в одному із наукових видань³¹.

У наступному році І.Винокуру вдалось підготувати ще дві наукових роботи. Одна з них «Материалы черняховской культуры, хранящиеся в Житомирском краеведческом музее» з'явилась у авторитетному журналі «Советская археология», надрукуватися у якому було складно не тільки початківцю, а навіть відомому вченому. Тим не менше, стаття про невідомі широкому загалу науковців матеріали черняхівської культури із Житомирщини зацікавила редакцію видання³². Друга стаття «Ранньослов'янські пам'ятки Східної Волині (перша половина I тисячоліття н. е.)» вийшла у новому випуску наукових записок університету³³. В ній І. Винокур, виходячи із уже відомих матеріалів та систематизувавши нові дані, намагався розглянути цілісну картину господарського життя і соціальних процесів населення Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Розділивши їх на три групи, які представлені матеріалами черняхівської культури, волинської групи полів поховань і корчакськими, він наголосив на близькості та взаємозалежності цих трьох етнічно близьких культур ранньослов'янського населення. Вперше, на основі археологічних даних та аналізі письмових джерел, ним була зроблена спроба виявити подальшу етнічну приналежність носіїв черняхівської культури, волинської групи полів поховань і корчакської спільноти. Він вважав їх прямими предками літописних уличів, волинян та древлян.

Серед різноманіття знахідок увагу дослідника привернули, виліплені із глини та випалені у вогні предмети, які за формою нагадували невеликі (діаметром 8-12 см і товщиною 6-8 см) «хлібці». З цього приводу І.Винокур підготував окрему роботу, де зазначав, що такі вироби є особливою деталлю, характерною саме для волинських пам'яток полів поховань і, враховуючи

певні етнографічні паралелі, мусять бути зачислені до предметів культового призначення, пов'язаних з господарським благополуччям землероба³⁴.

Перебуваючи на Буковині, І.Винокур продовжував археологічні розкопки волинських старожитностей. У 1959-1961 рр. на базі Чернівецького держуніверситету він створив комплексну Дністровсько-Волинську експедицію³⁵. Нею були проведені розкопки на поселеннях черняхівської культури поблизу с. Маркуші Бердичівського району, де вивчалось наземне двохкамерне житло та біля с. Іванківці Любарського району. На останньому вдалося виявити наземну двохкамерну будівлю з двома парами жорен, яка була інтерпретована як приміщення виробничого комплексу, розрахованого на безперерйне розмелювання великої кількості зерна. В зв'язку з цим, автор наголошував на значному, як для того часу, рівні вдосконалення мукомельного процесу³⁶. Дане відкриття, як і його трактовка, було позитивно сприйняте науковцями.

Результати робіт на волинських пам'ятках тематично визначили науковий напрямок І. Винокура – історія населення Східної Волині першої половини – середини I тисячоліття н. е. В доповідях, прочитаних ним на наукових конференціях у Києві, Москві, Ленінграді, вказувалось на особливостях цього регіону, а консультації з колегами із археологічних центрів підтвердили правильність такого вибору³⁷.

Молодий дослідник з головою поринув у творчий процес і досить швидко видав монографію «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е.»³⁸. Відповідальним редактором погодилась бути відома ленінградська дослідниця М.О. Тиханова, яка добре знала тему, сама тривалий час працювала на подібних пам'ятках Волині і Поділля. У книзі, на значно розширеній науковій базі, було продовжено розгляд трьох груп пам'яток: черняхівської культури, волинської групи полів поховань і корчакського типу.

У південно-східному районі Східної Волині назбиралось біля п'ятдесяти пам'яток черняхівської культури, це переважно поселення і чотири могильники. Автор прослідкував певну систему в їх розміщенні. Як правило, вони розташовувалися на південних схилах надзаплавних терас по берегах великих струмків, і значно менше їх уздовж великих річок. Відмічено, що селища були протяжністю до 1,5-2 км, при ширині від 40 до 100-120 м. Могильники розміщуються на більш підвищених ділянках берега недалеко від поселень. Було окреслено приблизні кордони черняхівських пам'яток на території Східної Волині. Встановлено, що північна межа їх розповсюдження пролягала по течії р.Тетерів, західний ареал обмежувався межиріччям Гнилоп'яті і Тетерева, східний – змикався з середньодніпровською групою полів поховань черняхівського типу, а південний – з пам'ятками цього ж типу, виявленими на Поділлі. І.Винокур зазначав, що черняхівська група східноволинських пам'яток, за етнокультурним змістом є одного порядку з середньодніпровською та подільською.³⁹ Датоватись же вона може кінцем II-IV ст. н. е., або II – початком V ст. н.е. І.Винокур підтримав тезу М.Смішка,

М.Брайчевського, Є. Махно про те, що черняхівська культура не перестала існувати в середині I тис., а розвивалась далі і стала основою формування культури часів Київської Русі⁴⁰.

Південно-західна частина, досліджуваних І.Винокуром пам'яток, була віднесена до волинської групи полів поховань, децю відмінної від черняхівської культури. Сюди він включив ряд поховань і поселень з Волині, Рівненщини та суміжних територій Тернопільської й Хмельницької областей⁴¹ і на підставі цих даних визначив межі розповсюдження «волинських полів» та їх контактних зон із сусідніми культурними утвореннями: черняхівським, зарубинецьким і пшеворським⁴². Волинська група відрізнялася, в першу чергу, технологічними особливостями виготовлення кераміки. Зокрема, вивчення посуду з Дерев'янського могильника, привело вченого до висновку про їхню наближеність до пшеворських, чого не можна сказати щодо поховального обряду в цілому. І.Винокур виділив у дерев'янському посуді самобутні місцеві риси з так званою «комбінованою обробкою», які близькі аналогічним виробам з поселень Пряжів-1, Пряжів-2, Слободище та ряду інших пунктів Східної Волині⁴³, але при цьому знаходив і безпосередній органічний зв'язок з матеріальною культурою пам'яток полів поховань (черняхівська культура) всієї Волині – як західної, так і східної. Волинська група полів поховань, у цілому, датувалася ним кінцем II – початком V ст., хоча не виключалось функціонування окремих селищ аж до VI ст⁴⁴.

Значну кількість пам'яток третьої – корчакської групи, І.Винокур відкрив сам. Він відмічав, що за наявними матеріалами в їх топографії простежується та ж закономірність, що й для старожитностей черняхівського типу і волинської групи полів поховань. Разом з тим, корчакські об'єкти менші за розмірами і були, мабуть, місцем проживання відносно невеликих людських колективів. Дослідник вважав, що основним типом жител на цих поселеннях були землянки, на відмінну від селищ культури полів поховань, де відомі лише напівзаглиблені та наземні будівлі⁴⁵. В загальних рисах встановлено й район, зайнятий корчакськими пам'ятками на території Східної Волині. В основному це басейни річок Случ, Уж, Уборть, південною межею є р. Тетерів, а на півночі вони змикаються із пам'ятками Південної Білорусі, хоча повністю з ними не можуть ототожнюватись. Не визначеною остаточно залишилась їхня дата. За припущеннями автора пам'ятки корчакського типу вже існували у III-IV ст. Питання про їхню нижню і верхню межу він залишав відкритим, але все-таки виклав свої судження з цього приводу. Критиці було піддано періодизацію Ю.В. Кухаренка – V-VII чи V-IX ст. для корчакської спільності, яка базувалась на західноєвропейських аналогах, тобто на основі керамічних комплексів празького типу, хронологія яких, як зазначав І.Винокур, чеськими дослідниками також не з'ясована остаточно⁴⁶. Вчений виступив проти подовження верхньої дати за межі VII ст. і зауважив, що у VIII-IX ст., в які дехто намагається «загнати корчак», з'являються городища, які відносяться уже до початку давньоруської історії. Вони, разом із курганными некрополями, дають гончарну кераміку, на

відміну від корчакської групи, де такої немає. Тому найбільш пізньою датою існування корчакських пам'яток може бути кінець VI – початок VII ст. н.е., а нижньою – III-IV ст., і в цілому вони одночасні черняхівській культурі і волинській групі полів поховань⁴⁷.

У своїй роботі І. Винокур намагався вирішити й питання етнічної приналежності носіїв, виділених культурних груп. Щодо черняхівської культури загалом, то, враховуючи велику територію поширення, він погоджувався з припущенням про її поліетнічність. При цьому, співставляючи археологічні матеріали, дійшов висновку, що для території Східної Волині та Середнього Подніпров'я більш характерні місцеві особливості і етнічну основу культури тут склали східнослов'янські племена⁴⁸. Виходячи із даних літописних зводів та інших письмових джерел, дослідник висловився і щодо подальшої долі носіїв черняхівської культури, допускаючи, що якщо у майбутньому буде остаточно з'ясована їх слов'янська приналежність, то вони зможуть бути віднесені до предків літописних уличів, що проживали на цій території у VIII – початку X ст.⁴⁹.

Що ж до пам'яток волинської групи полів поховань, то спираючись на письмові свідчення давніх авторів, він намагався пояснити їх яскраво виражений індивідуальний характер окремих територій, яка знаходилась дещо в стороні від потрясінь, викликаних хвилею «великого переселення народів». А аналізуючи етимологію слова «Волинь» доходить висновку, що пам'ятки волинської групи полів поховань мають безпосереднє відношення до предків волинських племен, про яких розповідають давньоруські літописи⁵⁰.

Враховуючи характер поселень та могильників корчакської групи, їх відмінність від пам'яток розташованих у північних, поліських районах, то І. Винокур пов'язує їх із літописними древлянами. Останні також були представниками слов'янського населення з деякими відмінними рисами побуту й суспільного ладу, в порівнянні із сусідніми з ними на території Східної Волині волинянами і уличами⁵¹. Втім, автор підкреслює, що деякі відмінності в матеріальній культурі трьох виділених груп, можуть свідчити лише про конкретні історичні умови різних районів Східної Волині, які склалися у першій половині I тисячоліття н.е. Проте, незважаючи на ці відмінності, можна говорити, що населення всіх груп переживало ті ж соціально-економічні і культурні процеси, що були притаманні східному слов'янству в цілому. На цій основі створились економічні, політичні і культурні передумови їхньої держави. І. Винокур наголошував на безперервному розвитку культури населення східноволинських земель від перших століть н.е. і аж до Київської Русі, і вважав, що подальше підтвердження цьому слід шукати в районах глибокого Правобережжя (Житомирщина, Волинь), де небезпека далеких рейдів кочовиків була меншою ніж на південному сході⁵².

Студії І. Винокура п'ятдесятих років XX ст. історії племен, які проживали на території східноволинських земель в часи активного розпаду первісно-общинного ладу, були необхідні і своєчасні. Він зумів за короткий

термін привести у цілісну систему обширний археологічний матеріал, розподілити його за культурними ознаками, визначити хронологічні рамки. Це дозволило йому вперше на аргументованій джерельній основі розкрити особливості економічних, соціальних, культурних, етнічних процесів, які розвивалися у ранньослов'янських племен Східної Волині, показати їх відмінність від тих, що мали місце на сусідніх територіях. На той час наївно було очікувати якихось остаточних висновків чи істин у кінцевій інстанції. Більшість проблем були тільки окреслені і вирішення їх залежало від успіхів археологічної науки, яка лише починала у цій темі виходити на рівень ритмічної стабільності. І.Винокур вніс свою лепту у цю справу. Його книга, як і серія статей, лягла в основу кандидатської дисертації, успішно захищеної в 1962 р. у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

Примітки

1. Кузнецова С.М. Научный архив С.С. Гамченко / С.М. Кузнецова, Н.В. Линка // МИА. – М., 1963. – № 108. – С. 13-15; Науковий архів Інституту археології НАНУ – Ф. 3. – Спр. 1-18.
2. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е. / І.С. Винокур // Старожитності Східної Волині. – Чернівці: Видання Чернівецького державного університету, 1960. – Т. VIII. – С. 7.
3. Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории СССР / Е.В. Махно // МИА. – М.; Л. 1960. – № 82. – С 24.
4. Махно Е.В. Поселення культури «полів поховань» на Північно-Західному Правобережжі / Е.В. Махно // АП УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 153-176.; Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории СССР / Е.В. Махно // МИА. – М.; Л., 1960. – № 82. – С. 56.
5. Висзжев Р.І. Археологічні пам'ятки верхньої течії р.Гнилоп'яті та нижньої течії р. Гуйви / Р.І. Висзжев // АП УРСР. – Київ. 1955. – Т. 5. – С. 166.
6. Гончаров В. Археологічні розвідки по р.Роставиці в 1946 р. / В. Гончаров // АП УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С 237-245.
7. Богун Г.Г. Археологічні пам'ятки р. Гнилоп'яті / Г.Г.Богун // Старожитності Східної Волині. – Чернівці: Видання Чернівецького державного університету, 1960. – Т. VIII. – С. 131-136; Винокур І.С. Краєзнавці збирають археологічний матеріал / І.С.Винокур, Г.Г.Богун, С.А.Липко // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 157-158.
8. Баженов Л.В. Вчений європейського рівня: І. С. Винокур / Л.В.Баженов, М.Ю.Костриця, В.С.Прокопчук ; – Житомир: Косенко, 2005. – 40 с.; Завальнюк О.М. Життя в ім'я історичної науки й вищої школи / О.М.Завальнюк, В.С. Прокопчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура]. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010, – С. 8-18.; Філінюк А.Г. Вагомий слід на ниві вищої освіти, археології та історичного краєзнавства / А.Г. Філінюк // Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 134-142.
9. Грузська Л.П. Видатний археолог (до 80-річчя І.С.Винокура) / Л.П. Грузська, М.Ю. Костриця // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції

- ції присвяченої 145-річчя заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Житомир: М. Косенко, 2010. – С. 55-59.; Бровко О. Б. Іон Ізраїлевич Винокур – видатний вчений, археолог та викладач / О. Б. Бровко // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею – Житомир, 1995. – С. 57-59.;
10. Махно Є.В. Археологічні пам'ятки Східної Волині: [Рец. на кн.: Винокура І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н.е. – Чернівці, 1960] / С. В. Махно // Український історичний журнал. – 1961. – №5. – С. 152-153.
 11. Місяць В.О. Короткий звіт про археологічні розвідки на Житомирщині 1954 р. / В.О. Місяць // НАІА НАНУ. – ФЕ 2307 (1954/32). – С. 1-15.
 12. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині... – С. 16, 107.
 13. Винокур И.С. Краткий отчет об археологической разведке по р. Тне (правому берегу р. Случь) и о раскопках на раннеславянском поселении у с. Пряжев, Житомирской обл. в 1956 г. 14 с. / И.С. Винокур // НА ІА НАНУ. –ФЕ 2638 (1956/22). – 14 с. – 7 табл. – С. 10.
 14. Винокур И.С. Отчёт о разведывательных археологических исследованиях раннеславянских памятников восточной Волини в 1955 г. / И.С. Винокур // НА ІА НАНУ. – ФЕ 2320 (1955/28). – 37 с. – 27 табл. – С. 20.
 15. Винокур И.С. Краткий отчет ... С. 58.
 16. Там само. – С. 10, 14.
 17. Там само. – С. 2-3.
 18. Винокур И.С. Отчёт о разведывательных... – С. 32-33
 19. Там само. – С. 34.
 20. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині... – С. 35-37.
 21. Винокур И.С. Краткий отчет ... – С. 3-11.
 22. Винокур І.С. Новоград-Волинський клад римських монет / І.С. Винокур, М.Ю.Брайчевський, А.Д.Руденко // Нумизматика і сфрагистика. – К., 1963. – Т. 1. – С. 87-95.
 23. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині... – С. 12.
 24. Винокур І.С. Розкопки Пряжівського поселення (II-V ст. н.е.) / І.С. Винокур // Радянська Житомирщина. – 1957. – 13 січня. – С. 2.
 25. Винокур І.С. По слідах давніх слов'ян (про розкопки Пряжівського і Слободищенського поселень черняхівської культури) / І.С. Винокур // Радянська Житомирщина. – 1955. – 21 грудня. – С. 4.
 26. Винокур І.С. Цікаві знахідки (про Новоград-Волинський скарб римських монет) / І.С. Винокур // Радянська Житомирщина. – 1955. – 24 квітня. – С. 3.
 27. Винокур І.С. Древні овруцькі каменерізи / І.С. Винокур // Україна. – 1956. – № 22. – листопад. – С. 3.
 28. Винокур І.С. Цікаві археологічні дослідження (про пам'ятки доби бронзи, раннього залізного віку, стародавніх слов'ян і Русі) / І.С. Винокур // Радянська Житомирщина. – 1956. – 26 лютого; Винокур І.С. Археологічні дослідження 1958 року / І.С. Винокур // Радянський студент. – 1958. – 20 грудня. – С. 3.
 29. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Житомирщини / І.С. Винокур. – Житомир. 1956. – 28 с.
 30. Корчакская группа раннеславянских памятников на территории Восточной Волини / И. С. Винокур // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1957 год. – Черновцы, 1958. – С. 113-116.

31. Летописные волыняне в свете новых археологических данных / И. С. Винокур // Тезисы докладов XIV отчетной научной сессии Черновицкого государственного университета. Секция исторических наук. – Черновцы, 1958. – С. 47-48.; Винокур И.С. Новые археологические материалы по этнографии летописных волынян / И.С. Винокур // Ученые записки Черновицкого отдела Географического общества СССР. – Черновцы, – Т. 3. –1960. – С. 157-166.
32. Винокур И.С. Материалы черняховской культуры, хранящиеся в Житомирском краеведческом музее / И.С. Винокур // Советская археология. 1959 – № 4. – С. 235-238.
33. Винокур И.С. Ранньослов'янські пам'ятки Східної Волині (перша половина I тисячоліття н. е.) / І.С. Винокур // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук. – Чернівці, 1959. – Т. 35, Вип. 4. – С. 167-182.
34. Волынские «хлебцы» / И. С. Винокур // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1958 год. – Черновцы, 1960. – С. 109-111.
35. Винокур И.С. Отчет о работе отряда Днестровско-Волынской эксп. АН СССР на территории восточной Волины в 1959 г. / И.С. Винокур // НА ІА НАНУ. – ФЕ 3417 (1959/32-а). – 9 с. – 10 табл.; Винокур И.С. «Отчет о работе отряда Днестровско-Волынской археологической экспедиции АН СССР на территории восточной Волины в 1960 г. / И.С. Винокур // НА ІА НАНУ. – ФЕ 3578 (1960/53). – 9 с. – 6 табл.
36. Винокур І.С. Старожитності Східної Волині... – С. 37, 41.
37. Там само. – С. 57.
38. Там само. – С. 130.
39. Там само. – С. 20-22.
40. Там само. – С. 23.
41. Там само. – С. 45-47.
42. Там само. – С. 57.
43. Там само. – С. 42-43.
44. Там само. – С. 55.
45. Там само. – С. 69.
46. Там само. – С. 70.
47. Там само. – С. 77.
48. Там само. – С. 96.
49. Там само. – С. 97.
50. Там само. – С. 100.
51. Там само.
52. Там само. – С. 56.

Резюме

В статье идет речь об изучении И.С. Винокуром в 50-х годах XX в. древностей Восточной Волины первой половины – середины I тыс. н.э.

Ключевые слова: *И.С. Винокур, археология, черняховская культура, корчак, волынская группа полей погребений, древности, поселения, могильники, ранние славяне.*

Одержано 4 жовтня 2012 р.

**«МІЖ СХОДОМ ТА ЗАХОДОМ»:
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА В СЕРЕДНІ ВІКИ
У ДОСЛІДЖЕННЯХ д-ра Ф. ДВОРНІКА**

У статті проаналізовано погляди чеського дослідника д-ра Ф. Дворніка на середньовічну історію Центрально-Східної Європи та формування певних релігійних та культурних особливостей держав регіону, які значною мірою залежали від геополітичного розташування між «Сходом» і «Заходом».

Ключові слова: Ф. Дворнік, Центрально-Східна Європа, «Схід-Захід».

*«Але чи розуміємо ми всі однаково, що таке Схід і Захід?
Насамперед мова йде про країни світу.
В цьому банальному тлумаченні всі країни світу п
еребувають між Сходом і Заходом»
(Андреас Каппелер)¹*

Історія держави чи навіть невеличкого міста залежить не тільки від його геополітичної локації, але й від багатьох інших чинників, які впродовж історії демонструють свій безпосередній чи опосередкований вплив на розвиток певних регіонів та великих держав світу. Центрально-Східна Європа є одним з яскравих прикладів в історії, де множинність та різноманітність впливів, а також похідна від цього – багатовекторність у політиці центральноєвропейських держав, є цікавою темою для історичного дослідження. Проте історія цього регіону Європи частіше стає ареною для наукових дискусій, аніж якись компромісних візій, які б дозволили зрозуміти особливості історії окремих держав та регіону зокрема, не забуваючи про тогочасний європейський контекст.

На мою думку, саме наукова візія Френсіса Дворніка може бути цікавим поглядом на проблему історичному розвитку Центрально-Східної Європи, яка у Середні віки перебувала на перехресті двох потужних векторів впливу: східного та західного. Аналізу наукових публікацій чеського історика, які торкаються цих особливостей історії середньовічних держав Центрально-Східної Європи, що відбивають їх коливання у своїх політичних та культурних пошуках «між Сходом та Заходом», присвячена дана розвідка.

Для початку варто пригадати, як поява подібних дихотомій в історичній науці вплинула на наукове осмислення минулого та його презентацію у наукових працях. Окрім цього, «Схід – Захід» є прикладом дихотомії, яка й досі залишається актуальною в сучасному науковому дискурсі.

Як стверджують дослідники історіографії та методології історії, у XIX-XX ст. в сфері гуманітарних наук (особливо, в історії) паралельно існували два підходи: описовий і дихотомічний². Наприкінці XIX ст. дослідни-

ки історії давніх суспільств та держав почали застосовувати в своїх студіях моделі та схеми, які дозволяли їм робити узагальнення та наукові висновки про історичні явища та процеси в певних регіонах. Також застосування цього нового підходу спричинилося до появи численних цивілізаційних теорій (А. Тойнбі, О.Шпенглер, С. Хантінгтон, М. Данілевський, П. Сорокін та ін.). Окрім цього, доба колоніалізму певною мірою актуалізувала вже добре відомі дихотомії (наприклад, Схід-Захід, Азія-Європа та ін.) у різних сферах тогочасного життя.

Цікаве бачення цього «повороту» в історичній науці презентує Р. Дж. Колінгвуд у своїй книзі «Ідея історії», де він називає прихильників описового методу «істориками ножиць та клею», а іншу групу характеризує як прихильників «схем та моделей», що намагались у такий спосіб «підняти історію до рівня науки»³. Саме завдяки появі таких нових схем та підходів в історичних дослідженнях, застосування «дихотомії Схід-Захід» стало доволі поширеним та популярним явищем, але водночас дуже небезпечним через певну неоднозначність цієї «пари» у різних історичних контекстах.

Варто зазначити, що не все так однозначно із основними складовими цієї дихотомії (Схід та Захід) та їхнім географічним та історичним навантаженням. Як пише відомий російський науковець Сергій Аверинцев, «... деякі термінологічні незручності створює саме слово «Схід», оскільки Константинополь «Схід» по відношенню до Риму і до латинського, в майбутньому католицького Заходу, але водночас він і «Захід» для сирійсько-коптського ареалу»⁴. Окрім цього, «Захід має «свій Схід» та «свій Захід» («М. Біццеллі»⁵). На думку, Н. Конрада саме така «ненадійність» цих категорій і створює найбільші проблеми для дослідників, які намагаються використати цю дихотомію у своїх наукових працях і подекуди забувають про ці небезпеки⁶.

Торстен Паттенберг (Thorsten Pattberg), автор праці «East-West dichotomy» стверджує, що Геродот, як «батько історії» був, можливо, першим європейським істориком, який навмисно зобразив «Схід» (персів) та «Захід» (греків), як антагоністів, і таким чином запропонував цю модель європейській історіографії. Пізніше, на думку вченого, модель «Схід-Захід» була запозичена наступними істориками у їхніх історичних нарративах⁷. Таким чином, у наступні епохи дефініція Сходу та Заходу змінювалась залежно від історичних процесів, які формували політичну карту тогочасного світу та змінювали напрям і зміст цивілізаційних осей в ньому.

Власне, у Середні віки завдяки поширенню християнства в Європі вісь Схід-Захід набула нового значення. Античний поділ «європейської ойкумени» на Східну та Західну Римську імперію став своєрідним фундаментом для формування середньовічного змісту цієї моделі. Таким чином, Рим став центром Латинського Заходу, а Константинополь – столицею Візантійської імперії та центром Грецького (і. е. візантійського) Сходу.

Окрім держав, які належали до Латинського Заходу та Візантійського Сходу, було багато середньовічних держав, які розвивались «між Сходом

та Заходом», тобто постійно перебували під «перехресними» впливами цих двох цивілізаційних центрів. На думку чеського дослідника Ф. Дворніка, це були слов'яни, які доволі пізно з'явилися на авансцені європейської історії, але відіграли не менш важливу роль у формуванні європейської цивілізації. Геополітичне розташування слов'янських народів у центрі Європи, на самому перехресті інтересів Заходу та Сходу, постійно впливало на їхнє політичне, культурне та господарське життя. Як приклад, можна згадати також історію Київської держави, яка в цей період постійно перебувала «між Сходом та Заходом»⁸. Проте, як зауважує Ігор Шевченко, тут слід не забувати про певні нюанси: «Є тут, проте, одна складність: Візантія (чи, якщо хочете, Царгород) лежить не на схід, а на південь – чи навіть на південний захід – від Києва. Виходить, що, маючи на увазі вплив Візантії на Україну, ми повинні говорити не про вплив Сходу, а частини середземноморської цивілізації. А водночас ми інстинктивно знаємо, що Схід означає Візантія, а Захід означає «Європа». Звідки взялося це уявлення?»⁹.

Серед історичних досліджень, які застосовують дихотомію Схід-Захід для аналізу середньовічної історії Центрально-Східної Європи, варто виокремити праці Ф. Дворніка (1893–1975), відомого чеського історика, дослідника взаємовідносин Візантії із слов'янським світом; діяльності Свв. Кирила та Мефодія; ранньої історії слов'ян та становлення слов'янської культури в контексті європейської цивілізації¹⁰. Як відомо, Ф. Дворнік здобув наукове визнання завдяки дослідженням у сфері візантиністики, проте серед його наукового доробку¹¹ помітно виділяються статті, які присвячені особливостям історії слов'янських держав «між Сходом та Заходом»¹².

Однією з перших публікацій Ф. Дворніка на тему міжнародних відносин у середньовічній Європі була стаття про першу хвилю «Drang nach Osten», що була опублікована на сторінках Cambridge Historical Journal¹³. Ця публікація появилась як результат виступу Ф. Дворніка на засіданні Cambridge University Slavonic Society. Звичайно, тут слід зауважити, що поява статті на подібну тему, та й ще у 1943 році, мала не тільки наукову актуальність, але й політичну. Як відомо, Друга Світова війна та німецька окупація Праги, змусили Френсіса Дворніка покинути свою Батьківщину та жити в еміграції решту свого життя.

За твердженнями автора, ця стаття є стислим та узагальнюючим дослідженням подій, що призвели до «німецького походу на схід». На початку цієї статті автор робить невеличкий вступ про «ідею експансії на схід» та наголошує на її особливій ролі в історії Німеччини¹⁴. Особливу увагу автор звертає на «слов'янські землі», як об'єкт давніх зацікавлень у зовнішній політиці середньовічних правителів. Серед них він виділяє Генріха I Птахолова та Отто I, які завдяки своїм військовим кампаніям та вдалій дипломатії, досягли значних результатів на користь своєї держави та закінчили, на думку о. Ф. Дворніка, «першу фазу» Drang nach Osten¹⁵. Саме в роки правління княгині Ольги відбулася місія магдебурзького єпископа Адальберта до

Києва, яку часто згадують історики, коли намагаються продемонструвати зв'язки Києва із західноєвропейським політичним середовищем. На думку Ф. Дворніка, Отто I намагався з допомогою цієї місії розширити вплив Магдебурзького єпископського осідку на слов'янський світ. Проте, як відомо, місія зазнала невдачі. Хоча й засвідчила «певний натяк на далекосяжні плани Отто I»¹⁶ стосовно давньоруської держави¹⁷. Наступний етап підкорення «слов'янського простору» розпочався за правління Отто III, який намагався завершити плани своїх попередників стосовно цих земель. Ф. Дворнік вважає, що «Київ був включений у схему імперських амбіцій» Отто III, про що свідчить мініатюра у Євангелії Отто III, де він у імперських регаліях приймає складання омажу символічними образами Італії, Галлії, Німеччини та Славонії¹⁸.

Проте смерть Отто III у 1002 р. зупинила на певний час реалізацію плану *Renovatio Imperii*. Зрештою правління Генріха II стало поворотним моментом у цій схемі та «переважило», на думку Ф. Дворніка, попередні схеми: «не місіонерам, але німецьким завойовникам та колоністам»¹⁹ було поставлено завдання реалізувати цей план експансії сходу Європи.

Таке середньовічне прочитання модерного поняття «похід на Схід»²⁰ у статті Ф. Дворніка демонструє історію розвитку німецько-слов'янських відносин, де під проводом імператорів Священної Римської імперії Захід намагався інкорпорувати територію Східної Європи під виглядом інтеграції у європейський цивілізаційний простір.

Наступна стаття Ф. Дворніка, яка продовжувала тему європейських міжнародних відносин у системі координат Схід – Захід, появилася у 1947 році на сторінках *Review of Politics*²¹. Стаття була присвячена темі західних та східних традицій Центральної Європи. Автор відразу зізнався, що висвітлити цю тему у повній мірі дуже складно через національне різноманіття проблем у цьому регіоні. Проте, на його думку, існує певна категорія, яка об'єднує всі слов'янські нації та державні утворення у цьому регіоні – християнська віра. Також Ф. Дворнік виокремив «західну традицію» як важливий тогочасний фактор²². Але, на його думку, ці два фактори не змогли створити спільне підґрунтя, що могло б посприяти порозумінню та співпраці. Оскільки існування середньовічного поділу на східну та західну традицію означало «трагедію» для цього регіону²³.

Аналіз історії відносин та формування відмінностей «двох Європ» є головною темою статті. Ф. Дворнік виділяє «романізацію» та «колонізацію» як процеси, що мали велике значення для Франкської імперії, але на жаль не заторкнули слов'ян²⁴, оскільки ті потрапили під вплив візантійської культури та грецької цивілізації²⁵. Одним із вирішальних факторів у долі цього регіону, на думку дослідника, було прийняття Київською державою християнства візантійського обряду. Різноманітні форми контактів Русі²⁶ із Заходом займали чільне місце в історії держави, проте вплив візантійської культури спричинився до більш помітних результатів²⁷.

Після аналізу конкретних прикладів розвитку середньовічних центральноєвропейських держав, Френсіс Дворнік залишився переконаний, що всі держави Центральної Європи розвиваючись у «західній атмосфері»²⁸, мали шанс на створення монолітного регіону із спільними політичними та духовними цінностями.

Цього ж 1947 року було опубліковано статтю, яка презентувала погляд дослідника на історію відносин Київської держави із Заходом – «The Kiev State and Its Relations with Western Europe», пізніше її було ще раз передруковано з нагоди столітнього ювілею Королівського Історичного Товариства у 1968 р.²⁹ У цій статті Ф. Дворнік презентує читачеві давню історію України, як «недосліджену ділянку»³⁰ історії, незважаючи на певні напрацювання російських та європейських істориків³¹. На думку історика, наявність великої кількості «білих плям» у дослідженнях найдавніших періодів історії слов'янських племен та народів на території Європи, не дозволяє відповісти на певні питання, що виникають в процесі дослідження розвитку слов'янських держав у Середні віки³².

Серед найпомітніших «зовнішніх» факторів впливу, Ф. Дворнік виокремлює скандинавський. Проте пізніше, а саме після прийняття християнства, «візантійський» фактор впливу став домінантним у системі зовнішніх відносин Київської держави. Але незважаючи на це, «західні практики» все-таки мали можливість проникати на територію Київської держави через «західні ворота» – Червенські міста, які межували із польською державою³³.

Поширення західної агіографічної літератури (Життя Св. Венцеслава, Життя Св. Віта, переклад Життя Св. Бенедикта Нурсійського) та культури скандинавських святих на території давньоруської держави, на думку історика, є прикладами «живої комунікації» між Києвом та Західною Європою у ті часи³⁴. Френсіс Дворнік вважає, що вагому роль посередника у цих відносинах відіграла тогочасна Чеська держава, на території якої здійснювались слов'янські переклади відомих латинських текстів. Проте Чехія була не єдиним медіатором у цій системі відносин. Ф. Дворнік згадує шотландських монахів та їхній осередок у Києві, а також німецьких купців, які забезпечували не тільки економічний, але й культурний обмін між Києвом та Західною Європою³⁵. Не оминає Ф. Дворнік й теми матримоніальних відносин між київськими правителями та представниками відомих європейських династій. На його переконання, цей аспект зовнішньої політики засвідчує тогочасну позицію Київської держави у середньовічній Європі³⁶.

Досить детально чеський дослідник описує роль міжнародної торгівлі та згадок мандрівників про Київську державу. Часті згадки про Русь у різних європейських писемних пам'ятках («Chansons de Geste», Anonymous Gallus etc.), на думку дослідника, є свідченнями присутності Київської держави у європейському культурному просторі. Але монгольське нашествя, яке «змело Київську Русь із європейської арени політичних та торговельних відносин», стало переломним періодом в історії давньої української держави та початком маргіналізації на європейській арені міжнародних відносин³⁷.

На думку автора статті, період з XI до XIII століття був найбільш успішним в історії Київської держави, оскільки саме тоді вона була добрим посередником між Візантійським Сходом та Латинським Заходом. Пізніший період її розвитку, який був ознаменований численними внутрішніми поділами та спробами побороти «східних загарбників», виснажив її потенціал на арені міжнародних відносин.

До проблематики Центрально-Східної Європи у Середньовіччі Ф. Дворнік повертається у 1950-ті рр. В одній із своїх лекцій, що пізніше стала статтею, він аналізує середньовічну спадщину Центральної Європи (ориг. «Mid-European Area»)³⁸. Автор характеризує культурний розвиток слов'янських держав та акцентує на визначальних факторах формування Центральної Європи як регіону зі спільними цінностями у сфері культурного спадку. Для прикладу, діяльність Свв. Кирила та Методія, яка спричинилась до виникнення спільної основи для формування національних мов у цьому регіоні³⁹, на думку вченого, була найпершим та визначальним чинником у формуванні цього регіону.

Розташування Центральної Європи на перехресті інтересів Заходу та Сходу спричиняло постійну боротьбу між політичними акторами тогочасної міжнародної арени (папство, німецькі правителі, візантійські імператори) за право політичного впливу у цьому регіоні⁴⁰. Проте культурні впливи, особливо «західні» проникали на терени слов'янського культурного простору і подекуди домінували на територіях, що здавна перебували у зоні візантійських культурних впливів (наприклад, італійський вплив у болгарському та сербському середньовічному та ренесансному мистецтві)⁴¹.

Ще одна стаття про змагання Заходу та Сходу за вплив на слов'ян появилася у 1964 році на сторінках видання Slavic Institute при Marquette University⁴². Стаття «Слов'яни між Заходом та Сходом» була своєрідним повторенням того, що вже було озвучено в попередніх статтях, гарвардських лекціях і детально описано на сторінках його двох томів: «Слов'яни: їх давня історія та цивілізація» та «Слов'яни в європейській історії та цивілізації», які були опубліковані відповідно в 1956 і в 1962 рр.

Отже, у цій статті Френсіс Дворнік намагається висвітлити впливи латинського Заходу та візантійського Сходу на формування слов'янських народів⁴³. Важливість «східного фактору» в історії слов'ян він намагається пояснити «географічно» («geographically»), апелюючи до історії «інвазій зі Сходу» (гунни, авари, хозари та ін.)⁴⁴. На його думку, окрім деструктивних наслідків вони мали й конструктивний вплив (наприклад, формування, Болгарської держави). Наступним важливим моментом в історії регіону, на думку історика, була «зустріч Сходу та Заходу» у дев'ятому столітті, до якої спричинився розвиток Моравії. Після «моравської катастрофи», як пише Френсіс Дворнік, першість у цьому регіоні перейшла до Богемії, яка успадкувала моравську спадщину та продовжила її розвивати⁴⁵.

Серед важливих змін у тогочасних слов'янських державах Ф. Дворнік виокремлює укорінення «візантійського християнства» в Київській держа-

ві та «остаточну інкорпорацію» чехів та поляків до західної сфери впливу в XI столітті⁴⁶. «Орієнталізація руського культурно та релігійного життя»⁴⁷ не була перешкодою для інтеграції Києва у тогочасний європейський простір, як пише автор. Але цей «обнадійливий» розвиток Київської держави був припинений монгольською навалою, яка не тільки «спустишила Русь, але й змела її із європейської політичної арени більше, аніж на два століття»⁴⁸. І. Шевченко робить власний висновок про роль Києва у цих процесах та звертає увагу на «деякі особливості київського варіанту візантійської культури», що на його думку, суттєво вплинули на те, що «Київ не став посередником у перенесенні здобутків візантійської культури на Захід»⁴⁹.

Західні слов'яни теж у свій час зіткнулись із загрозою, яку уособлювала їхня «сусідка» – Німецька держава у вигляді «колоністів». Проте, як вважає Ф. Дворнік, тісні дипломатичні стосунки деяких слов'янських правителів та римських понтифіків «захищали» ці слов'янські держави від загрозливих німецьких впливів (наприклад, Тевтонського ордену)⁵⁰. Апелювання до Риму за протекцією була прерогативою не тільки західних слов'ян, але й східних. Ф. Дворнік пригадує тут звернення болгарського правителя Калояна та сербського великого жупана Стефана до папи Інокентія III.

У іншій частині статті автор намагається прослідкувати певні наслідки «західних та східних впливів» на подальший політичний та культурний розвиток слов'янських держав у пізніші епохи (наприклад, Ренесанс) та навіть новітні часи. На мою думку, назва та зміст цієї статті дуже влучно передали не тільки координати «слов'янського простору» на геополітичній мапі Європи, але й постійні «коливання між Заходом та Сходом», які були присутні у сфері культури та релігії слов'янських держав впродовж різних історичних епох.

У своїй книзі «Слов'яни в Європейській історії та цивілізації» Ф. Дворнік узагальнює всі свої попередні спостереження та висновки щодо історії середньовічних слов'янських держав⁵¹. Він переконаний, що впродовж середніх віків слов'яни були невід'ємною частиною Європи, і все, що відбувалося з іншими європейськими народами, обов'язково впливало на їхню історію. На його переконання, «це природно, що ці впливи не однаково позначилися на всіх слов'янських народах і по-різному відбилися на різних рисах їхнього життя»⁵². Тому Ф. Дворнік виокремлює чехів та поляків, які в цей історичний період «були особливо доступними для західних впливів»⁵³, на відміну від східних та південних слов'ян, які перебували під домінуючим впливом Візантійської культури.

У своїх статтях Ф. Дворнік звертає увагу на різні «деталі» (факти, події, імена), які окрім унаочнення певних спостережень історика, є добрими аргументами для спростування чи доведення певних домінуючих та популярних тверджень щодо східних та західних впливів у цьому регіоні. Варто згадати про західні впливи у мистецтві південних слов'ян, численні літературні пам'ятки Київської Русі, в яких присутні як східні, так і західні еле-

менти (мова, оздоблення та ін.)⁵⁴. Апелюючи до таких прикладів, дослідник звертає увагу на існування «явищ значної часової тривалості» (візантійського впливу на слов'ян, домінування західного вектору у міжнародній політиці Київської Русі та ін.), які засвідчували численні «перетини» східних та західних векторів в історії слов'янських держав і цим самим спричинялись до формування унікальності цього регіону Європи.

Таким чином, студії Ф. Дворніка продемонстрували не тільки оригінальність його наукового мислення та інтердисциплінарний підхід у вивченні середньовічної історії Центрально-Східної Європи, але й новаторське розуміння проблеми Сходу та Заходу, що відрізнялося від загальноприйнятого трактування цієї проблеми в історії. Власне, проблема Сходу та Заходу в середньовічній Європі стала «науковою ареною» для презентації Ф. Дворніком своїх спостережень та висновків, які інтегрували історію слов'ян у загальноєвропейський історичний контекст та засвідчили існування певної системи міжнародних відносин і культурних взаємовпливів на території всієї Європи, а не окремого регіону.

Також можна стверджувати, що науковий доробок Ф. Дворніка у дослідженні зазначеної теми доповнив історію наукових досліджень відносин Сходу та Заходу, яка й досі залишається однією з актуальних ділянок історичних досліджень.

Примітки

1. Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом / А. Каппелер // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 2. – Харків, 1999. – С. 5-12.
2. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов/Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М., 1998. – 556 с.
3. «Ті з істориків «ножиць та клею», кому остогидло переписувати повідомлення інших людей, і хто, знаючи, що має кебету, відчуває в собі похвальне бажання з тієї кебети скористатися, часто задовольняють те бажання придумуванням системи шухляд, по яких би порозсовувати своє знання. Ось звідкіля починаються усі ці схеми та моделі, в які історія із дивовижною покірністю дозволяє себе заганяти таким людям, як Віко, з його моделлю історичних циклів, заснованих на греко-римських спекуляціях; як Кант із його пропозицією «універсальної історії, баченої з космополітичної точки зору»; як Гегель, що слідом за Кантом уявляв універсальну історію поступальною реалізацією людської свободи; як Конт і Маркс, ці двоє дуже великих людей, що пішли слідом за Гегелем, але кожен – своїм трибом, і так далі – аж до Фліндерса Петрі, Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі уже в наш час, які менше споріднені з Гегелем, а більше з Віко...

Цей імпульс припадає на той період, коли історія «ножиць і клею» доживала свій вік, коли люди вже були незадоволені нею, але ще з нею не порвали. Ось чому люди, що піддалися цьому захопленню, загалом були мислителями з високим рівнем інтелекту й справжнім хистом до історії, але ж той їхній хист був до певної міри розладнаний і спотворений обмеженнями компілятивного методу. Типовим для цього становища є те, що дехто з них характеризував цю

затию з розсовуванням по шухлядах як «підняття історії до рангу науки». Та історія, яку вони застали, була історією комплітаивною – отже, звісно, ніякою не наукою, адже в ній не було нічого самостійного, нічого творчого; це було просто перекидання інформації з однієї голови в іншу. Вони ж усвідомлювали, що історія могла б бути чимось більшим за оце. Вона могла й навіть повинна була мати характерні риси науки. Але як це здійснити? В цей момент на допомогу їм (так видавалося) приходила аналогія з природничими науками. Ще від часів Бекона загальним місцем було, що всяка природнича наука починається із збирання фактів, в вже потім переходить до вибудовування теорій, себто до екстраполяції моделей, що проглядають із купи фактажу. Чудово: поскладаймо ж до купи всі відомі історикам факти, вишукаймо поміж них моделі, а тоді екстраполюймо ці моделі в таку собі теорію універсальної історії!» (Жолінгвуд Р. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К., 1996. – С. 328–364.)

4. Аверинцев С. С. На границе цивилизации и эпох: вклад восточных окраин римско-византийского мира в подготовку духовной культуры европейского Средневековья. В кн.: Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации, (вып. 2), Москва, 1985, с. 5–20. В приложении – переводы, с. 21–34. – С. 7.
5. Бицилли П. М. «Восток» и «Запад» в истории Старого света / П. М. Бицилли // Россия и латинство. – Берлин, 1923.
6. Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи / Н. И. Конрад. – М., 1966. – 520 с.
7. Pattberg, Thorsten J. *The East-West dichotomy*, 2009.
8. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь / О. Пахльовська // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 54–68.; Її ж. Україна: шлях до Європи... через Константинополь // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 101–116.; Її ж. Finis Europae: конфліктний спадок гуманістичного «Заходу» та візантійського «Сходу» в сучасній Україні // Сучасність. – 2007. – № 11–12. – С. 51–73.; Каппелер А. Україна між Сходом і Заходом / А. Каппелер // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 2. – Харків, 1999. – С. 5–12.; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом та Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – Київ, 1994. – С. 1–10.; Паславський І. Між Сходом і Заходом: нариси з культурно-політичної історії української церкви / І. Паславський. – Львів, 1994. – 144 с.; Його ж. Схід і Захід в історії української культури // Журнал «Універсум». – 2003. – № 3–4 (113–114.); Яковенко Н. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї // Яковенко Наталя. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002. – 416 с.; Її ж. Схід та Захід в українському прочитанні. // Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К., 2005. – 584 с. – С. 24–26.
9. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Ігор Шевченко / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. Львів, 2001. – 250 с., 5 карт.
10. Як пише Д. Оболенський, «Френсіс Дворнік займав дуже визначне місце у сфері середньовічних студій..., як історик Церкви та авторитет у візантійських та слов'янських студіях» (Lunt, Horace G. (Ed.). *Harvard Slavic Studies*, Vol. II. Cambridge, Mass., Harvard University Press (1954), p. 3.). Ігор Шевченко вважав Ф. Дворніка «людиною, яка змінила погляди на історію Візантії, слов'янства та римської церкви, виробила широкий синтез слов'янської циві-

- лізації від початків до нового часу» (Ševčenko I. Francis Dvornik // *Byzantium and the Slavs*. – Cambridge; Napoli, 1991. – P. 571–579).
11. За час своєї наукової кар'єри чеський історик Ф. Дворнік написав багато наукових досліджень у галузі середньовічних та візантійських студій: 33 монографії, 196 статей та рецензій. (Див.: Dvornik's Bibliography. *The Catholic Historical Review*. – Vol. 59. – № 2 (Jul., 1973). – P. 212–224.)
 12. Dvornik F. The first wave on the Drang nach Osten // *Cambridge Historical Journal*. – 1943. – № 7. – P.129–145; Idem. Western and Eastern traditions of Central Europe // *Review of Politics*. – 1947. – № 9. – P.463–481; Idem. The Kiev State and Its Relations with Western Europe // *Transactions of the Royal Historical Society*. – 1947. – P.27–46; Idem. Reprinted in *Essays in Medieval History, selected from the Transactions of the Royal Historical Society on the occasion of its centenary*, edited by R. W. Southern. – London: Macmillan, 1968; Idem. The Medieval Cultural heritage of the Mid-European Area» (Based on lecture give at Wayne State University, Detroit, March 17, 1954) // *Review of Politics*. – Т. 18 (October, 1956). – P.487–507; Idem. The Slavs between East and West // *Marquette University Slavic Institute Papers*. – № 19. – Milwaukee, Wis.: Marquette University, Slavic Institute, 1964. Українською мовою видано тільки: Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2000. – 528 с.
 13. Dvornik F. The first wave on the Drang nach Osten. – P. 129–145.
 14. Ibid. – P. 129.
 15. Ibid. – P.142.
 16. Ibid. – P.141.
 17. В цій статті автор використовує словосполучення «The Russia of Kiev». (P. 144).
 18. Dvornik F. The first wave on the Drang nach Osten – P. 144.
 19. Ibid. – P.145.
 20. Вислів «Drang nach Osten» вперше було використано у німецькому памфлеті польського журналіста Юліана Клачко у 1849 році.
 21. Dvornik F. Western and Eastern traditions of Central Europe. – P. 463–481.
 22. Ibid. – P.463.
 23. Ibid. – P.463.
 24. Ibid. – P.466.
 25. Ibid. – P.467.
 26. У тексті автор використовує слова «Russia» та «Kiev».
 27. Ibid. – P. 474–475.
 28. Ibid. – P.481.
 29. Dvornik F. The Kiev State and Its Relations with Western Europe. – P. 27–46. Reprinted in *Essays in Medieval History, selected from the Transactions of the Royal Historical Society on the occasion of its centenary*, edited by R. W. Southern. London, 1968.
 30. Ibid. – P.27.
 31. У вступних абзацах статті автор згадує праці Б. Грекова та Джорджа Вернадського.
 32. Ф. Дворнік має на увазі наукові дискусії про антів та білих хорватів.
 33. Dvornik F. The Kiev State and Its Relations with Western Europe. – P.27–46. Reprinted in *Essays in Medieval History, selected from the Transactions of the*

- Royal Historical Society on the occasion of its centenary, edited by R. W. Southern. – London, 1968. – P. 36.
34. Ibid. – P. 37-39.
35. Ibid. – P. 40.
36. Ibid. – P. 40-41.
37. Dvornik F. The Kiev State and Its Relations with Western Europe. – P. 44.
38. Dvornik F. The Medieval Cultural heritage of the Mid-European Area. – P. 487-507.
39. Ibid. – P. 488.
40. Ibid. – P. 499.
41. Dvornik F. The Medieval Cultural heritage of the Mid-European Area. – P. 507.
42. Dvornik F. The Slavs between East and West. – P.1-15.
43. Ibid. – P. 1.
44. Ibid. – P. 2-3.
45. Ibid. – P. 3.
46. Ibid. – P. 4.
47. Ibid. – P. 5.
48. Ibid. – P. 5.
49. Шевченко І. Хрещення Київської Русі // Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. Львів, 2001. – XIX. – 250 с., 5 карт.
50. Dvornik F. The Slavs between East and West. – P. 7.
51. Дворнік Ф. Європа до XIII століття / Ф. Дворнік // Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2000. – 528 с.
52. Там само.
53. Там само.
54. Dvornik F. The Medieval Cultural heritage of the Mid-European Area. – P. 487-507.

Резюме

В статті проаналізовані погляди чеського дослідника д-ра Ф. Дворника на середньовікову історію Центрально-Всхідної Європи і формовані певних релігійних і культурних особливостей держав регіону, які в значительній ступені залежали від геополітичного розташування між «Востоком» і «Западом».

Ключові слова: Ф. Дворник, Центрально-Всхідна Європа, «Восток-Запад».

Одержано 11 листопада 2012 р.

ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ЕТНІЧНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ РУСИНІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізуються історіографічні здобутки вітчизняних та зарубіжних дослідників у висвітленні проблем етнічної ідентичності русинів Карпатського регіону в ХІХ на початку ХХ ст.

Ключові слова: *русини, Добрянський, національний рух, етнічна ідентичність, націєтворення.*

Етнічна самосвідомість, являється однією із специфічних форм колективної ідентичності, та посідає домінуюче положення в ієрархії ідентичностей сучасних суспільств. Вона розглядається дослідниками як «почуття приналежності до одного народу, всіма індивідуумами, засноване на спільному досвіді, який виражає частину колективного досвіду даної етнічної групи»¹.

Живильним середовищем для процесу виникнення і розвитку етнічних ідентичностей, пов'язаного з формуванням і пропагандою нової системи цінностей, є нестабільність існуючої соціальної системи. Багато дослідників підкреслюють особливе значення соціальних факторів у процесі формування етнічних ідентичностей, які часто грають більш важливу роль, ніж об'єктивно існуючі культурні особливості.

У Західній Європі в ХІХ ст. усупереч глибоким культурним відмінностям, взяли гору об'єднавчі тенденції, що завершилися формуванням єдиних націй, таких наприклад, як іспанська чи французька. У східнослов'янському етнокультурному просторі, що, починаючи з кінця ХVІІІ ст., переживав численні соціально-економічні та політичні катаклізми і страждав від кризи ідентичності, склалися особливо сприятливі умови для активізації етно-національних процесів. Однак, всупереч очевидній етнічній близькості і культурно-мовній спорідненості східнослов'янських народів, вектор цих процесів, у силу різних причин, спрямувався на їх подальшу фрагментацію.

Прикладом генези альтернативних етнічних ідентичностей у східнослов'янських народів є процес націєтворення русинів Карпатського регіону. Перші спроби дослідників осмислити історичне минуле русинів відносяться до кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Головними у ранніх дослідженнях були твердження про автохтонність русинів Карпатського регіону, прийняття ними православ'я у ході місії Мефодія, єдність карпаторусів з іншими гілками руського етносу. Так, один із основоположників слов'янознавства, історик, етнограф Ю. Венелін вказував на нерозривну єдність етносів усієї Русі і спорідненість карпаторусів з населенням решти її частини. Шкодюючи про роздробленість колись єдиних руських земель, він виступав за

впровадження єдиної загальноруської літературної мови для всіх східних слов'ян. Схожі думки висловлювали русинські громадські та політичні діячі середини і другої половини ХІХ ст., зокрема А. Добрянський².

В якості об'єкта вивчення карпатські русини займають маргінальне становище як у вітчизняному, так і в західному слов'янознавстві. Найбільш важливі роботи вважаються бібліографічною рідкістю і тому не для всіх є досяжними. Американський дослідник Е. Русинка, констатуючи недостатність уваги до русинської літератури з боку західних науковців, пояснює це традиційною організацією академічної науки у відповідності з існуючими традиціями у націях-державках, що позбавляє «русинську літературу відповідної ніші в усталеному ряду академічних дисциплін..., русинська література погано вписується в існуючу класифікацію, засновану на політичному, географічному чи мовному принципі», – зауважує дослідник³. Сказане повною мірою відноситься і до вивчення історії карпатських русинів.

Особливий інтерес дослідників ХІХ ст. викликала рання історія русинів. На початку 40-х рр. професор Московського Університету, етнограф М. Надеждін у своїй «Записке о путешествии по южно-славянским странам» підтримав думку русинських дослідників про автохтонність русинського населення⁴. До цієї ж точки зору схилявся відомий російський славіст В.І. Ламанський у своїй роботі «О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании»⁵.

Значну увагу історії карпатських русинів приділяв російський історик І. Філевич. Він зазначав, що не дивлячись на те, що «Угорська Русь становить околицю руського світу, вона зовсім не брала участь у його історичному житті»⁶. Дослідник розглядав історію карпатських русинів у загальнослов'янському контексті, цікавлячись, зокрема, тим, «яким чином проникла сюди «руська» назва, якщо Угорская Русь не входила до складу Давньоруської держави?»*. У роботі «Очерк Карпатской территории и ее населения» автор, спираючись на дані мовознавства та топоніміки, зокрема на велике число географічних назв, похідних від кореня «рус», у Південній Польщі, Східній Угорщині та Північно-Східній Румунії, дійшов висновку, що у ранньому середньовіччі територія розселення східних слов'ян у Карпатському регіоні була значно більшою за сучасну і згодом різко скоротилася у результаті асиміляції.

Засновником наукового русинознавства у славістиці по праву вважається автор фундаментального тритомного дослідження «Карпато-русские писатели» професор Московського університету Ф. Арістов⁷. Будучи переконаним прихильником руської єдності, автор розглядав творчість карпа-

* Історик не міг знати, що через занепад болгарської держави у другій пол. 10 ст. Закарпаття перейшло до сфери впливів Київської Русі, а 992 р. Володимир Великий приєднав землі білих хорватів до своєї держави. З того часу на Закарпатті закріплюється назва «Русь». Лише після смерті Володимира у 1015 р. Закарпаття відійшло до Угорського королівства. Філевич також помилково вважав, що усе східнослов'янське населення Київської Русі прийшло з Карпатського регіону.

торуських письменників як частину літературного процесу в єдиній загальноруській культурі. На жаль праці Арістова не були опубліковані. Зокрема, в рукописах залишилися такі фундаментальні роботи вченого, як «История Карпатской Руси» та «Угорская Русь в прошлом и настоящем».

Зацікавленість процесами націєтворення у карпатських русинів виявив російський славіст В. Францев. У своїх роботах з історії літературної мови русинів автор зазначав, що «з самого початку того знаменитого розумового руху, який почався в Угорській Русі під впливом подій та ідей революції 1848 р., оновлена угро-руська писемність виразно й рішуче висловилася за єдину російську літературну мову»⁸.

Першим із закарпатців причислив русинів до українського народу Анатолій Кралицький. Він стверджував: «И наша Угорская Русь вместе с Галичиной принадлежит к малорусской поросли словянского племени... Мы семья преславной Украины и незабвенного Запорожья»⁹. Дав наукове обґрунтування поглядам Кралицького про приналежність закарпатських русинів до українського народу Іоан Дулішкович. Саме їх, разом з Ласлом Чопеем, котрий у 1883 р. видав українсько-угорський словник, дослідники вважають «зачинателями» народовецького напрямку¹⁰. Згодом Юрій-Калман Жаткович теж відніс русинів Закарпаття до українського народу, який, на його погляд є настільки ж віддаленим від великоруського, як і від польського і болгарського народів¹¹.

Трактуючи русинів як українців з «неправильною» і «недорозвиненою» національною самосвідомістю, деякі історики сприймали, домінуючу серед русинської інтелігенції, русофільську ідеологію як тривалу історичну помилку. Подібні думки чітко висловив один з перших українських дослідників русинів галичанин В. Гнатюк. У 1899 р. він констатував що «Угорська Русь є, очевидно, єдиним краєм в Європі, де інтелігенція аж до кінця ХІХ ст. не змогла відродитися в національному відношенні і зрозуміти, ким вона, власне кажучи, є»¹².

У своїй інтерпретації історичного минулого русинів деякі дослідники вдаються до свого роду термінологічної «машини часу», механічно переносючи модерні поняття на епоху, в якій процеси націєтворення просто не могли існувати. Так, М. Грушевський впевнено оперував термінами «Угорська Україна» та «українці» стосовно до Угорської Русі та її східнослов'янського населення ХІХ ст., тобто в той час, коли місцеві русини навіть не мали уявлення про Україну і «не підозрювали», що вони – українці¹³.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. у середовищі змадяризованої інтелігенції, виникла так звана угро-руська (мадяронська) ідеологія, яка відкинула ідеї закарпатських «будителів». Як зазначав І. Ванат, «кожен, хто хоч трохи обізнаний з творчістю О. Духновича і його соратників, знає, що вони були твердо переконані в тому, що «свої за горами, не чужі», були поборниками єдності угорських русинів із австрійськими, тобто галицькими й буковинськими одноплемінниками»¹⁴. Ідеологи мадяронства А. Годінка та Ш. Бонкало, стимульовані політично і матеріально на ренегатство угорською владою

зигнорували русинську етнічну окремішність та історію, стверджуючи, що русини, після багатоговікового проживання спільно з мадярами, втратили все, що їх єдило зі східними слов'янами і перейняли угорську ідентичність, отож, є субетносом угорського народу¹⁵.

На початку ХХ ст. проти ідей «будителів» виступили ідеологи русинсько-тугешняцької (рутенської) доктрини. Її прихильники стверджували, що закарпатські русини є окремих, у тому числі і від русинів Прикарпаття, східнослов'янським народом. Позаяк русини Галичини і Буковини змінили етнічний «русин» на етнічний «українець», то русини Закарпаття, й надалі зберігаючи традиції та «русинську спадщину», виокремилися в націю¹⁶. Сучасні дослідники – прихильники цієї доктрини зараховують до «рутенської нації» також лемків Польщі і словацької Пряшівщини, русинів румунської Мараморощини, жителів двох сіл в Угорщині та нащадків переселенців із Закарпаття та Пряшівщини ХVIII-XIX ст. на території сучасної Сербії та Хорватії¹⁷.

Оскільки в СРСР існування русинів, як окремого етносу заперечувалося, радянські історики у своїх роботах з історії Закарпаття розглядали місцеве східнослов'янське населення як українців, приділяючи головну увагу державно-правовому та соціально-економічному становищу населення Закарпаття у складі різних держав. Хоча після розпаду СРСР інтерес до русинської проблематики у дослідників зріс, а, існуючі раніше заборони, зникли, дослідники історії Закарпаття більшою мірою торкалися історії даної території, а ніж ідентичностей східнослов'янського населення¹⁸.

Русинське питання стало ще більш делікатною і болючою темою в незалежній Україні. Восени 1991 р. на сесії обласної ради Закарпаття було ухвалено рішення про проведення 1 грудня 1991 р. обласного референдуму щодо русинського питання. На Закарпатті та за межами держави почали виходити нові русинські газети, були утворені нові Інтернет-сайти. При обговоренні русинського питання на сторінках періодичних видань та в Інтернеті українські вчені та громадські діячі дають волю емоціям, скокуючись до відвертої лайки і навішування ідеологічних ярликів¹⁹. У 1991 р. у словацькому місті Межилаборці було скликано Перший світовий конгрес русинів, у 1993 р. у польській Криниць – другий, у 1995 р. у югославському Руському Керестурі – третій. Четвертий русинський конгрес було проведено у Будапешті 1997 р., а п'ятий пройшов з 24 по 27 червня 1999 р. в Ужгороді²⁰.

Докладний аналіз «русинської» ідеї на початку 90-х рр. минулого століття зробив П. Магочій у монографії «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)»²¹. Він вважає русинську спільноту гілкою східно-слов'янського народу, яка була українізована комуністичним режимом.

У праці О. Мишанича «Від підкарпатських русинів до закарпатських українців»²² вперше ґрунтовно проаналізовано формування етнічної ідентичності русинів Закарпаття через спадщину культурно-освітніх діячів і вчених краю ХІХ ст. Так, за словами дослідника, «нинішній політичний ру-

синізм і його носій – карпатський русин – не національність, не національна меншина і навіть не етнічна група. Це – професія... форма імперського гніту на Україну, один із способів розколу українського народу...»²³.

Дослідниця М. Кашка²⁴ у своїх статтях проводить думку, що ідеї русинського націєтворення на Закарпатті не виражалися так зримо як на інших українських, словацьких або чеських землях, а сам процес формування національної свідомості мав свої особливості, зокрема: залежність русинського руху від політики Відня, усвідомлення русинами краю своєї приналежності до східних слов'ян, формування з середини XIX ст. москвофільської течії, посилення після 1867 р. політики насильницької мадяризації.

В останні роки побачили світ праці філолога В. Падяка²⁵, мистецтвознавця М. Приймича²⁶, церковного історика В. Проніна²⁷. Питанням ідентичності карпатських русинів присвятив свої праці історик-славіст М. Дронов²⁸. Ряд об'ємних праць опублікував І. Поп, серед яких найзначущою є «Енциклопедія Подкарпатської Руси»²⁹, яка отримала належну оцінку науковців. На початку XXI ст. виходить ряд ґрунтовних наукових праць члена-кореспондента Академії Наук України, доктора історичних наук, професора О. Реєнта, присвячених зміні історіософічної парадигми в історичній науці України щодо подій XIX – початку XX ст.³⁰. Проблем тривалого процесу націєтворення на українських землях, зокрема і Закарпаття у XIX – початку XX ст., торкаються у своїх численних наукових розвідках історики В. Шандра³¹ та А. Заводовський³².

Активно досліджуються проблеми русинського націєтворення на Північно-Американському континенті, де роками формувалася численна русинська діаспора і тривалий час існували сприятливі умови для вивчення історії та культури карпатських русинів. Найбільшим досягненням північно-американських дослідників, що увібрало у себе найновіші наукові відкриття в даній області, стала публікація 2002 р. у Канаді фундаментальної «Енциклопедії русинської історії та культури» за редакцією П. Магочі та І. Попа. У 2005 р. вийшло виправлене і доповнене видання даної праці³³. Енциклопедія включає значний матеріал, зручно викладений в алфавітному порядку в більш ніж 1100 окремих статтях, присвячених самим різним аспектам історії та культури карпатських русинів, інформацію про окремих діячів, організації, політичні партії, засоби масової інформації, а також історичні події та терміни. Українські дослідники, визнаючи великий внесок енциклопедії у вивчення карпатських русинів, в той же час дорікають авторам даної праці у тому, що вони розглядають усе східнослов'янське населення Карпатського регіону як апіорі русинське, не залишаючи місця українцям. Аналогічний докір із ще більшою підставою можна переадресувати українським ученим, які, навпаки, у своїх дослідженнях з історії населення Карпатського регіону із східнослов'янським корінням, не зважають на русинів, вважаючи їх українцями.

Прагнення істориків у що б то не стало довести «українськість» карпатських русинів змушує їх вдаватися до суперечливих термінів. Так, у

«Нарисах новітньої історії українців Східної Словаччини», побудованих на великій джерельній базі, український історик зі Словаччини І. Ванат пише про «широкі маси українського населення XIX ст. по обидва боки Карпат»⁸⁴, хоча в цей час українська самосвідомість у карпатських русинів була відсутня. Характеризуючи політичну програму відомого русинського діяча А. Добрянського в 60-х рр. XIX ст., І. Ванат вказує, що вона включала вимоги «закарпатоукраїнського воеводства за сербським зразком» і «окремого закарпатоукраїнського сейму», хоча термін «закарпатоукраїнській» в лексиці А. Добрянського та інших діячів Угорської Русі відсутній. Приписування українських політичних цілей А. Добрянському та трактування його як українського політичного діяча зовсім не відповідає дійсності. Він був переконаним русофілом і прихильником загальноруської єдності, вважав малоросів і русинів частиною єдиного руського народу, виступав проти українського руху і створення української літературної мови, сприймаючи це як прояв сепаратизму⁸⁵.

Великий інтерес до історії русинів наприкінці XX – на початку XXI ст. проявляють словацькі історики. Найпомітнішим явищем словацького русинознавства стала монографія П. Шворца «Зачарована земля. Підкарпатська Русь»⁸⁶. Розмірковуючи про русинську ідентичність, автор доходить висновку, що питання їх національної самоідентифікації залишалося відкритим навіть у XX ст. і що хоча русини орієнтувалися на культуру Росії, етнічно з росіянами вони себе не ототожнювали. П. Шворц не зважив на ідеї частини найвпливовіших русинських громадських діячів – О. Духновича та А. Добрянського, які були переконаними прихильниками і пропагандистами загальноруського культурного та національного єднання і поряд з етнонімом «русин» неодмінно вживає етнонім «українець».

Упродовж двох століть науковці так і не змогли порозумітися щодо етнічної ідентичності східно-слов'янського населення Карпатського регіону. Даній проблемі необхідна комплексна розробка, реконструкція і докладний аналіз, оскільки на сучасному етапі питання національної самосвідомості русинів набуває наукового і політичного характеру, не лише на регіональному, всеукраїнському, але й на міжнародному рівні.

Примітки

1. Weinreich P. Variations in Ethnic Identity: Identity Structure Analysis / P. Weinreich // *New Identities in Europe*. – Vermont: 1989. – S. 72.
2. Добрянський А. О западных границах Подкарпатской Руси со времен св. Владимира / А. Добрянський // *Журнал Министерства Народного Просвещения (Далі – ЖМНП)*. – Т. 208. – СПб.: 1880. – С. 134–159.
3. Rusinko E. Straddling borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'. / E. Rusinko. – University of Toronto Press. – 2003. – S. 4–5.
4. Надеждин Н. Записка о путешествии по южнославянским странам / Н. Надеждин // *ЖМНП*. – Т. 34. – СПб.: 1842. – С. 103.
5. Ламанский В. О Славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании / В. Ламанский. – СПб.: 1859. – С. 62.

6. Филевич И. Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки. / И. Филевич. – Варшава, 1894. – С. 2.
7. Аристов Ф. Ф. Карпато-русские писатели. Исследование по неизданным источникам. / Ф. Ф. Аристов. – М.: 1916. – 305 с.
8. Францев В. Из истории борьбы за русский литературный язык в Подкарпатской Руси в половине XIX в. / В. Францев. – Ужгород, 1930. – С. 2.
9. Цит. за: Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах / Д. Данилюк. – Ужгород, 1997. – С. 180.
10. Галас Б. Утвердження нової української літературної мови на Закарпатті у висвітленні Франтішека Тихого / Б. Галас // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). – Ужгород, 1993. – С. 102–103.
11. Мазурок О. Проблеми української мови у листуванні Ю. К. Жатковича з В. Гнатюком / О. Мазурок // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). – Ужгород, 1993. – С. 216–221.
12. Hnat'uk V. Rusnii v Uhrbch // Slovanskə rshhled. / V. Hnat'uk. – 1899. – Roipnk I. – S. 220.
13. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення 1913 року / М. С. Грушевський. – К.: Україна, 1992. – 524 с.
14. Ванат І. До питання про так звану українізацію русинів Пряцівщини / І. Ванат // Культура українських Карпат: традиції і сучасність: матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 99.
15. Цит. за: Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. / О. Мишанич – К.: «Відродження», 1992. – С. 12.
16. Панько С. Прикметник «русинський»: звідки таке слово / С. Панько // Українська мова на Закарпатті... – С. 263–267, 264.
17. Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / П. Р. Магочій. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006. – С. 7–13.
18. Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / І. Г. Шульга. – Львів: В-во ЛДУ, 1965. – 266 с.
19. Політичний підтекст «русинського питання» на Закарпатті Шлях доступу: <http://zakarpattia.net.ua/Blogs/92501-Politychnyi-pidtekst-rusynskoho-rytannia-na-Zakarpatti>
20. Лосик К. Народ є – національності немає, або деякі дані про підкарпатських русинів / К. Лосик // [Режим доступу] <http://www.dt.ua/3000/3150/32908/>
21. Магочій П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.
22. Мишанич О. Від підкарпатських русинів до Закарпатських українців. Історико-літературний нарис / О. Мишанич. – Ужгород, 1991. – 62 с.
23. Мишанич О. Політичне русинство і що за ним. Ужгород, 1993. – С. 17.
24. Кашка М. Політичні та соціальні реалії русинської спільноти Закарпаття напередодні революції 1848–1849 років / М. Кашка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Випуск 19. – Ужгород, 2007. – С. 8–14; Кашка М. Проблеми національного руху русинів-українців в Австрійській імперії в 50-х рр. XIX ст. / М. Кашка // Наукові записки Вінницького держав-

- ного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Випуск XII. – Вінниця, 2007. – С. 278 – 282 та ін.
25. Падяк В. Видавнича та друкарська справа на Закарпатті: XVIII ст. / В. Падяк // Книга Закарпаття – 2006. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2007. – С. 85 – 98.
 26. Приймич М. Перед лицем Твоім / М. Приймич. – Ужгород: Карпати-Гражда, 2007. – 224 с.
 27. Пронин В. История православия на Закарпатье / В. Пронин. – К., 2005. – 528 с.
 28. Дронов М. К вопросу об этнонациональной идентичности греко-католиков и православных Восточной Словакии в межвоенный период / М. Дронов // Русские и словаки в XIX–XX вв.: конфликты, взаимодействие, стереотипы. Материалы Международной научной конференции, приуроченной ко Второму заседанию Комиссии историков России и Словакии (Москва, 2–4 октября 2007 г.). М.: Йошкар-Ола, 2007.
 29. Поп И. Енциклопедия Подкарпатської Русі. Видання 2-ге / И. Поп. – Ужгород, 2006. – 411 с.
 30. Реснт О. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання в модерну добу. / О. П. Реснт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – С. 6-37.
 31. Шандра В. Ессе про чинники тривалого українського націєтворення / В. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – С. 38-51 та ін.
 32. Заводовський А. Українське націєтворення (кінець XVIII – початок XXI століття) Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2011. – 148 с.; Заводовський А. Юрій Луцький про початок українського націєтворення на початку XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка / Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів прсвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Випуск 7. У 5 томах – Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2008. – Т. 1. – С. 106-107; Historical background and possible variants of regionalization of Ukraine Baltic Horizons. – Tallinn: Euroacademia. – 2011. – N 17 (august). – P. 39-52. та ін.
 33. Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Revised and Expanded Edition/ Edited by Paul Robert Magocsi and Ivan Pop. – University of Toronto Press. – 2005. – S. 658.
 34. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. / І. Ванат. – Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1990. – 132 с.
 35. Там же.
 36. Svorc P. Zakletb zem. Podkarpatsko Rus 1918-1946. / P. Svorc. – Praha, 2007. – S. 248.

Summary

The article is devoted to the analyzes of historiographic achievements of domestic and foreign science concerning the problems of Carpathian Rusyns' ethnic identity and national mobilization attempts in the

Key words: *Rusyns, Dobriansky, national movement, ethnic identity, nation-building.*

Одержано 14 жовтня 2012 р.

УДК 94(477.43)"18/19":338.22

П.М. Білецький

ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується комплекс письмових історичних джерел, які слугують основою вивчення проблеми іноземного підприємництва в Подільській губернії (середина ХІХ – початок ХХ ст.), визначається інформаційний потенціал окремих їх видів.

Ключові слова: *джерела, іноземне підприємництво, Подільська губернія.*

Джерельна база, яка стосується іноземного підприємництва в Подільській губернії (середина ХІХ – початок ХХ ст.), не була предметом спеціального дослідження. Проаналізовані в статті джерела представлені письмовими матеріалами, більша частина яких уперше вводиться до наукового обігу або вперше залучається для вивчення нашого проблемного комплексу. З-поміж них виділяються дві основні групи, які різняться ракурсом, оцінкою й дистанцією представлення іноземного підприємництва: 1) матеріали адміністративної, господарської, інтелектуальної діяльності іноземних підприємців (джерела з середовища їх соціуму); 2) матеріали зовнішнього соціуму іноземного підприємництва. Поєднання цих масивів джерел дозволяє уникнути дискретності аналізу та всебічно розглянути явища, які нас цікавлять. До того ж ступінь важливості та інформативності джерел не залежить від їх групової належності.

Перша група джерел охоплює матеріали, з-поміж яких важливе місце посідають особисті: **мемуари, щоденники та епістолярій**. Мемуарна спадщина німецьких підприємців була результатом традиційної саморефлексії цієї етнічної групи, а за високого рівня їх освіченості ведення щоденників, чи написання мемуарів було достатньо поширеним явищем. Мемуари іноземних колоністів чи підприємців, зазвичай, включають звичайний опис поточних подій і повсякденного життя без будь-яких коментарів. Водночас вони містять цінний матеріал для реконструкції контексту розвитку господарства та підприємництва, а також інформацію для мікроісторичних досліджень.

Автором щоденника, введеного до наукового обігу В. Гериновичем¹, був мешканець німецької колонії м. Дунаївці Освальд Екснер, який як і його батько Карл Екснер, добре знав історію розвитку текстильної промисловості містечка у середині – другій половині ХІХ ст. За свідченнями О. Екснера,

влітку 1829 р. у Варшаві текстильники з м. Озарків Ленчицького повіту Великопольщі Карл Екснер і Вільгельм Розенбавм познайомилися з власником містечка Дунаївці генералом В. Красінським й отримали від нього запрошення переїхати на Поділля для організації виробництва. Побоюючись національного повстання поляків, що готувалося, німецькі текстильники разом зі своїми сім'ями, машинами та іншим майном на 42 підводах за кільком місяців все ж дісталися місця призначення. Вони тимчасово оселилися в ратуші Дунаївців, в приміщеннях якої також розмістили текстильну фабрику, яка у жовтні 1829 р. виробила перші штуки сукна. Освальд Екснер відзначає надзвичайно сприятливі умови для розвитку їх текстильного виробництва, належні умови праці, наявність сировини, ринку збуту готової продукції. Переселення інших німецьких текстильників з району Познані й Пруссії і заснування текстильних фабрик сприяло піднесенню Дунаївців (з'явилися три вулиці з новими фабриками та житловими будинками) і зростанню статків В. Красінського, який отримував прибуток з кожної готової штуки сукна, від оренди млина, помешкань і контори. Орендна плата щороку зростала: спочатку німецькі текстильники сплачували 10 копійок від штуки сукна, згодом 15, 20 і навіть 30².

Щоденник О. Екснера дозволяє відтворити організацію виробничого процесу на фабриках німецьких колоністів. Так, вовну мериносів текстильники купували в поміщиків Поділля, Полтавщини, Харківщини, в Криму, а згодом її доставляли з Австралії та Іспанії; барвники індиго та кошенілі привозили з Мексики або купували, як і деяке устаткування, на ринках Бердичева та Славути; в 1840-х роках на фабриках запровадили стриження овець машинами, в 1867 р. із Бельгії завезли першу парову машину, їх кількість у 70-х роках зросла до 27. Німецькі колоністи доклали всіх зусиль, щоб зберегти свої підприємства і підтримати їх діяльність. Таке щорічне збільшення орендної плати непокоїло їх. Відтак, у 1849 р. вони, використавши скрутне фінансове становище Скібневського, спадкоємця В. Красінського, викупили у нього виробничі приміщення фабрик, будинки для мешкання³.

Місцеві багатії, переважно євреї (Кантор, Глюкман, Перельмутер та ін.), які сколотили капітал на торгівлі хлібом, спробували захопити окремі підприємства німецької текстильної промисловості. Ці спроби активізувалися в 1870-х рр., коли бідніша частина текстильників, яка використовувала кінну силу, не спроможна була купити парові машини і залишала самостійне виробництво. Відтак євреї-підприємці спрямували чималі кошти на купівлю сировини і нових текстильних верстатів, розраховуючи на отримання певного відсотка від прибутків виробництва. Через зростання виробництва текстильники обмежили свою діяльність лише виробництвом, а закупували сировину й продавали продукцію місцеві купці, за винятком найбідніших текстильників, які продовжували самостійно купувати сировину і продавати на ярмарках свої вироби. Щоб конкурувати з продукцією іноземних підприємств, власники фабрик вдавалися до раціоналізації виробництва і посилення експлуатації робітників, що призводило до загострення взаємин

між власниками і робітниками. Втім останні не страйкували, тому суперечки врегульовувалися мирним шляхом⁴.

Заслуговує на увагу запис автора щоденника, про будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець, яка пройшла на відстані 17 км від Дунаївців, що, на його думку, завдало важкого удару місцевій текстильній промисловості. Текстильники не змогли дати такого великого хабара, як власники цукрових заводів⁵. На жаль, інших матеріалів (спогадів, листування тощо) ми не виявили. Втім з-поміж серед документів фонду Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф. 715 Центрального державного архіву України в Києві (далі – ЦДАУ)) знайшли листи співробітників відділу допомоги населенню, постраждалому від війни, що містять інформацію про вкрай важкі умови, в яких опинилися німці-колоністи, виселені із прифронтової смуги на початку 1916 р.

Друга група джерел кількісно переважає першу і представлена різними видами документів, зокрема **законодавчими актами Росії**, що регулювали підприємницьку діяльність іноземців. Сюди належали, по-перше, основні закони імперії, які стосувалися загального законодавства; по-друге, спеціальні законоположення (укази імператора, положення Кабінету міністрів, ухвали Державної Ради), що згодом стали складовою частиною загального законодавства, уточнювали, розширювали і доповнювали його як примітки до відповідних статей того чи того закону; по-третє, сепаратне законодавство (однотипні за змістом документи), що визначало умови діяльності в Росії кожного іноземного акціонерного товариства, його розглядала рада міністрів і затверджував імператор, по-четверте, серія постанов, що позбавляла майнових та інших прав громадян Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини в роки Першої світової війни, які утворювали групу документів надзвичайного законодавства.

Законодавче регулювання іноземного підприємництва включало два аспекти: становище іноземців і становище іноземних підприємств. Як зауважив Л. Шалланд, вони фактично співпадали з російським законодавством: на компанії поширювалися всі законоположення, що стосувалися прав іноземних підданих в Росії, а всі перші параграфи «умов діяльності» містили посилання на відповідні статті загального законодавства іноземних підданих⁶. До скасування кріпосного права іноземці, маючи статус «іноземного гостя», як і росіяни, не могли вільно займатися торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Поворот політики уряду щодо вітчизняного й іноземного підприємництва знаменували закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р., які вводили принцип безстанового та рівного права російських та іноземних підданих. І лише із прийняттям нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. було остаточно відхилене станове начало, а право займатися торгівлею й промисловістю перестало залежати від обов'язкової належності до купецького стану. Законодавство 1880-х рр. переглянуло попередні норми підприємницької діяльності, а зміни фабрично-заводського законодавства, що завершилися з прийняттям у 1892 р. нового Статуту

про промисловість, віддзеркалили зміни правового становища іноземного підприємця, який отримав майже повну свободу для заняття торгівлею і промисловістю в Російській імперії. Зокрема, згідно зі ст. 177 іноземцям дозволялося «засновувати фабрики і заводи без вступу у підданство», а також «отримувати права на привілеї»⁷ (патент на винахід з усіма пільгами – П.Б.).

Іноземці отримали право володіти нерухомістю, зокрема й землею. Так, ст. 830 Законів про статки дозволяла іноземцям набувати «як через купівлю, так і у спадщину, за заповітами, дарчими записами, відводами від казни та ін. всіляке рухоме і нерухоме майно»⁸. В питаннях оподаткування, взаємин з установами, організаціями і приватними особами іноземні піддані не виокремлювалися як особлива категорія й підкорялися загальним законам імперії. Так, згідно з положенням про промисловий податок 1898 р. основним капіталом іноземної компанії вважалася сума, яка призначалася для операцій в Росії, і саме вона підлягала оподаткуванню⁹.

Закон від 6 грудня 1836 р. визначав порядок заснування акціонерних товариств в Росії, однаковий як для російських, так і для іноземних підданих. Практикувалася дозвільна система їх заснування. В період з 1863 по 1904 рр. Росія підписала кілька конвенцій і угод про взаємне визнання і обмеження прав акціонерних товариств з 10 країнами, зокрема з Францією, Бельгією, Німеччиною, Північноамериканськими штатами і Великобританією. Як наслідок, іноземні компанії в Росії, як і російські за кордоном, користувалися правом судового захисту. Втім ці угоди не давали права займатися підприємницькою діяльністю без особливого дозволу російського уряду¹⁰.

На призупинення поселення німецьких колоністів на заході імперії був спрямований іменний указ 14 березня 1887 р., який діяв без змін до Першої світової війни. Іноземні піддані не могли володіти нерухомістю, як і користуватися нею, поза портовими і міськими поселеннями в 10 губерніях Царства Польського і 11 західних губерніях Росії¹¹.

У роки Першої світової війни різко змінилося ставлення уряду до підданих ворожих країн, з якими Росія знаходилася в стані війни. З'явилася серія постанов подібного змісту, які утворили групу документів надзвичайного законодавства. Згідно з ними в 1915 р. німецькі, австрійські, угорські й турецькі піддані позбавлялися права володіння і набуття у власність нерухомого майна в межах імперії, а також не допускалися до зайняття відповідальних посад у правліннях і агентствах акціонерних товариств і товариств на паях. Навіть більше, їх змушували продати російським підданам нерухомість, що належала їм. А в західних і південних прикордонних районах, у Кавказькому краї і Приамур'ї вона підлягала відчуженню й продажу з публічних торгів. Майнові права на нерухомість на умовах найму чи оренди акціонерні товариства чи товариства на паях втрачали через рік після видання постанови¹². Нарешті, з середини 1915 р. уряд брав на себе повноваження ліквідувати торгові й промислові підприємства, які належали

громадянам ворожих країн, незалежно від того, діяли вони за німецьким чи російським статутом¹³.

Дискримінаційні заходи з землеволодіння і землекористування, викликані війною, стосувалися й вихідців з Німеччини і Австро-Угорщини, які набули російського громадянства, а також і товариств, у складі яких вони перебували. Земля відчужувалася у визначені законом терміни за добровільною згодою з особами, які мали право на цю нерухомість. Інакше вона виставлялася на публічні торги. У південних і західних прикордонних районах, зокрема й у Подільській губернії, майнові права на землю вихідців із ворожих країн припинялися розпорядженням уряду 2 лютого 1915 р.¹⁴. Водночас, надзвичайне законодавство щодо російських підданих, колишніх громадян Німеччини та Австро-Угорщини, передбачало винятки для осіб, які прийняли російське громадянство до 1914 р. чи перебували в ньому від народження, довели своє слов'янське походження, мали хоча б одного родича, який брав участь у бойових діях російської армії чи флоту, а також для уділів усіх названих вище категорій¹⁵.

Діловодні матеріали окремих господарських структур, органів державного управління здійснювали нагляд за іноземними підданими та іноземними підприємствами, зокрема й на території Подільської губернії (господарська документація, описи, статути, каталоги тощо). Ці документи ми виявили у Державному архіві Хмельницької області (далі – ДАХМО). Так, у документах Кам'янецької ремісничої управи (ф. 307) міститься інформація про навчання іноземців у цехових закладах, видачу їм ремісничих свідоцтв, зарахування окремих іноземних майстрів і членів їх родин у цехи на термін дії паспорта. Документи засвідчують, що належність виробника до одного із місцевих цехів була обов'язковою умовою для легального заняття в містах і містечках Подільської губернії виробничою діяльністю. Так, прусський підданий Ф. Крамм (і члени його родини), прийнятий в 1888 р. до слюсарного цеху, залишався його членом, навіть будучи власником чавуноливарного і механічного заводу, сплачував до ремісничої управи визначений внесок за набір учнів на підприємство. Для реконструкції всіх аспектів іноземного підприємництва в містах і містечках регіону інтерес становлять документи цього фонду про нелегальне промислове виробництво майстрів з Австрійської імперії, а також продаж ними своїх виробів на території губернії. В матеріалах Кам'янець-Подільської місцевої пробірної палати (ф. 377) зосереджені документи про виготовлення і легальний збут іноземцями-ювелірами своїх виробів, які позначалися їх особистим клеймом. Водночас у фонді Кам'янець-Подільського нотаріуса (ф. 113) зберігаються документи про оформлення в листопаді 1894 р. проскурівським нотаріусом К. Колоковим позики власнику пивоварного заводу в м. Зіньків Летичівського австрійському підданому В. Дивишеку 7 тис. руб. сріблом на шість років під 6% у почесного громадянина м. Проскурів Я.Гершковича (Я.Маранца) під заставу заводу й 30 соток землі. Наведений в документах справи опис виробничих будинків (солодовня, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник та

ін.), водогону, парової сушарки, а також навколишніх земель дозволяє реконструювати організацію виробничого процесу на цьому виробництві.

Документи про участь іноземців в економічному житті губернії представлені в фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Найбільш інформативними з-поміж них виявилися матеріали канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), Подільського губернського магістрату (ф. 951), Подільського губернського управління державного майна (ф. 490), Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст (ф. 715) та ін. Так, свідчення про стан німецької промисловості періоду першої світової війни на території, підзвітній нагляду Київського фабричного інспектора (в його відання входила Подільська губернія), збереглися в фонді Південно-Західного комітету Всеросійського союзу міст. В його структурі діяв «Заводський відділ», в якому зібрані свідчення про промислові підприємства й окремі майстерні, з якими комітет співпрацював або ж планував налагодити зв'язки. Матеріали фонду відповідають основним завданням комітету – надання всебічної допомоги армії. Найбільший інтерес викликають доповіді співробітників комітету, листування з акціонерними товариствами, аналіз промислового стану окремих колоній, приватне листування співробітників відділу щодо переселення німецьких колоністів тощо.

У відділі рідкісних видань наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка виявлені статuti окремих цукрових заводів, в яких вказані іноземці-засновники: Товариства цукрового і рафінадного заводу «Левада» – німця, купця І-ї гільдії В. Рау, австрійця, купця І-ї гільдії Н. фон Калліра¹⁶, Товариства Вишеольчедавського цукрового заводу – швейцарця Ю. Кронгельмана¹⁷, Гоноровського цукрового і рафінадного заводу – Л. Бренделя¹⁸, Товариства цукрового заводу «Корделевка» – німця В.Е.Н. Рау¹⁹ та ін.

Статистичні матеріали. Дослідження іноземного підприємництва як економічного явища вимагали виявлення кількісних показників діяльності виробництв та їх подальшого аналізу. Такі матеріали представлені в опублікованих статистичних збірниках, які видавалися Міністерством внутрішніх справ, друкувалися у працях статистичних комітетів, обнародувалися окремими громадськими організаціями²⁰.

Економічний розвиток міст на початок капіталістичної епохи віддзеркалений у матеріалах збірки «Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг.» (в 2 ч.). У цій збірці міститься інформація про чисельність населення кожного міста, їх становий поділ, про фабрики, заводи, торгівлю тощо. Окрему інформацію включали «Статистические временными Российской империи», що видавалися кількома серіями впродовж 80–90-х рр. XIX ст.

У торгово-промисловому адресі-календарі «Вся Росія» за 1897 р. вміщена інформація про фабрики й заводи, торгово-промислові підприємства в містах і повітах губерній Росії. Найбільш інформативним для нас є другий

розділ, якій містить огляд Подільської губернії за 1894 р. У ньому йдеться про те, що «фабрично-заводська діяльність Подільської губ. за останні 30 років розвивалася сильно», насамперед цукроваріння і борошномельна галузі; зафіксована кількість фабрик і заводів в регіоні (1862 р. – 637, 1872 р. – 739, 1881 р. – 740, 1892 р. – 1187), вартість виробленої продукції (1862 р. – 4148000 руб., 1872 р. – 7573000 руб., 1881 р. – 16164000 руб., 1892 – 35000000 руб), чисельність працівників (1862 р. – 6469, 1872 р. – 13562, 1881 р. – 21077, 1892 р. – 21300)²¹, імена їх власників, але без вказівки на їх громадянство. Так, у місті Дунаївці були згадані ватні фабрики Б.Бергера (3 машини) і К.Кінцле (14 машин, 14 робітників), винокурний завод Б.Скібневського (1275440), млин Б.Гершковича, слюсарно-ливарний завод Г.Лельбаха (12 робітників) і суконні фабрики А.Блейха (25 робітників), Г.Блейха (21 робітник), А.Вальтера (15 робітників), В.Вальтера (3 машини, 8 верстатів, 10 робітників), Ф.Вальтера (3 машини, 5 верстатів), А.Вейцмана (5 машин, 5 верстатів, 12 робітників), А.Вінкельмана (5 верстатів, 3 машини), Б.Журбіцького (6 верстатів), А.Кінцле (13 верстатів, 13 робітників), В.Кінцле (3 фабрики, 80 робітників), К.Кінцле (22 робітники), М.Клігера (3 верстати, 2 машини), Л.Клюке (2 фабрики, 80 робітників), Ю.Крамма (3 верстати, 3 машини), Е.Крафта (32 робітники), Г.Ретця (4 машини, 12 верстатів, 15 робітників), Ф.Ретця (2 фабрики, 23 робітники), І.Стрезе (3 машини, 5 верстатів, 10 робітників), Л.Тайфеля (4 машини, 6 верстатів, 12 робітників), А.Томаса (3 машини, 5 верстатів), Р. Томаса (3 машини, 5 верстатів), Ф.Томаса (2 фабрики, 43 робітники), Р.Торінуса (2 фабрики, 55 робітників), М.Шейна (4 машини, 3 верстати), В.Шмоде (2 машини, 8 верстатів), К.Шмоде (4 машини, 4 верстати), Р.Шперберга (4 машини, 4 верстати), Е.Штойке, Л.Егерта (20 робітників), П.Ендерта (3 машини, 5 верстатів). Названі торгово-промислові підприємства цього містечка, зокрема, дві аптеки Е.Длужневського, бакалії Г.Герасимовича, Р.Гіндиха, Я.Лівшиця, галантереї Ч.Глузмана, М.Флейшмана, продаж деревини М.Коренмана, З.Лехтмана, магазини мануфактури Р.Глікмана, Б.Зака, А.Кантора, Ш.Клінгера, Я.Лівшиця, Б.Перельмутера, машинного приладдя І.Клігмана, м'ясний магазин Я.Кутіна, транспортна контора Російського товариства страхування і транспорту, магазин чаю і цукру Я.Лівшиця, продаж вовни Б.Зака, Д.Манделя, Б.Перельмутера, К.Перельмутера²².

Виробничу діяльність іноземних підприємців на території Подільської губернії ми реконструювали за матеріалами першого загального перепису населення 1897 р. У 1904 р. за редакцією М. Тройницького Центральний статистичний комітет видав опрацьовані матеріали цього перепису²³. Деякі статистичні видання, у яких розглядалися соціально-економічні показники поселень Подільської губернії, були видані в 1920-х роках²⁴. Ці збірники базувалися на цифровому матеріалі, зібраному переважно наприкінці XIX ст. Від видань попередніх десятиріч їх відрізняла більша увага до питань професійного складу населення, розвитку промисловості тощо.

На жаль, фонди промислових підприємств майже не збереглися. З'ясувати список тих, які перебували у власності іноземців на фабричному ета-

пі процесу індустріалізації, допомогла промислова статистика. Збірники укладалися департаментом торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів на підставі переписів, що проводилися з кінця XIX ст. і періодично повторювалися. Роль цих обстежень полягала не лише у вивченні діяльності підприємств, але й у виробленні перспективної політики. В окремих збірниках фабричної статистики міститься інформація про кількість найманих робітників, механізми, що використовувалися, тип двигунів, їх потужність, об'єм і вартість сировини і палива, витрати на заробітну плату, продуктивність виробництв²⁵. На особливу увагу заслуговує дванадцятитомне видання «Торговля и промышленность Европейской России по районам». Економічне життя Правобережжя наприкінці XIX ст. висвітлене у 10 і частково в 11 томах. Тут багатогранно й ґрунтовно проаналізоване економічне життя в усіх поселеннях, що мали значний торгово-промисловий розвиток.

У зв'язку із складністю збору, опрацювання і систематизації свідчень збірники фабрично-заводської статистики не завжди вирізняються повнотою інформації, що не виключає об'єктивності представлених у них матеріалів. Суттєві труднощі в аналізі наведених у них статистичних даних виникли із-за різноплановості свідчень про результати діяльності підприємств. Так, продуктивність мукмельних виробництв могла бути представлена трьома показниками: кількістю переробленої сировини, об'ємами виробництва, вартістю реалізованої продукції. Кожен із власників надсилав до міністерства інформацію за одним з цих показників. Якщо департамент не мав будь-яких свідчень, місце в графі про діяльність підприємства пустувало, а саме виробництва зі списку не вилучалося.

Різні статистичні матеріали друкувалися в спеціальних виданнях громадських організацій. Цінним для дослідження історії цукрової промисловості Поділля були «Ежегодники по сахарной промышленности Российской империи», перший номер якого містив інформацію за 1881-1882 виробничий рік. Там в алфавітному порядку (за губерніями і повітами) друкувалися списки цукрових заводів із зазначенням їх власників, перераховувалися головні фахівці, склад адміністрації, вказувалося їх громадянство, економічні і технічні показники підприємств. Тезово друкувалися й звіти товариств. З 1871 р. Київське відділення російського технічного товариства почало видавати «Записки» про цукрову промисловість. Більшість матеріалів надходило безпосередньо з підприємств, власники яких з різних причин приховували реальний стан речей, а тому їх інформація потребує порівняльного аналізу.

Оскільки акціонування було однією із провідних тенденцій розвитку промисловості Росії на межі XIX – XX ст., рада з'їзду представників промисловості і торгівлі підготувала декілька збірників акціонерних товариств, в яких також міститься інформація про діяльність іноземних підприємств²⁶.

Достатньо повними, об'єктивними і достовірними є регіональні збірники статистичних матеріалів. Так, детальний аналіз економічного розвитку краю дають щорічні огляди Подільської губернії, що друкувалися в друкар-

ні подільського правління як додаток до губернських звітів, починаючи з 1862 р. Їх матеріали дають можливість простежити динаміку змін економічного розвитку подільських міст і містечок вказаного періоду, інформують про чисельність іноземців у складі населення Подільської губернії²⁷.

Статистичні відомості про міські поселення Подільської губернії вміщені в збірнику «Міські поселення Російської імперії. Подільська губернія»²⁸. У ньому подані короткі відомості про 17 міст і 123 містечка краю, які упорядники описали за такою схемою: час приєднання до Росії, зміни в адміністративному управлінні, герб міста і його план, законодавчі рішення про будівельні норми, міські прибутки і видатки, громадське і міське управління, короткі статистичні відомості про населення, зокрема й іноземців. Історико-статистичні описи майже усіх міст і містечок краю публікувалися упродовж 60–70-х рр. XIX ст. на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей». Заслуга в публікації таких описів населених пунктів регіону належить священику М. Орловському, який з-поміж іншого подав у них інформацію про стан ремісничих і фабрично-заводських підприємств і соціально-етнічний склад міського населення.

Окремі соціально-економічні відомості містять видання Подільського статистичного комітету, видрукувані у 1880-х рр.²⁹. Тоді ж В. Гульдман зробив вдалу спробу узагальнити географічну й статистичну інформацію про Подільську губернію: подав свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан і селян, торгівлю, а також проаналізував економіку повітів губернії і соціально-економічний стан містечок регіону³⁰. Статистичні відомості про чисельність населених пунктів Подільської губернії на початку XX ст. зібрав А. Крилов у праці «Населені місця Подільської губернії»³¹. Коротка характеристика кожного населеного пункту інформувала про чисельність мешканців, станову належність або соціальний статус поселення, наявність значних підприємств, культових споруд тощо.

Найбільші фабрично-заводські підприємства, зокрема й іноземних власників, губернії кінця XIX – початку XX ст. фіксують «Подольские адрес-календари»³². Підприємства розглядаються у такій послідовності: цукрові, виноробні та пивоварні, далі фабрики: тютюнові, суконні, суконно-красильні, ваточні, паперові, потім знову заводи: цегельно-черепичні, миловарні, шкіряні, вапнякові, свічковоскові, мідно-чавуноливарні, лісопильні, маслобійні, млини та фабрики землеробних знарядь. Здебільшого в адрес-календарях є відомості про місце розташування підприємства, про управителя, час заснування закладу й кількість виробленої продукції. Так, в адрес-календарі за 1904 р. вказувалося, що на пивоваренному заводі В. Дивішека 1902 р. працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів³³. Водночас у «Пам'ятній книжці Подільської губернії на 1911 р.» вказувалося, що вартість щорічної готової продукції цього підприємства становила 90 тис. рублів³⁴.

Дослідженню участі іноземного капіталу в господарській діяльності торгово-промислової буржуазії на території Подільської губернії чимало сприяє

залучення **судово-слідчих матеріалів**. Так, документальні матеріали із фонду Прокурора Київської судової палати (ф. 317 ЦДІАК України) дозволяють простежити процедуру накладання арешту на капітали австро-угорських і німецьких фінансових установ і фірм, конфіскування усіх коштів з поточних рахунків і банківських скриньок 9 найбільших банків Києва, а також процес закриття (ліквідації) на території краю в 1914 р. і секвестрування в 1915 р. підприємств німецьких і австро-угорських фірм. Водночас матеріали особливої комісії Подільської губернії з розгляду прохань німецьких і турецьких підданих (ф. 227 ДАХМО) дозволяють з'ясувати імена іноземців, які проживали на території Подільської губернії на початок Першої світової війни, їх вік, віросповідання, склад родин, професії, характер господарської діяльності впродовж перших років війни, а також характер обмежувальних заходів щодо окремих з них, застосованих відповідно до ліквідаційного законодавства воєнного часу³⁵.

Матеріали ж **періодичної преси** містять інформацію про розвиток іноземного підприємництва на території Подільської губернії. Зокрема, питання тогочасного стану економіки краю й історичні розвідки економічного спрямування друкувалися на шпальтах видання Подільського губернського земства «Экономическая жизнь Подолии», яке виходило на початку ХХ ст. двічі на місяць. У двох публікаціях часопису була вміщена інформація про участь іноземних підприємців у видобуванні фосфоритів, що експортувалися до Австро-Угорщини³⁶. Водночас матеріали журналу «Подольский хозяин» за 1915 р. висвітлюють процедуру секвестру заводу (складу-елеватора цукрового насіння) фірми «Раббатге і Гізеке. Вінниця»³⁷. Упродовж 1915-1916 років у додатках до газети «Подольские губернские ведомости» друкувалися іменні списки австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, які мешкали на території Подільської губернії і володіли тут різним майном³⁸.

Отже, вивчення законодавчої бази Російської імперії та її дій на території Подільської губернії розкриває чимало аспектів іноземного підприємництва в регіоні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Інші наявні інформаційні джерела (друковані та архівні) дозволяють з'ясувати регіональні особливості участі іноземних підприємців у розвитку ремесел, промислів, фабрично-заводських підприємств, аграрного виробництва, транспорту й сфери послуг.

Примітки

1. Геринович В. Кам'яниччина. Ч.2: Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / За ред. В. Гериновича та ін. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – Т. 2. – С. 134-137.
2. Там само. – С. 134-136.
3. Там само. – С. 136.
4. Там само. – С. 137.
5. Там само.

6. Шалланд Л. Юридическое положение иностраннных акционерных обществ в России / Л. Шалланд // Право. – 1902. – №5. – С. 224-225.
7. Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11. – Ч.2. Устав о промышленности.
8. Там само. – Т. 9. Законы о состояниях. – СПб., 1899.
9. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. Торгово-промышленный сборник / сост. Просьбин С.А. – СПб., 1907. – С. 54.
10. Акционерные общества и товарищества на паях. По решениям Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената. – М., 1904. – С. 1-2; Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права / Г.Ф. Шершеневич. – Казань, 1899. – С. 359-360.
11. ПСЗ. Собр. III. – Т. 7. – 4286.
12. Див.: Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Пг., 1915.
13. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате за 1915 г.: в 2 ч. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – С. 1113, 1609.
14. Там само. – С. 350, 351, 2749.
15. Там само. – С. 2749.
16. Устав Товарищества свеклосахарного и рафинадного завода «Левада». – СПб., 1880. – С. 1.
17. Устав Товарищества Вышеольчадаевского свеклосахарного завода. – СПб., 1880. – С. 1.
18. Устав Товарищества Гоноровского свеклосахарного и рафинадного завода. – СПб, 1875. – С. 1.
19. Устав Товарищества сахарного завода «Корделевка». – Варшава, 1895. – С. 1
20. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – 550 с.; Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности. – К., 1912. – 824 с. та ін.
21. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – С. 1614.
22. Там само. – С. 1643.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XXXII: Подольская губерния. – 248 с.
24. Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков, 1922; Матеріали щодо природного руху населення України 1867-1914 . – К., 1924; Фабрично-заводская промышленность Украины в 1900 г. – Харьков, 1922.
25. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. – СПб., 1887; Указатель фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1894; Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – К., 1894-1895; Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб, 1896; Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.,

1903. – 838 с.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. – СПб, 1910. – Вып. X-XI; Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / [ред. А.В. Погожев]. – СПб., 1905. – 699 с.; Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. – СПб., 1910. – 689 с.; Адресная книга заводов, мастерских и складов сельскохозяйственных орудий и машин. – СПб., 1912. – 599 с. та ін.
26. Акционерно-паевые предприятия России на 1912–1913. – М., 1914. – 504 с.; Акционерно-паевые предприятия. 1914. – М., 1914. – 575 с.; Акционерно-паевые предприятия. 1915. – М., 1915. – 679 с.
27. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / сост. А. Демьяненко. – Каменец-Подольск, 1865. – 70 с.; Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / сост. А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869. – 50 с.; Обзор Подольской губернии за 1886 год. – Каменец-Подольский, 1886. – 137 с.; Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. – Каменец-Подольский, 1888. – 165 с.; Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольский, 1890. – 144 с.; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольский, 1895. – 208 с.; Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1899. – 252 с.; Обзор Подольской губернии за 1901 год. Приложение ко всеподаннейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольский, 1902. – 215 с.; Обзор Подольской губернии за 1901 год. – Каменец-Подольский, 1901. – 215 с.; Обзор Подольской губернии за 1903 год. – Каменец-Подольский, 1903. – 195 с.;
28. Городские поселения в Российской империи. Подольская губерния. – СПб., 1864. – Т. 4.: Подольская губерния. – 131 с.
29. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Издание Подольского статистического комитета, 1880. – Вып. I. – 210 с.; Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Издание Подольского статистического комитета, 1884. – Вып. III. – 102 с.
30. Гульдман В.К. Подольска губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Издание Подольского губернского статистического комитета, 1889. – 414 с., прил., табл.
31. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1905. – 563 с.
32. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895. – 341 с. Його ж. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1900. – 260 с.; Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – 267 с.
33. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 245.
34. Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 282.
35. Ликвидационное законодательство // Немцы России: энциклопедия. – М., 2004. – Т. 2: К – О. – С. 335-339.
36. Бергенсон В.А. К вопросу об эксплуатации фосфоритов в Подольской губернии / В.А. Бергенсон // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8-9. – С. 23-27; Лец-Запартович И. Подольские «майданы» / И.Лец-Запартович // Там само. – 1914. – №7. – С. 23-26.

37. О складе-элеваторе свекловичных семян фирмы «Рабетге и Гизеке. Винница» (краткий очерк) // Подольский хозяин. – 1915. – №3–4. – С. 4–7.
38. По Подольской губернии именной список // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 25 апреля. Приложение; 1916. – 27 февраля. Приложение та ін.

Резюме

В статье анализируется комплекс письменных исторических источников, которые служат основой изучения проблем иностранного предпринимательства в Подольской губернии (середина XIX – начало XX ст.), определяется информационный потенциал отдельных её видов.

Ключевые слова: *источники, иностранное предпринимательство, Подольская губерния.*

Одержано 6 жовтня 2012 р.

УДК 94(477):070(477.43)"192"

А.А. Теліза

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «НАШ ШЛЯХ»

У статті проводиться джерелознавчий аналіз подільської газети «Наш шлях» через призму висвітлення на її шпальтах викладачами Кам'янець-Подільського державного українського університету проблем українського національного відродження.

Ключові слова: *газета, «Наш шлях», Кам'янець-Подільський державний український університет, стаття, публікація.*

Невід'ємною частиною новітньої України є періодична преса – газети і журнали різних політичних напрямів і жанрів. Жанр палітра періодичної преси надзвичайно різноманітна, що викликало й викликає інтерес науковців і дослідників до її вивчення як історичного джерела з ключових проблем вітчизняної історії. Однак преса Поділля періоду Української революції 1917-1921 рр. як канал інформування українського громадянства про історію українського національного відродження досі вивчена недостатньо. Мета нашої статті – проаналізувати матеріали подільської газети «Наш шлях», на предмет публікацій у ній статей викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, присвячених проблемам українського національного відродження.

В умовах видавничої кризи, яка в роки Першої світової війни і в перші повоєнні роки охопила академічні періодичні видання, українські інтелектуали, зокрема й доценти і професори Кам'янець-Подільського державного українського університету, друкувалися у центральних і регіональних газетах, однією з яких була щоденна політична та економічно-літературна газета «Новий шлях». Її перший номер за редакцією приват-доцента Кам'янець-

Подільського державного українського університету Л. Білецького вийшов 11 червня 1919 р. Декілька місяців газета мала назву «Трудовий шлях», а з 23 листопада їй повернули початкову назву. Редактором перших 83 номерів газети був І. Косенко, а наступні 54 номери до друку готував С. Шишковський. Газета виходила до 10 липня 1920 р. Найактивнішими її донесувачами стали члени професорсько-викладацької корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету, а головною темою їх публікацій були проблеми українського національного відродження.

Так, доцент В. Степовий в статті «Культурний рух на Україні в часи революції», надрукованій у трьох грудневих номерах за 1919 р., відзначив високий рівень розвитку української культури «у славні часи кінця XVI та XVII століть, коли Україна несла світле знання Московщині та слов'янам Балканського півострова, маючи багато зразкових шкіл і немало учених людей». Водночас на початковому етапі Першої світової війни, відбувся занепад українського письменства та періодики, із-за суворої московської цензури кількість українських книг у Наддніпрянщині в 1915 р. зменшилася до 96, а в 1916 р. – до 16 назв. Утім із початком революції та активізацією політичного життя українська національна культура почала розвиватися: зростає кількість друкованих видань (газет, журналів, брошур і книг), пов'язаних з діяльністю товариств і політичних партій, окремих державних діячів та органів місцевого самоврядування; зростає кількість видавництва і товариств, розширилася їх географія; всупереч зростанню дорожнечі зріс попит на українську літературу, зокрема на праці М.Грушевського¹. В.Степовий досить точно відстежив процес виникнення українських початкових і середніх шкіл після лютневої революції 1917 р.: у березні відкрили першу українську гімназію в Києві, а восени у Катеринославі, Одесі, Харкові². Розвиток національної культури в добу Української революції гальмували нерозв'язане мовне питання, нестача необхідної навчальної літератури (підручників і посібників), особливо з історії України, брак викладацьких кадрів тощо. Вихід із ситуації автор статті вбачав у відкритті мережі університетів й інститутів (високо оцінював освітню і наукову діяльність Київського та Кам'янець-Подільського державних університетів), популяризації української книжки «Поширення українського друкованого слова, збільшення кількості шкіл усіх типів і поширення «Просвіт» сприяють зростанню національної свідомості народу, піднімають його культуру на один рівень з народами західної Європи»³.

У статті з нагоди 59-ї річниці скасування кріпацтва В.Степовий обґрунтував причину «панщини, кріпацтва, темряви, культурного занепаду й пригнічення людської гідності» українців, пов'язавши це ганебне явище з поразкою національно-визвольних змагань XVII-XVIII ст. і потраплянням українського селянства під прес «благородного дворянства, яке гнітило його ще дужче, ніж шляхта». Українське національне відродження В. Степовий пов'язував з іменами відомих культурних і громадських діячів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка та інших учасни-

ків Кирило-Мефодіївського братства – М. Костомарова та П. Куліша, діяльність яких чимало сприяла виданню імператором Олександром II маніфесту про скасування кріпацтва⁴. У статті «Сьогодні роковини початку Великої Російської Революції і визволення пригноблених націй» В. Степовий прослідкує зростання невдоволення українського громадянства вже в першій половині XIX ст., зокрема із-за зростання рівня його освіченості та свідомості, аж до вимог провести реформи. Реформи Олександра II початку 1860-х рр. пом'якшили ситуацію, але поразки польського повстання призвели до наростання реакції, внаслідок чого у 70-х рр. зросли опозиційні революційні настрої. Апогеем стала терористична акція – вбивство Олександра II, на що імператор Олександр III відповів репресіями і придушенням революційного руху. Ця спричинило подальшу консолідацію опозиційних сил, які з приходом до влади «інертного і апатичного» Миколи II вилилися в масові мітинги й демонстрації, пропаганду нових революційних ідей, поширення легальних і нелегальних видань. Прорахунки уряду в зовнішній та внутрішній політиці (аграрні проблеми, свавілля представників та органів вищої влади, зловживання місцевої адміністрації, поразка у війні з Японією та ін.) зумовили зростання громадської непокори, а відтак і революції 1905-1907 рр. Автор констатував, що з утворенням Державної Думи гостро постали національні проблеми, насамперед українське питання. Неорганізованість опозиційних сил, низький рівень освіченості та культури населення, більшість якого пов'язувало свої надії з іменем «доброго царя», допомогли російському уряду придушити революцію. Світова війна стала каталізатором революційних подій 1917 р. і не лише знищила мільйони молодих сил і мільярди грошей, але й примусила обивателя «повстати проти царського свавілля та скинути старий режим, який не задовольняв уже навіть праві кола». Автор статті був переконаний, що право на незалежне існування, яке народи імперії вистроїли в революції, «не замре навіть під натиском неминучої реакції»⁵.

Низку статей В. Степовий присвятив видатним діячам українського національного відродження. Так, вивчивши епістолярій М. Драгоманова, він дослідив процес поширення творів Т. Шевченка в країнах Західної Європи. За В. Степовим, у 1850-х рр. одним з перших окремі його твори переклав французькою Дюран. Повна ж франкомовна збірка творів Кобзаря, до якої увійшли також його біографія, три портрети, фотографії з могили поета і найвідоміші твори, вийшла друком завдяки зусиллям членів гуртка паризьких українців у 1911 р.⁶ Ознайомлення європейського загалу з українською поезією мало кращий результат для української держави, ніж усе те, що вона робила за кордоном до цього.

Автор розкрив діяльність М. Костомарова⁷ та В. Білозерського⁸ у Кирило-Мефодіївському товаристві та у петербурзькому українському гуртку, їх ініціативу з видання журналу «Основа», співробітниками якого були також відомі громадські діячі П. Куліш, О. Стороженко, Д. Мордовець та ін. Журнал мав, писав він, «величезне значення для нашого культурного та громадського життя і залишив глибокий слід в історії нашого відродження»⁹.

Окрему статтю В. Степовий присвятив видатному національно-культурному діячу Галицького Поділля І. Пулюю, який один із перших в регіоні підготував молитовник українською мовою, разом з П. Кулішем перекладав Біблію українською мовою, склав і опублікував україномовні книги з природознавства «Непропаща сила», «Нові і перемінні зірки», «Про тепло і роботу». Не обійшов увагою автор статті й громадську діяльність І. Пулюя, насамперед його допомогу галичанам-біженцям у роки світової війни¹⁰. В. Степовий проаналізував діяльність відомого українського громадського діяча О. Русова, який «працює своєю підготовляв ґрунт для українського національного та державного відродження», за що зазнав переслідувань царського уряду¹¹.

У березні 1920 р., напередодні річниці від дня народження Кобзаря, редакція газети «Наш шлях» надрукувала статті викладачів українського університету, присвячені поету. Так, приват-доцент М. Плевако у розвідці «Шевченко і критика» слушно вказав на недоліки вивчення творчого доробку поета: відсутність повної критичної біографії поета, брак повного академічного видання його творів з усіма їх варіантами та коментарями, недосконалість бібліографії творів, недостатнє вивчення мови й стилю поезії Кобзаря, форми й змісту окремих мотивів і запозичень його творів. Він високо оцінив творчість «національного генія», «його талант, глибокий ліризм, високу і благородну любов до рідного краю і навіть демократизм із нотками соціальними, все те, що не має нічого спільного ні з «галушками та гопаком», ні з «горілкою та хохляцьким патріотизмом»¹². А професор В. Біднов звернув увагу читачів на зацікавленість Т. Шевченка справою українізації церкви в Україні, що так було «потрібно для культурного відродження українського народу». Згадав листування поета з бакалавром Київської духовної академії Ф. Лебедінцевим щодо публікації його україномовної проповіді¹³. У номері газети за 25 квітня 1920 р. була опублікована доповідь «Шевченко та Біблія» приват-доцента Л. Білецького, виголошена на засіданні історико-філологічної секції наукового товариства університету 28 березня ц.р. У ній він намагався з'ясувати, по-перше, чи «переклади Біблії Шевченком є дійсно переклади чи щось інше», по-друге, як він ставився «до тексту Біблії щодо змісту, приховування окремих мотивів, ідей та стилю оригіналу»¹⁴.

Оригінальну статтю «Шевченко й Лисенко» опублікував лектор університету М. Грінченко, в якій намагався «показати інтерпретацію Шевченка музикою Лисенка, тобто в яких формах музичних і якими засобами ілюстрував композитор поезії геніального поета народного, не виключаючи, звичайно, і деяких порівнянь загальноестетичного характеру»¹⁵. Творчість українського композитора автор проаналізував у контексті головних тенденцій української національної музики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Відзначив, що ліричні та епічні компоненти найбільш яскраво виражені в музичному творі М. Лисенка «До «Кобзаря» Т. Шевченка»: «Музика до Кобзаря є цілим відділом у творчості Лисенка і вимагає не випадкових заміток критично-музичного характеру, а послідовного музично-естетичного розбору». Автор статті відзначив також музичну інтерпретацію М. Лисен-

ком історичних поем Т. Шевченка «Гайдамаки», «Іван Підкова» та «Іван Гус»¹⁶.

М. Плевако цікавився постаттю М. Костомарова, одного з керманців національного відродження XIX ст., його знайомством у роки навчання в Харківському університеті з відомими українськими письменниками А. Метинським, Г. Квіткою, П. Гулаком-Артемівським, що «не могло не мати впливу на його симпатії до українського народу, любов до літератури та української мови». Він також високо оцінював участь історика в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, яке мало на меті, скасування кріпацтва на Україні і в Росії, пропаганду ідей волі й братерства серед слов'ян, утворення федеративної спілки слов'янських народів». Як репрезентант народницької історіографії М. Костомаров «писав на теми рідної історії, перекладав народні пісні зі слов'янських мов та романтичного характеру поезії європейських поетів, особливо Байрона»¹⁷.

У статті «Український театр і Марко Кропивницький» М. Плевако розглянув становлення нового українського театру. Він стверджував, що скасування української автономії другої половини XVIII ст. негативно відбилося на розвитку національної культури й занедбало освіту, літературу і драматургію. Відновлення українського театру, що розпочалося на початку XIX ст., він пов'язував з літературною діяльністю І. Котляревського, М. Гоголя, К. Тополі, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка, Т. Шевченка. Відтак після занепаду українського театру в першій половині XIX ст. (в 60-70-х роках) «з'явилася потреба українців в театрі», який був «дужим громадським та національним чинником»¹⁸. Початком нового українського театру під керівництвом М. Кропивницького він вважав 80-ті рр. XIX ст. «драматургом етнографічного напрямку», який перейшов до реалізму і «почав показувати народне життя в дійсному вигляді на тлі приватних побутово-соціальних обставин», чим значно розширив межі драматичної творчості, намітив і розробив нові теми¹⁹. Творчість і громадську діяльність М. Кропивницького, зокрема його участь в організації театру в Кременчузі в 1881 р., досліджував також М. Грінченко²⁰.

У статті «Іван Нечуй-Левицький. 1838–1918» М. Плевако проаналізував роль видатного письменника в українському культурному русі XIX ст., формування його світогляду під впливом журналу «Основа», що «розворушив був українські питання та викликав і відбив у собі тодішній національний рух». У 1903 р., на святкуванні ювілею його літературної діяльності учасники провели маніфестацію та ухвалили резолюцію про звільнення української літератури і мови від обмежень Валугівського циркуляру й Емського указу. М. Плевако наголосив, що творчий доробок письменника «сягає в саму глибочінь народного життя, ...особливо виразно виявляв нові реформи 1861-го р., соціально-економічні обставини життя різних верств українського населення та підкреслював суспільно-національні течії кожної доби»²¹.

В одній зі статей М. Плевако звернувся до видавничої діяльності Б. Грінченка, його боротьби з цензурою, що «забороняла майже кожну його книжку». Мешкаючи у Києві з 1902 р., Б. Грінченко редагував першу щоденну газету «Громадська думка» та очолював редакцію журналу «Нова громада», а у 1906–1907 рр. взяв участь у заснуванні й був головою київського товариства «Просвіта». Автор вважав, що в історії розвитку української національної ідеї помітну роль зіграли ідеї Б. Грінченка²². М. Плевако познайомив читачів з літературною, музичною і громадською діяльністю поета-перекладача і композитора П. Ніщинського, зокрема відзначив його участь у літературно-музичному гуртку в Єлизаветграді, де той співпрацював з М. Кропивницьким, І. Тобілевичем, М. Садовським і П. Саксаганським²³.

Перебуваючи навесні 1920 р. у відрядженні в Чехословаччині та Австрії, приват-доцент Д. Дорошенко зміг опублікувати в газеті «Наш шлях» єдину статтю, присвячену П. Дорошенку. Висвітлюючи його громадську та культурницьку діяльність, автор відзначив, що той зібрав одну з найбільших в Україні приватних бібліотек і мав чималий особистий архів, в якому зберігалися автографи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гоголя, оригінали гетьманських універсалів з їх автографами. Найбільшим внеском П. Дорошенка в справу національного пробудження були його мистецтвознавчі та історичні студії в журналі «Киевская старина» та участь в організації національного музею В. Тарновського в Чернігові та ін.²⁴.

Чимало статей викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, опублікованих у газеті «Наш шлях», висвітлювали події заключного етапу національного відродження, що співпав з Українською революцією 1917–1921 рр. Так, професорський стипендіат кафедри української літератури С. Якимович розмістив у газеті некролог з приводу смерті ректора і доцента Київського державного українського університету, відомого громадського діяча й науковця Ф. Сушицького. Він високо оцінив його громадської діяльності, зокрема участі в роботі Генерального Секретаріату освіти з відбудови української національної школи, організації Київського українського народного університету та Київського педагогічного інституту, управління Департаменту вищої та середньої школи при Міністерстві освіти, а також у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету²⁵.

У статті «Про демократію» професор В. Віднов звернув увагу на сутність і функціональність законодавчої та виконавчої влад, їх роль у процесах українського державотворення. Зокрема, він назвав низку принципів, практична реалізація яких сприяла б розвитку демократії в українському суспільстві: мінімізація бюрократичного апарату, рівний доступ багатих і бідних до владних структур, а також створення міцного середнього класу населення. Крім того, автор статті аналізував ситуацію, що склалася в українській церкві від початку революції в 1917 р., насамперед вороже ставлення «чорносотенного» духовенства до національного руху, безкомпромісно критикував діяльність єпископа Подільського та Брацлавського Пімена,

який не виконував наказів Директорії і не визнавав автокефалії української православної церкви²⁶.

Приват-доцент П. Клепацький у статті «До українсько-польських відносин» високо оцінив перспективу потенційної співпраці України з Польщею, яка у повосенний період шукала союзників «на українському та білорусько-литовському сході». Можливість такого розвитку подій на Сході Європи була, на його переконання, зумовлена тим, що «Німеччина ще не повалена і що через декілька десятиліть вона відновиться у своїй великодержавності; тоді перший удар, безперечно, припаде на Польщу... і трудно сподіватися, що вона устоїть». Тому обом державам вигідно співпрацювати у справі зміцнення власних кордонів і забезпечення тилів²⁷.

Отже, в роки Першої світової війни й наступних подій Української революції безпартійна газета «Наш шлях», що видавалася громадськими діячами у Кам'янці-Подільському впродовж 23 листопада 1919 – 10 липня 1920 рр., стала трибуном українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст. Кожен їх номер інформував освічене громадянство про різнопланові події і явища, пов'язані з поширенням масового національного самоусвідомлення, піднесенням національного руху й розвитком усіх галузей культурного життя українців.

Примітки

1. Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції / В. Степовий // Наш шлях. – 1919. – 4 грудня. – Ч.10. – С. 1.
2. Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції / В. Степовий // Наш шлях. – 1919. – 7 грудня. – Ч.12. – С. 1.
3. Степовий В. Культурний рух на Україні в часи революції / В. Степовий // Наш шлях. – 1919. – 11 грудня. – Ч.15. – С. 1.
4. Степовий В. 19 февраля / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 3 березня. – Ч.43. – С. 4.
5. Степовий В. Сьогодні роковини початку Великої Російської Революції і визволення пригноблених націй / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 12 березня. – Ч.50. – С. 1-2.
6. Степовий В. Французький переклад Шевченка / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 12 березня. – Ч.50. – С. 4.
7. Степовий В. Пам'яті Н.І. Костомарова / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 21 квітня. – Ч.78. – С. 1-2.
8. Степовий В. В.М. Білозерський / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 4 березня. – Ч.44. – С. 4.
9. Там само.
10. Степовий В. Пам'яті Івана Пулюя / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 4 лютого. – Ч.20. – С. 2.
11. Степовий В. Пам'яті О.О. Русова / В. Степовий // Наш шлях. – 1920. – 20 лютого. – Ч.34. – С. 4.
12. Плевако М. Шевченко і критика / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С. 2-3.; Плевако М. Шевченко і критика / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С. 2-4.

13. Біднов В.Т. Шевченко та справа українізації церкви / В.Т. Біднов // Наш шлях. – 1920. – 10 березня. – Ч.49. – С. 3-4
14. Білецький Л. Шевченко і Біблія / Л. Білецький // Наш шлях. – 1920. – 25 квітня. – Ч.82. – С. 4
15. Грінченко М. Шевченко й Лисенко / М. Грінченко // Наш шлях. – 1920. – 9 березня. – Ч.48. – С. 3-4.
16. Там само.
17. Плевако М. Микола Костомаров (1817-1885) / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 21 квітня. – Ч.78. – С. 3.
18. Плевако М. Український театр і Марко Кропивницький / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 22 квітня. – Ч.79. – С. 2-3.
19. Плевако М. Український театр і Марко Кропивницький / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 8 травня. – Ч.88. – С. 3-4.
20. Грінченко М. Марко Лукич Кропивницький / М. Грінченко // Наш шлях. – 1920. – 24 квітня. – Ч.81. – С. 1.
21. Плевако М. Іван Нечуй-Левицький. 1838-1918 / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 7 квітня. – Ч.70. – С. 2-3
22. Плевако М. Борис Грінченко (1863-1910) / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 6 травня. – Ч.86. – С. 1-3
23. Плевако М. Петро Ніщинський / М. Плевако // Наш шлях. – 1920. – 17 березня. – Ч.53. – С. 4.
24. Дорошенко Д. Пам'яті П.Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Наш шлях. – 1920. – 9 травня. – Ч.89. – С. 1.
25. Якимович С. Ф.П. Сушицький (некролог) / С. Якимович // Наш шлях. – 1920. – 17 квітня. – Ч.75. – С. 1.
26. Біднов В. Про демократію / В. Біднов // Наш шлях. – 1919. – 25 листопада. – Ч.2. – С. 1-2.
27. Клепацький П. До українсько-польських відносин / П. Клепацький // Наш шлях. – 1919. – 4 грудня. – Ч.10. – С. 1-2.

Резюме

В статтє провoдитєся истoчникoвeдчeский aнaлиз пoдoльскoй гaзeтє «Нaш путь» чeрeз пpизмy oсвeщeния нa ee стpаницaх пpeпoдaвaтeлєми Кaмeнeц-Пoдoльскoгo гoсyдapствeннoгo yкpaинскoгo yнивeрситeтa пpоблeм yкpaинскoгo нaциoнaльнoгo вoзрoждeния.

Ключeвыe слoвa: гaзeтa, «Нaш путь», Кaмeнeц-Пoдoльский гoсyдapствeнный yкpaинский yнивeрситeт, стaттєя, пyбликaция.

Одержано 10 жовтня 2012 р.

СПЕЦИФИКА АНЕКДОТА КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА

В статье выделяются особенности анекдота как исторического источника. Автор обращает внимание на такие черты анекдота как принадлежность к трем типам источника (устному, письменному, электронному), анонимность, субъективизм и др. Делается акцент на то, что анекдот информативен в двух аспектах: фактографическом и аксиологическом. Также в статье рассматривается проблема интерпретации исторического анекдота современными исследователями.

Ключевые слова: анекдот, исторический источник, нарратив.

При изучении древней и, отчасти, средневековой истории исследователь сталкивается с узостью источниковой базы, как в видовом, так и в количественном отношении. Напротив, для специалистов в новой и, особенно, новейшей истории встает проблема отбора источников. Значительное видовое разнообразие, а также большое количество источников каждого вида приводят к тому, что ученый далеко не всегда может изучить все источники по проблеме, вынужден отказываться от работы с некоторыми из них или даже – от отдельных их видов. Если историки, специализирующиеся в древней и средневековой истории, рассматривают изучение нарративов (повествовательных источников) в качестве важного и неотъемлемого компонента исследования, то специалисты в поздних периодах подходят к их привлечению в исследованиях, мягко говоря, более осторожно. Одним из источников нового и новейшего времени, долго выпадавшего из внимания ученых, является анекдот, который часто совершенно незаслуженно воспринимается исследователями в качестве «несерьезного», малоинформативного источника. Отсюда, с одной стороны, анекдот редко используется в исторических построениях, с другой, – его историография весьма скудна.

Восприятие научным сообществом анекдота как малоинформативного исторического источника привело к тому, что ему посвящено небольшое количество исследований. Тем не менее, попытаемся провести краткий историографический обзор работ, в которых изучается феномен анекдота. Первое, что бросается в глаза при изучении историографии проблемы, так это явный дисбаланс между историческими и филологическими исследованиями этого фольклорного явления. Подавляющее большинство исследований различных аспектов анекдота проведено филологами. Сделано это как на уровне монографий и статей, так и диссертаций. Нам известно порядка сорока диссертаций, защищенных в России на соискание ученой степени доктора и кандидата филологических наук. В них рассматриваются различные лингвистические, структурные, грамматические и прочие особенности анекдота, а также его понятие и специфика как малого фольклорного жанра. Однако с точки зрения источникововедения их практическая ценность незначительна.

Среди монографических исследований анекдота, проведенных филологами, особый интерес представляет книга Е.К. Никаноровой. В ней рассматривается комплекс вопросов не только литературоведческого, но и источниковедческого характера. В качестве задач своей работы она определила осмысление жанра исторического анекдота в соотношении со смежными литературными формами, анализ исторических анекдотов о Петре Великом, изданных (или собранных) в XVIII в., выявление круга их источников, определение отличительных признаков историко-биографического анекдота в сравнении с анекдотом бытовым¹. Интерес с точки зрения источниковедения анекдота представляют книги Е. Курганова. В одной из них не только опубликован ряд анекдотов конца XVIII – начала XIX в. но и дан им качественный комментарий². А в трех работах монографического характера исследованы различные аспекты анекдота как литературного жанра³.

Философов, культурологов и психологов также интересует проблема анекдота как культурного феномена⁴. В диссертации психолога Е.А. Копыловой достаточно четко проводится мысль, что анекдот является источником изучения ментальности определенных национальных и социальных групп⁵.

Среди историков проблема анекдота, к сожалению, только на уровне статей поднималась в работах А.Е. Чекуновой⁶ и С.А. Мезина⁷. При этом внимание названных ученых было сконцентрировано на анекдотах о Петре I и Екатерине II.

В 2006 г. Н.В. Смирновой была защищена первая (и, насколько нам известно, к настоящему времени единственная) диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, в которой анекдот целенаправленно использовался в качестве исторического источника⁸. Целью её исследования стало установление «информативных возможностей такого источника как «Подлинные анекдоты о Петре Великом» Я.Я. Штелина для изучения распространенных в среде российского дворянского сословия в середине – второй половине XVIII в. представлений о деятельности Петра I и событиях его времени»⁹.

Таким образом, проведя обзор историографии, мы с сожалением вынуждены констатировать, что многие вопросы, связанные с изучением анекдота, остаются до настоящего времени либо малоизученными, либо неизученными вовсе. К числу практически неизученных относится и проблема выделения специфических черт анекдота как исторического источника.

Целью данной работы является выделения специфических черт анекдота как исторического источника.

По нашему мнению, анекдот обладает совокупностью следующих специфических черт:

1. С точки зрения типологии (а критерием ее является способ хранения, кодирования информации) он как исторический источник обладает, как минимум, двойственной сущностью. Поскольку представляет собой фольклорное явление, его можно отнести к источникам устного типа. С другой стороны, анекдоты публиковались и публикуются. Это означает, что из уст-

ного источника они превращаются в письменные. Опубликование анекдота означает его фиксацию. Однако напечатанный он может быть реанимирован вновь в устную форму, если читатель находит его интересным, актуальным и рассказывает кому-либо.

В XX в. появился и в XXI в. получил колоссальное распространение еще один способ хранения информации – цифровой, компьютерный, электронный. Таким образом, можно говорить о существовании еще одного типа источника – электронного. Очевидно, что анекдот может быть отнесен не только к устному, письменному, но и электронному типу источника. Учитывая распространение компьютерных технологий, все большее количество анекдотов переводится в цифровую форму и «перекочевывает» на просторы Интернета.

В данной ситуации возникает вполне закономерный для профессионального историка, привыкшего доверять письменным источникам или материалам, имеющим вполне конкретные ссылки на источники, вопрос о корректности использования в научных исследованиях анекдотов из Интернета. Мы полагаем, что ссылки на анекдоты, опубликованные в Интернете корректны, даже если на сайте отсутствуют указания на первоисточник, откуда они изначально были взяты. Дело в том, что «Интернет оказался для анекдота идеальной средой, которая позволяет сохранять тексты в полной неприкосновенности, не меняя при этом характер и природу анекдота»¹⁰.

2. Одной из особенностей анекдота является анонимность. Даже если доподлинно известен автор того или иного сюжета, анекдот все равно анонимен. После своего рождения он существует сам по себе и является плодом коллективного творчества рассказчиков, передающих его из уст в уста. При этом подлинный автор анекдота уже не в состоянии повлиять на дальнейшую жизнь своего творения. Более того, претензии кого-либо на авторство той или иной истории воспринимаются окружающими со скепсисом.

3. Следующей специфической чертой анекдота является его вариативность, растущая из фольклорных корней. Е. Курганов верно подметил, что «как фольклорный жанр анекдот просто не может иметь канонического текста»¹¹. По этой причине нередко один и тот же сюжет дошел до нас в нескольких разных вариантах.

Анекдот в отличие от летописей, художественных, публицистических произведений и прочих нарративных источников, не просто существует в своеобразной герменевтической реальности, а функционирует в ней. Писатель после публикации произведения, как правило, не может изменить реальность в нем созданную, но конкретный анекдот, находясь в рамках фольклорного жанра, может меняться в продолжение неопределенного времени. Даже если он был опубликован, это не означает его абсолютно жесткой фиксации. Любой человек, прочитавший анекдот, имеет полное право вновь придать ему жизнь устного произведения, внося свои коррективы и интерпретации.

4. Важной особенностью анекдота является его неподцензурность, неподконтрольность власти. Каким бы ни был политический режим, каким

бы ни было государственное устройство, он всегда автономен от них, его невозможно загнать в какое-то угодное правящей элите русло. Попытки распространения «официальных» анекдотов, также как и абсолютного контроля над анекдотом народным всегда обречены на провал. Таким образом, анекдот отражает именно общественное сознание определенного исторического периода, а не государственную идеологию того же времени.

5. Анекдот является нарративным, следовательно, в значительной степени субъективным историческим источником. Каждый отдельно взятый анекдот отличается, как правило, намеренно гипертрофированным, искаженным восприятием действительности, он целенаправленно ориентирует слушателя на желаемое рассказчиком восприятие описываемой ситуации или действующих лиц. При этом совокупность анекдотов, функционирующих в определенное время в определенной социальной среде, позволяет составить представление о специфических чертах ментальности конкретного общества. В основе анекдота лежит «предубежденный взгляд, свойственный социальной, этнической группе или классу», «анекдот способен выявить глубинный уровень массового сознания, образ мира, присущий определенному этносу, то есть его ментальность»¹².

6. Как правило, в анекдотах мы имеем дело с реализацией вымысла, передаваемого в традициях фольклорного нарратива. Эту особенность необходимо учитывать при анализе конкретного материала. В ряде случаев в анекдоте форма доминирует над содержанием. Для рассказчика и слушателей анекдота важна не его фактическая достоверность¹³ (хотя обычно в основе сюжетов лежат случаи из реальной жизни), а то, из-за чего собственно анекдот и привлекателен – ирония, юмор, сатира. Вымысел является органичной составляющей анекдота, но он имеет целью не искажение фактов действительности, а подачу материала в той форме, которая может заинтересовать слушателя. При этом анекдот «претендует на несомненную достоверность (хотя бы и психологическую) – на то, что он реальный случай из жизни или характерная черта нравов. При всей своей невероятности анекдот доказывает свою максимальную правдоподобность»¹⁴.

7. Социокультурным пространством, средой, в которой возник и изначально функционировал анекдот, являлся город. Анализ материалов, собранных в ходе многочисленных фольклорных экспедиций позволяет утверждать, что комплекс анекдотов характерен для городских, а не сельских поселений дореволюционного периода истории России. Массовое проникновение анекдота в деревню происходит в XX в. после Столыпинской аграрной реформы, по мере усиления миграционных процессов, проведения советской «культурной революции» и т.д. Следует обратить внимание и на такой момент, что для сельского фольклора XVIII – начала XX в. более характерен такой малый юмористический жанр как частушка.

Применение метода контент-анализа при анализе комплекса анекдотов нового времени также приводит к выводу, что понятия в них встречающиеся, характерны именно для городской, а не сельской культурной среды.

В целом все исследователи анекдота единодушны во мнении, что он представляет собой жанр городского фольклора. Так, Е. Курганов пишет: «Анекдот – жанр городского фольклора; отсюда вытекает его динамичная, компактная форма, определяемая ускоренным темпом городской жизни, прямым действием которого является отбрасывание деталей, повторяющихся действиям, побочных характеристик и мгновенное выделение сюжетного нерва происшествия»¹⁵. Тем самым ученый приходит к выводу, что сама форма анекдота свидетельствует о его принадлежности к городскому фольклору.

М.С. Каган конкретизирует социальную среду функционирования анекдота. Авторы, рассказчики и слушатели анекдота – это не просто горожане, а представители интеллигенции: «анекдот – это городской фольклор, создаваемый и функционирующий в среде демократической городской интеллигенции»; «Анекдот есть порождение городской культуры Нового времени, и не пролетарских и люмпенских ее низов, а интеллектуальной элиты, которую в России называют «интеллигенцией»¹⁶.

Несомненно, место проживания и внешние условия жизни оказывают влияние на склад мышления, ментальность, культуру в целом. Жизнь в городе всегда была и остается более интенсивной, чем в деревне. История свидетельствует, что горожане изначально отличались более высокой мобильностью. Даже пространственно-временное восприятие у жителей города и деревни в значительной мере различалось. Как известно, часы появились в городах и играли в жизни горожан серьезную роль, а крестьяне долго продолжали мыслить такими категориями, как время суток и сезон.

8. Информативность анекдота включает в себя два аспекта: фактографический и аксиологический. Ценность анекдота как источника получения фактической информации – невелика (исключение составляет, пожалуй, лишь история повседневности). Обусловлено это, во-первых, его формой, вытекающей из особенностей фольклорного жанра (по объему история не должна быть большой, иначе внимание слушателей рассеивается, и они просто перестают слушать), а, во-вторых, тем, что его авторы часто не владели соответствующей фактической информацией. Кроме того, они не ставили целью отразить что-либо «полно» и «объективно». Отсюда и то, что в некоторых случаях информация фактического характера, содержащаяся в анекдотах, неполна, ошибочна и не соответствует действительности.

Большую ценность для исследователя представляет аксиологический, оценочный аспект информативности анекдота, позволяющий выявить отношение социальной группы, где данный жанр фольклора получил распространение, к историческим персонажам, а также различным явлениям действительности. В.В. Кабанов верно отмечает, что «анекдот – это источник не факта, а сути эпохи, той или иной исторической личности, отношения народа к тем или иным историческим событиям»¹⁷.

Через анекдот в большей степени, чем через законодательно-нормативные, делопроизводственные, статистические и ряд иных видов источ-

ников, возможно познание «другого». Он представляет собой весьма качественное связующее звено между коллективным творцом исторического источника и, опосредованно через историка, человеком настоящего. Не стоит забывать и то, что «анекдот – это форма реагирования на некое сообщение, это историческая или просто логико-психологическая (случай) аналогия, ассоциация, заключающая в себе определенную концепцию события»¹⁸, а также «внеинтеллектуальная форма рефлексивного отношения к миру»¹⁹.

Таким образом, использование анекдота в качестве источниковой базы наиболее эффективно тогда, когда ученый пытается постигнуть ментальность изучаемого общества в целом или отдельного социального слоя, стремится понять «человека прошлого», его замысел, установки, идеи, которые он вкладывал при создании анекдота.

9. Анекдот позволяет проникнуться духом изучаемой эпохи. При этом нужно помнить, что отражение действительности фольклорными источниками происходит не только в результате целенаправленных усилий их создателей, но и часто вне воли и вне сознания создателя произведений²⁰.

При анализе анекдота возникают интерпретационные проблемы. Даже при личном общении люди далеко не всегда понимают друг друга, чего уж говорить о том, когда общение опосредовано через исторический источник. Соответственно актуальным является вопрос, верно ли ученый-историк сумел декодировать информацию, заложенную в источнике, правильно ли он ее интерпретировал.

Не всегда наш современник видит именно тот смысл, который вкладывали в анекдот люди эпохи, в которой он был создан и циркулировал. Ведь одной из особенностей анекдота является (и являлась) некая недоговоренность, намек, который должен понять и оценить слушатель. Именно в этой недосказанности, необходимости самостоятельного «додумывания» и заключается нередко «соль» анекдота. Через века, да и через десятилетия, распознать истинное значение, вложенное создателями анекдота в свое творение, порой достаточно сложно. Например, молодому поколению наших современников часто просто непонятны анекдоты, в которых обыгрываются проблемы дефицита, запрета каких-либо (как правило, политических) тем. Однако во времена, когда эти анекдоты были в ходу, смысл их был вполне доступен не только взрослым, но и детям.

Историк, изучающий анекдот, вынужден решать интерпретационную проблему в несколько этапов.

Во-первых, нужно определить время возникновения анекдота (или их определенной совокупности), установить социальную среду, в которой он возник и функционировал.

Во-вторых, учитывая особенности ментальности соответствующей социальной среды в соответствующую историческую эпоху, выявить, что именно хотел рассказчик анекдота донести своим современникам-слушателям, какую мысль, идею хотел выразить, в чем заключалась «соль» анекдота, а также его поверхностные и глубинные смыслы.

В-третьих, историк должен интерпретировать анекдот языком современности таким образом, чтобы не исказить смысл, заложенный человеком прошлого и высказанный языком прошлого. При этом исследователь должен рассматривать любое явление с двух точек зрения, а именно: с позиции современника изучаемой эпохи и с позиции человека своей эпохи.

Завершая статью, отметим, что анекдот является уникальным историческим источником. В системе других источников он занимает особое место, о чем свидетельствуют его специфические черты, отличающих его от всех прочих видов исторических источников. Во-первых, с точки зрения типологии, анекдот может быть отнесен одновременно к трем типам источников (устным, письменным, электронным). Во-вторых, анекдот анонимен. В-третьих, для него свойственна вариативность. В-четвертых, анекдот неподцензурен и неподконтролен власти. В-пятых, анекдот субъективен, но совокупность комплекса анекдотов определенного исторического периода позволяет составить представление о специфических чертах ментальности конкретного общества. В-шестых, часто в анекдоте форма доминирует над содержанием. В-седьмых, изначально анекдот – жанр исключительно городского фольклора. В-восьмых, информативность анекдота как исторического источника следует рассматривать в двух аспектах: фактографическом и аксиологическом. При этом фактографическая ценность анекдота низкая, а вот аксиологический аспект информативности анекдота представляет существенную ценность в плане изучения ментальности. Анекдот позволяет выявить оценочные суждения, отношение «другого» – человека прошлого – представителя определенной социальной группы к различным историческим персонажам и явлениям исторической действительности, понять замысел, установки, идеи, которые имели место при создании анекдота, выявить особенности менталитета группы-носителя анекдота. Наконец, в-девятых, анекдот позволяет ощутить дух изучаемой эпохи, однако, исследуя анекдот, историк постоянно сталкивается с интерпретационной проблемой. В конечном итоге, ученый должен интерпретировать анекдот языком современности таким образом, чтобы не исказить смысл, заложенный человеком прошлого и высказанный языком прошлого.

В целом анекдот является интересным историческим источником, несущим ценную информацию ментально-аксиологического характера, но при этом требующим серьезной подготовки исследователя и умения вести кропотливую интерпретационную работу.

Примітки

1. См.: Никанорова Е.К. Исторический анекдот в русской литературе XVIII века. Анекдоты о Петре Великом/Е.К.Никанорова. – Новосибирск, 2001. – С. 7, 10.
2. См.: Русский литературный анекдот конца XVIII – начала XIX века / Вст. ст. Е. Курганова; сост. и примеч. Е. Курганова и Н. Охотина. – М., 2003.

3. См.: Курганов Е. Анекдот как жанр / Е.Курганов. – СПб., 1997; он же. Похвальное слово анекдоту. – СПб., 2001; он же. «Анекдот – Символ – Миф». Этюды по теории литературы. – СПб., 2002.
4. См.: Анекдот как феномен культуры: Материалы круглого стола 16 ноября 2002 г. – СПб., 2002.
5. См.: Копылькова Е.А. Анекдот как средство переживания национальной идентичности: На материале анализа еврейских анекдотов: Дис... канд. психологич. наук. – М., 2006.
6. См., напр., Чекунова А.Е. Исторический анекдот в России: Анекдоты о Петре I и его шуте Балакиреве / А.Е.Чекунова // Отечество: Краеведческий альманах. – М., 1997; она же Анекдоты Якоба Штелина о Петре I: К вопросу о добросовестности собирателя и составителя // Немцы в России. – СПб., 1998; она же. Появление исторического анекдота в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2; она же. Российский исторический анекдот екатерининской поры // Вопросы истории. – 1998. – № 4 и др.
7. См., напр., Мезин С.А. Анекдоты о Петре Великом как явление русской историографии XVIII в./ С.А.Мезин // Историографический сборник. – Вып. 20. – Саратов, 2002.
8. См.: Смирнова Н.В. Подлинные анекдоты о Петре Великом Я.Я. Штелина как источник для изучения деятельности Петра 1 и его времени: Дис... канд. ист. наук. – М., 2006.
9. Там же. – С. 21.
10. Курганов Е. Похвальное слово анекдоту. – СПб., 2001. – С. 9.
11. Там же. – С. 13.
12. Анашкин Г. Анекдот как концентрированное выражение ментальности / Г. Анашкин // А.С. Пушкин и российское историко-культурное сознание. Провинциальная ментальность России в прошлом, настоящем и будущем: Третья Международная конференция по истории психологии российского сознания. – Самара, 1999. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 21-22.
13. В.Э. Вацуро отмечал: «Анекдот становится в одном ряду с другими историческими источниками, только центр тяжести переносится с фактической на психологическую достоверность события» (Новоявленный автограф Пушкина / Подг. текста. статья и комментарии В.Э. Вацуро, М.И. Гиллельсона. – М., 1968. – С. 72).
14. Курганов Е. «Анекдот – Символ – Миф». – С. 40.
15. Он же. Похвальное слово... – С. 130. Также см.: Прохоренко Л.Е. Образ автора: автопортрет в анекдоте // Анекдот как феномен культуры: Материалы круглого стола 16 ноября 2002 г. – СПб., 2002. – С. 99; Тульпе И.А. Анекдот как антидот для отравленных жизнью // Там же. – С. 133.
16. Анекдот как феномен культуры: Материалы ... – С. 5, 54.
17. Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества. Курс лекций / В.В.Кабанов. – М., 1997. – С. 356.
18. Курганов Е. Анекдот как жанр. – С. 17.
19. Орнатская Л.А. Анекдот и жизнь / Л.А.Орнатская // Анекдот как феномен культуры: Материалы круглого стола 16 ноября 2002 г. – СПб., 2002. – С. 92.
20. Пропп В.Я. Поэтика фольклора / В.Я. Пропп // Фольклор и действительность: избранные статьи. – М., 1976. – С. 69.

Summary

In the article the features of the anecdote as a historic source. The author pays attention to such features of the anecdote as belonging to three types of source (oral, written, electronic), anonymity, subjectivity, etc. Focuses on the fact that the anecdote is informative in two aspects: factual and axiological. Also in the article considers the problem of interpretation of historical anecdote modern researchers.

Key words: anecdote, historical source, narrative.

Одержано 18 жовтня 2012 р.

УДК 930.2(477.43-25)(092)

І.В. Паур

ВИДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ФОТОЛИСТІВКАХ Г. ШПІЗМАНА

У статті аналізуються серії документальних листівок з видами міста Кам'янець-Подільського, видані Г. Шпізманом на початку 1900-х рр.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Г. Шпізман, документальна фотографія, листівка, серія.

Розширення джерельної бази та використання раніше незадіюваних історичних джерел є однією з характерних рис розвитку сучасної історичної науки. Тривалий час усі зображальні джерела випадали з поля зору дослідників, або сприймалися як доповнення, ілюстрація до писемних джерел. Важливе місце з-поміж зображальних джерел займають видові фотолистки (документальні листівки) – один з різновидів ілюстрованих поштових карток, в основі зображення яких фотографії (портрети, фотознімки різних подій, види міст і місцевостей, окремих історичних та архітектурних пам'яток) тощо. Чималий масив фотолистівок з видами окремих українських міст кінця XIX – початку XX ст. був перевиданий упродовж останніх десятиріч¹, зокрема, це стосується й адміністративного центру Поділля – м. Кам'янець-Подільського, інтерес до історії і культури якого помітно зріс на початку 2000-х років. Саме свідченням цього є видання змістовних досліджень Р. Круль, М. Петрова, О. Пламеницької та ін., активна музейно-виставкова діяльність в місті з використанням фотоматеріалів тощо. Остання обставина зумовлює особливу значущість для проведення реставраційних робіт, дослідження документальних листівок з видами Кам'янець-Подільського, що достовірно віддзеркалюють зовнішній вигляд міста наприкінці XIX – на початку XX ст.

У пропонованій статті, на підставі вивчення документальних листівок з видами м. Кам'янець-Подільського із фондів і музейної колекції НІАЗ «Кам'янець», відділу естампів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-

Петербургу), колекції історико-культурологічного Подільського Братства (м. Кам'янець-Подільський) та приватних зібрань, проведена атрибуція й аналіз окремих серій документальних листівок з видами Кам'янця-Подільського, виданих Г. Шпізманом на початку 1900-х рр., визначений їх інформаційний потенціал.

У 1890-х рр. в Росії дозволили друк фотолистівок приватним підприємцям, а фотографи отримали право використовувати свої світлини як поштові листівки. Вони здебільшого видавалися в Москві, Санкт-Петербурзі, в губернських центрах, інколи за кордоном². Так, в адміністративному центрі Подільської губернії м. Кам'янці-Подільському визначилося коло підприємців-видавців ілюстративних листівок: власник фотомайстерні – М. Грейм³, паперового магазину – Г. Шпізман⁴, книжкового – Д. Лахманович⁵, канцелярських товарів – Варгафтіг⁶, видавець В. Вінярський⁷.

Зростання попиту на поштові листівки підказало підприємливому власникові магазину паперових (канцелярських) товарів Г. Шпізману* можливість заробити на їх випуску. До реалізації цієї ідеї він приступив на початку 1900-х років, розпочавши друкувати листівки з видами Кам'янця-Подільського технікою фототипії у вигляді оригінальних відбитків. Вони передавали видові сюжети з вищою чіткістю, ніж ті, які видавалися технікою хромолітографії, а тому у видавців відпала необхідність залучати для отримання друкарських клішенімецьких фахівців із Баварії та Саксонії.

Якщо оригінальні фотографічні листівки, з незначним накладом мали глянцеве покриття і за їх друку фотографії проявлялися безпосередньо на бланк листівки, то фототипічні листівки не мали глянцевого покриття і в основі їх зображення були фотографії, видані способом фотомеханічного друку. Тираж таких листівок сягав 15000 відтисків⁸. Часто фототипічні листівки фарбувались від руки, але, зазвичай, це були карточки, надруковані способом трикольорової фототипії⁹.

В основі лицьової сторони листівок Г. Шпізмана, з-поміж яких можемо виділити сім серій, чорно-білі фотографії видів м. Кам'янця-Подільського, виготовлені за негативами М. Грейма. Він вперше розпочав широку популяризацію міста шляхом видання листівок за допомогою фотоофсетного друку і його фотографії відзначалися високим художнім виконанням. М. Грейм і його фотодрукарня відіграли значну роль у популяризації історичних пам'яток архітектури стародавнього Кам'янця-Подільського. Цінність його світлин полягала в тому, що він розпочав фотографувати види Кам'янця в 1865 р., ще до того, як відбулась їх перебудова 1874-1875 рр. Упродовж 1889-1914 рр. М. Грейм організував 23 видання видів міста і архітектурних пам'яток, зокрема: «Види Кам'янця-Подільського», два видання поштових листівок¹⁰.

* Григорій Моїсевич Шпізман народився у 1858 р. в єврейській родині в м. Ямполі Подільської губернії. Початкову освіту отримав у двокласному тамтешньому міському училищі. Згодом переїхав до губернського центру, де одружився і проживав із сім'єю в будинку Вайнбаума, №4.

Систематизуючи документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського, виданих Г. Шпізманом, найбільш доцільно використати таку тематичну класифікацію: 1) загальні види; 2) передмістя; 3) Кам'янецька фортеця; 4) навчальні заклади; 5) культові споруди; 6) громадські споруди; 7) об'єкти інфраструктури; 8) архітектурні пам'ятки; 9) річка Смотрич; 10) площі, бульвари, вулиці.

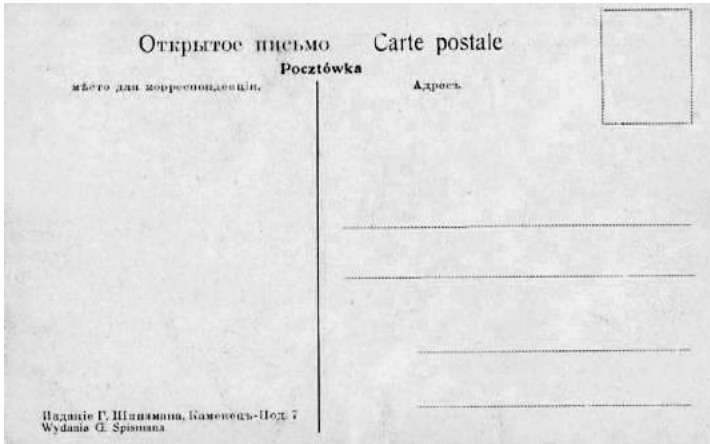
На листівках Г. Шпізмана першої серії у верхньому лівому куті російською та польською мовою містився напис «Каменецъ-Подольскъ. Kamieniec-Podolski», а у верхньому правому (зрідка – нижньому) – назва зображуваного об'єкта. Тексткування було виконане в червоному кольорі.



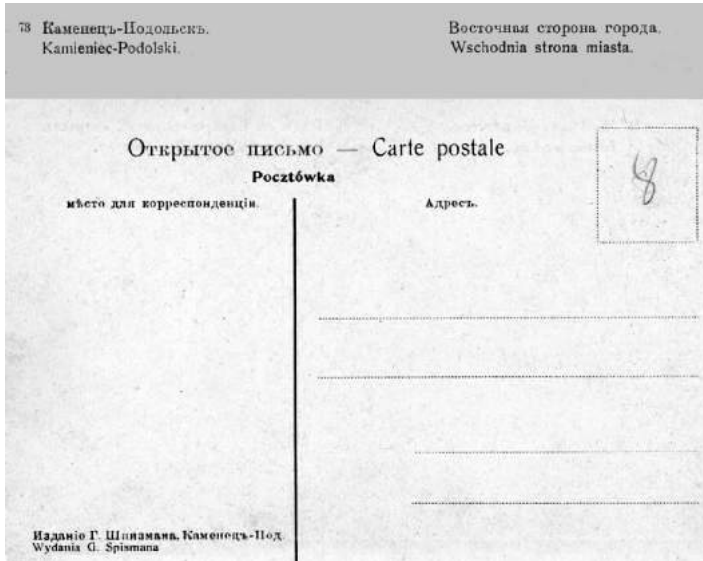
Після того, як малюнки художників чи фотографії почали займати більшу частину неадресної сторони листівки, вона стала називатись «лицьовою», а адресна – зворотною. Ліва частина зворотної сторони призначалася для повідомлення, а права – для адреси, марки, поштового штемпеля та видавничого знака¹¹.

Г. Шпізман використовував буквений спосіб позначення видавничого знака (за класифікацією сучасного українського дослідника М. Забоченя¹²). Адресна сторона його листівок також була розподілена на дві частини: ліва для повідомлення («м'єсто для корреспонденція»), права – адреси («Адресъ») та вклеювання поштової марки. Лініювання й тексткування виконувалося в червоному кольорі. Листівки мали заголовок «Открытое письмо», «Carte postale» (з фр. – відкритий лист) та «Pocztówka» (з пол. – листівка). У нижньому лівому кутку листівок цієї серії зазначався двома мовами видавець – «Издание Г.Шпізмана, Wydania G.Spismana», через кому назва

міста («Каменець-Под.») і порядковий номер цього виду в серії від 1 до 29 (20 з них ми дослідили).



Друга серія листівок Г. Шпізмана відрізнялася від попередньої лише позначенням нумерації не на зворотній, а на лицьовій стороні у верхньому лівому куті біля напису «Каменець-Подольскъ. Kamieniec-Podolski».



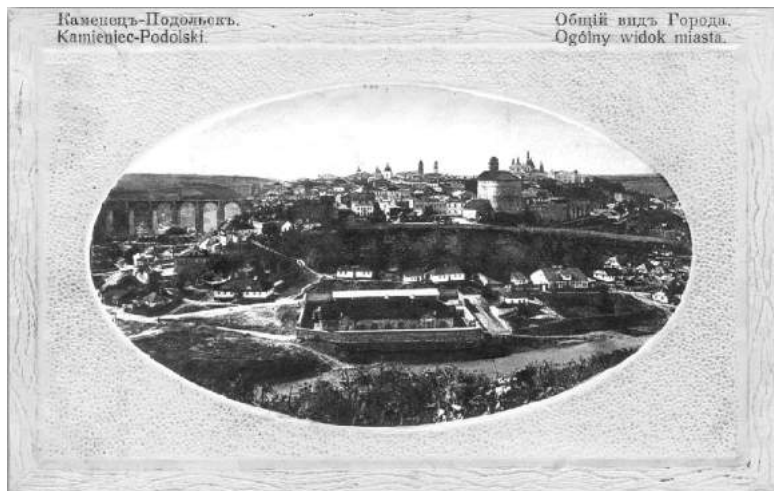
Ця серія розпочиналася з порядкового № 30. Останній номер, який нам вдалося зафіксувати, – 74. Ми виявили і опрацювали 28 одиниць листівок цієї серії.

Документальні листівки третьої серії вирізнялися тим, що їх лицьова сторона була виготовлена технікою трикольорової фототипії з трьох друкарських форм (для жовтої, червоної та блакитної фарб), що створювало ефект кольорової фотографії.

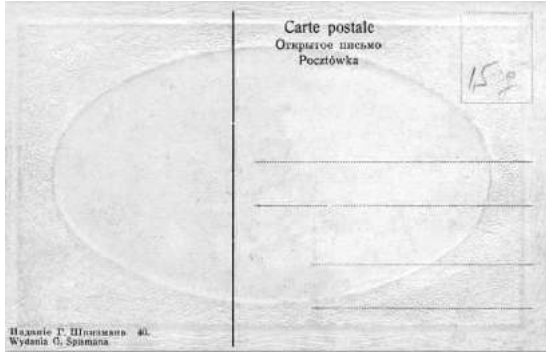
Оформлення текстування, лініювання лицьової та зворотної сторін було аналогічне другій серії. Третя серія мала порядкові номери від 1 до 54, з яких ми дослідили 38 листівок.



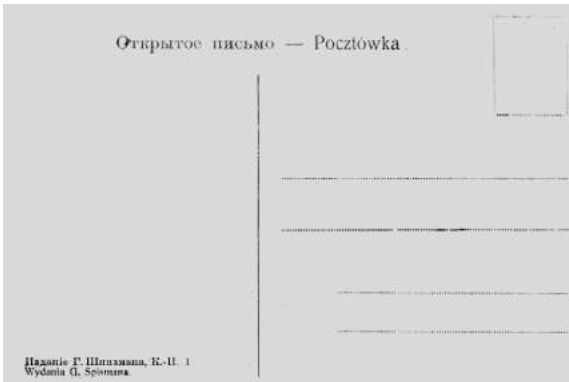
Характерною ознакою лицьової сторони четвертої серії було овальне обрамлення кольорових та черно-білих видів міста із перших двох серій.



Відмінністю оформлення зворотної сторони було написання заголовків, зокрема відсутність написів «м'єсто для корреспонденція», «Адресь» і «Каменець-Под.» у нижньому лівому куті. Листівки цієї серії мали порядкові номери 1-51, з яких ми опрацювали 44.

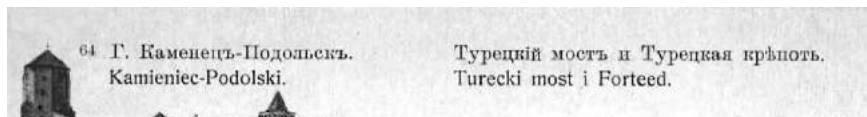


Опрацювання документальних листівок з приватних та музейних колекцій дозволяє виокремити принаймні ще дві серії листівок Г. Шпізмана. Це листівки з лицьовою стороною, аналогічною примірникам третьої серії, із відсутніми написами «Cartepostale», «м'єсто для корреспонденція», «Адресь», на зворотній стороні, а замість напису «Каменець-Под.» – «К.-П.», поряд з яким порядковий номер, що відрізнявся від номера лицьової сторони. Ми виявили дві листівки з порядковими номерами на лицьовій і зворотній стороні відповідно 22/3 (Вигляд Кам'янецького замку фортеці до 1875 р.) та 40/1 (Брама Станіслава Августа).



До окремої серії варто зарахувати виявлені нами листівки з порядковими номерами 62 та 64, що загалом відповідають оформленню третьої серії. Їх відмінність полягає в тому, що, по-перше, текстування на лицьовій стороні виконане синіми, а не червоними літерами, а замість напису «Каменець-

Подольськъ. Kamieniec-Podolski» зазначено «Г.Каменецъ-Подольськъ. Kamieniec-Podolski». Їх зворотна сторона різняться лише тим, що все текстування та лініювання виконане чорною фарбою.

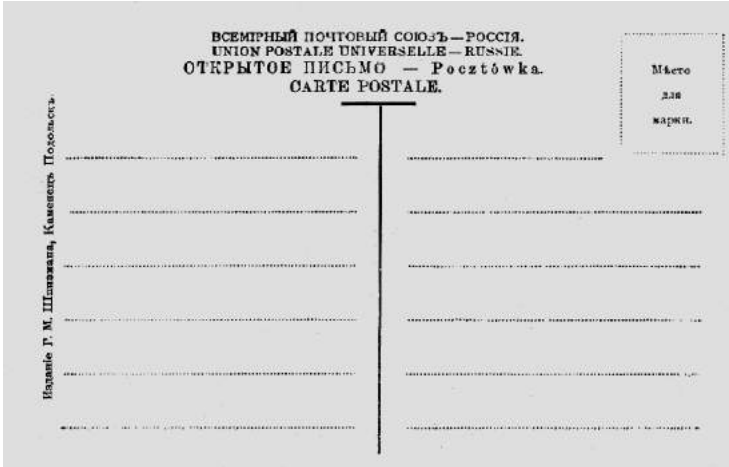


Сьома серія листівок, виданих Г. Шпізманом, представлена однією листівкою. Імовірно, вона видрукувана у 1904 р. і започаткувала його видавничу діяльність. На її лицьовій стороні виділено місце для написання тексту, що характерно для листівок кінця XIX ст., а на звороті зазначено, що дана листівка видана з дозволу Всесвітнього поштового союзу (у 1907 р. поштове відомство втратило контроль над друком відкритих листів¹³). В основі лицьової сторони листівок цієї серії були фотографії видів м. Кам'янець-Подільського кольору сепії (коричневого тону), а в лівому верхньому куті напис російською мовою: «Каменецъ Подольскъ» і назва зображуваного об'єкта. Праворуч було виділено місце для написання тексту. Текстування листівки було виконане чорними фарбами.



Адресну сторону умовно можемо розділити на п'ять зон: перша, де російською та французькою мовами вказувалася країна видавець листівки: «ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ. UNION POSTALE UNIVERSELE. RUSSIE.»; друга, російською, польською та французькою мовами вказувалася назва документа: «ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. – Pocztowka. CARTE POSTALE.»; третя, у верхньому правому куті виділялось місце для

марки: «М'єсто для марки»; четверта, шість горизонтальних ліній для написання тексту та адреси розділених вертикальною лінією по центру листівки; п'ята, де зліва по вертикальній лінії російською мовою зазначено дані про видавця: «Изданіе Г.М. Шпизмана, Каменецъ Подольскъ». Текстування та лініювання адресної сторони було виконане в чорному кольорі на бланках коричневого тону.



Усі серії листівок Г. Шпізмана були видані після 1904 р., на що вказує вертикальна смуга адресної сторони, яка з'явилась відразу після зняття заборони (в 1903 р.) писати тут текстові повідомлення поряд з адресою відповідно до поштового циркуляру «Про отримані з-за кордону ілюстровані відкриті листи з письмовим повідомленням на лицьовій стороні»¹⁴. У ньому зазначалося, що на підставі клопотань деяких іноземних поштових управлінь дозволяється пересилання з-за кордону листівок з незвичною адресною стороною, розділеною на дві частини¹⁵. Втім листівки без роздільної смуги використовувалися ще упродовж кількох наступних років до повного розпродажу видрукованих примірників. Крім того, листівки зразка 1903 р. не надсилалися за кордон до моменту прийняття нововведень іншими країнами-членами Всесвітнього поштового союзу. Так, листівки цього зразка використовувалися до 1907 р., коли новий варіант адресної сторони набув широкого використання у світі¹⁶. Це нововведення почало застосовуватися у Великій Британії з 1902 р., Франції – з 1904 р., Німеччині – з 1905 р.¹⁷.

Зрештою, зважаючи на те, що урядова «Постанова з поштової частини» (1909 р.) зобов'язувала змінювати надпис «Открытое письмо» на «Почтовая карточка»¹⁸, можемо стверджувати, що верхньою хронологічною межею виданих Г. Шпізманом листівок був 1909 р., на що вказують роздільна смуга і напис «Открытое письмо».

Отже, можемо визначити сім серій (груп) листівок з фотографіями Кам'янця-Подільського, виданих Г. Шпізманом на початку 1900-х рр. Основними типами об'єктів, зображуваних на них, були загальні види міста і його передмістя, Кам'янецька фортеця, будівлі навчальних закладів, культові й громадські споруди, об'єкти інфраструктури, архітектурні пам'ятки, річка Смотрич, а також площі, бульвари, вулиці міста (див. Додаток І). Документальні листівки Г. Шпізмана є важливим джерелом для вивчення історико-архітектурного розвитку м. Кам'янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст.

Примітки

1. Старовинний Харків у поштових картках: альбом / В.О. Прилуцький – Х.: Колорит, 2004. – 123 с.; Старый Николаев = Nikolaev of old times фотоальбом XIX-XX вв. / Ю. Любаров (автор проекта). – Николаев: б.и., 2007. – 56 с.; Суми. Вулицями старого міста: історико-архітектурний альбом / Ю.С. Кобиляков, В.С. Соколов. В.К. Шийко. – Суми: РВО «АС-Медіа», 2003. – 263 с.; Киевъ на почтовой открытке конца XIX – начала XX века: фотоальбом / А. Арутюнян. – К.: Видавництво Ашота Арутюняна, 2005. – 160 с.; Білек В. Вітання з Чернівців / Мандрівка містом за колекцією старих поштівок / Gruss aus Czernowitz / В. Білек, О. Криворучко, О. Масан, І. Чеховський. – Чернівці: Видавнича спілка «Час», 1994. – 106 с.; Пушкар Н. Володимир-Волинський на старій поштовій листівці. Спроба каталогізації / Н. Пушкар // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк, 1998. – С. 113-118; Пушкар Н. Луцьк на старих поштових листівках. Каталог колекції з фондів Волинського краєзнавчого музею / Н. Пушкар // Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 89-97; Костюк В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К.: КВІЦ, 2007. – 96 с.; Карпалюк П. Мій рідний край (Альбом-каталог листівок) / В. Карпалюк. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2007. – 384 с.; Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К.: Криниця, 2000. – 505 с.
2. Костюк В. Гадяч у стародавній листівці / В. Костюк. – К.: КВІЦ, 2007. – С. 20-21.
3. А.П. (Прусевич.) М.О. Грейм / А.П. (Прусевич) // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. XI. – С. 411-413.
4. Подольский губернский статистический комитет. Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду // Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 90.
5. Подольский губернский статистический комитет. Первая всеобщая перепись населения Российской империи по Каменецкому уезду // Державний архів Хмельницької області. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 277.
6. Подольский адресь-календарь / сост. В.К. Гульдмань. – Каменец-Подольский: Типографія Подольського губернського Правління, 1895. – С. 108.
7. Дробна І. Кам'янець-Подільський кінця XIX – початку XX ст. в документальних листівках В. Вінярського / І. Дробна // Наукові раці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні нау-

- ки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2010. – Т. 20: На пошану професора І.В. Рибачка. – С. 81-88.
8. Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы: дис... канд. ист. наук. – М., 2004. – С. 95.
 9. Ермилов Н. Фотографическія открытыя письма. Любительское изготовленье открытых писемъ и иллюстрированіе ихъ фотографическимъ путемъ / Н. Ермилов. – С.-Петербургъ: Типография Ц.Крайзь, 1906. – С. 43-51.
 10. Паравійчук А.Г. Краєзнавець М.П. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському / А.Г. Паравійчук // Матеріали III-ої історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1968. – С. 68.
 11. Ларина А.Н. Вказана праця. – С. 94.
 12. Забочень М.С. Филокартия (краткое пособие-справочник) / М.С. Забочень. – М., 1973. – С. 12.
 13. Ларина А.Н. Вказана праця. – С. 19-21.
 14. Пантюхин В. Фирма «Оттомар Циер» для филателистов / В. Пантюхин // Филателия. – 1996. – № 3. – С. 54.
 15. Ларина А.Н. Вказана праця. – С. 93.
 16. Там само. – С. 94.
 17. Там само. – С. 93.
 18. Там само. – С. 96.

Додаток І

<p style="text-align: center;">Загальні види міста</p>	<p>Вид з північно-західної сторони № 51 Вид міста з південної сторони № 3 Вид нового плану № 7 Загальний вид міста № 1 Загальний вид міста з північної сторони № 4 Загальний вид міста зі східної сторони № 5 Загальний вид міста із західної сторони № 2 Південно-західна сторона міста та військовий шпиталь № 41 Північно-східна сторона міста № 69 Східна сторона міста № 73 У базарний день на новому плані № 60</p>	<p style="text-align: center;">Об'єкти інфраструктури</p>	<p>Біля старого мосту № 15 В'їзд через новий міст № 12 Вид з міста на новий міст та Новий план № 13 Вид на турецький міст № 29 Виїзд через старий міст № 72 Виїзд через турецький міст № 27 Водоспад під турецьким мостом № 28,67 На бульварному мосту № 10 Новий міст № 59 Старий міст та старий бульвар № 17 Собор, каф. костел, чоловіча гімназія, Фаренгольца сходи №39 Турецький міст та Карвасари №50 Турецький міст і фортеця № 23 Турецький міст та місто зі сторони Карвасар №62 Турецький міст та турецька фортеця №6</p>
---	---	--	---

<p>Кульгові споруди</p>	<p>Архієрейська церква № 57 Вірменський костел № 49 Вхід в Тринітарський костел № 31 Кафедральний костел №30 Кафедральний костел та турецький мінарет № 20 Кафедральний собор № 58 Олександро-Невський собор тавхід на новий бульвар № 11 Турецький мінарет № 32</p>	<p>Громадські споруди</p>	<p>Вид на військовий шпиталь № 68 Губернаторський дім та площа № 44 Окружний суд і духовне училище № 37 Окружний суд та домініканський костел № 19</p>
<p>Кам'янецька фортеця</p>	<p>В'їзд в Турецьку фортецю № 26 Вид Кам'янецького замку фортеці до 1875 р. № 22 Турецька фортеця № 21 Турецька фортеця з півдня № 25 Турецька фортеця зі сторони Карвасар № 24</p>	<p>Архітектурні пам'ятки</p>	<p>Башта Баторія № 54 Брама Станіслава Августа № 40 Ворота Баторія № 33 Ворота кафедрального костелу № 56 Польські ворота №47 Руська брама № 48 Старий в'їзд в місто і польська брама № 14</p>
<p>Будівлі навчальних закладів</p>	<p>Маріїнська гімназія та Казенна палата № 43 Маріїнська жіноча гімназія № 35 Технічне училище № 53 Чоловіча гімназія № 34</p>	<p>Річка Смотрич</p>	<p>Вид на річку Смотрич № 63 Купальні на річці «Смотрич» № 71 На березі ріки Смотрич № 16</p>
<p>Передмістя</p>	<p>Вид міста з польських фільварок № 42 Передмістя Видрівка № 38 Передмістя Карвасари та частина фортеці № 18 Польські фільварки, річка Смотрич №6</p>	<p>Площі, бульвари, вулиці</p>	<p>Бульварна вулиця № 9 Вид з нового бульвару на місто №8 Вид з нового бульвару на новий міст та місто № 36 Поштова вулиця № 46 Центральна площа № 45</p>

Резюме

В статтє анализируютя серии документальных открыток с видами города Каменца-Подольского, изданные Г. Шпизманом в начале 1900-х гг.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Г. Шпизман, документальная фотография, открытка, серия.

Одержано 22 жовтня 2012 р.

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.2 (477.43)

В.І. Якубовський

ПРО ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ПОБЛИЗУ С. МИХНІВ НА Р. ГОРИНІ: АСПЕКТ ЛОКАЛІЗАЦІЇ І АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті введено матеріали стосовно ототожнення давньоруського городища біля с. Михнів з історичним центром літописного м. Гнійниці.

Ключові слова: городище, дитинець, могильник, курган, поховання.

Значний інтерес для науковців, які вивчають минуле історичної Болохівської землі, викликає історія літописних населених пунктів регіону¹. Так, у Київському і Галицько-Волинському літописі є згадка про болохівські міста Городець, Губин, Деревич, Кудин, Меджибіж та інші.

Всього на території Болохівського політичного об'єднання зареєстровано більше 100 пам'яток², з яких представляють собою рештки міст, феодальних замків і сторожових фортець. До групи міських укріплених центрів, які були у складі історичної Болохівської землі, дослідники зачисляють також і середньовічне місто Гнійницю.

Цей населений пункт згадується у літописі. Мова про нього йде при описі подій, пов'язаних із міжусобними феодальними війнами, які велися між київськими і галицько-волинськими князями за землі, розташовані у верхів'ях р. Горинь. Так, описуючи переможну наступальну воєнну операцію, поблизу Перемишля на р. Сян, здійснену 1152 року київським князем Ізяславом проти галицького князя Володимира, літописець далі зазначає, що Ізяслав маючи намір заволодіти Погоринню «... послав посадників своїх у городи, що про них цілував хреста Володимир – у Бужськ, у Шумськ, у Тихомель, у Вигошав, у Гнійницю. Та не дав їх Володимир»³.

Звичайно, що одне-єдине означене джерело не може належно повно розкрити історію середньовічного міста. Тому вагомому значення набувають археологічні матеріали, здобуті автором у 70–80-х роках минулого століття в процесі розшуків історичного центру Гнійниці та встановлення його сільськогосподарської округи. Ці матеріали є маловідомі фахівцям широкому загалу. Уведення їх у науковий обіг і складає мету цього дослідження.

Повертаючись до літописних подій, пов'язаних з часом згадки Гнійниці, стає зрозуміло, що цей населений пункт був одним з південних форпостів Волинського, а пізніше Галицько-Волинського князівств, в безпосередньому сусідстві із Шумськом, Тихомлем, які стояли на трансєвропейській

дорозі із Києва у Західну Європу. На сьогодні населеного пункту з такою назвою не існує, тому процес його локалізації затягнувся надовго.

Одним із перших установити місцезнаходження Гнійниці спробував В.Б. Антонович, який ототожнював літописний пункт із селом Велика Гнійниця на Волині,⁴ що так воно називалося до 15 серпня 1966 року.⁵ Правда, місцезнаходження городища цей дослідник не вказав.

У цілому з В. Б. Антоновичем погоджувалися тогочасні дослідники аж до 1928 року, до часу, коли спеціаліст Шепетівського окружного краєзнавчого музею В. І. Кочубей, проводячи археологічне обстеження пам'яток у басейні р. Горині, справедливо зазначив про відсутність біля с. Велика Гнійниця жодних давньоруських укріплень і слідів поселень в окрузі.⁶ Так до 15 серпня 1966 року називалося село Поліське⁷ в Ізяславському районі Хмельницької області. В зв'язку з цим знову постало питання про локалізацію Гнійниці.

Враховуючи попередні напрацювання, автор, у 1971 році здійснив спеціальне археологічне обстеження на території с. Мала Гнійниця та біля нього (зараз Дібровка),⁸ що територіально належить до Поліської сільської Ради на Хмельниччині. В результаті досліджень біля села вдалося відкрити давньоруське поселення XII-XIII ст і провести розвідкові роботи на давньоруському городищі, яке належить до Михнівської сільської Ради.⁹

Вказане городище знаходиться на лівому березі р. Горині в лісовому урочищі Грабина,¹⁰ Городисько.

Пам'ятка демонструє собою дводольне укріплення: дитинець розміром 38х23 м і прилеглий торгово-ремісничий посад розміром 115х95 м. Разом з двома рядами валів і ровів, які захищають внутрішню двочастинну територію пам'ятки, городище займає площу більше 3 га. За формальними ознаками і розмірами цей населений пункт складає низку найменших міських поселень площею від 2.5 до 5 га.

Розвідковими роботами 1971 року на території дитинця зафіксовано спалений культурний шар, перемішаний з уламками дерев'яних конструкцій, фрагментами тваринних і людських кісток та роздушеною давньоруською керамікою XII-XIII ст.¹¹

Дослідженнями уточнено також структуру поселення. Встановлено, що складовими міста, окрім згаданого селища, що синхронно співіснували з городищем, були ще два курганні могильники. Один із них в урочищі Лука, свого часу зафіксував В. І. Кочубей,¹² а другий виявив і локалізував автор у декількох сотнях метрів від міських укріплень.

У центрі цієї поселенської агломерації – давньоруське городище. Увесь цей комплекс, розташований поблизу села Дібровка, яке у минулому мало назву Гнійничка, Мала Гнійниця. Назва села та археологічні дані прямо вказують, що давньоруське городище в урочищі Грабина, є рештками історичного центру літописної Гнійниці.

Польовими роботами 1994, які автор здійснив у складі археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту, що працювала тоді в Із-

яславі, з'ясовано, що могильник сплановано на прибережному залісненому плато лівого берега р. Горині, за 300 м на північний захід від городища. З цієї сторони наявний глибокий яр, який відділяє могильник від укріпленого центру. Територія могильника має овальну форму, витягнуту у напрямку з південного сходу на північний захід площею біля 2 га. Із північного напрямку могильник обмежує схил, який різко понижується у сторону р. Горині приблизно на відстань до 800 м.

В означеній групі зафіксовано 40 насипів, зосереджених на відносно рівній, але залісненій території. Переважна більшість написів проявила висоту від 0,4 до 0,7 м. Помітними в групі виявилось 7 курганів, які досягали висоти 1,5 м. До початку розвідкових робіт автора, розкопаних насипів не зафіксовано.

Для конкретного знайомства із похованнями на могильнику в урочищі Грабина, розглянемо результати археологічних робіт, отриманих автором у процесі розкопок одного кургану, зосередженого скраю у південно-східній частині групи. Курган досліджено траншейним методом.

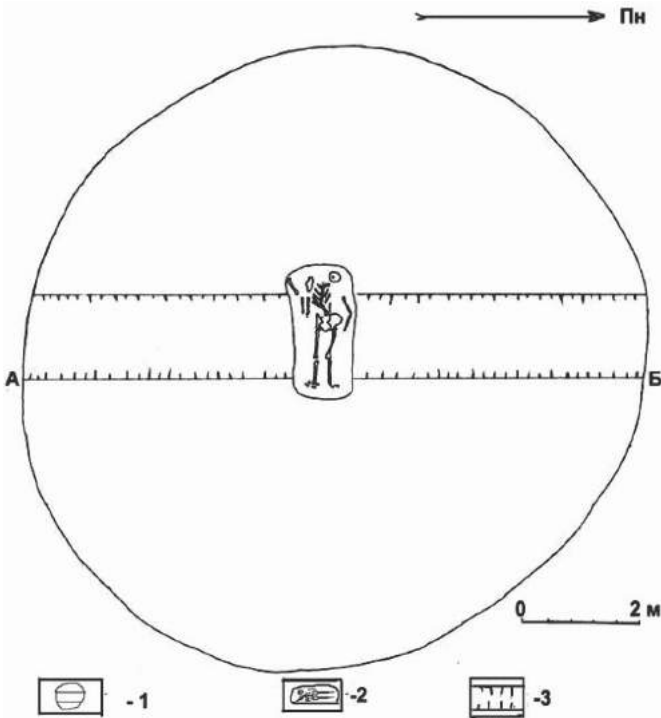


Рис. 1. Літописне м. Грійниця на р. Горинь.

План поховання на площі кургану №1 в групі урочища Грабина:

1 – обриси підшови кургану; 2 – поховання; 3 – обриси траншеї

Як показали розкопки, первісна висота кургану складає 1,20 м. Насип, задернований різнотрав'ям лісового походження, виявив форму напівсферичного сегмента (рис. 2). В плані нагадує овал, наблизений майже до правильного кола діаметром 11,30 м по осі захід-схід і 12,45 м по лінії північ-південь. Площа кургану 145,085 кв. м.

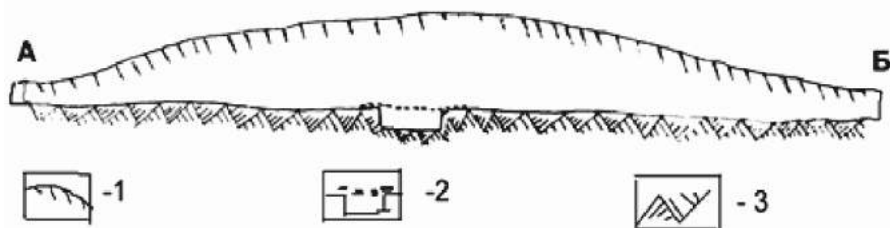


Рис. 2. Літописне м. Грійниця на р. Горинь. Розріз АБ кургану №1 по осі з півдня на північ в курганній групі урочища Грабина:

1 – поверхня кургану; 2 – обриси могильної ями; 3 – материк

Дослідження показали, що насип утворено із однорідного спресованого чорнозему. В центрі насипу, на глибині 2 м від вершини споруди, розчищено уламки деревних конструкцій, які перекривали собою верх могильної ями.

Під насипом, у ямі розміром 2,0х0,9 м, викопаній у материку, відкрито поховання. Кути ями заокруглені. Глибина могильної ями 0,27 м. На дні ями знаходився людський кістяк, зорієнтований згідно з християнським обрядом: горілиць у випростаному положенні, головою на захід (рис. 1). У заповненні ями виявлено також фрагменти давньоруської кружальної кераміки XII-XIII ст. Інших речей не знайдено.

Знахідки фрагментів давньоруської кераміки XII-XIII ст. є доказом того, що курганний могильник в урочищі Грабина є синхронним у часі до давньоруського городища, що знаходиться поруч. Про час функціонування могильника вказує і обряд підкурганного поховання, який повністю співпадає з християнською традицією XII-XIII ст.

Таким чином, топонімічні джерела в поєднанні з археологічними є перспективними у вирішенні питання про місцезнаходження середньовічного міста Грійниця. Вони свідчать, що давньоруське городище, курганний могильник в урочищі Грабина та давньоруське селище поруч становлять єдиний археологічний комплекс, який у минулому належав давньоукраїнському місту Грійниця. Неспростованим доказом цьому є те, що згаданий комплекс розташовується недалеко від села Мала Грійниця (зараз Дібрівка), яке до серпня 1966 року утримувало літописну назву.

Безумовно, висловлена версія потребує подальшого уточнення. Проте вже зараз вона не суперечить писемним, археологічним і топонімічним матеріалам.

Примітки

1. Якубовський В. І. Скарби Волохівської землі. Видання 2-ге, доповнене / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (П.П. Мошак), 2003. – С. 12-18.
2. Якубовский В. И. Древнерусские пам'ятники XII-XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случа: автор. дис. На соиск уч. степ. канд. ист. науки 07.00.06. – археология / В. И. Якубовский. – К.: Ордена Ленина и ордена Дружбы народов АН СССР, Институт археологии, 1984. – С. 17.
3. Літопис руський / За Іпатівським списком переказав Леоніда Махновець: Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 602 с.
4. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Наука, 1901. – Т. 1. – С. 91.
5. Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 червня 1965 року / редактор В. В. Ларіонов: Виконавчий комітет Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих. – Львів.: Вид-тво «Камеяр», 1965. – С. 26.
6. Кочубей В. І. Археологічні обстеження берегів р. Горині у 1928 р. / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при Українській Академії наук товариства: окремих відтиск. – Шепетівка, 1929. – С. 1-12.
7. Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ. – С. 26
8. Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 квітня 1971 року / Відпов. за вип. і редактор Л. В. Кульпінський: Виконавчий комітет Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих. – Львів.: Вид-во «Камеяр», 1971. – С. 23.
9. Гуцал А. Ф., Якубовський В. І., Михальчишин І. Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А. Ф. Гуцал, В. І. Якубовський, І. Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – С. 69.
10. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область / Редакція тому: Мехеда М. І.: голова редколегії. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії УРСР, 1971. – С. 284.
11. Якубовський В. І. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці / В. І. Якубовський // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової конференції, жовтень 1994 р. Редакційна колегія: Дарманський М. М. (голова), Слободянюк П. Я. (заступник голови). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 449-451.
12. Кочубей В. І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при Українській Академії наук товариства: окремих відтиск. – Шепетівка, 1929. – С. 4.

Резюме

В статтє вводяться матеріали относительно отождествления древнерусского городища возле с. Михнов с историческим центром летописного г. Гнойницы.

Ключевые слова: *городище, детинец, могильник, курган, захоронение.*

Одержано 22 жовтня 2012 р.

ДО ІСТОРІЇ ПЕЧЕРНОГО МОНАСТІРЯ У С. МАЛІЇВЦІ

Стаття присвячена дослідженням печерного монастиря у селі Маліївці. Пропонується архітектурний аналіз скельної церкви, наводяться матеріали розкопок автора, плани приміщень. Окрему увагу приділено скульптурі Св. Онуфрія, яка, до певної міри, допомагає вирішити проблему інтерпретації скельної пам'ятки у селі Буша.

Ключові слова: монастир, Маліївці, печери.

Печерний монастир у с. Маліївці Дунаєвського району Хмельницької області здавна був об'єктом уваги науковців та краєзнавців. Перші свідчення про нього знаходимо у краєзнавчому нарисі Олександра Пшездецького. Він пише про покинутий базиліанський кляштор на березі річки Ушки, просто навпроти Малієвського палацу, з витікаючими довкола джерелами. «З тих джерел спадає до саду на 48 стоп високий каскад, краплиста завіса двох печер, видовбаних у скалі з вівтарями і статуями святих».¹ У праці Ю.Й. Сіцінського, присвяченій монастирям Подільської єпархії наводяться фрагменти опису монастиря 1741 року. За цим описом, за церквою монастиря (*наземною* – П.Н.), у скелі знаходився печерний храм Різдва Іоанна Хрестителя, у самій печері знаходився престол та ікона, що зображала подію, якій було присвячено храм. Далі від цієї скелі, біля долини, що поросла деревами «понад дебри» були старі зруйновані будови з дубового дерева. На думку Ю.Й. Сіцінського, це могли бути залишки монастиря XVII століття, який було зруйновано під час одного з військових конфліктів того часу. У 1708 році, зруйнований монастир було поновлено як василіанський². За описом монастиря кінця XIX ст. церква колишнього василіанського монастиря стала парафіяльною. На краю скельної площадки містилась її дзвіниця. В нижній печері була розміщена статуя Св. Онуфрія³. У радянський час про існування у печерах монастиря не згадували. Натомість у чернечих печерах поселили Устима Кармалюка⁴.

Кам'яна церква монастиря з дерев'яним верхом була зруйнована ще до 2 світової війни радянською владою. Цікаві факти про новітню історію печер монастиря можна довідатись на офіційній сторінці «Малієвської спадщини» – історико-культурного товариства, що сприяє збереженню місцевих пам'яток та збирає про них інформацію.

Утім, нас цікавлять ранні періоди історії об'єкту. Геологічний опис печер монастиря було виконано у 1949 році експедицією Московського та Київського державних університетів⁵. Ця повоєнна експедиція залишила доволі детальний опис групи печер, і, в загальних рисах, дала оцінку геоморфологічної ситуації Малієвських скель, де було їх вирубано. Опис 1949 року не має суттєвих відмінностей від виконаного нами у 2000-2002 рр. Однак містить невеликі розбіжності в обмірах, що може пояснюватись здат-

ністю травертину (породи, у якій було закладено Малієвецькі печери) до збільшення об'єму, та, ймовірно, існуванням у печерах наносів, або засмічення підлоги. Крім того, у цьому описі 1949 року відсутній аналіз архітектурних деталей комплексу, що не входило у завдання дослідників, тому ми будемо послуговуватись власним.

За нашими спостереженнями об'єкт знаходиться за 0,5 км на схід від центру села, на правому березі р.Ушки, у невисокому скельному каньйоні (до 15 м) (Рис. 1). Комплекс складається з двох печер, висічених у товщі травертину. Травертини – хомогенні осадові породи з високим вмістом карбонату кальцію. Вони містять велику кількість решток наземних рослин та черевоногих молюсків. На відміну від вапняків морського походження, вони не залягають горизонтальними шарами, а зустрічаються у вигляді локальних скупчень на схилах річкових долин та балок, заліснених в давнину, або в сучасності. Більшість вчених вважає, що травертини є хімічними відкладами джерел підземних вод, збагачених бікарбонатом кальцію⁶.



Рис. 1. Загальний вигляд печерного монастиря у с. Маліївці

Вхід до першої печери знаходиться на рівні першої тераси ріки і має форму неправильної арки, дещо сплюснутої у верхній частині: висота – 1,80-2 м, ширина 3,50-4 м, висота 5 м. Напроти входу, на висоті 1,10 м від підлоги вирубана аркоподібна ніша з висотою 1,75 м, шириною 1,50 м та глибиною 1 м. Саме у цій печері, за даними Ю.Й. Сіцінського та А. Пшеждецького, знаходилась статуя Св. Онуфрія. Ліворуч від ніші, у стіні на висоті 1,70 м вирубане вікно 0,67x0,74 м. Стеля печери нерівномірна і необроблена із нависаючими сталактитами. Дно печери заповнене водою з джерела. Ймовірно, приміщення слугувало ченцям монастиря за каплицю (Рис. 2).

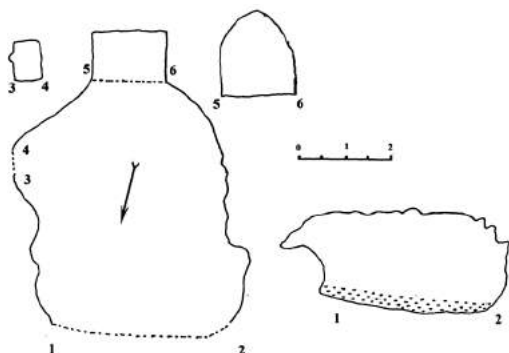


Рис. 2. Маліївецький монастир. Печера під водоспадом. План та розрізи

південно-західній стіні вирубано аркову нішу на висоті 1,5 м від рівня підлоги висотою 1,34 м, шириною 1,30 м, глибиною 0,60 м. Усередині ніші вирубано 5 прямокутних поглиблень для кріплення ікони, очевидно, вона відіграла роль вітварної. Невелика сходишка під вищеописаною нішею вище рівня підлоги, могла виконувати сакральні функції і правити в храмі за престольне місце. Відсутність такого обов'язкового елемента як вітварна перегородка може пояснюватись тим, що вона була дерев'яною і до нашого часу не вціліла. Праворуч від неї на висоті 1,39 м від підлоги у стіні вирубано вікно 0,70 висоти та 0,57 м ширини. Напроти вирубано аналогічне за формою вікно на висоті 1,10 м, висотою 0,53 м шириною 0,43 м. У північно-східній стінці приміщення міститься п'ять невеликих за розмірами природних та штучних ніш. Грунтові нашарування у печері відсутні, оскільки церква використовувалась за призначенням, ще у XVIII ст.

Архітектура печерної церкви в Маліївцях є нестандартною для наземних храмів. Традиційно, культові споруди без архітектурно виділеного вітваря прийнято відносити до каплиць, молільних приміщень, де неможливе проведення одного з основних християнських таїнств – причастя. Російські науковці взагалі вважають, що «беззаперечно храмами можна вважати лише ті споруди, що містять безсумнівні *архітектурно-літургійні* ознаки церковної будівлі: вітварну частину/апсиду, св. престолом у

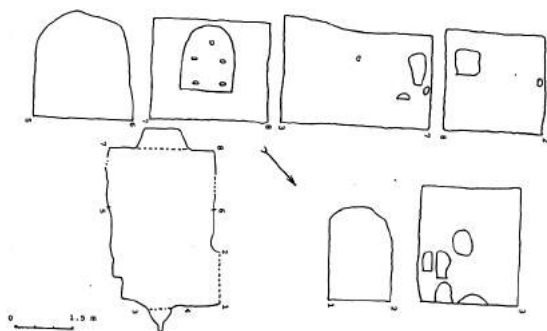


Рис. 3. Печерна церква в Маліївцях (печера №2). План та перерізи

вигляді окремо стоячого, чи притуленого до стіни столика (але ні в якому разі – «престольної ніші» по Могаричеву, що не має архітектурних наземних аналогій – П.Н.), слідами існування темплона, орієнтацією на схід, або північний схід. Існує й ряд, вторинних, допоміжних ознак, важливих для ідентифікації храмів, наприклад, наявність фресок та інших зображень, написів, поховань. При відсутності всіляких архітектурно-літургійних ознак, печерна споруда може бути інтерпретована абсолютно по-різному, і довести, що це саме храм (а не, скажімо, загін для худоби) в переважній більшості випадків неможливо»⁷. В теорії – все вірно, однак важливі архітектурно-літургійні елементи в печерних церквах можуть не відстежуватись археологічними методами (дерев'яні вівтарні перегородки, престולי, тощо). Згідно з писемними джерелами, Малієвецька церква-печера використовувалась як повноцінний храм з освяченим престолом ще у новітній час.

Подібний тип церков (без архітектурно виділеного вівтаря), за аналогією з печерними монастирями Палестини і Болгарії, існував як в IV, так і у XIV ст.⁸ Кілька храмів такого типу було виявлено у Південно-Західному Криму. Це так зване «житло архімандрита» в монастирській скалі поблизу Інкерману, у скиті біля залізничної станції Інкерман – I, храм №3 в четвертому ярусі комплексу Чілтер-Мармара⁹. На думку Ю.М. Могаричева, таке архітектурне рішення храмів не має чітких хронологічних ознак, аналіз історичної ситуації регіону та умов виявлення цих печерних храмів дозволив автору датувати їх в межах XIV-XV ст.

На архаїчність храмів прямокутної форми без виділеної вівтарної частини вказують дослідники Святогірського монастиря на основі архітектурних особливостей церкви Іоанна Предтечі (XVII Миколаївської)¹⁰. Показово, що у 1679 р. архімандрит цього монастиря Іов не вважав її храмовою будівлею¹¹. Типологічно близька церква, прямокутної форми без наосу та нартексу з невеликою вівтарною частиною виявлена в Болгарії, це скельна церква в Геленджика XI ст., крім схожих архітектурних особливостей, вона, як і більшість печерних храмів Дністра, висічена в природній печері¹². На думку Т.А. Бобровського, більшість цих храмів першопочатково слугували каплицями і лише пізніше були перетворені на церкви¹³. Проте для Середнього Подністров'я таке планування храмів у печерних монастирях домінує. Подібні до Малієвецького прямокутні печерні храми, без архітектурно виділеного вівтаря були зафіксовані в с. Нагоряни, Оксанівка, Лядова (Вінницька обл.), Лисичники (Тернопільська обл.), Кормань, Комарів (Чернівецька обл.) Субіч, Жванець, Бакота (Хмельницька обл.)¹⁴. Вони проіснували в незмінному вигляді з XI по XIX ст., їх культове та літургійне використання засвідчене у пізніх джерелах, а окремі архітектурні зразки цього типу створювались у XIX ст. (Лядова, церква Преподобного Антонія), очевидно як данина місцевій будівельній традиції.

Очевидно розповсюдження таких печерних храмів було продиктовано тим, що в технологічному плані влаштування таких церков не потребує значних зусиль і матеріальних витрат. Примітивність вирубки в більшості

скельних храмів, відсутність оздоблення, фрескового розпису наштотують на думку, що храми створювались без ктиторських пожертв руками самих ченців.

Як у Криму, так і в Болгарії подібні храми отримали своє датування на основі допоміжних даних: наскельних зображень та, головним чином, аналізу історичної ситуації у регіоні. Тому використовувати вищевказані храми як датуючі аналогії немає підстав. За датуваннями кримських та болгарських об'єктів, перш за все стоїть авторська концепція, котра не завжди спрацьовує. Про відсутність хронологічних ознак у храмах вказаного типу пишуть й самі автори¹⁵, тому, у нашому випадку, датування цих церков має вирішуватись за умов комплексного аналізу усіх артефактів та історичної ситуації у регіоні. Для Болгарії існування прямокутних у плані церков та вітварних ніш пояснюється східними, сірійськими та месопотамськими впливами, перша хвиля яких припадає на V-VI ст. і пов'язана з несторіанською ересю¹⁶. Обстеження печерної церкви у Маліївцях нещодавно проводив Ю.Ю. Шевченко. Він виявив у південно-східній частині храму (ліворуч, якщо стояти обличчям до вітваря) невелику пласку нішу, яку інтерпретував як жертovníк¹⁷. Спостереження вченого, безперечно, цінні, однак, спроби раннього датування об'єкту, на основі аналогій IV ст., достатньо дискусійні.

Для уточнення датування печерного комплексу нами було закладено шурф у західній частині плато над печерами, за 3 м від схилу. Стратиграфічний розріз показав, що ґрунтові нашарування на плато складені: перші 8 см – дерновий шар, наступні 32 – чорний гумусований шар з численними уламками керамічного посуду XIX-XX ст. (Рис. 4.1-6) та скла, серед пізнього матеріалу, однак було знайдено вінчик та стінку ліпного горщика VI-VIII ст. (Рис. 4.7) У цьому ж шарі знайдено два тонких залізних кованих цвяха. Нижній шар, потужністю 40 см складений тим самим чорним гумусованим ґрунтом, однак насичений камінням травертинової породи. Керамічний матеріал тотожний попередньому шару, однак трапляються дрібні рештки деревного вугілля, а кераміка носить сліди горіння. Серед керамічного матеріалу вирізняється цікавий фрагмент (кахлі?) пізньосередньовічного часу з рельєфним антропоморфним зображенням (Рис. 4.8). У північній стінці шурфа, на глибині 53-54 см було знайдено уламок витого скляного триколірного браслета. Браслет зеленого кольору, окислений, патинізований. По периметру браслета нанесено дві емалеві стрічки зеленого та синього кольору (Рис. 4.3). Фрагмент браслету є типовим матеріалом давньоруської доби (XI-XIII ст.). На дні шурфа, на нерівномірній глибині виявлено антропологічний матеріал, що складався з трьох спинних хребців, фаланги пальця, уламку ребра, та уламку лівої частини нижньої щелепи, яка за наявності збереженого молочного моляру визначається нами як така, що належала дитині віком до 10 років. Інші кістки, судячи за розмірами, вірогідно належали дорослій особині. Біля кісток було знайдено залізну пряжку, та залізний стержень достатньо добре збережений (Рис. 4.1-2). Цілком можливо,

що біля Малієвцького монастиря існував світський цвинтар давньоруського часу, як в Бакотському печерному монастирі¹⁸, однак те, що антропологічний матеріал знайдено не в закритому комплексі не дає підстав однозначно це стверджувати.

Нещодавно, місцеве історико-краєзнавче товариство встановило біля витоків джерела, що протікає над печерами, кам'яну статую Св. Онуфрія, згадану у працях дослідників XIX ст. Ця скульптура в часи функціонування культового комплексу стояла в ніші нижньої печери-каплиці. До недавнього часу скульптура святого зберігалась на місцевому цвинтарі. Статуя виконана у реалістичній манері з каменю вапняку і найбільше нагадує традиційні католицькі скульптури XVIII-XIX ст. Онуфрій

зображений у молитовній позі, на колінах, традиційно, з довгою бородою та волоссям, на стегнах у нього пов'язка з гілок дерева. Він склав руки на грудях (частина лівої руки пошкоджена). Статуя розміщена на прямокутній платформі, яка, в свою чергу, міститься на капітелі іонічного ордеру. На платформі, крім святого, зображено череп, розбитий глек (?) та фігуру лежачого оленя (!), що тулиться головою до святого Онуфрія. Іконографія та стиль виконання скульптури цілком дозволяє віднести час її створення до XVIII століття, коли печери були пов'язані з монастирем братів-василіан. Найцікавішим є олень, зображений поруч зі святим старцем. До певної міри, Малієвцький Онуфрій допомагає вирішити проблему Бушанського рельєфу. Як відомо, І.С. Винокур, слідом за В.Б. Антоновичем, інтерпретував пам'ятку як рельєфопластику дохристиянського часу¹⁹. О.О.Формозов та Р.В. Забашта схилились на користь пізньосередньовічного датування Бушанського рельєфу зі спробою інтерпретації антропоморфної постаті на ньому як святого Онуфрія²⁰. Однак серед відомих скульптур святого Онуф-



Рис. 4. Речі з шурфа біля приміщень печерного монастиря в с. Маліївці: 1 – залізна пряжка; 2 – металевий стержень; 4-6 – фрагменти вінець кружального посуду; 7 – фрагмент віня ліпного слов'янського горщика VI-VIII ст.; 8 – фрагмент (кахлі?) з антропоморфним зображенням (рисунок Д.В. Каравайка)

рія не було відомо його зображень з оленем²¹. Це не давало підстав беззаперечно погодитись із опонентами дохристиянської версії походження рельєфу з Буші. Скульптура з Малієвець – перша серед відомих у регіоні таких зображень. Її знахідка – вагомий аргумент на користь пізньосередньовічного датування Бушанського рельєфу.



Рис. 5. Статуя Св. Онуфрія

Натурні дослідження Малієвецького печерного монастиря дозволили виявити цікаві архаїчні елементи в архітектурі печерного храму (відсутність чітко виділеної вівтарної частини, наявність вівтарної ніші). З'ясувати ранні етапи його історії (розвідковим шурфом виявлено гіпотетичні залишки давньоруського цвинтаря), що, враховуючи близькість давньоруського городища²², робить ймовірним заснування монастиря в XI-XIII ст. Нарешті, знахідка скульптури Святого Онуфрія суттєво допомагає вирішити проблему датування та інтерпретації Бушанського рельєфу.

Натурні дослідження Малієвецького печерного монастиря дозволили виявити цікаві архаїчні елементи в архітектурі печерного храму (відсутність чітко виділеної вівтарної частини, наявність вівтарної ніші). З'ясувати ранні етапи його історії (розвідковим шурфом виявлено гіпотетичні залишки давньоруського цвинтаря), що, враховуючи близькість давньоруського городища²², робить ймовірним заснування монастиря в XI-XIII ст. Нарешті, знахідка скульптури Святого Онуфрія суттєво допомагає вирішити проблему датування та інтерпретації Бушанського рельєфу.

Примітки

1. Przewdziekiy A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1841. – Т. II. – С. 69.
2. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // ТПЕИСК, 1891. – Вып. 5. – С. 112.
3. Там само. – С. 115.
4. Прокопчук В. Перекази і легенди про перебування У. Кармалюка на Дунаєвеччині / В. Прокопчук // Тези доповідей наукової конференції «Народний герой Устим Кармалюк (до 200-річчя від дня народження)». – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 56.
5. Васильев О.Т. Отчет украинского отряда объединённой карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ / О.Т. Васильев, П.М. Гончаренко, В.П. Франчук. – К.: Машинописный звіт, 1949. [Зберігається в бібліотеці Української спелеологічної асоціації (м. Київ)].
6. Свинко Й. Культурні споруди у травертинових скелях Середнього Придністров'я та їх історичне значення / Й. Свинко, О. Волік // Наукові записки ТПДУ. Серія: Історія. – 2003. – №2. – С. 162-163.
7. Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Желтов М.С. Пещерные храмы Таврики: к проблеме типологии и хронологии / А.Ю. Виноградов, Н.Е. Гайдуков, М.С. Желтов // РА. – 2005. – №1. – С. 72.

8. Бобровский Т.А. Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма / Т.А.Бобровский // Бахчисарайский историко-археологический сборник, Бахчисарай, 2001. – Вып. 3. – С. 262.
9. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики / Ю.М. Могаричев. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 11, 26, 32.
10. Швецов М.Л. Об архитектурных особенностях одного из пещерных храмов Святогорского монастыря / М.Л. Швецов // Проблемы археологии и архитектуры. В 2-х томах. Том 1.: «Археология». – Донецк-Макеевка, 2001. – С. 170-171.
11. Дедов В.Н. Святые горы / В.Н.Дедов. – К., 1995. – С. 36.
12. Атанасов Г. Средневековни скални церкви в Силистренски округ / Г. Атанасов // ИНМВ. – книга (томе) 20 (35), 1984. – С. 93.
13. Бобровский Т.А. Названа праця. – С. 266.
14. Нечитайло П.О. Печерна християнська архітектура в басейні Верхнього та Середнього Дністра. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. – К, 2008. – С. 6-7.
15. Могаричев Ю.М. Названа праця. – С. 11, 26, 32.
16. Атанасов Г. Ранновизантийски скални церкви и манастири в Южна Добруджа / Г. Атанасов // Археология. – №3. – 1991. – С. 37.
17. Шевченко Ю.Ю. Храмы христиан Юго-Восточной Европы в эпоху великого переселения народов/ Ю.Ю.Шевченко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип.3. – К. – Глухів, 2010. – С. 71-72.
18. Горишний П. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре / П. Горишний, Р. Юра // АО 1975. – С. 317-318.
19. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу / І.С. Винокур // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 123-135.
20. Забашта Р. Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів)/ Р. Забашта // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: 36. тезповідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 41-44; Формозов А.А. О наскальном барельефе близ с.Буша в Поднестровье / А.А. Формозов // СА. – 1968. – № 2. – С. 103-110; Його ж. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье / А.А. Формозов // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 136-138.
21. Нечитайло П.О. Скелі та печери у науковій спадщині І.С.Винокура / П.О. Нечитайло // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102.
22. Археологія Дунаєвеччини. / Упорядники: Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. – Хмельницький, 1992. – С. 22-23.

Резюме

Статья посвящена исследованию пещерного монастыря в селе Малиевцы. Предлагается архитектурный анализ скальной церкви, приводятся материалы раскопок автора, планы помещений. Отдельное внимание уделено скульптуре Св. Онуфрия, которая, в определенной мере, помогает решить проблему интерпретации скального памятника в селе Буша.

Ключевые слова: *монастырь, Малиевцы, пещеры.*

Одержано 24 вересня 2012 р.

Як видно з плану, сама ділянка квадратної форми, на ній розташовувався трьохосьовий будинок з незначним виступом у південно-західній частині. Товщина кам'яних стін його фундаменту сягала 0,8-1,0 м [Рис. 2]. Ймовірно, що сам будинок був зруйнований під час Другої Світової війни.

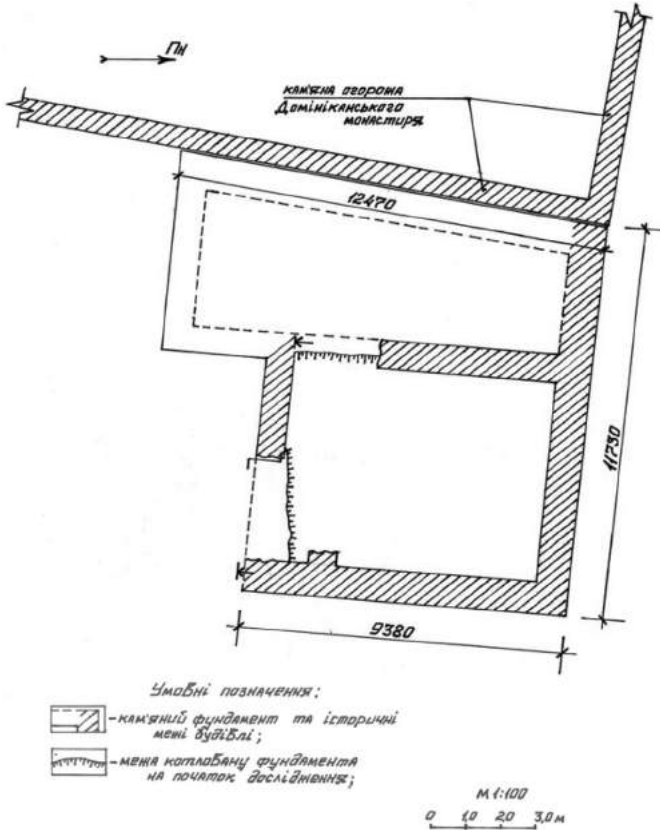


Рис. 2. Схема-план фундаменту будинку по вул. П'ятницька, 10

Під час обстеження даної ділянки на наявність культурних нашарувань, автору статті у південній частині котловану, за межами фундаменту на глибині 1,8-2,0 м, вдалося виявити трипільський культурний шар. Разом з науковим працівником Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» О.В. Морозом автор статті провів попереднє обстеження зрізу котловану. Однак брак часу та коштів не дав змоги завершити дослідження.

Археологічне обстеження ділянки відновилося у 2008 р. при сприянні деканату історичного факультету Кам'янець-Подільського національного

університету ім. І. Огієнка. У дослідженні ділянки взяли участь наукові працівники історичного музею-заповідника П.А. Болтанюк та Р.В. Йолтуховський, група студентів історичного факультету К-ПНУ ім. І. Огієнка. Під час проведення археологічних робіт було досліджено південний зріз (профіль) котловану фундаменту, де саме й був виявлений шар трипільської культури. Як з'ясувалося, культурний шар Трипільля жовто-бурого кольору з вкрапленнями випаленої глини залягав на глибині 1,8-2,4 метри від рівня сучасної поверхні. Його товщина сягала від 34 до 64 см. Він проходив по всій лінії профілю котловану ховаючись у східній частині під бруківку вулиці, а у західному напрямі він виходив на територію земельної ділянки колишнього Домініканського монастиря. При цьому у східній частині зрізу котловану шар має максимальну товщину, а у західній частині він вужчий майже вдвічі [Рис. 3].

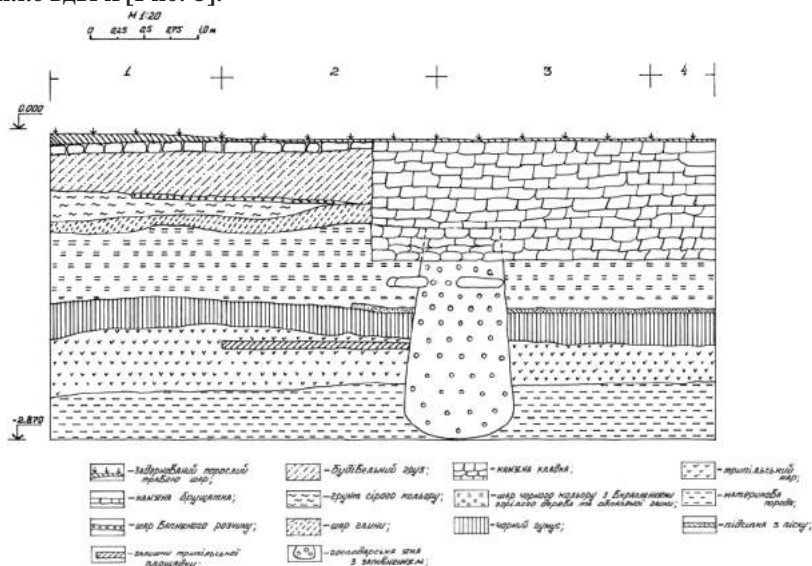


Рис. 3. Профіль зрізу котловану фундаменту по вул. Пятницька, 10

Посередині досліджуваної стінки котловану, у товщі трипільського культурного шару, прослідковувалась суцільна полоса випаленої глини товщиною 8-10 см, яка створювала своєрідну горизонтальну площадку. Вона залягала на глибині 1,9 м від поверхні ґрунту. Ширина цієї полоси була в межах 2,5-3,0 м. З західного боку вона обривалася врізом господарської ями XVII-XVIII ст. Далі вона уже не проступала [Рис. 3]. У профіль стінки котловану дана площадка заглиблювалася на 20 см, після чого її контури зникли. На нашу думку, це залишки трипільського житла, його торцевої частини, які збереглися від часів перебудов ділянки у XVIII-XX ст.ст. На користь цього свідчать розвали горщика, корчаги та миски, знайдені в рівні

східної частини площадки, а також крем'яний різець. Горщик біконічної форми з двома вушками, що мають наскрізні отвори, вінчик горщика конічний, ледь відігнутий назовні, шийка коротка, пряма [Рис. 4;6]. Миска має тулуб сферичної форми, вінчик горизонтально зрізаний й має нахил від горизонтальної осі на зовні близько 45° [Рис. 4;3]. Не виключено, що вона використовувалася як накривка. На таку думку нас наводить зображення кількох посудин у праці Риждова¹. Посуд виготовлений з добре відмудленої глини й був покритий ангобом сліди якого збереглися. Форми посуду є характерними для пізнього етапу Трипільської культури². Різець виготовлений з темно-сірого кременю серповидної форми в розрізі трапецеподібний, по різучим кінцям нанесено дрібну ретуш [Рис. 4;7].

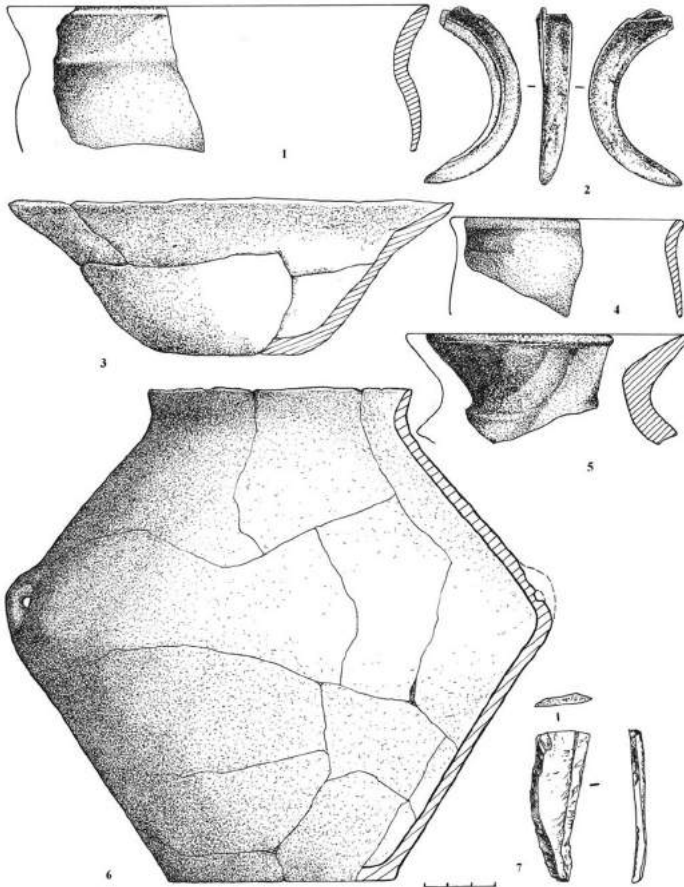


Рис. 4. Вул. П'ятницька, 10. Археологічний матеріал трипільської культури:

1, 3-6 – кераміка; 2 – ікло кабана; 3 – крем'яне знаряддя

Окрім вище зазначеного посуду у стратиграфії профілю було виявлено кілька фрагментів горщиків, частину миски, фрагмент вінчика кухлика та корчаги. Вінчики горщиків відігнуті на зовні, тулуб кулястої та грушевидної форми [Рис. 4;1,5]. Фрагмент вінчика кухля має банкоподібну форму, тонкостінний, вінчик відігнутий на зовні [Рис. 4;4]. На відміну від попередньо згадуваної миски, другий уламок миски має сферичну форму з прямим округлим вінчиком [Рис. 6;4]. Весь посуд виготовлений з добре відмуленої глини, має сліди покриття ангобом й розпису чорною фарбою. Орнаментація посуду досить бідна – переважно виконана чорною фарбою у виді меандрових мотивів [Рис. 8;1].

Цікавою знахідкою є ікло кабана, край якого зашліфований [Рис. 4;2]. Не виключено, що ікло використовувалося для господарських потреб як лопило або ж як гончарний штамп для нанесення накольчатого орнаменту на поверхню посуду³.

Поверх шару Трипілля простежувався шар чорнозему товщиною 22-32 см. Він залягав на глибині 1,6 м. Шар виявився стерильним, при його огляді не виявлено речового матеріалу. Цей факт може засвідчувати про відсутність тут поселення після зникнення Трипільської культури. Однак, не виключено, що цей шар ми можемо прив'язати до епохи Раннього залізного віку, а саме Чорноліської культури, матеріали якої зустрічаються на території Старого міста⁴.

Далі виділявся культурний шар чорного гумусу товщиною 60-80 см, який залягав на глибині 0,8-1,6 м [Рис. 3]. Матеріал, виявлений у культурному напластуванні, представлений уламками горщиків, часовий діапазон яких охоплює період XII-XVI ст.ст. Один з них темного кольору, має косий зріз ззовні, шийка довга відігнута на зовні, тулуб грушевидний, по плечики оздоблений прокресленим орнаментом у виді хвилястої лінії [Рис. 7;6]. За класифікацією М.В. Малевської, уламок відноситься до IV типу й датується XII-XIII ст.⁵

Серед фрагментів вінчиків горщиків XIV-XV ст. можна виділити два типи. Перший з них сіро-коричневого кольору, з середини бороздка, шийка коротка округла, по плечики оздоблений прокресленим орнаментом у кілька хвилястих ліній [Рис. 7;4]. За найближчою аналогією його можна віднести до 2-го типу варіанту Г хронологічної таблиці Л.І. Виногородської й датувати кінцем XIII-XIV ст.⁶

До другого типу відноситься фрагмент вінчика коричневого кольору косозрізаний з зовнішнього боку, різко відігнутий на зовні. З внутрішньої сторони має округлу виїмку під накривку, шийка коротка округла [Рис. 7;2]. До цього типу подібний також вінчик світло-сірого кольору, який ідентичний за формою до попереднього [Рис. 5;7]. Діаметр вінчиків відповідно 12 та 16 см. Такі вінчики характерні для часового діапазону XIV-XV ст.⁷ Посуд такого типу продовжує давньоруські традиції виготовлення кераміки, набуваючи при цьому особливостей властивих своєму часові.

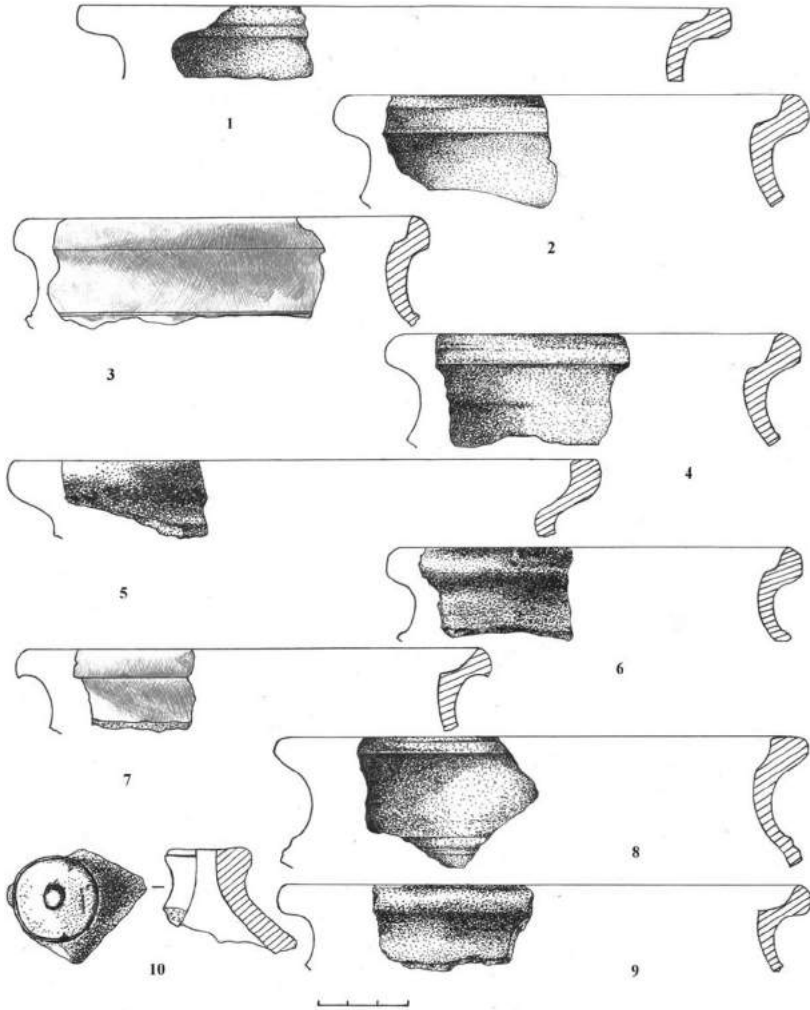


Рис. 5. Вул. П'ятницька, 10: 1-6, 8, 9 – фрагменти вінчиків горщиків XV-XVI ст.; 7 – фрагмент вінчика XIV-XV ст.ст.; 10 – уламок накривку XVI ст.

Керамічний матеріал XV-XVI ст. представлено в основному фрагментами вінчиків горщиків темно-сірого та світло-сірого кольору. Вінчики горщиків мають підовальну або ж підпрямокутну форми, в окремих випадках верх вінчика горизонтально зрізаний. З середини є виїмка під накривку, шийка коротка округла, має конічну форму з нахилом у верхній частині до середини, перехід від шийки до тулуба плавний [Рис. 5; 1-6, 8, 9]. Як вказується у науковій літературі, в XIV-XV ст. поширення набувають більш

округлі і масивні вінця. Борозна і уступ для накривки з внутрішнього боку зникають або замінюються виїмкою.⁸ Це характерно і для Кам'янець-Подільського. Щодо форми горщиків, то для XV-XVI ст. є характерною овоїдна форма горщика зі слабо профільованими плічками. Основний елемент декору – рифлення по тулубу, або ж прокреслені горизонтальні лінії.⁹

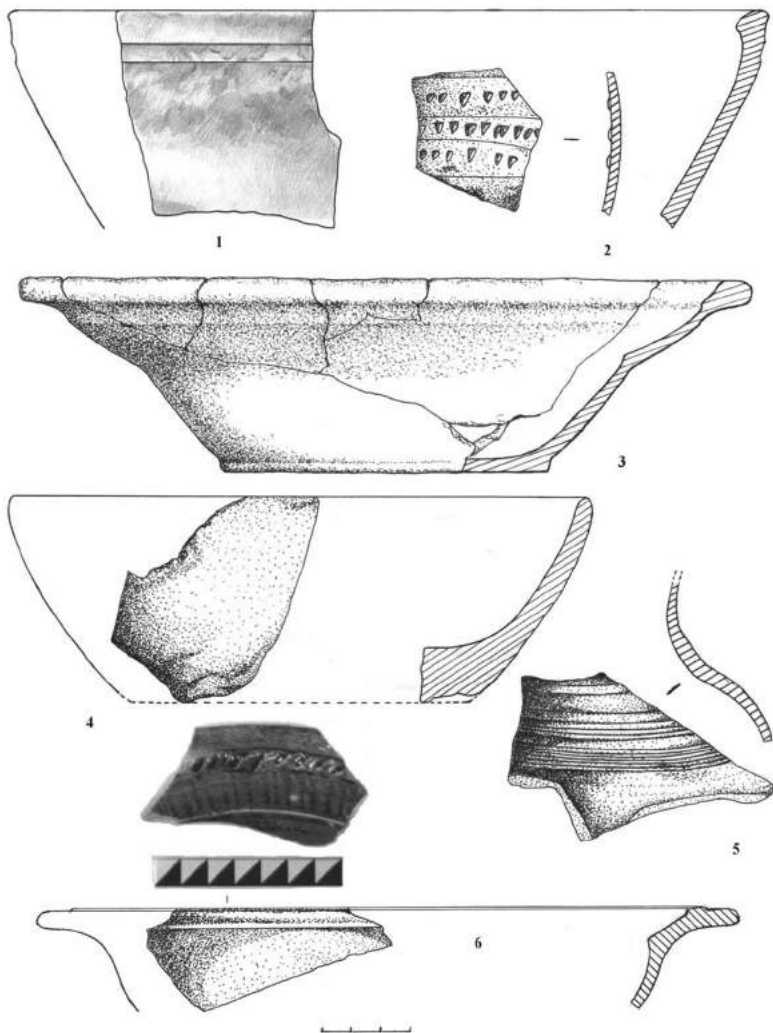


Рис 6. Вул. П'ятницька, 10: 4 – Уламок трипільської миски, 6 – уламок тарілки XVI-XVII ст. Матеріал з господарської ями: 1 – фрагмент вінчика миски XIX ст., 3 – розвал миски XVII-XVIII ст., 5 – уламок стінки горщика XVIII ст.

При обстеженні культурного шару цікавість викликав прошарок піску товщиною 5 см, який залягав над шаром чорнозему. У зрізі профілю він простежувався на довжину 3,4 м, в районі врізки господарської ями він переривався [Рис. 3]. На нашу думку, це під житла, або ж господарської споруди, яке існувало на цьому місці в період XII-XVI ст.

Стратиграфія в рівні цих нашарувань по середині перерізувалась господарською ямою грушоподібної форми. Яма перерізала усі культурні нашарування й сягала глибини 2.800 м від умовно прийнятого нуля [Рис. 3]. Встановити верхній рівень ями точно не вдалося, так як у верхній частині яму перекрив кам'яний мур фундаменту. Однак візуальний огляд дав можливість припустити, що яма розпочиналася від верхнього рівня культурного шару XII-XVI ст. Речовий матеріал, виявлений у ямі, дає можливість говорити про її використання у XVII-XVIII та на початку XIX сторіч. Пізніше яма була засипана й використана під основу фундаменту будинку. На це вказують залишки кам'яного фундаменту висотою 1,0 м та шириною 0,8 м, які перекривають господарську яму. Серед речей у ямі було виявлено два розвали тарілок. Один з них без оздоблення, коричневого кольору, має ребро від якого відходять широкі береги, вінчик у виді валика [Рис. 6;3].

Інший – також коричневого кольору, має широкі береги, вінчик ззовні косо зрізаний під трикутної форми. З середини тарілка розписана рослинним підполивним мотивом коричневою, зеленою та жовтою фарбами [Рис. 12]. Виготовлення таких форм мисок є характерним для періоду кінця XVII-XVIII ст.¹⁰ Також виявлено ряд фрагментів вінчиків характерних для цієї доби. Вони мають високу пряму шийку з округлим вінчиком, один з них орнаментований заглибленими горизонтальними лініями, інший оздоблений лискуванням у виді прямих вертикальних ліній [Рис. 7;1,3]. Окрім цього у ямі виявлено уламок накривки світло-сірого кольору, яка у ручці має наскрізний отвір [Рис. 5;10].

Над шаром чорного гумусу виділявся шар глини товщиною 10-20 см поверх якого позначався прошарок ґрунту сірого кольору. Над вище згадуваними нашаруваннями розміщувався шар будівельного грузу товщиною 40-50 см. Поверх будівельного грузу була укладена кам'яна бруківка товщиною 10-15 см [Рис. 3]. У шарі на глибині 0,95-1,15 м виявлено фрагмент стінки горщика, оздоблений прокресленим орнаментом з горизонтальних ліній та накольчатим візерунком підтрикутної форми. З обох боків черепок покритий поливою: з середини коричневою, а ззовні – світло-зеленою [Рис. 6,2]. Також у цьому шарі виявлено два вінчика горщиків. Один з них сірого кольору має вінчик конічний, шийку пряму довгу відігнуту на зовні, з внутрішнього боку має незначний вигин, ззовні є ребро, а по плечики нанесено прокреслений горизонтальний орнамент [Рис. 7,8]. За класифікацією Л.І. Виногородської такий тип вінчиків відноситься до кін. XVI – пер. пол. XVII ст.¹¹ Інший фрагмент вінчика виготовлений з білої глини, має округлий вінчик, довгу з незначним вигином шийку, оздоблений заглибленим орнаментом у виді хвилястих та горизонтальних ліній [Рис. 7,10].

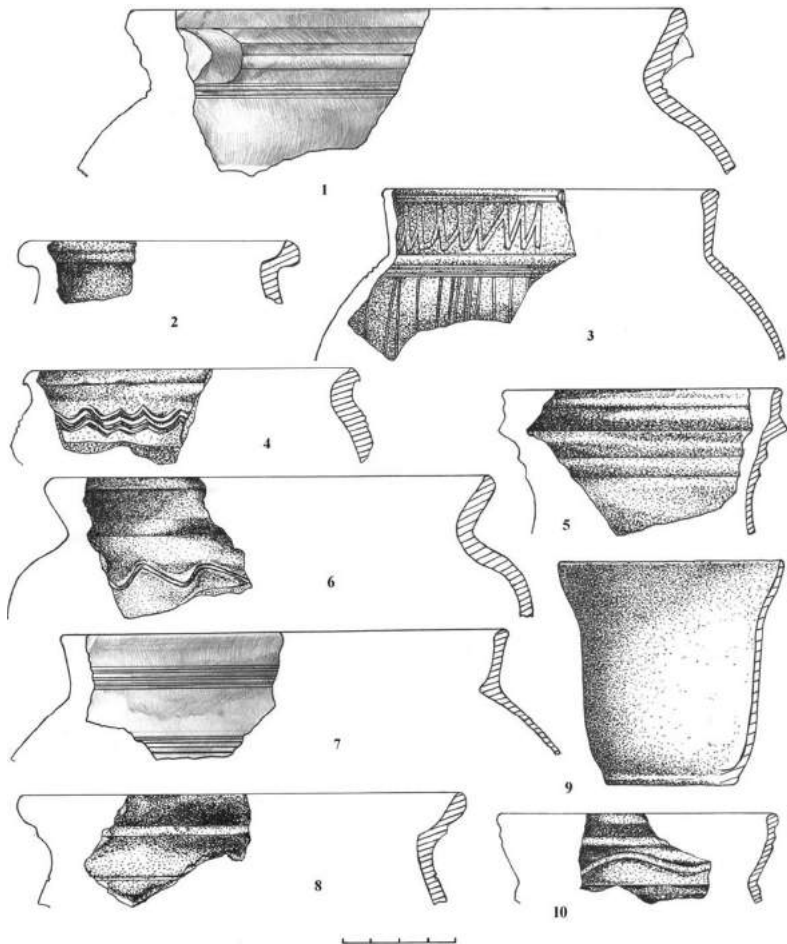


Рис. 7. Вул. П'ятницька, 10. Фрагменти віничків горщиків: 1, 3, 5 – XVII-XVIII ст.; 7, 8, 10 – XVI-XVII ст.; 2, 4 – XIV-XV ст.; 6 – XII-XIII ст.; 9 – келишок

Зверху покритий зеленою поливою. Такий вид горщиків характерний для XVII ст.¹²

У товщі цих прошарків на глибині 0,6-0,9 метра було знайдено різноманітний набір кахлів, часовий діапазон яких охоплює період XVI-XVIII ст. Серед виявлених кахлів можна виділити кілька груп, які можна розподілити хронологічно. До першої групи відноситься три уламки кахлів з антропоморфним та зооморфним зображенням. На одному з них містилося випукле рельєфне зображення чоловіка у профіль, одягненого в камзол, праворуч від нього знаходяться дві букви: «АР». Зображення чоловіка оформлене в

порталі, а сам портал покрито світло-зеленою поливою [Рис. 9,2]. Існування такого типу кахлів є характерним для XV-XVI ст.¹³

Інша кахля цього типу теракотова, оздоблена рельєфним зображенням міфічного звіра (ймовірно лева) [Рис. 8; 3]. Рельєф кахлі невеликий й сягає не більше 3 мм. Такий мотив є характерним для XVI-XVII ст.¹⁴

Наступна кахля цього типу також являє собою уламок з рельєфним зображенням овена навколо якого простежується рослинний орнамент [Рис. 9;1]. Висота рельєфу, як і у попередньому випадку, незначна. Овен (Боже ягня) являв собою символ вірменської громади як образ агнця¹⁵. Тож не виключено, що на кахлі втілено імітацію герба вірменської громади. Зменшення висоти рельєфу (0,5-0,3 см), при збереженні чіткості та виразності, стало характерною рисою кахель др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст.¹⁶

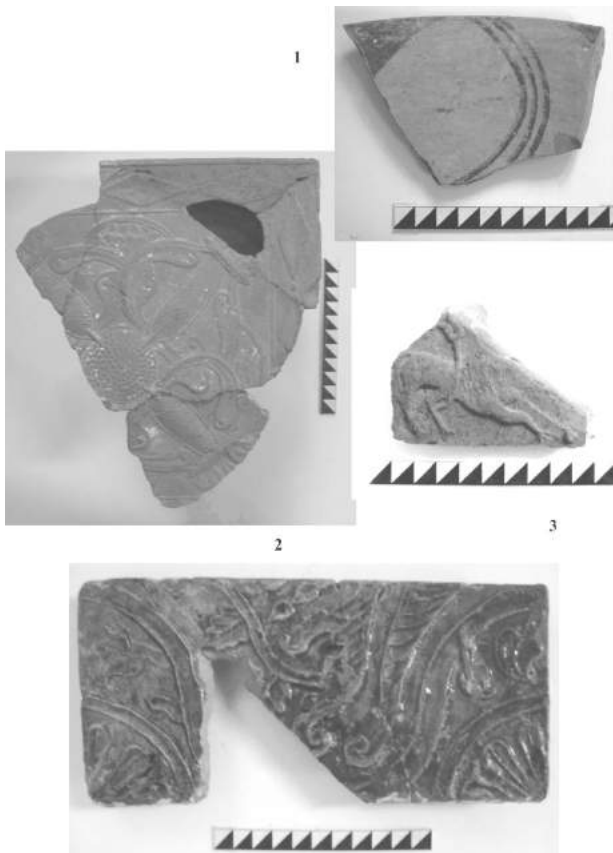


Рис. 8. Керамічний матеріал вул. П'ятницька, 10:
1 – орнаментований уламок вінчика корчаги; 2-4 – кахлі

Другий тип кахлів є найбільш поширеним й представляє собою рельєфне зображення рослинного мотиву у різних його формах. Один з них – це геометрично правильно побудований, з чотирьохчленовою композицією з означеним центром, що побудовано на взаємно перпендикулярних перехрещених діагоналях та з доповненням геометричного орнаменту [Рис. 9,4; Рис. 8,2; Рис. 11,4]. Такий вид кахлів за своїми ознаками хронологічно близький для XVI ст.¹⁷ Декілька кахлів оздоблені рослиною композицією у виді дзеркально-симетричної структури «вазон» [Рис. 9,3; Рис. 10,3]. Часовий діапазон такого виду кахлів охоплює кінець XVI-XVII ст.¹⁸ Ще однією групою цього типу кахлів є використання рослинного мотиву в обрамленні геометричної фігури (півколо, ромб та інші) [Рис. 11,2; Рис. 10,2]. Кахлі цього виду відомі з матеріалів Білорусії та Польщі й датуються сер. XVII – поч. XVIII ст.¹⁹ Зображення рослинного орнаменту присутнє також на поясковій кахлі у виді квітки лотоса й покритою світло-зеленою поливою [Рис. 11,3] та на кутовій кахлі, де рослинний орнамент представлений у композиції завитків та волютів й покрита зверху зеленою поливою [Рис. 8;4].

До третього типу відноситься монохромна кахля без орнаментациї з подвійною по краю рамкою [Рис. 11;1]. Поверхня кахлі покрита зеленою поливою. Поширення кахлів з гладкою поверхнею є властивим для періоду кінця XVII-XVIII ст.²⁰

До цього ж часового періоду відноситься четвертий тип кахлі – плоска з рельєфним зображенням геральдичного мотиву й покрита білою фарбою [Рис. 10;4].

Цікавим артефактом, виявленим під час досліджень, став уламок тарілки, виготовлений із фаянсу й оздоблений по краю рослинним орнаментом з використанням мотиву «черепашки». З внутрішнього боку денце тарілки розписано сценою із життя музикантів у костюмах XVIII ст. [Рис. 13,1]. Такий розпис характерний для стилю «ампір» й дає можливість датувати річ кінцем XVIII – початком XIX ст.

Не менш цікавою річчю, виявленою під час розкопок, є уламок люльки виготовлений з білої глини. Люлька має округлу нижню частину чашечки, верхня частина чашечки циліндрична дещо звужується у верхній частині. Чубук люльки короткий, циліндричної форми, верхня частина якого потовщена й завершена горизонтальним зрізом. Кут згину між чашечкою та чубуком складає близько 60°. По нижній частині чашечки люлька орнаментована горизонтальним зубчастим орнаментом [Рис. 13,2]. Довжина люльки становить 5,0 см, діаметр чубука складає 2,5 см, а чашечки – 3,2 см. За типологією виготовлення люльку можна віднести до XVII ст.²¹

Отже, дані вивчення можливість стверджувати, що трипільський культурний шар у південній частині міста залягає на глибині 1,8-2,4 м. Потужність трипільського шару вказує на існування на території Старого міста Кам'янця щонайменше трьох етапів Трипільської культури. Так для одного етапу Трипілья товщина культурного шару становить 0,2 м.²²

Виявлений різноманітний набір кахлів засвідчує високий рівень розвитку кахлярства та художньої майстерності серед гончарів Кам'янець-Подільського й дає можливість простежити його розвиток та особливості художнього оздоблення протягом XVI–XVIII ст.

Виявлений керамічний матеріал XII–XIX ст.ст. поповнює дані про матеріальну культуру міста в епоху Середньовіччя та стає ще одним містком на шляху до вивчення історії Кам'янець-Подільського.

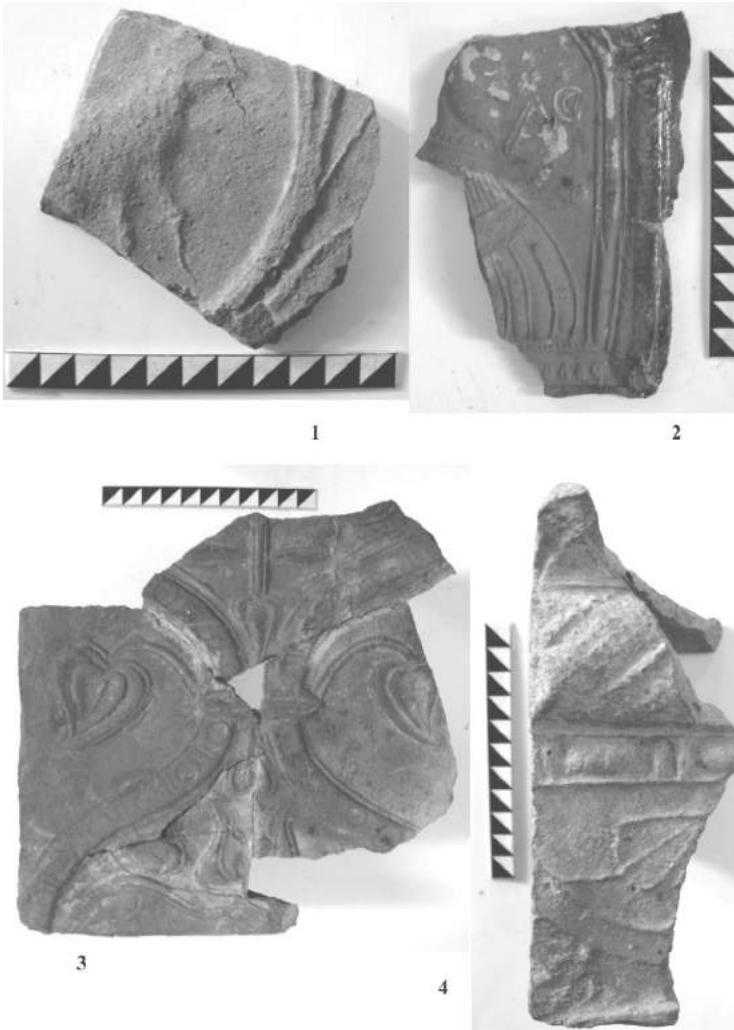


Рис. 9. Кахлі XVI-XVII ст. з досліджень по вул. П'ятницька, 10

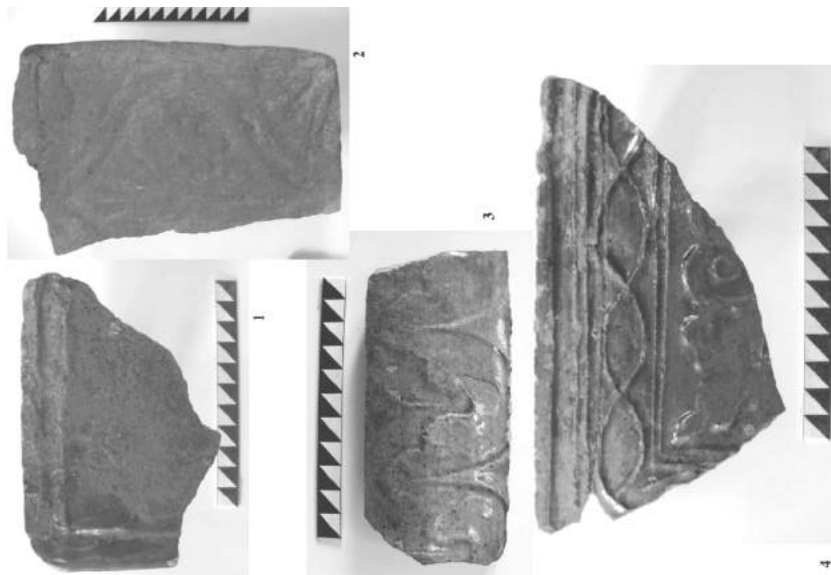


Рис. 11. Уламки кахлів:
1, 3 – XVIII ст.; 2 – XVI ст.; 4, 5 – XVII ст.;



Рис. 10. Кахлі XVII-XVIII ст.

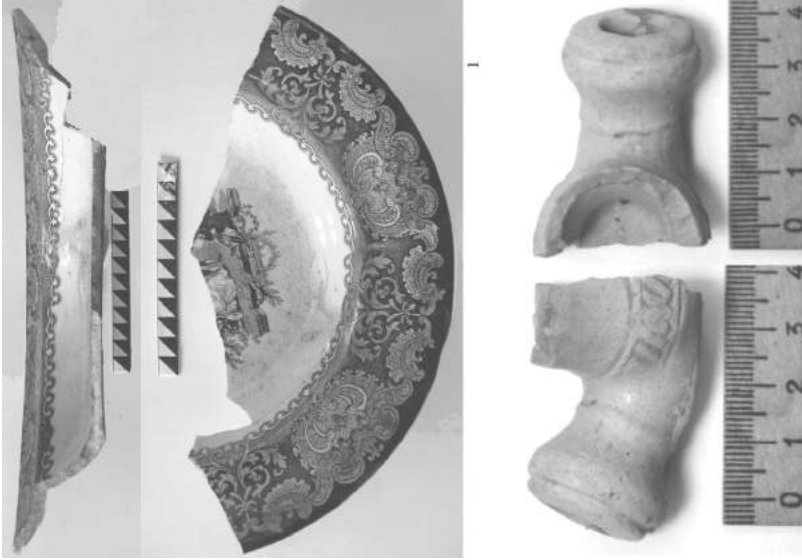


Рис. 13. Фаянсова тарілка др. пол. XVIII - поч. XIX ст. (1) та люлька XVII ст. (2)



Рис. 12. Тарілка XVIII ст.: профіль та вид зверху

Примітки

1. Рижов С.М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України / Автори С.М. Рижов, Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко, Б.В. Магомедов. – К.: ІА НАН України, 2002. – Рис. 23.
2. Заець І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця: Вид-во «Тезис», 2001. – С. 45.
3. Рижов С.М. Названа праця. – С. 103.
4. Петров Н.Б. Историческая топография Каменец-Подольского XII-XVIII вв. – Диссертация ... канд. истор. наук. – К.: ИА АН УССР, 1987. – 246 с.
5. Малевская М.В. К вопросу о локальных вариантах керамики Западнорусских земель XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института Археологии СССР. – 1971. – Вып. 125. – С. 28-29.
6. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 51.
7. Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Українська Наддніпрянська кераміка (Методичні рекомендації). – К.: КДУ ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 33. Там само. – С. 35.
9. Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV- початку XVI ст. // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55-63.
10. Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Названа праця. – С. 45-48.
11. Виногородська Л.І. Названа праця. – С. 51.
12. Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В. Названа праця. – С. 38.
13. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX-XIX ст. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. – С. 14.
14. Виногородська Л.І. Названа праця. – С. 54.
15. Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський XVI-XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів: ЛДУ, 2003. – С. 90.
16. Колупаєва А. Українські кахлі XIV-початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть. – ПТФ «Афіша», 2006. – С. 106.
17. Лащук Ю.П. Названа праця. – С. 14.
18. Колупаєва А. Названа праця – С. 113.
19. Задорожнюк А.Б. Кам'янецькі кахлі // Подільське братство. – 1992. – № 2. – С. 31.
20. Колупаєва А. Названа праця – С. 171.
21. Чекановський А.А., Чміль Л.В. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 2(3). – март-апрель [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.archaeology.kiev.ua/journal/020300/chekanovsky_chmil.htm
22. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетие до н.э.). Материалы и исследования по археологии СССР. – М., Лн.: Изд-во АН СССР, 1949. – № 10. – С. 25.

Резюме

В статье рассматривается и анализируется археологический материал обнаруженный во время наблюдения за строительными работами на усадьбе в г. Каменце-Подольском по адресу ул. Пятницкая, 10. Подается его хронология. Рассматривается стратиграфический срез данного объекта исследований города.

Ключевые слова: археологические исследования, керамика, изразцы, стратиграфия.

Одержано 26 жовтня 2012 р.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(4)°0375/1492°:316347(=161.2+=161.3)

В.Г. Балущок

ЕТНІЧНА ВІДМІННІСТЬ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ТА БІЛОРУСАМИ В СЕРЕДНЬОВІЧНО-РАННЬОНОВІ ЧАСИ

У статті на основі аналізу археологічних та писемних джерел розглядаються причини українсько-білоруської етнічної різності.

Ключові слова: українці, білоруси, етнос, етнокультура.

З найближчим географічно і політично сусіднім східнослов'янським білоруським народом більшість регіональних груп українців довгий час перебували у складі одного державного організму. Тому про етнічну єдність українців і білорусів у середньовічно-ранньонові часи нерідко заявляють дослідники, особливо неетнологи. Вони пишуть, що українці й білоруси в той час становили один народ, який поділився на два окремі етноси дуже пізно. Однією з підстав для такого твердження є те, що більшість теренів України (але, не забуваймо, що це не стосується Галичини, Буковини та Закарпаття!) від середини XIV ст. і до 1569 року разом з Білоруссю входили до складу Великого князівства Литовського, де їх усіх називали «руссю». Наприклад, відомий російський славист Борис Флоря вважає, що поділ цієї русі на українців і білорусів стався аж, починаючи з середини XVII ст., тобто після Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького, яка фактично до цього, мовляв, і спричинилася¹. Українська дослідниця Олена Русина, слідом за ним, твердить, що «в XIV-XVI ст. у межах східнослов'янського ареалу відбувалися складні процеси етнічної диференціації, котрі згодом привели до формування російської, української й білоруської народностей»². Як бачимо, тут, крім білорусів, згадані ще й росіяни, стосовно яких дане твердження зовсім уже не виправдане, оскільки на той час вони і політично знаходилися в складі іншого державного організму, й мали власну, дуже оригінальну, самоназву («русскме»)³, що вказувало на особну етнічну самосвідомість⁴. В дечому подібні думки висловлюють і деякі західні науковці, наприклад, німецькі – Гюнтер Штюкль та Сюзанна Любер, які пов'язують утворення українського етносу з козацчиною, козацькими повстаннями (включно з Хмельниччиною) та з появою самоназви «українці»⁵. Подібну до вищеназваних позицію займає й український історик Сергій Плохій, який зараз живе і працює у Канаді. Але, пишучи про єдину українсько-білоруську «Русь» XVI–XVII ст., він має на увазі в першу чергу політичні прояви цієї єдності, зосереджуючись на такому феномені як нація (в даному разі домодерна). Власне ж етнічність та етнічне, хоч він іноді

й уживає ці терміни, Плохій переважно не бере до уваги⁶. Саме на дану обставину звернула увагу в рецензії на книгу Плохія Наталя Яковенко: «Дозволю собі еретичне припущення, що за цією-от «Руссю» ховалася благородна фікція – «нація», сконструйована в головах скривджених православних ієрархів...»⁷. При цьому, маючи на увазі етнокультурні корені етнічності, вона абсолютно правильно звертає увагу на те, що дослідник усе ж повинен зважати на те, «чи передмодерна «руська» (українська) тотожність виросла з цього-от, традиційного кореня»⁸. До честі дослідниці зазначимо, що вона, не належачи до етнологів, у своїх дослідженнях, як правило, зважає на етнічні чинники, чого не схильні робити багато істориків, припускаючися величезної помилки. Адже хоч власне етнічне в існуванні та еволюції людських спільнот, в усякому разі з тих пір як з'явилася держава, постійно відтискується політичними факторами на маргінеси, воно безумовно чинить надзвичайно потужний вплив на життя та дії як окремих людей, так і різного роду угруповань та цілих народів і країн (при цьому політики, брутально ігноруючи етнічні потреби населення та проявляючи нечуваний волюнтаризм у вирішенні етнічних проблем, ще й мають нахабство звинувачувати етнічний чинник у всіх гріхах (включно з міжетнічними конфліктами, етнічними чистками тощо), які фактично й викликані до життя їхніми власними діями)⁹. У цьому зв'язку дозволимо собі навести ще одну цитату з рецензії Яковенко на книгу Плохія, де вона має на увазі саме етнічний момент, і яку можна екстраполювати й на роботи багатьох інших істориків: «Оцю-от мінливість, сегментарність «руськості» (саме етнічної руськості – В. Б.), функціонування її у межах багатьох, сказати б, підтожностей – мультиплікованих, взаємонакладених та ієрархізованих не за принципом «головне – другорядне», а в залежності від конвою обставин, Сергій Плохій або не визнає, або проминає увагою як річ несуттєву»¹⁰. Взагалі ж, на нашу думку, в публікаціях (у всякому разі останніх) Плохія відчувається вплив американсько-канадських конструктивістів. І тому, якщо він і визнає роль етнічного чинника в суспільно-політичній еволюції спільнот, то виключно в конструктивістському дусі – як те, що «конструюється» інтелектуалами, а не те, що виростає (часто взагалі без допомоги цих самих інтелектуалів, або ж зусилля їх приєднуються до дії етнічної домінанти вже на етапі більш-менш виразного оформлення етнічного) з етнокультурних основ буття і нижнього рівня етнічної самосвідомості, який виникає спонтанно¹¹.

Гадаємо, в твердженні, що українці й білоруси у середньовічно-ранньонові часи складали єдину етнічну спільноту ми в ряді випадків стикаємося все з тими ж рудиментами радянської концепції «спільної колиски»¹² та так званої «давньоруської народності», поданих у інших термінах. А крім того, як уже доводилося писати, твердити про великі за територією розселення етнічні спільноти типу етносу для досліджуваних часів узагалі є вельми проблематичним, оскільки стан тодішніх комунікацій, зокрема інформаційних, ставив певну межу територіальному ростові етносів. Інтенсивність інформаційних зв'язків, якими передається етнокультурна й

етнічна інформація між членами спільноти в синхронії (між людьми одного покоління) та діахронії (від предків до нащадків), необхідна для утворення й існування власне етносу, нерозвинутими середньовічними комунікаціями могла бути забезпечена лише на відносно невеликій території. І етнічна еволюція йшла не шляхом утворення спочатку великих за територією етносів, а потім ділення їх на менші, а, навпаки, по лінії інтеграції кількох менших етносів у більші, що ставалося з розвитком інформкомунікацій¹³. У випадку ж з українсько-білоруським етнічним порубіжжям, гадаємо, слід говорити й про можливі певні прояви етнічної неперервності¹⁴, що довго зберігалися на ньому, у той час як далі від прикордоння усвідомлення своєї інакшості, в усякому разі з боку українців стосовно білорусів, було набагато чіткішим.

Розгляд проблеми українсько-білоруського етнічної різності слід почати з аналізу стану етнокультурної ситуації, яка склалася після розселення слов'ян у середині I тисячоліття н. е. на території Східної Європи, асиміляції ними місцевого субстратного населення, різного в різних її регіонах, та завершення формування племенних етносів, відомих з літопису (полян, древлян, волинян, дреговичів, кривичів, полочан, радимичів та інших). Тобто починати слід з початку власне етногенезу східнослов'янських народів. Як відомо, українці й білоруси мали різні етнічні і, відповідно, етнокультурні субстрати. Якщо в українців це були в основному іранці (а також, меншою мірою, деякі групи фракійців, германців, кельтів та ін.), то для білорусів таким субстратним населенням стали переважно балти. Про присутність балтів на українських теренах можна говорити лише стосовно північної України, тобто поліських теренів. Не випадково, очевидно, саме тут пізніше й простежуються риси етнокультурної та етнічної неперервності, а також відмінність Полісся як етнографічної зони від земель власне України. Різні ж етнічні, а разом з ними й етнокультурні субстрати на територіях України та Білорусі започаткували і різні лінії етногенезу в цих країнах, витворивши, спільно з різними природно-географічними умовами, різні етногенетичні ніші, що породили відповідні – український та білоруський етноси¹⁵.

Саме у VIII-IX ст. практично всю територію України, за винятком сіверянського Лівобережжя, де побутувала роменська культура, займає археологічна культура Лука-Райковецька. Для неї в усіх регіонах характерні однотипні житла, кераміка, поховальні споруди та інші культурні реалії, що фіксуються археологічно¹⁶. Разом з тим, за даними археології, у формуванні лівобережного слов'янського населення на теренах України теж взяли участь значні групи слов'ян із Правобережжя, що знайшло відображення і в тутешній культурі. «Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу»¹⁷, – відзначає провідний археолог-славист Володимир Баран.

На території ж майбутньої Білорусі в цей період існують зовсім інші археологічні культури (хотомельська, бихівська, банцерівська). До речі, на

білоруських землях, на відміну від українських, розселення слов'ян і супутна йому асиміляція ними субстратного населення (місцевих балтів) на час утворення Київської Русі ще далеко не завершилася. Асиміляція решток балтів тут тривала навіть і в XI-XIII ст., а частково й довше¹⁸. Це, звичайно, відбивалося і на етнокультурі та самосвідомості тутешньої слов'янської людності, дещо затягуючи в часі завершення етногенезу білорусів, порівняно з етногенезом українців.

Різні природно-географічні та соціальні (власні етнокультурні субстрасти) умови, сфокусовані в різних етногенетичних нішах, на теренах України і Білорусі в означені часи зумовили й відмінності у культурі місцевої слов'янської людності. Зокрема, на території України раніше розповсюджується дво- і трипільна система землеробства, в той час як у Білорусі довше важливу роль відігравала підсіка та лісовий переліг. Зі знарядь в українській лісостеповій смузі значного поширення набув плуг, на відміну від північної сохи; існували також різниці в конструкції рала. Зерно на півдні, де сонячних днів більше, сушили на сонці і зберігали у здавна поширених тут зернових ямах. У північній же лісовій зоні, з більш холодним та вологішим кліматом і вологими ґрунтами, що, до того ж, промерзають узимку, для його сушіння використовували особливі пристрої типу «овина», «шиша», а зберігали у спеціальних наземних спорудах. Для конструкції південноруських житлових та господарських будівель було характерне широке використання ґрунту (заглиблення в землю, обмазка глиною та побілка стін, різного роду пічурки, лежанки й призьби, погрібні ями і т. п.). На відміну від них будівлі на теренах Білорусі, як правило, були наземними, переважно зрубною конструкції. Слід зазначити, що заглиблені житла виявлені археологами і на білоруських теренах. Вони були принесені туди слов'янами при переселенні з південних (українських) земель. Проте на півночі всюди слов'янські переселенці рано чи пізно переходили до будівництва вироблених місцевою традицією наземних жител, що побутували у субстратного населення. Адже в умовах більш холодного північного клімату та ще й у поєднанні з вологим лісовим ґрунтом, з іншою, ніж на півдні, структурою, ні долівка, ні заглиблення помешкання в землю не були доцільними. Тому на території Білорусі заглиблені в землю житла до XII ст. практично повністю витісняються наземними¹⁹. Поселення на півдні тяжіли до багатодвірності, що відрізняло їх від малодвірних на півночі. Існували відмінності у технології, сировині та знаряддях ремісничих виробництв (металургії, деревообробці, прядінні і ткацтві та ін.), а також у прикрасах, фольклорі й віруваннях²⁰. Звичайно, означені відмінності в етнокультурі слов'янського населення на теренах України та Білорусі у давньоруські часи не мали абсолютного характеру. Скажімо, соха побутувала й в Україні, але була вона вже іншої конструкції²¹. А господарство та матеріальна культура поліської зони понад південним берегом Прип'яті мало чим відрізнялися від аналогічних реалій на білоруському Поліссі. Разом з тим наявність у населення південноруських земель культурних реалій, властивих лісостеповій і на-

віль степовій зоні, й відсутніх, чи переважно відсутніх у лісовій зоні накладала відбиток на культуру та самоусвідомлення всієї тутешньої людності. Крім того південне Полісся на території України в міру його господарського освоєння стало все більше схожим на північний лісостеп, і культура та господарство тутешнього населення теж називали відповідних змін²².

І все ж, незважаючи на ці етнокультурні відмінності, про українців та білорусів, як про самостійні етноси, стосовно давньоруських часів говорити ще не доводиться, оскільки тоді взагалі йшлося лише про етногенез східнослов'янських народів. Як показали дослідження, в епоху зрілого Середньовіччя, тобто в період удільної роздробленості Давньої Русі, на теренах України й Білорусі (як і Росії та центрально- й західноєвропейських країн) існували групи земельних етносів, що заселяли терени відповідних земель-князівств²³. При цьому на майбутньому українсько-білоруському прикордонні обабіч Прип'яті, тобто на центральному Поліссі, проживав самостійний земельний етнос – турівці. Назва «турівці» досить часто зустрічається в літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі. Кордони Турівського (Турово-Пінського²⁴) князівства-землі, зокрема на півдні, різними авторами визначаються не однаково, очевидно вони змінювалися. До того ж ці кордони з джерел виступають не досить чітко. Це було наслідком того, що Турівське князівство не належало до сильних. Зокрема, воно довгий час фактично підлягало Києву²⁵. Та все ж відомо, що Турівська (Турово-Пінська) земля лежала понад Прип'яттю і включала в основному території нинішнього центрального Полісся, сягаючи на сході Дніпра, на заході впираючися в східний кордон Волинської землі (Берестейська волость) у верхів'ях рік Лісної та Ясельди, а на півночі доходячи до верхів'їв Німану (нинішня Білорусь)²⁶. Етнічну підоснову турівців, зокрема південніше Прип'яті, а значить на території України, склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав Михайло Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами²⁷. Існує точка зору, у відповідності з якою взагалі всі центральнополіські землі (на правому березі Дніпра південніше Прип'яті) належали деревлянам²⁸. Населення ж північної частини Турівської землі – північніше Прип'яті, тобто на теренах Білорусі, хоча й склалося теж на основі дреговичів, але включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів. Західне ж Полісся, яке входило до складу Волинського князівства, у давньоруські часи належало до етнічної території волинців-володимирців – земельного етносу, що утворився на базі колишніх волинців. Північний кордон Волинського князівства проходив тут набагато північніше верхів'їв Прип'яті²⁹, тобто вже по сучасній білоруській території, а північна межа ареалу розселення володимирців-волинців сягала ріки Ясельди й міста Більськ³⁰.

Завершення етногенезу українців ми відносимо на час, що охоплює кінець XII – рубіж XIII/XIV ст., коли в усій Південній Русі поширюється єдина самоназва «русь» (у множині) та «русин» (в однині)³¹. На позначен-

ня ж слов'янського населення нинішніх Білорусі й Росії в Південній Русі (Україні) у XIII ст. продовжували вживатися колишні земельні етнімі давньоруських часів. Зокрема, це «полочани», «смольняни» (в Білорусі), «суздальці» («ростовці»), «новгородці», «псковичі», «рязанці» (в Росії). (У цьому плані цікавим є запис в Галицько-Волинському літописі про смерть Володимира Васильковича 1288 року, в якому названо іноземців, що, разом з місцевими жителями, «плакали» за ним: німців, євреїв, сурожців, а серед них новгородців)³². А землі проживання вказаних етносів, як і раніше, чітко протиставлялися Русі у власному розумінні, якою тепер вважається вся Південна Русь³³ (до кінця, чи принаймні до останньої чверті, XII ст. власне Руссю виступали лише терени Київського та Переяславського князівств)³⁴.

Тут слід наголосити, що саме Полоцька земля найраніше виявляє тенденцію до відособлення від Києва. Полоцьке князівство і прилеглі до нього Мінська, Вітебська та Друцька волості, етнічно-етнографічну підоснову яких склали кривичі й, очевидно, частково дреговичі (всі вони були суперстратом по відношенню до місцевого субстрату – балтів), відриваються від Києва, починаючи з кінця X – початку XI ст. Як відзначають дослідники, період політичної підлеглості Полоцької землі Києву налічував менше ста років³⁵. Леонтій Войтович так характеризує ситуацію: «Деяко ізольована від інших земель глухими слабопрохідними лісами, захищена розливами рік, Полоцька земля була змушена створити регіональний ринок, у якому головним напрямком стала балтійська торгівля по Західній Двіні і який тільки східним флангом торкався дніпровського шляху. З допомогою варязьких дружин полоцькі кривичі ще у X ст. привели до покори частину сусідніх дреговичів, де виникла Мінська волость, і почали освоювати землі лівських племен, відтісняючи їх від берегів Західної Двіни (Даугави)»³⁶. Остаточно осіб етнополітична спільність на Білоруських землях сформувалася при Всеславу Брянчиславичу (помер 1101 року). Сучасний білоруський історик Г. Семянчук так характеризує ситуацію: «При Всеславу Брянчиславичу Полоцька земля остаточно перетворилася на самостійну ранньосередньовічну державу, яка характеризувалася наявністю всіх необхідних атрибутів і політичних інструментів: стабільної території, вищої влади в особі князя, своєї династичної лінії, релігійної організації і збройних сил»³⁷.

А вже у першій половині XIII – 60-х роках XIV ст. терени сучасної Білорусі ввійшли до складу Литви, що саме набирала сили³⁸. Тому для позначення білорусів в Україні (а також у сусідній Польщі), замість колишніх земельних етнімів «полочани» та «смольняни» починає вживатися етнімічна назва «литва» (у множині) і «литвин» (в однині) (фіксується з XIV ст.)³⁹. Тобто українці (які виступали тоді під самоназвою «рус») уже в той час достатньо чітко відмежовували себе від білорусів. Уживання етнімічної назви «литва»/«литвин» стосовно слов'янського населення на території Білорусі безумовно слід пов'язувати з підпорядкуванням даної території Литовській державі.

На теренах України з середини XIII ст., як ми знаємо, встановлюється монгольське панування, якого не було на землях Білорусі. Тобто, як бачимо, в дію включився ще й цей, типовий для порубіжно-степового становища України (і якого не було в Білорусі), політичний чинник. (Взагалі ж, знаходження України на степовому кордоні і на цивілізаційному Великому Кордоні⁴⁰, завжди потужно впливало на етнокультуру, ментальність та самосвідомість українського населення, сприяючи його відмінності від близьких етнічно та мовно білорусів.) Зокрема, передаючи великому князю Вітовтові права на південноруські терени після інкорпорації їх до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст., золотоординський хан Тохтамиш у своєму ярлику перелічує землі, які майже повністю збігаються з українськими територіями (окрім Галичини, Закарпаття та Буковини, що тоді татарам не належали). З неукраїнських у ньому названа лише Смоленська земля, а також ті території Сіверщини, що пізніше відійшли до Московії⁴¹. Цей документ є свідченням того, що українські землі ввійшли до володінь татар у 1240–1260-х роках як окреме ціле, будучи відмежованими від земель білоруських, які Орді ніколи не належали. Олена Русина простежує північний кордон підтатарських земель по лінії: на захід від Києва – «Пінськ–Берестя/Луцьк–Володимир, а на схід – Гомель–Чечерськ–Мглин/Чернігів–Стародуб–Брянськ»⁴². Як бачимо, він приблизно збігається з нинішнім північним кордоном України та північною межею етнічної території українців. Немає сумніву, що цей кордон між майбутніми Україною і Білоруссю, пов'язаний з пануванням татар на українських землях, в основному (хоча й не повністю) збігаючись з північною межею південноруської етнополітичної спільності, що склалася в кінці XII ст. й існувала впродовж XIII ст. та зумовила завершення етногенезу українців⁴³, і далі, аж до входження в середині XIV ст. більшості теренів України до складу Литви, відігравав свою роль у відмежуванні їх від близьких етнічно й культурно білорусів, сприяючи поглибленню різниці між ними.

Узагалі ж, свідчень стосовно етнічної різниці між українцями та білорусами аж до XVI ст. маємо не так уже й багато. Це значною мірою пояснюється браком відповідних джерел, які відбивали б прояви етнічної самосвідомості, а також недостатньою дослідженістю цього періоду представниками історичних наук взагалі⁴⁴. Але в сусідніх країнах тоді досить чітко бачили відмінність між Україною й Білоруссю. Наприклад, ще в 50-х роках XIV ст. візантійський історик Никифор Григора у своєму творі відзначав, що народ «Рос» поділяється на чотири Русі – три християнських і одну язичницьку. Язичницька Русь – це Литва, дві наступних – Московське та Тверське князівства. Четверта ж Русь, як зазначає американський візантиніст українського походження Ігор Шевченко, це швидше за все Мала Росія (як називали її в той час греки) з центром у Києві, тобто Україна⁴⁵. Білорусь, як бачимо, в Константинополі тоді окремо не виділяли, включаючи її до складу Литви, яка саме через це теж зараховувалася до Русі. І не даремно

пізніше, за Люблінською Унією 1569 року, підлитовські землі України відійшли до Польщі, знову з'єднавшись воедино з підпольськими українськими теренами, оскільки для всіх вони тоді становили одне ціле чи виступали дуже близькими, як у територіальному, так і в культурному та етнічному планах⁴⁶.

З XVI ст., яке взагалі багатше за попередні часи на писемні джерела, відомостей про етнічну й етнокультурну різницю українців і білорусів до нас дійшло більше. Наприклад, в описах 1566 та 1598 років маєтків, що знаходилися на території пізнішого Луцького повіту, ми серед прізвиськ, чи прізвиськ відетнонімічного походження, таких як Мазур, Німець, Шваб, Турчин, Караїмович, неодноразово зустрічаємо прізвиська Литвин і Литвинович⁴⁷. Даний факт свідчить про те, що місцеве українське населення чітко виділяло литвинів (білорусів) як окрему етнічну спільноту, аналогічну мазурам, німцям⁴⁸, швабам, туркам, караїмам, відділяючи їх усіх разом від «русів», тобто від себе.

Про усвідомлення різниці між русинами-українцями та білорусами (теж «людьми руськими», але разом з тим і «литвинами») свідчить не тільки вказана вище різниця в етнімії, але й твори українських інтелектуалів кінця XVI – початку XVII ст., зокрема, Мелетія Смотрицького та Йова Борецького, а також тогочасні документи, наприклад, лист київської шляхти до місцевого воєводи від 24 жовтня 1619 року, де, як відзначає сучасний історик Петро Сас, така різниця чітко проводиться⁴⁹. Близько 1620 року в латиномовній поемі «Дніпрові камена» її автор дає характеристику (цікаву саму по собі) «чужим» для українців народам. При цьому він називає практично всі основні сусідні етноси, які оточували українців, цим самим окреслюючи українську етнічну територію: татар (називає їх «скіфами»), східних романців («волохів»)⁵⁰, росіян («мосхів»), поляків («ляхів»), а також білорусів («литвинів»). Він, зокрема, як зазначає Наталя Яковенко, протиставляє «доблесних» русинів *«хижим скіфам [татарам], байдужим до смерті волохам* [румунам (насправді мунтянам і молдаванам – В. Б.)], *диким мосхам* [росіянам], *безтурботним ляхам* [полякам] та *міцним духом литвинам*»⁵¹.

Загалом, у тогочасних літературних джерелах з України під «руським народом» розуміються в першу чергу українці, хоча білорусів теж часто (але далеко не завжди) зараховували до нього. Білоруси, як менш активний елемент, етнічність якого переважно виявлялася лише на етнографічному (етнокультурному) рівні⁵², дуже часто українськими інтелектуалами зараховувалися до «литви» (не дарма їх тоді в Україні так і називали), інколи «виносилися за кадр», а іноді (але, знову ж, далеко не завжди) приєднувалися до українців. Причиною останнього було те, що у складі поліетнічної Речі Посполитої білоруси були найближчими українцям етнічно та етнокультурно. А от у польській історіографії саме тоді сформувалася традиція, яка тягнеться аж до XIX ст., теж зараховувати Білорусь до Литви і, на відміну від України, не виділяти в самостійну етнічно-етнографічну одиницю⁵³.

Означене ставлення до білорусів впливає з того, що, судячи з усього, у їхній етнічній самосвідомості не існувало чітко вираженого верхнього, ідеологічно формованого протоінтелігенцією, тобто книжниками (а згодом і власне інтелігенцією), рівня, або ж він був слабко виражений (в українців цей рівень етнічної самосвідомості сформувався ще в період з кінця XII – до рубежа XIII/XIV ст., коли завершується їх етногенез). Для білорусів, зокрема досліджуваної епохи, очевидно, були характерні певні риси етнічності в латентному стані⁵⁴. Якоюсь мірою для українсько-білоруської спільноти, яка, входячи (до речі, українці лише частково) до спільних політичних утворень і будучи об'єднаною різними комунікаціями, становила певну метаєтнічну спільність, можливо, були характерні деякі риси етнічної і навіть мовно-культурної неперервності, особливо з погляду білорусів. Риси такої неперервності на українсько-білоруському етнічному просторі проявлялися найбільше, судячи з усього, на Поліссі, зокрема центральному. Разом з тим повністю вважати поліське порубіжжя України й Білорусі, як і українців та білорусів у цілому, зоною етнічної неперервності заважають ось які обставини. Надприп'ятське Полісся, відносно слабко поєднане історично й культурно як з власне Україною, так і з Білоруссю (як ми знаємо, тут у давньоруські часи існувало навіть своє Турово-Пінське князівство, тобто певна форма державності), завжди становило в етнокультурному плані самостійне утворення, тісно пов'язане з місцевим своєрідним геосередовищем, відмінним від лісостепових ландшафтів та південного Полісся, з його звільненими від лісу значними просторами. Це справляло вплив і на етнічну самосвідомість тамтешнього населення, не кажучи вже про його етнічне підсвідоме⁵⁵. Тому тут у деяких районах («здебільшого басейн ріки Прип'яті та її приток») до наших днів збереглися сильні прояви крайової самосвідомості і навіть така локальна самоназва як «поліщуки» («полешуки») ⁵⁷, які ще й досі на українських теренах іноді певною мірою протиставляються українській ідентичності та самоназві «українці». У досліджуваний період, без сумніву, прояви крайової самосвідомості в надприп'ятському Поліссі мали бути ще сильнішими. Стосовно «поліщуків» зазначимо, що вони, очевидно, генетично пов'язані з давньоруським земельним етносом турівців, будучи його своєрідним етнічним залишком, що, з втратою державності (князівства), змінив самоназву і великою мірою втратив характерні ознаки власне етносу. (Аналогічний релікт давньоруських земельних етносів – спільнота під назвою «севруки» – існував у пізньосередньовічно-ранньоновий час і на українсько-російському етнічному порубіжжі, а саме на теренах Сіверської землі)⁵⁸. Означеному етнічному реліктові давньоруських часів удалося вижити на українсько-білоруському порубіжжі завдяки своєму периферійному положенню стосовно центрів етнічної консолідації українців та білорусів, а також своєрідності місцевого геосередовища. Але сусідство з такими великими народами, як українці й білоруси стало на заваді існуванню його як власне етносу. На етнічно-етнокультурну своєрідність Полісся неодноразо-

во звертали увагу дослідники. Наприклад, Олександр Курочкін, вивчаючи поширення обряду «Коза» на українсько-білоруському порубіжжі, дійшов до такого висновку: «Поліський обрядовий комплекс «Коза», як і поліська соха, поліський антропологічний тип, специфічні дифтонги «yo», «ye» – це ті ознаки своєрідності, що підтверджують існування в минулому монолітного діалектно-етнографічного регіону Полісся, населення якого потім увійшло до складу українського та білоруського народів»⁵⁹. При цьому, слід мати на увазі, що все ж за рядом етнокультурних ознак поліське населення південніше Прип'яті в більшості районів споріднене саме з жителями власне українських теренів, а не білоруських. У західній же частині регіону, яка у давньоруські часи входила до Волинського князівства і де тоді проживала північна частина волинців-володимирців, основна етнічна територія яких лежала на теренах сучасної України, й досі на землях Білорусі аж до ріки Ясельди поширені українські діалекти (хоч сьогодні білоруська влада у цього населення цілеспрямовано формує білоруську ідентичність та викищує українську мову)⁶⁰.

Серед етнокультурних відмінностей між українцями і білорусами пізньосередньовічно-ранньонового часу слід назвати й мовні. Причому побутували вони не тільки на рівні простонародного усного мовлення. Як відзначають мовознавці, незважаючи на те, що книжна мова Великого князівства Литовського була нібито єдиною – «українсько-білоруською», все ж певна різниця між книжними мовами України й Білорусі існувала. І хоч у цій сфері межа виявлялася, знову ж, недостатньо чітко, проте вона була. Як зауважили дослідники-лінгвісти, незважаючи на те, що, з причини недостатньої кодифікованості й нестійкості мовної норми, літературної мови тоді взагалі не існувало, у книжній мові в залежності від місця написання пам'ятки збільшується кількість українізмів чи білорусизмів. Це виявляється і на рівні лексики, й на рівні граматики та синтаксису, зокрема в характерних помилках⁶¹. Наприклад, у діловій мові, якою в Україні у XVI–XVII ст. велося справочинство, навіть на Поліссі неухильно зростав вплив південноукраїнської орфографії, «все наполегливіше з українського півдня закріплювалася геть інакша артикуляція»⁶². Означені відмінності в мові українців і білорусів, безумовно, сприяли усвідомленню етнічної різниці між ними. Адже, як дуже влучно зауважив російський дослідник М. Васильєв, у суспільній свідомості населення в ході етнічного поділу на «нас» і «їх» відбувається ретельний відбір та фіксація не тих рис культури, що ріднять даний етнос з іншими, а тих ознак, які чітко маркують «своїх», відмежовуючи від іноетнічного оточення⁶³.

Сприйняття білорусів українцями і українців білорусами як «несвоїх», тобто етнічно «чужих», певною мірою проступає у повідомленнях про «своєволю» українських козаків в Україні та Білорусі у кінці XVI – на початку XVII ст. Саме тоді первинно флібустьєрський соціум українського козацтва, пройшовши початкове організаційне становлення та інституціалізацію,

став заявляти права на «місце під сонцем» і добиватися легітимації себе в шляхетській Речі Посполитій, як «рицарського» стану. У ході козацьких повстань, починаючи з очоленого Криштофом Косинським, українське козацтво заявило права на панування над «Україною», як у той час називалися прикордонні з Диким Полем східноподільські й середньонадніпрянські краї, та прилеглими до них українськими (в сучасному розумінні) землями, які вважало своєю територією. Зокрема, козаки Семерія (Северина) Наливайка і Григорія Лободи під час походів на Волинь та українське Полісся 1595 року порядкують тут як на власній території, розташовуються на постій, самовільно беруть з населення контрибуцію як плату за свою службу королю (стації, або «лежі»), попутно грабують маєтки декого зі своїх соціальних антагоністів – шляхтичів та магнатів, а також, на замовлення князя Костянтина Острозького⁶⁴, втручаються у міжконфесійні суперечки⁶⁵. Про політику козацтва стосовно українських теренів козакознавець Сергій Леп'явко зазначає: «Козакам не було ніякого сенсу підривати господарство цих територій. Не будучи чужим жодному стану, в тому числі шляхті, козацтво якось намагалося узгодити власні потреби з інтересами місцевого населення. І з цього впорядкування випливали паростки козацької влади на волості»⁶⁶. Українське населення це сприймало відповідно: воно майже не чинить опору, скарги на козаків до судових органів і короля з українських теренів лише поодинокі. І це не випадково, оскільки, за словами Леп'явко, «розміри вибируваних козаками стацій в цілому не виходили за традиційно допустимі межі»⁶⁷. Тобто стосунки козаків і місцевого населення у цілому вписуються в модель відносин між «своїми».

Разом з тим у ході цих «своєвольних», як їх названо в офіційних документах, виступів українські козаки робили неодноразові наскоки на сусідню Білорусь. І тут їх поведінка вже набуває дещо іншого характеру, наближаючися до поведінки військ на «чужій» території. Це видно з масштабів їхньої «своєволі», яка проявлялася там ширше й інакше, ніж на українських теренах, де вони нападали на маєтки лише своїх супротивників, а також (на замовлення Костянтина Острозького) прихильників унії, а в цілому поводитися достатньо мирно, хоч і проявляли свою владу над населенням. У Білорусі ж козаки, відбираючи у місцевих мешканців різне добро, нерідко застосовують силу, особливо стосовно тамтешніх шляхтичів. Коли ж ті наважуються давати відсіч, то козаки захоплюють їхні маєтки, завдаючи «великих шкод і утисків» і навіть вбиваючи тих, хто виступав проти них зі зброєю. Зокрема, у 1590-х роках таких наскоків зазнали Слуцьк, Бобруйськ, Могилів та інші міста з округами⁶⁸.

У свою чергу, в документах, що походять з білоруських теренів, теж чітко проглядає ставлення, найбільше білорусько-литовської шляхти, до українських козаків як до «чужих». «Для литовсько-білоруської знаті, на відміну від української, господарювання козаків на підлеглий території було явищем незвичним і надзвичайним», – зазначає Леп'явко⁶⁹. Тому, наприк-

лад, у постанові шляхти Новгородського повіту від 1 листопада 1593 року козаків названо «неприятелем», від нападу якого «добрі сини вітчизни» зобов'язані її захищати⁷⁰. Під вітчизною тут розуміються саме литовсько-білоруські терени. Литовський гетьман Криштоф Радзивілл, збираючи ополчення шляхти Віленського воєводства проти козаків Семерія Наливайка, у своєму листі 1595 року теж відзначає загрозу «нашій вітчизні» (тобто Литві, що включала білоруські землі) з боку українських козаків, як її ворогів⁷¹. Берестейська шляхта, прохаючи Радзивілла про допомогу, вказує на необхідність оборонити Велике князівство Литовське від «свавільних» козаків, які вторглися на його територію⁷². Самими ж українськими козаками, які опинилися в Білорусі для «леж» (розквартирування на постій), «природний опір місцевої шляхти був сприйнятий... як поштовх до більш активних дій»⁷³. Тобто вони вважали такий опір за дії супротивника, а значить бачили в тих, хто їм протидівав, принаймні частково, «чужих».

Тут ми також знову бачимо роль політичного чинника (що розмежовував Україну й Білорусь, у той же час об'єднуючи останню як країну), який, як було показано вище, вперше чітко проявився в часи Давньої Русі, а потім у період монгольського завоювання Південної Русі та входження білоруських теренів до складу Литви в XIII–XIV ст. Тепер, у 1569 році, більшість територій України (в сучасному розумінні) відійшли за Люблінською унією Короні польській (судячи з усього, не випадково, оскільки вони становили етнічно-етнокультурну цілісність), у той час як Білорусь залишалася у складі Великого князівства Литовського. Це, звичайно, сприяло актуалізації розуміння литвинів русинами України як «несвоїх», в основі чого лежала етнокультурна відмінність, про яку йшлося вище.

А 1602 року козаки, які поверталися територією Білорусі з Інфлянтської війни, і яким королівська адміністрація заборгувала платню, у відповідь на розквартирування коронними властями жовнівців на «їхній» території – Україні, взяли штурмом білоруські міста Полоцьк, Вітебськ та Могилів, що знаходилися на їхньому шляху, розграбувавши та сплюндрувавши навколишні повіті («брали приставства у Полоцку, у Витебску, на Орши, у во Мстиславлю, у Крычове, у Могилеве, у Головчине, у Чечерску, у Гомли, у Любечу, у Речицы, у Быхове, у Рогачове») ⁷⁴. На ставлення українських козаків до білорусів як до «чужих» звертав увагу Михайло Грушевський. Він, зокрема, писав, що козаки розбишакували в Білорусі, «побираючи контрибуції й чинячи заразом иньші насильства над людністю – трактуючи сю православну Русь як неприятельську землю» ⁷⁵. Укладач білоруського Баркулабівського літопису записав, що козаки «Полоцку великую шкоду чинили, а место славное и великое Витебск звоевали, злата, сребра множество побрали, мещан учтивых порубали, и так шкоду содомию чинили горше злых неприятелей албо злых татар» ⁷⁶. Тут достатньо чітко виступає не просто «своеволя» збройного люду, якому заборгували платню, але й ставлення українських козаків до білоруських теренів як до «чужих», чи

принаймні «не своїх», мешканців яких можна грабувати і навіть убивати у відповідь на грабунки жовнірів в українських землях. Про те, що козаки грабували білоруські терени як «чужі», відповідаючи у такий спосіб на роквартирування польських жовнірів в Україні, тобто «їхній» землі, контроль над якою, як вони вважали, мав належати їм, свідчить запис у Баркулабівському літописі, що «на Волиню, на Подолу, у Києве там на тот час жолнєри лежали, которые з Волох выехали, яко десеть тисящ; в тых всих краех приставство брали»⁷⁷. Про це ж саме недвозначно говорить також лист козацького зверхника Івана Куцкевича до старости брацлавського і вінницького Якуба Струся, в якому прямо заявлено про права козаків на Україну як «свою» територію і звучить погроза «гвалт гвалтом відбивати»⁷⁸. Прикметним є той факт, що козаки – ветерани Інфлянтської війни зі вступом на українські терени грабунки припинили, бо це, судячи з усього, для них уже була «своя» земля.

Тут вважаємо за потрібне наголосити, що означена розбійна поведінка козаків на білоруських землях аж ніяк не свідчить про їхній «бандитизм», у чому інколи звинувачують їх автори певної ідеологічної заангажованості. Річ у тім, що саме таким чином тоді поводитися на території противника війська *всіх* країн і народів, включно з благородними рицарями та шляхтою. Така поведінка взагалі була властива в досліджувані часи «людям війни» стосовно всіх інших соціальних верств⁷⁹. Більше того, не забуваймо, що й у нашу епоху вона нерідко має місце під час збройних конфліктів, згадаймо хоча б недавні балканські чи кавказькі події. Просто зараз відзначена поведінка одностайно піддається осудові, а у досліджувані часи для військових вона була свого роду нормою.

Згаданий вище політичний чинник, що розділяв терени України та Білорусі, проявлявся і в інших площинах. Наприклад, у відповідь на дії козаків, спрямовані на захист православ'я, що особливо посилювалися після висвячення нової правослвної ієрархії під їхнім патронатом у 1620 році, король Сигізмунд III вказав, щоб вони не втручалися у справи Великого князівства Литовського, адже тамтешні «обивателі» можуть самі подбати про свої права⁸⁰. Це, звичайно, не лижить винятково в етнічній площині, але на усвідомлення українцями білорусів (литвинів) як «несвоїх» воно, без сумніву, впливало.

Події Хмельниччини і справді сприяли поглибленню чіткості усвідомлення різності між українцями та білорусами. Як уже зазначалося, українці й білоруси періоду до Козацької революції середини XVII ст. у складі спільного польсько-литовського державного утворення становили певну метаєтнічну спільність. І саме події Хмельниччини значною мірою її зруйнували. Слід зазначити, що еліта створеної Богданом Хмельницьким козацької держави, як всяка нормальна політична верхівка, що дбає про інтереси підконтрольного собі державного організму, намагалася приєднати до підконтрольних їй територій і ряд білоруських земель. Зокрема, про це

йшлося в ході переговорів Хмельницького з королівськими комісарами, а також у Гадяцьких статтях 1658 року⁸¹. Михайло Грушевський також відзначав: «Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границі – з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого – до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту – до Сівська і Путивля»⁸². Але при цьому козацька еліта чітко проводила різницю між власне українськими і білоруськими теренами, що видно вже з тексту згадуваної Гадяцької угоди (зокрема, при переліку власне українських воєводств, а також єпископій і архимандрій та ін.)⁸³. Уявлення про етнічну територію українців (руси-нів), притаманні козацькому середовищу, зустрічаємо і в інших джерелах XVII ст. Наприклад, у створеному в колі старшинського роду Дворецьких 1670 року полемічному творі «Пам'ять» вказується, що православне руське населення проживає «в Полци, в Подгорю, на Волянню, на Подляццю и в Литве, на Білої Руси и в Україні»⁸⁴. Тобто, як бачимо, лише українські (в сучасному розумінні) землі конкретизуються шляхом називання окремих регіонів і, таким чином, виділяються серед інших країн, що входили до складу поліетнічної Речі Посполитої. Ці ж інші – Польща, Литва, а також Білорусь – називаються узагальнено, кожна як окрема цілісна країна. Україна (в тодішньому вузькому розумінні), як власне козацька територія, виділяється окремо серед інших земель Русі-України.

Ставлення до білорусів як до «чужих» чітко проступає і в проханні запорожців до московського царя Олексія Михайловича від 26 листопада 1657 року призначити їм іншого гетьмана замість Івана Виговського. Зокрема, одним з вагомих аргументів там виступає те, що Виговський «...не любь... потому что онъ Литвинъ»⁸⁵. Насправді, як відомо, він походив зі Східної Волині, нинішньої Житомирщини (з околичної шляхти Заушшя, із села Вигов)⁸⁶, але для нас важливо не спотворення фактів запорожцями, а те, що литвини виступають для українців «нелюбими» чужинцями. Також у прислів'ї, наведеному українським поетом другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентієм Зіновієвим, що стосується білорусів, звучить насмішка («За тоє Литва кошелями б'ється»)⁸⁷. За нею проглядає відповідне ставлення українців до литвинів: хоч і не такі «чужі» як татари – одвічні супротивники українців у Дикому Полі та ще й чужої віри (їх Климентій Зіновій узагалі протиставляє «людям»), але й не «свої», оскільки мають дивні звичаї. Саме таке ставлення до литвинів (білорусів) і уявлення про них, як про людей з дивними звичаями, що, до того ж, нерідко знаються з нечистою силою, фіксуються українськими етнографами середини XIX – початку XX ст. бо вже фактично в наші часи⁸⁸.

Примітки

1. Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 13.

2. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 274.
3. Про етнічну самоназву росіян, її особливості та час виникнення й поширення на російських землях див.: Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 18–21.
4. Про відображення в самоназві етнічної самосвідомості див.: Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. – М., 1976. – № 6.
5. Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – S. 13, 20, 124 (авторка наводить також думку Гюнтера Штюкля за працею: Stökl G. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Stuttgart, 1973. – S. 314). До речі, етнонім «українці» стає самоназвою всього українського народу дуже пізно, аж із середини ХХ ст., до цього вони звалися «руси́нами» (спочатку у збірній формі множини «русь», і «русин» у однині). Саме так іменував себе Богдан Хмельницький; назви «українці» не використовує і Тарас Шевченко (див.: Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнологія. – Біла церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – С. 262–280). Тобто, якщо слідувати за цією логікою, то виходить, що український народ сформувався аж у другій половині ХХ ст. Насправді ж, українці в силу певних обставин просто змінили самоназву (див.: Там само); таке явище етнічного життя спостерігається вельми рідко.
6. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 192–197 і наст.
7. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 49.
8. Там само.
9. Такого роду приклади не обов'язково стосуються далеких Курдистану, Басконії чи корінних народностей Північної Америки. Тут можна назвати і етнічну чистку середини ХХ ст. в сучасному польському, а колись українському Закарпатті, і перероблювання українців на білорусів на Берестейщині, і асиміляцію білоруського населення на Смоленщині, і свідоме нівелювання владою різниці між північними й південними росіянами, яких видатний російський етнолог Дмитро Зеленін вважав окремими народностями ще на початку ХХ ст. (щоб не бути голослівним відсилаю читача хоча б до етнічної карти і відповідних параграфів у книзі Зеленіна – Зеленін Д. К. Восточнославянская этнография. Перевод с нем. – М., 1991. Прикметно, що ця книга, видана напочатку ХХ ст. у Німеччині, з'явилася в Росії аж на початку 1990-х років), і т. п.
10. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття. – С. 51.
11. Про конструктивізм див.: Posern-Zieliński A. Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – Т. LXIII.
12. Слід зазначити, що в термін «спільна оліска» можна вкладати зовсім різний зміст. Наприклад, відомий український історик і етнолог радянських часів Кость Гуслястий в своїй останній книзі, присвяченій етногенезу українців, яку йому довелося знищити під тиском «компетентних органів», вказував, що в спільній колісці може лежати не одна дитина, а кілька дітей (усне по-

- відомлення відомого лінгвіста Олексія Стрижака, що був рецензентом книги Гуслистого).
13. Див. про це: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 129-175. У книзі наводиться аргументація на користь того, що «давньоруської народності», якщо під нею розуміти власне етнос, а не певне об'єднання етносів (наприклад, метаєтнічну спільність), насправді не існувало.
 14. Про етнічні й мовно-культурні неперервності, коли усвідомлення етнічності та культурної інакшості у близьких сусідів практично не існує, проте в крайніх протилежних географічних точках даного етнічного масиву воно виявляється дуже чітко, див.: Алексеев В. П. Этногенез. – М., 1986. – С. 68, 127; Крюков М. В. (Рецензия) В. П. Алексеев. Этногенез. М., 1986. 176 с. // Советская этнография. – 1988. – № 1. – С. 156; Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.
 15. Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 48–86.
 16. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
 17. Там само. – С. 147, див. також с. 107, 109, 212.
 18. Жучкевич В. А. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов // Советская этнография. – 1968. – № 1. – С. 109–110.
 19. Раппопорт П. А. Развитие типов древнерусского жилища на территории Белоруссии // Этногенез белорусов. Тезисы докладов на научной конференции по проблеме «Этногенез белорусов». – Минск, 1973. – С. 176.
 20. Аналіз етнокультурної ситуації в Давній Русі див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 87–128.
 21. Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). – Л., 2003. – С. 354–355.
 22. Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи. // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 55 та ін.
 23. Детально див.; Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 142-165. До думки, що політичний дрібності в Давній Русі відповідала етнічна дрібність – земельні етноси, паралельно і незалежно від автора цих рядків прийшов Олександр Головка, що свідчить на її користь (Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006).
 24. О. Головка вважає некоректним вживання терміна «Турово-Пінське князівство» (див.: Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 74 (прим. 7)).
 25. Там само. – С. 62.
 26. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 308 і наст.; Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 53, 73-74. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С. 120–121
 27. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 3-4; див. також: Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 116 і наст.; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 317.

28. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 129-130.
29. Головок О. Б. Корона Данила Галицького.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 369.
31. Балущок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Вип. 20). – Львів, 2011.
32. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 907-908.
33. Там само. – Стб. 520, 606, 622, 623, 624, 658, 683, 689, 700, 740-741, 863.
34. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951; Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй. – С. 18–21.
35. Етнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этногенез, этнічная гісторыя. – Мінск, 1985. – С. 47.
36. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. – Л., 1996. – С. 75, а також с. 29, 76, 77, 79.
37. Семянчук Г. Усяслаў і Ярославичы. Специфіка палітычных адносін у Полацка і Києва у другій палове XI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 53.
38. Капыскі З. Ю., Мялешка В. І. Вялікае княства Літоўскае // Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік / Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 1988. – С. 198.
39. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 549; Чаквін І. У. Літвіны, Ліцвіны // Етнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. – С. 291; Чаквін І. В., Терешкович П. В. Из истории становления национального самосознания белорусов // Советская этнография. – 1990. – № 6. – С. 44, 51-52 (прим. 9). У виданому 1704 року в Москві слов'яно-греко-латинському словнику його автор Федір Полікарпов назвав білоруську мову «литовською» (Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // [Електорний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev03.hm.>).
40. Про Великий Кордон див.: Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 46-65; ця ж проблема стосовно України див.: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ; Його ж. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004; Леп'явко С. Аналоги українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1; Головок О. Б. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва // Там само; Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6.
41. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 86-87; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 88-89.

42. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 61.
43. Про це див.: Балушок В. Українська етнічна спільнота. – С. 121–127; Його ж, «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном?
44. Про стан дослідженості литовського періоду історії України див.: Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. IV.
45. Шевченко И. Некоторые замечания о политике константинопольского патриарха по отношению к Восточной Европе в XIV в. // *Славяне и их соседи*. – Вып. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. – М., 1996. – С. 134. Взагалі ж, слід мати на увазі, що погляди на географічні межі Малої Росії в означені часи в уявленнях тодішніх людей не завжди збігалися з територією сучасної України, зокрема, до її складу інколи не включали Київ, зате зараховували білоруські і навіть частково литовські землі (див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – С. 273–276). Проте в даному разі під цим терміном розуміється саме Україна.
46. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської Унії // *Київська старовина*. – 1993. – № 3 (300). – С. 81.
47. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III (далі – ПКДА). – С. 11, 37, 72, 94, 96, 109, 110, 116, 118, 126, 145.
48. Це не означає, що в той час уже існував німецький етнос, адже «німцями» в Україні у середньовічно-ранньонові часи часто називали всякого іноземця з Європи, а особливо представників германських народів.
49. Сас П. М. Політична культура українського суспільства. – К., 1998. – С. 67–68.
50. У той час східні романці поділялися на етноси мунтян і молдаван (можливо, й інших, скажімо олтенів), які в XIX ст., з об'єднанням румунських земель, утворили етнос румунів (Зеленчук В. С. Проблемы внутренней структуры этноса (румыны–молдаване) // *Музей. Традиции. Этничность. XX–XXI вв. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея*. – СПб.; Кишинев, 2002. – С. 179–183).
51. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 174.
52. Наприклад, Фрациск Скорина в актовому запису Краківського університету 1506 року про надання йому ступеня бакалавра названий «литвином» (Францьск Скарына яго час: *Энцыклапедычны даведнік / Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш.* – Мінск, 1988. – С. 564). Вірогідним поясненням тут може бути, як те, що для поляків білорус виступав тоді «литвином», так і недостатньо чітке усвідомлення себе «русином» самим Скориною.
53. *Buystroń J. S. Dzieje obycajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 34–41.
54. Про латентну форму етнічної самосвідомості й етносу див.: Бромлей Ю. В. Еще раз о многообразии этничности // *Расы и народы*. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 27–28; Арутюнов С. А. Фантом безэтничности // *Там само*. – С. 22–23. Взагалі ж, час завершення етногенезу білорусів визначити не так просто. Сучасні білоруські етнологи, які у вивченні даної проблеми зробили дуже багато, стосовно моменту завершення формування білоруського етносу так чітко визначитися й не можуть. Авторів цих рядків у приватних бесідах з білорусь-

кими колегами доводилося чути, що насправді білоруси по-справжньому усвідомили власну етнічну єдність лише в середині ХХ ст. під час Другої світової війни, коли боротьба проти німецьких окупантів та широкий партизанський рух привели до переміщення населення на великі відстані. На жаль, це все відбувалося «під крильцем» «старшого брата» і було обставлено відповідною ідеологічною роботою, що зумовило надзвичайну успішність зросійщення білорусів.

55. Про роль підсвідомого в етнічному житті і про зв'язок спільноти на ментальному рівні з етнічною нішею, яку вона займає, див.: Балущок В. Сутність етнічного й етнічні ніші // Практична філософія. – 2007. – № 2.
56. Кирчів Р. Поліщуки // Наука і суспільство. – 1989. – № 10. – С. 32.
57. Цікавим видається дослідження історії етноніма «поліщуки» («полешуки»), яка ще по-справжньому не вивчена. У цьому зв'язку зазначимо, що в інвентарі маєтку Полонського за 1598 рік зустрінемо прізвище Полешко (Poleszko), без сумніву, пов'язане з означенням етнонімом, що, судячи з цього факту, побутовувало вже в той час (ПКДА. – С. 125).
58. Багновская Н. М. Северюки (население Северной земли в XIV–XVI вв.) // Вестник МГУ. – 1980. – № 1. – Серия 8, история; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 41.
59. Курочкін О. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – С. 295 та ін.; див. також: Кирчів Р. Поліщуки. – С. 33–35.
60. Кузеля З. Племінний розподіл і етнографічні групи // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 196 (карта), 199; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К., 2001. – С. 67–68.
61. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 31.
62. Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 9, 11.
63. Васильєв М. А. Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 11.
64. Про те, що козацтво тоді ще не займало активної позиції свідомого захисника православ'я, і втручалось у боротьбу православних з уніатами лише на замовлення князя Острозького див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С. 142–143.
65. Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. VIII. – С. 68–70; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 208–210.
66. Леп'яко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2000. – Вип. 1. – С. 154.
67. Там само.
68. Жерела до історії України-Руси. – С. 74; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 209–210.

69. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. – С. 170.
70. Жерела до історії України-Руси. – С. 74-75.
71. Там само. – С. 76.
72. Там само. – С. 77.
73. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. – С. 170.
74. Баркулабовская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32. – С. 189; див. також: Жерела до історії України-Руси. – С. 101-103; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 318-319;
75. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 318.
76. Баркулабовская летопись. – С. 187; див. також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 318.
77. Баркулабовская летопись. – С. 189.
78. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 319-320.
79. Детально про це див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленн та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 189-208; Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). – С. 143-144.
80. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – С. 173–174.
81. Там само. – С. 81; ПЖДА. – С. 316–325.
82. Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 29; див. також: Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – С. 1329; ПЖДА. – С. 316, 320, 321, 324.
83. ПЖДА. – С. 316, 323, 324.
84. Мицик Ю. «Пам'ять» (1671 р.) – український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 309.
85. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 192.
86. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 233.
87. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971. – С. 227.
88. Див., напр.: Свидницький А. Великдень у подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 44-45; Ревякин П. Вовкулаки (невро-литвины) // Основа. – 1861. – № 11-12; Кравченко В. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали), зібрані Васильом Кравченком. – Житомир [б. р.]. – С. 11, 17, 25-28 та ін.

Резюме

В статтє на основє анализа археологических и письменных источников рассматриваются причины украинско-белорусской этнической разности.

Ключевые слова: украинцы, белорусы, этнос, этнокультура.

Одержано 15 жовтня 2012 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРСЬКОГО СУДУ В КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена дослідженню роботи Дерманського монастирського суду та визначенню його компетенції наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: Дерманський монастир, міжконфесійна боротьба, монастирський суд, документ, чернецтво.

Історія Волині кінця XVI – першої половини XVII століть – досить складний період з огляду на тенденції політичного та релігійного характеру, виразником чого стало міжконфесійне протистояння, спровоковане укладанням Берестейської унії 1596 року. Дерманський монастир у згаданий час мав особливе значення, оскільки – це була обитель, де проводилась активна друкарська, освітня, просвітницька та політично-релігійна діяльність. Саме впливовість позиції патрона монастиря князя В.-Ж. Острозького забезпечила розвиток вище згаданих напрямків. Проте навколо релігійної установи в період міжконфесійного протистояння відбувались сутички за право управління обителлю. Не виключеним був факт, що такі виступи ініціювали дерманці-піддани з метою протистояння унійному з'єднанню.

Важливою ланкою у структурі Дерманської обители був монастирський суд. Документальні свідчення, а саме: скарги, позови, фіксації судових засідань свідчать про функціонування цієї установи. Тенденційно при дослідженні історії тих чи інших осередків релігійного характеру, досить мало приділялось уваги науковців щодо діяльності монастирських судів. Вважаємо, що варто звернути увагу на даний напрямок як один із аспектів дослідження історії Дерманської духовної обители у вище зазначений хронологічний період. Мета даної статті полягає у тому, щоб з'ясувати головні напрямки діяльності монастирського суду, визначити якого характеру справи вирішувались зазначеною структурою наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Справедливо вказати, що дослідження такого характеру досить мало представлені у історичній науці. Серед науковців, які побіжно розглядали подібні проблеми варто згадати Г. Бухала¹, О. Фотинського² та М. Теодоровича³.

У досліджуваній період монастирський суд вирішував чимало справ, пов'язаних із його земельними володіннями – щодо незаконного захоплення угідь, невиконання умов контрактів в оформленні оренди, про несплату орендних грошей, а також спірні питання між підданими та поміщиками. Конфлікти через землі відбувалися також із великими можновладцями даного періоду. У 1544-1778 рр. фіксується ряд судових справ Дерманського монастиря з князями Любомирськими, у 1576-1591 рр. – слухалася справа про незаконне захоплення земель у підданих села Кунина паном Урвенсь-

ким. Починаючи із 1687 р. і до початку навіть XIX ст., проходили судові процеси у справі поміщиків: Чацького і Сангушка за монастирське помістя. Якщо земельні питання про правомірність і законне користування фільварками, садами, маєтками між Дерманським монастирем та поміщиками вирішувались судами центральної юрисдикції та воєводськими, то інша ситуація складалась із підлеглими.

Перш за все, будь-яка провина селянина каралась грошовими та матеріальними стягненнями. Підданий не міг апелювати у іншу інстанцію для розгляду та вирішення спірних питань, окрім монастирського суду. Суперечливі питання виникали через неспроможність сплати подимного податку. Якщо на початку XVI ст. можна було віддати податок натурою у вигляді птиці, худоби, продуктів харчування, то з 1627 р., у період управління Мелетія Смотрицького, сплата проводилась у злотих, литовських грошах. Ця обставина ускладнювала процес виплати, оскільки на селянина чинили тиск, застосовуючи неправомірні дії.

Великі утиски викликали незадоволення і заворушення монастирських підлеглих. Адміністрація особливо жорстко розправлялась з учасниками виступів. Неабиякої гостроти та напруги досягло народне незадоволення у Дермані 1644 р. Безперечно, нелегке становище монастирських селян провокувало останніх до бунту, а спірність конфлікту призводила до придушення виступів та розгляду справи в монастирському суді. Це й засвідчують сумарні описи судових справ Дерманського монастиря з різних питань, вміщені у документах обителі за 1542 – 1802 рр.⁴ Згідно з їх даними, монастирське управління, звинувачуючи селян у скоєнні злочину (наприклад, у стихійних набігах та пограбуваннях, бунтах), зверталось до управителя монастирської території. Такий випадок зафіксований документально у пізніший час – 1687 р. У документі зазначено, що відбувався допит свідків у справі монастиря з ротмістром Черкашем через нанесені збитки.

Окрім спірних питань за право володіння землею, садами, лісовими наділами, що вирішувались за участю представників монастирського суду, до компетенції останнього належали питання щодо передачі певної власності шляхом родинного успадкування. Акти викупу та передачі власності, згідно зі спадковим правом, були документами, що фіксували, регулювали та закріплювали право власності за встановленою особою. Судові справи Дерманського монастиря включали розгляд матеріалів такого характеру. Випис із книги судових справ обителі від 31 січня 1638 р. фіксує акт викупу та передачу, згідно зі спадковим правом, Воску Ковалю (Васка Коваль Холодний Горкович) садиби та саду на урочищі «Турецька галявина» в Дермані, що залишилися вакантними⁵. Даний документ укладався самим архімандритом І. Дубовичем, коригував його монастирський писар Стефан Негребецький, рід якого вписаний до Дерманського пом'яника⁶. Справа дійшла до монастирського суду з огляду на те, що ще у 1620-х рр. зазначений власник продав цей садок. І від того часу він неодноразово переходив у влас-

ність різних осіб, які проживали у Дермані. Коли садовий наділ опинився в руках родини Богдана Слюсара (підданих Дерманського монастиря), його відібрали. Причиною слугувало те, що син Б. Слюсара Андрій, будучи громадським та монастирським пушкарем, недобросовісно ставився до виконання своїх обов'язків: «...будучи пушкаром монастирським и громадским, маючи в мецы своей стрельбу пороху и иные потребности стрельбе належачіе, то потаємне, ку шкоде громадское с цекавзу марне распорошивши...»⁷. Тобто, за розкрадання монастирського майна, невиконання своїх обов'язків Андрія Слюсара, а також його матір та брата Федора вислали з Дерманя: «...проч ободва з маткою своєю пошли»⁸. Надалі сад перейшов до відання обителі, де перебував більше десяти років.

Таким чином, обитель була комплексом, на який покладались адміністративні, судові, контролюючі функції щодо селян, які проживали у монастирських володіннях. Після кількарязового продажу садових ділянок власниками вони опинилися в руках Васки Коваля Холодного. За ним архімандрит встановлював право власника. Це майно дозволялось вільно передавати своїм нащадкам, тобто успадковувати. У судовому приписі вказувалось, якщо у власника виникатимуть труднощі через нанесення шкоди його власності, кривдники нестимуть певну відповідальність: «помененому Кавалевіе мел якую трудность задавати и до шкод приводіти, таковый каждый повинен будет каран чрез вел. сукцессоровъ...»⁹.

Основні рішення або ж розгляд справ, які вимагали додаткового розслідування, оформлялися письмово у вигляді декретів. Це робили настоятелі обителі в Дермані (звісно за допомогою писаря), а декрети мали право фіксувати, а рішення в подальшому виконували дерманські старости, економи, ієромонахи. Справи стосувались різноманітних питань. Рішення виносились колегіально, за участю різних представників монастирського суду. Слід зазначити, що часто не враховувались ознаки та складність самого порушення. Мається на увазі, те що справи, пов'язані з вбивством, теж відносилися до компетенції такої колегії, тобто не було сформовано окремих комісій щодо вирішення спірних питань, скоєння злочину, пограбування чи вбивства тощо. Доказом є той факт, що декрети складали, підписували, корегували монастирські старости, економи, ієромонахи. Яскравим прикладом здійснення тяжкого злочину, який фіксувався саме таким способом, є декрет монастирського суду від 1 жовтня 1639 р. про вбивство селянином с. Дермань Іваном Балабою брата свого Зіньки¹⁰. Цей документ підписав дерманський староста Стефан Негребецький.

Важливим моментом у оформленні таких справ та, звісно, їх розгляду була присутність сільської громади: «для льпшого твердості межи стороны тое писане даю...»¹¹. Отже, можна стверджувати і про наявність «інституту понятих». Проте важко встановити, наскільки чітко структурувалися та визначалися поняття «понятих» та «свідків». У вище вказаному декреті монастирського суду та й в ряді інших важко зрозуміти чи особи, яких

ознайомили з текстом документа одночасно не належали до тих, хто були свідками подій. У декреті вказувалось: «...при бытності мужов Дерманских Олешку, Ивану, Лукашу Пробуду, Васку Кунърце, Радку Бобичу и все громады Дерманское. Писан в Дерманю року и дня вышъ писаного. – Стефан Негребецькій староста Дерманскій рукою вл.»¹². Можна припустити, що дерманська громада могла включати певних людей, що були безпосередньо на місці подій у час скоєння даного злочину.

Серед декретів монастирського суду зустрічаються документи, що стосуються справи боргового зобов'язання. У судових книгах Дерманського монастиря 20 березня 1645 р. вписано розгляд справи між паном Стефаном Негребецьким та спадкоємцями селянина Войтка Люблянина¹³. Зафіксована суперечка між п. Негребецьким та дерманською підданою Євдокією щодо не виплати останній грошового боргу: «жаловасе на пана Стефана Негребецького позваного о то, ижъ по небожчику Войтку первомъ мужу ей правомъ опекунства семнадцать копъ грошей личбы литовской и грошей п'ятнадцать полскихъ потомкомъ змерлого Войтка Андрею и Вовдъ (sie) дѣтм моим правом природоным належачи на свой власный пожиток взял...»¹⁴. Згідно з цим декретом можна встановити та підтвердити, що позов до суду міг здійснити пересічний селянин. Склад комісії, яка направлялася для розгляду справи на місці, формував сам архімандрит: «Пред насъ Лаврентія Низолевакого еромонаха економа монастиря Дерманского и Станислава Щепановского старосту Дерманского от превелебного в Бозъ его милости господина отца Иоана Дубовича архимандрита монастиря Дерманского высажонныхъ и дипутованныхъ...»¹⁵.

З вище викладеного зрозуміло, що до складу комісії входили староста монастиря та економ. Останній фіксував зміст судового позову, в даному випадку це ієромонах Лаврентій Нозолевський. Комісія зберігала за собою право розгляду справи, а також встановлювала міру покарання. Пану Стефану Негребецькому необхідно було виплатити грошовий борг у встановлений термін. Проте на умовах матеріальної застави він мав надати у користування сім'ї позивача садові ділянки: «...на той часъ вышъ помененый в посесію до спокойного держаня и уживаня змерлого Войтка потомкомъ его подати ажъ до отдана вышъ мянованой сумы в интересъ держати»¹⁶, тобто до часу виплати ним повної грошової суми, котру заборгував.

В усній традиції населення Дерманя останніх двох століть збереглася цікава рефлексія про діяльність монастирського суду в досліджуваній період. Виявляється, що він вирішував і конфліктні питання селян-підданих, зокрема цивільного характеру – побутові суперечки між чоловіком та дружиною, морального приниження того чи іншого жителя володінь монастиря тощо. Міра покарання, звичайно, визначалася судом монастиря та зводилася до численних молитв, господарських робіт чи вибачення з боку порушника.

Отже, можна стверджувати, що монастирський суд вирішував не лише справи побутових непорозумінь між підданими, а й володіння маєтками,

неправомірного захоплення поміщиками земельних угідь для ведення власного, а не монастирського господарства, несплати підданими податків. Коло судових позовів та процес, у ході якого вирішувалися суперечки, свідчать про чітку регламентацію діяльності суду, його склад та судову канцелярію, яка вела спеціальні книги, виписи з яких мали юридичну силу. Єдиним недоліком монастирського суду було несистематичне ведення документації такого типу.

Примітки

1. Бухало Г.В. Дерманський Святотроїцький монастир / Г.В. Бухало. – Дубно, 1990. Краєзнавча серія, №13 (8).
2. Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря / О. Фотинский // Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн.2. – С. 243 -267; Фотинский О.А. Социнианское движение на Волыни в XVI-XVII вв. / О.А. Фотинский // Вольшскія Епархіальнїя ведомости. Часть неофициальная. – Почаев, 1894. – №25. – С. 709-717.
3. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1889. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский.
4. Центральний державний історичний архів України м. Києва. Ф. 2072: Дерманський чоловічий монастир. – Оп. 1. – Спр. 67: Сумарні описи судових справ Дерманського монастиря по різним питанням (1542-1802 рр.).
5. Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря. – С. 259.
6. Острозький державний історико-культурний заповідник. КН. 961 / VI С. – 565: Дерманський пом'яник. – Арк. 54.
7. Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря. – С. 259.
8. Там само. – С. 259.
9. Там само. – С. 260.
10. Там само. – С. 261.
11. Там само. – С. 262.
12. Там само.
13. Там само. – С. 263.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само. – С. 266.

Резюме

Стаття посвящена дослідженню діяльності Дерманського монашеского суду і визначення його компетенції в кінці XVI – першій половині XVII вв.

Ключевые слова: *Дерманський монастир, міжконфесійна боротьба, монашеский суд, документ, монашество.*

Одержано 2 жовтня 2012 р.

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ»: МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В 1654-1659 РР.

У статті здійснено аналіз політики Московської держави щодо козацької України в період 1654-1659 рр. Обґрунтовується теза, що відразу по укладенні Переяславсько-московського договору царський уряд розпочав цілеспрямовану та послідовну кампанію з метою його ревізії в бік посилення позицій Москви та обмеження суверенітету Війська Запорозького.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Московська держава, Переяслав, ревізія.*

Наближається чергова річниця Переяславської ради 1654 р., яка поклала початок московській експансії на українські землі. Вона, а також укладення українсько-російського договору та подальший розвиток відносин між Чигирином та Москвою знайшли відображення в історіографії. Тут слід відзначити дослідження українського історика В.Горобця та його російської колеги Т.Таїрової-Яковлевої¹. У даній статті акцентується увага на політиці Москви, яка чітко окреслилася майже відразу після укладення договору з Військом Запорозьким та була спрямована на поступове обмеження українського суверенітету та поширення своєї влади на українські землі.

Починаючи з 1654 р. і до 1659 царським урядом здійснювався масовий цілеспрямований тиск на українське керівництво з метою ревізії тільки що укладеного договору в напрямку поступового встановлення контролю Москви над різними сферами життя українського суспільства (політика, фінанси, релігія, господарське життя) й недопущення дрейфу козацької України в бік Польщі, Швеції, чи Туреччини. Склалося враження, що царський уряд здійснював сплановану «наступальну операцію», об'єктом якої була українська державність. При цьому ключові події відбувалися саме в Переяславі (Переяславські ради 1654 р. та 1658 р., Переяславський договір 1659 р.). Власне це й підштовхнуло до декларування назви даної статті.

Вимушений крок гетьмана Богдана Хмельницького на союз з Москвою, продиктований вкрай складною військово-політичною ситуацією, в якій опинилася козацька Україна, призвів до важких наслідків для останньої. Звичайно, гетьман, діючи в рамках поширеної в той час європейської практики (прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав) не міг передбачити, що для російського керівництва дана угода виходила за межі надання допомоги «братньому православному народу» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок для розширення території Московії та закладення фундаменту майбутньої православної слов'янської імперії. У цьому сенсі Погодившись на доволі легкі умови договору 1654 р.,

збереження повного суверенітету Війська Запорозького як у внутрішній, так, фактично, і в зовнішній політиці, Москва створювала своєрідний плацдарм для наступу на цей суверенітет. Там мали намір максимально використати український військовий та політичний потенціал для реалізації власних цілей, ігноруючи інтереси Чигирин та особливо не переймаючись обов'язками протектора.

Це виявилось вже тоді, коли Москва, розпочавши війну з Річчю Посполитою, зробила своєю головною метою вихід до Балтійського моря. При цьому перед Хмельницьким було поставлено вимогу надіслати військовий контингент в Білорусію для підтримки наступальних операцій московських військ проти Великого князівства Литовського. А настійливі прохання гетьмана про присилку допоміжних військ в Україну для боротьби проти коронного війська й татар, були проігноровані. Чим і скористалися поляки. У жовтні 1654 р. 30-тисячне військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького вторглося в Брацлавщину².

Усе виявилось навпаки. За наполяганням московських воєвод Хмельницький з основними силами змушений був прикривати Москву від можливого наступу татар. Відтак увесь тягар боїв з поляками ліг на плечі брацлавського полку. А в самий розпал польських безчинств на Брацлавщині 5 (15) січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Матвеев. Ознайомивши Хмельницького з планом московських операцій на 1655 р. (наступ на Мінськ і Вільну з наміром продовжити потім наступ на Варшаву), передав наказ царя мобілізувати всі сили й надати у розпорядження Шереметьєва три козацькі полки, а з іншими обмежитися охороною кордонів³.

Матвеев проінформував гетьмана про бажання царя зробити Київ столицею, де мав би бути збудований двір та покої на випадок приїзду царя, який виказував особливе бажання саме там помолитися образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих, «...і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір його ц.в., то прихід його ц.в. буде грізний супротивнику – польському кролю»⁴.

Також Хмельницького було ознайомлено з планами царя запровадити в Україні солдатське військо. Так, він говорив: «Великий Государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього, декларувалася доцільність призначення московських воєвод в українські міста: «Стало відомо Великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...»⁵.

Фактично дані пропозиції означали не що інше, як ревізію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. та грубе втручання у внутріш-

ні справи України й звичайно викликали негативну реакцію з боку Богдана Хмельницького.

Лише влітку 1655 р. Хмельницькому вдалося домогтися організації спільного з росіянами походу проти коронного війська, під час якого яскраво проявилось прагнення Москви до реалізації власних інтересів всупереч позиції української сторони. Московські воеводи вимагали, щоб всі здобуті спільно міста були приведені до присяги царю, що аж ніяк не входило в плани Хмельницького, який вважав, що західноукраїнські землі мають відійти під юрисдикцію Війська Запорозького. Ці суперечності й змусили Хмельницького відмовитися від здобуття таких міст як Кам'янець та Львів. Сам гетьман у листі до шведського короля писав, що так поступив, «...щоб не допускати в фортеці московських гарнізонів, до чого прагнуть московіти, бо ми бажаємо, щоб ця сторона й прохід залишалися вільними від московитян»⁶.

Навесні 1656 р. Чигирин знову піддався неприхованому тиску з боку московського керівництва. Думний дяк Ларіон Лопухін, що прибув з візитом до гетьмана, знову заговорив про необхідність запровадження воеводської форми правління, оскільки «...без воевод в черкаських містах бути не може»⁷.

Насамкінець, даний етап нівелювання московською стороною умов договору з Військом Запорозьким «увінчався» укладенням Віленського договору 1656 р. Не вдаючись до опису деталей російсько-польських переговорів, зазначимо, що їх антиукраїнська складова була доволі суттєвою. Це і натяки в ході переговорів на можливість вирішення між Москвою та Варшавою «української проблеми» (в ході посольських з'їздів московіти повсякчас демонстрували здатність іти на компроміси, зокрема і в «українському питанні», для досягнення головного – польської корони для Романових), і недопущення до переговорів послів, надісланих у Вільно Богданом Хмельницьким, і, насамкінець, саме укладення угоди з поляками всупереч позиції Чигириня. Фактично, цар як протектор Війська Запорозького відмовився підтримувати його у війні проти Речі Посполитої, що унеможливило виконання основної мети – визволення всіх українських земель з-під влади Польщі.

З початку 1657 р., особливо в умовах розгортання антипольської кампанії силами Раднотської коаліції, куди окрім Швеції й Трансільванії входило і Військо Запорозьке, посилювалися спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. Як відзначає В.Горобець, лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, очолюваних царськими сановниками⁸. При цьому, розуміючи, що саме гетьман стоїть на шляху реалізації їхніх планів, росіяни спрямовують зусилля на проведення антигетьманської кампанії серед українського населення, яку мали здійснювати численні послы й посланці, які направлялися в Україну. Зокрема, в червні 1657 р. царський посланець Іван Желябужській, отримавши відповідні інструкції й проїжджаючи українськими містами, агітував проти гетьман-

ської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за призначення московських воєвод до козацької України, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини⁹.

Як бачимо, тема воєвод продовжувала активно розроблятися царським урядом. Її реалізація вела фактично до обмеження, а надалі й ліквідації влади гетьманської адміністрації. Однак, на перешкоді цьому стояла тверда й непоступлива позиція Богдана Хмельницького.

Смерть Великого українського гетьмана 27 липня (6 серпня) 1657 р. стала сигналом для активізації Москвою української політики. Там все більш відкрито демонстрували прагнення переглянути умови Переяславсько-московської угоди в сенсі підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади українського уряду. Для цього годилося все. Попри те, що ще за життя гетьмана старшинська рада ухвалила рішення про призначення наступником Хмельницького його молодшого сина Юрія, у Москві з цим не бажали рахуватися. Показовими у цьому сенсі були слова царського посла Федора Бутурліна, який, торкнувшись перспектив обрання Юрія Хмельницького гетьманом, у листі до царя зазначав, що «... по смерті де гетьмана тому слову (рішення старшинської ради – В.Г.) буде відміна, то де все буде на волі твоєї великого государя: кого ти великий государ пожалуєш, накажеш бути над військом запорозьким гетьманом, той і буде»¹⁰.

Діючи відповідно до цього, в Москві ставили під сумнів легітимність нової української влади (як Юрія Хмельницького, так і його радника, а потім і повновладного гетьмана Івана Виговського). Це фактично створювало умови для здійснення тиску на український уряд.

По-друге, в Москві намагаються використати у своїх цілях загострення соціальних протиріч в Українській державі між козацькою старшиною з одного боку та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з другого. Також для Москви створював певні перспективи наростаючий конфлікт між гетьманським урядом та Запоріжжям, яке прагнуло повернення до старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою демократією. Москва спеціально роздмухувалися ці суперечності, створюючи для гетьманського уряду ситуацію, вирішення якої без допомоги Кремля було б неможливим. Граючи на суперечностях соціального характеру, там могли розраховувати на підтримку з боку черні, а також низового товариства. Також доволі перспективним вбачалося стимулювання суперечностей між міщанством та козацтвом (образ «справедливих і добрих» воєвод протиставлявся «зажерливим та свавільним» козакам та їх старшині).

Насамкінець, московське керівництво вдається до методів прямого тиску шляхом введення на територію України додаткових військ. Аргументувалося це необхідністю підтримки порядку, угамування різного роду свавільників та захисту від зовнішніх ворогів.

Так, уже 10 (20) серпня 1657 р. українських послів, які перебували в Москві (П.Тетеря та С.Богданович-Зарудний) було викликано до посольсь-

кого приказу, де їм повідомили, що в Україну негайно відправляється з Белгорода князь Ромодановській пішим і кінним військом, а також князь Алексей Трубецкой. На зауваження керівників українського посольства, що з огляду на спокійну обстановку у Війську Запорозькому немає необхідності надсилати в Україну військо, російські урядовці відповіли, що «... государеві тепер не посилати Трубецкого з товаришами ніяк не можна, бо після смерті гетьмана у війську запорозькому сталася міжусобиця і слід їх запевнити у царській ласці»¹¹.

Послам вдалося відмовити російське керівництво від ідеї негайного введення військ в Україну, проте в Москві невдовзі знову повернулися до цих планів. Передбачалося надіслати в Україну, окрім полків Ромодановского, ще й підрозділи воєвод Шереметьєва й Трубецкого¹².

Уже 22 серпня (1 вересня) 1657 р. 5 тисячне військо князя Григорія Ромодановского виступило в Україну і 12 (22) вересня підійшло до Переяслава¹³.

Для заспокоєння населення козацької України 30 жовтня 1657 р. царем була направлена спеціальна грамота, в якій запевнялось в дотриманні всіх положень українсько-московського договору 1654 р., заперечувалися чутки про скорочення козацького реєстру, а також, що присилка воєвод українські міста здійснюватиметься з метою обмеження вольностей Війська Запорозького. Наводився приклад Києва, де воєвода жодним чином не порушував свобод та вольностей ні козаків, ні міщан¹⁴.

Стосовно ж московських військ зазначалося, що вони направлені до кордонів України лише з метою захисту українського народу від можливо-го вторгнення татар і поляків¹⁵.

10 (20) серпня 1657 р.¹⁶ в Чигирин направляється відомий фахівець в українських справах Василій Кікін. У царському наказі послу значилося, щоб той в Ніжині та інших містах козацької України проводив секретні розмови з міщанством (війтами, бурмістрами, простими людьми) «наодинці» з метою переконання їх, що «добре б було якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл». Кікін мав формувати суспільну думку, що воєводи також є захистом від «обид і налогів» від полковників¹⁷.

Загалом посол повинен був зібрати інформацію про ситуацію в козацькому війську, про настрої серед старшини, з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод¹⁸.

Тут слід погодитися з польським істориком Ф.Равітою-Гавроньським, що місія Кікіна означала перехід від обережної та несміливої політики, яку Москва проводила стосовно козацької України за життя Хмельницького, до рішучих та виразних дій¹⁹.

Показовим було те, що Кікін привіз царську грамоту, яка всупереч проханню Тетері адресувати її на ім'я нового гетьмана Юрія Хмельницького, була направлена Війську Запорозькому. Кікіну ж було наказано не зустрічатися ні з сином Богдана, ні з генеральним писарем Виговським²⁰.

Прибувши в Україну, царський посол зустрівся з генеральними старшинами й відразу підняв питання, яке, на думку московських урядовців, було найголовнішим, про доцільність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засіб проти всіляких сварок та бунтів (!). Звертаємо увагу, що на думку царського посла, головне призначення московських військ вбачалося не в захисті України від зовнішньої загрози, а для наведення порядку у внутрішніх справах. Проте, як зрозумів Кікін, козацька старшина не вельми захоплено сприйняла таку перспективу, вважаючи, що для придушення бунтів достатньо й козацького війська. 25 серпня (4 вересня) Кікін вручив старшині царську грамоту й повідомив про рішення царя надіслати в Україну Трубецького, Хітрово та ін. Вкотре він підняв питання стосовно московських воєвод (очевидно, що воно дійсно розглядалося Москвою як першочергове) і виявив неабиякий інтерес до тогочасних українсько-польських відносин (саме в той час у Чигирині перебував королівський посол Станіслав Беневскій)²¹. Оскільки українськими урядовцями у той час проводилися інтенсивні переговори з поляками. Значною мірою це була відповідь на московську політику наступу на український суверенітет. Наполегливість Москви в питаннях введення до українських міст воєвод (Кікін повідомляв у своєму статейному списку про свої розмови на цю тему в Ромнах, Лохвиці та Лубнах)²², прагнення запровадити контроль над збором податків на території козацької України, спроби обмежити зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду, апелювання до черні та налаштування рядових козаків, міщан та селян проти гетьмана й старшини підштовхнули Івана Виговського до пошуку порозуміння з Польщею. Гетьманським урядом Варшава розглядалася як альтернатива Москві.

Відразу по від'їзді Кікіна з Чигирини, туди прибуває новий московський посланець Матвеев²³, який у розмові з Виговським знову підняв питання про введення московських воєвод в українські міста, зокрема, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь та Прилуки. Він вважав, що московські залоги мають утримуватися з українських доходів²⁴.

М. Грушевський, аналізуючи тогочасну московську політику, зазначав, що «...по смерті Б. Хмельницького виникла перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономної української церкви тощо. Уперте ігнорування Москвою наступників Богдана – його сина Юрія та Виговського (царська грамота, що визнавала обрання Виговського надійшла пізніше) все це давало підстави підозрювати наміри повного скасування гетьманського уряду... Великі московські сили, що мали прибути в Україну мали на меті здійснити тиск на український уряд»²⁵.

Іван Виговський у даний момент задля збереження стабільних офіційних стосунків з Москвою змушений був уникати різких заяв і за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про вірність української сто-

рони угодам, укладеним в 1654 р., таким чином утримуючи росіян від різних кроків в напрямку збільшення своєї військової присутності в козацькій Україні.

Водночас було дуже важливо в середовищі козацтва сформувати передумови для відсічі антиукраїнським діям з боку Москви. Відтак, саме в цей час з'являються листи-звернення до козацької старшини та рядових козаків миргородського полковника Григорія Лісницького, в яких містилася інформація про московські плани нав'язати гетьманові нову угоду, яка суттєво обмежила б суверенітет Української держави. Мова йшла про вимоги Кремля щодо повного забезпечення українською стороною московського війська князя Трубецького, про необхідність спрямування всіх податків, що збираються в Україні, до царської скарбниці, про призначення московських воевод окрім Ніжина, Чернігова, Переяслава та Білої Церкви, до інших українських міст і з «волостей цих живність має йти на воевод і їх військо». Згадувався в означених московських планах і київський митрополит, якому приписувалося прибути для посвяти до московського патріарха. Насамкінець, козацький реєстр мав бути скорочений до 10 тис. чол...²⁶.

В історіографії існує думка, що грамоти, якими оперував Лісницький, були фальсифікатом, а інформація про плани Москви була дещо гіперболізована²⁷. Водночас вони загалом відображали дійсну суть тогочасної політики Московської держави щодо козацької України. На думку Грушевського, дії Лісницького були контрагітацією українського уряду, викликаною діями Москви²⁸.

Можна припустити, що поява універсалів Лісницького була частиною тонкої гри Виговського, який через Лісницького намагався згуртувати українські патріотичні сили. А 11 (21) жовтня 1657 р. Іван Виговський скликав Генеральну раду в Корсуні, на якій, протестуючи проти політики Москви, відмовився від гетьманської булави, заявивши, що не бажає правити під царським тиском²⁹. Проте рада підтримала Виговського, засвідчивши, фактично, підтримку його курсу у відносинах з Московією.

Насамкінець, московське керівництво задіяло у своєму наступі на український суверенітет класичну тактику імперської політики – поділяй і володарюй, що виявилось у таємній підтримці антигетьманської опозиції, яка оформилася в останні місяці 1657 р.

У появі опозиції свою роль відіграли різні чинники. Тут були і протиріччя соціального характеру, і прагнення Запоріжжя відігравати провідну роль в суспільстві, і особисті амбіції очільників опозиції (Мартина Пушкаря та Якова Барабаша), і прорахунки гетьманського уряду Івана Виговського (неправомірне усунення від влади Юрія Хмельницького). Але й свою роль відіграла таємна антигетьманська агітація з боку Москви. Зацікавлений в послабленні гетьманського уряду, а відтак його здатності чинити опір російським зазіханням, Кремль, заявляючи про підтримку Виговського, таємним чином стимулював і підтримував опозиційні сили. Прикладів такої двоякої політики було чимало.

Коли в листопаді 1657 р. до Москви прибули посланці січового товариства³⁰, царські дяки почали переконувати їх, що краще було б якби в Україні були царські воеводи, вказуючи, що тоді не було б їм жодних кривд від полковників³¹. 26 листопада 1657 р. послами були подані письмові пункти, складені, на думку Грушевського, явно за допомогою московських дяків³². У них містилися звинувачення на адресу Виговського і старшини. Запорожці зазначали, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися неправомірної зовнішньої політики гетьмана, який, згідно слів запорожців, мав стосунки «без відома і без указу його царської величності з кримським ханом та з іншими королями та князями...». У посланні містилося також прохання надіслати до України царських воевод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воеводам, і на тих воевод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії». Вимагалось, щоб після переобрання Виговського його було заарештовано і відіслано до Москви³³. Як відзначає М. Грушевський, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – В.Г.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості натиску на неї, можливості примусити старшину, з постулатами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви»³⁴.

Серед головних московських постулатів, фактично продиктованих січовикам, були наступні: гетьмани повинні обиратися не інакше, як під контролем царського делегата і не можуть інакше відставлятися, як з царського відома; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії постанови і конституція Малої Росії, власне затверджуватися ним заново; особи, помічені у невірності мають бути арештовані та вивезені до Москви і засилатися за волею царя. Цим фактично зводилася нанівець українська автономія

Водночас, в Москві намагалися, користуючись з політичної кризи в Україні, тиснути на гетьмана, змушуючи його до поступливості. Так 30 листопада (10 грудня) 1657 р. до Чигирин було направлено посла, який мав ініціювати скликання ради в Переяславі для обговорення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України³⁵. Царський посланець був уповноважений повідомити, що з метою захисту українських міст від ворога цар «велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжені, Переяславі та інших... бути своїм воеводам і ратним людям». Водночас було піднято питання Білорусії. Саме там розгорнулося серйозне протистояння між Москвою та Чигирином за контроль над цим регіоном. Цар призначив своїх воевод у Вільно, Борисов, Мінськ, Оршу, Новгородок і Гродно та поставив вимогу, щоб українські війська, які до того зайняли ряд білоруських міст і де активно відбувався процес формування козацьких структур, тепер покинули Бихів та Чауси і відійти до українських міст³⁶.

Фактично, користуючись зі складної ситуації в Україні, Москва, обіцяючи вселяко підтримувати Виговського, взамін вимагала серйозних поступок в напрямку ревізії договору 1654 р. Саме на це були спрямовані вимоги царського уряду щодо укладення нової українсько-московської угоди, яка й мала б зафіксувати бажані для Москви зміни в російсько-українських відносинах. Угоду передбачалося підписати на раді в Переяславі, запланованій на лютий 1658 р.

В епіцентрі українсько-московських відносин знову опиняється Переяслав. Туди прибув царський представник Хітрово, представники родини Виговського, верхівка української церкви на чолі з митрополитом, полковники³⁷.

Під час ради Хітрово від імені царя вручив Виговському булаву. Відбулося офіційне визнання Москвою гетьмана Виговського. Взамін цього українська сторона змушена була підписати новий «договір» (15 (25) лютого 1658 р.), в якому, з поміж іншого, було постановлено про необхідність введення московських воевод до українських міст³⁸.

Мотивація дій Івана Виговського видається зрозумілою. Він, насамперед, намагався не допустити загострення українсько-російських відносин в умовах розвитку антигетьманського повстання в Україні. Гетьман розумів, що попри заяви в підтримці законного уряду Війська Запорозького, росіяни таємно сприяли опозиції. Прихід російських військ унеможлививлоав рішуче придушення виступу Пушкаря та Барабаша. Без сумніву, акт складання присяги в Переяславі був нічим іншим як спробою виграти час, переконати московський уряд у своїй лояльності, змусити його відмовитися від підтримки опозиції.

Звичайно, російське керівництво прагнуло закріпити свої дипломатичні успіхи та відразу на практиці реалізувати домовленості з українським гетьманом. Водночас ставилося питання перебудови системи управління козацькою Україною. Так, було визначено воевод та військові контингенти, які мали відправитися в українські міста (загалом 1600 чол.)³⁹. Прибувши в українські міста, вони мали оповістити місцевого полковника, старшину та міщан, що вони надіслані царем виключно на прохання гетьмана Івана Виговського, згідно постанов прийнятих на козацькій раді в Переяславі⁴⁰.

Загальне керівництво процесом встановлення нової московської адміністрації в Україні було доручене бояринові Васілію Шереметьєву. Його призначення воеводою в Київ було доволі промовистим в сенсі прагнення московського керівництва посилити контроль над українськими справами. 6 (16) квітня 1658 р. він отримав наказ відбути до Києва і зайнятись складанням козацького реєстру, переписом усіх прибутків і організацією їх збору⁴¹.

Згідно запланованої реорганізації адміністративний апарат зосереджувався в руках міщанства під безпосереднім контролем московських воевод – комендантів головних міст. А козацтву було уготовано становище просто го війська, яким воно було за польських часів⁴².

Що ж до обов'язків самих воєвод, то таку інформацію нам дає, зокрема, наказ стольнику Чірікову, який направлявся воєводою в Полтаву. Так, воєвода в порозумінні з полковником і магістратом має організувати варту в містах і замках (в яких містах є воєводи, там саме московські стрільці мають охороняти «город і острог» (місто і замок); проводити слідство і чинити суд в справах провин з боку стрільців. Коли ж справа стосується злочинів місцевих козаків, чи міщан проти стрільців, то покарання на вимогу воєводи мав здійснювати полковник. На воєводу покладався обов'язок слідкувати за всім, що відбувається в Україні, а також збирати інформацію про польські й кримські справи.

У секретній інструкції Чірікову наказувалося розвідати хто збирає в Полтаві з усіх товарів мито і орендні гроші з млинів та інших промислів і на кого збирають (на гетьмана, чи полковника). Він повинен знати, скільки тих доходів можна зібрати на рік, як всі ці операції здійснювалися за королівського уряду, які доходи збиралися на короля в грошах і збіжжі, як їх до короля відсилали (очевидно, в Москві обдумували план, щоб перейняти польську практику)⁴³. Як відзначає Грушевський, таким чином Москва намагалася «...виключити з міського життя козацькі впливи, повернути те, що загарбали козаки і козацькі уряди з спадщини узурпацій старостинських, католицьких кляшторів та біскупств. Царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких практик, котрі він би міг використати для безпосередніх зв'язків з міщанством – минаючи козацьку верству»⁴⁴.

За таких умов метою Виговського стало недопущення московських воєвод в Україну. Його рішучість простежується вже в тогочасних розмовах з царськими людьми. Зокрема, в розмові зі Скуратовим під час повернення гетьмана з-під Полтави до Чигирин, він, по-перше, зазначав, що перемога над опозицією відбулася без будь-якої участі царських військ і тепер, після того як він сам справився зі «свавільниками» воєводи йому не потрібні. По-друге, він висловив невдоволення з того, що московське керівництво намагається обмежити гетьманську владу, наголосивши, що Москві «треба такого гетьмана, щоб його взяти за чуба і водити»⁴⁵.

Заручившись підтримкою патріотично налаштованої частини козацької старшини (показово у цьому плані була позиція впливового у козацьких колах полковника Івана Богуня, який у розмові з тим самим Скуратовим, заявив з неприхованою погрозою: «До нас у Чигирин воєводою їдеш? Не виїдеш здоров!»⁴⁶). Виговський так і не видав наказ приймати воєвод в українських містах.

12 (22) червня 1658 р. Г.Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну «гамувати свавільників», а частину війська направити до Шереметьєва в Київ⁴⁷.

Звичайно, такий розвиток подій аж ніяк не влаштував Виговського. Першочерговим завданням гетьмана стало недопущення фактичної московської агресії на українські землі. У рамках цього постала проблема Києва,

де з 1654 р. знаходився московський воевода. Виговський поставив завдання витіснити звідти московську залогу, що покладалося на його брата Данила). Таким чином ставилося завдання, як це зазначає Грушевський, «... до решти замкнути Україну від Москви»⁴⁸.

Слід сказати, що дане питання обговорювалося під час наради старшини, яка відбулася в Чигирині 20 (30) липня 1658 р. На ній було прийнято рішення обрати твердий курс стосовно Москви і не лише не приймати нових воевод, а й змусити московське керівництво вивести свою залогу з Києва: «На раді полковники говорили, щоб великого государя воеводам в черкаських містах не бути»⁴⁹.

На виконання рішення ради Виговський надіслав до Києва свого брата Данила на чолі паволоцького, білоцерківського та київського полків. Перед ним ставилося завдання змусити московські війська покинути місто і щоб «...великого государя ратні люди в черкаські міста в чати не ходили і міст не воювали»⁵⁰. Однак ні Данилу Виговському, ні самому гетьманові, який наприкінці жовтня підійшов під Київ з основними силами не вдалося змусити росіян покинути місто⁵¹.

За цей час 6 (16) вересня 1658 р. в обозі під Гадячем було укладено відому угоду з Польщею, яка фактично денонсувала як Переяславсько-московський договір 1654 р. так і угоду, підписану в Переяславі в лютому 1658 р.

Указаний перебіг подій, зокрема, різкий поворот українського гетьманського уряду в бік Польщі, усвідомлення, що царський уряд може втратити Україну, підштовхує московське керівництво до неприкритої інтервенції проти Війська Запорозького. Це поклато початок московсько-українській війні 1658 – 1659 рр.

На початку 1659 р. в Москві розпочали підготовку до широкомасштабної військової кампанії на Україні. Так, 15 січня 1659 р. з Москви виступили війська на чолі з воеводою князем Алексеем Трубецьким⁵². У царському наказі воеводі зазначалося, що прибувши в Україну той мав ініціювати козацьку раду в Переяславі (знову Переяслав!), куди мали б прибути Виговський, старшини, козаки зі всіх полків і чернь. Передбачалося укласти нові статті, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві⁵³. Трубецькой отримував наказ направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх комісарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом, заспокоїти невдоволених, тих, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, також мав не зволікаючи скласти 60-тисячний козацький реєстр. При цьому прослідкувати, щоб до реєстру було вписано «старих служилих прямих козаків», а не різних «гультаїв»⁵⁴. Останнє давало можливість московському керівництву вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Трубецькой також мав вжити заходів для заспокоєння міжусобиць і заворушень. Зокрема, як зазначалося, саме з цією метою до нього уже в Україні мали приєднатися воеводи Шереметьєв та Ромодановській «з ратними з кінними та пішими людьми»⁵⁵.

Цікавим видається пункт указу, в якому цар зазначає, що в разі, коли б козаки почали говорити, що вони Виговського надалі не бажають мати за гетьмана і звернуться з відповідною грамотою до Великого Государя, воевода має забрати булаву у Виговського та призначити нові вибори. А для отримання царської жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто, не вдаючись до будь-яких відмовок, відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітлі його государеві очі побачити»⁵⁶. Фактично Трубецкой отримував карт-бланш на усунення від гетьманства Виговського й організацію виборів нового гетьмана, більш лояльного до Москви.

Новообраний гетьман повинен був своєю чергою підписати текст українсько-московської угоди та присягнути на вірність царю. При цьому Трубецкой мав наголосити, що всі розмови про бажання Москви обмежити вольності Війська Запорозького, ввести воеводське правління та скоротити реєстр не мають під собою жодної основи, а статті нової угоди – повністю відповідають тій, яка ще була підписана гетьманом Богданом Хмельницьким у 1654 р.⁵⁷

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої як політичні, так і силові дії стосовно України, метою яких було недопущення практичної реалізації Гадяцької польсько-української угоди. У ньому знову піднімалося питання перебування московських воевод в українських містах. Насамперед, на відміну від попередніх часів, коли козаки «були під владою королів польських і великих князів литовських» і коли їм не дозволялося в містах будувати фортеці, тепер, коли перед Україною постала загроза вторгнення поляків та союзних їм татар, проблема укріплення міст стала вкрай актуальною. За таких умов саме воеводи та московські війська виступають надійним захистом українських міст, на них покладатиметься завдання їх укріплення та утримання фортець. Як приклад ефективної діяльності воеводи називався Київ, де «для безпеки, його царської величності боярин і воевода з ратними людьми». Відтак, робиться висновок, що «якщо царської величності воеводи і ратні люди будуть в Малої Росії знатних містах і ті міста укріплять і осади устроять, і в той час буде їм від супротивника захист». Надалі піднімалося питання компетенції воевод. У цьому сенсі присутні дві ключові тези. Перша – гетьман і полковники мають здійснювати юрисдикцію лише відносно козацтва, відносно міщан мають судити «за їх правами бурмістри та війти», а воеводи мають «відати осадними людьми... забирати в тих містах військовою казну і давати на військо запорозьке», а також на осадних людей та військові витрати. Другою була теза, що в разі наступу супротивника, коли козаки будуть зайняті війною, саме в містах безпеку будуть забезпечувати воеводи з ратними людьми⁵⁸.

Насамкінець у цьому політичному трактаті присутня ще одна думка, яка безпосередньо відображала претензії московського керівництва на українські землі. Зокрема, піднімалося питання приналежності Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини. Так, вказувалося, що там має бути царський

воевода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Окрім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна були Московської держави, а до Польщі були прилученні тимчасово і нині там мають бути царської величності воеводи»⁵⁹.

Спроби нав'язування нової російсько-української угоди, яка до краю звужувала суверенітет Української держави, поєднувалися з традиційною підтримкою антигетьманської опозиції. Очевидним є прагнення заручитися підтримкою всіх сил, які були налаштовані проти гетьмана Виговського. Зокрема, про це свідчить інструкція царським послам майору Григорію Булгакову та піддячому Фірсу Байбакову, які були направлені на Україну 23 грудня 1658 р. (2 січня 1659 р.). Останнім наказувалося під час перебування в Україні вивчати настрої та ставлення козацтва до Виговського, «... чи у всіх одна думка, чи які прихильні до нього гетьмана, і які полковники з ним в спілці і які проти нього», і кого більше – противників, чи прихильників Виговського. Також мали дізнатися про настрої в лівобережних та правобережних козацьких полках⁶⁰. Після придушення Виговським опозиції, очолюваної Пушкарем та Барабашем, головна ставка московських урядовців робиться на самопроголошеного гетьмана Івана Безпалого. Також про московську позицію декларували сини Пушкаря Кирило та Марко⁶¹. Також у якості можливого претендента на гетьманську посаду Трубецкой називав Юрія Хмельницького⁶².

Насамкінець, оточенням царя все ж був розроблений проект і мирного розв'язання ситуації, що склалася у російсько-українських відносинах. Так наприкінці грудня 1658 р. був направлений таємний наказ воеводі Трубецкому, згідно якого той повинен був розпочати переговори з гетьманом. Для цього слід було розвести російські та українські війська, добитися виведення з України татар й організувати посольський українсько-російський з'їзд. На ньому московська сторона мала запропонувати Виговському надати росіянам статті Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою і відповідно них запропонувати укласти нову українсько-російську угоду «приміряючись до цих (Гадяцьких – В.Г.) статей».

Зокрема, в інструкції говорилося, що московські послы можуть погодитися, якщо на це буде й воля української сторони, на те, щоб гетьманом залишався Іван Виговський. Також йому можна віддати Київське воеводство, а, згідно його прохання, всім родичам та наблизеним – каштелянства та староства. У разі, коли б українці ставили відповідні вимоги, допускалася можливість виведення московського воеводи з Києва. Насамкінець, як можлива поступка, розглядалося навіть виведення звітди московської залози⁶³.

Як бачимо, московське керівництво, налякане подіями в Україні, готове було йти на досить значні поступки в стосунках з гетьманським урядом. Навіть відступити в порівнянні з договором 1654 р (виведення воеводи з Києва). З огляду на прагнення Москви протягом 1655–1657 рр. переглянути договір з Богданом Хмельницьким в бік посилення своїх позицій в ко-

зацькій Україні, останні кроки засвідчують прагнення Кремля за будь-яку ціну зберегти хоча б мінімальний контроль над Військом Запорозьким та не допустити реалізації Гадацької угоди. Очевидно, найбільше непокоїла Москву саме остання, як акт, що кардинально змінював розстановку сил у польсько-російській суперечці за першість в регіоні.

Посли повинні були передати гетьману за присутності всієї генеральної старшини царську грамоту, в якій Алексей Михайлович пропонував скликати раду в Переяславі (!), де з російського боку були б присутніми боярин князь Алексей Трубецкой, Василій Шереметєв та Григорій Ромодановський⁶⁴. Усі переговори послів з гетьманом та власне рада мали відбутися обов'язково за відсутності польських послів, що вказує на головну її мету – добитися розриву гетьманського уряду з поляками та відновлення українсько-російського союзу.

Очевидно, що все ж в Москві й надалі робили ставку на силове вирішення питання та залучення на свою сторону анти гетьманської опозиції. Відтак, уже навесні 1659 р. розпочався похід московських військ проти «неслухняного» гетьмана. 10 (20) квітня 1659 р. війська Трубецкого виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа⁶⁵. Там він з'єднався з силами Івана Безпалого й розпочав безуспішну облогу міста, в якому перебував полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами.

Так розпочалася кампанія, яка, гадалося, не віщувала для Москви ніяких труднощів, проте обернулася трагедією. У відомій битві під Конотопом Івану Виговському вдалося завдати нищівної поразки московській армії.

Після Конотопа Москва знову намагалася схилити гетьмана до мирних переговорів. Трубецкой закликав Виговського, надіслати до нього «добрих та знатних» людей. У відповідь (1 (10) серпня 1659 р.) останній, погоджуючись на переговори і будучи не проти надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, зазначав: «А що ви пишете, що під Конотоп приходили не для війни, а для розмови і утихомирення домашньої міжусобиці, то яка ваша правда? Хто бачив, щоб з такими великими рятями і з таким великим нарядом на розмову приходили? В Конотопі ніякого свавілля і міжусобиць не було: навіщо було до нього приступати? Ви на викорінення наше з багатьма людьми прийшли, Борзну вирубали і людей в полон забрали...». Виговський писав, що якщо воевода хоче переговорів, то нехай своїх людей присилає в Батурин⁶⁶.

За даних умов позиція Виговського бачиться чіткою і зваженою. Гетьман, розуміючи справжні наміри російської акції в Україні, прагне виступати в діалозі з Москвою з активної позиції та диктувати свої умови.

Проте, успішні дії Виговського були зведені нанівець змінами у внутрішньому житті козацької України. З одного боку, жорстокі заходи московських військ («...ті міста і містечка взяли й випалили й висікли»⁶⁷), а з другого – щедрі подарунки полковникам прихильним до Москви (в Україну було надіслано царське жалування (соболі й золоті)⁶⁸) спричинили до оформлення в середовищі козацької старшини промосковського угруповання, яке ініціювало передачу гетьманської булави Юрію Хмельницькому.

Такий розвиток подій в Україні дав можливість російському керівництву активізуватися. Уже 5 вересня 1659 р. Трубецькой виступив з військом з Путівля і 27 вересня підійшов до Переяслава.

1 жовтня до Трубецького прибув полковник Петро Доршенко з листом від Ю.Хмельницького і статтями, згідно яких козаки бажали укласти новий договір за умови збереження всіх прав та вольностей, гарантовані договором 1654 р.⁶⁹ Говорилося, щоб окрім Києва в інших українських містах не було воевод і щоб московські війська, які надсилаються в Україну для допомоги, перебували під командуванням гетьмана. Там же містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини. Також ставилася умова, що в козацькій Україні має бути лише один гетьман і йому мають бути підпорядковані всі полки по обидва боки Дніпра (тут, очевидно, мова йшла про недопустимість підтримки московськими воеводами опозиційних самопроголошених гетьманів як це було за гетьманування Івана Виговського). У листі також говорилося, що вибори гетьмана Війська Запорозького мають бути вільними за участі тільки військових людей (козацтва). Цар повинен затвердити цей вибір. Також мова йшла про право гетьмана самостійно проводити зовнішню політику. Зокрема, він міг вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. А в разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами повинні бути присутніми наділені вільним голосом комісари від Війська Запорозького. Насамкінець, говорилося про те, що українське духовенство має залишатися під владою константинопольського патріарха⁷⁰.

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони вправі розраховувати на значні поступки з боку Москви. Становище царської влади в Україні було досить непевним після поразки під Конотопом. Усе ж багато залишалось противників зближення з Москвою. Про можливість досягнення компромісу говорило і те, що ще напередодні Москва була готова йти на будь-які компроміси, лише б втримати козацьку Україну від підданства польському королю. Проте, для досягнення цього потрібна була, насамперед, тверда воля української політичної еліти, яка, на жаль, жодним чином не скористалася з ситуації, що склалася після перемоги під Конотопом.

Зі свого боку Москва, користуючись зі слабкості нового українського керівництва, зуміла нав'язати Ю.Хмельницькому свій сценарій розвитку подій. Так, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воеводою Трубецьким у Трехтемирівському монастирі. Водночас Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ⁷¹. Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького змушений був вирушити до Переяслава, куди прибув 10 жовтня, так і не отримавши відповіді на свої пропозиції (уже це промовляло про слабкість позиції українців)⁷².

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відповіді царю Алексей Трубецькой, «...в міс-

ті від міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воеводам Шереметьєву та Ромодановському з військами⁷³. Фактично молодий гетьман опинився в умовах жорсткого психологічного тиску, що, на нашу думку, відіграло не-маловажну роль в ході переговорів.

15 жовтня, напередодні ради Трубецькім було зачитано царську грамоту, в якій містилися «...статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія, Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя»(???)⁷⁴. Відтак, тут недоречно говорити про якусь таємну фальсифікацію яку не вгледіли гетьман і полковники. Очевидно тут фальсифікація була відкрита, а українській стороні просто не вистачало політичної волі протистояти грубому тиску, вони жодним чином не спромоглися захистити свої інтереси.

Ще одна стаття передбачала введення московських воевод в Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп, як в міста, що здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії. Козаків, які мали в цих містах займанщину, в разі неможливості перевести в інше місце, передбачалося залишити на своїх землях, але вже при воеводах⁷⁵.

Гетьман і полковники намагалися заперечити, вказуючи, що Чернігів є полковим містом, а інші міста приписні до Ніжинського полку, що це може викликати обурення козаків. Відтак, вони просили цю статтю не зачитувати на раді (!!!). Знову таки, нездатність чинити будь-який супротив царській волі штовхала гетьмана і полковників на прийняття навіть таких пунктів, але за умови, що їх не будуть розголошувати⁷⁶.

17 жовтня 1659 р. розпочалася рада. На ній зачитали старі статті (Богдана) і нові, які різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації⁷⁷. Усе те, що Москва не змогла досягти тиском на Б.Хмельницького та І.Виговського, вона зуміла провести на Переяславській раді 1659 р. Не дивно було б, якби ці умови були продиктовані після феєричних перемог московського війська. У даному випадку все було навпаки.

Фактично, в нових статтях були зафіксовані практично всі зміни, яких московське керівництво домагалася, починаючи з 1655 р., проте наражалося на протидію з боку як Богдана Хмельницького, так і Івана Виговського. Мова йшла, по-перше, про введення московських воевод, окрім Києва, в Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань. По-друге, виводилися українські залоги з Білорусії, зокрема мова йшла про Старий Бихів (чаусівського полковника Івана Нечая слід було передати Москві). По-третє, заборонялося переобирати гетьмана без відповідного указу царя. У свою чергу також обмежувалися повноваження самого гетьмана – він втрачав право самовільно призначати та усувати полковників, а також призначати їм смерт-

ну кару. Заборонялося перебувати у Війську Запорозькому особам, які не є православними. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, тому що «...від іноземців та нововихрещених великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорозьцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського та всієї його родини⁷⁸.

Отже, у 1659 р. ухваленням Переяславської угоди між Москвою та козацькою Україною завершилася своєрідна «Переяславська наступальна операція», яка розпочалася відразу по укладенні Переяславсько-московської угоди 1654 р. і представляла собою цілеспрямовану й послідовну політику тиску на український гетьманський уряд з метою перегляду угоди 1654 р. в бік посилення позицій Москви й підпорядкування їй гетьманату. Фактично була продемонстрована традиційна московська стратегія реалізації імперської політики, яка, на жаль, присутня в її діях і до сьогодні.

Примітки

1. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.; Його ж. Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – С. 72-80; Його ж. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
2. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemiańska województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 48. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczynskiego. – Poznan: Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 1. – S. 189; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – С. 1013-1014.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1029.
4. Там само. – С. 1033.
5. Там само.
6. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторь. – К.: Лито-Типогр. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. – Ч. III, т. VI. Акты Шведскаго Государствен. Архива, относящіеся къ исторіи Малороссіи (1649 – 1660 гг.). – С. 89-90.
7. Горобець В. «Волимо царя східного...» ... – С. 81.
8. Там само. – С. 112.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1381.
10. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. Тип М.Этингера, 1879. – Т. 11. – С. 682.

11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 18-19, 24-25.
12. Там само. – С. 26-27.
13. Там само. – С. 73.
14. АЮЗР. – СПб. Тип В.В.Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 190.
15. Там само. – С. 190.
16. Там само. – Т. 11. – С. 781-782.
17. Там само. – Т. 11. – С. 787-788.
18. Там само. – Т. 11. – С. 789; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 21.
19. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rosją. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S.29.
20. АЮЗР. – Т. 11. – С. 790; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rosją. – S.30.
21. АЮЗР. – Т. 11. – С. 792-793, 797-798; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rosją. – S. 30-31.
22. АЮЗР. – Т. 11. – С. 805.
23. Там само. – СПб. Тип. П.А.Кулиша, 1863. – Т. 4. – С. 21-22; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 42-43.
24. АЮЗР. – Т. 4. – С. 23-24; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 29, 42-43.
25. Там само. – С. 55-56.
26. АЮЗР. – СПб.: Тип. А.Катанского и КО, 1892. – Т. 15. – С. 87-88.
27. Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 125.
28. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 77.
29. АЮЗР. – Т. 4. – С. 35-36; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 126.
30. АЮЗР. – Т. 7. – С. 184-187.
31. Там само. – С. 188; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 112.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113.
33. АЮЗР. – Т. 7. – С. 191-194.
34. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113-117.
35. АЮЗР. – Т. 7. – С. 194.
36. Там само. – Т. 4. – С. 94-96; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 121-122.
37. Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1853. – Т. 5. – С. 101-102.
38. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 138-145.
39. АЮЗР. – Т. 15. – С. 149-150, 161-162, 163-166.
40. Там само. – С. 141-148.
41. Там само. – Т. 7. – С. 200-203; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 173-174.
42. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 178, 181.
43. АЮЗР. – Т. 15. – С. 151-159.
44. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 177.
45. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128.
46. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 246-247.
47. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 250-251.

48. Там само. – С. 275.
49. АЮЗР. – Т. 15. – С. 273.
50. Там само. – С. 267, 274.
51. Там само. – С. 253-266, 275-276, 285-286.
52. Там само. – С. 307.
53. Там само. – С. 308-309.
54. Там само. – С. 310.
55. Там само. – С. 311.
56. Там само. – С. 315-317.
57. Там само. – С. 320-322.
58. Там само. – С. 322-324.
59. Там само. – С. 324-325.
60. Там само. – Т. 7. – С. 262.
61. Там само. – С. 281.
62. Там само. – Т. 4. – С. 220; Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan: Naklad i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – С. 21.
63. АЮЗР. – Т. 4. – С. 204-205; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11-12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 48-49.
64. АЮЗР. – Т. 7. – С. 269-270.
65. Там само. – Т. 4. – С. 230-232; Т. 7. – С. 262.
66. Там само. – Т. 7. – С. 293; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 51.
67. АЮЗР. – Т. 7. – С. 311.
68. Там само. – С. 316.
69. Там само. – Т. 4. – С. 230-232.
70. Там само. – С. 255-257; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 54-55.
71. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. – К.: Университетская типографія, 1852. – Т. 3. – Р. 3. – С. 366-367.
72. АЮЗР. – Т. 4. – С. 259.
73. Там само.
74. Там само. – Т. 4. – С. 260.
75. Там само. – Т. 4. – С. 261.
76. Там само.
77. Там само. – Т. 4. – С. 262.
78. Там само. – Т. 4. – С. 265-267; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 56-57.

Резюме

В статье анализируется политика Московского государства относительно казацкой Украины в период 1654-1659 гг. Доводиться тезис, что сразу по заключении Переяславско-московского договора царское правительство начало целеустремленную и последовательную кампанию с целью его ревизии в сторону усиления позиций Москвы и ограничения суверенитета Войска Запорожского.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, Московское государство, Переяслав, ревизия.*

Одержано 24 вересня 2012 р.

ГАЛИЦЬКИЙ ЧИННИК У БОРОТЬБІ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ І З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ РЕВОЛЮЦІЯМИ 1848-1849 рр.

У статті досліджується місце і роль галицького чинника у боротьбі російського імператора Миколи І з Європейськими революціями 1848-1849 років.

Ключові слова: Австрія, Галичина, імператор Микола І, Російська імперія.

Революція 1848 р. у Франції викликала ланцюгову реакцію у Європі. Такий розвиток подій був негативно сприйнятий російським імператором Миколою І. Адже розгортання революційного руху в Австрії, Німеччині та Угорщині мало безпосереднє відношення до забезпечення внутрішнього спокою Росії. Боротьба з цим рухом здійснювалася не лише дипломатичними заходами, а й безпосередньо із використанням збройної сили, що знайшло відображення у значній кількості публікацій, присвячених зовнішній політиці Росії загалом¹, і періоду правління Миколи І зокрема², а також з історії України³ та «Весни народів»⁴. Всі вони, в тій чи іншій мірі, допомагають з'ясувати різні аспекти боротьби російського царизму з європейськими революціями 1848-1849 рр. Однак, їх аналіз засвідчує недостатньо глибоке висвітлення місця і ролі галицького чинника в цих подіях. Певним виключенням може слугувати стаття О. Павленка «Славянський фактор» в отношениях России и Австрии в 40-60-е годы XIX века»⁵. Все це і спонукало автора спробувати виправити даний недолік.

З часу повстання 1830 р. страх перед польським революційним рухом не залишав Миколу І. Галичину, що входила до складу Австрії, російський імператор вважав одним із головних вогнищ розповсюдження цієї «зарази». Враховуючи нестихаючі пристрасті в середині країни після придушення польського повстання, російський уряд пильно слідкував за польським рухом у Галичині. Як зазначає О. Павленко, не захист законного порядку, а необхідність боротьби з польським національним рухом та збереження під своїм контролем руську Польщу було покладено в основу російсько-австрійських взаємин⁶.

До 1848 р. в Царстві Польському ніхто не наважувався відкрито виступити проти російського імператора Миколи І. Однак після революцій у Франції, Німеччині, Австрії та Угорщині у польської шляхти з'явилася надія на відновлення незалежності Польщі. Ситуація ускладнювалася зростанням активності познанських поляків, які були підданими Пруссії⁷. На переконання намісника Королівства Польського, фельдмаршала І. Паскевича, з активізацією познанських поляків цілком реальним виглядав виступ галицьких поляків⁸. А будь-який революційний рух в Познані і Галичині погрожував перекинутися на територію російської Польщі⁹.

Побоювання посилювали чутки про збирання галицьких поляків у ватаги, з подальшим військовим навчанням. Пізніше поширилися відомості про наміри поляків перейти російський кордон, що безперечно негативно відбилася б на становищі західних губерній¹⁰. Не додавала впевненості і зава про вжиття губернатором Галичини графом Стадіоном усіх необхідних заходів на випадок виникнення безладу у Львові¹¹.

У березні 1848 р. російський посланець в Австрії граф Медем констатував відверто антиросійські настрої в австрійському суспільстві: «Ця антипатія проти всього російського з'являється постійно. Слов'янський легіон національної гвардії, представлений більшою частиною з поляків, проходячи повз моїми вікнами, розспівував національний гімн Польщі. В багатьох місцях вимовляють промови, ворожі Росії»¹². Він же повідомляв про прибуття до Відня 27 березня польської депутації з Галичини і про її петицію новому уряду з вимогою відновлення Польщі¹³. Про небезпечні антиросійські тенденції повідомляв також російський повірений у Відні граф Фотон. Він зафіксував зростання точку зору про те, що «Австрія повинна не лише відмовитися від Галичини, але й допомогти Польщі боротися за незалежність»¹⁴. Крім них інформація про події в Галичині надходила на адресу губернатора Південно-Західного краю Росії Д. Бібікова від таємних агентів та австрійської адміністрації краю¹⁵, котрий доповідав, що заворушення у Галичині впливають на жителів прикордонних повітів, і вони, дізнавшись про скасування панщини, вперто заявляють, що їм потрібна така ж воля¹⁶.

Не приховувало своєї занепокоєності ситуації в Галичині російське міністерство закордонних справ. Під час першого візиту до міністра закордонних справ Австрії Фікельмона граф Фотон звернув його увагу на те, що Галичина, скоріш за все, скористається становищем, і в провінції виникнуть ускладнення. У відповідь представник австрійського уряду завірив російського дипломата, що Австрія підтримає в Галичині порядок за допомогою своєї армії, як і в Італії¹⁷.

Загалом весь 1848 р. різноманітні чутки постійно вносили тривогу у військах, особливо в прикордонних районах. Поговір доводив ватаги польської шляхти навіть до 40 тисяч. Разом з тим свідчення, отримані від контрабандистів та торговців, вказували на те, що плани польської шляхти не отримували підтримки у галицького селянства¹⁸.

Загострення внутрішньополітичного становища Австрії змусило Миколу I вдатися до відповідних дій. З огляду на те, що Відень, стягуючи війська для проведення бойових операцій проти П'ємонту, зменшував їх кількість у інших провінціях, зокрема Галичині, Микола I запропонував австрійському уряду виставити на кордоні армійський корпус, щоб за пропозицією Австрії, у разі небезпеки придушити у провінції будь-яку спробу польського повстання та відновити порядок. Депешею від 28 лютого (9 березня н. с.) 1848 р. ця позиція була доведена до відома російського посланця Медема¹⁹.

З падінням Меттерніха тривога в Санкт-Петербурзі зросла. Граф Ф. Шварценберг (березень) прохав Миколу I зосередити російські війська на

кордонах з Галичиною і Буковиною, щоб у випадку необхідності могли бути задіяні спільно з австрійцями²⁰. Політична нестабільність західного сусіда змушувала Росію з особливою осторогою відноситися до подій у цій країні. Тепер Микола Павлович був готовий зайняти Галичину вже без запрошення Австрії. 10 (22 березня) він писав князю І. Паскевичу в Варшаву: «Однак, можливо, що при новому австрійському правлінні вони дадуть волю революції, затьють щось проти нас в Галичині; в такому випадку не давши цьому розвинути, іменем імператора Фердинанда займу край і придушу наміри»²¹. Подібна заява була озвучена і під час розмови з австрійським посланцем Туном²². 16 (28) березня у черговому листі до І. Паскевича Микола I, з огляду на заяву Фікельмона Фотону, закликаючи фельдмаршала до пильності, повідомляв його про цілком можливі безпорядки в Галичині, хоча австрійці збиралися тримати край у покорі силою військ²³. Микола I продовжував готуватися до гіршого. Він очікував появи на західних кордонах польських революційних груп. Наприкінці березня російський імператор пропонував знешкоджувати польські революційні групи, полонених карати на смерть, але при переслідуванні кордон не переходити²⁴. З огляду зазначеного, не дивним виглядає, що перша ж депеша з Санкт-Петербурга після березневих подій в Австрії російському послу Медуєму наказувала слідкувати за позицією, яку займе Галичина в тому революційному русі, який охопив цю країну. У цьому ж документі австрійський уряд закликався до лояльності і політичної прозорливості, щоб Галичина не стала ворожою для обох країн²⁵.

Попри те, що австрійська влада також добре усвідомлювала загрозу революційного руху в Галичині, 5 (17 квітня) російський канцлер К. Несельроде писав австрійському міністру іноземних справ графу Фікельмону: «Ради Бога, не втрачайте з виду Галичину. Вона незабаром буде охоплена пожежею, якщо це не відбулося вже»²⁶. Російському послу у Відні було показано попередити австрійський уряд, що цар не допустить революційного руху в Галичині²⁷. Разом з тим, Микола I, як видно із його листування з І. Паскевичем, переконуючись у лояльності до влади з боку галицького селянства, видав розпорядження про підтягнення до кордону російських військ²⁸. У той час, коли російський імператор продовжував дотримуватися принципу «легітимності влади», спроби австрійської влади придушити революційний рух в Галичині мали слабкий успіх, хоча австрійський уряд обіцяв всіма силами утримувати порядок в Галичині, наскільки це можливо за тогочасного стану²⁹.

Внутрішнє становище Австрії, зокрема питання Галичини, продовжувало бути в центрі уваги російської влади і влітку 1848 р. Цікавим у цьому плані може слугувати зміна поглядів щодо Галичини. Так, у доповіді канцлера К. Несельроде від 3 (15) червня визначалося ставлення Росії до центробіжних устремлень слов'янських народів під владою Австрії. Микола I та К. Несельроде були переконані у недоцільності приєднання Галичини до Росії, так як це могло негативно відбитися на єдності Росії, міцно основаній на спільності релігійних вірувань, історичного минулого та солідар-

ності інтересів, а включення до складу Росії різнорідних релігійних та політичних елементів, означало б нанести удар по політичній єдності імперії Романових³⁰. Однак, на наш погляд, дана позиція щодо Галичини, попри свою аргументованість, дисонує зі взятими ще попередниками Миколи I до втілення ідеї об'єднання навколо Москви усіх колишніх земель Київської Русі. Адже, ще 1846 р., у світлі подій навколо постановня поляків у Кракові, Микола Павлович у листі до фельдмаршала І. Паскевича від 14 (26 березня), поділяючись своїми планами, писав: «Якщо хочуть австрійці обміняти і віддадуть мені Галичину, в обмін усїєї Польщі по Бзурі і Віслу, віддам, і візьму Галичину зараз, так як це наш старий край»³¹. Більше того, у листі до І. Паскевича від 10 (22) червня 1848 р. Микола I зазначав, що «у разі падіння Австрії треба не допустити появи з дозволу імператора в Галичині нового царства під назвою польське чи слов'янське. Якщо буде так, то я вступлю в Галичину і приєднаю його, так як цей край може бути лише або австрійським або російським»³². У тому ж листі російський імператор вказував, що не прийме під свою владу ні Богемії, ні Моравії, навіть якщо про це будуть прохати, а Галичину, якщо вона перестане бути австрійською провінцією, нікому не уступить³³. Виходячи із вище вказаного, на наш погляд, згадана доповідь могла бути своєрідним тактичним ходом у відносинах із австрійською монархією.

Тим часом становище Австрії все більше бентежило Миколу I. Повстання у Празі, оголошення незалежності Угорщини, втеча імператора в Інсбрук змінювали тон дипломатичного листування³⁴. Пильно стежив за розгортанням подій у Австрії і князь Варшавський. Він сподівався, що австрійські справи не викличуть збройного втручання Росії.

У вересні 1848 р. К. Несельроде знову звернув увагу австрійців на скупчення в Галичині польських емігрантів, готових приєднатися до австрійських та угорських революціонерів³⁵. Тоді ж російський уряд заявив про охорону своїх прав забезпечення внутрішнього спокою в країні. Він настійливо вимагав від австрійців прийняття необхідних заходів для упередження нового повстання поляків. Дійшло навіть до того, що російська влада пригрозила Австрії відкликанням свого посольства та розривом відносин.

Австрійський уряд був сильно стурбований вимогами росіян. Його голова князь Ф. Шварценберг у цілковитій таємності запропонував російській стороні зайняти своїми військами Галичину і відновити там законний порядок. Однак дана пропозиція була відкинута. До тих пір, поки в самій Австрії не відновиться певний порядок, не буде вирішено питання з формою правління, російський уряд не знаходив можливим прийти зі своїми військами на допомогу³⁶.

У листопаді австрійський уряд звернувся до Росії з проханням про матеріальну допомогу. Микола I не відмовив у допомозі, але перед обіцяною побажав взнати, на яких умовах буде відновлена Австрійська монархія, і чи не передбачаються якісь реформи в Галичині³⁷.

Розмах Угорської революції на рубежі 1848-1849 рр. занепокоїв Миколу I. Крім того, що він був противником революції, російський самодержець вбачав у революційному русі угорців загрозливий приклад для Царства Польського³⁸. З огляду на небезпеку можливого виходу угорських військ до російських кордонів, фельдмаршал I. Паскевич наказав у разі їх наближення не чекаги їх підходу, а атакувавши супротивника на австрійській території, швидко повертатися на висхідні рубежі. Ініціатива князя Варшавського була схвалена російським імператором³⁹.

Стежачи за розвитком австро-угорського протистояння, фельдмаршал розробляв можливість проведення воєнної операції, театром якої мала стати Галичина. Йдеться про варіант із відступом угорської армії до Карпат і російських кордонів⁴⁰.

Перемоги угорців змусили австрійський уряд прохати допомоги у Росії. Микола I не відрікся від даних раніше обіцянок і надав Австрії допомогу.

У той час, коли австрійська влада прохала Миколу I зайняти Трансильванію, князь Варшавський пропонував російському самодержцю зайняти Східну Галичину. Як відмічав А. Щербатов, це була улюблена і заповітна мрія фельдмаршала, завжди вважавшого Східну Галичину руською землею, яку необхідно охороняти від натиску неприйнятної їй революційної сили»⁴¹. Цікаво, що пропозиція I. Паскевича отримала схвальний відгук у Миколи I, щоправда, із застереженням, якщо по іншому неможливо обійтись⁴². Все це ознаменувало відхід у галицькому питанні від положень, зазначених російським імператором та державним канцлером у червні попереднього року. Тоді ж розпочалася розробка плану кампанії російського війська, одним із пунктів якої якраз і передбачалося зайняття Галичини⁴³. Реалізація цього плану передбачалася силами 4-го корпусу. Зайняття Галичини, на переконання Миколи I, звільнить усі австрійські війська, що знаходилися на території цього краю, які можуть бути використані, «а це не мала допомога, так як ми відповідаємо їм за спокій їх тилу»⁴⁴.

У перших числах квітня 1849 р., отримавши невтішні звістки про дії австрійської армії, фельдмаршал I. Паскевич склав новий «план сприяння» Австрії, у якому по зайнятті Галичини російські війська мали увійти до Угорщини⁴⁵. План кампанії передбачав заборону реквізицій, здійснення закупівель за гроші, у гіршому випадку видачу квитанції, з обов'язковим їх погашенням (австрійською стороною – С.О.).

Невдачі австрійської армії змусили князя Варшавського, не чекаючи згоди Миколи I, направити 10-тисячний підрозділ на допомогу австрійському цісарю. Цілком можливо, ця дія пришвидшила появу маніфесту Миколи I від 16 (28) квітня 1849 р., що ознаменував початок офіційної збройної підтримки Австрії у її боротьбі з угорською революцією.

У ході обговорення спільних воєнних дій знову виникло питання Галичини. Російський імператор висунув вимогу до австрійської сторони очистити Галичину від усіх польських емігрантів і заколотників. Поки не буде отримано задовільної відповіді, писав Микола I, російські війська не

вирушать. Поставлена у безвихідне становище місцева австрійська влада достатньо оперативного, протягом кількох днів, виконала вимогу російського царя⁴⁶. Така позиція Миколи I зумовлювалася, на наш погляд, необхідністю усунення можливих труднощів і небезпек у просуванні російського війська Галичиною, які могли створити небезпечні елементи.

Після «профілактики», проведеної австрійською владою, враховуючи прихильність місцевого населення, можна було сподіватися на мирне, успішне просування теренами галицького краю. Крім того, перед вступом російського війська в Галичину, солдатам і офіцерам було оголошено наказ, згідно з яким належало обходитися з мирним населенням краю дружельно, «щоб по поверненню вашому, ми могли з чистою совістю сказати: ми свято виконали свій обов'язок, допомогли сусідам і на чужій стороні знайшли друзів»⁴⁷.

Рух війська по теренах Галичини здійснювався трьома маршрутами. Перша група здійснювала марш через Радзівилів на Золочів і Львів, друга – Волочиск – Тернопіль – Львів, остання – через Гусятин на Золочів і Львів⁴⁸. Як свідчать мемуари російських офіцерів, учасників угорського походу, населення галицького краю гостинно вітало російське військо, взаємини відзначалися доброзичливістю⁴⁹. З прибуттям російських військ місцевих жителів охопило відчуття безпеки. Галичани могли сподіватись, що на них не будуть здійснюватись набіги угорців⁵⁰. В очах певної частини галицького суспільства цей рейд був свідченням військово-політичної сили Росії, здатної стати захисником слов'янського населення, що, безумовно, було на користь російського царизму.

По проходженню російського війська, для охорони тилу, залишився 10-тисячний військовий контингент під командуванням барона Остен-Сакена⁵¹. За час його перебування на теренах краю від командуючого австрійськими військами в Галичині Гаммерштейна не надійшло жодної скарги на погане поведіння з боку росіян⁵².

Практично, робилося все, щоб посилити вплив Росії в Галичині. У цьому плані варто окремо відмітити цікаве свідчення щодо можливості переходу галичан під російську владу, вміщене у спогадах М. Ліхутіна. Так, з огляду на приязне відношення галичан до росіян, у відповідь на запитання чи бажають вони до Росії автор мемуарів отримав категоричну відмову. На перешкоді стала «більша воля панів та ісправників»⁵³. Попри негативну відповідь, з огляду на взаємини між галичанами і російськими військами, можна стверджувати значне зростання впливу Росії серед галичан.

Таким чином, розгортання революційного руху у прикордонних державах змушувало російського імператора Миколу I із занепокоєнням споглядати події, які відбувалися в Галичині. Галицьке питання стало одним із факторів у боротьбі російського царизму з Європейськими революціями 1848-1849 рр. Прагнення знешкодити вплив галицького революційного руху на російську Польщу і особливо загроза утворення польської держави замість австрійської Галичини стали одним із напрямків зовнішньої по-

літики Росії. Побоювання російського самодержця не знайшли підтвердження. Польський національний рух в Галичині не прийняв загрозливих розмірів. Польські поміщики опинилися ізольованими і полишеними можливості організувати масштабний рух. Водночас, перед російським імператором з'явилася можливість «округлити» кордони за рахунок Галичини, приєднати до Росії останню частку Київської Русі. Однак Микола Павлович відмовився від такої спокуси, вважаючи за краще не порушувати балансу сил у Європі.

Примітки

1. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914) / О. Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 672 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; Татищев С. С. Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи / С. С. Татищев. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1890. – 567 с.
2. Авербух Р. А. Царская интервенция в борьбе с Венгерской революцией / Р. А. Авербух. – М.: ОГИЗ-СОЦЕКГИЗ, 1935. – 331 с.; Виноградов В. Н. Венгерский поход И. Ф. Паскевича 1849 г.: легенда и действительность / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2000. – №3. – С. 80-96; Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 192-210; № 2. – С. 139-152; Михеев М. Г. Двустороннее взаимодействие перед лицом кризиса (на примере австро-русских отношений в марте 1848 года) // Государственное управление. Электронный вестник. – Вып. 16. – сентябрь 2008. – С. 6; Татищев С. С. Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб: Тип. И. Н. Скорохода, 1887. – 639 с.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 447 с.; Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. / Е. М. Косачевская. – Львів: Изд-во Львовского ун-та, 1965. – 150 с.; Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей // Україна кризь віків. У 15 т. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
4. Авербух Р. А. Революция в Австрии (1848-1849) / Р. А. Авербух. – М.: Наука, 1970. – 240 с.; Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии [В. Н. Виноградов, Т. М. Исламов, Л. А. Кирилина, Г. В. Макарова и др.]. – М.: Индрик, 2001. – 456 с.; Кан С. Б. Революция 1848 года в Австрии и Германии / С. Б. Кан. – М.: Гос. уч.-педагог. изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1948. – 232 с.; Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер. – М.: Из-во иностранной литературы, 1952. – 509 с.; Революции 1848-1849 гг. в 2 т. / [Под ред. Ф. В. Потемкина, А. И. Молока]. – М.: Из-во Академии наук СССР, М.: 1952. – Т. 1. – 847 с.; Т. 2. – 639 с.; Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад / И. Н. Трайнин. – М.-Л.: Академия наук, 1947. – 305 с.
5. Павленко О. В. «Славянський фактор» в отношениях России и Австрии в 40-60-е годы XIX века» / Словяно-германские исследования. – Т. 1-2. – С. 243-287.

6. Павленко О. В. Вказана праця. – С. 256.
7. Лихутин М. Д. Записки о походе в Венгрию 1849 г. / М. Д. Лихутин. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1875. – С. 2.
8. Щербатов А. П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность: в 7 т. 9 кн. / А. П. Щербатов. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1899. – Т. 6. – С. 6.
9. Авербух Р. А. Царская интервенция. – С. 33.
10. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 3.
11. Михеев М. Г. Двустороннее взаимодействие перед лицом кризиса (на примере австро-русских отношений в марте 1848 года) / М. Г. Михеев // Государственное управление. Электронный вестник. – Вып. 16. – сентябрь 2008. – С. 8.
12. Там же.
13. Авербух Р. А. Царская интервенция. – С. 52.
14. Там же.
15. Косачевская Е. М. Вказана праця. – С. 13.
16. Сарбей В. Г. Вказана праця. – С. 130
17. Михеев М. Г. Вказана праця. – С. 8.
18. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 5.
19. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 804.
20. Соловйов С. М. Россия, Австрия и Англия во время движений 1848 и 1849 годов // Русская старина. – 1877. – Ч. 11. – С. 425.
21. Письмо императора Николая I. С-Петербург 10 (22) марта 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 200.
22. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 813.
23. Письмо императора Николая I. С-Петербург 16 (28) марта 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 206.
24. Письмо императора Николая I. С-Петербург 16 (28) марта 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 207.
25. Авербух Р. А. Царская интервенция. – С. 52.
26. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 813.
27. Там же.
28. Письмо императора Николая I. С-Петербург 6 (18) апреля 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 215; Письмо императора Николая I. С-Петербург 9 (21) апреля 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 217.
29. Письмо императора Николая I. С-Петербург 20 апреля (2) мая 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 218.
30. Мартенс Ф. Собрание Трактатов и Конвенци, заключенных Россией с иностранными державами: в 15 т. / Ф. Мартенс. – СПб.: Тип. Министерства Путей сообщения. – Т. 4. Ч.2. – С. 584.
31. Письмо императора Николая I из Москвы от 14 (26) марта 1846 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1896. – Приложение к Т. 5. – С. 561.
32. Письмо императора Николая I. Александрия близ Петергофа 10 (22) июня 1848 г. // Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 227.
33. Там же.
34. Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 21.
35. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 825.

36. Мартенс Ф. Собрание Трактатов и Конвенци, заключенных Россией с иностранными державами: в 15 т. / Ф. Мартенс. – СПб.: Тип. Министерства Путей сообщения. – Т. 4. Ч. 2. – С. 582-583.
37. Революции 1848-1849. – Т. 1. – С. 825-826.
38. Ореус Н. Описание венгерской войны 1849 года / Н. Ореус. – СПб., 1880. – С. 106.
39. Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 38.
40. Там же. – С. 40.
41. Там же. – С. 51.
42. Там же. – С. 53.
43. Там же. – С. 54.
44. Там же. – С. 55.
45. Там же. – С. 58.
46. Там же. – С. 70.
47. Алабин П. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854-1856, 1877-1878 годах / П. Алабин. – Самара: Тип. Новикова И. П., 1888. – Ч.1. – С. 4.
48. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 14.
49. Алабин П. Вказана праця. – С. 15-37.
50. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 20.
51. Щербатов А. П. Вказана праця. – Т. 6. – С. 85.
52. Там же. – С. 189.
53. Лихутин М. Д. Вказана праця. – С. 23.

Резюме

В статье исследуется место и роль галицийского фактора в борьбе российского императора Николая I с Европейскими революциями 1848-1849 годов.

Ключевые слова: Австрия, Галиция, император Николай II, Российская империя.

Одержано 11 листопада 2012 р.

УДК 94 (477.4) "18":355.1+316.62

С.А. Сидорук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ НАСЕЛЕННЯМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено окремі соціально-психологічні аспекти наслідків виконання рекрутської повинності населенням Правобережної України наприкінці XVIII – у XIX ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, рекрутська повинність, суспільство, психологічний тиск.

Знайомлячись із дореволюційною і радянською літературою, невимушено доходимо висновку, що в 1793-1795 рр. населення Правобережної

України було взято під захист єдиновірної Росії, яка порятувала його від гноблення й свавілля Речі Посполитої. Однак її осмислення крізь призму залучення значного комплексу архівних і документальних матеріалів переконує нас у тому, що включення Правобережжя до складу Російської імперії зумовило кардинальні зміни у суспільному житті, але, при цьому, не забезпечило ніякого захисту з її боку корінному населенню. Навпаки, самодержавні порядки тільки посилили в регіоні тотальне безправ'я, кріпосництво й експлуатацію. До свавілля з боку поміщиків додався ще й тиск бюрократичного апарату місцевих органів державної влади, що вступила в союз із магнатами та шляхтою.

Перебування в умовах суцільного оточення російських військ і поліції було не тільки свідченням того, що нові господарі реалізовували свою політику з позицій сили, примусу, зверхності, залякування, а й привнесли в Правобережжя величезну соціальну напругу, абсолютну незахищеність, страх перед завтрашнім днем, боязнь за своє майбутнє і майбутнє своїх дітей. Це породжувало невизначеність, тривогу, безсилля, постійний неспокій, психологічне виснаження. Очевидно, це усвідомлювали російські власті, бо утримували в Правобережній Україні чи не найбільше російських військових формувань і вимагали систематичної звітності про соціальні настрої населення та загальну соціально-психологічну атмосферу в регіоні. Про це звітували не тільки чиновники губернського та повітового масштабів, а й прокурори та священнослужителі¹.

У більшості праць, особливо українських дослідників, проходить теза про те, що рекрутська повинність була однією з найважчих². Однак у чому це проявлялося, в літературі марно й шукати. І це не дивно, адже по суті XIX ст. знаходилося під забороною для вивчення. Це стосувалося повною мірою і рекрутської повинності, яка справляла вплив на всі сфери життя населення Правобережжя і України. Тому в даній статті увага зосереджена на тому, як рекрутчина позначилася і впливала на суспільство в соціально-психологічному контексті, які відчуття викликала в середовищі податних станів.

Зовнішньо виконання рекрутської повинності мало такий вигляд. За допомогою місцевих чиновників, дворянських зібрань і церкви російські власті оголошували про черговий набір і кількість рекрутів, яких необхідно було направити в армію. З того часу рекрутська повинність переходила в площину практичної реалізації. Це закономірно вело до того, що потрібно було відправляти в солдати на довгі роки синів, братів, чоловіків, молодих працівників, зрештою, годувальників. Відтак у середовищі селян і міщан з самого початку виконання рекрутської повинності сприймали як остаточну втрату своїх рідних, близьких. Тому прощалися з бранцями як назавжди, як із тими, хто помирав, проводжали зі сльозами та голосінням всією громадою.

Для родини це була справжня трагедія, яку болісно переживали, оплакували, яка ставала джерелом боязні нервових і психологічних пережи-

вань, а то й втрати надії. У звичайні рекрутські набори найбільша соціальна напруга припадала на час перед їх початком, момент відправки рекрутів і доволі тривалий період після відправки бранців. Проте, населення регіону не раз пережило роки, коли доводилось відправляти у солдати в декілька разів більше осіб, ніж під час звичайних наборів. Особливо ситуація ускладнювалася коли на рік змушені були виставляти рекрутів по кілька разів. Так було у 1806, 1812, 1829, 1853-1856 рр. У таких випадках соціальна напруженість серед селян і міщан перетворювалася на суцільне неперервне явище.

Разом із частими рекрутськими наборами росту соціальної напруги сприяв ще й порядок розкладки рекрутської повинності. У першій половині ХІХ ст. кандидатури рекрутів з громади визначали за так званим «черговим» порядком набору рекрутів, який мав значні недоліки. Зокрема, було важко врахувати робочу силу кожної сім'ї і встановити справедливую чергу його виконання. Завдяки цьому перед місцевою адміністрацією відкривалося широке поле для зловживань. Крім того, в армію набирали людей віком до 35 років включно, яким уже було важко адаптуватися до труднощів військової служби. У зв'язку з цим вони швидше вибували зі строю, поповнюючи категорії хворих та інвалідів³.

Чергова система рекрутського набору мала надзвичайно негативний вплив на господарське становище сімей і через тривале перебування солдата в армії створювала особливу категорію залишених напризволяще солдаток, які разом з дітьми, втративши годувальників, були приречені на поневіряння. Звичайно, солдатка могла залишитися в сім'ї чоловіка, або повернутися у родину своїх батьків. Часто на заваді цьому ставала низка соціально-економічних та морально-психологічних причин, які «виштовхували» солдаток з їх родин і, навіть, громад. По-перше, в умовах кріпосництва, дружина та діти солдата, які з моменту його призиву перепідпорядковувались військовому відомству і звільнялись від кріпацтва, ставали непотрібними поміщикам, і лише з його доброї волі могли продовжувати проживати у громаді. По-друге, сім'ям особисто вільних солдаток через втрату годувальника та викликані цим важкі економічні умови життя й мізерні статки важко було залишатися, навіть у сім'ях батьків-кріпаків. По-третє, якщо ж солдатки залишались у сім'ї свого чоловіка, то часто їм було важко, а то й неможливо вжитися з його родичами, для яких невістка була «чужою кров'ю».

Фактично, після призову чоловіка до армії, солдатка втрачала зв'язок зі своїм соціальним середовищем і була вимушена знову шукати своє місце в суспільстві. Через означені причини багато солдаток-рекруток були змушені покидати свої громади і, якщо вони проживали не у містах, шукати притулку і способу прохарчуватися саме там. Чимало з них осідало в містах і містечках, де вони могли знайти хоч якісь засоби до існування. Основними заняттями солдаток у містах були робота по найму, на фабриках, дрібна торгівля. Траплялося, що солдатки, втративши будь-яку надію влаштувати своє життя, у пошуку заробітку вдавалися до заняття проституцією або зло-

чинних дій. Наприклад, в одному із київських судів розглядали справу солдатки, яка у купчихи-єврейки скуповувала та продавала крадені речі, сама скоїла крадіжку та чинила «перелюб»⁴. У міських умовах, коли треба було самій сплачувати за своє житло, харчування, забезпечувати потреби дітей, жінки бралися за будь-яку роботу. Попри все, їх заробітки залишалися дуже незначними. Через це вони часто знаходились на межі виживання, а смертність серед солдаток була вдвічі вищою, ніж у поміщицьких селян, які проживали у місті⁵. Це пояснюється тим, що у селян був захист хазяїна, або вони мали можливість повернутися до свого дому в село. Солдатки таку можливість втрачали і могли розраховувати лише на власні сили.

До перерахованих негативних впливів рекрутської повинності на сім'ї рекрутів додавалися ще й часті війни, що вела Росія протягом XIX ст. Значна кількість солдаток ставала вдовами навіть у мирний час, а у воєнні роки їх частина непомірно зростала. І коли солдатка-вдова могла влаштувати своє подальше життя, шукаючи собі опору в особі нового чоловіка, то дружини безвісті пропалих воїнів такого права були позбавлені. Для отримання у єпархії дозволу на новий шлюб, солдаткам, доля чиїх чоловіків залишалася невідомою, треба було представити від командира внутрішньої сторожі свідоцтво про те, що їх чоловіки не перебувають у розшуку⁶. В такому ж становищі опинялися дружини солдатів-дезертирів, які, втікаючи зі своїх підрозділів, не мали можливості повернутися до своїх сімей через небезпеку бути викритими.

Нерідко важкі соціально-правові та побутові умови життя штовхали солдаток на самогубство. Це підтверджують архівні справи. У фонді лише Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву в м. Києві з 1846 по 1874 р. ми відшукали 12 таких справ. Типовою в цьому відношенні є справа про призначення епітимії солдатці Марії Бойковій за спробу самогубства⁷. Її розглядав Звенигородський земський суд, який у ході дізнання з'ясував, що солдатка, страждаючи приступами епілепсії, ще й зловживала спиртним. Показово, що спроба суїциду відбулась 1-го травня, очевидно під час пасхальних свят, коли на кладовищі поминали покійних родичів. Навіть після того, як її вчасно врятували і привели до тям, вона підтвердила свій намір повторити самогубство ще раз⁸. Самотня і хвора жінка, доведена до відчаю долею рекрутки, не мала більше снаги до життя у суспільстві, для якого вона виявилася чужою.

Військовий фактор надзвичайно негативно вплинув і на шлюбні стосунки у сім'ях військовослужбовців. У період багаторічної розлуки масового характеру набули випадки, коли і сам чоловік-рекрут, і його дружина шукали партнерів на стороні. За нашими підрахунками, в уже згаданому фонді Київської духовної консисторії нараховується понад 400 справ про призначення епітимії солдатам і солдаткам за позашлюбні стосунки. Характерно, що через нівелювання сімейних цінностей батьками, часто уже діти сприймали таку поведінку як належне. І те, що традиційно в українських родинх вважалось розпущою, в багатьох солдатських сім'ях ставало

цілком буденним явищем. Це підтверджують подібного змісту справи стосовно солдатських доньок. В окрему категорію виділялись і справи військових поселян. Значна кількість таких документів вказує на масштаби руйнівного впливу військового фактору на суспільну моральність загалом та на сім'ї військовослужбовців, зокрема.

Якщо для чоловіка позашлюбні зв'язки в гіршому випадку закінчувалися венеричною хворобою або покаранням у казармі, то жінці доводилося розплачуватися за це кризою сімейного життя та осудом її оточення й суспільства загалом. Ставлення суспільства до жінок-рекруток було упередженим. Їх репутація в громаді вже наперед була негативною: якщо жінка – солдатка, то вона вважалась непутящою, а всі її діти – незаконно народженими. Навіть якщо солдатка народжувала цілком законну дитину, це все одно викликало підозру і подив. Разом з тим, часто солдатки, щоб захистити своїх дітей від солдатської долі, що спіткала їх батьків-рекрутів, самі оголошували їх незаконно народженими⁹. За законодавством, діти, що народилися в солдатських сім'ях, при досягненні відповідного віку, зобов'язувалися вступати на військову службу. Тому, попри осуд і зневагу громади, що чекав матерів-солдаток після таких заяв, вони наважувалися на такі кроки задля порятунку дітей від рекрутчини.

Жінці-солдатці дуже важко було подолати негативне сприйняття свого образу в свідомості сучасників. Так, в одному із сіл Васильківського повіту Київської губернії селяни жорстоко побили двох рекруток, звинувачуючи їх у «блудному» житті¹⁰. За скаргою потерпілих розпочалося розслідування і справа дійшла до суду. Поступово судове дізнання у справі звернуло в інше русло. Постраждалих від побоїв жінок зробили ще й винними, і справа про їх побиття переросла у суд над ними, а особи, що завдали постраждалим побоїв, не понесли ніякого покарання¹¹. Документи цієї справи засвідчують безправне становище членів солдатських сімей у суспільстві та зневажливе ставлення до них як з боку властей і громад, у яких вони проживали, так і з боку всього суспільства.

Зневажливе ставлення громад до тих людей, які не знаходили у їх середовищі свого місця, викликало у них соціальну апатію і небажання жити в такому суспільстві. Часто саме за таких обставин молоді люди ставали «охотниками», котрі добровільно зголошувалися йти в рекрути за певну грошову винагороду замість іншої людини. Документи свідчать, що такими «охотниками-добровольцями» ставали здебільшого незаконнонароджені, а також ті, що не могли з різних причин вести своє господарство і були приречені на злидарювання¹².

Рекрутський статут 1864 р. дозволив наймати «добровольців» на умовах приватного найму. Це давало можливість найняти таку людину поза межами власної громади, що раніше заборонялося. Розмір винагороди за найм визначався добровільною згодою між сторонами, що домовляються.

Дозволом найму добровольців з інших громад активно користувалися єврейські громади або їх окремі представники. Оскільки знайти доброволь-

ців серед євреїв видавалося практично неможливо, то потенційні рекрути підшуковувались серед українських селян і міщан¹³. При цьому необхідно зауважити, що до їх послуг вдавалися не лише євреї, а й заможні представники українських громад¹⁴. Однак більша кількість угод про найм «добровольців» все-таки укладалася між євреями та українцями, де найманцями здебільшого були останні.

Документи свідчать, що євреї, зазвичай, ще задовго до набору намагалися знайти людину, яка б виконала рекрутську повинність за когось із представників їхньої сім'ї. Наприклад, мирський вирок жителів м-ка Черняхова, Житомирського повіту, у 1865 р. дозволив найматися в рекрути 22-річному сироті і незаконнонародженому селянинові Антону Ткаченевському. Наймав же його у рекрути за своє сімейство єврей м-ка Берестечка Дубенського повіту Давид Табачник¹⁵. Показовим є той факт, що мирський вирок і умови угоди-найму датовані однією датою. Очевидно, євреї давно домовився з селянином і лише чекав слушної нагоди для оформлення цієї домовленості – дозволу мирського вироку. Інколи євреї наймали українців у рекрути навіть у рахунок майбутніх наборів¹⁶.

Ведучи мову про «добровольців», варто зауважити, що наважитися стати найманцем було далеко непростою справою. У військах ставлення до найманців було переважно негативним. Там побутувала думка, що найманці за своїми моральними якостями значно поступалися звичайним рекрутам¹⁷. За свідченнями сучасників серед найманців було надзвичайно поширене пияцтво і безвідповідальне ставлення до служби¹⁸. Однак погана поведінка «охотника» (найманця) була тільки наслідком тієї неприязні, яка всюди переслідувала його з того дня, коли він вирішив вступити на службу за іншу людину.

Про суворі порядки і важкі умови життя в армії була добре поінформована переважна більшість податного стану. Військову службу сприймали як найгіршу долю, що могла випасти чоловікові. Тому обставини, які змушували молодих людей полишати цивільне життя, мали бути такими ж, або ще більш нестерпними як солдатчина. Природно, що, йдучи на службу, такі новобранці пригнічені та морально спустошені, не зупинялися ні перед чим задля втамування свого болю. Перед самим призовом часто ситуацію поглиблювало й те, що з моменту підписання угоди про найм, за кожним кроком «охотників» пильно стежили наймачі та місцеві власті. Після прийому в рекрутському присутствії та вступу на службу до найманців з недовірою і пересторогою ставилися старші товариші та офіцери. Зрозуміло, що в атмосфері недовіри та упередженого ставлення важко не розчаруватись у своєму виборі і добросовісно відноситись до виконання своїх службових обов'язків. До того ж, права найманців у війську були обмежені, порівняно з іншими солдатами, а саме: 1) гроші отримані «охотником», клалися у так званий «казенний ящик» і жодна копійка з них йому не видавалася до самої відставки; 2) після шестимісячної підготовки, найманець, навіть за умови, що він ставав зразковим солдатом, не призначався в елітні роди військ тільки через свій статус¹⁹.

Крім найму «охотників», у рекрутські присутствія можна було пред- ставити залікову рекрутську квитанцію, яка звільняла її власника від не- обхідності виконувати рекрутську повинність. Однак така квитанція була доступною далеко не кожному. Для її придбання потрібно було заплатити чималі гроші. Тому щоб придбати рекрутську квитанцію, кошти нерідко доводилося збирати всією громадою. До того ж, у різні роки вона кошту- вала іншу суму: від 100 до 1000 рублів. Наприклад, у 1871 р. Жванецька єврейська громада змогла придбати таку квитанцію лише спільно зібравши 570 рублів²⁰.

Ціла низка негативних явищ, викликаних військовим чинником зага- лом і рекрутчиною зокрема, доповнювалася ще тим, що остання викорис- товувалася сільськими і міщанськими громадами з пенітенціарною метою. Набір до війська дозволяв відсіювати з громад людей, схильних до амораль- ної поведінки і злочинних дій, не чекаючи втручання поліційних і судових властей. Приміром, 1847 р. мирським вироком державні селяни с. Павло- вичі Володимир-Волинського повіту Житомирської губернії вирішили від- дати у рекрути, в рахунок майбутніх наборів, двох своїх односельців віком 27 і 29 років, схильних до пиятики, хуліганства та крадіжок. Перший із них був неодружений, а інший мав дружину і трьох дітей віком від 1 до 6 ро- ків²¹. Зазвичай, громади намагалися захистити сімейних людей і рішення щодо віддачі в рекрути приймалося як крайній захід. У даному випадку громада неодноразово вживала заходів навіть до тілесного покарання цих селян. Однак висновків вони не робили, за що були здані в рекрути, зана- пастивши тим самим себе і своїх рідних²².

Разом з економічними негараздами в окремих родинях та і навіть цілих громадах, рекрутчина спричиняла конфлікти між їх членами, які іноді ви- ходили за межі родини чи громади, і переростали у судові розгляди. Так, у 1827 р. на ім'я Київського військового губернатора генерал-лейтенанта П. Ф. Желтухіна надійшла скарга від державної селянки Вишгородської волості Київського повіту Дарини Жукової на волосного голову та інших сільських старшин, які під час набору рекрутів завдали шкоди її майну²³. За дорученням губернатора, справу розслідував Київський нижній земський суд. Щойно розпочавшись, судове слідство у справі припинилося через при- мерення сторін. Проте губернатор за невиконання свого припису оголосив повітовим чиновникам догану і зобов'язав продовжити розгляд справи.

У ході слідства з'ясувалося, що у позивачки було два сина, яких вона виростила сама, будучи вдовою. Така сім'я підлягала виконанню рекрут- ської повинності. І в 1827 р. її старший син був представлений громадою до віддачі в рекрути. Однак, увійшовши в становище вдови, громада вирішила залишити його вільним до майбутнього набору. Натомість від сім'ї потребу- вали наглядача за набраними в рекрути людьми, який би супроводжував їх до прийому і пильнував за ними, щоб не втекли. Побоюючись, щоб її сина, коли той прибуде з партією рекрутів до прийому, не здали в рекрути, селян- ка взяла ці зобов'язання на себе, а сина на час набору сховала від громади.

Рекрути перед відправкою до прийому перебували в її хаті дві доби. Господині довелося стерегти їх у день і вночі. Другої ночі, стомлена цілодобовим вартуванням, селянка заснула і бранці, скориставшись нагодою, втекли²⁴. Вслід за цим, щоб уникнути відповідальності, Д. Жукова разом з молодшим сином зникли, переходячи від односельців.

Тим часом, громада була змушена зібрати нових рекрутів. Останні, влучивши момент, коли залишилися без нагляду голови і виборного, зайшли до хати Д. Жукової і вчинили там погром за те, що через її необачність до війська тепер заберуть їх, а не визначених раніше односельчан²⁵.

Таким чином, у конфлікті не тільки винними, а й постраждалими були обидві сторони, з одного боку селянка Дарина Жукова, з іншого – не так сільські старшини як новонабрані рекрути. Причиною ж конфлікту була рекрутська повинність, яка змушувала громади вибирати зі свого середовища рекрутів і, фактично, приносити жертву самодержавству.

Наведений приклад засвідчує, що під час набору поставка рекрутів у будь-якій громаді практично завжди відбувалася примусово. Тому громади призначали зі свого складу людей, які ловили і силоміць утримували призначених у рекрути людей у відведених приміщеннях аж до їх відправки в рекрутські присутствія. В архівних документах міститься чимало свідчень про такі заходи міщанських і сільських громад у ході рекрутських наборів. До прикладу, в Київській губернії під час набору 1805 р. Богуславською міщанською громадою двоє її представників були уповноважені «для ввіймання і здачі належних у рекрути людей»²⁶.

Таке, свого роду, «полювання» на людей справляло гнітюче враження на кожну окрему громаду і на суспільство загалом. Розповідаючи, як у сільській громаді відбувався рекрутський набір (1863 р.), сучасник тих подій згадував, що задля того, щоб поставити до прийому одного рекрута, сільське начальство в'язало одразу з десятків молодих чоловіків. Все це супроводжувалось слізьми і голосінням їх матерів, дружин і близьких родичів. Їх усіх закривали в одній із сільських хат, а уже потім спільно, громадою приймалися рішення, кому з них йти «лобовим», а кому – «на підставу»²⁷. Потім «обраних» заковували у колодки, а решту – розв'язували і відпускали по домівках. Характеризуючи психологічний стан учасників цього дійства, оповідач повідомляв: «всі ми почували себе пригнобленими, придушеними, ніби винними в здійсненні якогось злочину»²⁸.

Для розуміння драматичності описаної ситуації варто зауважити, що мова йде про перший після скасування кріпацтва рекрутський набір у 1863 р., коли військова служба в очах ще вчора закріпаченого народу означала поламане життя. В той час ще згуртована громада співчувала горю рекрутів та їх рідних, тому вибір рекрутів був особливо болісним. Односельцям було надзвичайно важко без участі сторонньої волі брати на себе відповідальність за поставку рекрутів зі свого середовища, звалювати на когось одного зі своїх співгромадян тягар виконання цієї повинності, відчужувати його від себе, одним словом, запропастити та зламати його життя.

Щоб зрозуміти, які психологічні метаморфози відбувалися з новобранцями-рекрутами та як це сприймалося їхніми найближчими людьми, дозволимо собі процитувати спогади очевидця: «Я пам'ятаю як, проходячий з партією, один новобранець, вже одружений, мій кум, зайшов попрощатись до мене, уморив мене своєю солдатчиною: він ні про що більше не говорив, а тільки, кумедно перекручуючи, перераховував своїх начальників і хвастився знанням назв частин рушниць – ладыжка, спуск, скоба, спусковая пружина і т. д. причому він починав зі слів «зборка и разборка оружия», після чого, не передихаючи, говорив «повернуть штыковой хомутик, снять штык» і т. д. В цю тяжку хвилину прощання з залишеними селом і сім'єю, він, як маньяк, тільки повторяв все вищезгадане. А я місяця два перед тим знав його як толкового, чудового, стриманого молодого громадянина. Бувша з ним у мене мати та молода дружина його тільки похитували на нього, як ніби в гарячці марять, головами та утирали нестримні сльози, вони хоронили в ньому сина та чоловіка і з сумом дивилися на народжуваного солдата»²⁹.

Процитовані рядки яскраво і переконливо доводять наскільки сильний психологічний вплив справляла рекрутчина на всіх жителів регіону, ламаючи чи дух одних і, позбавляючи надії інших. У ході наборів сім'ї залишалися без повноцінних працівників, членів родин: синів, братів, чоловіків і навіть молодих батьків. За таких обставин значна частина осіб податного стану протягом призовного віку знаходилася в невизначеному становищі очікування часто неминучої рекрутчини. Рекрутські набори тяжко позначалися на господарському становищі родин рекрутів, які внаслідок кількадесятилітнього перебування солдатів у війську матеріально бідніли, переходили в нижчі категорії, занепадали.

Отже, з кінця XVIII ст. населенню Правобережної України довелося терпіти посилений гніт, принесений і підтримуваний чужою державою з допомогою армії. До кріпаччини, посиленої національним та релігійним гнобленням додалася система державної бюрократизованої влади та її економічна політика з виснажливими повинностями. Найбільш ревно напіввійськова російська адміністрація дбала про забезпечення міліарних потреб своєї держави, завдяки чому військовий фактор зайняв чільне місце в житті населення краю. Він став одним із найбільш дієвих асимілятивних чинників інкорпораційної політики російської держави, й слугував ефективним засобом русифікації населення регіону. А рекрутчина та солдатчина ще більше підсилювали ці процеси, негативно впливаючи на моральний й психологічний стан як окремих осіб, їхніх громад, так і суспільства загалом.

Примітки

1. Державний архів Київської області (дані – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 15, 38, 151, 156, 157, 158, 166, 167
2. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тер-

- ноплі: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.; Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. С. Мацко // Електронний ресурс. – режим доступу: www.Vuzlib.com.; Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII -XIX століть / А. Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т. 1. – С. 17-20; Трофімчук Т.М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. / Т.М. Трофімчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки. – № 22. – С. 32-37.
3. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: в 2 т. / Н. М. Дружинин. Т. 2: Реализация и последствия реформы. – М.: Издательство АН СССР, 1958. – С. 38.
 4. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (дані – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 891. – Спр. 431. – Арк. 5, 7.
 5. Щербинин П. П. Солдатские жены в XVIII – начале XX в.: опыт реконструкции социального статуса, правового положения, социокультурного облика, поведения и настроений [Електронний ресурс] / П.П. Щербинин // The Journal of Power Institutions In Post-Soviet Societies, Pipss.org: Issue 4/5 – 2006 – «Military and Security Structures in/and the Regions» & «Women in/and the Military». – Режим доступа к журн.: <http://www.pipss.org/document493.html>
 6. Предписание духовенству роз'яснять своим прихожанам-солдаткам, коих мужья находятся в безвестной отлучке, чтобы они ранее подачи просьб Епархиальному начальству о разрешении нового брака, испрашивали у командиров внутренней стражи свидетельства о нерозыске их мужей // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 6. – С. 111.
 7. Призначення епитимій солдаткам і рекруткам за спробу самогубства // ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 127. – Спр. 286. – Арк. 1-8; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Арк. 1-8.
 8. Там само. – Арк. 4.
 9. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні... – С. 18.
 10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 336. – Арк. 2.
 11. Там само. – Арк. 3.
 12. Державний архів Житомирської області (дані – ДАЖО). – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 34, 39. Там само. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 8, 14, 21, 106.
 13. ДАЖО. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 34, 39. Там само. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 5, 8.
 14. ДАЖО. – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 106. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-205. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 2, 10.
 15. Там само. – Арк. 5.
 16. Там само. – Арк. 21.
 17. Г. Р. Наемные деньги. Заметка по поводу рекрутов, поступивших по найму в ноябре 1866 года / Г. Р. // Военный сборник. – 1867. – № 1. – С. 105.

18. Там само.
19. Кольбэ С. Нечто о наёмщиках в нашей армии / С. Кольбэ // Военный сборник. – 1866. – № 11. – С. 100.
20. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 161.
21. ДАЖО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 807. – Арк. 12.
22. Там само. – Арк. 12-14 зв.
23. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1164. – Арк. 1.
24. Там само. – Арк. 5.
25. Там само.
26. ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 789. – Арк. 1,
27. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Борис Познанский // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 225-256. – С. 229-231.
28. Там само. – С. 233.
29. Там само. – С. 234.

Резюме

В статье раскрыты отдельные социально-психологические аспекты последствий исполнения рекрутской повинности населением Правобережной Украины в конце XVIII – в XIX вв.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, рекрутская повинность, общество, психологическое давление.*

Одержано 19 жовтня 2012 р.

УДК [338.439.4: 633.1] (091)“1914”(477.4)

А.О. Михайлик

ЗЕРНОВЕ ВИРОБНИЦТВО В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті характеризується розвиток хлібного господарства на території Правобережної України на початку ХХ ст., визначаються особливості вирощування та, продажу збіжжя, характеризується значення регіону у зерновому виробництві Російської імперії.

Ключові слова: *Правобережна Україна, сільське господарство, зернове виробництво, аграрний розвиток, ринкові відносини.*

Соціально-економічні відносини на території Правобережної України в складі Російської імперії, внаслідок природно-географічних та історико-політичних чинників, набули ряд особливостей порівняно з іншими українськими регіонами. З одного боку, впровадження ліберально-демократичних реформ Олександра II 60-70 рр. ХІХ ст. призвело до швидкого поступу ринкових відносин, значних змін у суспільних стосунках, культурі та побуті жителів густонаселеного краю. З іншого, існували фактори, які гальмува-

ли економічний поступ у країні (загальна система «господарювання» росіян у регіоні, пережитки кріпацтва, соціальна несправедливість, недоługa зовнішня політика, інші вади російського самодержавства). На початку ХХ ст. (згідно марксистсько-ленінської історичної парадигми – в період «імперіалізму») суперечності між цими протилежними тенденціями призвели до такого загострення суспільної напруги, яке призвело до революційних потрясінь 1917 р. Отже, вивчення характеру виробничих перетворень значного українського регіону є актуальними завданням сучасної вітчизняної історичної науки. Воно неможливе без докладного дослідження зернового виробництва – галузі, що займала провідне місце в аграрному розвитку краю.

Не торкаючись причин значного переважання аграрної складової економіки над промисловою на території Київської, Подільської і Волинської губерній, зупинимось більш докладно на характерних особливостях зернового виробництва і становища хлібних ресурсів великого українського регіону.

Питання економічного і соціального розвитку Правобережжя цікавили не одне покоління дослідників. Серед перших авторів, які залишили помітний слід в історіографії регіону були П. М. Батюшков, О.Я. Єфименко, О.І. Ярошевич, В.І. Гурко, П.І. Лященко, В.К. Гульдман¹. Вивчення регіону продовжили М.Б. Гуревич, М.І. Яворський, І.М. Кулішер, О.П. Оглоблін, Н.Я. Григорієв-Наш, Г.А.Мебус, С.І.Городецький². В другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. до них долучилися Л.Г. Мельник, І.О. Гуржій, Б.А.Кругляк, Т.І. Дерев'янкін, М.А. Якіменко, В.В. Нечитайло, В.О. Венгерська, О.А. Гуменюк, Л.І. Гайдай, О.П. Реєнт, О.В. Сердюк³. Не зважаючи на це, капітальної праці, яка б відобразила всі аспекти проблеми, створено не було.

Зберігаючи протягом першої половини ХІХ ст. свій екстенсивний характер, землеробство поступово пристосувалось до умов ринку, збільшуючи в пореформений період виробництво тих сільськогосподарських продуктів і сировини, на які був значний попит. У сільському господарстві Правобережної України такою продукцією був зерновий хліб. Товарність останнього була високою поредусім у поміщицьких господарствах. Справа не лише в передовій, порівняно з селянською, технікою землеробства, використанням добрив та поліпшеного реманенту. Головним фактором, що стояв на перешкоді інтенсивного розвитку селянського господарства було малоземелля. На 1905 р. шестимільйонне селянство Правобережної України займало лише на 1 млн. дес. землі більше, ніж 7 тис. поміщиків⁴.

Для регіону була характерною своєрідна спеціалізація місцевих поміщиків і селян у вирощуванні хлібних культур. Як правило, селяни вирощували ярові культури, а поміщики – озимі. Пшениця росла, переважно, на поміщицьких ланах, жито, ячмінь, овес – на селянських. Загалом, середня врожайність в економічних посівах Київської губернії протягом 1901-1910 років була вищою від селянської на 10-13, Подільської – на 10-16, Волинсь-

кої – на 4-9 пудів з десятини⁵. Певна різниця в цьому показнику між губерніями регіону пов'язується з інтенсифікацією вирощування зернового хліба, яка на території хлібних Поділля і Київщини значно випереджала Волинь.

На початку ХХ ст. у Правобережній Україні постійно зростала урожайність головних хлібних культур. За період з 1904 по 1913 роки, у середньому за рік, з однієї десятини в Подільській губернії збирали біля 67,8 пуда хліба. За цим показником Поділля випереджала лише Київська губернія, де середній урожай досяг у названий період 73,7 пуда з десятини. На території Волинської губернії цей показник становив 59,3 пуда. Таким чином, на території Правобережної України протягом 1903-1913 років середній збір головних хлібів становив біля 67 пудів з десятини. Для порівняння, в середньому по Україні в цей час урожайність досягла лише 55,2 пуда з десятини⁶. На Поділлі урожайність у поміщицьких господарствах була вищою, ніж у селянських у середньому на 17-20 відсотків. Вищою була й ринкова ціна збіжжя (на 5-7 відсотків). Таким чином, на 1914 рік ринкова вартість чистого збору з однієї десятини в селянських господарствах тут дорівнювала 47,8 руб., а у поміщицьких – 63,4 руб. За даними В.І. Фролова, валова прибутковість однієї десятини поміщицького лану була на 33 відсотки вища, ніж селянської; з однакової площі засіву селяни отримували прибутку на 25 відсотків менше, ніж поміщики⁷.

Схожа ситуація була характерною і для інших регіонів Правобережжя. На Волині землеробством займалося, згідно тогочасними офіційним даним, 80 відсотків жителів. Як зазначалося у звіті місцевого губернатора, Волинь постійно була країною землеробською, особливо південні її повіти, де посіви пшениці мали першорядне значення і були головною статтею прибутку землеробів. Головним виробником збіжжя був Старокостянтинівський повіт; найгірше було розвинуте хліборобство у Овруцькому повіті⁸.

Причиною збільшення загального збору зернових у регіоні було зростання попиту на збіжжя на світовому та європейському ринках. Якщо у 1891-1995 рр. у середньому за рік імперія Романових експортувала 441,7 млн. пудів хліба, то в 1900 – 1905 рр. цей показник збільшився до 608,9 млн. пудів, а в 1911-1913 рр. – до 675,6 млн. пудів⁹.

У зв'язку з швидким розвитком тваринництва в ряді європейських країн на початку ХХ ст. особливо зросла товарна роль кормового зерна, яке користувалось в Європі незмінним попитом. Близько 35 відсотків експортованого російського хліба потрапляло в Німеччину, 20,2 – у Голландію, 11,7 – в Англію, біля 7,5 відсотків – в Італію¹⁰.

Крім того, розвиток хліборобства стимулював збільшення хлібних цін на внутрішньому ринку імперії, в тому числі і в Правобережжі. Тут у 1901-1910 роках ціни на збіжжя зросли на 22, а в 1910-1914 роках – на 9 відсотків¹¹. Зрозуміло, хлібні ціни мали незрівнянно більше значення для господарств капіталістичного типу, оскільки вони більше половини збору зернових реалізували на ринку, і менше значення – для дрібнотоварних

споживчих або патріархально-натуральних господарств. Останні, в переважній кількості, навіть на початку ХХ ст. продавали не більше четвертої частини вирощуваного ними хліба¹².

Загальний збір зернових у Правобережній Україні зазнавав відчутних коливань, однак невпинно демонстрував тенденцію до збільшення. В 1901 р. тут зібрали 220 млн. пудів, а в 1909 р. – 300 млн. пудів. Показовим є приклад Київської губернії, де в 1900 р. врожай зернових становив 72 млн. пудів, у 1902 р. підскочив до 153 млн., а у 1906 р. знизився до 99 млн. пудів. Однак, у середньому, за 5 років (1905-1910 рр.) він зріс на 5 млн. і склав 112 млн. пудів (у 1900-1905 рр. – лише 107 млн.)¹³.

Чистий збір зерна на душу населення становив у регіоні в 1909-1913 рр. біля 25,3 пудів¹⁴. Цей показник хоч і був помітно скромнішим порівняно, наприклад, з Південним степовим регіоном (49 пудів на душу), однак, враховуючи високу щільність населення краю, свідчив про високу місцеву аграрну культуру.

Місце Правобережної України та українських земель загалом у зерновому виробництві Російської імперії на 1907 р. ілюструє така таблиця¹⁵:

Губернії	Озимі хліби		Ярові хліби		Овес	Картопля	Усього
	Засіяно десятинами	Зібрано тис. пуд.	Засіяно десятинами	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Тис. пуд. без картоплі
Київська	668.1	30.170	605.5	44.587	32.857	35.077	107.615
Волинська	734.8	23.185	414.7	21.397	27.362	55.174	71.944
Подільська	755.7	23.230	689.5	44.229	22.424	26.822	89.884
Україна і Кубань	7.536.213	310.114	11.996.238	539.599	149.440	273.518	1.004.667
У 53 губ. европ. Росії	29.958.865	1.318.272	30.373.824	1.200.307	664.151	1.174.891	3.182.731
% України	25	23	39	45	22	23	31

Ярових хлібів серед українських губерній в 1907 р. найбільше засівалося на Херсонщині – 2 902 273 дес., а зібрано було 129 094 тис. пудів. Отже, середній врожай становив 44,4 пуд. з десятини. В той час на Київщині врожайність становила біля 70 пуд. з десятини, на Волині – 54,4 пуд. з дес., а на Поділлі – 62,3 пуд. з дес. На території Полтавської губернії середня врожайність становила також біля 62 пуд. з дес., Харківської – 36 пуд. з дес., Катеринославської 54,7 пуд. з дес.¹⁶.

1908 р. був для України ще більш багатим. Загальний врожай зріс на 83 млн. пудів, врожай картоплі – на 32 млн. пудів. Врожайність зросла на Волині й Поділлі, децо зменшилась на Київщині.

Зернове виробництво в Правобережній Україні на 1908 р. можна виразити таким чином¹⁷:

Губернії	Озимі хліби		Ярові хліби		Овес	Картопля	Усього
	Засіяно десятин	Зібрано тис. пуд.	Засіяно десятин	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Зібрано тис. пуд.	Тис. пуд. без картоплі
Київська	542.6	27.075	724.7	50.709	25.950	38.846	103.744
Волинська	798.8	48.718	402.9	21.929	22.432	71.841	93.079
Подільська	692.1	40.727	732.1	45.682	17.778	28.300	104.188
Україна і Кубань	6.230.087	282.320	13.415.390	678.616	135.827	305.073	1.087.763
У 53 губ. европ. Росії	27.902.366	1.258.810	32.958.941	1.352.251	680.873	1.152.558	3.291.935
% України	22	22	41	50	20	26	33

Неможливо не звернути увагу на представлені в останньому рядку таблиці показники участі України в цьому сегменті аграрного ринку Російської імперії. 50 відсотків ярових хлібів, 26 відсотків картоплі – цифри надзвичайно характерні і показові.

Правобережна Україна випереджала інші українські регіони як за кількістю засіяної площі і зібраного врожаю озимих хлібів, так і за врожайністю. Наприклад, на території Таврійської губернії було засіяно 652,6 тис. дес. під озимими хлібами, а зібрано – 26 158 тис. пудів, у той час як на Київщині засівалося менше, а от врожай був більшим. Таврійська, Херсонська, Чернігівська і Полтавська губернії випереджали Київську за площею засіву озимих, але поступалися за кількістю зібраного хліба! На Волині середній врожай озимих становив біля 61 пуд. з десятини, на Київщині – біля 50 пуд. з десятини, на Поділлі – біля 59 пуд. з десятини. В той час, як середній врожай на території Таврійської губ. становив біля 40 пуд. з дес., Харківської губ. – 35,5 пуд. з дес., Полтавської – 26,8 пуд. з дес., а Катеринославської – лише 20,9 пуд. з дес.¹⁸. Яскравий приклад інтенсивного розвитку сільськогосподарства краю в умовах вільного ринку.

На початку ХХ ст. сільське господарство продовжувало носити ризиковий характер. Пряма залежність врожайності від погодних факторів суттєво відрізняли його від промисловості, яка за умови збільшення капіталовкладень була більш передбачуваною. Так, на основі 357 повідомлень добровільних кореспондентів Статистичного бюро Волинського губернського земства було видано брошуру, де висвітлюється загальна ситуація з посівною на Волині та кінець весни 1912 р. Більшість з них вказують на несприятливі умови сівби ярових (86% повідомлень): «Своєчасній сівбі ярових заважала

надмірна вологість ґрунтів, так що багато сіяли овес і ячмінь ледь не на початку травня» (Луцький повіт), «Заважали дощі і сильна вологість ґрунту, посіви забарились більш ніж на місяць», «У березні заважали сівбі яркових хлібів зайва волога, сніг, дощі і, взагалі, негода; у квітні – холод і вітер, у травні – посуха» (Острозький повіт)¹⁹.

Через несприятливі погодні умови розповсюдженою була практика пересівів озимих хлібів ярівими. Зокрема, 57 відсотків повідомлень констатують такі пересіви, *що* складає біля 1/5 площі озимих губернії²⁰.

Прибутковість аграрної сфери напряму залежить від використання якісного насіння, своєчасного внесення добрив, використання сучасного реманенту і техніки. На території Правобережжя у вказаний період вирощування товарного зерна було якраз тією галуззю, де вищезгадані чинники набули важливого значення і поступово перетворювалися на характерну особливість розвитку місцевого сільського господарства. Насамперед, це торкається поміщицьких господарств, однак і селяни не стояли осторонь подібних процесів. Ілюстрацією інтенсифікації рільництва слугує приклад жителів подільського села Носківці (Вінницький повіт), де всі селяни переділили свою надільну землю на відрубні ділянки в межах одного лану, який використовується для вирощування конюшини та інших трав²¹. В інших селах краю, на думку представників місцевого земства, ні конюшини, ні інших схожих культур селяни не сіють взагалі через спільну толоку. В той же час травосіяння міцно увійшло в господарську практику поміщицьких хазяйств. Середня врожайність поміщицьких господарств у 1908 р. становила зернових біля 90 пудів з дес., а коренеплодів – 1000 пуд. з дес., а в селянських – відповідно 60 пуд. з дес. і 600 пуд. з дес. Отже поміщицька земля дає більше 50 руб. доходу з дес., а селянська – біля 30 руб.²².

Характерно, що економічні проблеми хвилювали всі верстви тогочасного суспільства. У 1902 р. Вінницький Предводитель дворянства, граф Д.Ф. Гейден, видав перший статистично-економічний огляд Вінницького повіту, де висунув три головних побажання щодо поліпшення господарських відносин в регіоні: 1) про здійснення землеустрою та знищення через-смужжя; 2) про загальну освіту; 3) про запровадження земств в Південно-Західному краї. На думку графа, в 1908 р. всі ці речі почали втілюватися в життя²³. Вінницька Комісія з Землеустрою під час одного з перших своїх засідань у 1907 р. провела опитування представників селян всіх волостей і ухвалила, що мінімальною ділянкою для ведення власного господарства, яка може прогодувати родину з трьох душ, може бути визнано лан у три десятини землі. Зі збільшенням кількості душ на одну слід добавляти половину десятини на людину, отже середній родині з п'яти осіб необхідно для безбідного існування ділянка в чотири десятини. Таким чином, лише біля третини селянських дворів повіту могли вважатися достатньо багатими аби жити з прибутків зі своєї землі, а дві третини дворів потребували додаткових заробітків²⁴. Зауважимо, економічні умови Правобережної України дозволяли більшості жителів регіону, які не володіли достатньою кількістю

землі, знаходити в межах своїх губерній достатньо заробітків аби прогодувати себе і свої родини: в поміщицьких маєтках, на цукроварнях, винокурнях та інших підприємствах. Набуваючи досвід праці на різних підприємствах, спілкуючись з представниками всіх соціальних прошарків, місцеві трударі мали змогу розширити власний світогляд, долучитись до технічної культури передових фабрик і заводів, зробити, врешті, з побаченого висновки на користь всіляких технічних новацій та освіти взагалі. Крім економічного значення, вільний ринок потужно впливав і на соціальну сферу та суспільну свідомість населення великого українського регіону.

Під впливом ринкових умов відбувалися зміни в організації селянських господарств, особливо заможних, які займалися вирощуванням хліба на експорт. Чим більший земельний наділ займало господарство, тим інтенсивніше тут вирощувалась товарна продукція. Дрібні ж економії вирощували, в основному, фуражний хліб, що на продаж не потрапляв (як правило, жито). На Волинському Поліссі 89,4 відсотки посівів зернових займало жито, овес, гречка і, частково, пшениця. Причому селяни сіяли переважно жито, овес і гречку, а поміщики – пшеницю²⁵. В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Київської губернії застосовували трипільля і 36 відсотків – багатопільля²⁶.

Досить високим врожаєм на території Правобережжя сприяло широке використання добрив: фосфоритної муки, томашлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства, які мали змогу вкладати більше капіталу у аграрне виробництво. На Поділлі у 1913 р. в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих хазяйствах (понад 25 десятин) – 0,54 пуда²⁷.

Про зрушення в розвитку продуктивних сил сільського господарства регіону свідчить досить широке використання сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Характерно, що під впливом ринкових умов, сільськогосподарська техніка все більше проникала і в селянське господарство. За даними В.В. Нечитайла, на початку ХХ ст. поліпшені знаряддя праці у селянських господарствах Подільської губернії становили понад 20 відсотків загальної їх кількості²⁸. Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися як численними комівоєжерами, що роз'їжджали Правобережними губерніями України, так і в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері «Економічного листка» – друкованого органу Подільського губернського земства, щотижневій газеті «Киевский отклик» – виданні Київського губернського земства, журналі «Наша кооперація» та інших часописах. Якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою інтенсифікації економіки.

Іншою ознакою часу була поява різного роду громадських організацій, що займалися дорадництвом та аграрною освітою. Найзначнішим за розмірами й масштабами діяльності на Правобережній Україні було Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, утворене в 1896 р. Метою його діяльності, згідно статуту, було «...сприяти в своїй місцевості об'єднаними силами своїх членів розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості». В 1901 р. до його складу входило 700 членів, однак у наступному вона дещо зменшилась, оскільки деякі особи виходили з цього **19** товариства і вступали в подібні інші організації²⁹.

Показово, що найрозвиненішим і найактивнішим відділенням Товариства було відділення рільництва. У 1902 р. було проведено реорганізацію роботи в цій області й засновано Подільську дослідну станцію з мережею дослідних полів. Вони займали загалом близько 65-70 десятин. У коло обов'язків відділення входила розробка конкретних рекомендацій і порад щодо загальної організації та діяльності аграрних господарств, удобрення ґрунту, боротьби проти шкідників та хвороб рослин. У 1911 р., наприклад, Довідкове інформаційне бюро губернії відповіло на 19 письмових і біля 200 усних запитів місцевих сільських трударів³⁰.

Велику увагу відділення рільництва приділяло покращенню культурних прийомів і запровадженню якісних сортів сільськогосподарських рослин серед селян. При підтримці місцевих поміщиків і допомозі Подільського губернського земства, яке асигнувало 1000 руб., з 1906 р. розпочалося створення тимчасових, т. зв. «летючих». Показових полів у селянських садибах. Результати вже першого року виявилися настільки успішними, що Подільське губернське земство збільшило свої щорічні асигнування відділенню рільництва на 1907-1909 рр. до 3000 руб. У 1907 р. було організовано 225 таких полів у 126 селянських господарствах, 1908 р. – 360 у 156, 1909 р. – 383 у 199³¹.

Схожу мету переслідувало Міністерство землеробства і державного майна, плануючи заснування щорічних конкурсів землеробських машин і знарядь, котрі за своєю конструкцією і ціною були б придатні у селянському господарстві. Перший подібний конкурс планувалось провести у 1907 або 1908 році, причому лише для продукції вітчизняних фабрик³². На території краю широко розповсюдженою була купівля сільськогосподарського реманенту у складчину, для використання декількома господарями, або з метою здачі машини чи знаряддя в оренду.

21 травня 1907 р. була заснована Волинська губернська землевпорядна комісія, а ліквідована в листопаді 1917 р. В 1908 р. у Волинській губернії було введено посаду урядового агронома, який був виконавчим органом Департаменту землеробства, здійснював загальне керівництво справою надання агрономічної допомоги селянам при переході на хутори й відруби. При губернській землевпорядній комісії була створена особлива агрономічна

нарада. На території губернії в 1911 р. було організовано 116 прокатних станцій сільськогосподарських машин і знарядь; у 1912 р. нараховувалося 148 земських сільськогосподарських складів із 1312 машинами, прокатом яких користувались у тому році 7 тис. осіб³³.

Отже, розвиток сільського господарства на території Правобережної України в пореформений період відбувався в річищі ринкових відносин. Для зернового виробництва краю була характерною інтенсифікація виробництва та постійне зростання товарності збіжжя. Вирощування хліба на продаж для місцевих господарів було джерелом постійного більш-менш стабільного прибутку, яке, за сприятливих умов, могло позитивно вплинути на інші галузі сільського господарства і промисловості. Однак, на заваді цьому стояла внутрішня політика царизму, який вбачав у Правобережжі ринок для довозу промислових виробів з інших регіонів імперії, відводячи йому роль сировинного додатку. Напрями перевезення зерна з території краю регулювалися не законами ринку, а урядовими приписами. Так, надходження українського хліба до центральних російських губерній, де його бракувало, значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами. Український хліб вивозився переважно до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики і на світовий ринок³⁴. Загальний стан виробництвом збіжжя на території України (в тому числі – Правобережної) сучасні джерела О.П. Реєнт та О.В. Сердюк цілком слушно порівнюють з «невідшліфованим від шкарлупи первісного стану алмазом, котрий ще не вправлено в обідок сучасної агрокультури»³⁵.

Примітки

1. Батюшков П. М. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.М. Батюшков. – Спб.: Типог. тов-ва «Общественная польза», 1888. – 287 с; Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины / А.Я. Ефименко. – К.: Типограф. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 438 с; Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с; Гурко В.И. Устой народного хозяйства / В.И. Гурко. – СПб.: Антей, 1902. – 176 с; Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П.И. Лященко. – СПб.: Новый мир, 1912. – 317 с; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Губернск. стат. комитет, 1903. – 908 с.
2. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Гос. типограф, им. Петровского, 1923. – 48 с; Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М. Яворський. – К.: Зірка, 1924. – 318 с; Кулишер И.М. Очерк истории русской торговли / И.М. Кулишер. – Петербург: Антей, 1923. – 320 с; Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні / О.П. Оглоблин. – К.: Б.в., 1931. – 174 с; Григорьев-Наш М. Поділля. Географічно-історичний нарис / М. Григорьев-Наш. – Кам'янець-Подільськ: Міська друкарня, 1918. – 90 с; Мебус Г.А. Зерновые хлеба и хлебная торговля / Г.А. Мебус. – Москва-Ленинград: Гос.издательство, 1926. – 50 с.; Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С.І. Городецький. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929 – 208 с.

3. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-рр. XIX ст.) / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1974. – № 10. – С. 73-79; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1962. – 238 с; Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины) / Б.А. Кругляк. – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії / Т.І. Дерев'янкін. – К: Вища школа. 1975. – 218 с; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // УІЖ. – 1996. – № 1; Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с; Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.О. Венгерська. – К.: Просвіта, 1997. – 43 с; Гуменюк А.О. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України: (60-ті роки XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Наукові праці КПДПУ. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – Т. 3 (5). – С. 75-82; Гайдай Л. І. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України (1906-1914 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Гайдай Лідія Іванівна. – Київ, 1979. – 196 с.
4. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Поділлі (1861-1914 рр.) / І.В. Олійник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженів Л.В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – 512 с. – С. 312.
5. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, университета св. Владимира, 1908. – Вып. I. – С. 36.
6. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Гос. типограф, им. Петровского, 1923. – С. 27.
7. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И. Фролов. – Винница: Типограф. Винн. гор. управления, 1917. – 20 с.
8. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 322. – Арк. 11.
9. Мебус Г.А. Зерновые хлеба и хлебная торговля / Г.А. Мебус. – Москва-Ленинград: Гос. издательство, 1926. – С. 12.
10. Там само. – С. 15.
11. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVII-XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Ленинград: Политиздат, 1985. – С. 91.
12. Там само. – С. 178.
13. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич. – К.: Типограф, университета св. Владимира, 1910. – Вып. III. – С. 13.
14. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800-1917) / П.А.Хромов. – Москва: Политиздат, 1950. – С. 168.
15. Гехтер Максим. Із статистики України / Гехтер Максим. – Львів: Б. в., 1908. – С. 3.
16. Там само. – С. 4.

17. Там само.
18. Там само.
19. Состояние сельского хозяйства в Волынской губернии к 15-му мая 1912 года. – Житомир: Типограф, т-ва «Н. А. Бродович», 1912. – № 2. – С. 5.
20. Там само. – С. 7.
21. Статистическо-Экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления. За 1905-1910 гг. – Киев: Типограф. С.В. Кульженко, 1910. – С. 11.
22. Там само. – С. 12.
23. Там само. – С. 3.
24. Там само. – С. 8.
25. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР / В.О. Голобуцький. – К: Вища школа, 1970. – 298 с.
26. Фролов В.И. Вказана праця. – С. 36.
27. Там само.
28. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – С. 214.
29. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1861-1918): Історичний нарис. – Вінниця: «Розвиток», 2007 – С. 237.
30. Отчет отделения полеводства Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1911 г. – Винница: Типограф. В. Непокойчицкой, 1911. – С. 237.
31. Колесник В. Вказана праця. – С. 36.
32. В помощь сельскому хозяину // Киевский отклик. – 1904. – № 192. – С. 3.
33. Власюк Ігор. Діяльність землевпорядних комісій на Правобережній Україні в 1907-1916 рр. / Ігор Власюк // Волинські історичні записки: збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2008. – Т. 1. – С. 19.
34. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 103.
35. Там само. – С. 107.

Резюме

В статтє характеризується розвитє хлебного хозяйствє на території Правобережної України в началє ХХ ст., определяются особенности выращивания и продажи зернового хлеба, освещается значение региона в зерновом производстве Российской империи.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, сельское хозяйство, зерновое производство, аграрное развитие, рыночные отношения.*

Одержано 9 жовтня 2012 р.

ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1906-1916 рр.)

У статті здійснюється висвітлення фрагментів проведення столипінської реформи в українських губерніях Наддніпрянської України у 1906-1916 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, політична еліта, революційні події, населення, землеволодіння, селянство.

Половинчатість земельної реформи 1861 р. в Російській імперії призвела до наростання соціального напруження, що і стало однією з причин революційних подій 1905-1907 рр. У політичній еліті Росії існувало розуміння необхідності реформування аграрної сфери, тому уряд під керівництвом Столипіна П.А. (1862-1911) розпочав аграрну реформу.

Для проведення столипінської аграрної реформи був прийнятий комплекс законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення нових селянських господарств, які б вивели сільське господарство з економічної кризи і сприяли його подальшому розвитку. Реформування розпочалося з указу 9(22) листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», а основним законодавчим актом став закон 14(27) червня 1910 р., згідно якого кожний селянин набував права закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитися на хутір або відруб. Порядок проведення землепорядкувальних робіт, пов'язаних із запровадженням реформи, визначався законом 29 травня (11 червня) 1911 р. і в такий спосіб завдався удар по общинному землеволодінню. Селянська община затримувала процес структурної диференціації селянства і, тим самим, стояла на заваді ринкової перебудови аграрного устрою¹.

Столипінська реформа передбачала ряд заходів що мали на меті підтримку приватної власності на землю і посилення заможного селянства шляхом руйнування селянської общини (громади). Реформа розгорталася в кількох напрямках: 1) заміну колективної (общинної) власності на землю сільських громад на приватну власність окремих селян-господарів; 2) викорінення застарілих станових цивільно-правових відносин, що перешкождали ефективній господарській діяльності селян; 3) підвищення ефективності сільського господарства шляхом запровадження урядом заходів, що заохочували вихід селян на хутори та відруби; 4) сприяння купівлі поміщицьких земель селянами через Селянський поземельний банк, для чого вводилося пільгове кредитування; 5) надання агрономічної допомоги селянам у вигляді консультацій, навчання, утворення дослідних господарств, продажу добрив та реманенту; 6) підтримка кооперативів та товариств селян.

Реформатори вважали, що Росія могла б стати вільною і правовою державою лише тоді, коли б селянство одержало справжні права (насамперед

право приватної власності на землю) і справжню свободу (розпоряджатися результатами своєї праці). Курс політики Столипіна П.А. був гнучким: кожен, хто хотів вийти з общини і стати вільним фермером або мігрувати за Урал, мав право це зробити. Реалізуючи право вільного виходу з общини, селяни отримували земельні наділи без викупної плати. Між селянами розподілялися вільні казенні землі, а бажаючі могли викупити земельні ділянки у поміщиків за допомогою позик, що видавалися Селянським банком. Причому селянин, одержавши землю, не мав права продати її особі іншого стану, а також сконцентрувати в своїх руках більше 6 земельних наділів (середній розмір земельної ділянки дорівнював 14-15 дес.). Уже на першому етапі земельної реформи (1906-1913 рр.) біля 200 тис. селянських сімей в Російській імперії одержали в приватне володіння 2 млн. дес. землі², а протягом 1907-1916 рр. з общини виділилося близько 2 млн. господарів, або 22% всіх членів общини³.

В Україні цей процес проходив швидше, але й тут були великі відмінності між окремим регіонами. На Лівобережжі общинне землеволодіння переважало і досягало на Харківщині 93,2% всіх селянських дворів, Чернігівщині – 51,5%, Полтавщині – 17,9%⁴. Внаслідок реформи з общинної у приватну власність перейшли майже всі землі в Полтавській та понад 50% земель Чернігівської і Харківської губерній⁵. У Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях вийшло з общини 42% дворів, на Правобережжі – близько 48%⁶. Загалом в Україні в результаті реформи цей показник складав 25% селянських дворів.

Процес виходу селян з общини та землевпорядкування на надільних землях був досить складним і суперечливим, оскільки доводилося рахуватися з протилежними інтересами членів сільської громади. Кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку надільної землі, та оскільки однакових за якістю ґрунтів не буває, то доводилося проводити оцінку наділу, що викликало масу нарікань селян. Ситуація ще більш ускладнювалася, коли наділена земля знаходилася у черезсмузжжі з купленими ділянками. До того ж, на надільних селянських землях дії землевпорядкувальників були можливими тільки за ініціативою самих власників землі та у відповідності з правами кожного із співвласників на ту чи іншу частину цієї землі. З урахування цього нарізалися односібні ділянки та велися роботи по груповому землевпорядкуванню. При розверстанні цілих селищ частина земель інколи залишалася в общинному володінні, а решта роздрібнювалася між окремими господарями. В інших умовах перебувало землевпорядкування на землях казенних і Селянського банку, де не існувало зазначених вище стримуючих факторів.

Результати діяльності землевпорядкувальних комісій багато в чому залежали від наявної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 дес., в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 дес.

Робота землевпорядкувальників надто ускладнювалася через нестачу землемірів, надмірну зламанисть ліній навколишнього рельєфу, суперечки під час розміток садиб, левад, ділянок орної землі тощо. Так, протяжність окружної межі с. Королівка Радомишльського повіту Київської губернії сягала 79 верст. На всіх поворотах зламаного рельєфу встановлювалися стовпи, визначалися межі хуторів і відрубних ділянок. Проведенню робіт перешкоджали лісиста і болотиста місцевості.

Землевпорядна практика в українських губерніях все частіше зверталася до відрубної системи, коли селянин залишався зі своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка версталася у відруб на значній відстані. Користування лісовими пасовищами, сіножатями й вигонами залишалося такими ж, як і до землекористування. У кращому випадку зменшувалися череззсмуження, але віддалені від садиби землі залишалися в недоторканості. За вісім років від початку аграрної реформи, тобто до 1 січня 1915 р. 5 млн. 793 тис. 540 селянських господарств у 47 губерніях європейської частини Російської імперії скористалися правом про землевпорядкування. Найбільш чисельними були звернення господарів у Харківській губернії – понад 73%. В результаті, в українських губерніях кількість хуторів і відрубів на початок 1915 р. становила: на Катеринославщині – 74495, або 26% від загальної кількості селянських дворів, Харківщині – 71333 (17,8%), Херсонщині – 59689 (18,4%), Полтавщині – 42909 (8,7%), Волині – 35 836 (11,1%), Київщині 32877 (7,8%)⁷.

Про ведення господарства на хуторах та відрубках свідчать безпосередні описи окремих із них. Так, земельна ділянка А.Шуляка, що розташовувалась поблизу с. Войташівка Радомишльського повіту на Київщині, мала розмір вісім десятин переважно бідних ґрунтів – піщаних та суглинистих – була куплена за сприяння Селянського поземельного банку. Одна десятина відводилась під хату, господарські будівлі та город; 0,75 дес. – під хмільник; 0,25 дес. – під луг; 6 дес. орної землі – під польові культури. На городі вирощувалися овочі й піднявся п'ятилітній сад, де культивувалися яблука, смородина, малина і полуниця. Врожаї фруктів і ягід споживалися сім'єю та реалізовувалися на ринку. Частина врожаю перероблялася на варення, повидло, значною мірою на продаж. На 6 дес. орної землі за чотириріпільною сівозміною велося польове господарство: травневий пар, часто зайнятий кормовими травами, озимина, орна ділянка і ярина. Для обробітку землі використовувалися досконалий плуг, борони, а в господарстві ще й соломорізка, віялка і молотарка. Добрива вносилися під орну, а іноді і під парову ділянку. З озимих хлібів культивувалися пшениця і жито, з ярових – картопля, кормовий буряк, овес. Для збільшення площі під кормовими рослинами господар почав переходити на п'ятиріпільну сівозміну з відведенням ділянки під конюшину. Завдяки ретельному обробітку ґрунту, удобренню поля, своєчасній сівозміні різних культур та селекції посівного зерна врожай у господарстві був вищим, ніж на сусідніх селянських полях. Зокрема, з однієї десятини було зібрано в середньому за 1910-1913 рр. таку

кількість зернових: озимої пшениці – 130-160 пудів, жита – 100-110 пудів, вівса – 130-150 пудів. З урахуванням низької якості ґрунту врожайність була досить високою. Значна увага приділялась господарем тваринництву, яке було в цій місцевості досить прибутковим. У господарстві знаходилося троє коней, чотири корови, десять свиней, чотири вівці та інше. На ринок було зорієнтоване й птахівництво, тому в господарстві вигодовувалося щорічно не менше 70 породистих курей і півсотні гусей. Отже, господар докладав чимало зусиль не тільки для вирощення врожаю зернових та технічних культур, але й для розвитку садівництва, тваринництва, домашнього птахівництва, які приносили прибуток⁸.

У зв'язку з реформою зростав попит українського села на сільськогосподарські машини і реманент, добрива та сортове насіння. Селянське господарство поступово просувалося шляхом раціоналізації та інтенсифікації, що приляло підвищенню врожайності. Зросли площі засіву під технічні культури. Рівень достатку селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережжя й особливо Правобережжя намагалися компенсувати нестачу земельної площі впровадженням спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині та інших губерніях селяни займалися розведенням тютюну та хмелю. Інколи тут зустрічалися господарства, в яких з п'яти дес. земельної площі близько трьох відводилося під сад. У степових районах України, де розміри земельної площі селян були більшими, їх розвиток стимулювався місцевими ринками. Поруч з цим, вказаний регіон відносився до земель з екстенсивним розвитком сільського господарства, що поступався за врожайністю центральним районам.

Вихід селянства з общинного землеволодіння прискорив процес структурної диференціації селянства. Закріпивши надільну землю у приватну власність, бідне селянство, що не мало інвентаря та худоби, не могло отримати кредиту для господарювання, змушено було продавати її за мізерною ціною переважно заможному селянству. В Україні протягом 1906-1912 рр. продали свої наділи близько 263 тис. селян, вийшли на хутори 226,5 тис. власників.

Важливим інструментом проведення столипінської аграрної реформи був Селянський поземельний банк. Серед продавців землі знаходилося також чимало поміщиків, які у 1906-1912 в Україні продали понад 385 тис. дес. землі. Покупцями банківської землі ставало переважно заможне селянство, що скуповувало землю і затим здавало її в оренду невеликими частинами переважно бідноті. В 1907-1915 рр. селянство Лівобережжя купило у банку 563690 дес. землі (38,8%), на Правобережжі (449284 дес., або 31,0%) і в Степу (439059 дес., або 30,2%)⁹.

Після продажу землі бідному селянству залишалося або пролетаризуватися, або переселятися у багатоземельні райони Азіатської Росії. Переселенська політика була складовою столипінської реформи. Низькі ціни

на землю за Уралом, заохочувальні урядові кредити, щоправда під високі відсотки, приваблювали бідне селянство та спонукало його до міграції. Для переселенців в 1910 р. були створені спеціальні залізничні вагони. Від звичайних вони відрізнялися тим, що одна частина відводилася для селянської худоби та інвентарю.

Переселенський рух набув великого розмаху і впродовж 1906-1912 рр. з України до Азіатської Росії виїхало близько 1 млн.чол. Найбільше переселенців прибуло з Лівобережжя, селянство якого особливо страждало від малоземелля і тому давало 25% переселенців всієї Російської імперії. Особливо потужним став потік переселенців в період розгортання реформи з 1906 по 1908 рр. Серед більшості мігрантів знаходилися безземельні і малоземельні селяни (67%), що мали до 3 дес. землі. Наприклад, в Полтавській губернії вони складали 72,4%, в Харківській – 62%, Чернігівській – 52,8% всіх переселенців¹⁰. На нових місцях значна частина селян не змогла закріпитися, оскільки державна допомога була недостатньою. Незвичні кліматичні умови, хронічне голодування, відсутність медичної допомоги змушували їх повертатися додому, в Україну. Тому з 1909 р. хвиля переселенського руху зменшується і розпочинається зворотній процес часткового повернення селянства у покинені місця. Впродовж 1906–1913 рр. повернулася майже четверта частина переселенців, але середнє селянство знайшло на Далекому Сході свою другу батьківщину¹¹.

З початком Першої світової війни аграрна реформа переживала кризу, оскільки власники хуторів та відрубів, як правило, перебували на фронті, а їхні господарства занепадали. В зв'язку з цим, серед селянства росли революційні настрої. До того ж на процес реформування негативно вплинуло розпорядження уряду про ліквідацію продуктивних господарств німецьких колоністів на Волині і Південній Україні. В умовах війни 5 травня 1915 р. головний управляючий землеустроєм і землеробством Кривошеїн О. розіслав губернаторам циркуляр, в якому запропонував призупинити до закінчення війни розверстання і виділення землі в усіх випадках, коли не досягнуто в громадах добровільної згоди всіх господарів, причетних до землевпорядкування. Посилаючись на обставини воєнного часу, управляючий радив органам місцевої влади проявити обережність, щоб не допустити загострення взаємовідносин між селянами. Новий міністр землеробства О. Наумов у 1916 р. звертався до губернаторів з пересторогою про те, що продовження попередньої аграрної політики стало ризикованою справою. Призупинення землевпорядкування в роки війни констатували засоби масової інформації у Борзенському, Козелецькому, Остерському і особливо у північних повітах Чернігівської губернії. Старші чоловіки, що залишилися поза мобілізацією до діючої армії, не наважувалися вести розверстку надільних земель, а хуторське розселення припинилося повністю в губернії. Селяни інших губерній часто клопотали зупинити землевпорядкування до повернення фронтівиків. Загалом, процес землевпорядкування в українських губерніях в роки війни тривав, однак його темпи були уповільненими¹².

Таким чином, столипінську реформу не вдалося повністю провести через брак часу (Столипін вказував на необхідність 20 років спокою), а також за відсутності надійної соціальної бази при консерватизмі як поміщицького, так і дрібнотоварного селянського господарства. Вона поглибила процес соціально-економічної диференціації селянства, тим самим хворобливо вплинула на становище найменш захищених груп селянства. Руйнуючи общинне землеволодіння і використовуючи Селянський поземельний банк, реформа прискорювала консолідацію земель в руках заможного селянства. За даними перепису 1916 р. в Україні землею володіли: менше 1 дес. – 15% селянських сімей, від 1,1 до 3 дес. – 20%, від 3,1 до 10 дес. – 56%, 10,1 і більше – 9%¹³.

З наведених даних видно, що в українських землях на той час 35% селянських господарств були малоземельними, тому для них головним завданням стояло прагнення вижити в умовах економічної і політичної нестабільності. Більше половини господарств можна віднести до середняцьких, котрі не тільки могли вижити, але й виділяли частину виробленої продукції на продаж. До них додавалися 9% господарств, що мали повністю ринковий характер. Нерозв'язаність земельного питання поглиблювали соціальні протиріччя на селі і спонукали неможливе селянство до протесту у формі селянських виступів.

І все ж реформа Столипіна П.А. була одним із найрішучіших поступів лібералізму в усій російській історії. Вона сприяла перетворенню середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну. В різних регіонах створювалися вільні селянські господарства на хуторах та відрубках. Найактивніше цей процес відбувався в Україні.

Столипінська аграрна реформа в українських землях, де вже було чимало заможних селян, найбільше на Правобережжі й Півдні, мала цілком позитивні наслідки. Реформа сприяла розвитку товарних відносин, широкому застосуванню машин і добрив, зростанню врожайності у 1912 р. на 20%. У 1913 р. було зібрано найбільший за останні десятиліття врожай зернових – 1200 млн. пудів. Третина всієї продукції продавалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Частка України в експорті Російської імперії склала понад 25%, а щодо вивозу зернових – понад 40% (250-300 млн. пудів щорічно). Наслідком розшарування селянства став масовий відтік дешевої робочої сили, що сприяло розвитку промисловості. На 1913 р. з усього обсягу виробництва промисловості Російської імперії майже чверть давала Україна. У важкій та видобувній галузях промисловості цей показник сягав 60-70%, а у виробництві цукру – 80%. Основним результатом аграрної реформи стало загальне піднесення економічного розвитку Російської імперії. Процес капіталізації охопив усі сфери суспільного життя. Напередодні Першої світової війни Росія мала найкращі економічні показники за останні півстоліття. Однак, аграрну реформу з самого початку було вороже сприйнято різними верствами суспільства і політичних сил: від чорносотенців до селянської бідноти.

Реформи П.А.Столипіна мали програмний характер і передбачали не тільки піднесення сільського господарства, але й реорганізацію місцевого самоврядування, запровадження загальної початкової освіти, здійснення інших заходів. Здійснити столипінські реформи планувалось протягом кількох десятиліть, але смерть її організатора П.А. Столипіна (05.09.1911 р.) у результаті теракту в Києві, початок Першої світової війни у 1914 р. і революція 1917 р. в Російській імперії не дали змогу здійснити задумане і одержати максимальні результати.

Примітки

1. Бовыкин В.И. Россия накануне великих звершений / В.И. Бавыкин. – М., 1988. – С. 29.
2. Баландин Ю.С. Крестьянское хозяйство / Ю.С. Баландин. – М., 1992. – С. 27.
3. Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 14. – К., 1963. – С. 109.
4. Підраховано автором за: Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 33, 47, 48.
5. Хоптяр Ю.А. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.): Монографія / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 35.
6. Завальнюк А.М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917-январь 1918 гг.): дис. канд. ист. наук. – К., 1979. – С. 43.
7. Історія українського селянства. – Т. 1. – К., 2006. – С. 392-393, 400.
8. Киевская земская газета. – 1914. – 6 июня, 4 июля. – С. 2, 3.
9. Хоптяр Ю.А. – Вказ. праця. – С. 35-36.
10. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Оdesa, 1931. – С. 44.
11. Хоптяр Ю.А. Вказ праця. – С. 37-38.
12. Історія українського селянства. – Т. 1. – К., 2006. – С. 404-405.
13. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 32.

Резюме

В статтє рассматриваются фрагменты проведения столыпинской аграрной реформы в украинских губерниях Надднепрянской Украины в 1906-1916 гг.

Ключевые слова: аграрная реформа, политическая элита, революционные события, население, землевладение, крестьянство.

Одержано 17 жовтня 2012 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378(477)"1917/1919"-057.87

А.Л. Донець

СТУДЕНТСТВО Й УКРАЇНЬСКА ПРОБЛЕМА ВИЩОЇ ШКОЛИ У 1917-1919 рр.

Досліджується роль студентства у боротьбі за українізацію вищої школи в Україні в період Української революції 1917-1921 рр.

Ключові слова: *українізація, вища школа, студентство, професура, університет св. Володимира, Харківський університет, Новоросійський університет.*

Активний процес державотворення, глобальні перетворення, пов'язані з революцією 1917 р. принесли зміни і в систему вищої школи в Україні. Українська інтелігенція і свідоме українське студентство старих імперських вузів покладали великі надії на нове життя і сподівалися на хвилі змін отримати можливість здобувати національну вищу освіту.

Сьогодні в історіографії немає жодної узагальнюючої праці про ставлення студентів до українізації та їх ролі у ній. Тим не менш, маємо багату джерельну базу, що містить інформацію про сам процес українізації на державному рівні, ставлення до нього окремих кіл та діячів українського суспільства. Так, про потребу національної школи та її майбутні переваги заявляли у своїх працях М. Грушевський¹, О. Грушевський², О. Барвінський³.

Процесу українізації вищої школи присвятили ряд своїх публікацій вчені, політичні та громадські діячі періоду революції: Д. Дорошенко⁴, М. Кордуба⁵, І. Огієнко⁶, О. Пащенко⁷, І. Стешенко⁸. Про боротьбу студентів за українізацію до революції згадує у своїй праці С. Сірополко⁹. З-поміж сучасних науковців ціла плеяда дослідників звертала увагу на процес українізації вищої школи: Н. Давидова¹⁰, О. Завальнюк¹¹, О. Колпакова¹², М. Марчук¹³, І. Передерій¹⁴, А. Пижик¹⁵, Д. Розовик¹⁶ та інші. Утім, роль студентства у цьому процесі вони майже не з'ясували.

Метою ж нашого повідомлення є висвітлення участі студентства в процесі запровадження української мови у діяльності вищих шкіл, які були заснованими ще за царизму і не підтримували національного відродження титульної нації.

Після Лютневої революції 1917р., на хвилі національного піднесення, на численних, популярних тоді з'їздах і зборах, неодноразово звучали заяви про нагальну потребу створення національної української школи, зокрема вищої. Перші кроки державного будівництва показали, що відсутність рідної освіти в Україні, крім низького рівня грамотності, породила і відсутність національної свідомості народу.

З ініціативи Товариства шкільної освіти 5-6 квітня 1917 р. у Києві відбувся Перший всеукраїнський вчительський з'їзд, що розглядав питання реорганізації існуючої системи освіти з обов'язковою українізацією¹⁷. За українізацію вищої школи виступили петроградська громада ТУП, Петроградська українська громада, Український кооперативний з'їзд.¹⁸ Подібні постанови приймали численні повітові учительські з'їзди.¹⁹ Тема постійно висвітлювалася і обговорювалася в українській пресі. Крім інтелігенції, повної націоналізації і доступності освіти в Україні вимагали учасники робітничих, селянських та військових з'їздів.²⁰

Дослідниця розвитку української освіти за доби Центральної Ради І.Передерій, вважає, що рух за рідну школу дуже невдало названий «українізацією» чи «дерусифікацією», однак він став головним серед питань освіти, і набув характеру національного²¹.

Від динамічності процесу українізації напряду залежала доля тодішнього українського студентства. Тому воно мало стати лакмусовим папірцем у вирішенні доцільності певних питань. 21 квітня 1917 р. відбулася Третя конференція українського студентства. Володимир Шульгін, один з найактивніших студентів української громади університету св. Володимира виступив з доповіддю «Шкільне питання на Україні», яка викликала гарячі дебати щодо цієї «надзвичайно пекучої і близької студентам справи». Студентські представники з різних міст виступили з проектом негайної українізації. Після дебатів вони ухвалили таку резолюцію: зважаючи на те, що «сучасний стан шкільної справи на Україні далеко не відповідає як потребам української освіти й науки, так і тій великій жадобі освіти в різних формах, від вищої до нижчої», доцільно негайно провести цілковиту українізацію всіх типів шкіл в Україні. Також студенти закликали вчених, професорів, доцентів, наукових і педагогічних діячів негайно перейти у своїй викладацькій роботі на українську мову. Українців-професорів, які перебували за межами рідних місць, просили «негайно перенести свою діяльність на Україну»²².

Слід зазначити, що на момент виголошення заяв і ухвал, в учасників конференції взагалі не було уявлення про практичний бік реалізації висловлених ідей, зокрема щодо механізму українізації.

Розпочався довгий і складний бюрократичний процес юридичного обґрунтування українізації вищої школи на рівні Центральної Ради та Тимчасового уряду. 16 травня Голова Ради міністрів Росії отримав з рук представників і діячів українського національно-визвольного руху «Декларацію Української Центральної Ради», у якій, зокрема, ставилася вимога українізації вищої і середньої школи²³. Під впливом українців міністр народної освіти Тимчасового уряду О. Мануйлов визнав право викладання в школах на «місцевих мовах»²⁴. Однак, окрім юридичного, залишався також і практичний бік вирішення проблеми. Керівництво «старих», імперських, вузів усіляко опиралося українізації, попри це, певних зрушень вдалося досяг-

ти. Так, навесні 1917 р. українське студентське бюро Новоросійського університету двічі зверталось до ректора з вимогою розпочати з осені виклади українознавчих дисциплін, але той не поспішав задовольнити її²⁵. Щодо Харківського університету, то студенти цього вишу вимагали відкриття кафедр українознавства ще під час революції 1905-1907 рр. Професор М.Ф. Сумцов, який тоді відгукнувся на ці вимоги і розпочав свої виклади українською мовою, на початку квітня разом зі своїми колегами ініціювали створення кафедр українознавства. Рішенням ради історико-філологічного факультету були відкриті кафедри української філології (мова, література, етнографія) та історії України, розпочалося викладання відповідних курсів²⁶.

Діючий в історичному центрі українського народу найбільший в Україні університет св. Володимира не був готовий на той час українізуватися. У ньому проводилося викладання російською, а окремих дисциплін – єврейською, польською, німецькою мовами. Серед студентів українці становили незначний відсоток, а чимало викладачів університету просто не визнавали рішень Центральної Ради щодо освіти, бойкотували їх і продовжували керуватися у своїй роботі ще дореволюційними розпорядженнями Міністерства освіти Російської імперії.²⁷ Керівництво Київського університету св. Володимира на чолі з ректором професором Цитовичем, упродовж кількох місяців вело боротьбу проти студентської ради та ради молодих викладачів, які вимагали демократичних перетворень у внутрішньому житті й керівництві університетом. Таке ж відверте неприйняття було висловлене й відносно українізації. У липні 1917 р. рада університету надіслала Тимчасовому уряду «Протест Ради університету св. Володимира проти насильної українізації Південної Росії...», де взагалі заперечувала освіту українською мовою²⁸.

У серпні 1917 р. до керівника Генерального секретарства освіти І.М. Степшенка звернулася коаліційна Рада київського студентства із запискою про неможливість «лишати далі недоторканими Київські вищі школи». Степшенко зачитав цю записку на засіданні Малої Ради 18 серпня, і з приводу неї розгорнулася гостра дискусія. Частина промовців, як, зокрема, С.Петлюра, виступали за те, щоб узяти Київський університет під контроль української влади. Але більшість боялася порушувати автономію університету²⁹.

25 серпня 1917 р. Міністерство народної освіти подало Тимчасовому уряду пропозицію про те, щоб у 1917-1918 р. при Київському університеті св. Володимира було закладено 4 кафедри, а саме української мови, історії та письменства на історико-філологічному факультеті, а також історії західного права на юридичному³⁰.

Лише 19 вересня 1917 р. голова Тимчасового уряду О.Ф. Керенський і міністр освіти С.С. Салазкін підписали постанову «Про заснування в університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства», якою передбачалося «заснувати з 1917-1918 начального року ... на історико-філологічному

факультеті кафедру української мови, кафедру української історії і кафедру української літератури; на юридичному факультеті – кафедру історії західноруського права». Викладання мало здійснюватися українською мовою³¹.

Тим часом ректор університету св. Володимира взагалі не відповів на листи секретаріату освіти. Відповідь на питання, що має бути зроблено в університеті для його українізації, ректор Цитович проігнорував, мотивуючи свою позицію тим, що листи були написані до нього не загальнодержавною російською мовою, а українською³².

Керівництво Київської духовної академії, відповіло Генеральному секретарству освіти, що перед св. Синодом Руської Православної церкви поставлено питання про запровадження в цьому закладі українознавства, як необов'язкового предмета³³.

Отже, на початок 1917-1918 навчального року ситуація суттєво не змінилася. Лише в листопаді після падіння Тимчасового уряду Київський університет св. Володимира оголосив конкурс на заміщення штатних посад викладачів кафедр українознавства, що закінчився лише у березні 1918 р. У Новоросійському університеті викладання українознавства розпочалося в останні місяці 1917 р., але російською мовою³⁴. Теж саме стосується Ніжинського історико-філологічного інституту³⁵.

У січні 1918 року Київ опинився у руках більшовиків, студентство переживало перші труднощі громадянської війни, втрати товаришів у боях. Тож продовжувати боротьбу за українізацію російських вишів можна було після визволення столиці УНР. Але і тут були свої складнощі – на активність студентського руху вплинула і втрата лідера студентів-українців В. Шульгіна, що загинув у бою під Крутами³⁶.

Разом з тим, вишівська українська молодь схвалила план міністерства народної освіти, спрямований на українізацію вищої школи, розроблений у березні 1918 р. Основні його пункти визначали введення обов'язкового викладання української мови у всіх вищих навчальних закладах України, поширення кафедр українознавства, вироблення напрямів і термінів поступової українізації закладів вищої освіти у відповідності до можливостей (підготовленості викладацького складу), підготовки нових кадрів, створення мережі нових державних вищих шкіл за типом класичних університетів, перетворення Українського народного університету на державний національний, відкриття нових вищих навчальних закладів у ряді губернських центрів, планомірної роботи спрямованої на повернення українських вчених з-за кордону³⁷.

Першою ластівкою до активізації студентського руху за українізацію вищої школи стала публікація в газеті «Народна Воля» 23 березня інформації про те, що Рада студентських депутатів в Одесі вирішила запропонувати вищим школам України скликати у Києві Всеукраїнський студентський з'їзд для обговорення питань «сполучених з новим упорядкуванням сту-

дентського життя» й українізації вищих шкіл. Для цього одесити командували до Києва делегата, якому доручили вести переговори з київським студентством³⁸. А вже через тиждень, 31 березня 1918 року, в приміщенні університету св.Володимира, відбулися збори студентів Київського народного українського університету. Чи були вони ініційовані делегатом з Одеси не відомо. На порядок денний винесли питання про сучасний політичний момент, надання державних прав Київському народному українському університету (КНУУ) та українізацію вищих шкіл в Україні³⁹.

За свідченням преси, зібрання ухвалило вимагати удержавлення народного університету з приєднанням до нього університету св. Володимира.⁴⁷ Продовжити цю тему вирішили 7 квітня 1918 р.⁴⁰

В іншому газетному повідомленні йдеться про збори 31 березня української громади студентів університету св. Володимира. Подібність питань, що обговорювалися (політичний момент, українізація вищих шкіл та удержавлення Народного університету), дає можливість припустити, що могли мати місце спільні збори студентів двох університетів⁴¹.

Звертає на себе увагу той факт, що в університеті св. Володимира студенти-українці, не зважаючи на антиукраїнський настрій більшості професури, рішуче ставили питання про українізацію вищих шкіл, а також у зв'язку з цим нейтралізацію заходів «Союзу Руських на Україні», який рішуче діяв проти українізації⁴².

У міністерстві народної освіти прислухалися до голосу українських студентів і підтримували ідею об'єднати два університети український і св.Володимира в єдиний український державний університет⁴³.

13-17 квітня 1918 р. у Києві пройшов Перший з'їзд представників вищих навчальних закладів України: університету св. Володимира, Новоросійського університету, Київської духовної академії, Київського політехнічного інституту. З'їзд визнав невчасними реформи у вищій школі, виступив проти українізації та заявив, що «влаштування нових українських навчальних закладів не має відбуватися за рахунок існуючих університетів». Очевидно, змушені рахуватися з українським урядом, делегати з'їзду запропонували створити Раду у справах вищої школи з представниками від вищів, для вирішення питання злиття двох київських університетів⁴⁴.

Така спеціальна комісія при Міністерстві народної освіти була створена, за участю представників університету св. Володимира та КНУУ. Її очолював товариш міністра П.І. Холодний⁴⁵.

У цей час в популярній українській періодичній пресі друкувалися ґрунтовні статті прогресивних українських діячів з роздумами про нагальну потребу українізації, створення повноцінного українського вишу, здобутки КНУУ, як сходинки до утворення держуніверситету⁴⁶.

Ці матеріали мали суттєвий вплив на формування студентської позиції та активізували їхню діяльність. 24 квітня 1918 р. студенти КНУУ зібралися на збори, де ухвалили своє бачення вирішення ними ж ініційованого пи-

тання: або надати державного характеру чинному українському народному університету із залишенням за ним навчальних площ та майна університету св. Володимира, або ж об'єднати обидва виші в один державний український університет з українською мовою навчання. Якщо ж українська влада обере перший варіант, на думку молоді, частину професури та студентства університету св. Володимира варто перевести до нового державного вишу, чим український характер його буде підсилений. В разі ухвалення рішення про об'єднання слід взяти за пріоритет надання переваги українській складовій. Студенти були переконані, що влада повинна не ігнорувати їхні пропозиції, а діяти, оскільки перебування двох університетів під одним дахом призводить до посилення боротьби між професорськими корпораціями і студентством різних національностей, що негативно позначається на виконанні основних функцій вищих навчальних закладів.

Молодь вважала за невідкладне почути від МНО УНР визначення з питанням українізації університету св. Володимира і творення державного українського університету⁴⁷.

Вирішення цієї, актуальної для становлення української вищої школи проблеми, студенти бачили лише за їх безпосередньої участі. Тому збори доручили Головній студентській раді домагатися введення до складу комісії професорів, яка працює над проектом вирішення цього питання, 5-х представників студентства КНУУ з правом вирішального голосу⁴⁸.

Ці збори дали новий імпульс активності столичних студентів. Одразу ж після їх проведення Рада столичних студентів студентської громади університету св. Володимира, яка не поділяла проросійських поглядів, у квітні 1918 року провела обговорення «пекучих питань українського студентства про українізацію вищих шкіл, поповнення відділу Всеукраїнського студентства, про утворення громади студентства м. Києва та ін.»⁴⁹.

Через те, що адміністрація російського університету відмовила надати студентам приміщення для проведення зборів, під приводом браку вільних аудиторій, у суботу, після завершення робочого дня, молодь зібралася в університетському дворі.⁵⁰ Це аж ніяк не вплинуло на результативність. Зібрання ухвалило вкрай радикальну пропозицію: «1. Сучасний університет св. Володимира мусить бути зачинений, як осередок русифікації, із закінченням біжучого академічного року; 2. Все майно та будинок мусять перейти до українського державного університету, який Українська Народна Республіка повинна відчинити з осені 1918 р.; 3. Наукові сили цього університету складаються з людей, які бажають працювати на користь української культури; 4. За національними меншинами лишається право мати свої кафедри при державному університеті.»⁵¹.

Отже, радикально налаштовані українські студенти вимагали припинення юридичного статусу своєї alma mater, розчинивши її в новоствореному державному українському виші. Про наслідки цього вони не задумувались – в університеті св. Володимира станом на 1 січня 1918 р. нарахо-

увалось 68 професорів, 108 доцентів, приват-доцентів, 72 асистенти, 43 професорські стипендіати і понад 6 тисяч студентів⁵², що у декілька разів перевищувало склад професорсько-викладацької корпорації і студентства КНУУ⁵³.

За таких умов з врахуванням автономності вишів, взаємовпливи двох таборів могли бути непередбачуваними. Це добре усвідомлював лектор КНУУ О.С. Грушевський. Він висловив побоювання, що у разі об'єднання двох вишів, студенти українського університету зустрінуть ворожнечу і агітацію проти української культури, науки і освіти, що може звести нанівець усі попередні досягнення⁵⁴.

Після гетьманського перевороту протистояння в питанні українізації російських вищих шкіл не зникало з настроїв українських студентів, частини суспільства. І хоч консервативний режим П. Скоропадського не поспішав з вирішенням цього питання, керівництво старих вишів вирішило донести до влади, суспільства, особливо студентського загалу своє розуміння цієї проблеми, організувавши для цього з'їзд представників російських вищих навчальних закладів. 25 травня 1918 р. з'їзд чітко висловився проти об'єднання двох університетів, підтримавши ідею створення окремого державного українського університету. Делегати не дали однозначної згоди на запровадження в навчальному процесі паралельних російським кафедрам українських⁵⁵.

Студентство з цим не погодилося. На зібранні об'єднаної ради їх організацій вони висловилися категорично, наголосивши, по-перше, що делегати цього з'їзду дуже далекі від української культури, їм бракує елементарної компетенції в справах розвитку нашої науки; по-друге, більшість, обраних на цей з'їзд делегатів вороже налаштовані до українського руху, а тому прийняті рішення не матимуть жодного впливу на національно-академічне життя України.

Молодь обурило те, що професура не усвідомлює важливого моменту – вона живе в Україні і утримується працею її народу і не дбає про поступ української культури та науки. Через це, ухвалені рішення, вони розуміли, як зраду українській державі і висловили «рішучий протест проти нехтування цим з'їздом наших найсвятіших домагань щодо придбання національної вищої школи ... українське студентство, незломно тримаючись постанов 27 квітня, завжди вестиме саму найзавзятішу боротьбу за повну українізацію усіх вищих шкіл України і не спиниться в ній перед жодною перешкодою. Закликаємо все українське громадянство допомогти нам у цій важкій і рішучій боротьбі задля щастя і слави нашого народу!» – такими словами закінчувалася студентська резолюція⁵⁶.

Незабаром нова влада відреагувала у питанні, яке розколювало суспільство. Міністр освіти Української Держави М. Василенко однозначно висловився за окреме існування названих двох вищих навчальних закладів. Гетьман і рада міністрів законодавчо закріпили це рішення⁵⁷.

Гетьманський уряд підтримав заплановане Центральною Радою заснування двох державних університетів. 6 жовтня 1918 р. відкрив двері Київський державний український університет⁵⁸, а 22 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільський державний український університет.⁵⁹

У вересні в Харківському та Новоросійському університетах затвердили 4 кафедри українознавства, оголосили конкурс на відповідні кафедри в Київській духовній академії. Окремим законом відкрили подібні кафедри в Ніжинському історико-філологічному інституті⁶⁰.

Здійснити програму українізації в більш повному обсязі влада не встигла. Не були відкриті плановані університети в Катеринославі, Одесі, Харкові, Чернігові. Лише в Полтаві відкрився Український історико-філологічний факультет. Майже половину його викладацького складу становили професори Харківського університету. Російські (за мовою і духом) університети не підлягали, згідно з офіційним курсом, українізації в повному обсязі. Обов'язковість українознавчих предметів для всіх студентів, що навчалися, міністерство вважало безальтернативною і такою, що потребує «негайного вирішення»⁶¹.

До переломного періоду від гетьманату до Директорії відноситься конфліктна ситуація, що виникла в Катеринославському гірничому інституті. 10 листопада 1918 р. у листі до Міністра народної освіти ординарний професор Катеринославського гірничого інституту М.М. Хведорів повідомляв, що з 20 вересня він почав викладати слухачам курс гірничозаводської механіки українською мовою. Відповідну заяву він подав ректору: «Я вважаю святим обов'язком викладати свої лекції державною мовою. Українська мова близька до російської, вона зрозуміла і тим студентам, які не є українцями. Я перекладаю і терміни...», – пояснював свою позицію професор. Разом з тим він зазначив, що кількість студентів, які слухали його україномовні лекції, порівняно з минулим роком збільшилася⁶².

«Неукраїнські» студенти не сприйняли нововведення професора і за протестували проти. Натомість, студенти-українці вручили йому адресподяку. Факультетське зібрання загалом вороже поставилося до вчинку М.М. Хведорова. Керівництво навчального закладу оголосило конкурс на кафедру, намагаючись у такий спосіб позбутися без дозволу міністерства професора, який вважав, що рішення адміністрації викидає його з штату інституту «як злочинця, без всякого суду»⁶³.

У січні 1919 р. міністр освіти І.І.Огієнко призначив професора М.М. Хведорова на посаду професора кафедри механіки Кам'янець-Подільського державного українського університету⁶⁴.

Цей випадок із професором-українцем красномовно свідчить про ставлення до українізації більшості професури. Студентство російських вишів було розділене ідеологічними поглядами стосовно української мови викладання, професорські корпорації і керівництво у більшості українську мову не сприймали, як альтернативу російській у навчальному процесі.

Власне, із закінченням доби гетьманату зникає з тогочасної преси й інформація про заходи студентської молоді щодо українізації. Це можна пояснити тим, що по-перше, Директорія видала низку законів про загальну українізацію усієї вищої школи, що, власне, задовольняло національні потреби студентів-українців. По друге, на початок 1919 р. студентство опинилося у злидennих умовах без засобів для існування, навчання проводилося у нестерпних умовах (взимку холодні аудиторії без шибок)⁶⁵, чоловічий склад студентів постійно мобілізували⁶⁶. По-третє, у студентів-українців російських вишів появилася можливість здобути національну вищу освіту, переїхавши до двох державних українських університетів.

Як зазначалося, Директорія УНР надавала ваги справі українізації. У складі Міністерства діяв окремий департамент вищої школи, яким керував професор В.В.Дубяньський. Також ще наприкінці 1918 р. Міністерство освіти прийняло рішення утворити комісію з представників урядових та наукових інституцій, яка б займалася проблемами реформування вищої школи і, зокрема, становищем російськомовних вищих учбових закладів в Україні. Доля трьох державних російських університетів у Києві, Харкові та Одесі вирішувалася на нараді членів зазначеної комісії 3 січня 1919 р. Нарада в основному підтримала ідею необхідності українізації цих університетів, але стосовно шляхів українізації погляди розійшлися. Так, представники Українського національного союзу (Д.Левицький) та Українського наукового товариства (Д.В. Антонович) наполягали на негайному закритті російських університетів. Натомість, представники міністерства освіти професор Д.І.Багалій та П.І.Холодний вважали, що не можна вирішувати це питання руба, пропонували розглянути плани технічного переведення поступової українізації вищої школи. Остаточного рішення у справі становища російських університетів в Україні нарада так і не виробила⁶⁷.

Міністерство освіти продовжувало шукати шляхи для українізації вищої школи в Україні. Рада міністрів ухвалила 6 лютого 1919 р. закон про заснування з 1 лютого 1919 р. в усіх вищих школах УНР лектури української мови, як обов'язкового предмету для всіх факультетів і віддлів.⁶⁸ Одночасно з цим законом ректори українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському отримали обіжника Міністерства освіти, в якому їм наказувалося проводити іспити з усіх предметів виключно українською мовою⁶⁹. До Кам'янець-Подільського університету в весняному семестрі 1919 р. вступ на історико-філологічний, математичний і богословський факультети було продовжено для осіб, що знали українську мову⁷⁰.

Створена в січні 1919 р. Комісія по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій мала б перезатвердити штати Київського, Харківського та Одеського університетів з метою «очищення» цих закладів від російських та русифікованих кадрів, що не бажали українізуватися⁷¹.

В особливо радикальних колах висловлювалися про повне закриття російських університетів у зв'язку із складністю їх реформування і відкрит-

тя натомість нових, українських. Втілити задуми в життя Директорія не змогла за браком часу. З лютого 1919 р. основним форпостом національного реформування вищої школи був Кам'янець-Подільський державний український університет. Більшість його студентів підтримували заходи із підвищення ролі української мови у житті всіх вишів⁷².

Коли на початку лютого 1919 р. більшовицьке військо захопило Київ, розпочалися різноманітні реформи. Зокрема, новий режим скористався раніше підготованим проектом щодо об'єднання російського і українського університетів в один виш радянського зразка. Колишні університети розподілилися на відділення між якими постійно велися непорозуміння. Російський підрозділ зберіг за собою попередні права на вжиток російської мови, збільшивши відтак свої преференції⁷³.

Отже, українське студентство в добу революції (1918-1919 рр.) виступило активним учасником боротьби національно-демократичних кіл за українізацію старої системи вищої освіти, успадкованої українською державою від Тимчасового уряду. Організована студентська молодь виробляла різні пропозиції і проекти щодо перетворення російського університету св. Володимира в український за змістом. Не маючи реальних важелів впливу на освітянську політику як за петроградської, так і української влади, студенти обмежувалися деклараціями а також ухвалами різних колективних рішень, які засвідчували про їх велике бажання слухати українознавчі дисципліни українською мовою, поширити цю практику на всі лекційні курси, перетворити виші в осередок української освіти і науки. Максималістські вимоги студентської молоді не раз засвідчували про їх певну незрілість, а ще неминуче про готовність якнайбільше прислужитися справі національного відродження. Висловлені чи підтримані нею реформаторські ідеї вищої школи поступово реалізовувалися через відповідну політику української влади. Ліквідація більшовиками навесні 1919 р. університету св. Володимира через об'єднання його з Київським державним університетом і перетворення в утраквістичний виш не відповідала інтересам радикально налаштованого студентства.

Примітки

1. Грушевський М. Справа українських кафедр і інші наукові потреби / М. Грушевський – К., 1907. – С. 3.
2. Грушевський О. Український Університет / О. Грушевський // Відродження. – Київ, 1918. – 3 травня. – № 31. – С. 1.
3. Барвінський О. Значінне рідної школи для самостійності України / О. Барвінський // Відродження України. – Відень, 1918. – 6 червня. – №35. – С. 1.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. В 2-х т. – Т. 1. доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1923. – С. 424.
5. М. Кордуба. Яка школа найпильніша для України? / М. Кордуба // Відродження України. – Відень, 1918. – 30 квітня. – №19. – С. 2.

6. Огієнко І. Рідна мова в українській школі / І. Огієнко. – К., 1917. – 32с.; Його ж. Рятівання України. На тяжкій службі своєму народові. Видання друге, доповнене / І.Огієнко – Вінніпег: Видання Товариства «Волинь», 1968. – 92 с.
7. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
8. Стещенко І. До українських учителів / І. Стещенко // Нова рада. – К., 1917. – 25 березня. – №1. – С. 4.; Завальнюк О.М. Генеральний секретар народної освіти І.Стещенко: курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 р.) / О.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 2004. – Т. 13. – С. 127.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні. 2-ге вид. / І. Сірополко; підготував Ю. Вільчинський. – Львів: Афіша, 2001. – С. 417-489.
10. Давидова Н.В. Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Н. Давидова. – Миколаїв, 2008. – С. 273.
11. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.
12. Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) / О. Колпакова // УІЖ. – 1993. – № 7-8. – С. 30-35.
13. Марчук М.В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917-1930). Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. / М.Марчук. – Івано-Франківськ, 2003. – 212 с.
14. Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти за доби Центральної ради: історичний аспект: Монографія / І. Передерій. – Полтава: Видавництво ПолтНТУ, 2009. – 160 с.
15. Пижик А. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. / А. Пижик. – К., 1998. – 196 с.
16. Розовик Д. Ф. Національно-культурне будівництво в Україні в 1917-1920 рр. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. / Д. Розовик. – К.2003. – 452 с.
17. Завальнюк О.М. Генеральний секретар народної освіти І.Стещенко: курс на національну вищу школу (червень 1917-січень 1918 р.) -С. 127-128; З'їзд українського вчителства // Нова рада. – К., 1917. – 6 квітня. – №7. – С. 3.
18. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) – С. 57
19. Учительський з'їзд// Народна воля. – К., 1917. – 2 жовтня. – №112. – С. 3.
20. Марчук М.В. Зазначена праця. – С. 58.
21. Передерій І.Г. Зазначена праця. – С. 21.
22. Третя конференція українського студентства// Нова рада. – К., 1917. – 25 квітня. – №22. – С. 3.
23. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – С. 60; Українська Центральна рада: документи і матеріали. У 2-х т. – К.: Наук. Думка, 1996. Т. 1. – С. 86.

24. Міністр народної освіти // Нова Рада. – К., 1917. – 6 квітня. – №7. – С. 3.
25. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – С. 60.
26. Давидова Н.В. Зазначена праця. – С. 273.
27. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. В 2-х т. – Т. 1: доба Центральної Ради/Д. Дорошенко. – Ужгород, 1923. – С. 394; Розовик Д.Ф. Зазначена праця. – С. 112.
28. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упорядник В. Короткий, В.Ульяновський. – К., Заповіт, 1994, Кн.2. – С. 381-384; Українська Центральна рада: документи і матеріали. У 2-х т. – К.: Наук. Думка, 1996. – Т. 1. – С. 552.
29. Передерій І.Г.Зазначена праця. – С. 80.
30. Українська мова у Києві// Народна воля. – 1917. – 9 вересня. – №95. – С. 3.
31. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – С. 65.
32. Народна воля. -1917. – 11 вересня. – №96. – С. 3.
33. Там само.
34. Передерій І.Г. Зазначена праця. – С. 80.
35. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – С. 71.
36. [uk.wikipedia.org/wiki/Шульгин Володимир Якович](http://uk.wikipedia.org/wiki/Шульгин_Володимир_Якович)
37. Давидова Н.В. Зазначена праця. – С. 140.
38. Народна воля. – 1918. – 23 березня. – №35. – С. 3.
39. Хроніка // Боротьба. – 1918. – 31 березня. – №29. – С. 4.
40. У Києві // Народна Воля. – 1918. – 2 квітня. – №42. – С. 3.
41. Там само.
42. Там само.
43. Про Київський народний університет св. Володимира // Народна Воля. – 1918. – 2 квітня. – №42. – С. 3.
44. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. – 327. – Арк. 23-24, 24 зв.
45. Бурлака. Українська вища школа/ Бурлака // Відродження. – 1918. – 3 травня. – №31. – С. 1.
46. Грушевський О. Український університет І. / О. Грушевський // Відродження. – 1918. – 16 квітня. – №20. – С. 1.; Грушевський О. Український університет II / О.Грушевський // Відродження. – 1918. – 28 квітня. – №28. – С. 1.
47. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 1.
48. Там само. – Арк. 3.
49. Хроніка. // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – К., 1918, – 26 (13) квітня. – Ч. 26. – С. 3-4.
50. Там само.
51. Колпакова О.В. Зазначена праця. – С. 32.
52. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп1. – Спр. 179. – Арк. 21-30; В університеті св. Володимира // Відродження. – 1918. – 10 жовтня (27 вересня). – Ч. 156. – С. 5.
53. Див.: Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) – С. 75-77, 81.
54. О.Грушевський. Український університет / О.Грушевський // Відродження. – 1918. – 16 квітня. – №20. – С. 1.

55. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 59, 59 зв, 62, 62 зв.
56. Резолюція об'єднаних Рад студентських організацій // Робітнича газета. – 1918. – 31 травня. – №283. – С. 1.
57. Марчук М.В. Зазначена праця. – С. 86.
58. Ухвалений Радою Міністрів закон про перетворення Київського Народного Українського університету в Київський Державний Український Університет // Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С. 2; Урочисте відкриття // Відродження. – 1918. – 5 жовтня (22 вересня). – Ч.152. – С. 1.
59. Ухвалений Радою Міністрів закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Державний вісник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С. 3; Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280с.
60. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 74.
61. Марчук М.В. Зазначена праця. – С. 87-88.
62. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 350. – Арк. 140.
63. Там само.
64. Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 26.
65. Вища школа // Київская мысль. – 1918. – 5 березня. – №17. – С. 4; Слово. – 1919. – 13 листопада. – №48. – С. 1.
66. ДАМК. – Ф. р-936. – Оп. 2. – Спр. 36.
67. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 2. – Спр. 173. – Арк. 4-7; Пижик А. Зазначена праця. – С. 136 ; Сірополко С. Зазначена праця. – С. 477.
68. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 59.
69. Пижик А. Зазначена праця. – С. 83.
70. Там само. – С. 85.
71. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 15; Марчук М.В. Зазначена праця. – С. 95.
72. Там же. – С. 95.
73. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). – С. 177.

Резюме

Рассматривается роль студенчества в борьбе за украинизацию высшей школы в Украине в период Украинской революции 1917-1921 гг.

Ключевые слова: *украинизация, высшая школа, студенчество, профессура, университет св. Владимира, Харьковский университет, Новороссийский университет.*

Одержано 27 жовтня 2012 р.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЗА ДИРЕКТОРІЇ УНР (ГРУДЕНЬ 1918 - ЛИСТОПАД 1919 рр.)

На основі архівних і опублікованих джерел, окремих праць українських істориків досліджується питання про заходи українських урядів із соціального захисту громадян УНР у 1918-1919 рр. – один із найскладніших і найсуперечливіших періодів національно-демократичної революції в Україні.

Ключові слова: Директорія, Рада Народних Міністрів, Українська Народна Республіка, громадяни, економічна криза, інфляція, зарплата, матеріальна допомога, пенсія, стипендія.

Будь-яка демократична держава, молода чи історично тривала, повинна постійно дбати про своїх громадян, їх добробут і культурний розвій. Реалізація цих, на перший погляд, зрозумілих, але разом з тим і непростих завдань, передбачає, зокрема, наявність серйозних цільових ресурсів як однієї з вирішальних умов проведення відповідної політики в інтересах людей праці. Це добре розуміли творці української державності у 1917-1920 рр., тому, попри державну нестабільність, військову інтервенцію і тривалу економічну кризу, намагалися не ігнорувати матеріальні інтереси тих, хто був зайнятий у культурно-освітній, медичній, військовій та управлінській сфері і отримував засоби для життя лише від своєї професійної праці.

Соціальний захист різних верств населення в діяльності українських урядів у добу національно-демократичної революції 1917-1921 рр., попри незаперечну значущість, є недостатньо з'ясованим в історіографії національно-демократичної революції. У великій мірі, як свідчать узагальнюючі праці, це стосується доби Директорії УНР¹. На жаль, навіть авторитетні синтетичні дослідницькі роботи обходять зазначене питання увагою². Тож не випадково, що і майбутні історики, вивчаючи цей період у виші, не мають достатнього уявлення про зусилля урядів другої УНР щодо соціального захисту її громадян³.

Метою нашої статті є з'ясування основних напрямів та результативність політики урядів Директорії щодо соціального захисту громадян Української Народної Республіки з кінця 1918 до листопада 1919 р.

26 грудня 1918 р. Директорія УНР виступила з декларацією, у якій йшлося про «великі задачі» нової влади і, зокрема, про «творення нового справедливого життя для всього народу»⁴. Перший уряд під головуванням В.М. Чехівського, розв'язуючи першочергові завдання щодо трансформації політичної системи і державного управління України, не обминав питання соціального захисту громадян. Так, у першу чергу заслуговують на увагу рішення Ради Народних Міністрів (РНМ) щодо встановлення нових, підвищених, окладів окремим категоріям педагогів. Вже на першому засіданні, яке відбулося 25 грудня 1918 р., комісар народної освіти П.І. Холодний вніс

на розгляд уряду два законопроекти, які стосувалися підвищення платні вчителям комерційних шкіл та дівочих інститутів. Урядовці погодилися із змістом цих документів і направили в розпорядження міністра народної освіти на вказану суму 3384345 крб. (У січні 1919 р. новий міністр освіти І.І. Огієнко переконав РНМ прийняти постанову про поширення чинності закону про відсоткові надбавки до зарплатні, прийнятого 19 листопада 1918 р., на вчителів усіх початкових шкіл. Крім того, до педагогічного стажу зарахували час роботи приватними вчителями, надали 500 тис. крб. допомоги українським учительським спілкам, а також підвищили оклади приват-доцентам і позаштатним професорам вищих навчальних закладів)⁵. Через два дні РНМ ухвалила підтримала пропозицію т.в.о. державного секретаря І.М. Сніжка про асигнування в розпорядження Міністерства шляхів сполучень 84 млн. крб. на одноразову допомогу штатним і постійним служачим, майстровим і робітникам, зайнятим на державних і приватних шляхах України⁶. Щоб підтримати у містах безробітних Голова РНМ В.М. Чехівський запропонував відкрити для них спеціальні дешеві їдальні. Крім того, міністерства праці, торгівлі і промисловості, шляхів, продовольчих справ і фінансів спільно приступили до вироблення плану боротьби з безробіттям⁷. Уряд в різкій формі (під загрозою застосувати закони військового часу) поставив вимогу до власників заводів, фабрик і майстерень столиці, які припинили роботу у зв'язку з падінням гетьманської влади, негайно відновити виробничий процес і поновити на робочих місцях усіх робітників, які залишилися без засобів для існування⁸. Щоб не допустити спекуляції і сприяти насиченню товарами ринку харчів у містах, вища виконавча влада розпорядилася надати в розпорядження Міністерства продовольчих справ 50 млн. крб. для кредитування кооперативів з метою заготівлі на селі «немонополізованих» продуктів харчування⁹. Були відновлені юридичні права громадян, раніш покараних гетьманською чи окупаційною владою. Учителям Західної області УНР надали таких же прав, якими користувалися педагоги Наддніпрянщини, а випускників Львівського і Чернівецького університетів, а також Львівської політехніки прирівняли в правах до осіб, які закінчили вищі школи колишньої Російської імперії (їм можна було працевлаштовуватись, зокрема, на викладацькі посади у гімназіях і університетах Української Народної Республіки)¹⁰.

Через погіршення матеріального стану працівників Катеринославського окружного суду у січні 1919 р. Рада Народних Міністрів дозволила міністру юстиції виплатити їм одноразову допомогу в розмірі місячної платні. Такі ж виплати отримали працівники структур Харкова, пов'язаних з Міністерством праці УНР, напередодні евакуації українських установ, а також урядових інституцій Бессарабії¹¹. 60 млн. крб. уряд виділив в розпорядження міністра шляхів на видачу заштатної допомоги службовцям та робітникам українських залізниць. Крім того, службовцям округ водяних, шосейних та ґрунтових шляхів України додатково виплатили понад 4 млн. крб. для покриття заборгованості із виплати зарплат за період з 15 листопа-

да 1917 по 1 жовтня 1918 р.¹². В розпорядження міністра військових справ уряд асигнував кредит в розмірі 0,5 млн. грн. на виплату допомоги військовослужбовцям у зв'язку з можливими різними ситуаціями, а міністра народної освіти – 91430 крб. для нагороди працівників різних притулків, які підпорядковувалися Міністерству освіти¹³. Напередодні Різдва Христового 1919 року урядовці поручили міністрові фінансів Б.Мартосу підготувати необхідну урядову постанову про грошові виплати працівникам усіх державних установ. Окремо уряд розглянув питання про надання святкової допомоги робітникам київських вузькоколіїних залізничних майстерень і виділив під це 212369 крб. 26 коп.¹⁴.

Турбуючись про долю українців, які під час Першої світової потрапили в полон і перебували в таборах на території Центральних країн, а також про біженців, Рада Народних Міністрів ухвалила закон про допомогу цим людям і після затвердження Директорією негайно ввела його в дію по телеграфу (із 15 млн. крб., які Міністерство народного здоров'я і опікування попросило на допомогу військовополоненим, уряд виділив лише 3 млн. крб., з обов'язковою умовою вироблення відповідного плану). Для цієї категорії обездолених людей, які поверталися на батьківщину, важливе значення мав затверджений українським урядом 11 лютого 1919 р. порядок грошового відшкодування втрати їх особистого майна¹⁵. Були призначені річні пенсії в розмірі 2400 крб. вдові професора Ф.К. Вовка, П.П. Карпенкіній, підвищені пенсії колишнім працівникам суду, а також вдові колишнього вчителя Київського кадетського корпусу П.Г. Житецького¹⁶. Крім того, пенсії були призначені для сімей січових стрільців, які загинули під час антигетьманського повстання; матеріальну допомогу в розмірі 2 млн. крб. виділили єврейському населенню, яке постраждало від погромів. 6 млн. крб. перерахували Головній управі Українського Червоного Хреста для закупівлі продовольства для населення Східної Галичини і Буковини. Крім того, галицьким українцям надали для такої ж мети допомогу в розмірі 7 млн. крб.¹⁷.

Наприкінці каденції Ради Народних Міністрів під головуванням В.М. Чехівського його члени подбали про свій соціальний захист. 11 лютого 1919 р., напередодні формування нового українського уряду, вони прийняли постанову про грошову допомогу міністрам-відставникам. У ній зазначалося таке: „Виходячи у відставку з приводу кризи Кабінету по політичним причинам міністрам, виконуючим обов'язки міністрів та товаришам міністрів видати допомогу: сімейним – в розмірі 3-х місячного утримання зо всіма додатками, а несімейним – в розмірі 2-х місячного утримання зо всіма додатками. В зазначену допомогу не зараховувати утримання, що одержано згідно з законом 16 січня 1919 року «Про видачу трьохмісячного утримання служачим урядових інституцій в разі евакуації місцевостей, котрим загрожує небезпечність втручання ворогів»¹⁸.

Новий, «правий» уряд, сформований 13 лютого 1919 р. прем'єром С.С. Остапенком, змістив акценти своєї діяльності в бік зовнішньої полі-

тики, тому він, як справедливо зауважує В.Ф. Верстюк, не «став шукати підтримки в народних масах»¹⁹. Це аж ніяк не означає, що він ігнорував заходи в сфері соціального захисту громадян. Серед першочергових кроків було відновлено гарантії недоторканості особи на території Української Народної Республіки, поліпшення матеріального стану службовців Дієвої армії УНР, дано доручення виробити законопроект про надання пенсії та матеріальної допомоги батькам тих козаків, які загинули під час народного повстання проти П.Скоропадського і його режиму²⁰. Сприяючи ліквідації вогнищ чуми, на які захворіла велика рогата худоба, уряд виділив для цього 3 млн. крб. Крім того, він надав надзвичайні уповноваження міністру народного здоров'я і опікування у справі боротьби з поширенням інфекційних захворювань серед людей. Щоб полегшити перебування хворих в медичних закладах, уряд надав дозвіл міністру народного господарства видавати позичково продукти і одяг зі складів тим шпиталям, які були у віданні Українського Червоного Хреста. Лікарям, яких організували для роботи в комісіях з мобілізації чоловіків до українського війська, встановили добову платню в розмірі 54 грн.²¹.

Під час поповнення українського війська мобілізованими вчителями з Поділля з'ясувалося, що ті з кінця минулого фінансового року не отримують зарплатні. Крім того, у війську їм, як захисникам батьківщини, належало виплачувати ще й половину ставки з коштів, які Міністерство народної освіти направило в розпорядження міських і повітових управ саме на вказані цілі (у самому війську такі виплати не передбачалися). З цього приводу отаман В.О.Щерблюк телеграфував міністрам військових справ та народної освіти, що «майже всі вчителі дослівно голодують. Ніякі заходи на місцях не допомагають. Межи вчителів великі обурення»²². Командуючий Північною групою військ Дієвої армії УНР отаман В.П.Оскілко у першій половині квітня 1919 р. стверджував, що «мобілізовані [на Волині] вчителі народних шкіл за шість попередніх місяців не одержали належної їм платні, завдяки чому сім'ї їх залишилися без всякої матеріальної підмоги»²³. Скарги посипалися і С.В.Петлюрі. Той, враховуючи, що учительство є «впливовим елементом серед населення», дав доручення негайно виправити становище. У телеграмі на ім'я глави держави І.І.Огієнко пояснив, що Міністерство освіти вжило всіх заходів, аби передбачені кредити дійшли до органів місцевого самоврядування міст і повітів. Затримка з виплатою зарплатні пов'язана із діяльністю саме цих структур²⁴. Врешті – решт справу владнали на користь мобілізованих учителів.

Готуючись до евакуації з Вінниці, Рада Народних Міністрів вирішила «взяти з собою лише самих необхідних співробітників». Тим, хто залишався «в м. Вінниця видати поверх одержаних ними грошей утримання в розмірі місячної платні зо всіма додатками. Жінок співробітників, крім служачи в центральних установах, при умові, що вони поступили на посаду до 22 лютого ц.р., ні в якому разі в призначений до евакуації потяг не приймати». Тих урядовців і співробітників державних установ, які залишилися на

території, підконтрольній більшовиками, вивели за штат, тобто залишили без утримання²⁵.

Колишньому товаришу голови Вінницького окружного суду І.Л. Непомнящому підвищили пенсію до 4800 крб. на рік, а вдовам двох посадовців тієї ж судової установи Олені Лам і Олександрі Чернявській з дочкою призначили пенсії в розмірі відповідно 1000 крб. і 2400 крб.²⁶. Важливе значення для громадян, житло яких постраждало від «військових подій, анархій та карних експедицій», мав ухвалений Радою Народних Міністрів 8 квітня 1919 р. закон про державну будівельну допомогу цій категорії населення²⁷. Певні матеріальні полегшення для родин школярів мав принести закон про безплатне обов'язкове навчання в УНР всіх дітей шкільного віку (за підрахунками департаменту початкової школи Міністерства народної освіти УНР, економія для родинних бюджетів сягала 4 млн. крб.)²⁸. За даними сучасного дослідника освітніх процесів Д.Ф.Розовика, навесні 1919 р. в Україні за парти сіли 2,3 млн. школярів²⁹. І все ж, поза школою знаходилися 1047813 дітей шкільного віку (31,5% від загальної кількості)³⁰.

Соціалістичний уряд Б.Мартоса, сформований у м. Рівне на Волині, 12 квітня 1919 р. оголосив свою «програмову декларацію», у якій, зокрема, заявив про намір зміцнювати народний лад. Селянам обіцяв передати землю без викупу, а робітникам – подолати безробіття. Усіх вірних ідеї національного відродження України закликав «стояти твердо проти ворогів, які на нас напали»³¹.

Соціальні питання було вирішувати дуже проблематично. Як наголошував В.Ф.Верстюк, «фінансова криза підривала українську державність суттєвіше, ніж невдачі на фронті. Грошей бракувало на все – на утримання армії, державно-адміністративного апарату, систем освіти, охорони здоров'я і т. ін. Основним джерелом фінансових ресурсів для уряду стала грошова емісія». До жовтня 1919 р. до Кам'янця-Подільського було завезено більше 1,5 млрд гривень, виготовлених у Німеччині³². За інформацією в.о. директора Кредитової канцелярії П.Баранівського, з січня до листопада 1919 р. курс гривні на Кам'янецькій біржі упав у 8 разів – з 30 грн. до 240 грн. за 1 золотий рубель³³.

Інфляційний процес серйозно позначився на ефективності соціального захисту громадян УНР, який, в міру можливості, проводив «соціалістичний» уряд Б.М.Мартоса. Вже 16 квітня 1919 р. Рада Народних Міністрів відкрила Міністерству внутрішніх справ кредит в розмірі 6 млн. грн. для придбання продовольства населенню прифронтової смуги³⁴. Напередодні Великодніх свят було прийнято закон про видачу грошової допомоги штатним і вільнонайманим працівникам поштово-телеграфної служби та їх родинам³⁵. Одноразову матеріальну допомогу отримали також старшини, урядовці, лікарі та священики колишньої російської армії, які прийняли українське підданство (на цю мету уряд виділив 30 тис. крб.) і продовжували виконувати військовий обов'язок в діючій армії. Окремим високо посадовцям влада виплачувала премії «з огляду на надзвичайну працю». Саме

таке формулювання використали при ухваленні рішення щодо преміювання (10 тис. грн.) керуючого Подільської залізниці Годилю-Годлевського у зв'язку з наявними «лишками кредитів на утримання персонального складу Правобережної та Подільської залізниць»³⁶. Компенсацію в розмірі 500 тис. грн. уряд призначив працівникам місцевих адміністрацій і міліціонерам, які, виконуючи свої службові обов'язки, постраждали матеріально під час воєнних дій на більшовицькому фронті³⁷. За героїчні зусилля із збереження цінностей Державного банку УНР та транспортування їх з Галичини до Кам'янця-Подільського, де з червня 1919 р. розпочав роботу державний центр української республіки, уряд виніс подяку всім, хто брав участь у цій надзвичайно важкій і відповідальній справі, і преміював кожного у розмірі 2 тис. крб.³⁸.

Урядовці в міру надзвичайно скромних можливостей держави не залишали поза увагою родичів померлих чи убитих державних (військових) службовців, призначаючи їм різне пенсійне утримання. Так, 3360 грн. щорічної пенсії призначили Євдокії Прокопович, вдові колишнього директора Брацлавського відділення Державної скарбниці, 4000 грн. – Наталії Шамотульській, вдові колишнього управителя Рівненського відділення Державного банку УНР (дочці покійного, Софії, пенсію надали скромнішу – 1333 грн. 33 шаги), 1366 грн. – Олені Денисенко, вдові колишнього помічника бухгалтера Фінансової палати УНР, 2000 грн. – Марії Коляновській, вдові колишнього бухгалтера Брацлавського відділення Державної скарбниці. У липні 1919 р. збільшили до 1750 грн. пенсію Марії Трапезніковій, вдові радника Подільського губернського правління, та призначили пенсійне утримання в розмірі 3496 грн. Вірі Скворцовій, вдові члена Подільського окружного суду³⁹. У серпні було призначено щорічні пенсії родині колишнього члена Подільського окружного суду Медведєва – вдові – 4800 грн., дітям – по 1600 грн.⁴⁰.

Коли стало відомо, що 4 травня більшовики розстріляли начальника загальної управи Міністерства військових справ Федора Селецького, РНМ ухвалила постанову, якою передбачила виплату одноразової допомоги в розмірі 15 тис. грн. неповнолітній сестрі небіжчика, учениці Київської української гімназії, яка до того утримувалася братом. Крім того, держава взяла зобов'язання виховувати родичку загиблого за свої кошти (щороку Міністерство освіти УНР повинно було призначати їй відповідну грошову допомогу)⁴¹. У липні щорічні пенсії призначили двом дітям померлого помічника бухгалтера Подільської фінансової палати Володимира Денисенка – по 455 грн.⁴². Значно ширше було поставлено питання по допомогу дітям воєнків української армії, які постраждали на війні, в законопроекті, який РНМ схвалила 14 серпня 1919 р.⁴³.

Спеціальний соціальний захист поширювався на медичних працівників. Враховуючи надзвичайно складне становище, пов'язане із боротьбою з епідеміями інфекційних захворювань, передусім висипного, черевного і поворотного тифу, 26 червня 1919 р. уряд ухвалив тимчасовий закон «Про

забезпечення пенсією і допомогою осіб медичного персоналу на випадок захворювання або смерті від участі в боротьбі з гостро заразними хворостями і родини зазначених осіб»⁴⁴. Цей юридичний акт був дуже на часі. Лише у квітні 1919 р. у Кам'янці-Подільському, де і був прийнятий цей закон, під час надання медичних послуг заразилися від хворих на тиф і померли кілька лікарів і фельдшерів. А у липні – серпні із 10 лікарів, які мали різні стадії захворювання на плямистий тиф, четверо пішли з життя. Згодом цей сумний реєстр поповнили ще 10 лікарів, яким діагностували поворотний тиф⁴⁵. Восени із 50 працівників інфекційного бараку, тобто спеціалізованого відділення, 45 заразилися тифом, 5 із них померли⁴⁶. За весь 1919 р. із 100 лікарів, які боролися за життя хворих у Кам'янці-Подільському, 22 померли через захворювання на тиф⁴⁷. Тож за законом їхні родини отримали разову матеріальну допомогу, а також пенсійне забезпечення у зв'язку з втратою годувальників. На боротьбу із епідемією інфекційних захворювань РНМ 1 серпня виділила 25 млн. грн.⁴⁸.

Не обходив уряд увагою і проблеми хворих в'язнів. Враховуючи складність становища цієї категорії громадян, уряд постановив відпускати з 1 липня 1919 р. на кожного хворого ув'язненого громадянина УНР додатково по 10 грн. на добу на лікування і харчування⁴⁹. Після перебазування на Поділля він ухвалив рішення про надання 50 тис. грн. допомоги прокурівським робітникам, які залишилися без роботи⁵⁰.

Після того, як воєнно-політична ситуація застала органи державного управління покинути м. Рівне, всім сімейним урядовцям, які направлялися до Галичини, 4 травня 1919 р. видали утримання наперед на 3 місяці разом із відсотковими надбавками, пов'язаними з дорожнечою. Службовцям державних установ, розміщених у Рівному, Кам'янці-Подільському, Проскурові і Радивиліві, уряд розпорядився виплатити добові у зв'язку з тим, що отриманої зарплатні їм не вистачало навіть на елементарне харчування⁵¹.

Після того, як 16 липня на Наддніпрянщину для участі у визвольних змаганнях перебазувалася Українська Галицька армія (разом з тиловими частинами і обозами вона нараховувала 85 тис.⁵², за іншими даними, – 100 тис. осіб⁵³), уряд прийняв ряд заходів для забезпечення як військовиків, так і великої групи біженців, що прибула зі Східної Галичини услід за військом (у вересні їх кількість становила 5,5 тис. осіб⁵⁴). Вже 18 липня 1919 р. постановою РНМ на військовиків «частин армії Західної Облaсті Української Народної Республіки» було поширено «чинність законів щодо грошового та іншого задоволення, які існують для армії Наддніпрянської України» (загалом на утримання галицького війська було витрачено 310 млн. грн.)⁵⁵. 3 серпня Директорія ухвалила постанову «Про харчування галицької української армії, про об'єднання військових операцій, про формування головного оперативного штабу і персональний склад його», яким доручала уряду взяти не себе грошове і продовольче утримання УГА⁵⁶.

До кінця липня уряд прийняв дві постанови, за якими на потреби біженців з Галичини виділялися 11 млн. грн.⁵⁷. Із цієї суми більш як 5 млн. грн.

видано зареєстрованим біженцям на руки, решта покривала різні видатки на утримання людей, зокрема, харчування. Спільно відкрили спеціальну (закриту) їдальню, яка у серпні щоденно обслуговувала дешевими обідами понад 300 галичан, що поселилися у Кам'янці-Подільському. У вересні кількість тих, хто отримував тут обіди, зросла до 993 осіб. Згодом перейшли на дворазове харчування, також видавали безкоштовні обіди у вечері⁵⁸.

Спеціально створене Міністерство галицьких справ взяло на себе правління біженців. Понад 2 тис. осіб отримали роботу у різних повітах Поділля. Восени 67 педагогів-галичан отримали змогу учителювати в школах. Хліборобів залучали до збору врожаю зернових. На харчування кожного із понад 1 тис. залізничників, які тимчасово розмістилися на ст. Кам'янець-Подільський, влада виділила по 2 тис. грн. Біженці, за розпорядженням відповідних урядових структур, отримали чимало різних речей, які оцінювалися на суму 1335861 грн.⁵⁹.

Після 17 липня 1919 р., коли РНМ ухвалила відповідну постанову, всім службовцям державних інституцій та місцевих самоврядувань у зв'язку з дорожнечею на ринку харчів, яка стрімко зростала, з державної скарбниці почали виплачувати одноразову допомогу у розмірі одного місячного окладу з відсотковими надбавками, але не більше як по 2 тис. грн.⁶⁰. У серпні уряд Б.М.Мартоса схвалив законопроект про встановлення відсоткової надбавки до утримання на дорожнечу працівникам державних інституцій, які були поділені на три групи (провінція, губернські міста та Одеса і Миколаїв, а також місце перебування уряду). В залежності від посад та окладів службовців поділили на дві категорії. Найвищі надбавки (100-120%) отримували ті, хто отримував основну платню, яка не перевищувала 4200 крб., найменші (40-60%) призначили тим, чия базова зарплата сягала понад 15 тис. крб.⁶¹. На тому ж засіданні уряд прийняв постанову про видачу працівникам урядових інституцій Кам'янця-Подільського, Проскурова й Рівного добових грошей у зв'язку з дорожнечею під час перебування там центральних державних установ⁶², а через два дні вніс поправку до своєї постанови від 18 липня 1919 р., що стосувалася виплати одноразової допомоги працівникам залізниці, які отримували порівняно низьку платню (розмір цих виплат почали обраховувати не лише від розміру окладу, а й добових надбавок)⁶³. У зв'язку з погіршенням становища урядовців центральних і місцевих установ, які функціонували у Кам'янці-Подільському, через дальший ріст цін на продукти харчування, уряд з 1 серпня 1919 р. тимчасово збільшив розмір добових (на 5 грн. на добу) тим працівникам, які мали право на таку допомогу за відповідними законами, ухваленими 10 лютого, 14 квітня і 18 липня 1919 р., за винятком тих, хто отримував безплатно харчовий пайок⁶⁴. Відсоткові надбавки призначили і для вчителів нижчих початкових шкіл (вони нараховувалися лише з тієї частини зарплати, яку виплачували з державної скарбниці)⁶⁵.

Справжнім лихом для молодого республіки були єврейські погроми. Найбільша хвиля цих виступів припала на лютий-березень 1919 р. Найжор-

стокішими виявилися погроми в середині лютого у місті Проскуріві та у сусідньому містечку Фельштин, під час яких загинули сотні людей⁶⁶. Доки слідча комісія проводила відповідні дії, щоб покарати винних за погроми, РНМ 26 липня 1919 р., маючи у своєму розпорядженні відповідні матеріали, що стосувалися постраждалих, ухвалила постанову про асигнування в розпорядження керуючого Міністерством єврейських справ УНР 11460000 грн. для допомоги найбіднішим прошаркам єврейського населення міст і містечок, які втратили рідних і зазнали матеріальних збитків від погромних дій українських козаків. Ці кошти мали розподілити відповідно до плану і норм, які у десятиденний термін мали виробити Міністерство фінансів та держаний контролер⁶⁷. При цьому було ухвалено закон про карну відповідальність за продаж військовим спиртних напоїв⁶⁸.

30 липня 1919 р. уряд розглянув тимчасовий статут пенсійного забезпечення для Української республіканської армії і висловився за його доопрацювання, незмінно дотримуючись таких важливих принципів, як соціальне забезпечення і охорона праці працюючого, спільність для всіх трудящих, наявність більшої чи меншої загрози для життя та здоров'я зайнятих в різних галузях суспільної праці, обов'язковість пенсії лише для тих, хто працював на користь УНР та українського народу⁶⁹.

29 серпня 1919 р. до праці приступив уряд І.П.Мазеши. Жодних заяв реорганізована РНМ не робила. Тож на продовження соціального захисту громадян УНР міністрами-соціалістами покладалися цілком сподівані надії. Тим більше, що українське військо вранці 31 серпня вступило до Києва. Ця подія викликала велику ейфорію і урядовців, і пересічних патріотів, які у зв'язку з цим сподівалися на активне державне будівництво, зокрема й у соціальній сфері. У перший день роботи нового уряду було прийнято постанову про видачу з військового фонду 10 млн. грн. одноразової допомоги військовослужбовцям Діючої армії для лікування від важких інфекційних хвороб у різних шпиталях. У новій редакції прийняли тимчасовий закон «Про забезпечення пенсією та допомогою осіб медичного персоналу на випадок захворювання або смерті від участі в боротьбі з гостро-заразними хворостями і родин зазначених осіб»⁷⁰. В розпорядження міністра народного здоров'я і опіки було виділено з Державної скарбниці 100 тис. крб. на допомогу окремим особам у зв'язку з проходженням лікування⁷¹. Двом отаманам – командуючому Наддніпрянською армією Ю.Й. Тютюннику і його начальнику штабу В.О. Сінклеру уряд, враховуючи їх заслуги перед Українською Народною Республікою, 3 жовтня 1919 р. відпустив з коштів Державної скарбниці по 60 тис. грн., як одноразову допомогу на лікування⁷².

Влада з боєм реагувала на втрати визначних військових діячів у збройній боротьбі за незалежність України, не залишала без уваги родин тих, хто віддав своє життя і здоров'я, захищаючи національні ідеали чи постраждав від дій українського війська. Так, після загибелі державного інспектора Й.Антонюка його вдові призначили одноразову в розмірі 12 тис. грн. Крім того, до прийняття Пенсійного статуту, вона і діти покійника мали отримувати

вати сумарно 34 тис. грн. щорічної пенсії⁷³. Враховуючи величезні заслуги отамана Дмитра Соколовського, який поліг у бою з більшовиками, його вдові уряд надав одноразову допомогу в розмірі 16800 грн., а також призначив у такому ж розмірі річну пенсію. Пенсійну допомогу вдові розстріляного червоноармійцями у Житомирі командира 53-го Новоград-Волинського полку К.Возного встановили на рівні 16800 грн. Важко пораненому колишньому начальнику політичного відділу Коша Слобідської України сотнику І.Попову встановили пенсію, яка сягала 19200 грн. Було переглянуто в бік підвищення раніш встановленої пенсії сім'ї загиблого командира Київського полку Коша охорони республіканського ладу Євгена Крушинського. Вдова почала отримувати 5016 крб. (10032 грн.), а діти – по 1672 крб. (3344 грн.)⁷⁴. Для допомоги єврейській бідноті, яка постраждала від погромів і знаходилася у вкрай важкому матеріальному становищі, новий уряд віднайшов 20 млн. грн. (через невідомі причини Директорія певний час не затверджувала цю постанову). Міністра єврейських справ зобов'язали подати звіт про витрату раніш виділених на цю мету коштів⁷⁵.

Українська влада з великою шаною ставилася до відомих діячів, які пішли з життя, перебуваючи на трудовому посту, в міру можливості організовувала останні почесні померлим і загиблим. Так, коли стало відомо, що 15 жовтня 1919 р. у Кам'янці-Подільському від тифу помер голова управи Українського Червоного Хреста А.Г. В'язлов, того ж дня РНМ ухвалила постанову про влаштування похорону за державні кошти і вшанувала покійника вінком⁷⁶. Із запізненням влада відреагувала на смерть колишнього заступника міністра освіти Ю.О.Щириці (його розстріляли більшовики у Києві 1 червня 1919 р. в «порядку червоного терору і за контрреволюцію»). 20 жовтня уряд виділив кошти на поховання (чи перепоховання?) розстріляного (за свідченням газети «Україна», – 30 тис. грн.⁷⁷), а також одноразову допомогу вдові у такому ж розмірі⁷⁸. В ознаменування заслуг Ю.О.Щириці перед українським народом влада заснувала щорічні стипендії його імені в розмірі 4800 грн. для студентів двох вінницьких закладів – учительського інституту та учительської семінарії імені Тараса Шевченка⁷⁹. До першої річниці існування Кам'янець-Подільського державного українського університету для студентів, які мали робітничо-селянське походження, заснували 10 підвищених стипендій імені Директорії УНР⁸⁰.

Не були без належної уваги ті діячі, які вимушено відходили від державної праці, разом з тим залишаючись палкими пропагандистами і захисниками Української революції. Відомому українському державному діячеві, членові Верховного суду УНР, письменнику Д.В.Марковичу, який 26 жовтня 1919 р. відзначив своє 72-ліття і припинив активну державотворчу роботу, РНМ ухвалила постанову, за якою замість пенсії йому виплатили нагороду в розмірі 300 тис. грн.⁸¹.

На подальшій роботі із соціального захисту позначився вимушений від'їзд Директорії і Ради Народних Міністрів з Кам'янця-Подільського, який, за домовленістю сторін, через два дні зайняло польське військо.

Отже, різні українські уряди, створені Директорією, не зважаючи на воєнно-політичну ситуацію, яка впродовж багатьох місяців погіршувалася і не давала змоги відновити державний суверенітет на більшій частині території України, проводили певну роботу із підвищення зарплати і встановлення доплат та добохих відстоків різним категоріям управлінців, науково-педагогічній і освітянській інтелігенції у зв'язку з гіперінфляцією. Велика увага приділялася матеріальній підтримці хворих і одужуючих козаків Дієвої армії УНР. Значні суми були потрачені на лікування відомих військових начальників, а також грошове забезпечення війська і біженців зі Східної Галичини. Разову допомогу на поховання, а також пенсії отримували родини загиблих і померлих державних і військових діячів, державних службовців різного рівня. Після єврейських погромів уряд виділив чималі кошти на допомогу постраждалим родинам. Не забували підтримувати військовополонених українців, а також дітей-сиріт. Турбувалася влада і про долю лікарського персоналу, який, ризикуючи своїм життям, вів боротьбу з страшними інфекційними захворюваннями, що вразили і цивільних, і армію. Робилися заходи із вдосконалення пенсійного забезпечення військових та їх родин. Однак усі ці кроки не могли, на жаль, суттєво поліпшити становище людей, які потрапили у вельми скрутне матеріальне становище.

Примітки

1. Див.: Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В.Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.; Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918-1920 рр.): історіографічний нарис / М.Стопчак. – Вінниця: І.Балюк, 2010. – 812 с.
2. Див., напр.: Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 320 с.; Політична історія України ХХ століття: У 6 томах. – К.: Генеза, 2003. – Т. 2 / Керівник тому В.Ф. Солдатенко. – 488 с.; Нариси історії Української революції 1917-1921 років: У двох книгах / О.Д.Бойко, В.Ф.Верстюк (керівник), В.І. Головченко та ін. – К.: Наук. думка, 2012. – Кн. 2. – 462 с. та ін.
3. Див.: Історія України: Новітня доба: навч. посіб / [В.М.Литвин, В.Ф.Колесник, А.Г.Слюсаренко та ін.]; за ред. В.М. Литвина. – К.: Академвидав, 2012. – 480 с.
4. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матеріалів / За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес. – К.-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 606.
5. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали у 2-х томах / [Редкол.: В.Верстюк (відп. ред.), О.Бойко, Р.Піріг, Н.Маковська]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – С. 114-115, 181, 218.
6. Там само. – С. 123-124.
7. Там само. – С. 133.
8. Там само. – С. 134-135.
9. Там само. – С. 137-138.
10. Там само. – С. 143, 251.

11. Там само. – С. 146, 166, 188-189.
12. Там само. – С. 194, 212.
13. Там само. – С. 217, 224.
14. Там само. – С. 173, 224.
15. Там само. – С. 165, 229, 253.
16. Там само. – С. 178, 189, 195.
17. Там само. – С. 197, 202, 218.
18. Там само. – С. 254.
19. [Верстюк В.Ф.] Передмова // Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 15.
20. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 275, 277.
21. Там само. – С. 265, 293, 295.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 1, спр. 56, арк. 33.
23. Там само, арк. 45.
24. Там само, арк. 42.
25. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 283.
26. Там само. – С. 287.
27. Там само. – С. 296.
28. ЦДАВО України, Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 55зв.; Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 297.
29. Розовик Д. Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. / Д.Розовик. – К.: «Аквілон-Плюс», 2011. – С. 60.
30. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 55.
31. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ: «Січ», 2001. – Ч. I-III. – С. 224.
32. [Верстюк В.Ф.] Передмова. – С. 21-22.
33. Див.: Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали і документи до історії Української революції / О.Доценко. – К.- Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 4. – С. 305-306.
34. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 314.
35. Там само. – С. 316.
36. Там само. – С. 321, 358.
37. Там само. – С. 446.
38. Там само. – С. 450.
39. Там само. – С. 320-321, 429.
40. Там само. – С. 474.
41. Там само. – С. 347.
42. Там само. – С. 432.
43. Там само. – С. 457.
44. Там само. – С. 382.
45. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 29 квітня; Шлях. – Вінниця, 1919. – 1 жовтня.

46. Український козак. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 16 вересня.
47. Головка О.Ф. Інфекційні захворювання і медична допомога населенню Поділля в 1919-1920 роках / О.Ф.Головка // Матеріали ІХ-ї Подільської історико – краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 307-309.
48. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 445.
49. Там само. – С. 434-435.
50. Там само. – С. 385.
51. Там само. – С. 337, 345.
52. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л.Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – С. 140.
53. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. – Кн.2. – С. 53.
54. Олійник С.В. Біженці-галичани на Поділлі влітку-восени 1919 року / С.В.Олійник // Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали Міжнародної наук.практ. конф. 9-11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч.1. – С. 388.
55. Див.: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С.Литвин. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – С. 324, 325.
56. Див.: Нариси історії Української революції 1917-1921 років. – Кн.2. – С. 53.
57. Див.: Директорія і Радна Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 2. – С. 415, 429.
58. Олійник С.В. Зазначена праця. – С. 388.
59. Там само. – С. 389, 390.
60. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 415-416.
61. Там само. – С. 451.
62. Там само. – С. 452.
63. Там само. – С. 453.
64. Там само. – С. 458.
65. Там само. – С. 474.
66. Нариси історії Української революції 1917-1921 років. – Кн.2. – С. 28.
67. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 432.
68. Там само. – С. 434.
69. Там само. – С. 440.
70. Там само. – С. 526.
71. Там само. – С. 527.
72. Там само. – С. 533-534.
73. Там само. – С. 534.
74. Там само. – С. 537-538, 569.
75. Там само. – С. 535.
76. Там само. – С. 550.
77. Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.- 22 (9) жовтня.
78. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 557.
79. Завальнюк К. Людина великої педагогічної сили (освітній та громадський діяч Ю.О.Щириця) / К.Завальнюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2003. – Вип.7. – С. 309.

80. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 558.
81. Там само. – С. 569.

Резюме

На основани архивних и опублікованих источников, отдельных трудов украинских историков исследуется вопрос о мероприятиях украинских правительств по социальной защите граждан УНР в 1918-1919 г. – один из самых сложных и самых противоречивых периодов национально-демократической революции в Украине.

Ключевые слова: Директорія, Совет Народных Министров, Украинская Народная Республика, граждане, экономический кризис, инфляция, зарплата, материальная помощь, пенсия, стипендия.

Одержано 15 жовтня 2012 р.

УДК 94(477):323.3"1930"

І.В. Рибак

ДЕПОРТАЦІЯ РОЗКУРКУЛЕНИХ СЕЛЯН ДРУГОЇ КАТЕГОРІЇ З УКРАЇНИ У 1930 РОЦІ: МАСШТАБИ, ХАРАКТЕР, НАСЛІДКИ

У статті на основі низки документів визначено масштаби депортацій розкуркулених селян другої категорії з України, вставлено регіони їх поселення у віддалених північних та східних районах СРСР, охарактеризовано повсякденне життя спецпоселенців у Північному краї.

Ключові слова: депортації, розкуркулення, спецпоселення.

Проблема кількості депортованих селян під час першої хвилі розкуркулення є маловивченою через втаємничення бази документальних даних у радянський період¹. Дані про кількість розкуркулених, в тому числі депортованих, селянських сімей, які є в історіографії, є досить неповними та неточними. Зокрема, С.В. Кульчицький наводить різноманітні суперечливі дані про кількість депортованих селян другої категорії з України та місця їх розселення. Але при цьому зазначає, що «визначення загальної кількості ліквідованих під час «соціалістичних перетворень», селянських дворів потребує спеціального дослідження»².

У зв'язку з демократизацією суспільно-політичного життя у пострадянський період з'явилася можливість на основі розтаємненого корпусу документів всебічно проаналізувати основні моменти депортації селянства, переважно у північні та східні регіони Росії³. На наш погляд, найбільшу цінність для дослідження даної проблеми мають оперативні довідки ОДПУ, які готувалися під грифом «совершенно секретно». А звідси вони є найбільш повними оскільки призначалися лише для найвищих керівників

партії та держави і мали цілком закритий характер. Виходячи з цього, у статті ставиться за мету з'ясувати загальну кількість депортованих селян: у 1930 році, місця їх поселень під час «куркульського заслання», а також режим спецпоселень.

Нормативним документом, який поклав початок широкомасштабній операції із депортації селян є постанова політбюро ЦК ВКП (б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» від 5 лютого 1930 року. У ній було вказано, що другу категорію розкуркулених «має складати куркульський актив з найбільш багатих куркулів, які підлягають висланню у віддалені місцевості СРСР або в межах краю його віддалених районів». Визначено орієнтовану кількість депортованих селян. 70 тисяч сімей планувалося виселити у Північний край, 50 тис. у Сибір, 25 тис. на Урал, 20-25 тис. у Казахстан. «Районами заслання повинні бути необжиті або малообжиті місцевості з використанням висланих на особливо важких промислах і роботах. Розкуркуленим селянам після конфіскації майна передбачалося залишати найнеобхідніші предмети домашнього вжитку та деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці та необхідний на перший період мінімум продовольчих запасів та невеликої суми грошей до 500 руб. на сім'ю⁴. Процес розкуркулення і виселення відбувся у першій половині, а точніше навіть упродовж перших чотирьох місяців 1930 року.

З довідки ОДПУ №1 про кількість виселеного куркульства у 1930 р. дізнаємося, що з України було депортовано 31593 сімей у складі 146229 осіб, з Північнокавказького краю відповідно 10595 сімей або 51577 осіб, Нижньоволжського краю – 7931; 40001; Середньоволжського краю – 5873; 31037; Центрально-Чорноземної області – 8237; 42837, Білоруської РСР – 11079; 52914, Кримської АСРР – 3179; 14029, Татарської АСРР – 1614; 7956, Середньої Азії – 159; 197, Нижньоволжського краю – 512, 2451, Північного краю – 61; 305, Ленінградського військового округу (ЛВО) – 600, 2555, Уральської області 16394; 76602, Західносибірського краю – 9034; 52145, Східно-Сибірського краю – 6991; 30777, Далекосхідного краю – 114 527, Казахстану – 1265; 7393⁵. Таким чином, за нашими підрахунками у 1930 році було депортовано 81800 сімей, 395332 осіб. У цій кількості депортованих селяни України у північні та східні райони Росії складають за нашими підрахунками відповідно 38,6% сімей або 37% осіб. Варто мати на увазі, що питома вага селян висланих з України у віддалені райони СРСР є значно вищою з огляду на те, що із загальної кількості виселених, перерахованих у довідці №1, було переселено всередині областей, де здійснювалося розкуркулення 33 431 сімей або 164200 осіб, зокрема, 512 сімей або 2451 особу з Нижньоволжського краю, 61 сімей або 305 осіб, з Північного краю 600 сімей, 2555 осіб з Ленінградського військового округу, 14854 сімей 68047 осіб з Уральської області відповідно 9034; 52145 і з Західносибірського – 6991 307773 Східносибірського країв, 114; 527 Далекосхідного краю, з Казахстану 1265; 7393. Всього 33431 сім'ю у складі – 164200 осіб⁶.

Як бачимо, жодна розкуркулена українська родина другої категорії не була переселена в межах Української РСР. Такий висновок підтверджує і довідка ОДПУ №15 про кількість виселеного куркульства в 1930 році із УСРР⁷. За нашими підрахунками у 1930 році було депортовано 48369 сімей розкуркулених селян другої категорії у складі 231132 особи у віддалені північні та східні регіони Росії з інших республік, країв та областей. Тут українські родини розкуркулених селян склали вже 65,3%, або 63,3% осіб.

Наступну групу документів складають довідки про розселення розкуркулених селян, які підлягали депортації у віддаленні райони СРСР.

У довідці ОДПУ №3 «Про кількість виселеного куркульства в 1930 році в Північний край» зазначено, що сюди було депортовано 19658 сімей або 93461 особу з України, відповідно 7 931 сім'ю або 40001 особу з Нижньоволжського краю, 5566; 29211 з Середньоволжського краю, 8237; 42837 з Центрально-Чорноземної області (ЦЧО), 4763; 22810 з Білоруської СРР, 407; 1745 з Кримської АСРР, 61, 305 з Північного краю. Всього у цей регіон було виселено 46562 або 250 065 осіб⁸. Питома вага депортованих селян з України, за нашими підрахунками, склала 42,2% сімей 40,6% осіб. Отже, у Північному краї питома вага депортованих селян з України становила майже половину спецпереселенців.

У довідці ОДПУ №4 наводяться дані стосовно виселеного куркульства в Уральську область. Сюди, у 1930 році було виселено 32629 сімей або 153 181 особу. З них 10595 сімей або 51577 осіб з Північнокавказького краю, відповідно 4468; 21273 з Білоруської СРР, 2772; 12284 з Кримської АСРР, та 14854 сімей або 68047 особи переселено всередині Уральської області, в її межах⁹. Серед депортованих у цей регіон у 1930 році розкуркулени селяни з України не значаться.

Наступним регіоном виселення розкуркулених селян був Західносибірський край. У 1930 р. у цей регіон було переселено згідно довідки ОДПУ №5 15590 сімей або 76130 осіб. З них з України 6556 родин у складі 23985 членів сімей, а також 9037 сімей або 52145 осіб було переселено з Західносибірського краю та розселено в його межах¹⁰. Таким чином, найбільшу питому вагу серед висланих селян у 1930 р., у Західний Сибір склали українці: 100% сімей і 100% осіб.

У Східносибірський край у 1930 році, згідно довідки ОДПУ №6, було переселено 12047 сімей або 55782 особи. З них з Української СРР відповідно 5056 або 25015 осіб та із Східносибірського краю – 6991; 30777, які було розселено в межах даного регіону. Виходячи з цього, можна вважати, що основний контингент депортованих теж склали селяни з України¹¹.

У Казахстан у 1930 році, згідно довідки ОДПУ №7, було виселено 1424 сімей або 7590 осіб, з них 159 сімей у складі 197 осіб із Середньої Азії, решту 1265 родин та 7393 їх членів склали розкуркулени із самого Казахстану¹². Депортовані селяни з України у даному документі не значаться.

У 1930, згідно довідки ОДПУ №8, у Далекосхідний край було виселено 3919 сімей або 20901 особу, з них відповідно з Української СРР – 323; 3283,

Середньоволжського краю – 307; 1826; Білоруської СРР – 1561; 7309; Тартарської АСРР – 1614; 7956 і Далекосхідного краю 114; 527¹³. Як бачимо, питома вага українців тут складає всього 10,5 % сімей та 16,1% осіб.

В Якутії, у 1930 році, згідно довідки ОДПУ №9, було вислано 287 сімей або 2007 осіб, з них 485 осіб – однаків з Української СРР, 287 сімей у складі 1522 осіб з Білоруської СРР¹⁴. Як і на Далекому Сході, так і Якутії основну масу депортованих склали білоруси. Разом з тим, питома вага українців у Якутії серед депортованих осіб становила – 41,4%.

У Ленінградський військовий округ (ЛВО), у 1930 році, згідно довідки ОДПУ № 10, було переселено 2140 сімей або 11110 осіб з них з Уральської області відповідно 1540; 8555 та із ЛВО – 600 сімей у складі 2555 осіб¹⁵. Розкуркулені українські селяни у даний регіон не вселялися. Таким чином, нами встановлено, що 1930 році місцями поселення розкуркулених селян другої категорії були Північний край, Уральська область, Східносибірський і Західносибірський край, Казахстан, Ленінградський військовий округ, Далекосхідний край, Якутія.

Як бачимо, найбільшу питому частку серед депортованих селян у 1930 році складали вихідці з України. Районами поселення у 1930 р. розкуркулених українських селян стали Північний край, Західносибірський край, Східносибірський край, Далекосхідний край, Якутія, тобто найбільш віддалені північні та східні регіони Росії. Тут, для вихідців з України, кліматичні умови проживання були особливо важкими. Незвичними були природні умови життя у цих місцевостях. У цьому можна вбачати, що жорстоке вістря політики розселяння, насамперед, спрямовувалося проти українського селянства. Депортовані селяни з України у віддалені північні та східні райони Росії були приречені на особливо важкі умови життя, які зумовили надзвичайно високу смертність та каліцтво, неймовірні страждання. Цьому сприяла не лише дислокація розселення спецпереселенців з України, але їх використання як дешевої підневільної робочої сили у різноманітних галузях господарства. 96,2% виселених у Північний край у 1930 році знайшло використання у лісовій промисловості. У Східному Сибірі – 33,8% на заготівлі і переробці лісу, 11,1% у вугільній, 23,2% – гірничовидобувній, 16% – на будівництві Північного шляху. У Західному Сибірі – 13% депортованих селян було задіяно у лісовій, 21% у гірничовидобувній, решта у сільськогосподарській колонізації краю, на Далекому Сході – 35,7% спецпереселенці працювали на лісозаготівлях, а 64,3% – у золотого видобувній промисловості. Всі спецпереселенці у Якутії виключно працювали на золотих рудниках Алдану¹⁶. Звідси можна зробити висновок; що українські селяни змушені були працювати у цілком незвичних галузях господарства, зокрема, на лісозаготівлях та у золотовидобувному промислі. Виняток складає Західна Сибір, де працю депортованих селян з України вирішено було використати у сільськогосподарській колонізації краю. Але якщо зважити на те, що під сільськогосподарські угіддя відводилися лісові

масиви, заболочені території», то їх освоєння вимагало від спецпереселенців надзвичайно важких зусиль та праці.

У зв'язку з тим, що найбільшу кількість депортованих селян з України було направлено у Північний край, зупинимося на аналізі найгостріших соціальних проблем у становищі спецпереселенців даного регіону. Насамперед, зазначимо, що жодної підготовчої роботи для прийняття спецпереселенців не було здійснено. Ешелони з депортованими селянами прибували у необжиті місцевості в умовах арктичної зими, яка тривала до травня 1930 року. Зважаючи на це, спецпереселенці зіткнулися з неймовірно важкими житлово-побутовими умовами. Фактично люди були кинуті напризволяще і змушені були виживати у надзвичайно екстремальних умовах. Про це, зокрема, йдеться у доповідній записці голови Північного крайвиконкому. С.І.Комісарова від 11 квітня 1930 року «Швидкий термін прибуття значного контингенту куркульських сімей, відсутність у Північному краї вільних відповідних приміщень як уздовж залізниці, так і в містах, внаслідок гострої житлової кризи, надзвичайно ускладнило розташування куркулів. Переважна їх більшість змушена була будувати примітивні курені прямо на снігу, або бараки легкого типу, які фактично не захищали людей від холоду лише 21 тисячу вдалося розмістити у пристосованих приміщеннях (церквах, монастирях, тощо)¹⁷.

Лише згодом розпочалося будівництво т. зв. «куркульських селищ». У доповідній записці ОДПУ «Про господарське обслуговування куркульського заслання і використання її робочої сили», датованої 1 листопадом 1930 року зазначається що «будівництво селищ розпочалося в ситуації лихоманки безсистемності, без врахування виробничих ознак, потреби в робочій силі, наявних природних умов. В результаті будинки зводилися за 30-40 верст від основного лісового масиву. Виявлено факти, коли селище будувалося в безводному місці і прирікало куркулів діставати питну воду за 3-5 кілометрів від житла, а зимою користуватися одним снігом. Є випадки, коли будівлі знаходяться у місцях недосяжних через абсолютне бездоріжжя, оточеними болотами, при чому доступ до них упродовж більшої половини року неможливий і ставить під загрозу безперебійне постачання продовольством і промтоварами майбутніх жителів селища»¹⁸. Житлову проблему у Північному краї не вдалося вирішити і до літа 1931 року. Про це, зокрема, йдеться у доповідній записці начальника ГУТАБ ОДПУ «Про становище спецпереселенців у Північному краї» датованої не пізніше 14 липня 1931 року «Господарські організації, які використовують працю спецпереселенців повинні були, згідно укладених договорів, побудувати для спецпереселенців із розрахунку 4 м² на одну особу 2545 житлових і 1399 господарських будівель. На 15 травня 1931 року побудовано, але ще недообладнано / немає в будинках грубок, підлоги, перестінків) – 1203 житлових і 555 господарських будівель. На момент обстеження припадало житлової площі на особу 2 м² замість 4 м². Будівництво таких селищ на даний момент

майже призупинено, у зв'язку з тим що працездатна робоча сила майже повністю зайнята на корчуванні, сплаві і обробці деревини»¹⁹. Наведені факти свідчать, що у 1930-1931 роках спецпереселенці з України у Північному краї змушені були жити в екстремальних умовах виживання, фактично без житла, яке могло їх захистити від холоду в умовах суворої полярної зими.

Проте, не лише холод, але лютий голод став супутником спецпереселенців з України. Норму їх продовольчого постачання було визначено у листі заступника наркомата торгівлі РСФРР Чухрїти торгівельним відділам «Про порядок постачання спецпереселенців продовольством» від 2 липня 1930 року. Згідно нього спецпереселенці мали отримувати 300 гр. печеного хліба в день або 6,5 кг борошна на місяць. Доросле працездатне населення зайняте на особливо важких роботах повинно було отримувати 500 г. печеного хліба і за добу, або 10,8 кг борошна на місяць. Постачання крупою мало здійснюватися із розрахунку 20 г у день. Для спецпереселенців, які працюють у віддалених районах і на особливо важких роботах норму можна було збільшити до 30 г крупи, але за умови, якщо у харчуванні відсутні такі продукти, як капуста і картопля. Норма цукру для спецпереселенців складала 6 г у день, але для дітей до 12 років дану норму можна було підвищити до 12 г.

У зв'язку з обмеженістю ресурсів, норма постачання м'яса, для спецпереселенців, не передбачена. За умови виділення ресурсів рослинної олії підлягають постачанню цим продуктом винятково лише діти до 12 років за нормою не більше 6 г у день. Крім цього, у раціоні спецпереселенців передбачено рибу, але норму її постачання не вказано²⁰.

Про продовольче постачання спецпереселенців у Північному краї йдеться у доповідній записці керівництва Північного крайвиконкому у РНК СРСР, яка датована не пізніше середини квітня 1930 року. У ній зазначається, що у даний період сім'ї депортованих отримують такий пайок: 300 печеного хліба, 30 г крупи, 2 г білого борошна, оселедців – 75 г, капусти – 100 г, картоплі – 295 г, цукру – 6 г, солі – 2,5 г, перцю – 0,5 г, лаврового листя – 0,2 г. Калорійність перерахованих продуктів складає 1300 калорій, а зайнятих на важких роботах 2027 калорій²¹. Значимо, що пересічна фізіологічна норма для дорослих чоловіків, зайнятих на важких роботах, складала за тодішніми розрахунками 4027 калорій.

Як бачимо, раціон спецпереселенців був надзвичайно малокалорійним. У нього не входило м'ясо, а звідси він був збіднений на білки, що в умовах надмірно великих фізичних зусиль призводило до різкого зменшення мускульної сили людини. У цьому раціоні була повна відсутність овочів та фруктів, що в умовах арктичної зими призводило до авітамінозу, а звідси до захворювання на цингу, дистрофію, особливо серед дітей. Проте навіть ці обмежені норми продовольчого постачання спецпереселенців не дотримувалося. У повсякденному житті, харчування спецпереселенців, з метою уникнення голодної смерті, зводилася до вживання у їжу різноманітних сурогатів. Так, у доповідній записці секретарю ЦК ВКП(б) П.П. Постишеву «Про

заходи щодо господарського облаштування та використання праці спецпереселенців» від 15 вересня 1931 року зазначається: «Всі продовольчі фонди спецпереселенців в північних районах усупільнені і розподіляються через комендатури. Норми видачі борошна (а не печеного хліба – І.Р.) – 200-600 г на добу на їдця, в залежності від віку і виконуваної роботи. За повної відсутності інших джерел харчування виникло надзвичайно важке становище. З метою виходу із нього спецпереселенцями досить широко вживається у їжу листя малини, смородини і навіть гнилих ягід та фруктів, які підмішують до борошна»²².

На наш погляд, серед чисельних проблем та труднощів, з якими зіткнулися депортовані селяни з України, на спецпоселенні у 1930 р. були різноманітні хвороби, в умовах майже повної відсутності медичної допомоги. Про це зокрема йдеться у записці голови виконкому Північного краю С.І.Комісарова «Про медико-санітарний стан і обслуговування куркульських сімей за період з 1 березня по 10 квітня 1930 року». Зокрема, відзначено надзвичайно високу дитячу смертність. Лише за даними Архангельської лікарні з 31 березня по 10 квітня 1930 р. померло 335 дітей, спецпереселенців, що склало 35 % всіх госпіталізованих. Основними причинами високої дитячої смертності були захворювання на запалення легенів, скарлатину, менінгіт²³.

Внаслідок антисанітарійних умов проживання значних контингентів населення, в умовах неймовірної тісняви, серед спецпоселенців лютували заразні хвороби. У вищезазначеній доповідній записці відмічено «124 випадки захворювання на тиф за березень 1930 року, а за п'ять днів квітня вже було 28 хворих на черевний тиф і 33 випадки дизентерії. Особливого поширення набуло запалення легенів, яке в умовах відсутності належної медичної допомоги та оперативної госпіталізації хворих призводить до масової смертності»²⁴.

Під час обстеження стану медичного обслуговування переселенців у Західному Сибірі з'ясувалося, що із 42714 виселених у Тобольський округ лише за березень – травень 1930 року захворіло 4952 особи або 1159 осіб на 10 тисяч переселенців, у той час як серед корінного населення захворюваність за вказаний період склала 226,5 осіб на аналогічну кількість населення. Таким чином, захворюваність на кір, скарлатину, висипний тиф, коклюш, дифтерію, малярію серед переселенців Тобольського округу була у 5 разів вищою, ніж серед місцевого населення. У квітні серед переселенців з'явилося масове захворювання на цингу»²⁴.

У нелюдських екстремальних умовах виживання, спостерігалася повна моральна деградація переселенців, порушення їхньої психіки, тощо. Зокрема, у доповідній записці інспектора Головного управління місць ув'язнення НКВС РСФСР Мякцінова, яка датується не пізніше березня 1930 року зазначалося: «Під час конвоювання переселенців від Тобольська до Тюмені спостерігалася така картина: Батьки – куркулі обкладали матюками малих своїх дітей, додаючи «здихайте, на що ви нам тепер потрібні», були випад-

ки, що матері навмисно не одягали грудних дітей, які через великі морози до 40 градусів замерзали і деяких ще живими викидали на дорогу, деякі матері так вкривали грудних дітей, що ті під одягом задихалися і їх не ховали, а просто викидали у сніг. Були випадки мародерства з боку міліції (пограбування селян), спостерігалось й інше, молоді куркульки запрошували міліціонерів для ставлених стосунків в присутності і на очах своїх родин²⁵.

Таким чином, селяни України склали найбільшу частину спецпереселенців першої хвилі депортацій у 1930 році. Районами виселення селян з України, під час першої хвилі розкуркулення у 1930 році, стали найбільш віддалені північні та східні райони СРСР, з надзвичайно важкими та складними кліматичними та природними умовами. Нами доведено, що жодної підготовчої роботи із створення найнеобхідніших умов: житлових, продовольчих, медичних тощо для прийому значних контингентів розкуркулених селян у цих регіонах не було здійснено. Через це умови життя та побуту депортованих селян виявилися абсолютно нелюдськими і спричинили неймовірно важкі страждання спецпереселенців, які зустріли тут лютий холод, голод, хвороби, масову смертність. У зв'язку з цим, можна зробити узагальнюючий висновок, що масові депортації розкуркулених селян другої категорії з України під час першої хвилі розкуркулення у 1930 році є складовою частиною геноциду українського народу сталінським тоталітарним режимом.

Примітки

1. Безансон А. Війна більшовиків проти селян (1918-1933). Перекл. з франц. А.Лазаревої // Всесвіт. 1993. – №9. – С. 128-132.; Гулаг: Его строители обитатели. Под. Ред. Н.В. Добровольского. Франкфурт- на Майне, 1999. – 453 с.; Ермак О.П. «Ліквідація куркульта як класу» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: 1991. – Вип. 1. – С. 46-56.; Рибак І.В. Проблема кількості депортованих розкуркулених селян України та її розв'язання у російських документальних публікаціях // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 126-134.; Його ж. Становище депортованих селян України під час «куркульського» заслання (1930-1936 рр.) // Слов'янський світ і Україна. Збірник наукових праць на пошану професора Руслана Постолювського. Рівне: Возень, 2011. – С. 135-144.
2. Кульчицький С.В. Політика «Ліквідації куркульта як класу» // Історія українського селянства. Нариси у двох томах. Т. 2. К.: Наукова думка, 2006. – С. 124-139.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы в 5-ти томах М.: РОССПЭН, 2000-2002. Спецпереселенцы в Западной Сибири. Весна 1931 – начало 1933 года / Данилов В.П., Красильников С.А. (отв. ред.). – Новосибирск: ЭКОР, 1993. – 832 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931 / РАН СО И – У истории. Сост. С.А. Павлова и др. Отв. ред. В.П. Данилов, С.А. Красильников. – Новосибирск: Наука, 1992 – 285 с.; Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселение. 1930-1940. В 2-х томах. М.: РОССПЭН, 2006. та інші.

4. Адибеков Г.М. Спецпереселенцы – жертвы «сплошной коллективизации» Из документов «особой папки» Политбюро ЦК ВКП (б) 1930-1932 гг. // Исторический архив. – М.: 1994. – №4. – С. 147-152.
5. Деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы. В 4-х томах. Т.3. Кн. 1. 1930-1931. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 771.
6. Там само. – 779.
7. Государственный архив Российской Федерации (далі ГА РФ. – Ф.Р. 374. – оп. 28. – спр. 4055. – Арк. 34.
8. Деревня глазами ВЧК-ОГПУ – НКВД. – Т.3. – С. 772.
9. Там само. – С. 773.
10. ГА РФ. – Ф.Р. 374. – Оп. 28. – Спр. 4055. – Арк. 44.
11. Там само. – Арк. 43.
12. Там само. – Арк. 42.
13. Там само. – Арк. 45.
14. Там само. – Арк. 40.
15. Там само. – Арк. 39.
16. Там само.
17. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение 1930-1940. В 2-х книгах. Кн.2. – М.: 2006. – С. 324-327.
18. ГАРФ. – Ф.Р. 393. – Оп. 43. – Спр. 1796. – Арк. 408.
19. Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Ф. – 2. – Оп. 8. – Спр. 845. – Арк. 224.
20. ГАРФ – Ф. Р. – 383. – Оп. 43. – Спр. 1786. – Арк. 243.
21. Там само. – Арк. 4.
22. Политбюро и крестьянство. Кн.2. – С. 400.
23. ГАРФ – Ф.Р. 393. – Оп. 43. – Спр. 1796. – Арк. 408.
24. Там само. – Арк. 409.
25. Там само. – Арк. 62.

Резюме

В статье на основе документов определены масштабы депортации раскулаченных крестьян второй категории с Украины, установлены регионы их поселения в отдаленных северных и восточных территориях СССР, охарактеризована повседневная жизнь спецпоселенцев в Северном крае.

Ключевые слова: депортация, раскулачивание, спецпоселения.

Одержано 14 жовтня 2012 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК: 94(477.43):94(438)"1493/1548"

В.М. Михайловський

ХТО ПРЕДСТАВЛЯВ ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО НА СЕЙМАХ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА У 1493-1548 рр.

У статті вперше в історіографії зроблено успішну спробу з'ясувати склад депутацій від шляхти Подільського воєводства на коронні сейми упродовж кінця XV – першої половини XVI ст.

Ключові слова: *Подільське воєводство, шляхта, сейм, сеймик, король, Корона, сенатор, каштелян, посол.*

Запровадження практики сталого зібрання представників воєводств Польського Королівства за панування короля Яна Ольбрахта у 1493 р. поклало початок існуванню такої інституції як сейм, який проіснував аж до ліквідації Речі Посполитої у 1795 р. Перший сейм був скликаний у місті Пйотркові 18 січня 1493 р. і тривав до 2 березня того ж року¹. Загалом за панування Яна Ольбрахта, Олександра I та Сигізмунда I відбулося 58 сеймів². Сейм, що відбувся 31 жовтня – 12 грудня 1548 р. проходив вже за нового короля Сигізмунда II Августа.

Практика станових зборів на території Польського королівства на той час була вже досить усталеною. Адже перший коронний з'їзд шляхти відродженого королівства відбувся у Хенцінах 1331 р. за панування Владислава I Локетка³. Упродовж XIV–XV ст. можна побачити зібрання шляхти на декількох рівнях. По-перше – це загальнодержавні або коронні з'їзди, що відбувалися на потребу, згідно волі верховного володаря. На них ухвалювалися рішення державної ваги як то у Кошицях в 1374 р. (Кошицький привілей), Єдльні 1430 р. (Єдльнїнський привілей), Нешаві 1454 р. (Нешавські статату) та ін. По-друге – це земельні з'їзди провінцій Корони Польської. Традиційно для Малопольської провінції такі зібрання відбувалися у Новому Місті Корчині, а для Великопольської провінції у м. Коло. По-третє – місцеві регіональні зібрання, де збиралася шляхта з території воєводства або, як у випадку з Руським воєводством, у межах однієї землі. Прикладами таких зібрань можуть слугувати сеймики (*conventum*), які фіксуються для руських земель Польського королівства ще з 1430 р. і проводилися у Сяноку (*in convencione omnium terrigenarum*)⁴.

На території історичного Поділля ще до утворення у 1434 р. Подільського воєводства така практика, ймовірно, теж існувала. Про це опосередковано ми дізнаємося з відмови подільської шляхти присягати на вірність новому володареві Поділля Вітовтові у 1414 та 1418 роках⁵. Перший відо-

мий сеймик подільської шляхти, котрий відбувся на території новоствореного воєводства у XV ст., датований 1439 р.⁶ Отже, на момент впровадження регулярних сеймів у Польському королівстві, шляхта як коронних, так і руських земель мала чималий досвід репрезентації власних територій (повітів, земель, воєводств, провінцій) на загальнодержавних з'їздах.

Згідно конституції Пйотрковського сейму 1496 р., у розділі «*De locis conventionum ante expeditionem bellicam praemittendarum*», у Подільському воєводстві сеймик мав проводитися у Кам'янці (*Podoliae in Camyenyecz*)⁷. І хоча це стосувалося зібрань, що мали відбуватися напередодні військових кампаній (*ante expeditionem bellicam*), Кам'янець став традиційним, що немаловажно, місцем проведення сеймків подільської шляхти до кінця XVIII ст.⁸ Постає слушне запитання: – *Хто ж власне брав участь у сеймах від Подільського воєводства?*

Сейм, як нова інституція, що розпочала свою діяльність у 1493 р., складався з двох палат. Верхня – сенат, виокремилася з королівської ради, до якої входили як духовні, так і світські особи. Нижня – посольська ізба, складалася з представників окремих адміністративно-територіальних утворень королівства. Подільське воєводство на сеймі представляли: кам'янецький єпископ, подільський воєвода, кам'янецький каштелян та 2 послі. Разом 5 осіб. Щодо кількості послів від шляхетської корпорації подолян, то ця цифра є доволі умовною, адже з наявних за цей період джерел не видно, аби на сеймах були присутні разом ці 2 особи. Людвик Колянковський наводить таку кількість послів для Поділля, посилаючись на ординацію 1552 р. «*Ordinatio numeri nuntiorum*»⁹. Але вона фіксується у сеймових документах за часів панування Сигізмунда II Августу¹⁰. З чого можна припустити, що у попередній період діяльності сеймів, чисельність була такою ж. Проте документи сеймикового характеру, насамперед інструкції, що походять вже з останньої третини XVI ст., здебільшого фіксують 4 послі від Подільського воєводства¹¹.

Поінформованість істориків про персональну участь у сеймах представників від Подільського воєводства (сенаторів і послів) за 1493-1548 рр. є досить обмеженою. Не завжди сенатори, як духовні так і світські, брали у них участь, і на те були різні причини. Про це писав ще на початку XX ст. Станіслав Кутшеба у своїй праці про склад польського сейму. Він досить поверхово визначив кількість послів, зазначивши, що згідно декрету 1552 р. їх мало бути 2, але припустив, що їх могло бути й 4, бо у 1564 р. їх налічувалось 3¹².

За період 1493–1548 рр. у сенаті від Подільського воєводства мали б засідати наступні кам'янецькі біскупи¹³: Пйотр з Лесьова (9.10.1492–1501), Анджей з Ходчі (1500/01–1507)¹⁴, Якуб з Бучача (17.06.1510¹⁵–1518), Вавжинець Мендзилеський (13.03.1521–1529), Пйотр Ґамрат (29.01.1531–1535), Себастьян Браницький (27.10.1535–1538), Ян Вілямовський (17.10.1539–1540), Миколай Дзержґовський (20.05.1541–1542), Ян Дзядуський (31.05.1542–1543), Анджей Жебжидовський (30.03.1543–1545),

Ян Дрогойовський (26.08.1545–1546), Бенедикт Ізбеньський (19.02.1546–1546) Леонард Слончевський (20.08.1546–1562)¹⁶. Цікавою особливістю функціонування сенату було те, що єпископ, котрий діставав номінацію від короля, але не мав дозволу папи обійняти свою дієцезію, міг брати участь у засіданнях сейму. Так, на сеймі 1505 р. у гроні духовних сенаторів були присутні такі номінанти як львівський архієпископ Бернард Вільчек (*Bernardinus Wilczek de Lubyen, electus ecclesiae metropolitanae Leopoliensis*), а в 1523 р. на сеймі у Кракові Рафал Лещинський як єпископ перемишльський і обраний єпископ площський (*Raphael Leszczynski Premislensi et electo Plocensi*) та Анджей Крицький (*Andrea Crziczki electo Premisliensi*) обраний замість нього на катедру у Перемишлі¹⁷.

Подільськими воєводами за цей період були: Якуб з Бучача (15.09.1485–21.06.1497), Павел Коля з Далейова (5-17.08.1502–7.02.1509), Отто з Ходчі (21.02.1509–12.02.1515), Марцін з Каменця (після 12.02.1515–14.03.1530), Станіслав Лянцкоронський (12.05.1530 – 27-31.03.1533), Ян з Тенчина (31.03.1533 – перед 22.10.1535), Станіслав Одровонж зі Спрови (22.10.1535–7.12.1542), Ян Творовський (перед 18.04.1543–28.03.1547), Ян з Мельця (28.04.1547–13.03.1561)¹⁸. З огляду на цей перелік, подільських воєвод не могло бути на таких сеймах: у Пйотркові 12.01 – 17.02.1498 р., у Кракові березень-травень 1499 р., у Пйотркові поч. лютого – поч. березня 1501 р., на елекційному сеймі у Пйотркові вересень – 4.10.1501 р., на коронаційному сеймі у Кракові після 12.12.1501 – січень 1502 р., в більшій частині коронаційного сейму в Кракові 2.03.1530 – 4.03.1530 (воєвода Марцін з Кам'янці помер 14.03.1530 р. і був похований у катедральному соборі на Вавелі в Кракові), на сеймі у Пйотркові 8 грудня 1530 – 8 січня 1531 р.¹⁹, ймовірно на Краківському сеймі 3.02.1543 – 16.04.1543 р.²⁰

Кам'янецькими каштелянами були Ян Домарат зі Шлядкова (14.10.1505 – перед 12.03.1506), Якуб Подфіліпський (12.03.1506 – перед 15.03.1518), Ян з Сенна (15.03.1518–10.12.1519), Ян Творовський (10.12.1519–2.04.1542), Миколай Язловецький (18.04.1543–3.08.1559)²¹. Кам'янецьких каштелянів не було на сеймах від 1493 по сейм, який проходив у Любліні з січня по 18.03.1506 р., де свою номінацію, після смерті Яна Домарата, отримав Якуб Подфіліпський²² та на сеймі у Кракові 3.02.1543–16.04.1543 р. Неприсутність каштелянів з Кам'янця на сеймах у 1493–1506 рр. пояснюється тим, що після смерті Миколая Бедриха з Нового Двору, котрий був на цьому уряді з 1467 по 1492 рр.²³, ми не маємо достовірної інформації про осіб, котрі могли посідати цей сенаторський уряд.

Якщо подивитися на присутність подільських сенаторів і земських послів у світлі сеймових документів (конституцій) за 1493–1548 рр. та книги рахунків за панування короля Олександра I (1502–1506), то представники Подільського воєводства не вирізнялися активністю, що не означає їхньої відсутності на самих сеймах: **1504** – воєвода Павел Коля з Далейова²⁴; **1506** – воєвода Павел Коля з Далейова²⁵; **1512** – єпископ Якуб з Бучача, воєвода Отто з Ходчі²⁶; **1518** – єпископ Якуб з Бучача, воєвода Марцін з Каменця²⁷;

1519 – воєвода Марцін з Каменця, каштелян Ян з Сенна²⁸; 1523 – воєвода Марцін з Каменця²⁹; 1529/1530 – воєвода Марцін з Каменця³⁰; 1538 – біскуп Себастьян Браницький, воєвода Станіслав Одровонж зі Спрови, Ян Творовський³¹; 1540 – воєвода Станіслав Одровонж зі Спрови та Мацей Радецький – кам'янецький підсудок³².

З цього переліку виділяється сейм 1538 р., де були присутніми усі три сенатора від Подільського воєводства. Причиною того, що хтось зі світських сенаторів не був присутнім на тих чи інших сеймах, було те, що всі вони були заангажовані до підрозділів поточної оборони. Насамперед, це стосується кам'янецьких каштелянів, котрі несли службу з охорони південно-східного кордону Польського королівства.

Слабка джерельна база за першу половину XVI ст. не дозволяє нам у повній мірі розкрити не те що персональний склад послів від Подільського воєводства на сейми, а й взагалі з'ясувати кількість осіб, котрі репрезентували волю подільської шляхти перед королем. Вацлав Урущак подає інформацію лише про одного посла від Подільського воєводства на сеймі 1512 р.³³ Він також наводить імена послів, котрі фіксуються у джерелах. Це Миколай Іскшицький, Амброзій Ормянчик, Ян Творовський та Ян Вілковський. Іскшицький брав участь у трьох сеймах – 1524/1525, 1530 та 1531/1532 рр. Ормянчик у 1523 та 1524/1525 рр. був послом на коронний сейм від свого воєводства. Відомо, що перед цими сеймами його призначали королівським легатом на місцевий сеймик у Кам'янці³⁴. Ян Вілковський був лише на сеймі 1523 р. Присутність тут Яна Творовського є дивною, адже на 1523 р. він був уже сенатором.

Цей перелік можна доповнити ще двома особами. У книзі рахунків за 1502-1506 рр. зустрічаємо впис про виплату послові подільської землі Миколаєві Гербуртові (*Nicolao Herborth nuntio terre Podolie*) 15 гривень монетою 2 березня 1506 р. у Любліні під час сейму³⁵. Другою особою є Мацей Радецький зазначений на у сеймовій конституції 1540 р.

Сенатори

З початком функціонування регулярних сеймів, цінність сенаторського уряду незмірно зростає. Це видно з того, що представники можновладних родин, переважно з теренів Малопольщі, розпочали своєрідну урядницьку експансію «за сенаторськими урядами» у руські воєводства Польського королівства³⁶. Уряд подільського воєводи у XVI ст. отримали «чужі» для Поділля Марцін з Каменця, Станіслав Лянцкоронський, Ян з Тенчина. Для цих родин – це були перші земські уряди на цій території.

З урядом каштеляна вийшла трохи інша картина. У Подільському воєводстві від початку XVI ст. його посідали Ян Домарат зі Шлядкова, Якуб Подфіліпський, Ян з Сенна, Ян Творовський, Миколай Язловецький. З цього переліку тільки Язловецький належав до старої можновладної родини панів з Бучача (нащадки Теодорика з Бучача взяли у XVI ст. прізвище Язловецькі від головної резиденції м. Язлівця)³⁷. До можновладців належав

і Ян з Сенна (його кривні посідали каштелянії у м. Малоґощі що у Сандомирському воєводстві)³⁸. А от Ян Домарат зі Шлядкова та Якуб Подфіліпський походили з грона середньозаможної шляхти, котра проживала у Подільському воєводстві принаймні з середини XV ст., але не посідали до поч. XVI ст. жодного сенаторського уряду³⁹. Ян Творовський, імовірно, отримав цей уряд не тільки за свою тривалу службу у війську, а й через одруження з Катериною Бучацькою – донькою подільського воєводи Якуба⁴⁰.

Спільною рисою для всіх кам'янецьких сенаторів була служба у військових підрозділах поточної оборони. Так, у 1511 р. ротмістрами були Творовський, Якуб Подфіліпський з 8 кіньми, Станіслав Лянцкоронський⁴¹. Військова служба стала для більшості з них добрим початком кар'єри, де вдача та протекція з боку можновладців ставали вирішальними у подальшій урядницькій кар'єрі. Цікавою особливістю переважної більшості цих осіб (Ян Творовський, Ян Домарат зі Шлядкова, Якуб Подфіліпський) було те, що вони у той чи інший спосіб пов'язані були з родиною Бучацьких ще з середини XV ст.

Посли

Миколай Гербурт зазначений у книзі рахунків у 1506 р. є, ймовірно, тожонім з Миколаєм Гербуртом, котрий був збирачем податку у Подільському воєводстві у 1518 р., а у 1513–1539 рр. посідав земський уряд кам'янецького войскового⁴². Був пов'язаний з Поділлям, володіючи кількома селами,⁴³ та у 1513 р. отримав від короля Сигізмунда I пляц під забудову у столиці воєводства на початку Великого шляху (?) (*incipiendo a Magno Schlasz*) навпроти Чорної пасіки (*ex opposito Czarni Pasyek*) аж до будинку Ринка Шомака (*usque ad domum Ryni Schomak in civitate Camyenyecz*), після шляхетного Калмана (Калімана) Савінського (*post nob. Kalman (Kaliman) Sawinski*) у дідичне володіння (*iure haereditario*)⁴⁴. Наступного 1514 р. він отримав від Амброзія Ормянчика частину ділянки у Кам'янці (*Ambrosio Ormyencyzk pars areae, Nicolao Herbot, tribuno Camenecensi, in oppido Camyenyecz donatae, datur*)⁴⁵. Його участь у роботі сейму в Кракові 1518 р. опосередковано підтвержує отримання ним королівського привілею для містечка Кудринці у Кам'янецькому повіті та на два ярмарки у ньому⁴⁶.

Ян Вілковський посідав уряд кам'янецького хорунжого у 1520–1533 рр.⁴⁷ У 1520 р. він разом з Амброзієм Ормянчиком, якого змінив на уряді хорунжого, були поборцями податку у Подільському воєводстві⁴⁸. Вілковський був власником містечка Чемерівці, а в 1528 р. отримав від короля привілеї на дідичне володіння ним⁴⁹.

Миколай Ікшицький. Вже у 1509 р. він згадується у джерелах як ротмістр⁵⁰, а в 1512–1519 рр. – як двірський або покойовий короля. Упродовж 1512–1530 рр. був кам'янецьким стольником, 1530–1540 – кам'янецьким підкоморієм, 1533–1536 віцесгерентом (*vicesgerens*) (що можна порівняти з підстаростою, або заступником старости), а у 1536–1540 рр. – кам'янецьким

генеральним старостою. Поза територією Поділля бував старостою ольштинським у 1523–1525 рр.⁵¹, снати́нським 1534–1536 рр., що було пов'язане з будівництвом замку⁵², а також карловським у 1536 р. Помер 1540 р.⁵³ За рішенням варшавського сейму 1529 р. Миколай з Іскшичина став диспенсатором у Подільському воеводстві, тобто відповідальним за збір коштів на потреби війська⁵⁴.

Амброзій Ормянчик у 1507–1509 рр. виконував функції королівського писаря до справ обслуги поточної оборони⁵⁵. Він, ймовірно, був адаптований подільським старостою Станіславом Лянцкоронським перед 1511 р. На жаль, два видання, у яких зібрані матеріали, що висвітлюють левову частку нобілітацій у Польському Королівстві, не фіксують акту адаптації Амброзія чи його батька⁵⁶. Вже у 1511 р. король Сигізмунд I посвідчив консенс Амброзія Ормянчика з Завартова (*Ambrosio Ormyenczik de Zwarthow*) на королівських селах Макарів та Глібів у Кам'янецькому повіті за суму, записану на селах, яку король отримав від кам'янецького вірменина Дониша⁵⁷. 1514 р. Амброзій отримав від короля пляц у Кам'янці біля парцелі кам'янецького військового Миколая Гербурта (посла на сейм 1506 р.)⁵⁸. Цього ж року він отримав село Печиська у Летичівському повіті. Набувши у 1515 р. від Яна Струся село Секержинці на р. Збруч у Скальському повіті за 400 гривень, Амброзій додав назву новонабутої власності до свого йменування⁵⁹. Від того часу він найчастіше фіксується у джерелах як Амброзій Ормянчик із Секержинець (*Ambrosii Ormyenczyk de Sykyerznice*). 1523 р. отримує від короля дім або пляц біля скальського замку (*dom albo pliacz w przigrodku zamku skalskie[go]*)⁶⁰. Урядницька кар'єра Амброзія почалася вже у досить поважному віці (що й не дивно, з огляду на його нешляхетське походження), коли у 1519 р. отримав уряд кам'янецького хорунжого, а наступного року авансував на поважний і впливовий у шляхетському середовищі уряд земського судді, на якому перебував до своєї смерті у 1528 р.⁶¹ Варто зазначити, що місцеву шляхту він знав переважно завдяки тому, що в період від 1517 до 1522 рр. виступав збирачем податків з Подільського воеводства⁶².

Мацей Радецький з Граб'я та Крюкова – писар кам'янецького старости і кам'янецький гродський суддя (1526 р.), кам'янецький земський підсудок (1528–1542)⁶³. Вершиною його урядницької кар'єри став уряд кам'янецького земського судді, котрий він тримав у 1542–1554 рр.⁶⁴ Входив до клієнтарного кола кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського. Його донька Зофія одружилась з сином кам'янецького підстарости Яна Сроцицького Станіславом⁶⁵. Мацей Радецький володів нерухомістю у самому місті біля «руського валу» (*valvam Ruthenica[m] civitatis Camenecensibus*), яку він передав своїй доньці⁶⁶.

Що об'єднувало цих людей? Спільним для них було посідання земських урядів: підкоморія (Миколай Іскшицький 1531/1532), земського судді (Амброзій Ормянчик 1523, 1524/1525, Мацей Радецький 1540), стольника (Миколай Іскшицький 1523/1524, 1530), хорунжого (Ян Вілковський

1523). Окремо слід відзначити Миколая Гербурта, котрий у 1506 р. не посідав жодного земського уряду. Отже, усіх відомих нам послів на сейм від Подільського воеводства об'єднувала приналежність до середньозаможної шляхти, котра володіла щонайменше кількома селами, а то й містечками в межах воеводства і практично усі вони, на момент обрання послами, посідали тут земські уряди. Ще однією особливістю було те, що, окрім Гербурта, вони були клієнтами, або співпрацівниками кам'янецького старости у 1510–1535 рр. Станіслава Лянцкоронського. Такий збіг показує нам наскільки у цей час особа генерального старости у Кам'янці була впливовою. Адже просування своїх людей до грона послів на сейм, не тільки значно підносило його в очах місцевої шляхти, але і дозволяло обраним особами підніматися вверх по соціальній драбині. Миколай Іскшицький став наступним старостою у Кам'янці, Амброзій Ормянчик (нобілітований перед 1511 р.) у 1520-х роках заклав міцні підвалини для своєї родини на Поділлі, Мацей Радецький упродовж 1528–1554 рр. послідовно був земським підсудком і суддею у Кам'янці. Та й Ян Вілковський напевно був клієнтом Лянкоронського. Так, у 1532 р. він посвідчив у кам'янецькому земському суді передачу маєтків у дожиттєве володіння Станіславові Лянцкоронському⁶⁷. Упродовж 1493–1548 рр., за панування Яна Ольбрахта, Олександра I та Сигізмунда I, Подільське воеводство на сеймах у сенаті представляли 13 кам'янецьких біскупів, 9 подільських воевод та 5 кам'янецьких каштелянів. Фрагментарність джерел за цей час не дозволяє зафіксувати їхню присутність на більшості сеймів, що відбувалися. Лише раз у джерелах, на сеймі 1538 р., посвідчені усі три подільські сенатори. Не всі вони, в силу обставин, як це видно з дати проведення сеймів й дати отримання єпископства (принаймні від короля) та уряду, брали участь у сеймах. Дехто, як для прикладу Станіслав Лянцкоронський у 1530 р., з огляду на небезпеку військової кампанії з Молдавським князівством, змушений був перебувати на Поділлі. Ймовірно, що ця причина, була чи не основною у неприсутності когось з подільських сенаторів на сеймах.

Ще менше ми знаємо про земських послів від Подільського воеводства на сеймах. Всього відомо про 5 осіб, котрих можна вважати послами на сейм. Усі вони є представники середньозаможної шляхти, котра мала маєтності у межах воеводства, посідала земські уряди (за винятком Миколая Гербурта, який став кам'янецьким війським лише у 1513 р.), служила у військових підрозділах з охорони кордону Польського королівства та принаймні у другому покоління була пов'язана з цією територією. Серед них досвідченими парламентаристами були Миколай Іскшицький та Амброзій Ормянчик, котрі брали участь, як послы у 3 та 2 сеймах відповідно.

Примітки

1. Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1794 / W. Konopczyński // Archiwum Komisji Historycznej. – Seria II. – T. IV. – Kraków, 1948. – S. 132.
2. Ibidem. – S. 132-138.

3. Про цей з'їзд у Хенцінах, який у джерелах був названий колоквиумом рицарства Польського королівства див.: Giergiel T. *Colloquia rycerstwa sandomierskiego. Od wieśców dzielnicowych do zjazdu ziem polskich w Chęcinach w 1331 roku // Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe. Z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą / Pod. red. J. Muszyńskiej i J. Pielasa. – Kielce–Warszawa, 2008. – S. 9–55.*
4. Chodynicki H. *Sejmiki ziem ruskich w wieku XV // Studya nad historią prawa polskiego. – T. III. – Zesz. 1. – Lwów, 1906. – S. 4; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1887. – T. XI Najdawniesze zapiski sądów sanockich 1423–1462. – № 398. – S. 55.*
5. Prochaska A. *Podole lennem Korony 1352–1430. – Kraków, 1895. – S. 19–20; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – № DCCCXV. – S. 427–428.*
6. Перелік осіб, що брали участь у цьому сеймику, та короткі біографи див.: Kurtyka J. *Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // Roczniki Historyczne. – R. 66. – Poznań, 2000. – S. 111–119.*
7. *Volumina constitutionem (Далі. – VC). – T. I. 1493–1549. – Vol. 1 1493–1526 / Do druku przygotowali. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. – Warszawa, 1996. – T. I. – Vol. 1. – S. 77.*
8. У виняткових випадках сеймик подільської шляхти збирався у Теревовлі. Під час турецької окупації Поділля у 1672–1699 роках сеймик відбувся спочатку у Галичі, а від 1678 р. у Львові. Про діяльність подільського сеймку у вигнанні див.: *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698 / Wydał i opracował J. Stolicki. – Kraków, 2002. – 238 s.*
9. Kolankowski L. *Posłowie sejmów Zygmunta Augusta. Kraków, 1928. – S. 5 [osobna odbitka z Reformacji w Polsce].*
10. Перелік послів від Подільського воєводства за панування Сигізмунда II Августа див.: *Kaniewska I. Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – T. CCCLI. – Warszawa-Kraków, 1974. – S. 62–63. – Tab. 15.*
11. Див. для прикладу: *Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwillów. – Dział II. Supliment. – Sygn. 158. – K. 1: «Instructia Ich M[ó]sciom Panom Janowi Potockiemu s Potoka Staroscie, Woyciechowi Humieckiemu Łowcze[mu] Kamienieckiemu Piotrowi Łasczowi i Zygmunтови Blazowskie[mu] posłom na Sejm przyszlý Warszawski na seymiku powiatowym Podolskim w Kamieńcu obraným».*
12. *Kutrzeba S. Skład sejmu polskiego (1493–1793) / S. Kutrzeba // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1906. – T. II. – S. 320–321 та Pryp. 1. na S. 321.*
13. Інформацію про дати папського дозволу обійняти катедру у Кам'янці подано за: *Hierarchia Catholica Medii Aevi Sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antisitarum Series Ab Anno 1431 usque Ad 1553 Perducta e Documentis Tabularii Praesertim Vaticani Collecta, Digesta, Edita / Per Conradum Eubel. – Monasterii, 1914. – T. II. – P. 115; Ebidem / Inchoavit Guilelmus Van Gulit, Absolvit Conradus Eubel. – Monasterii, 1923. – T. III. – P. 148.*

14. Анджей з Ходчі був лише обраним кам'янецьким біскупом (*episcopus electus*) і до своєї смерті 4 квітня 1507 р. так і не отримав дозволу папи (в даному випадку Юлія II) на посідання катедри. Його коротеньку біограму див.: Prokor K. R. *Biskupi kamieniecy od średniowiecza do współczesności. Szkice biograficzne.* – Biały Dunajec–Ostróg, 2007. – S. 58–61.
15. Цю номінацію він отримав від короля Сигізмунда I у 1507 р.: Prokor K. R. *Biskupi kamieniecy od średniowiecza do współczesności.* – S. 62.
16. Подвійне датування біля кожного з єпископів означає дату номінації та час посідання катедри у Кам'янці. Дати номінації за: *Hierarchia Catholica Medii Aevi.* – Т. III. – P. 148.
17. VC. – Т. I. – V. 1. – S. 147, 383.
18. *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.* – Kórnik, 1998. – № 628–636. – S. 143–145.
19. Станіслав Лянцкоронський, через загрозу молдавської кампанії не поїхав на сейм до Пйотркова, див.: *Spieralski Z. Kampania obertyńska 1531 roku.* – Warszawa, 1962. – S. 105; *Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego/ W. Dworzaczek.* – Warszawa, 1985. – S. 36–37.
20. Датування за: VC. – Т. I. – Vol. 1–2. Тут уточнена хронологія діяльності сеймів. Порівняй: *Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1794.* – S. 132–138.
21. *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – № 194–198. – S. 66–67.
22. *Ibidem.* – № 195. – S. 66; *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit T. Wierzbowski* (Дали. – MRPS). – Pars III *Alexandri regis tempora complectens (1501–1506).* – Varsoviae, MCMVIII. – № 2808: *Datus est castellanatus Cameneczensis Iacobo Podffilipsky post obitum Domarad Scharawsky.*
23. *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – № 193. – S. 65. Див. Також припущення упорядників тому про те, що Миколай Бедрих міг померти наприкінці 1496 р., а Ян Домарат міг отримати кам'янецьку каштелянію раніше ніж у 1505 р.
24. VC. – Т. I. – Vol. 1. – S. 128.
25. З березня 1506 р. на вальному сеймі в Любліні Павел Коля з Далеяова отримав 30 гривень монети з королівськи жуп (соляних копалень). Цей приклад доводить, що лише для підтвердження участі на сеймі важливим є документи королівської канцелярії, а саме книги видатків королівського скарбу. Адже фрагментарність листів (переліків) свідків у опублікованих сеймових документах не можуть слугувати надійним фактом присутності або відсутності сенатора або посла на сеймі: *Liber quitantiarum Alexandri regis ab. a. 1502 ad 1506 // Teki A. Pawińskiego.* – Warszawa, 1897. – Т. I. – S. 200.
26. VC. – Т. I. – Vol. 1. – S. 260. Ще в одній опублікованій книзі видатків королівського двору Сигізмунда II Августа за 1544–1567 рр. не має інформацію про виплати послам з Подільського воєводства за цей період. Див.: *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce / Wyd. A. Chmiel.* – Т. I. *Rachunki dworu królewskiego 1544–1567.* – Kraków, 1911. – VI. – 376 s.
27. *Ibidem.* – S. 294–295.
28. *Ibidem.* – S. 310.

29. *Ibidem.* – S. 383.
30. VC. – T. I. 1493–1549. – Vol. 2 1527–1549 / Do druku przygotowali. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. – Warszawa, 2000. – S. 67.
31. *Ibidem.* – S. 163. Тут помилково його названо Анджеєм.
32. *Ibidem.* – S. 230.
33. Uruszczak W. Sejm walny Koronny w latach 1506–1540 // *Studia nad historią państwa i prawa.* – Seria II. – T. XVI. – Warszawa, 1980. – S. 102.
34. *Ibidem.* – S. 240–241, 254.
35. *Liber quitantiarum Alexandri regis 1502-1506.* – P. 205.
36. Детальніше про це: Михайловський В. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрету // *Theatrum humanae vitae.* Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ, 2012 (в друці).
37. Про родину панів з Бучача див.: Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 117-174.
38. *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – S. 230.
39. З цієї родини лише Домарат зі Шлядкова був кам'янецьким земським писарем. З цим урядом він посвідчений у 1442 р.: *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – № 321. – S. 83. У родині Подфіліпських перший уряд у Подільському воеводстві був у Міхала Подфіліпського, у 1470 він посвідчений кам'янецьким війським: AGAD. – *Zbiór dokumentów pergaminowych.* – Sygn. 7334.
40. Dworzaczek W. *Genealogia/ W. Dworzaczek.* – Warszawa, 1959. – Tab. 110. Buczaccy i Jazlowieccy h. Abdank oraz Buczaccy-Tworowscy h. Pilawa.
41. AGAD. – ASW. – Dział 85. – Sygn. 11. – K. 1 v, 13 v, 34 v.
42. *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – № 194. – S. 66; № 668. – S. 150; Łaszczyńska O. *Ród Herburtów w wiekach średnich.* – Poznań, 1948. – S. 56-58.
43. Łaszczyńska O. *Ród Herburtów w wiekach średnich.* – S. 57.
44. MRPS. – Pars IV. Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Volumen 1-um. *Acta cancellariorum 1507–1548.* – Varsoviae, MCMX. – № 2190.
45. *Ibidem.* № 2209.
46. *Ibidem.* № 2679. Місцем виставлення цього документу зазначено «На Краківському сеймі 23 лютого 1518» (In conventione Cracoviensi).
47. *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* – № 107. – S. 52.
48. MRPS. – Pars IV. Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Volumen 2-um. *Acta vicescancellariorum 1507–1535.* – Varsoviae, MCMXII. – № 12573.
49. Привілей на Чемерівці див.: Pułaski K. *Stare osady w ziemi kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej* // Pułaski K. *Szkice i poszukiwania historyczne.* Serya III. – Kraków, 1906. – S. 155–159.
50. AGAD. – Archiwum Skarbu Wojskowego. – Dz. 85. – Sygn. 8. – K. 172.
51. Це староство йому дісталось, ймовірно, за участь у пруській кампанії 1520 р. Серед рот, які готувалися до військових дій, зазначена і рота піхотинців Іс-кшицького, у якій було 200 піших вояків і 3 вершники: *Acta Tomiciana / Ed. T. Działyński etc.* – Poznaniae, 1855. – T. V. – № CXXII. – P. 131.
52. Справа опіки над Снятином і Кам'янцем не дозволила Миколаєві взяти участь військовій кампанії цього року. Див. лист Сигізмунда I до познанського каште-

- ляна Анджея Гурки від 11.02.1535 р.: Acta Tomiciana. – Т. XVII. – Wrocław, etc. 1966. – № 87. – S. 114; № 114. – S. 204–205.
53. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. – № 400. – S. 95; № 555. – S. 130; № 578. – S. 135; Spieralski Z. Iskrzycki Mikołaj h. Rogala (ok. 1480–1540) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław etc., 1962–1964. – Т. X. – S. 171–172; MRPS. – Pars IV. – Vol. 1. – № 2995.
54. Podoliae: exactor Andreas Czermynski, dispensator Nicolaus Iskrziczski. Див.: VC. – Т. I. – Vol. 2. – S. 60.
55. Chorążyczewski W. Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych. – Toruń, 2007. – S. 244.
56. Wdowiszewski Z. Regesty nobilitacji w Polsce (1404–1794) / Z. Wdowiszewski // Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. – Т. XI. – Buenos Aires–Sztokholm, 1987. – S. XV+258 s.; Trelińska B. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w./ B. Trelińska. – Lublin, 2001. – 878 s.
57. MRPS. – Pars IV. – Vol. 1. – № 1218.
58. Ibidem. – № 2209.
59. Ibidem. – № 2436.
60. Biblioteka XX. Czartoryskich. – Sygn. 1725/IV. – S. 221–222.
61. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. – № 106. – S. 52; № 479. – S. 107.
62. MRPS. – Pars IV. – Vol. 1. – № 4232; VC. – Т. I. – Vol. 1. – S. 365 (1520 р.), 377 (1521–1522 р.).
63. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. – № 425. – S. 98.
64. Ibidem. – № 481. – S. 107–108
65. Про родину Срочицьких див.: Михайловський В. Документ для кам'янецького підстарости Яна Срочицького 1527 року на пляц у Кам'янці (історія однієї родини з Поділля у XVI ст.) / В. Михайловський // Регіональна історія України. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 273–284.
66. Там само. – С. 281.
67. AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 6097. Свідками цієї акції окрім Яна Вілковського були кам'янецький стольник Ян Милянський, поборця податку у Подільському воеводстві Анджея Черменський, Міхал Сум'ярський, Юрій (Єжи) Копичинський та Войцех Чаплінський.

Резюме

В статье впервые в историографии сделано успешную попытку выяснить состав депутатий от шляхты Подольского воеводства на коронные сеймы на протяжении конца XV – первой половины XVI в.

Ключевые слова: *Подольское воеводство, шляхта, сейм, сеймик, король, Корона, сенатор, каштелян, посол.*

Одержано 13 листопада 2012 р.

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА ТОРГОВЦІВ ВОЛИНИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті зроблено спробу аналізу соціальної та етнічної структури торгівельної верстви Волинської землі та воєводства, вперше класифіковано та означено основні категорії учасників волинської торгівлі у 16 – першій половині 17 ст.

Ключові слова: Волинь, торговці, караїми, шляхта, євреї, гданські купці.

Розширення товарообігу Волині, формування сталих ринків збуту, а також збільшення товарної насиченості волинських ярмарків сприяло появи та подальшому розвитку як суспільного, так і національного диференціювання купецтва, а також інших осіб, що займалися торгівлею.

Традиційно в історіографії зверталася увага на соціальну та національну диференціацію лише єдиної групи осіб, що брала активну участь у провадженні торгівельної діяльності, а власне купецтва. Однак поза межами такого поділу залишено було, з одного боку, мандрівних перекупнів, корчмарів та шинкарів, тобто тих осіб, що відігравали одну з провідних ролей у торгівлі товарами та продукцією міського ремесла в сільській місцевості. Також до цієї групи належить додати фурманів і власників різного роду шинків, стаєнь тощо. Загалом є можливим стверджувати, що в історіографії не звертається увага на ту суспільну групу, яку досить влучно охарактеризував Р.Щигель як поспільство – «*pospólstwo*», «що не має певних характеристик, тобто купці та інші люди, які намагалися знайти утримання без ремесла¹. Крім того, слід відзначити, що на загал бракує юридичних критеріїв, згідно з якими можливим було б вирізнити купців та інших осіб, що займалися торгівлею, з загальної кількості міщанства. Практично заняття торгівлею не є показовим, оскільки майже кожен міщанин був задіяний у торгівлі. Фактично торгували як крамарі, що пропонували широкий асортимент товарів, так і ремісники, що користувалися з кожної можливості продати свої вироби, і навіть багаті міщани, що суміщали торгівлю з ремеслом та орендою².

Помітна у джерелах відсутність т.зв. «торгового люду» – купців та перекупнів у малих осередках товарообміну, починаючи від XVI і до середини XVII ст., вимагає пошуку відповіді на головне питання: хто займався торгівлею на селі? На наш погляд, дане питання є досить суттєвим, принаймні беручи до уваги рільничу форму господарства селянина, через що він не міг постійно займатися торгівлею. Отже, є можливим припустити, що сільські товари, а зокрема продукція малих виробників із села, потрапляла на міський ринок до великих оптових купців за допомогою посередників. Подібним же чином й міські товари потрапляли до сільського покупця.

Досить часто таким посередником виступали сільський шинок або корчма – єдине місце, де селянин міг замовити та придбати певні необхідні та дефіцитні на селі товари. Фактично, корчма становила центр суспільного життя села, а отже, корчмар у своїй діяльності щоденно мав справи з селянином. Корчма, як і броварня, становила інтегральну частину землянських маєтностей, що досить часто знаходилися в єврейській оренді. Наприклад, в інвентарі т.зв. «подільських маєтностей» князів Острозьких з 1615 р. зазначено, що на 129 населених пунктів корчмарі були лише в 14 (11%)³. В іншому інвентарі маєтностей князів Острозьких – міста Степані з навколишніми селами – з 57 населених пунктів корчми існували лише у 8 (14%)⁴. Не меншу роль відігравали й міські корчми. Тільки в 1552 р. у Луцьку зазначено існування 26 корчмарів, що шинкували у власних будинках, 18 – у винайнятих, 24 не мали жодного приміщення і займалися тим, що скупували пиво та мед бочками й далі продавали на розлив⁵.

З іншого боку, в історіографії не звертається увага на шляхту (до цієї категорії також залучаємо магнатів і вище духовенство Волині, які активно займалися торгівлею товарами сільського та лісового господарства, яка вже від початку XVI ст. і далі щораз активніше починає займатися торгівлею. При цьому шляхта не зважала на відповідну сеймову постанову, згідно з якою шляхтич-купець мав втратити шляхетство: «*ma tracić praeogativam nobilitatis*»⁶. На думку Є. Тазбіра, в Речі Посполитій «група занять негідних шляхтича була дуже широкою, натомість бракувало тут «*noblesse de robe*» або «*gentry*», які займалися б купецькою чи банкірською справою»⁷. Приєднання Волині до європейського товарообміну, а зокрема до торгівлі збіжжям, лісовими товарами та худобою, сприяло формуванню нової суспільної структури, тобто, крім професійних купців, у далекосяжній торгівлі, в ролі купців та поручителів⁸, починають все активніше брати участь виробники, основну масу яких якраз і складала шляхта⁹.

На Волині активне ангажування шляхти до торгівлі спостерігається вже у 30-50-х рр. XVI ст. Наприклад, про це свідчать контракти на поставку попелу з лісів у маєтностях князів Федора та Дмитра Сангушків. За період від 1536 по 1553 рр. з цих лісів вислано щонайменше 2400 лаштів попелу. Покупцем лісового товару, згідно з даними контрактів, були головню купці-євреї: Якоб Шимонкович з Любліна (1536 р.), Герц з Влодави (1537 р.), Рамайт Мошкович з Белза (1540 р.), Рубін Докторович з Бреста (1545-1546 рр.), Госко Корчич (1546, 1552 рр.). Окрім вище згаданих купців, з князями Сангушками у сфері продажу лісових товарів співпрацював також луцький вїйт Іван Борзобогатий зі своїм братом Олехном¹⁰.

При цьому слід мати на увазі, що на коронних землях процес ангажування шляхти до торгівлі почався набагато раніше, а саме після конституції 1496 р., якою було запроваджено звільнення від сплати прикордонного мита-«цла»¹¹ з товарів, що вивозилися зі шляхетських маєтків і навпаки. Про участь шляхти в торгівлі також свідчить конституція 1550 р., що звільнила привілейовані стани від сплати митних, і т.зв. «цельних»

оплат, повідомлення цельників, праці публіцистів та економістів XVI ст. (А.Гостомського, А.Фрич-Моджевського, С.Заремби та інших)¹².

Окрім шляхти, в торгівельній діяльності також брали участь міщани та купці-євреї. На Волині на провідних ролях, зокрема у XVI ст., була родина луцьких купців Борзобогатих-Красенських, а також брестський єврей Авраам Єзофович Ребчикович. Власне Ребчиковича було нобілітовано в 1495 р. як шляхтича гербу Леліва – «szlachcic de Leliwa», – але при цьому він продовжував активно займатися не лише орендою волинських цел і мит, але й торгувати на теренах як Волині, так і Корони¹³.

У сучасній історіографії дослідження торгівельних взаємин і поділу купецтва проблеми соціальної та національної диференціації торгового люду практично не розглядалися. Єдиним, хто звернув увагу на ці питання, був Я. Малецький, який, досліджуючи торгівлю худобою, окреслив дві основні групи торговців: купців-міщан і шляхту¹⁴. Однак на нашу думку, найбільш вдалим є поділ осіб, що займалися торгівлею на теренах Волині в XVI – першій половині XVII ст., на п'ять груп:

- 1) магнати та духовенство;
- 2) середня та дрібна шляхта у ролі факторів не лише магнатів, але й, часом, багатих купців;
- 3) купецтво (*sui generis*);
- 4) ремісники, що займалися продажем своїх товарів;
- 5) корчмарі, фурмани та інші особи, основний прибуток яких залежав від роздрібною торгівлі.

Повертаючись до купецтва як такого, необхідно зазначити, що більшість дослідників виділяє три основні групи осіб, що займалися торговою діяльністю: велике, середнє та дрібне купецтво. Чеський дослідник Я. Малецький вважає, що тільки до великого купецтва у досліджуваний час є можливим віднести поняття «купецтво», оскільки під цією дефініцією в джерелах розглядаються, в основному, купці, що займалися далекосяжною торгівлею, яка вимагала певних зусиль при транспортуванні (віск, шкури, худоба, збіжжя, лісові товари)¹⁵. Таким чином, до середнього купецтва залічені були дрібні крамарі та багаті ремісники, що займалися самостійним продажем своїх товарів. Також до цієї групи включено було осіб, що в межах одного повіту або воеводства займалися сталою торгівлею товарами, які не займали багато місця у крамниці і не були тяжкими чи масивними. Врешті під поняттям «перекупень» розумілося дрібне купецтво, що виживало за рахунок роздрібною торгівлі та продажу недорогих товарів як в межах одного міста, так і в навколишніх селах.

Загалом, є можливим вказати на той факт, що на Волині в ранньомодерну добу диференціація купецтва відбувалася як в переносному, так і в прямому значенні. Для прикладу, багатші купці займали торгові приміщення в ратуші, бідніші – т.зв. «купчики» та «крамарі» – в будинках навколо торгової площі, перекупні торгували з лавок, врешті найбідніша частина купецтва, що складала не більше 12-14% від загальної маси купецтва

в населеному пункті, торгувала з тимчасових лавок-буд або возів. Особливо яскраво даний поділ відображають митні такси та інвентарі. Наприклад, у інвентарі міста Кременця 1563 р. вирізнено було наступні групи торговців: купці, що торгували шовком (платили по 4 гроші), купці, що торгували сукном та іншими речами (платили по 2 гроші), корчмарі та дрібні перекупні (по 1 грошу)¹⁶. В Луцьку за змішаним критерієм (до уваги взято як наявність помешкань, так і сплата податків – В.Б.) поділ купецтва мав дещо інший вигляд: купці, що торгували у своїх власних торговельних приміщеннях (платили по 30 грошів), купці, що орендували приміщення (платили по 17 грошів). Щоправда при цьому певну окрему групу становили купці, що торгували сукном і сплачували по 20 грошів чиншу¹⁷.

Врешті до категорії купців є можливим долучити посередників, послугами яких користувалися багатші купці для залагодження своїх інтересів в інших містах. Торгова діяльність на широку руку вимагала від купця винайму чисельної групи довірених осіб, яким можна було довірити товар і гроші для провадження певної трансакції на користь купця-патрона¹⁸. Фактично мова йде про факторів. Більш-менш кожна міська філія підприємства багатого купця мала у своєму активі по кілька постійних факторів, що працювали на неї. При цьому слід зазначити, що часом у ролі факторів виступали менші купці та купці-клієнти. Так, наприклад, у середині XVII ст. фактором торгового підприємства Самуеля Едвардса з Торуня був Арон – єврей з волинського Берестечка, який підтримував сталі контакти з замойською, люблінською та пулавською філіями фірми Едвардса¹⁹. В 1599 р. кременецький єврей Давид Якубович був довіреною особою купця з м. Кракова – Мойзеша Фелікса²⁰. У 1594 р. луцькі євреї Ілля Гошкович та Мошко Болоховець надали довіреність луцькому караїму Шльомі Левієвичу на отримання боргу з гданського купця Яхима Рунге²¹.

Як свого часу досить вдало зазначив Г. Самсонович, кожна з вказаних вище груп не була сталою та юридично замкненою соціальною групою²². Яскраво це відображає найбагатша частина купецтва. Провадження далекосяжної торгівлі завжди було пов'язано зі значним ризиком, небезпекую на торгових шляхах і гостинцях, локальними конфліктами у шляхетському середовищі (т.зв. домові війни), епідеміями та хитанням ринку. Ці чинники в будь-який момент могли призвести до значної заборгованості та втрати товару і, внаслідок цього, до втрати купцем свого соціального статусу та переходу до категорії «крамарів» або «перекупнів». У 1577 р. до луцького гродського суду звернувся варшавський купець Мельхіор Вальбах з позовом проти князя Григорія Сангушка-Коширського та його опікуна князя Костянтина Острозького, які заборгували 6 тис. злотих єврею Юську з Городла. Власне через цей борг останній змушений був оголосити себе банкрутом²³. У 1581 р. через діяльність луцького вїта Матвія Єло-Малинського втратив 175 талярів купець зі Стамбулу²⁴. В тому ж році купець Ян Больман у Луцьку вніс до місцевих гродських книг свідчення, що серадзький воевода Ольбрахт Ласький заборгував йому 89466 коп. та 40 грошів литовсь-

ких²⁵. Очевидно, що говорити про втрату багатим купцем свого статусу стає можливим лише після серії товарно-грошових втрат.

Підсумовуючи, слід вказати на те, що інвентарі міст і містечок недостатньо відображають структуру купецтва. Більш того, сама наявність купецтва у міських осадах документована фрагментарно. Оскільки в приватних містах купці не були обтяжені якимись спеціальними податками на користь власника, то в інвентарях їх вирізняли лише тоді, коли не подавалися прізвища. Таким чином, є можливим зазначити, що провадження торгової діяльності навіть на досить високому рівні ще не вказувало на повну професійну спеціалізацію. Тобто у приватних містечках Волині звичайною нормою було поєднання торгових і аграрних занять. Так, наприклад, у 1635 р. в заяві-юраменті острозького бурмістра Ониська Романовича серед усіх ремісників цього міста вказано було також і 17 перекупців, що торгували сіллю, та 2 аптекарі, що займалися лише продажем лікарського зілля²⁶. Натомість не згадують про купців, наприклад, інвентарні описи Заслава, Славутина та Шепетівки з 1630-х рр.²⁷, хоча очевидно, що торгівці мешкали та провадили свою діяльність у цих містах.

На думку Г. Самсоновича, ознакою соціального статусу купця була, до певної міри, його приналежність до етнічної, зокрема до етнічно-релігійної, групи²⁸. Однак розглядаючи поділ купецтва згідно з етнічно-релігійною теорією, не можна не звернути увагу на той факт, що на Волині в XVI – першій половині XVII ст. основну роль відігравала ідентифікація особи не за етнічною, а за релігійною приналежністю. Зокрема, поділ купецтва виглядав таким чином: іудеї, караїми та християни. Характерно, що на відміну від інших міст коронних воєводств, на Волині слабо помітний внутрішній поділ у середовищі купців-християн на католиків і православних. Можемо припустити, що такий стан речей виникав як з більшої релігійної толерантності населення Волині, так і з того фактору, що впродовж значного часу ці терени були одним з найважливіших осередків православ'я. Отже, ми можемо стверджувати, що Волинь жила своїм власним життям, не зазначаючи масових сутичок та етнічно-релігійних антагонізмів, а партикуляризм Волинської землі, особливо помітний у період приналежності до Великого князівства Литовського, після приєднання до Корони не лише не послабився, а скоріше щоразу все більше посилювався²⁹.

Як уже неодноразово зазначалося в історіографії, провідне місце в торгівлі утримували купці-євреї, творячи при цьому досить специфічну станову групу в устрої давньої Речі Посполитої³⁰. Незважаючи на те, що більшість єврейського населення проживала у містах та містечках і виконувала всі основні міщанські функції, однак формально євреї не належали до стану міщан.

Уже наприкінці XV ст. представники міщанства та духовенства виступають з неодноразовими зверненнями щодо обмеження торгової діяльності євреїв лише до участі в торгах і ярмарках. При цьому вказувалося, що єврейські купці є не місцевими, а прийшлими, а отже не можуть користу-

ватися усіма правами та привілеями даного населеного пункту. Крім того, неодноразово піднімалося питання про обмеження чисельності євреїв у містах³¹. Також зверталася увага на спроби заборонити євреям провадити будь-яку роздрібну торгівлю, а також оптову торгівлю золотом, сріблом, дорожчими каміннями, дорогим сукном, ліками, алкоголем і деякими споживчими товарами³². Врешті міщани-християни намагалися витіснити євреїв на найбільш периферійні ділянки в міському просторі.

Євреї, натомість, завжди прагнули володіти будинками, розташованими якнайближче до центру торгового життя міста – ринкової площі. Досягти цього купцям-євреям вдавалося, головним чином, на теренах приватних містечок, власники яких часом відверто фаворизували євреїв³³. Для прикладу, в 1616 р. у Ковелі з 42 будинків і халуп, розташованих навколо міського ринку, 23 будівлі належали євреям³⁴, у 1620 р. в містечку Берездів з 29 приринкових будівель 8 належало євреям³⁵, у 1637 р. в містечку Славутин з 34 будівель навколо ринку 22 належало євреям³⁶. Загалом, на Волині період з кінця XVI до середини XVII ст. є часом найбільш інтенсивного розвитку єврейського осадництва у приватних містах. Досить яскраво цю тенденцію охарактеризував польський дослідник П. Фіялковський, вказуючи, що загалом міщанство у приватних містах було слабким, і власне тому власник міста, розраховуючи на господарче поживлення та зростання прибутків, визначав євреям доволі вигідну позицію в міському просторі. При цьому євреї отримували місця значно ближчі до ринкової площі, ніж це було в королівських містах (Володимирі, Кременці, Луцьку) або давніх приватних містах з уже усталеним міським простором (Заслав, Ковель, Корець, Острог тощо)³⁷. У більшості великих і середніх міст Волині віддавна існували етнічні єврейські вулиці-квартали. Наприклад, у Луцьку та Кременці це була вулиця Жидівська («Żydowska»), в Острозі – вулиці Стара та Нова Жидівська, що починалися від ринкової площі: «która się poczyna z rynku»³⁸.

Однією з основних причин послаблення неєврейської частини купецтва був постійний відтік найбільш професійних її представників. Як доречно зазначив І. Шипер, «що більше вправний купець, нагромадивши статок, залишав лікоть і вагу та розпочинав процес набуття шляхетства, аби по найбільшій разом з капіталом увійти до середовища земянства»³⁹. Щоправда така ситуація була характерною для купецтва, що займалося далекосяжною торгівлею, базованою на численних привілеях, оренді цел і міських мит, лихварстві тощо. Тобто, це фактично це було характерно для найбагатшого купецтва, що складало не більше 4% від загальної кількості купців⁴⁰. Зовсім інші риси є можливим спостерігати в середовищі єврейського купецтва, яке після повернення до Великого князівства Литовського на початку XVI ст. було передано з-під міської юрисдикції до воеводської⁴¹.

Значний відсоток єврейських прибутків становила оренда або держава не лише маєтків, але й цільних комор. У залежності від розмірів і значення оренди євреї керували неї особисто, з членами своєї родини або застосовуючи систему суборендарів і численної групи помічників, писарів і т.д.⁴² З

цієї точки зору ми можемо постулювати, що якщо для діяльності купців-християн характерним був індивідуалізм (що дозволяє доволі чітко окреслити кількість купців-християн у місті – В.Б.), то іудеї діяли на засадах корпоративізму: навколо багатого купця-єврея скупчувалася значна кількість його факторів, слуг і єврейської бідноти. Власне цей спосіб провадження діяльності створює певні проблеми при визначенні докладної частки участі євреїв у міській торгівлі. Для прикладу, в 1595 р. у контракті турійського єврея Абрамки вказано було, що дану угоду він уклав не особисто, а у спілці з іншими євреями. Як і в більшості подібних документів, дефініції «інші», «товариші його» використовувалися щодо дрібних агентів, корчмарів, торгових посередників, зокрема до тих євреїв, які знаходилися в економічній і соціальній залежності, через систему кагальної організації, від старших єврейських общин⁴³. Загалом, на думку С. Борового, до торгівлі було zaangażовано щонайменше 80% єврейської популяції міст Волині⁴⁴.

У 1569 р. в Луцьку торгувало 39 євреїв, в Кременці – 67⁴⁵. На початку XVII ст. у Деражні купцям-євреям належало 25 димів, у Степані – 70, у Озерянах – 6, у Бережниці – 41, у Ковелі – 80, у Корниці – 13⁴⁶. Якщо б із загальної кількості купців-євреїв відрахувати частину найбагатших купців, то теоретично можна вирахувати кількість дрібних і середніх купців. Підставою для таких обрахунків є співзалежність, встановлена для купецтва коронних міст XVI – першої половини XVII ст. польським дослідником Г. Самсоновичем. Зокрема, він вважає, що середнє купецтво зазвичай не перевищувало 30 %, а дрібне – 50-60 % від загальної кількості міщан. Таким чином, у період від 1600 по 1650 рік середнє та дрібне єврейське купецтво, наприклад, у Костянтинові складало 6,6 та 13,2 % від загальної кількості міщан, у Ковелі – 5,7 та 11,4 %, у Муравиці – 5,1 та 10,2 %, у Дубно – 3,6 та 7,2 %⁴⁷.

Цілковито іншу ситуацію можна простежити на селі. Купці-євреї були, зазвичай, єдиними спеціалістами не лише в галузі товарно-грошових відносин, але й у цілій локальній торгівлі. Саме через це євреїв, незалежно від їхнього майнового статусу, підтримували власники різних населених пунктів, а також державна та домініальна влада⁴⁸.

У більшості інвентарних описів міст і сіл Волині євреї не відображаються як купці, а лише згадуються в окремому пункті. Власне цей нюанс дозволяє доволі докладно обрахувати кількість купців-християн. Так, наприклад, у 1577-1583 рр. у Костянтинові торгувало 20 купців, у Острозі – 32, у Степані, Красилові та Володимирі – по 10, у Луцьку – 43, у Звягелі – 50, а у Кременці – 26⁴⁹. Загалом у всьому Волинському воеводстві, згідно з підрахунками О.Яблоновського, в 1569 році було не менше 3200 купців-християн⁵⁰.

Починаючи з кінця XIII – початку XIV ст., у землях руських, а зокрема на Волині з'являються професійні купці, спеціалісти в галузі далекосяжної торгівлі. Передусім це були німці, вірмени та волохи, що брали активну участь у транзиті товарів через свої терени. Рентабельність торгівлі збіж-

жям і лісовим товаром з Волині спричинила наплив у цю землю не лише підприємців, які займалися міжнародним товарообміном, але й торгового капіталу та інвестицій⁵¹. Як один з багатьох прикладів є можливим тут навести факт конфіскації в 1577 р. у містечках Корець, Межиріч і в селі Буда Сміховська попелу, що транспортувався т.зв. гданським купцем – «kursom gda skim»⁵². У 1595 р. в Луцьку діяли: Ян Касацький – фактор гданських купців⁵³, купці Яхим Рункг та Рейзнер з Гданська⁵⁴.

Привілеї польських королів і великих князів литовських створили вигідні умови для діяльності багатих іноземних підприємців. У результаті цього в структурі волинського купецтва з'явилася певна категорія осіб, яких ми умовно можемо окреслити, як купців гданських. До неї належали англійські, шотландські, німецькі та голландські купці, зокрема ті особи, що приїжджали у справах торгівлі на Волинь, зокрема з Гданська, і певний час проживали на досліджуваному терені. Різного роду юридичні переваги, зокрема привілеї, надавали приїжджим вищий суспільний статус, що очевидно значно вирізняло їх із середовища місцевого купецтва. Зрозуміло, що така ситуація викликала численні соціальні конфлікти між багатими представниками міської влади, приїжджими та місцевими мешканцями⁵⁵.

«Гданські купці» з'являються на волинських теренах уже на початку XVI ст. і займаються в основному торгівлею лісовими товарами, часом також ангажуючись до торгівлі худобою та збіжжям. Однак уже наприкінці XVI ст. вони починають висилати своїх представників вгору по р. Вісла та Буг, вглиб краю, з метою укладання контрактів на поставки збіжжя чи поташу, які закупувалися «на пню», виплачуючи при цьому значні задатки. Саме подібним чином у 1607 році діяв гданський купець Георг Гейне⁵⁶.

Лише деколи джерела занотовують національну приналежність того чи іншого «гданського» купця. Для прикладу, в більшості існуючих архівних документів відомий на Волині купець Даніель Гаврат (Hawrat, Gawrat) виступає як гданський купець, і лише в контракті від 1621 р., укладеним з князем С. Любомирським, вказується, що цей купець походив з Англії⁵⁷. В 1572 р. поташем на Волині торгував німецький купець – «niemiecki kupiec» Фрейтак⁵⁸.

Згідно з даними львівської дослідниці Р. Шиян, на Волині активно займалися торгівлею вихідці з далекої Шотландії. Зокрема, у 1605 р. в Острозі торгували шотландці Якуб Рид і Альберт Валасі, в 1646 р. – Вільгельм Екмін. У Вишневці в 1631 р. худобою торгував шотландець Вільгельм Нор⁵⁹. Переважно ці та інші купці-шотландці були агентами-факторами, що приїжджали на Волинь у справах своїх багатших родичів. При цьому лише невелика частина купців-шотландців займалася торгівлею іншими товарами (худобою, сукном тощо) поза головним своїм заняттям – торгівлею збіжжям і продукцією лісового господарства. В 30-х роках XVII ст. в Корці шпихліри тримав купець-шотландець з Замостя Вільгельм Бухен⁶⁰. Висока міграційна рухливість шотландців спричинилася до того, що вже в 1551, 1562/1563, 1565, 1594 роках було видано низку королівських едиктів

і постанов у сеймових конституціях, спрямованих проти торгової діяльності купців-шотландців⁶¹.

Врешті останню категорію з-посеред волинського купецтва становили невеликі за кількістю етнічні громади – караїми, вірмени, греки.

Однією з найбільш явних і розповсюджених у торговому житті руських земель етнічно-релігійних груп були вірмени. Розквіт вірменських общин припадає на період XV–XVI ст., хоча деякі з них утворилися ще в часи середньовіччя, наприклад у Володимирі та Луцьку. Зокрема, в середині XVI ст. в Луцьку занотовується існування вулиці Вірменської⁶². Про існування вірменської колонії в Луцьку також говорить кондак католикоса Теодороса з 1384 р.⁶³ Цю ж інформацію підтверджував і вірменський хронікар Симеон Ліхачі, котрий стверджував, що колись у Луцьку мешкало 800 вірменських родин⁶⁴.

У середині XVI – на початку XVII ст. невеликі вірменські общини утворилися в Дубно, Костянтинові та Кременці. Самі вірмени належали до кіл найбільш заможних купців-імпортерів дефіцитних східних товарів. Їхній окремішності також сприяли наявність власного общинного самоуправління, судової та релігійної автономності. Досліджені архівні джерела дозволяють стверджувати, що вірмени зазвичай були заангажовані до східної торгівлі, зокрема, утримували постійні торгові контакти зі своїми родичами зі Львова та Кам'янець, рідше з вірменською колонією в Криму (Каффа) та молдавськими вірменами. Належить тут вказати на виняткову роль вірменів у торгівлі з Москвою, оскільки лише в московському напрямку не тільки в торгових стосунках Волині, але й цілої держави була заборонена участь євреїв. В основі такої ситуації лежать суворі заборони зі сторони великого князя московського на в'їзд євреїв на терени Московської держави. Власне через це торгівлю з Москвою, крім купців-християн, займалися також і вірмени. Для прикладу, в 1561 р. на митній коморі в Дубровиці звільнення від сплати мит і цел отримали разом з турецькими купцями й вірменські⁶⁵.

Поряд з вірменами окрему групу, що визначалася активною роллю в орієнтальній торгівлі, в містах Волині становили караїми. Як зазначив свого часу Є. Тишкевич, якщо євреї та вірмени були передусім купцями, татари – ремісниками, то караїми в той час займали посередню позицію⁶⁶. Караїмів на Литву, а разом з тим і на Волинь привів з Криму, найправдоподібніше ще в 1398 р., великий князь литовський Вітовт⁶⁷. У XV ст. караїмська община з'являється у Луцьку, який незабаром стає одним з найважливіших караїмських центрів. Принагідно слід зазначити, що кількість караїмів на Волині завжди була незначною. Для прикладу, в 1552 р. у Луцьку зафіксовано проживання лише 25 караїмських родин, що мешкали переважно вздовж вулиці Караїмської⁶⁸. Разом з ремеслом караїми займалися часом і купецькою справою, в якій найбільших прибутків їм приносило посередництво в торгових контактах з Туреччиною та Кримом. Наприклад, у 1583 р. луцький караїм Марко Шмойлович крім іншого займався продажем т.зв. татарських коней⁶⁹.

Групами нетиповими для волинських міст від середини XV до середини XVII ст. були татари, цигани та греки. Осаджені поблизу панського двору або у передмісті (наприклад, під Острогом вже від 1508-1512 років існувало т.зв. Татарське передмістя – за брамою Татарською⁷⁰ – В.Б.) татари головно займалися ремеслом або військовою службою в приватних хоругвах волинських магнатів – Острозьких і Вишневецьких⁷¹. Маючи невизначений юридичний статус, не маючи права входити до цехів, татари, правдоподібно, прагнули оселитися в малих приватних містечках. На початку XVII ст. в Острозі мешкало близько 57 татарських родин, а в Полонному татари посідали 30 дворів⁷². Участь татар у волинській торгівлі не визначалася якимсь великим розмахом. У спорадичних джерельних згадках вони розглядаються найчастіше як особи, що практикували транспортні послуги, а також розводили та продавали коней.

У містах і селах Волині як в середині XV, так і в середині XVII ст. можна було зустріти ще багато інших етнічних груп з певним юридичним статусом. Належали до них цигани. Дискриміновані та позбавлені повноти прав, цигани визначалися кочовим способом життя. Однією з основних галузей їхньої діяльності була торгівля кінями та краденими речами. Наприклад, у 1577 р. циган Ян «з *блажковы торчинское руды*» виміняв коня у Мартіна – слуги луцького земського підсудка Остафія Сокольського⁷³, в 1631 р. у Володимирі острозький циган Ян Кгалушович виміняв коня у мешканця володимирського передмістя Олешки Коробейника⁷⁴.

Поруч з циганами належить згадати й про відому грецьку колонію, що існувала в Острозі ще в середині XVI ст.⁷⁵, та про грецьких купців, що час від часу приїжджали на Волинь. Наприклад, 25 березня 1577 р. до луцьких гродських книг було внесено скаргу про пограбування купця Івана Грека з Константинополя⁷⁶. В 1609 р. в м. Олика певний час проживав та діяв купець-грек Антон Корбель⁷⁷.

Узагальнюючи, є можливим стверджувати, що в більшості випадків ці малі, часом досить нетривалі меншості (напр. іноземні купці, що перебували в тому чи іншому місті лише тимчасово – В.Б.), підлягаючи швидкій асиміляції, не могли відіграти великої ролі в щоденній торгівлі на Волині. Зокрема, тому, що їхня діяльність головно була зосереджена навколо великих ярмарків. Яскравим прикладом тут можуть бути турецькі купці, які неодноразово приїжджаючи до Волині і певний час проживаючи на її теренах, тим не менше не створювали у волинських містах якоїсь сталої етнічної спільноти.

Примітки

1. Szczygiel R. Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku. – Warszawa, 1977. – S. 29: «*communitas que contubernia hoc est czechow non habent, ut sunt mercatores et alii homines sine artificio et contubernio victum querentes*».

2. Bidwell-Holdys S. Kupcy w siedemnastowiecznym Tarnowie // *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. – 1975. – Т. XXX, nr 2. – S. 221; Czacharowski A. Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przełomie XIV/XV w. // *Acta UNC. Historia IX*. – 1973. – Zesz. 58. – S. 92, 94-96.
3. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 91 «Радзимінського». – Спр. 39/1.
4. Там само.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – М.С. Грушевський. К., 1991. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – С. 108.
6. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijaryw w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 / Wyd. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. II. – S. 382.
7. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. – Warszawa, 1978. – S. 10.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (Далі – ЦДІА-УК). – Ф. 25 «Луцький градський суд». – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 413зв.
9. Samsonowicz H. Dobre i złe dzielnice małych miast w Polsce w XV – XVI w. // *Miasto – region – społeczeństwo*. – Białystok, 1992. – S. 34.
10. Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział I na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (Далі – АРК. AS). – Teki rzymskie. – Teka III, sygn. 56; teka IV, sygn. 14; teka V, sygn. 31, 43, 52; teka VI, sygn. 40; teka VII, sygn. 6, 41, 71, 81; teka VIII, sygn. 37; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczałak. – Lwów, 1890. – Т. IV. – S. 420-421.
11. Розгляд і визначення термінів, пов'язаних з розвитком митної системи на волинських теренах у XVI – першій половині XVII ст., а зокрема дефініцій «цдо» та «мито», дивись в: Берковський В.Г. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Вісник Академії митної служби України*. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (29). – С. 120-133; Його ж. Структура адміністративних комор целних і митних на Волині од XVI до полову XVII wieku // *Nad społeczeństwem staropolskim*. – Białystok, 2007. – t.I: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / red. K.Lopatecki, W. Walczak. – S.321-338; Його ж. Wołyń w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku) // *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. – Toruń: WN UMK, 2009. – Т. 1/2009. – S.217-234.
12. Gierszewski S. Magnaci i szlachta jako zawodowi kupcy-przewoźnicy w XVI – XVIII wieku // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych (Далі – RDSG)*. – 1986. – Т. XLVII. – S. 1-12.
13. Бершадский С.А. Аврам Езофович Ребчикович, подскарбий земский, член рады великого княжества Литовского. – К., 1888. – С. 74; Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S. 49.
14. Małecki J. Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku. – Warszawa, 1963. – S. 32.
15. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). – Praha, 1992. – Т. 1: Hospodářská základna a královská moc. – S. 113.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси... – С. 135.
17. Там само. – С. 106-107.
18. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 350 зв.; Спр. 48. – Арк. 373 зв.; Спр. 53. – Арк. 413зв.

19. Wojtowicz J. Toruńskie przedsiębiorstwo handlowe Samuela Edwardsa w XVII wieku // RDSG. – 1952. – Т. XIV. – S. 214.
20. ЦДІАУК. – Ф. 21 «Кременецький гродський суд». – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 225зв. – 226.
21. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 776зв.
22. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 461, 464, 466.
23. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 511.
24. Там само. – Спр. 25. – Арк. 110.
25. Там само. – Спр. 25. – Арк. 150-150 v.
26. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко // Историчні джерела, т. I. – Острог, 2004. – С. 335.
27. APK. AS. – Sygn. 64/12-13; sygn. 127/1.
28. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku. – S. 461, 464, 466.
29. Zajaczkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1931. – Т. II. – S. 16.
30. Leszczyński A. Sytuacja prawna żydów ziemi bielskiej od końca XV do 1795 r. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu historycznego (Далі – BŻIH). – 1975. – Nr 4. – S. 32-33.
31. М. Горн вказує, що «на Поділлі, Волині та Наддніпрянській Україні було багато міст, у яких існувала цілковита заборона на проживання в них прихильників юдаїзму або існували поважні обмеження на господарську діяльність юдеїв». – Horn M. Stan i potrzeby badań nad stosunkami żydowsko-ukraińskimi w dawnej Rzeczypospolitej i podstawa źródłowa do tego zagadnienia // BŻIH. – 2000. – Nr 4. – S. 467.
32. Horn M. Dostawcy dworów królewskich w Polsce i na Litwie za ostatnich Jagiellonów 1506-1572 (ze szczególnym uwzględnieniem dostawców żydowskich. Część I // BŻIH. – 1989. – Nr 2. – S. 9-10.
33. Fijałkowski P. Lokalizacja obiektów użyteczności gminnej w zespołach miejskich pogranicza Wielkopolsko-Mazowieckiego w XVI-XVIII w. // BŻIH. – 1998. – Nr 3. – S. 77.
34. Заєць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А.Є. Заєць. – Львів, 2003. – С. 124.
35. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова І. Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 208.
36. APK. AS. – Sygn. 64/13, k. 53, 55.
37. Fijałkowski P. Lokalizacja obiektów użyteczności gminnej... – S. 79.
38. Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV – XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Далі – КHKM). – 1999. – R. 47, nr 1/2. – S. 135; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa, 1913. – S. 97, 100.
39. Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego. – S. 24.
40. Центральний державний історичний архів в м. Львів (Далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 877; Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 31.
41. Goldberg J. Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej – próba syntetycznego spojrzenia // Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. – Toruń, 1993.

- S. 341-342; Leszczyński A. Sytuacja prawna żydów. – S. 32.
42. Horn M. Działalność gospodarza i pozycja materialna Żydów czerwonoruskich w świetle lustracji i inwentarzy z lat 1564-1570 // ВЗІН. – 1972. – № 2. – С. 21; ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 250, 250зв., 251зв.
43. Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины/ С.Я. Боровой // Исторические записки. – 1940. – № 9. – С. 90-93.
44. Там само.
45. Сас П.М. Феодальные города Украины ... – С. 34.
46. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально – экономические предпосылки войны) / А.И. Баранович. – М., 1959. – С. 106.
47. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан – К., 1963. – С. 94; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654) / П.В. Михайлина. – К., 1975. – С. 37.
48. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku... – S. 466.
49. Заець А.Е. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А.Е. Заець // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 32; Михайлина П.В. Визвольна боротьба. – С. 27; Сас П.М. Феодальные города. – С. 125.
50. Źródła dziejowe. – T. VIII. Ziemie ruskie Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – S. 64-65.
51. Samsonowicz H. Grupy etniczne w Polsce XV wieku... – S. 464; Szczygiel R. Konflikty społeczne. – S. 97-98.
52. ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 466 зв.
53. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 373 зв.
54. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 43зв-45зв.
55. Szczygiel R. Konflikty społeczne... – S. 97-103.
56. Żytkowicz L. Następstwa ekonomiczne i społeczne niskich plonów zbóż w Polsce od połowy XVI do połowy XVIII wieku // RDSG. – 1973. – T. XXXIV. – S. 21; Bogucka M. Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław, 1970. – S. 88-89.
57. АРК. – Sygn. 82. – К. 77.
58. Торгівля на Україні. – № 116.
59. ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 152; Шиян Р. Купці-шотландці в містах Руського воеводства в XVI – XVII століттях / Р. Шиян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – Вип. 33. – С. 50-56.
60. Там само.
61. VL. – T. II. – S. 20, 51; Guldon Z., Stępkowski L. Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII wieku // KHKM. – 1982. – T. XXX, nr 2. – S. 203.
62. Janeczek A. Ulice etniczne... – S. 136.
63. Zakrzewska-Dubasowa M. Z badań nad osadnictwem ormiańskim na ziemiach Zachodniej Ukrainy i dawnej Rzeczypospolitej // Polska w Europie. Studia historyczne. – Lublin, 1968. – S. 165.
64. Ibidem. – S. 166.
65. Торгівля на Україні. – № 66. – С. 94.
66. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII – XVIII w. – Warszawa, 1989. – S. 232

67. Wyrobisz A. Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowoczesnej (XVI – XVIII w.) // *Ojczyzna bliższa i dalsza*. – Kraków, 1993. – S. 479.
68. Janeczek A. Ulice etniczne... – S. 136; tamże, przypis 45.
69. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 171зв.
70. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce... – S. 222; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... – S. 120-122; Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини / В. Берковський // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій Остріг на порозі 900-річчя 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 166-167.
71. Ibidem.
72. Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 263.
73. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 602 в.
74. Торгівля на Україні. – № 218.
75. Компан О.С. Міста України. – С. 102.
76. ЦДДАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 178.
77. Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 204-205.

Резюме

В статтє делается попытка анализа социальной и этнической структуры торгового слоя Волынской земли и воеводства, впервые классифицировано и обозначено основные категории участников Волынской торговли в 16 – первой половине 17 ст.

Ключевые слова: Волынь, торговцы, караимы, шляхта, евреи, гданские купцы.

Одержано 7 листопада 2012 р.

УДК 257 (477. 43/44)

В.С. Перерва

МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.

На основі архівних та опублікованих джерел досліджуються міжнародні зв'язки в церковному житті Подільської єпархії ХІХ – поч. ХХ ст. Наголошується на регулярності церковних пожертв мирян Поділля на користь православних християн різних країн та континентів.

Ключові слова: Церква, Подільська єпархія, Вселенське Православ'я, збір пожертв, духовенство, миряни.

У вищезначений період, коли, з однієї сторони, існуюче кріпацтво «прикріпляло» більшість православного населення до рідного населеного пункту, а з іншої, церковна організація не була відділена від державного апарату, храм у кожному парафіяльному осередку був справжнім «вікном у світ». До міської чи сільської святині прихожани ходили не лише для задоволення своїх духовних потреб. Саме в церкві щонеділі чи в свято (а при

нагальній потребі – і в будні – В.П.) повідомляли про новини в країні і світі, зачитували маніфести імператорів, розпорядження київських генерал-губернаторів та подільських губернаторів, повідомляли про нові законодавчі акти, початок війни та мобілізації, зачитували списки загиблих на близьких і далеких фронтах – тим паче, що в XIX ст. війн більш ніж вистачало. Тобто, інформація міжнародного характеру була досить частим явищем у багатовекторному церковному інформаційному просторі. Крім того, саме у православних храмах подоляни регулярно здійснювали й церковні пожертви на користь православних християн всього світу.

Вивчення міжнародних церковних зв'язків Поділля довгий час було «забороненим плодом» для радянської історіографії і, як наслідок, перебуває у певному забутті і для сучасних науковців. Більшість сучасних (і, на жаль, нечисленних) дослідників історії Церкви розглядає дані проблеми виключно в межах сучасної України. Втім, вивчення міжнародних зв'язків Подільського регіону та й українських губерній в цілому є досить актуальним з огляду на глобалізаційні процеси та прагнення незалежної України стати рівноправним членом європейського співтовариства. Дослідження міжнародних зв'язків Подільської та інших єпархій вказує на їхню історичність та закономірність в сучасному світі.

Тому метою нашого дослідження є висвітлення міжнародних аспектів церковного життя Поділля XIX – поч. XX ст., які знайомили тогочасних подолян з життям світової спільноти. При цьому церковний канал закордонної інформації в умовах відсутності загальнодоступної преси, радіо й телебачення нерідко був практично безальтернативним – особливо у сільській місцевості, в якій, на той час, мешкала переважна більшість подільського населення.

Власне, міжнародні новини, виголошені у храмах Подільської єпархії, мали в основному характер повідомлень про воєнні дії, в яких брало участь православне воїнство Російської імперії, чималий контингент якого традиційно набирался з українських губерній.

Численні військові кампанії XIX – поч. XX ст. знаходили як інформаційну, так і молитовну підтримку у церковному житті кожної церковно-адміністративної одиниці – в тому числі й Подільської єпархії, котра по праву вважається найбільшою в Російській імперії. У зазначений період Росії довелося чимало повоювати з різними країнами Європи та Азії – від Франції та Іспанії на заході до Японії на сході, від Швеції на півночі до Туреччини на півдні. І від початку до кінця кожна з цих війн мала своє відображення у церковному житті. В кожному з храмів Поділля священнослужителі оголошували про початок війни, її передумови і причини, правила мобілізації та поведінки мирного населення, можливі наслідки та перестороги. У них висвітлювався перебіг подій на театрах військових битв, здійснювалися особливі молебні за успіх російської зброї, зачитувалися списки загиблих на далеких і близьких фронтах. Як свідчать історичні документи, відвідуваність таких молебнів була досить високою – адже йшлося про

долю перемоги, яка нерідко торкалася більшості населення. Вочевидь, чимало подільських матерів, сестер та наречених чекали в храмах новин про події на війні.

У рочистими богослужіннями супроводжувалися регулярно приєднання нових територій до Російської імперії. У жовтні 1808 р. духовні правління Правобережної України (в т. ч. Поділля – В.П.) рапортували про отримання маніфестів «о присоединении навсегда к России той части Финляндии, которая доселе именовалась шведскою»¹. Цей маніфест зачитувався у всіх храмах Поділля «во всенародное известие». В ньому були викладені причини вторгнення російських військ у фінські межі – союз Швеції (що володіла Фінляндією – В.П.) з ворожими Росії державами, «насильственный и неимоверный поступок с посланцем нашим в Стокгольме», що був «оскорбителен достоинству Империи нашей» та ін². Висловлювалася також впевненість, що миряни Поділля, «разделя с нами чувство признательности и благодарения к Промыслу Всевышнего, пролиют теплые молитвы – да вседействующая Его сила предидет храброму воинству нашему в дальнейших его подвигах, да благословит и увенчает оружие наше успехами»³. Після завершення війни зі Швецією за Фінляндію Росія уклала Фрідріхсгамський мир 1809 р., про який також було повідомлено у всіх храмах під звуки дзвонів⁴.

У царському маніфесті про укладення миру зі Швецією здійснювався досить глибокий історичний екскурс – подільським селянам розповідали, що ще з часів Олександра Невського не минало і півстоліття, щоб Росія не мала конфліктів зі Швецією і саме цей мир «утвердил доброе соседство на незабываемых началах»⁵. Дійсно, після цієї війни у Росії значно поменшало проблем зі Швецією.

Особливо великою кількістю згадок у богослужінні ознаменувалася російсько-французька війна 1812 р. Чимало мирян Подільської губернії брали безпосередню участь у цій війні, адже сумнозвісні наполеонівські плани стосувалися й України. В українських губерніях набирали козацькі полки, які відіграли чималу роль у перемозі над навалюю «дванадцяти языков».

Тим же мешканцям, що не воювали в рядах козаків, залишалось молитися за успіхи збройних сил. Цілоденні звуки дзвонів, урочисті молебні, під час яких миряни стояли на колінах, супроводжували російські воєнні перемоги впродовж завершального етапу воєнного конфлікту. На молебнях подільські священики розповідали про хід нових боїв і свіжі новини з фронтів. Оскільки війна породжувала багато чуток (часом безглузких і панічних – В.П.), то пастирям царськими указами суворо заборонялося допускати неточності при тлумаченні подій військового і політичного характеру⁶.

Перемога над Наполеоном була важливою подією світової історії. Молебні з приводу взяття Парижу стали традиційними у кожному храмі Подільської єпархії. Вони здійснювалися щороку аж до початку ХХ ст. і для підкреслення значущості їх стали здійснювати в день Різдва Христового –

одного з найбільших християнських свят. Для зміцнення миру в Європі держави-переможниці Наполеона уклали Священний Союз. Текст цього договору, «яко новое Его Величества попечение, изъявленное не только о благе подданных своих, но и всего человечества», був не лише зачитаний у храмах⁷. Його імператорським указом було наказано вкласти в рамки і вивісити у кожній церкві «для всегдашней памяти». У знатних соборах і монастирях Поділля текст угоди рекомендувалося вирізати на металевих плитах.

У 1828 р. правобережні архієреї повідомляли про здійснення в монастирях і храмах Правобережної України (в т. ч. й Поділля) подячного молебну на честь перемоги над Персією та укладення з нею мирного договору: «Указом из Святейшего Правительствующего Синода дано знать об окончании войны с Персией и заключении между Россией и Персией мира с предписанием при том, по получении указа, снесясь с гражданским правительством, прочесть высочайший о том Манифест в первый воскресный или праздничный день во всех соборах, монастырях и церквях после литургии при наодном собрании и, отправив благодарственное Господу Богу молебствие с коленопреклонением и целодневным звоном» – сповіщалося в офіційному церковному документі⁸. Для підкреслення урочистості моменту київський митрополит з цього приводу служив молебен у Києво-Печерській лаврі.

Численні церковні молебні супроводжували і війни Росії з мусульманською Туреччиною, від якої в свій час потерпало саме Поділля. Починаючи з молебну про успішну переправу російських військ через Дунай, подільські священники, згідно синодальних розпоряджень, мали служити з приводу взяття кожної більш-менш значної фортеці чи населеного пункту⁹. У «Подільських єпархіальних відомостях» у воєнні часи регулярно публікували державні розпорядження, що стосувалися умов воєнного часу – наприклад, розпорядження головнокомандуючого російською армією про її вступ в межі турецьких володінь¹⁰. Такі суто світські державні акти зачитувалися духовенством у подільських храмах.

Єпархіальне начальство Поділля розпорядилося місцевому духовенству здійснювати молебні «по поводу особо важных и радостных событий на театре военных действий» та панахиди по загиблих воїнах¹¹. Саме з таких молебнів миряни Поділля дізнавалися і про хід військових сутичок Росії з іншими країнами.

Проповідництво у роки війни ставало особливо насиченим політичною інформацією, яка була єдино можливим засобом протидії поширенню чуток. Нерідко у полум'яні патріотичні промови перетворювалися проповіді священників у роки Кримської війни. Деякі пастирі у запалі критики внутрішніх і зовнішніх ворогів імперії «вживали вирази не завжди стримані», за що навіть отримували зауваження. Після закінчення війн у храмах зачитувалися умови мирних договорів, розповідалося про їхнє міжнародне значення.

На Благівіщення 1848 р. у церквах зачитувався маніфест про революційні вибухи в країнах Західної Європи. Небачена ще в історії хвиля революцій не на жарт стривожила Миколу I, який мав намір допомогти сусіднім монархам у придушенні виступів. «После благословений долголетнего мира Западная Европа взволновалась ныне смутами, грозящими ниспровержением законных властей и всякого общественного устройства. Возникнув сперва во Франции, мятеж и безначалие скоро сообщились сопредельной Германии и разливаясь повсеместно с наглостию возрастающею по мере уступчивости правительств, разрушительный поток сей прикоснулся наконец и союзных нам Империи Австрийской и королевства Прусского. Теперь, не зная более пределов, дерзость угрожает в безумии своем и нашей, Богом нам вверенной России», – розповідалося з церковних амвонів Поділля¹². Імператорські війська Росії вступали в межі сусідніх країн, щоб «защипать честь имени русского и неприкосновенность пределов наших».

Пройшло зовсім небагато часу і російські війська впоралися із завданням, розгромивши сили революціонерів. У Кам'янці-Подільському з цього приводу відбулася урочиста архієрейська служба. В Києві ж переможцям салютували зі 101 гармати. У храмах Подільської єпархії відбувалися урочисті молебни «с коленопреклонением е целодневным звоном», після яких з амвонів знову звучали урочисто-патетичні слова маніфесту (серпень 1849 р.):

«Россия исполнит свое святое призвание!

Так рекли мы любезным нашим верноподданым, возвещая, что мы повелели нашим армиям, по желанию союзника нашего – императора австрийского, идти усмирять мятеж в Венгрии и восстановить в оной законную власть ее Государя – Божиим милосердием так и совершилось. Не прошло 2-х месяцев и храбрые войска наши после многих блистательных побед <...> прошли от Галиции до Пешта, от Пешта до Арада, от Буковины и Молдавии до Бонната, везде торжествуя. Наконец, враждебные полчища мятежников <...> поверги оружие пред российским воинством, прибегая к посредничеству нашему для испрошения великодушного помилования у своего законного повелителя», – розповідалося з амвонів у храмах Подільської єпархії¹³.

Проте російські війська не тільки придушували революції. Їм довелося виручати православних слов'ян з турецької неволі й тоді у храмах також зачитували повідомлення про хід військових дій, укладення мирних угод, проголошення нових незалежних слов'янських держав.

З часом сформувалась ціла система так званих вікторіальних днів, коли православні миряни мали возносити подячні молитви за перемоги російської зброї. Вже на початку XIX ст. у храмах та парафіях Поділля щороку святкували 9 вікторіанських свят – день Полтавської перемоги, дату приєднання Таврії, взяття Нарви, Шліссельбурга, укладення Кючук-Кайнарджійського миру, перемоги над Левенгауптом, військами Пруссії тощо. До «вікторій» належали і церковні молебні з приводу встановлення

російських орденів Андрія Первозванного та ін. З подальшими перемогами російських військ зростало і число вікторіальних днів.

У храмах збирали і кошти на потреби постраждалих від військових дій. При цьому мирянам Поділля повідомляли про обставини воєнних подій, які призвели до необхідності грошових зборів.

Такі жертви у XIX ст. надходили на користь південнослов'янських православних народів, що певний час перебували під турецьким поневоленням. Ці народи періодично повставали проти ісламського панування, проте султанські війська нещадно придушували їх опір. У 1875 р. зазнало поразки таке повстання у Боснії та Герцеговині – тисячі біженців заповнили Чорногорію, сподіваючись знайти там захист від турецької помсти. Проте мусульманські окупанти не шкодували навіть залишених населених пунктів – ті біженці, що поверталися на Батьківщину, замість міст і сіл знаходили згарища. Рятуючись від смерті, до Чорногорії взимку 1875 р. прийшло 25 тисяч герцеговинців і ще стільки ж перебувало на кордоні. Уряд небагатої Чорногорії виділив їм хліба, але потрібні були ще одяг, постіль, ліки і т.п. Чорногорський митрополит Іларіон звернувся до київського владика Арсенія (Москвіна) та правобережних архієреїв (правобережні єпархії належали до заможних) за матеріальною допомогою.

«Жизнь тысяч невольников зависит от помощи нашей», – писав чорногорський архієрей¹⁴. По всьому Правобережжю були зібрані тисячі карбованців «важкою» царською валютою, а наступного року цей збір ще раз повторили, оскільки біженцям не було куди повертатися і вони залишалися в Чорногорії. Чорногорський владика Іларіон гечно дякував київському митрополиту та єпископам Поділля й Волині, повідомляючи, що «не одна тысяча семей возносит теплые молитвы за тех, которые поспешили подать им кусок насущного хлеба в тяжелые для них дни»¹⁵. Так православні миряни Поділля мали можливість не лише відчути себе невід'ємною часткою Вселенського Православ'я, але й на практиці реалізувати Христову заповідь про любов до ближнього.

Здійснювалися міжнародні церковні пожертви і в мирні часи. Вони також ставали деколи єдиним джерелом знань про церковне життя країн Вселенського Православ'я. Побут абсолютної більшості православних мирян Поділля XIX ст. було досить убогим, проте це не заважало їм здійснювати пожертви на користь парафіяльних церков – причому не тільки власного населеного пункту. Ясна річ, що в кожному храмі Подільської єпархії під час або після богослужіння проводився збір пожертв на ремонт церкви та купівлю для неї всього необхідного.

Крім того, у подільських церквах стояв ще ряд чаш, куди миряни здійснювали пожертви на особливі потреби – і ці кошти нерідко мали закордонне призначення. Це були чаші для збору коштів на користь бідних духовного звання, на прикрашення Гробу Господнього в Єрусалимі, на розорених від стихійних лих, на відновлення православ'я на Кавказі, на покращення побуту православних паломників у Палестині тощо.

Ці чаші встановлювалися у різний час згідно розпоряджень подільських архієреїв, проте мали перебувати у храмах постійно і священники щороку мали звітувати до Кам'янця-Подільського про кількість зібраних коштів. Якщо під час перевірок благочинний не знаходив у церкві цих чаш, то священника та церковнослужителів могли оштрафувати – про це неодноразово сповідають архівні документи¹⁶. І лише ґрунтовне доведення причин відсутності таких чаш могло позбавити священнослужителів штрафу¹⁷.

Частина цих зборів були щорічними. Так, з кожного храму Подільської єпархії відправлялися кошти на користь Гробу Господнього. Втім, досить регулярно жертвували подольняни і в одиничних випадках.

Так, у 1857 р. по всіх українських єпархіях, в тому числі й Подільській, розгорнувся збір пожертв на користь Олександрійської патріархії, «теснимой не только неверными, но и иноверными»¹⁸. Єпископ Фіваїди – посланець патріарха Олександрійського і всієї Африки – перебував в цей час у Москві у Богоявленському монастирі. Через єпархіальних архієреїв до кожного храму імперії була донесена інформація про необхідність збору коштів «на сооружение и украшение храмов Божьих в Александрии, Каире и Египте, на учреждение и содержание там училищ, больниц и богаделен»¹⁹. На цю потребу жертвувало переважно духовенство.

У 1845 р. подільський архієрей, відгукуючись на прохання митрополита Іліопольського і Ліванського Неофіта, розпорядився «именем Господним пригласить духовенство епархии, а через него и всю паству к добродетельному подаянию в пользу единоверной нашей Антиохийской Православной церкви»²⁰. Цього разу подольняни збирали й надсилали кошти вже на Близький Схід (сучасна територія Сирії – В.П.).

Утім, подібні збори все-таки були «одиночною екзотикою» і далеко не щороку кошти з кожного села мандрували на Близький Схід чи в Африку. Набагато частіше православні мешканці Поділля збирали кошти на користь бідних єпархій Російської імперії, частина яких зараз є закордонними.

Так, ще 1876 р. до кожного подільського храму вперше було розіслано указ Святійшого Синоду про збір грошей на храми Туркестанської єпархії (сучасний Узбекистан – її центром було спочатку м. Верний, а потім – Ташкент – В.П.). Це була одна з найбідніших єпархій з переважаючим мусульманським населенням.

На 1893 р. у ній налічувалося лише 76 храмів і «большинство из них можно назвать решительно убогими», – писав до Кам'янця-Подільського єпископ Туркестанський і Ташкентський Григорій²¹. Значна частина православних церков тут була збудована зі шматків глини і вкрита очеретом. Навіть кафедральний собор було зведено «с плах, забранных в столбы»²². Імперія у 90-х рр. XIX ст. все ще освоювала Середню Азію, а тому православне населення було «все пришлое, все неприжившееся, не сроднившееся с краем и само в большинстве бедное»²³. Подольняни й тут не залишили своїх одновірців без матеріальної допомоги – зібрані в Подільській єпархії кошти були відправлені у далекий Узбекистан.

На іншому кінці величезної Російської імперії знаходилася ще одна бідна єпархія – Фінляндська – на цей раз вже з переважаючим лютеранським населенням. І хоча російський уряд, прагнучи закріпитися у Фінляндії (тоді вона входила до складу імперії – В.П.), заохочував переселення сюди селян з внутрішніх губерній, православного населення тут мешкало небагато – це були переважно чиновники та військові з російських гарнізонів. І коли у столиці Фінляндії – Гельсінкі – споруджували кафедральний собор, фінський губернатор особисто звернувся до архієпископа Правобережної України за допомогою²⁴. Ще й зараз у центрі фінської столиці височить православний собор, у будівництво якого внесли певну частку і наші предки.

У храмах Поділля збиралися пожертви і на кам'яний собор у П'ятигорську, будівництво якого було санкціоновано російським імператором у 1842 р.²⁵ У 1871 р. Російський Слов'янський комітет «имел счастье по благословению Божию приобрести почти в полное владение великолепный храм св. Николая в Праге, принадлежавший некогда бенедиктинцам иезуитам; в Праге – главном пункте всего католического слов'янства»²⁶. Його необхідно було перебудувати, облаштувати іконостас, забезпечити іконами та всім необхідним, на що збирали кошти і на Поділлі.

Загалом, церковна жертвовність подолян мала надзвичайно широку географію – особливо з огляду на те, що в ті часи комунікації були ще далеко не на такому рівні, як зараз. Кошти з провінційних подільських храмів й надалі відправляли до різних країн та континентів. Так, у 1868 р. «Подільські єпархіальні відомості» закликали подолян жертвувати кошти на спорудження православного храму в Сан-Франциско²⁷, в 1870 р. – на храми Сирії²⁸, в 1873 р. подільські церковні кошти мали «мандрувати» до Владикавказу²⁹, та Оренбурга³⁰, в 1875 р. – до посольського храму в Брюсселі³¹ та до Албанії³², в 1882 р. – до Лаодікії³³ тощо. З подібних прикладів можна скласти цілий літопис.

Продовжувалися такі «міжнародні» грошові і в індустріальному ХХ ст. Наприклад, у 1901 р. православні мешканці Поділля жертвували на будівництво храму в далекому Нью-Йорку. Про цей збір було оголошено в «Церковних відомостях» (на поч. ХХ ст. вже і в церковному житті відчувалася модернізація – інформацію про збори грошей на іноземні храми доносили через пресу, а не за допомогою синодальних указів – В.П.).

Ще частішими і масштабнішими подібні церковні пожертви стали в часи російсько-японської та I світової війн.

Таким чином, церковний інформаційний простір був надзвичайно важливим, а деколи і безальтернативним джерелом інформації про події у світі. Крім того, православні мешканці Поділля, жертвуючи на користь одновірців, зазнавали і певного виховного впливу в душі християнських настанов любові до ближнього та мали рідкісну на той час можливість прилучитися до європейської та світової культури.

Примітки

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 362. – Спр. 41. – Арк. 1.
2. Там само. – Арк. 2.
3. Там само. – Арк. 2.
4. Там само. – Ф. 127. – Оп. 363. – Спр. 159. – Арк. 1.
5. Там само. – Арк. 5.
6. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 3775. – Арк. 6.
7. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1044. – Спр. 67. – Арк. 6.
8. Там само. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 288. – Арк. 1.
9. Державний архів Київської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 12-14.
10. Приказ главнокомандующего по войскам пред вступлением их в пределы Турции // Подольские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1877. – №11. – С. 195-197.
11. О провозглашении при совершении молебствий по случаю особо важных и радостных событий на театре военных действий, вечной памяти убиенным воинам // Подольские епархиальные ведомости. – Часть официальная. – 1877. – № 12. – С. 219-220.
12. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 650. – Спр. 198. – Арк. 4.
13. Там само. – Ф. 127. – Оп. 651. – Спр. 460. – Арк. 2.
14. Там само. – Ф. 127. – Оп. 679. – Спр. 190. – Арк. 4.
15. Там само. – Арк. 12.
16. ЦДІАК України – Ф. 127. – Оп. 666. – Спр. 206. – Арк. 1.
17. Там само. – 4 зв.
18. Там само. – Ф. 127. – Оп. 659. – Спр. 324. – Арк. 9.
19. Там само. – Арк. 1.
20. Там само. – Ф. 127. – Оп. 646. – Спр. 558. – Арк. 1.
21. Там само. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 671 (1893р.). – Арк. 1.
22. Там само. – Арк. 1.
23. Там само. – Арк. 1.
24. Там само. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 315. – Арк. 1-2.
25. Там само. – Ф. 127. – Оп. 805. – Спр. 325. – Арк. 1-3.
26. Там само. – Ф. 127. – Оп. 675. – Спр. 96. – Арк. 1.
27. Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1868. – Часть официальная. – № 24. – С. 477-479.
28. ПЕВ. – 1870. – Часть официальная. – № 20. – С. 609-610.
29. ПЕВ. – 1873. – Часть официальная. – № 12. – С. 278-280.
30. ПЕВ. – 1873. – Часть официальная. – № 14. – С. 733-734.
31. ПЕВ. – 1875. – Часть официальная. – № 2. – С. 16.
32. ПЕВ. – 1875. – Часть официальная. – № 22. – С. 473-474.
33. ПЕВ. – 1882. – Часть официальная. – № 29. – С. 349.

Резюме

На основе архивных и опубликованных источников исследуются международные связи в церковной жизни Подольской епархии XIX – нач. XX вв. Акцентируется внимание на регулярности церковных пожертвований прихожан Подолии в пользу православных христиан разных стран и континентов.

Ключевые слова: Церковь, Подольская епархия, Вселенское Православие, сбор пожертвованний, духовенство, прихожане.

Одержано 4 жовтня 2012 р.

УДК 94(477.43) "1917/1918"

В.А. Філінюк

НАРОСТАННЯ КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ У СЕЛАХ ПОДІЛЛЯ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті зроблено спробу висвітлити причини, які зумовили наростання криміногенної ситуації в сільській місцевості Поділля в період розвитку революційних подій та утвердження у регіоні органів влади Української Центральної Ради.

Ключові слова: Поділля, селяни, криміногенна ситуація, суспільна свідомість, Центральна Рада.

Прикметною ознакою сучасного розвитку української історичної науки є відчутна гуманізація та демократизація її історіографічного дискурсу, що стало, передусім, віддзеркаленням закріплення демократичних основ суспільного життя й утвердження інтелектуальної свободи особистості. Водночас історіографічний поступ є також відповіддю на інтеграційні виклики світового наукового співтовариства. Закономірно, що поглиблена антропологізація історичних студій виразилась не тільки у зверненні до замовчуваних, непопулярних тем, а й у предметній об'єктивізації тих рівнів і сегментів суспільного минулого, що раніше не визнавалися за конструктивно-чинні в ході історії. Це підтверджує поява таких новітніх дослідницьких напрямів як історія ментальностей, інтелектуальна історія, усна історія, гендерна історія, історія приватного життя¹. У цьому контексті набуває актуальності реконструкція повсякденного життя українського селянства, зокрема його правосвідомості як системи понять, поглядів і почуттів в межах чинного або бажаного права².

Мега цієї розвідки – з'ясувати причини наростання криміногенної ситуації у селах Поділля на початковому етапі Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

На початку ХХ ст. найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство, і часто поняття «народ» та «селянство» сприймалися як тотожні³.

Перша світова війна та падіння самодержавства стали потужними каталізаторами розвитку національно-визвольних рухів на теренах Російської імперії⁴. 6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд вперше звернувся з офіційною відозвою «До громадян Росії», в якій йшлося про перемогу революції, що завершила довгі роки боротьби за конституційні права. Уряд брав на себе зобов'язання «здійснити народні прагнення і вивести країну на світлий

шлях вільного громадянського устрою», підтверджував взяті зобов'язання щодо скликання Всеросійських Установчих зборів та забезпечення охорони громадянських прав і свобод⁵.

У правовій та політичній свідомості селянства українських губерній, у тому числі й Подільської, означилися дві тенденції. Перша, що переважала протягом перших місяців після повалення самодержавства, полягала у прагненні селянства задовольнити свої вимоги, передусім у земельному питанні, на основі рішень нових, легітимних органів влади. Розуміючи необхідність докорінної зміни правового поля, селянство погоджувалося чекати вирішення земельного питання законним рішенням Установчих зборів, які й передадуть їм землю за трудовою нормою⁶. Підтвердженням цьому були рішення масових сходів селян усіх регіонів України у тому числі і Поділля⁷, молебні, присяги на вірність Тимчасовому уряду⁸, вітальні телеграми на його адресу⁹, збір пожертвувань на потреби армії¹⁰, заклики до спокою та згуртованості¹¹.

Кореспонденти місцевих газет віддавали належне високому рівню правової свідомості селянства, яке «шляхом насильницького, свавільного розв'язання земельного питання не пішло, і треба думати не піде»¹².

Водночас із «затягуванням» вирішення земельного питання у селянському середовищі стала проявлятися інша тенденція, яка характеризувалася закликами до «чорного переділу» поміщицьких земель та зростанням проявів анархії¹³.

Найважливіші сфери життя селянства вимірювалися поняттями «земля і воля», передусім ті, що стосувалися його повсякденних інтересів – аграрних відносин, сплати податків, місцевого самоврядування. Якщо за царя держава й влада сприймалися селянами як апарат насильства та визиску панівними класами трудового народу, то після революції вони розглядалися як такі, що повинні виконувати волю останнього. Відтак владу потрібно було сконструювати таким чином, щоб вона якнайшвидше виконала селянські домагання і реалізувала гасло «земля та воля»¹⁴. Підтвердженням цього є виступ на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді, головуючого Стасюка. У своїй промові він підкреслив: «Селяни єсть сама велика сила на Україні. До революції селян називали мужиками, а тепер уже селяни мусять керувати всіма справами в нашій країні...»¹⁵.

Революція, санкціонувавши демократію, викликала до життя нову силу – волю народу. Водночас, моральні імперативи селянства й були ідеологічним обґрунтуванням його політичних та соціально-економічних вимог. Усвідомлення причетності до селянського стану, до землеробської праці, протиставлення себе іншим верствам суспільства – сутнісна ознака хліборобської психології, яка зумовила подальшу політичну лінію «ми проти всіх»¹⁶, що знайшло відображення в погромах панських маєтків та анархії¹⁷.

Особливу ненависть у селян викликала поліція, з якою асоціювалось насильство попереднього режиму. Оскільки поліція проявила себе як «му-

читель», селяни вимагали «забрати» її з сіл¹⁸. Із демонтажем старої влади, за Постановою Тимчасового Уряду, на селі розпочалася реорганізація поліції в міліцію¹⁹. Народ цьому щиро радів, адже вважав, що реорганізація поліції – це її знищення. Селяни казали: «Оце тільки й почуваємо волю, що поліції нема»²⁰.

Зважаючи на труднощі становлення місцевих владних структур, для останніх складались детальні настанови, причому досить часто кожен повіт складав свої інструктивні документи. Волосні комітети, як представницькі органи, обирали органи управління – волосні виконавчі комітети кількістю 3-7 осіб. Завдання останніх полягали у забезпеченні громадського порядку, організації міліції, постачанні армії продовольством, тощо. На голів сільських комітетів покладалися обов'язки колишніх старост. До кола компетенції сільських комітетів відносився і громадський порядок²¹.

За таких умов, розпочалася робота по створенню місцевої міліції, яка повинна була забезпечувати порядок на місцях. Один з проектів щодо сільської міліції передбачав її склад таким чином: а) волосний отаман – 1 на волость; б) тисяцький – 1 на 2500 чоловік населення; в) сотський. Волосні отамани мали обиратися волосними сходами, тисяцькі – призначалися радою у справах міліції, сотські – обиралися на сільських сходах²².

Однак, попри заходи по створенню міліції, нові структури виявились неспроможними підтримувати правопорядок у селах²³. Звичним явищем за таких обставин став ріст криміногенної ситуації в українських селах. Влітку і, особливо, восени 1917 р. вимоги селян стають значно радикальнішими. Їх уже не влаштовували помірковані заходи, які пропонувалися більшістю повітових, губернських, а також Першим Всеукраїнським селянським з'їздом. Селяни бажали отримати землю негайно, що призводило до поширення практики самовільних захоплень поміщицьких земель²⁴. На Правобережній Україні найбільше піднесення селянської війни з поміщиками припало на вересень 1917 р.²⁵. За повідомленням подільського губернського комісара, погромний рух охопив всі повіти губернії. Селяни розграбували Громовський винокурний завод²⁶. Була розграбована частина фільварків цукрового заводу у хуторі Зеленецький Кам'янецького повіту та поміщицька садиба в селі Куява²⁷.

Слід відзначити, що подібна ситуація спостерігалася практично у всіх регіонах України. У Волинській губернії, приміром, селяни сіл Сербівка, Цицеліївка та хутора Хмерина повністю пограбували місцеві економії²⁸. Селяни с. Хотомлі Волчанського повіту Харківської губернії розгромили Леонідовську економію²⁹. Подібними були дії мешканців с. Макишина Горднлянського повіту Чернігівської губернії³⁰.

Спостерігалася тенденція до збільшення кількості злочинів пов'язаних з крадіжками, грабежем, розбоями та вбивствами. Набула поширення діяльність озброєних банд. Приміром, в с. Писарівка Волоська Ямпольському повіту Подільської губернії 7 особами був пограбований власник млина, озброєний напад на дім заможного єврея був скоєний в с. Пилинівка Поділь-

ської губернії³¹ та с. Гуньки Брацлавського повіту. Також, брацлавський, ольгопільський повітові комісари повідомляли у Київ про анархію та діяльність озброєних банд в повіті, які «не дають» жити мирному населенню³². Часто збройні напади здійснювались на заможних євреїв, які проживали у селах Поділля³³.

Протиправні дії селян спрямовувалися не тільки проти поміщиків, чи просто заможних односельчан, але часто й проти духовних осіб³⁴. Попри те, що в свідомості селянства були сильними морально-релігійні цінності³⁵, це не зупинило наростання загострення стосунків між священиками й селянами на соціальному ґрунті. Ззовні шанобливе ставлення селян до «батьшок» поволи зживалося з внутрішньою упередженістю, а то й зневагою до них. У свою чергу сільське духовенство потрохи віддалялося від народу, проймалося власницькими («панськими») замірами³⁶. У звітах повітових комісарів Подільської губернії ми знаходимо відомості про виступи селян проти місцевого духовенства. Так, селяни с. Холодовки Брацлавського повіту самотійно вигнали місцевого священика з його приходу, а селяни Подитанок Ямпольського повіту відібрали у місцевого священика ключі від церкви і заборонили проводити службу³⁷. Траплялися випадки й фізичних розправ зі священиками, як це було у с. Борків Латинського повіту, чи у с. Буйволовець Проскурівського повіту Подільської губернії³⁸.

Протягом другої половини 1917 – початку 1918 рр., означені вище тенденції практично повністю витіснили колишній страх перед владою і державою³⁹.

Утративши віру у «свою» владу, «принижені і ображенні» селяни залишилися наодинці зі своїм історичним досвідом⁴⁰, який у революційних подіях трансформувався у хвилю соціально-правового радикалізму⁴¹.

Водночас, поширення анархії та злочинності змушує селян само організовуватися для того, уберегти себе від протиправних дій. Тут якраз спостерігалось своєрідне повернення до звичаєвого права, яке часто виражалось у застосуванні самосуду. Приміром, громада с. Орловки Гайсинського повіту Подільської губернії вбила своїх односельців, які зізнались у вбивствах і пограбуваннях. Фіксувалися й інші подібні випадки. Під час численних самосудів підозрюваних у злочинах страчували, а перед цим над ними збиткувалися. Труп, як правило, не ховали за християнським обрядом, а могли й кинути в болото. Під час винесення вироку та страти злочинців селяни дотримувалися принципу кругової поруки, що вимагав співучасті, тож при розслідуванні винних неможливо було знайти. Сільське керівництво робило стандартні заяви, що самосуд вчинено всією громадою й це було для селян достатньою підставою виправдання їхніх жорстоких дій⁴².

Варто відзначити, що самосуди були поширені і у попередні періоди історії однак вони носили дещо інший характер. За менш тяжкі злочини, такі як крадіжка одягу, взуття, їжі, злодіїв піддавали «посоромленню». Звичайне право передбачало покарання зовсім невідомі офіційним законодавством. Одне з таких – звичай осоромлювати злочинця, тобто піддавати

його публічної екзекуції, принижують її честь і гідність. Селяни пояснювали існування цього звичаю тим, що «сорому і розголосо більш за все боять-ся». Така форма самосуду носила, перш за все, демонстраційний характер. Символікою і ритуалом «водіння» злодія громада показувала свою владу і попереджала жителів села, що в разі крадіжки кари не уникне ніхто. За вироком сільського сходу викригого злодія, часом голяка, з вкраденої річчю або солом'яним хомутом водили по селу, стукаючи у відра та каструлі. Під час такого ходи по селу кожен бажачий міг вдарити злодія. Били по шиї і в спину, щоб катований не міг визначити, хто їх завдає. Після такого публічного покарання злодія садили в «холодну», а потім передавали в руки влади. З цією ж метою, «для сорому», застосовувалися громадські роботи. Жінок змушували мити підлоги в волосному правлінні або при народно мести вулиці на базарі. Чоловіки, як покарання, ремонтували дороги, лагодили мости, копали канали⁴³.

Відзначимо, що важливим чинником такої радикалізації дій селян стали події Першої світової війни, які значно вплинули на морально-психологічне здоров'я населення. Моральні норми та заборони мирного часу розмилися, поширювалися різні форми асоціальної поведінки, відзначалися озлобленість та зневажливе ставлення до чужого життя. Війна призвела до переосмислення, зокрема й селянством, системи цінностей, способу мислення та дії, своєї ролі в суспільстві, ставленні до держави та влади⁴⁴. Водночас, як зазначає О. Реєнт, близькість до театру військових дій Першої світової війни зумовила ще одну тенденцію. Суть її полягала в тому, що з фронту поверталася велика кількість озброєних солдат, для яких вбивство стало буденним явищем⁴⁵. До цього слід додати, що відсутність досвіду мирної політичної боротьби та нездатність урядових структур вирішити назрілі питання парламентськими методами підштовхували селян до вирішення своїх нагальних проблем силовими методами⁴⁶.

В умовах війни, революції, смерті, нівеляції цінності людського життя градус психологічної напруги й агресивності надзвичайно підвищився. У с. Рубани Брацлавського повіту Подільської губернії на сільському сході на тогв місцевих селян більше 300 осіб затримав кількох своїх односельців. Їх було звинувачено в різних злочинах (суть яких не відома) та вбито на місці⁴⁷. Подібне трапилося і у с. Пирожне Ольгопільського повіту Подільської губернії, де 500 селян вчинили самосуд над 2 місцевими злодіями. Обидва чоловіки були жорстоко вбиті. У тому ж таки повіті у с. Крикливець місцеві жителі вчинили розправу над конокрадами⁴⁸.

Реалії тодішнього життя вплинули на те, що покарання за проступки значно змінилися і стали набагато жорсткішими. Селяни с. Крищинця Брацлавського повіту Подільської губернії вбили на сході 2 земляків за те, що вони були у селі відомі як хулігани, нападали на мирних жителів і займалися крадіжками. У с. Забужжя Брацлавського повіту Подільської губернії 15 січня 1918 р. селяни звинуватили на сільському сході свого земляка у крадіжках. Його скинули зі скелі, а внизу добили камінням⁴⁹. Це

дає підстави припускати про певні зміни у свідомості селян, адже у попередні періоди історії хуліганські дії чи дрібні крадіжки не підлягали такому жорстокому покаранню через те, що вони були майже буденним явищем в українських селах.

Убивства, пограбування, розбійні напади стали буденною реальністю в селах Поділля. Як зазначав один з очевидців подій: «В 1917 р. стало зовсім небезпечно жити в селах. Як тільки почне смеркати, то й не думай виходити за поріг, бо то гляди або слідом за тобою в хату ввірвуться або підстрелять. Або лізуть у вікна. Тоді моли Бога аби не вбили»⁵⁰. Оскільки влада не могла контролювати ситуацію на місцях і здійснювати судочинство, функції судових органів здебільшого виконували сільські сходи або селянські органи влади. Практика самосудів фактично стала формою судочинства. Коли селянин Ф. Радчук убив іншого селянина, комітети сіл Гуменної, Михайлівки та Ізабелівки Брацлавського повіту Подільської губернії на спільному засіданні засудили вбивцю до смерті й виконали вирок. Жорстокість покарання мала відвернути потенційних злочинців від реалізації їхніх намірів⁵¹.

Тривала анархія знівельовала будь-яку повагу до державної влади, посилила антиетатистські руйнівні тенденції, сформувала правосвідомість, в якій запровадження юридичних норм, відновлення елементарної соціальної організації, наведення ладу й саме поняття законності ототожнювалось із царським режимом. Анархічні настрої на місцях настільки закарбувались у свідомості, що населення відкрито виступало проти адміністративних і правоохоронних органів, які намагались запровадити хоч якусь законність⁵². У с. Рубани Брацлавського повіту Подільської губернії на сході розлючений натовп селян жорстоко побив міліціонера, який хотів стати на перешкоді самосуду⁵³. У свою чергу, в с. Лука-Немирівська Брацлавського повіту Подільської губернії місцеві жителі напали і побивши ув'язнили судового слідчого, який прибув у село для проведення розслідування по справі місцевого жителя. Селяни вважали всі звинувачення безпідставними. Слідчого закрили у камері, а два томи судових матеріалів спалили⁵⁴. У с. Вербова Балтського повіту Подільської губернії, був вбитий місцевий міліціонер, за те, що у нетверезому стані «ганявся» з шаблею за дітьми. Його тіло було кинуте у криницю, в якій пролежало кілька днів⁵⁵. Це у свою чергу також вказує на те, що для селян колишні авторитетні особи вже не мали ніякого особливого значення.

Разом з тим, селяни, втілюючи своє поняття справедливості в умовах значної соціальної напруги, чинили насильницькі дії, від яких страждали зовсім не винні люди. Приміром, у с. Комарове Подільської губернії був здійснений самосуд над нібито злодіями. Людям були нанесені жорстокі побої, від яких вони невдовзі померли. Після проведення судового слідства виявилось, що на даних осіб був зведений наклеп і вони були ні в чому не винуваті⁵⁶.

Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що з поваленням самодержавства корінні мешканці України у тому числі і Поділля, були ки-

нуті у вир політичних, соціально-економічних і духовно-культурних розламів, що зумовили соціальне напруження.

Оскільки селянство не міркувало державно-правовими категоріями, легітимності суспільних відносин, йому було незрозуміле зволікання державної влади з проведенням соціально-економічних реформ, передусім вирішенням аграрної проблеми. Тому боротьба за реалізацію народних ідеалів «землі та волі» виступала своєрідним каталізатором політичних процесів в українському селі. Антипоміщицьку боротьбу за землю селяни одночасно спрямовували проти держави й її органів, яких вважали захисниками панського землеволодіння. Місцеві правоохоронні органи не мали достатньо сил і засобів для втихомирення українського села.

Селяни, пережили стан надзвичайної дезорієнтованості від наростаючого після лютого 1917 р. безвладдя. Повалення влади вони сприймали не тільки як відміну адміністративних повноважень, а й норм поведінки. В тогочасному українському селі з'явився значний прошарок «зайвих» людей породжених Першою світовою війною з відповідним типом мислення, для яких виввство було буденним явищем.

Відчуваючи безкарність революційні безчинства стали накладалися на морально-правову деградацію села, а тенденції правового нігілізму домінували у свідомості та поведінці народних мас. Повсюдно панували анархія і беззаконня, створювалися озброєнні банди, які тероризували мирне населення.

У свою чергу, це давало потужний імпульс іншій тенденції – застосування насильства, як методу захисту. Сільські жителі на свій розсуд вершили жорстоке правосуддя у своїх населених пунктах, однак це не покращувало криміногенну ситуацію на селі. Цей процес можна кваліфікувати як архаїзацію суспільно-правових відносин та часткову деградацію традиційних світоглядних вартостей в умовах війни та революції.

Примітки

1. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / Ольга Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – С. 5.
2. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 10. – С. 284.
3. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917-1921 рр.) / В. С. Лозовий // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 88.
4. Верстюк В. Ф. Український-національно визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 63.
5. Нариси історії української революції 1917-1921 років. У 2-х кн. / За ред. В. А. Смолія, Г. В. Боряка, В. Ф. Верстюка. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – С. 90.

6. Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби української революції 1917-1921 рр. / Ірина Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 259.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі: ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 12, арк. 15; Зоря. – 1917. – № 5. – С. 7.
8. Там само, спр. 44, арк. 12; Вільне слово. – 1917. – № 4. – С. 3.
9. Там само, спр. 50, арк. 23; Вісті з української Центральної Ради. – 1917. – № 6. – С. 3-4.
10. Там само, спр. 42, арк. 1.
11. По России // Вестник временного правительства. – 1917. – № 2(20) марта. – С. 4; Жизнь Волыни. – 1917. – № 6. – С. 5.
12. Еткіна І. Вказ. праця. – С. 259.
13. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. – М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 1997. – С. 103.
14. Лозовий В. С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради 1917-1918 рр. / В. С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 159.
15. ЦДАВО України, ф. 4037, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
16. Лозовий В. С. Вказ. праця. – С. 168.
17. Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р. / Іван Хміль, Ігор Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2002. – № 1. – С. 53-76.
18. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, редакційно-видавничий відділ, 2011. – С. 17.
19. Постановление Временного Правительства об учреждении милиции // Вестник временного правительства. – 1917. – № 35(20) апреля. – С. 1.
20. ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 44, арк. 79.
21. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – С. 144-146.
22. ЦДАВО України, ф. 1327, оп. 1, спр. 6, арк. 9.
23. Хміль І. Вказ. праця. – С. 72.
24. Там само. – С. 73.
25. Там само. – С. 70-71.
26. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 54, арк. 79.
27. Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 7, арк. 57, 162.
28. Там само, ф. 524, оп. 1, спр. 3, арк. 19.
29. Там само, ф. 1327, оп. 1, спр. 139, арк. 109.
30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 317, оп. 1, спр. 6040, арк. 1.
31. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 54, арк. 53, 54.
32. Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 40; спр. 7, арк. 38.

33. Хміль І. Вказ. Праця. – С. 21; Соловей Т. Несостоявшаяся революция: Исторические смыслы русского национализма / Татьяна Соловей, Валерий Соловей. – М.: Феория, 2009. – С. 144.
34. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / Ін-т історії України, НАН України; під ред. В. М. Литвина. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 338.
35. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 572.
36. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. – С. 235.
37. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 41, арк. 39.
38. Там само, спр. 57, арк. 34, 67.
39. Еткіна І. Вказ. праця. – С. 266.
40. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (критические замечки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 46.
41. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції... – С. 90-91.
42. Там само. – С. 91.
43. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В. Б. Безгин. – М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – С. 85.
44. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції... – С. 11, 19-20.
45. Реєнт О. П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в країні / О. П. Реєнт // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: збірник наукових праць. – К.: Видавничий Дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 94.
46. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / Ін-т історії України, НАН України; під ред. В. М. Литвина. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 7.
47. ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 1, арк. 59.
48. Там само, спр. 7, арк. 176, 177.
49. Там само, спр. 1, арк. 145, 159.
50. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. X, спр. 6957, арк. 2.
51. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції... – С. 93.
52. Там само. – С. 92-93.
53. ЦДАВО України, ф. 628, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
54. Там само, спр. 3, арк. 205.
55. Там само, ф. 1792, оп. 1, спр. 54, арк. 101.
56. Там само, ф. 628, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

Резюме

В статье сделана попытка раскрыть причины, обусловившие нарастание криминогенной ситуации в сельской местности Подоллии в период развития революционных событий и утверждения в регионе органов власти Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: Подолье, крестьяне, криминогенная ситуация, общественное сознание, Центральная Рада.

Одержано 27 жовтня 2012 р.

УДК 351.853(477.73)“1918/1920”(092)

І.О. Старенький

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ П. В. КЛИМЕНКА НА ПОДІЛЛІ У 1918-1920 рр.

У статті розглядається пам'яткоохоронна діяльність Пилипа Васильовича Клименка на Поділлі, його участь у діяльності пам'яткоохоронних організацій, роль у збереженні архівної спадщини.

Ключові слова: охорона пам'яток, Поділля, П. В. Клименко, Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва, Українська Революція.

В умовах руйнації та необдумані перебудови історико-культурних пам'яток, актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху для використання його кращих надбань на сучасному періоді розвитку країни. У повній мірі це стосується і території Поділля. Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі розгорнув Пилип Васильович Клименко.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали О. О. Нестуля¹, М. Б. Петров², В. П. Ляхоцький³, І. Дивний⁴, І. Матяш⁵ та ін. Проте питання залишається недостатньо вивченим.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського 1918 року. 30 грудня 1918 року його було призначено екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – К-ПДУУ) по кафедрі історії⁶. Згідно протоколу комісії із розподілу професорів по розрядах 23 травня 1919 року займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений ректором Іваном Івановичем Огієнком 5 лютого того ж року⁷.

Після свого приїзду до міста над Смотричем П. В. Клименко розпочав активну пам'яткоохоронну роботу. Вже 1919 року за ініціативою ректора К-ПДУУ Івана Огієнка та Пилипа Клименка було створено Архівну комісію, обов'язком якої було фахове упорядкування архівів університету, Кам'янця-Подільського та Поділля, започаткувавши таким чином збереження архівних фондів та колекцій, які залишилися без власників.

До складу Архівної комісії, крім П. В. Клименка, входили також Ю. Й. Сіцінський, П. Г. Клепатський, Л. Б. В'ялковський, О. З. Неселовський та ін.⁸.

Вже 13 травня 1919 року Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), в якій обґрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-

Подільського Революційного комітету з проханням про передачу архіву Жандармського управління та «Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду»⁹. У документі також вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання учебного архиву при Кам'янець-Подільським Державнім Українським Університеті з метою досліджування громадянського руху на Україні в XIX столітті»¹⁰.

31 липня 1919 року відбулося засідання Архівної комісії, на якому було «складено текст проти нищення архівів» та призначено наступне засідання на 4 серпня¹¹. 4 серпня на засіданні Комісії було висловлено думку, що «щоби не допустити цього [знищення архівних документів – І.С.], потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визначається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої входили-би знавці архівного діла та археографії»¹². Комісіям надавалося право відбирати цінні для науки матеріали з архівів різних установ та передавати до архівосховищ. На засіданні було заслухано доповіді Юхима Сіцинського та Леона Б'ялковського про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі доповідей Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н. Я. Григорієва та проекту закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», одним з ініціаторів якого був Пилип Клименко. Цим законопроектом передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes»¹³.

8 серпня 1919 року до Міністерства народної освіти було надіслано втяги з протоколів з проханням «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини»¹⁴.

13 серпня 1919 року, під впливом пам'яткоохоронців, зокрема і П. В. Клименка, було видано обіжник до всіх підлеглих установ Міністерства народної освіти та органів місцевої влади, в якому зазначалося: «В ці тяжкі часи руйні, яка проводиться більшовицькими бандами та їх прихильниками, гинуть національні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.п. Ці матеріали переходять у церквах, костюлах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в дійсності грабують, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби»¹⁵. Щоб зберегти старожитності від нищення, пропонувалося:

1) вжити всіх заходів для збереження «національних цінностей, які перебувають у небезпеці», повідомляючи кожен раз про вжиті заходи міністерству народної освіти;

2) роз'яснювати, як громадянам, так і козакам Української армії про «шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів»;

3) у випадку небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам, негайно повідомляти Міністерство народної освіти¹⁶.

19 серпня 1919 року Міністерство народної освіти звернулося до П.В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. Отримавши схвальну відповідь, наказом міністерства №122 від 20 серпня 1919 року його було затверджено на цій посаді¹⁷.

Цього ж дня наказом Міністерства народної освіти на допомогу П. В. Клименку тимчасово фахівцем відділу було призначено завідуючого художньо-промисловою школою (15 березня 1919 року Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу учбову майстерню було перетворено в художньо-промислову школу ім. Т. Г. Шевченка¹⁸) Володимира Гагенмейстера¹⁹.

21 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти Пилипу Клименку доручалося: «1) ...негайно одібрати архівні матеріали і листування Подільського жандармського управління, які були взяті Комісією з п. Дороновичем на чолі, складеною в початку революції для розбору матеріалів згаданого управління. 2) Урядовець особливих доручень при т. Міністру народної освіти д. Еліян тимчасово прикомандировується в розпорядження виконуючого обов'язки Голови Відділу охорони пам'яток старовини проф. П. Клименка для прийому від Комісії по розбору матеріалів архіву Жандармського управління і всіх справ згаданого управління»²⁰. Цікаво, що під документом стоять підписи Н. Я. Григорієва та самого П. В. Клименка.

Наступного дня на сторінках газети «Україна» з'явився лист до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, підписаний доктором Йосипом Пеленським, головою архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, членом Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровичем, віце-директором Державного військово-історичного музею М. Обідним, приват-доцентами К-ПДУУ Ю. Й. Сіцінським, Л. Б. Б'ялковським та ін. У ньому зазначалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх сповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної культури, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що збирали б розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців та церков²¹.

29 серпня 1919 року за ініціативою Пилипа Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання». Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П. І. Холодним і П. В. Клименком пропонувалося, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти

їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти. Незабаром міністерство скерувало на місця розроблений П. В. Клименком обіжник, в якому губернським та повітовим комісарам надавалися додаткові роз'яснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема, наголошувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П. В. Клименко як вихід з такої ситуації розглядав практику виїзду у віддалені райони експертів Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва²³.

30 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти за №9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури: «Для вироблення інструкції по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при міністерстві народної освіти з оплатою згідно кошт державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуючих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват. доцент прот. Євфим Сіцінський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих. Гаврилка, д-ра Осипа Назарука»²⁴. Вони також увійшли до складу Комісії зі створення статуту Національного архіву в Києві²⁵.

Архівна комісія внесла на розгляд Міністерства народної освіти для подання Урядові проект Закону України «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва» з пояснювальною запискою до нього, проекти Ради народних міністрів:

- а) про заснування губернських архівних комісій;
- б) про вилучення з крамниць м. Кам'янця поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання;
- в) про розробку статуту архіву тощо²⁶.

У Головному управлінні мистецтв та національної культури обговорювалися положення законопроекту УНР «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», яким вперше закладався правовий фундамент державного опікування національними пам'ятками:

«1. Пам'ятки старовини й мистецтва на Україні: архітектурні, археологічні, архівальні, бібліотечні, музейні, побутові та всі інші, маючі культурно-історичну цінність і значінне, знаходиться під охороною й доглядом Держави.

2. Забороняється нищити й псувати всі зазначені в п.1 пам'ятки, а також затаювати, вивозити або пробувати вивезти за кордон всі окремі речі і збірки культурно-історичного значіння, а саме: архівальні матеріали, археологічні і нумізматичні речі, рідкі книжки, картини, гравюри...

3. Винні в порушенні п.2 караються грошовою виплатою в скарб від 2000 до 200000 гривень, ув'язненням в тюрми на строк від 4 місяців до 2 років і конфіскацією в державну власність речей вивозу»²⁷.

30 серпня фахівцем VI класу Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва було призначено колишнього вчителя латинської мови Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії С. С. Дложевського²⁸. Він мав допомогти П. В. Клименку ревізувати архів та бібліотеку Губернського статистичного комітету та виробити умови їх передачі К-ПДУУ²⁹. Цього ж дня до Подільського губернського комісара було надіслано прохання зробити розпорядження про передачі бібліотеки Губернського статистичного комітету К-ПДУУ³⁰.

У вересні 1919 року Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра ісповідань Івана Огієнка з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про заховання всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами»³¹. У відповідь на звернення 3 жовтня 1919 року згідно розпорядження міністра ісповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, картин, документів і т.ін.»³².

Великим досягненням пам'яткоохоронців, зокрема і П. В. Клименка, було видання журналу «Українська старовина». Ідею випуску друкованого органу Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретаріату справ освітніх, не реалізовану О. Грушевським, втілили в життя кам'янецькі шанувальники пам'яток старовини і мистецтва, архівісти-науковці. Не отримавши коштів від Уряду УНР, члени Архівної комісії змогли переконати у важливості запланованої акції керівництво Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) й отримали необхідне фінансування³³.

Водночас за ініціативою Пилипа Клименка почалося активне збереження архівів та бібліотек ліквідованих установ та покинутих шляхетських маєтків шляхом їх передачі освітнім закладам, головним чином К-ПДУУ.

10 вересня 1919 року П. В. Клименко з метою збереження цінних документів тимчасово заборонив доступ до жандармського архіву, який був ревізований та неописаний і тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки³⁴.

19 вересня наказом Пилипа Клименка передбачалося: «архіви скасованих установ, а саме дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернiального статистичного комітету при губернiальному правлінні, а також бібліотеки цих установ передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету»³⁵.

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу К-ПДУУ прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської громадської бібліотеки, оскільки бракувало пристосованих приміщень³⁶.

Коли надійшло повідомлення, що в с. Чернятин біля м. Жмеринки в замку князя Львова є нерозграбована бібліотека (5000 томів), то Пилип Клименко видав наказ начальнику штабу Наддніпрянської Дієвої армії отаману Сінклеру перевезти цю бібліотеку до Жмеринської гімназії³⁷.

Після ревізії будинку архіву Губернського правління в Кам'янці-Подільському по вулиці Довгій, його стан було визнано незадовільним і піднято питання про передачу архіву К-ПДУУ та його належного облаштування³⁸. В акті обстеження будівлі вказувалося, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води попсовані і вода руйнує стіни, покривля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам'ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а також що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губернського правління, зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити»³⁹.

П. В. Клименко звертався до І. І. Огієнка, який на той час обіймав посаду Головноуповноваженого Уряду УНР на Поділлі, наголошуючи на необхідності «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючі в найбільш загрожуєчому стані перевезти до архіву б. Губернського правління, а військові архіви – до Кам'янецької фортеці»⁴⁰. Невдовзі було видано розпорядження перевезти архів Подільського губернатора та його канцелярії до будинку архіву колишнього Губернського правління, виділивши на ці потреби необхідні кошти⁴¹. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва провів обстеження наявних там документів та знову звернувся до Івана Огієнка. У листі вказувалося на необхідності проведення ремонтних робіт, які частково можна було профінансувати за рахунок продажу статистичних матеріалів перепису 1897 року, «уже використаних і визнаних комісією за науково безвартості». Продаж 400 пудів документів мав дати 20000-40000 крб. для ремонту даху та стін. Зазначалося також, що ця акція до певної міри призупинить і «потаємне купування науково-цінних матеріалів, якому спричиняється головне паперовий голод»⁴².

Велике занепокоєння в пам'яткоохоронців, зокрема і Пилипа Клименка, викликав той факт, що в «жидівських крамницях м. Кам'янка з'явилося багато науково цінних документів». Як виявилось, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг⁴³.

Величезною проблемою для охорони архівної спадщини був «паперовий голод». Так, ухвалою Подільського губернського комісара від 29 жовтня 1919 року передбачалося відправляти архівні матеріали на паперову фабрику Лідії Кацеби для повторної переробки на папір, нестача якого відчувалася для ведення державного діловодства. Проте зазначалося, що для переробки можна використати «деяку кількість паперу з архіву Подільського Губернського Правління, а також з архівів і других підлеглих Комісаріату установ, за для чого попередньо скласти Комісію для розбору підлягаючих передачі на паперову фабрику діл і паперів з того боку, чи не мають вони якого-небудь історичного чи археологічного значіння»⁴⁴.

Отже, велику роль у збереженні історико-культурної спадщини на Поділлі відіграв екстра-ординарний професор Кам'янець-Подільського державного українського університету, голова Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва Пилип Васильович Клименко. Одразу після свого приїзду наприкінці 1918 року до Кам'янця-Подільського він розгорнув активну діяльність щодо збереження старожитностей, а весною 1919 року очолив створену при університеті Архівну комісію. Основна діяльність Пилипа Клименка була спрямована на збереження покинутих та пограбованих архівів та бібліотек. Незважаючи на важке фінансове становище, вдалося зберегти велику кількість документів, які складають на сьогодні основу архівних фондів Державного архіву Хмельницької області.

В умовах погіршення військово-політичної ситуації в 1920 р. проводити пам'яткоохоронну роботу ставало дедалі важче, а з остаточним встановленням радянської влади на Поділлі розпочався новий етап в історії пам'яткоохоронного руху в регіоні.

Примітки

1. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.; Його ж. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля. – Полтава, 1993. – 90 с.; Його ж. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / О. О. Нестуля. – К., 1995. – Ч.1: 1917 – середина 20-х рр.. – 280 с.; Його ж. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля (авт.-упоряд.) та ін.; В. О. Горбняк (відп. ред.). – К.: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.; Його ж. Роль П. В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.
2. Петров М. Б. П. В. Клименко – історик Поділля / М. Б. Петров // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 43-44.
3. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові... / В. П. Ляхоцький. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 664 с.
4. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): документальний біографічний нарис / І. Дивний // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т. I. – С. 356-385.

5. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки / Ірина Матяш // Пам'ять століть. – 2001. – №1(27). – С. 123-124.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 10-11.
7. Петров М. Б. Вказ. праця. – С. 43.
8. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 405-409.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. р-582. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 17.
10. Там само.
11. Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 229.
12. ЦДАВО. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 138-138 зв.
13. Там само.
14. Там само. – Арк. 32.
15. Нестуля О. О. Визвольні змагання... – С. 72-73.
16. Там само.
17. ЦДАВО. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 28.
18. Там само. – Арк. 18.
19. Там само. – Арк. 20.
20. Там само. – Арк. 21.
21. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцинський у 1917-1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчя від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 26; Нестуля О. О. Визвольні змагання... – С. 72-73; Його ж. Доля церковної старовини... – С. 57-59; Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 629.
22. Нестуля О. О. Доля церковної старовини... – С. 57-59.
23. Нестуля О. О. Роль П.В. Клименка... – С. 308.
24. ЦДАВО. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27.
25. Там само. – Арк. 46а зв.
26. Там само. – Спр. 14. – Арк. 79.
27. Там само.
28. Там само – Спр. 6. – Арк. 22.
29. Там само. – Спр. 14. – Арк. 48.
30. Там само.
31. Там само. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1.
32. Там само. – Арк. 2.
33. Ляхоцький В. П. Вказ. праця. – С. 234.
34. ЦДАВО. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 68.
35. Там само. – Арк. 78.
36. Там само. – Спр. 17. – Арк. 8.
37. Там само. – Спр. 14. – Арк. 81-83.
38. Там само. – Арк. 107, 112.

39. Там само. – Арк. 115-115 зв.
40. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8.
41. ЦДАВО. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 5.
42. ЦДАВО. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 126.
43. ЦДАВО. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 133.
44. Там само. – Арк. 119.

Summary

In the article protect of monument activity of Pylip Vasyl Klimenko is examined on Podilly, his participating in activity of protect of monument organizations, role in the maintainance of the archived inheritance.

Key words: *protect of monument, Podillya, P. V. Klimenko, Department of guard of protect of monument antiquity and art, Ukrainian Revolution.*

Одержано 5 жовтня 2012 р.

УДК: 94(477.43).084

М.П. Олійник

ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ 1923 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

У статті досліджуються хід, особливості та результати реформування повітово-волосної ланки адміністративно-територіального устрою Подільської губернії.

Ключові слова: *реформа, районування, повіт, волость, округа, район.*

Розвиток незалежної України потребує корінної реформи її адміністративно-територіального устрою, який відповідав би природі демократичної держави. Свідченням цього є діяльність численних комісій, створюваних чи не кожним Кабінетом Міністрів України. Результатом їхньої діяльності стала розробка «Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.», затвердженої постановою уряду в 2006 році. У ній, поряд з іншими пріоритетами, ставилося завдання проведення адміністративно-територіальної реформи¹. Доцільність такої реформи обґрунтовують в своїх публікаціях А. Ткачук, А. Павлюк² та інші. Детальний її план запропонував Ю. Гануцак³. Попри те, що зазначена реформа все відкладається доцільним є вивчення досвіду проведення адміністративно-територіальних реформ на теренах України в попередні часи. Особливо варта уваги наймасштабніша з проведених у ХХ столітті реформа 1923 року, внаслідок якої стару адміністративно-територіальну систему губернія – повіт – волость замінили модернішою: губернія – округа – район. Зазначене питання стало об'єктом наукового вивчення Я. Верменич, Л. Гуцало, В. Слабенко-Ванжули, О. Сагач, В. Шабельнікова та інших⁴. Значно менше уваги надається дослідженню реалізації даної реформи в регіонах. Серед небага-

трьох публікацій, в яких аналізується цей аспект, доцільно виділити статті М. Корінного, А. Михненко та П. Слободянюка⁵.

Метою даної статті є аналіз здійснення особливостей та результатів реформи адміністративно-територіального устрою 1923 р. в Подільській губернії.

Ідея «перекроювання донині існуючих адміністративно-територіальних одиниць» була породжена «Жовтневою Революцією, яка проходила під гаслом «Вся влада Радам»⁶. Серед причин реформування називалися «обширність територій, їх нерівномірність, невдале розташування центрів, неспівпадіння адміністративних центрів з економічними»⁷. Офіційною метою реформи (яке в тодішніх документах отримало назву «районування» – М.О.) було «спрощення, наближення державного апарату до населення і здешевлення останнього, як того вимагають інтереси трудової республіки»⁸. Як зазначав голова Держплану УСРР в 1923-1924 рр. Г. Ф. Гринько: «Первісний поштовх і формулювання радянської ідеї районування були дані Держпланом РРФСР, який виступив з проектом поділу всієї Федерації на низку економічних районів»⁹. Проте під час боротьби за владу Рад в Україні впродовж 1918-1921 років більшовикам було не до розробки теоретичних засад проведення районування. Лише з переходом до «господарського будівництва виникла можливість поставити питання по всій його широті і намітити генеральний план створення нових економічних районів і перегляду під цим кутом зору адміністративної системи»¹⁰.

Поки такий «генеральний план» розроблявся, то, керуючись «основними положеннями» щодо районування, які були затверджені на початку 1921 р. II сесією Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) 8-го скликання і передбачали, що «встановлення нового, адміністративно-господарського районування є невідкладним»¹¹, було створено п'ять нових повітів у Волинській, Запорізькій і Чернігівській губерніях, ліквідовано повіт в Одеській губернії. На Поділлі першим кроком на шляху до практичного проведення зазначеної реформи було створення 17 липня 1921 року Жмеринського повіту в складі 12 волостей, переданих йому із Вінницького, Могилівського та Ямпільського повітів¹².

Відтак у проведенні районування виникла пауза, зумовлена тим, що Адміністративна комісія при ВЦВК, створена в лютому 1920 р., нарешті розробили довгоочікуваний «генеральний план». Ним пропонувалося поділити Україну на два або три економічних райони з підпорядкуванням їх центру, тобто Москві. Оскільки при цьому «за урядом республіки залишаються величезні завдання політичного та культурного характеру, які не витікають з регулятивної господарської ідеї кожної з проєктованих областей окремо і які можуть бути поставлені й вирішені лише в Українській республіці в цілому», то Держплан УСРР «виходячи з доказів про економічну єдність» України, виступив проти зазначеного плану¹³. Саме тому постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 року «Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР» на Народний Комісаріат

Внутрішніх Справ (НКВС) покладалася обов'язок розробити детальний план районування України, виходячи з наукових критеріїв, господарських особливостей і економічного тяжіння територій¹⁴.

В його основу було покладено ідею «дрібного районування», суть якої полягала в тому, що «від сільської одиниці до українського уряду повинно бути три, а не чотири адміністративно-господарських інстанції», а сама УСРР розглядалася як цілісний державний організм¹⁵. І, хоч Москва наполягала, що «районування не може бути здійснене в ударному порядку, шляхом механічного територіального перекроювання; воно не може бути вирішене поспіхом, кавалерійським наскоком»¹⁶, 3-я сесія ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 року, ухваливши постанову «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення Радянського апарату», започаткувала проведення масштабного районування в Україні¹⁷. Для цього передбачалися «грунтовні засади адміністративно-територіального поділу УСРР, трьохступнева система адміністративно-територіального поділу» визнавалася «досконалішою, але зважаючи на політичні та технічні умови, що перешкоджають негайному переведенню реформи, переводити її в порядку повільності»¹⁸. Розробка проекту нового адміністративно-територіального устрою мала бути подана «на затвердження ВУЦВК не пізніше 1-го січня 1923-го року»¹⁹. Для проведення практичної роботи з районування рішенням ВУЦВК створювалися Центральна, губернські та повітові адміністративно-територіальні комісії²⁰.

На Поділлі районування було проведено в чотири етапи: перший – підготовчий, другий – створення округ на базі повітів, третій – формування районів на основі волостей, четвертий – районування сільрад.

На підготовчому етапі, з огляду на «нестійку позицію центру з питань районування і страждаючи від відсутності чітких вказівок з центру»²¹ та з метою кращої підготовки до проведення районування, ще в липні 1922 р. було створено «Комісію Губекономради по Районуванню Подільської губернії» та групу експертів на чолі з професором О. Ярошевичем²². Після створення Подільської губернської адміністративно-територіальної комісії (ГАТК), ця група була переведена до її складу. Це дозволило якісно проаналізувати всі сфери економічного, культурного, демографічного та інших аспектів життєдіяльності волостей, повітів і губернії загалом. Зокрема, було звернуто увагу на те, що в післяреволюційний період стихійно відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої. Як наслідок, «у деяких випадках створилися маломірні утворення, адміністративні центри опинилися в слабкому зв'язку з територіями й не були пристосовані до розміщення повітових установ, території виявилися інколи потворної форми»²³. Зазначалося, що склалася вкрай ненормальна ситуація коли чисельність населення найменших волостей була 6-8 тисяч, тоді як найбільших – понад 30 тисяч²⁴.

Експертна група, за підтримки губвиконкому, організувала проведення ретельного картографування, поглиблене вивчення земельних ресурсів

населених пунктів, уточнила їхні межі, з'ясувала економічні можливості та тяжіння поселень тощо. Крім того, було звернуто увагу на виправлення меж губернії та економічну особливість прикордонних територій²⁵. Пропозиції щодо виправлення меж Подільської губернії, які ґрунтувалися на тяжінні цих територій до промислових, торгових, адміністративних і залізничних центрів, були запропоновані ще 21 серпня 1922 р. на другому засіданні Комісії Губекономради із районування Подільської губернії²⁶. Вже до жовтня 1922 р. Комісія розробила проект нового районування. Він був результатом «довгої і ретельної розробки отриманих з місць матеріалів і ґрунтувався на детальному вивченню місцевих особливостей і наукових даних, які були в комісії»²⁷. При цьому вона керувалася наступним: «1. Щодо своїх природних умов Подільська губ. не являє різких контрастів, оскільки вона примикає до однієї лише області, тобто лісостепу... 2. Щодо організації сільського господарства Подільська губернія, після відрахування з її складу Балтського повіту, також на має різких відмінностей... 3. Промисловість Подільської губернії характеризується розсіюванням її в сільських місцевостях внаслідок її зв'язку з сільським господарством. Так і бурякоцукрова, винокурна і борошномельна галузі промисловості. Все ж є і центри певної концентрації промисловості, як м.м. Вінниця, Проскурів, Могилів-Под., Бершадь, ст. Гнівань. 4. Подільська губ. має значну кількість більше чи менше розвинутих торгово-промислових пунктів. Тут нараховується 20 міст, 106 містечок, 91 станційний пункт. Всі ці пункти мають зв'язуюче значення для населення та господарського життя в певних околицях. Деякі ж пункти мають більш широке розподільче значення, як Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Под., Бар, Хмільник, Тульчин, Бершадь. 5. Шляхами сполучень Подільська губ. обладнана відносно стерпно, оскільки володіє 1/ розгалуженою мережею залізниць... загальною протяжністю 1140 верст, 2/ судноплавною рікою Дністер на протязі біля 425 в. і 3/ дорогами з кам'яним одягом на протязі 679 верст не кажучи вже про ґрунтові дороги, загальною протяжністю до 15 тис. верст. 6. По загальній кількості населення (2,7 міл.) Подільська губ. займає помітне, а по щільності населення (91 д. на кв. версту) – перше місце в Республіці. Проте не на всій території губернії спостерігається однакова щільність. Поряд з досить ущільненими п.п., як Кам'янецький, Проскурівський, Могилівський і Вінницький п.п., із понад 100 чоловік на 1 кв. версту, в Літинському спостерігається 78 душ, тобто на 1/4 менше. Також потрібно відмітити, що в західній частині розмір сільських поселень менший, ніж у східній. 7. Щодо національного складу населення не встановлюється різниці для окремих місцевостей. Біля 4/5 населення припадає на частку українців, трохи менше 1/7 – євреїв, решта розподіляється між великоросами, поляками, молдаванами тощо. Різномірний склад населення в міських поселеннях, сільські ж – суцільно складається з українців»²⁸.

У своєму плані Подільська ГАТК запропонувала замість існуючих дванадцяти організувати вісім нових повітів²⁹. Документ було подано на

затвердження уряду. Однак саме в цей час відбулася 3-я сесія ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 року, яка вже згадуваною нами постановою «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР...» встановила чисельність населення для сільської ради «не менше 1.000 людей; радянської волосної одиниці (району) – від 25.000 до 40.000 людей та повітової (окружної) одиниці від 400.000 до 600.000 людей»³⁰. Відтак експертна комісія при Центральній адміністративно-територіальній комісії (ЦАТК), а згодом і сама ЦАТК, відзначивши «вельми серйозні наукові та політичні мотиви», «повну уважність і ставлення до справи, обґрунтованість принципів, покладених в основу проекту», вказали на його невідповідність принципам, встановленим 3-ю сесією ВУЦВК, і запропонували «розробити новий варіант поділу Поділля на 6 повітів»³¹. Разом з тим було підтримано пропозиції ГАТК щодо «округлення меж губернії, яке виражалось в прирізці до неї 2-х волостей Одеської губ., 4 – Київської, і 2 – Волинської, з одного боку, а з іншого в передачі Київській та Волинській губерніям частей 4-х волостей Подільської губернії»³².

Суть зауважень ЦАТК Подільська ГАТК розглянула вже 9 листопада 1922 р. Заслухавши пропозиції керівників проекту районування губернії, голови губземвідділу Демченка та проф. О. Ярошевича, комісія ухвалила завдання підготувати оновлений варіант плану районування до 27 грудня 1922 р. До цього часу планувалося провести пленум губвиконкому³³. Після затвердження пленумом, новий варіант плану 6 січня 1923 р. затвердила ЦАТК³⁴.

Після цього розпочався другий етап районування – організація шести округ. Першим кроком стала реорганізація 13 січня 1923 р. ГАТК у «Комісію по проведенню в життя нового адміністративно-територіального поділу Подільської губернії» (оновлена ГАТК)³⁵. Зазначимо, що в січні 1923 р. сам термін «округа» вживався мало. Домінував термін «повіт», що відбивало відставання теоретичного осмислення процесу районування від темпів його проведення. Сама ж підготовча робота проводилася в двох напрямках: організаційному та пропагандистському.

Початок організаційної роботи дав циркуляр Губвиконкому від 26 січня 1923 р. У ньому встановлювалися «повітові (окружні) центри та повіти (округи) в складі нищепоіменований міст і існуючих волостей:

- а) Вінницький повіт з повітовим центром в м. Вінниці, із складу – Вінницького, частин Літинського, Брацлавського, Жмеринського, та Ямпільського повітів з містами – Літином, Хмільником, Жмеринкою, Сальницею...
- б) Проскурівський повіт з повітовим центром в місті Проскурові утворити зі складу Проскурівського, частин Літинського, Кам'янець-Подільського, Летичівського і Жмеринського повітів з містами: Летичів і Деражня...
- в) Кам'янець-Подільський повіт з повітовим центром у м. Кам'янець-Подільський створити із складу частин Кам'янецького, Ушицького, Летичівського і Проскурівського повітів з містами: Стара Ушиця і Н.Ушиця...

г) Могилівський повіт з повітовим центром у м. Могилеві утворити зі складу Могилівського та частин Ямпільського, Жмеринського і Ушицького повітів з містами: Ямполем, Баром, Вербівцем... д) Тульчинський повіт з повітовим центром в м. Тульчині створити зі складу частин Брацлавського, Ямпільського та Ольгопільського повітів з містами – Брацлавом і Томашполем... е) Гайсинський повіт з повітовим центром в м. Гайсині створити зі складу Гайсинського, частин Ольгопільського і Брацлавського повітів з містами Ольгополем і Бершаддю...» Губернський центр встановлювався у Вінниці³⁶.

Одночасно з утворенням нових повітів (округ) ліквідовувалися «Літинський, Летичівський, Ушицький, Ямпільський, Жмеринський та Ольгопільський повіти»³⁷. Для проведення даної роботи створювалися шість повітових ліквідаційних комісій (ліквідкомісії) в складі представника губвиконкому та членів комісії від повітвиконкомів повітів, якого ліквідовували та до якого переходили відповідні території. Необхідно звернути увагу на те, що ці комісії, як правило, базувалися в найбільших містах. Зокрема, Літинська – в Хмільнику, Летичівська – в Деражні, Ямпільська – в Томашполі, Ольгопільська – в Бершаді. Лише Новоушицька та Жмеринська ліквідкомісії розташовувалися в колишніх повітових центрах. З метою якісного проведення ліквідаційних робіт губвиконком 3 лютого затвердив детальну «Інструкцію про порядок передачі справ і майна повітів, які ліквідуються по окремих відомствах і установах». Зазначимо, що термін «округа» в ньому не вживався. В інструкції, зокрема, передбачалося створення при кожній повітовій ліквідкомісії галузевих технічних комісій³⁸.

Особливо ретельно регламентувався порядок ліквідації структур органів Державного політичного управління (ДПУ) через власні ліквідкомісії. Зокрема передбачалося, що Проскурівське повітвідділення використовуватиме особовий склад Летичівського повітуповноваженого, Могилівський – Жмеринського, Кам'янецьке – Новоушицького, Брацлавський (двома сторінками раніше вказувалося, що тепер Брацлавський повіт отримав назву «Тульчинський» – М.О.) – Ямпільського, Гайсинське – Ольгопільського. Літинський повітуповноважений мав ліквідувати справи та майно на місці. Після реорганізації мали залишитися «такі повітові органи ДПУ: Могилівське, Кам'янецьке і Проскурівське повітвідділення із штатом гласних – 30 осіб кожна. Гайсинське і Брацлавське повітвідділення із штатом – 18 осіб кожна. Прикордонні пости із штатом – 184 загальною цифрою»³⁹.

Важливим кроком було затвердження 29 січня 1923 р. проекту штатів виконавчого комітету округи та його відділів загальною чисельністю 315 осіб⁴⁰.

Паралельно з організаційною роботою проводилася пропагандистська. Були підготовлені «Тези для доповіді на волосних безпартійних конференціях по новому адміністративно-територіальному поділі Поділля». В них наголошувалося на необхідності проведення районування з огляду на необхідність скорочення адміністративного апарату та потребу якісного підбо-

ру службовців. Підкреслювалося, що реформа проводиться на принципах географічно-економічної однорідності, цілісності та культурно-економічних зв'язків. Зверталася увага на те, що в розробці проекту районування брали участь економісти, статистики, географи, спеціалісти із адміністративного права, картографи Крім того, наголошувалося, що губернії зберігаються лише до того часу, поки не зміцніють округи⁴¹.

Аргументи виявилися переконливими. Більшість із проведених у січні 1923 р. таких конференцій схвалили проведення районування. Так, позапартійна конференція Циківської волості Кам'янецького повіту 9 січня ухвалила резолюцію: «Політику Радвлади о перерайонуванню Губерний и волостей найшли правильної і доцільної в інтересах робітників і селян, а тому просить відповідних інституцій провести цю політику в життя якомога скорше»⁴².

Процес ліквідації повітів та створення шести округ був проведений у стислий термін – з 6 по 18 лютого 1923 р. В повітах, які підлягали ліквідації, ліквідаційні комісії здійснили величезну роботу з інвентаризації не лише майна повітвиконкомів, а й усіх установ повіту, аж до лікарень і шкіл. Потім усе майно та справи згідно з описами за актами передавалися представникам округ⁴³. Серйозною проблемою на цьому етапі районування була ліквідація заборгованості із заробітної плати. Вона складала:

Таблиця 1⁴⁴

Назва повіту	Розмір боргу (карбованців)
Літинський	136015
Летичівський	126236
Ушицький	71023
Ямпільський	1343037
Жмеринський	16452536
Ольгопільський	287790
Загалом по губернії	18416637

Погашення заборгованості було частково здійснено шляхом перерахування коштів губвиконкомом, а частково перенесено на майбутнє⁴⁵.

На даному етапі районування було здійснено обмін територіями з сусідніми губерніями в рамках «вирівнювання меж». Загалом цей процес проходив узгоджено. Зловживання були виявлені а) «при ліквідації кол. Брацлавського повіту Тульчинський окрвиконком незаконно вивіз із волостей, які мали відійти до Вінницької округи належне їм майно, про що справу передано в прокуратуру 15 березня ц.р.»⁴⁶, б) при прийомі волостей з Київської губернії. Коли вповноважений Подільської губернії Смедкою 11 березня 1923 р. прибув до м. Старі Прилуки, Бердичівської округи з ме-

тою прийняття відповідної волості до складу Вінницької округи, то голова Бердичівського повітвиконкому Кудрін відмовився прибути для передачі справ, посилаючись на відсутність вказівок з центру. Справжня причина полягала в тому, що «розформований агро-центр, місцева агрошкола закрита, все майно їх вивезено, розкрадаються меблі та оснащення установ, вивезено телефонне майно, забрані медикаменти та майно з місцевої лікарні, продаються на знесення будови тощо, волосередки (КП(б)У та комсомолу – М.О.) розпущені, кращі працівники відкликані в Бердичів, і таким чином весь волосний апарат фактично зруйнований і його доведеться відновлювати знову⁴⁷. Подільський губвиконком змушений був звертатися до Київського губвиконкому, НКВС та ВУЦВК з проханням вжити відповідних заходів, щоб покарати винних у «злочинній діяльності»⁴⁸.

Підбиваючи підсумки організації округ, голова Подільського губвиконкому Порайко та завідувач відділу управління Петровський звернулися до подолян з листом, у якому високо оцінили проведену роботу. Разом з тим вони вказали на те, що «ліквідація повітів мала цілий ряд дефектів, з яких основними є фіксування уваги на дрібницях, на дрібних питаннях, що безперечно викликало низку суперечок у ліквідкомісіях між представниками різних округ, не зовсім вірний розподіл кредитів, не вповні бережливе ставлення до державного майна, яке проявилось в продажу друкарських машинок з метою ліквідації, ліквідаційна гарячка, яка викликала неорганізованість і нерозторопність в ліквідації і, нарешті, не зовсім точну звітність по ліквідації»⁴⁹. Звернуто увагу на необхідності уникнення цих помилок та недоліків при проведенні наступного етапу реформи – районуванню волостей.

Офіційно другим етапом роботи з районування Подільської губернії завершила постанову ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії». Вона затвердила створення шести округ: 1) Вінницької у складі 18 районів, 2) Гайсинської – 14, 3) Кам'янецької – 17, 4) Могилів-Подільської – 15, 5) Проскурівської – 16, 6) Тульчинської – 13 районів⁵⁰.

Третій етап – районування волостей і створення районів – розпочала оновлена ГАТК, затвердивши на своєму засіданні 24 лютого 1923 р. проект волосного районування. В його основу було покладено експертний висновок за підписом професора Ярошевича. Експерти вважали, що «механічне поділення волостей без їх подрібнення, згідно директив Укрдержплану та ЦАТК, після значних картографічних робіт, проведених Подільською ГАТК по волосному поділу губернії видається недоцільним саме для Подільської губернії», оскільки нове об'єднання не забезпечить економічної рівності, буде мало життєвим, не симетричним тощо. Вони запропонували при створенні нових волостей (районів) за потреби дробити існуючі волості таким чином, щоб нові утворення організовувалися навколо культурно-економічних центрів⁵¹, а саме:

Таблиця 2⁵²

№ з/п	Населений пункт	кількість	відсотків
а)	В містах	19	38%
	У великих містечках	15	
	В середніх містечках	49	51%
	В селах	10	11%
	Разом	89	100%
б)	При цукро заводах	20	22%
в)	При залізничних станц.	23	32%
г)	При шосейних дорогах магістрального чи під'їзного значення	33	37%

Відтак, затверджений проект передбачав на базі 143 волостей (а з урахуванням волостей, приєднаних від інших губерній 150) створити 93 нові волості. Розпочати відповідну роботу передбачалося 10 березня, провівши перед тим «пробну ліквідацію волостей Вінницької округи»⁵³. Однак через технічні причини, малі потужності друкарні, фактична ліквідація розпочалася лише 21 березня й завершилася на початку квітня. Ще йшла ліквідація волостей, а вже було скликано голів сільських рад для проведення пленумів нових волостей (районів) з метою створення їх виконавчих комітетів. На цих пленумах обов'язково мали бути присутні представники окрвиконкомів⁵⁴.

Проведення робіт регламентувала «Інструкція по проведенню в життя волосного районування Подільської губернії». Відповідальність за районування волостей покладалася на окрвиконкоми. Також створювалася окружні ліквідаційні комісії, які здійснювали контроль і загальне керівництво. Крім того, призначалися спеціальні вповноважені окружних виконкомів – не менше одного на дві волості. Тому на рівні волості ліквідаційні комітети організовували лише технічні комісії в складі представника старого виконкому, секретаря та статиста. Всі справи ліквідованих волостей поділили на дві категорії: 1) податкові й фінансові, які передавалися в першу чергу; 2) решту⁵⁵.

Важливим елементом цього етапу районування був поділ нових волостей (районів) на три категорії: «волості з кількістю жителів у волосному центрі до 6.000 відносяться до 1-ї категорії, волості з кількістю жителів у волосному центрі до 12.000 чол. до другої категорії і волості понад – 12.000 чол. відносяться до 3-ї категорії. У волосних виконкомах, віднесених до 2-ї категорії, утворюється посада заступника голови виконкому, до обов'язків якого відноситься завідування міською частиною, на допомогу йому дається один справовиконавець по міській частині. У волвиконкомах, віднесених до 3-ї категорії, утворюється також посада зам. голови волвиконкому і на допо-

могу йому дається секретар і 1 справовиконавець для завідування міською частиною»⁵⁶.

Загалом районування волостей, як зазначалось у звіті про роботу оновленої ГАТК, пройшло безболісно, без ускладнень і протестів населення. Було лише біля «30 клопотань з пропозиціями про перенесення того чи іншого села з одного в інший район»⁵⁷. Поширювалися також чутки про перенесення того чи іншого окружного центру, зокрема – з Кам'янця-Подільського до Проскурова чи Вінниці. Вони були настільки масовими, що голова окрвиконкому Макарів навіть видав наказ № 97 від 8 серпня 1923 р., у якому погрожував притягненням до суду за поширення цих чуток⁵⁸.

Оцінюючи пророблену роботу з районування волостей по Україні, Г.Ф. Гринько підкреслив: «Лише одна Подільська губернія провела генеральний переділ всіх старих волостей і сформувала райони, не рахуючись з колишніми волосними межами»⁵⁹.

На завершальному етапі – районуванні сільрад – було поставлено мету скоротити кількість сільрад через їхнє укрупнення. Оновлена ГАТК вважала за доцільне щоб «навантаження на сільраду у західній і північній частині губернії до – 4.000 жителів з радіусом в 3 версти, для Південно-Східної частини губернії – до 6.000 жителів з радіусом – в 5 верст»⁶⁰.

Зазначимо, що ще у березні 1923 р. з метою планомірного проведення районування сільрад, оновлена ГАТК розробила районні списки кожної округи. Райони їх опрацювали й повернули до округ. Окрвиконкоми зі своїми пропозиціями передали списки для затвердження губвідуправу. Той знову їх розглянув на засіданні оновленої ГАТК і передав на затвердження президії губвиконкому⁶¹.

Безпосередньо процес реформування сільрад відбувався «з 7 травня по 10 червня»⁶². Остаточні підсумки районування сільрад оновлена ГАТК подала в наступній таблиці:

Таблиця 3⁶³

Округи	Кількість сільрад		На скільки відсотків скорочено сільрад	Кільк. рад, де не дотримано норми	Кільк. рад, де норму дотримано	Примітка
	до районування	після районування				
Вінницька	479	221	54	12	209	
Проскурівська	424	230	46	17	213	
Кам'янецька	444	237	47	24	213	
Могилівська	301	198	35	22	176	
Тульчинська	252	152	32	10	142	
Гайсинська	221	168	24	9	159	
Разом по губернії	2121	1206	43	94	1112	

При виявленні порушень затвердженого плану губвиконком вимагав негайно їх усунути. Зокрема, він звернув увагу Могилівського окрвиконкому на «неприпустимість розділення великих містечок на два райони (містечко Чернівці – Чернівецький район), виділення містечкових центрів у безпосереднє підпорядкування району (Мурафа та Шаргород), незрозумілий і необґрунтований поділ міста Бару на 4 райони, об'єднання сіл, які можуть бути самостійними сільрадами з радіусом понад норму в 5 верст (село Миронівка і Гордіївка Ямпільського району), часткове перенесення меж районів і навіть їх перейменування (Могилівський район перенесено в містечко Яругу й перейменовано в «Яругський»)⁶⁴.

Одночасно з укрупненням сільрад проводилася кампанія з їхнього зміцнення. На думку президії Подільського губвиконкому, насамперед, необхідно було підвищити заробітну плату працівникам сільрад і райвиконкомів⁶⁵. Проте справжню мету проведеного районування відбиває «Інструкція по проведенню зміцнення сільрад» Тульчинського окрпарткому та окрвиконкому. В ній прямо й чітко говорилося, що вона повинна: «1) Ставити за мету посилення комуністичного впливу в сільрадах, для чого є необхідним у селах, де є осередки, а також у волосних центрах мати головою сільрад комуністів, зобов'язавши осередки виділити таких. А також виділити товаришів у члени сільрад. 2) В селах, де комосередків немає склад сільради повинен бути переважно з членів Комнезамів чи демобілізованих червоноармійців... 3) В селах, які об'єднуються в одну сільраду, уповноважений намічає групу членів з кожного села в об'єднану сільраду, а також намічає голову з тим, щоб на момент районування був весь необхідний матеріал. 5) Під час двотижневика зміцнення сільрад уповноваженому, спільно з волвиконкомом, надається право перевиборів сільрад...»⁶⁶.

Таким чином, внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи 1923 р. на Поділлі було вдвічі скорочено кількість повітів та створено шість округ, майже на 40% було скорочено кількість волостей, на базі яких створили райони і сільські ради. В результаті реформи вдалося скоротити адміністративний апарат, здешевити його і наблизити до народу, посилити компартійний контроль за місцевими органами влади, а відтак і за населенням. Разом з тим, через поспішність проведення районування (воно зайняло менше шести місяців), було допущено низку помилок, які довелося виправляти впродовж другої половини 1923 і впродовж 1924 років.

Примітки

1. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 [Електронний ресурс] – Режим доступу: / <http://www.largis.org.ua/largis2/ukraine/component/UkrStateStrategy2013.htm>.
2. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / Інст-т громадян. сусп-ва. За ред. А. Ткачука. – К.: ІКЦ «ЛЕСТА», 2009. – 116 с.; Павлюк А. Реформування адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перс-

- пективи реалізації / А. Павлюк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1(2). – С. 159-164.
3. Ганущак Ю. І. Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін / Ю.І. Ганущак. – К.: Легальний статус, 2012. – 348 с.
 4. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України. Інститут історії України. / Я. Верменич. – У 2-х чч. – К.: Інститут історії України, 2009. – Ч. 2. – 370 с.; Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) / Л. Гуцало: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 228 с.; Слабенко-Ванжула В. Історичне підґрунтя адміністративно-територіального поділу в Україні / В. Слабенко-Ванжула [Електронний ресурс] – Режим доступу: / http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Apdu_o/2009_2/R_1/Slabenco.pdf; Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. Сагач // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 4. – С. 167-176 Шабельніков В. І. Становлення та розвиток районної ланки в системі адміністративно-територіального устрою України у 20-30-х рр. ХХ ст. / В. Шабельніков [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2008_3_4/chabelnikov.htm; Шабельніков В. І. Округ у радянській системі територіального управління / В. Шабельніков // Вісник Донецького національного університету, Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2009. – Вип.1. – С. 133-137.
 5. Корінний М. М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області / М. Корінний / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/2012_1/AU_1/03.pdf; Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920-1930-ті роки / А. Михненко / Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін. – 2011. – С. 19-21; Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Монографія. / Олуйко В. М., Слободянок П. Я., Баюк М. І. / За загальною редакцією Смолія В. А., Слободянюка П. Я. – Хмельницький, 2005.
 6. Буценко А. К вопросу о районировании Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922-23-24-25 г.г. в связи с переходом на трехступенную систему управления / А. Буценко. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 6.
 7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 4.
 8. Буценко А. Вказана праця. – С. 11.
 9. Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании Украины (вместо вступления) / Г. Гринько / Материалы по районированию Украины. – Харьков: типо-литография В.-Р.С.У.В.О. им. Фрунзе, 1923 – С. IX.
 10. Там само.

11. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова. – М.-Л.: Изд-во «Плановое хозяйство», 1926. – С. 19.
12. Петренко О. С. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко ; Держ. архів Вінницької обл., Краззнавче т-во «Поділля». – Вінниця: Едельвейс і К, 2008. – С. 19.
13. Гринько Г. Ф. Вказана праця. – С. XI.
14. Слабенко-Ванжула В. Вказана праця.
15. Гринько Г. Ф. Вказана праця. – С. XII.
16. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова. – М.-Л.: Изд-во «Плановое хозяйство», 1926. – С. 12.
17. Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (далі – ЗУ УСРР), 1922. – №45. – Ст. 668.
18. Там само.
19. Там само.
20. Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. Верменич. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/10/6.pdf> – С. 83.
21. ДАВО – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 5.
22. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 3.
23. Там само. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 4.
24. Там само. – Арк. 4-4 зв.
25. Там само. – Арк. 5.
26. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1288. – Арк. 3.
27. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 188 зв.
28. Там само. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 7-8 зв.
29. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1292. – Арк. 5.
30. Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (далі – ЗУ УСРР), 1922. – №45. – Ст. 668.
31. ДАВО – ФР 925. – Оп. 2. – Спр. 1292. – Арк. 1, 5.
32. Там само. – Арк. 5 зв.
33. Там само. – Арк. 4-4 зв.
34. Там само. – Арк. 7.
35. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 49.
36. Там само. – ФР. 925. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 1-1 зв.
37. Там само. – Арк. 1 зв.
38. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 30-31 зв.
39. Там само. – Арк. 31.
40. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1292. – Арк. 29-31 зв.
41. Там само. – Арк. 7-9.
42. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – ФП. 3. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 2.
43. ДАВО – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1294. – Арк. 177, 181-183; Спр. 1296. – Арк. 34-37, 113-114.
44. ДАВО – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1285. – Арк. 24-24 зв.
45. Там само – Арк. 25.
46. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 187.

47. Там само. – Арк. 104.
48. Там само. – Арк. 104-106.
49. Там само. – Арк. 73.
50. ЗУ УСРР. – 1923. – №18-19. – Ст. 311.
51. ДАВО – ФР 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 33-34 зв.
52. Там само. – Арк. 34 зв.
53. Там само. – Арк. 107.
54. Там само. – Арк. 185-185 зв.
55. Там само. – Арк. 75-77 зв.
56. Там само. – Арк. 186 зв.
57. Там само. – Арк. 187.
58. ДАХМО. – ФП. 337. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 88.
59. Гринько Г. Ф. Вказана праця. – С. XIII.
60. ДАВО. – ФР 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 193.
61. Там само. – Арк. 189.
62. Там само.
63. Там само. – Арк. . 189-189 зв.
64. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1293. – Арк. 62.
65. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 194.
66. Там само. – ФР. 925. – Оп. 2. – Спр. 1297. – Арк. 15.

Резюме

В статтє исследуются ход, особенности и результаты реформирования уездно-волостного звена административно-территориального устройства Подольской губернии.

Ключевые слова: реформа, районирование, уезд, волость, округ, район.

Одержано 16 листопада 2012 р.

УДК 377.8 (477.42) “193”:33.027 – 057.87

О.Б. Комарницький

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНІКУМІВ ЖИТОМИРЩИНИ У 30-ті рр. ХХ ст.

У статті визначено різні форми партійної та політосвітньої діяльності студентів педагогічних технікумів Житомирщини у 30-х рр. ХХ ст., йдеться про їхню участь у роботі гуртків, громадських організацій тощо. Аналізується стан забезпечення молоді житлом, харчуванням, стипендіями.

Ключові слова: студенти, технікум, комуністи, кампанія, стипендія.

У 30-х рр. ХХ ст. вчителів для Житомирського регіону, окрім профільних інститутів, готували педагогічні технікуми (ПТ), які діяли, зокрема, у Житомирі (єврейський), Бердичеві, Коростишеві, Малині. Наукові розвідки про їх роботу відсутні. Відома лише згадка про Житомирський єврейсь-

кий ПТ у повідомленні С.М. Коляденка¹. Окремі аспекти роботи технікуму відображено в одній із наших публікацій².

У цій статті на основі наявних джерел та матеріалів тогочасної періодичної преси охарактеризуємо громадсько-політичне та матеріальне становище студентства педтехнікумів Житомирщини в означений період.

У ПТ в авангарді партійної і політосвітньої роботи були комуністи і комсомольці. Встановити точні дані щодо їх кількості важко, зважаючи на різнобій в інформаціях. Зокрема, у різних джерелах зазначалося, що в Бердичівському ПТ в 1931 р. налічувалося 170 комсомольців³, у грудні 1932 р. – 3 комуністи і 313 комсомольців (!)⁴, у 1934 р. – відповідно 3 і 84⁵, у 1935 р. – 1 і 120⁶. У Житомирському єврейському ПТ у травні 1933 р. було 86 комсомольців⁷, грудні 1935 р. – 71⁸.

Серед пріоритетів у роботі ПТ визначалося проведення політичного навчання. Зокрема, у Житомирському єврейському ПТ у 1932 р. розпочали роботу 4 комсомольські політшколи, роботою в яких охопили всіх студентів. Між окремими школами влаштовували політбої⁹. У 1935 р. тут діяли 3 комсомольські і 8 професійних політшкіл. Перші з них охопили навчанням 108 осіб, у т.ч. 71 комсомольця і 37 безпартійних. Було проведено 13 політзанять: на 3-х заняттях вивчали постанови пленуму ВЛКСМ, одну з промов генерального секретаря ЦК ВЛКСМ О.В.Косарева; на 2-х – обговорили доповідь комінтернівця Піка на VII конгресі Комінтерна, на 3-х – вивчали доповідь генерального секретаря виконкому Комінтерну Г.М.Дімітрова, ще на 2-х – виступ члена ЦК ВКП(б) Л.П.Берії. На 3-х заняттях студювали політграмоту. У навчальні плани вводилися також політгодини з питань «точної політики»¹⁰. У 1937 р. функціонувала також школа з вивчення Конституції СРСР і УРСР¹¹. У технікумі регулярно скликалися загальні комсомольські збори. Так, з 1 вересня 1935 р. по 1 лютого 1936 р. на них обговорили такі питання: «Рішення XI пленуму ЦК ЛКСМ й завдання нашої КСМ організації», «Про виховання жіночої молоді», «Про академвстигаємість комсомольців і студентів», «Про роботу політшкіл», «Про підписку газет комсомольцями», «Про Італо-Абісінську війну», «Про культурно-побутові умови студентів», «Про XVIII-річчя Жовтня», «Про стаханівський рух», «Доповідь т. Леніна на III-му з'їзді» тощо¹².

Слабше було поставлене політнавчання у Бердичівському ПТ. В 1931 р. у журналі «Студент революції» йшлося про те, що воно фактично було відсутнє, не працював жоден політгурток. За бездіяльність розпустили бюро технікумівського осередку ЛКСМУ, а також профком¹³. Не покращилося становище і в наступні роки. У жовтні 1935 р. інструктор відділу учнівської молоді Вінницького обкому ЛКСМУ Янкелевич у листі на ім'я секретаря комітету комсомолу ПТ Пасічника звертав увагу на те, що у закладі не було організовано гуртків з вивчення історії ВКП(б). Тому пропонувалося вивчити склад тематичних гуртків і сформувати з них групу студентів для вивчення історії партії¹⁴.

Активізації політичної та навчально-виховної роботи слугувало проведення «соціалістичних» змагань, які проводилися між окремими студентами, курсами, зокрема у Житомирському єврейському ПТ. Вони брали на себе конкретні зобов'язання. У 1932 р. технікум брав участь у Всесоюзному конкурсі вишів та технікумів і викликав на змагання Житомирський садовгородній технікум, запросивши за арбітра редакцію газети «Радянська Волинь». Змагалися з Житомирським єврейським ПТ також Вінницький та Одеський єврейські ПТ (арбітр – редакція газети «Дер Штерн»)¹⁵. Частина студентів оголошували себе передовиками («ударниками»), проводилися їхні зльоти. У травні 1933 р. на одному із них обговорювалося питання про «виявлення лжеударників». Після перевірки кількість «ударників» зменшилась з 150 (84% від загальної кількості студентів) до 140 (80%). Водночас, 36 кращих «ударників» преміювали¹⁶. У 1935-1936 н.р. «ударництвом» було охоплено 180 студентів¹⁷.

У Бердичівському ПТ до індивідуального соцзмагання та «ударництва» залучили 60% студентів. Уклалися договори («умови») на соцзмагання між окремими курсами, на яких створювалися «буксирні бригади» з ліквідації академзаборгованості¹⁸. ПТ брав участь і у Всесоюзних змаганнях. Зокрема, у 1935 р. він змагався з Бердичівським медичним технікумом. Обидва заклади взяли на себе такі зобов'язання:

1. У навчальній роботі:

- довести успішність студентів на «дуже добре» і «добре» до 45%, «задовільно» – до 55%;
- опрацювати програми і робочі плани «на основі марксо-ленінської методології» і довести їх до відома студентів;
- студентам систематично готуватися до занять, а викладачам щодня облікувати успішність студентів та не допускати академзаборгованості;
- «міцно» пов'язати теорію з практикою і вести точний облік відвідування практичних занять;
- за календарем проводити консультації для студентів, на добровільних засадах розгорнути роботу «буксирних бригад»;

2. У громадсько-політичній і культурній роботі:

- розподілити громадські навантаження серед студентів та вести точний облік їх виконання;
- «широко розгорнути» політнавчання;
- організувати політичний та військовий кабінети і систематично проводити в них роботу за календарем;
- систематично працювати у підшефному селі, зокрема щомісячно випускати стінгазету, двічі на місяць обговорювати з колгоспниками питання «поточної політики» тощо;
- розгорнути роботу громадських організацій (ТСО «Авіахім», Український Червоний Хрест), гуртків – музичного, літературного, співочого, шахматного та ін.;

– підготувати 25% студентів, які б склали нормативи на значок ГСО, 10% – значок ГПО;

– організувати культпоходи у кіно, театри, художні вечірки (не менше 3 разів на місяць). У кінотеатрах для кращих «ударників» закупити постільні місця;

– домогтися забезпечення належних санітарних та гігієнічних умов;

– провести конкурс на кращу кімнату гуртожитку.

3. У галузі забезпечення економічно-побутових умов студентів:

– забезпечити регулярне відвідування студентами лазні не менше як 2 рази на місяць та домовитися про пільги на стрижку і гоління;

– організувати при технікумі пральню;

– забезпечити всіх студентів гуртожитками та постільною білизною, яку змінювати не менше як 3 рази на 2 місяці;

– домогтися покращення харчування студентів;

– докласти всіх зусиль для забезпечення молоді взуттям, одягом і канцтоварами;

– вивчити матеріальний стан кожного студента для правильного і своєчасного розподілу стипендії¹⁹.

У ПТ приділяли увагу атеїстичній пропаганді. Одним із центрів у проведеному антирелігійній роботі у регіоні був Житомирський єврейський ПТ. Так, у травні 1933 р. повідомлялося про 10 виступів викладачів та студентів на місцевих підприємствах: імені 1 Травня, «Червоний чоботар», «Промкоопдереву», «Кустшвей», «Червоний Жовтень», в колгоспі «Друкар», клубі «Древо». Присутні слухали доповіді на теми: «Маркс та Ленін про релігію», «Друга п'ятирічка та релігія», «Походження життя на Землі». Було випущено 2 антирелігійні газети (на фабриці імені 1 Травня, в колгоспі «Друкар»), організовано 2 гуртки «войовничих безвірників» («Промкоопдереву», «Кустшвей»), проведено радіомітинг «2-а п'ятирічка та релігії». За дорученням міського бюро «Спілки войовничих безвірників» у колгоспі було організовано виставу та фотовиставку на тему «Класова роль та шляхи її відмирання». ПТ провів також соцзмагання серед осередків «юних безвірників» єврейських шкіл на краще проведення антирелігійної кампанії. Студенти П курсу шкільного відділу підвели підсумки змагань. Крім того, молодь провела бесіди на антирелігійні теми з піонерами у піонерському клубі²⁰. У вересні-грудні 1935 р. силами викладачів і студентів було проведено 25 антирелігійних вечірок на підприємствах та школах, а також одну загальноміську вечірку²¹.

У Житомирському єврейському ПТ проводилася й інтернаціональна робота, зокрема на польських однорічних курсах й українських курсах з перепідготовки вчителів. Відбувалися спільні вечірки, культпоходи до театру, практикувалося загальне користування їдальнею та інтернатом²².

Молодь залучали до участі в загальнодержавних ідеологічних кампаніях. Так, у жовтні 1933 р. в одному із номерів газети «За більшовицьку молодь» йшлося про те, що студенти Житомирського єврейського ПТ на 122%

виконали план мобілізації коштів за IV квартал²³. У 1935 р. молодь взяла участь у підписці «нового державного займу»²⁴. В березні 1933 р. колектив того ж навчального закладу урочисто святкував 115-річчя з дня народження Карла Маркса. 14 березня було проведено теоретичну «одноденку» на теми: «Діалектичний матеріалізм у вченні Карла Маркса», «Карл Маркс про диктатуру пролетаріату», «К.Маркс і єв[рейське] питання». Того ж дня відбулися урочисті збори, на які прибули й вчителі єврейських шкіл. Присутні заслухали доповіді: «Життя та діяльність Карла Маркса», «Економічне вчення Карла Маркса», «Педагогічна спадщина Карла Маркса». Було організовано виставку літератури, присвячену ювілярові. Викладачі та студенти організували урочистості на підшефних місцевих підприємствах, у колгоспі «Друкар»²⁵.

Студентів залучали і до участі у мітингах, на яких обговорювали обвинувачувальні вирок у справах різних «центрів», «блоків», «організацій». Так, 17 січня 1935 р. студенти і викладачі Житомирського єврейського ПТ зібралися, щоб заслухати вирок у справі «контрреволюційної зінов'євської троцькістської групи», яку звинувачували у вбивстві С.М.Кірова. Присутні з «гнівом констату[вали] факт повної зради робітничого класу зі сторони керівників зінов'євської опозиції Каменєва, Зінов'єва і їм подібних»²⁶. 25 січня 1937 р. відбувся мітинг, присвячений судовому процесу над «троцькістським «паралельним» центром». Серед виступаючих був і студент Брухман, який, зокрема, зазначив: «23 січня сіли на лаву підсудних «мерзотні троцькісти», які хотіли підірвати соціалістичне будівництво. Їх зрада прирівнюється до зради іспанських фашистських генералів Франко і інш... Вони хотіли вбити найкращого генія людства тов. Сталіна та привести країну до загибелі. Але цього їм не вдалося виконати... Троцькізм – це бур'ян з нашої країни, який треба вирвати з корнем. Захищати партію від опортуністів – це є заповіти тов. Леніна, який був повністю переведений в життя великим Сталіним. Ми, молодь, приєднуємо свій голос до голосу 170 мільонів народу й вимагаємо вищої кари. Смерть мерзотним фашистам»²⁷.

Окремих студентів, які допускали антирадянські вислови, відрахували з технікуму. Так, у листопаді 1934 р. студентка Житомирського єврейського ПТ Остайгер у загальноніському розподільникові хліба звернулася до одновірців: «Підемо, поки ці «арейлім» (єврейський шовіністичний вислів щодо неєвреїв) не одержать хліб, ми нічого не доб'ємося»²⁸. Тоді ж як «зривача дисципліни» відрахували третьокурсницю Малінську²⁹. У 1933 р. технікум покинув один «політично невтриманий» студент (на жаль, його прізвище не вказане)³⁰.

У 1934 р. на різних рівнях, починаючи з Бердичівських міських комітетів ЛКСМУ і КП(б)У і завершуючи НКО УСРР, розглядалась справа щодо злочинних вчинків директора Бердичівського ПТ Соболюка, секретаря осередку ЛКСМУ Квака і голови профкому Зубюка. Зокрема, влітку того року двоє останніх присвоїли понад 620 хлібних карток через складання фіктивних списків на студентів, які затверджувалися директором³¹. Частина їх

вони роздали своїм родичам, а решту продали і «жили на широку ногу»³². Крім того, Квак і завідувач соціально-побутового сектору Ткачук продали 1500 зошитів, які надійшли в профком для потреб студентів. Виручені кошти вони «розбазарили». Квак ліквідував також касу взаємодопомоги (створена у 1933 р.). Кошти, які залишилися у касі (90 крб.), він використав у власних цілях³³. Повідомлялося також, що Соболюк видав Ткачуку і Кваку 150 крб., які студенти заробили, працюючи влітку у військовому кооперативному господарстві («Военкоопхоз»). У свою чергу, директор присвоїв собі одну свиню із трьох, а також частину картоплі, які надали студентам за роботу у цьому господарстві³⁴. Соболюк доручав цим «шкідникам» печатку, яку вони використовували для підробки документів³⁵. Соболюк вів аморальний спосіб життя. Під час свята випуску, Жовтневих свят влаштував серед студентів випивки³⁶. Керівник допускав грубощі у стосунках зі студентками і робив з ними те, чого «не слід робити людині, що займає таку почесну посаду – директора радянського вишу, що готує молоді кадри»³⁷. Зокрема, він мав інтимні стосунки зі студенткою Бережнюк (донькою священика), яку залучав до вживання алкоголю. Невдовзі Соболюк висунув Бережнюк на посаду голови профкому, звільнивши Зубюка³⁸.

У технікумі мав місце «повний зажим критики і самокритики». Соболюк застосовував систематичне залякування студентів, які намагалися «викрити шкідництво». Наприклад, у комсомольця Босенка, який на зборах студентства технікуму розповів про «антирадянські дії» Квака, директор забрав комсомольський квиток і зняв з нього стипендію терміном на 2 місяці. Наступного дня Квак виключив Босенка з комсомолу³⁹. За таку ж провину зняли з посади завідувачку бібліотеки студентку Майстер, залишивши її без стипендіального забезпечення. Комсомолку Костенко за інформування міськкому комсомолу про окремі недоліки у роботі технікуму Соболюк піддав на зборах різкій критиці і погрожував відрахувати із закладу⁴⁰. Директор практикував також систему штрафів карав окремих студентів, цілі групи та курси). Штрафували також голова профкому і секретар комітету комсомолу⁴¹. Мали місце ряд зловживань із виплатою стипендій: стипендії більшого розміру виплачували родичам та знайомим Соболюка, меншого – студентам-відмінникам. Практикувалося подріблення стипендій⁴².

Такі дії Соболюка призвели до «низької трудової дисципліни, частих прогулів з боку лектури та студентства, низької успішності, пригніченого настрою студентства і повного занепаду роботи громадських організацій і масово-політичної виховної роботи в технікумі»⁴³. Тому в 1935 р. бюро Вінницького обкому КП(б)У «за протаскування контрреволюційних фашистських теорій рядом лекторів і за ряд господарчих зловживань в технікумі» своєю постановою виключило Соболюка із партії і відповідно зняло з посади директора⁴⁴. Ще раніше, 12 листопада 1934 р. за «притуплення класової пильності, замазування справи розбазарювання державного хліба та невизнання своїх помилок» бюро комітету комсомолу педтехнікуму зняло

з посади секретаря Квака, виключивши його з комсомолу⁴⁵. Через два тижні, 26 листопада бюро міського комітету ЛКСМУ за «загублення класової пильності, за припущення грубого адміністрування, штрафування студентів, за побутовий розклад, неерагування на протаскування антипартійної, контрреволюційної, націоналістичної пропаганди» своєю постановою розпустило комітет комсомолу Бердичівського ПТ. Крім того, вирішили порушити клопотання перед міськпрофрадою про розпуск профкому технікуму. З комсомолу виключили Ткачука і Бережнюк⁴⁶.

Певну увагу у технікумах приділяли громадській роботі. Так, у Житомирському єврейському ПТ функціонували осередки громадських організацій ТСО «Авіахім», МОДР, «Безвірник», Український Червоний Хрест. Про їхню роботу, на жаль, обмаль інформації. Відомо лише, що ТСО «Авіахім» у вересні-грудні 1935 р. вдалося зібрати 300 крб. членських внесків⁴⁷. Все ж робота осередку була незадовільною, насамперед через слабку роботу керівника Шульги⁴⁸. Функціонували також гуртки – військовий, фізкультурний, літературний, педагогічний, математичний, драматичний, балетний, які працювали згідно календарного плану. Що стосується першого гуртка, то впродовж вересня-грудня 1935 р. нормативи на отримання значка «Ворошиловський стрілець» виконали 7 осіб, ГТО – 30⁴⁹.

У Бердичівському ПТ теж працювали осередки громадських організацій і гуртки, але всі вони «спали»⁵⁰. У цьому ж закладі слабо розвивався стрілецький спорт⁵¹.

Студентство передплачувало періодику. Так, у 1932 р. молодь Житомирського єврейського ПТ виписувала дві центральні газети (одна українською мовою, інша – єврейською), єврейську – «Пролетаріше фон»⁵². У 1935 р. крім загальнодержавних газет студенти передплачували 20 примірників газети «Комсомолець України», 100 – «Юна гвардія». Крім того, вони виписали 200 примірників шеститомника праць В.І.Леніна і 55 примірників – однотомного зібрання праць В.І. Леніна і Й.В. Сталіна⁵³. Виходили у закладі і стінгазети. Зокрема, у вересні-грудні 1936 р. вийшло 4 загально-технікумівських і 26 курсових газет⁵⁴.

Регулярно проводилися культпоходи до місцевого театру⁵⁵, кінотеатру, масові вечори. Наприклад, восени – у грудні 1935 р. у Житомирському єврейському ПТ відбулося 16 вечорів, приурочених італійсько-абісіньському конфлікту, А. Барбюсу, Л.Толстому, М.Островському тощо. На одному з вечорів після перегляду п'єс «Аристократи», «Горе від розуму» відбувся диспут. Крім того, було проведено зустріч з дитячою комуною ім. Щорса, антирелігійні та інтернаціональні вечори спільно з слухачами робітфаку, 4 літературних вечори. Практикувалося проведення конференцій читачів художньої літератури⁵⁶.

Не залишалася поза увагою педтехнікумів шефська робота. Наприклад, молодь Житомирського єврейського ПТ навесні 1933 р. брала участь в посівній кампанії у підшефному колгоспі с. Альбіновка та єврейському колгоспі «Друкар». Зокрема, студенти складали плани проведення сівби,

у вихідні дні виконували польові роботи. У колгоспі «Друкар» організували гуртки агромінімуму, провели для колгоспників екскурсію в оранжерею технікуму, виголошували доповіді під час «революційних» свят, випускали стінгазети, проводили антирелігійну роботу, котра активізувалася напередодні пасхальних свят⁵⁷. У 1935 р. студенти читали доповіді на підприємстві «Червоний Жовтень», у клубі кустарів, колгоспі «Друкар», проводили вечори у будинку профради, на заводі ім. Сталіна, в школах міста, колгоспі «Друкар». Для роботи у єврейських школах з середовища студентства виділили 14 піонервожатих⁵⁸.

Студентство Бердичівського ПТ навесні 1933 р. брало участь у кампаніях хлібозаготівлі. Під час сівби було організовано студентські бригади, які виїжджали у підшефні села. У свої бригади об'єднувалися студенти дошкільного відділу, які під час сівби обслуговували дитсадки. Створювали також і мистецькі бригади⁵⁹.

Складним було матеріальне становище студентів педтехнікумів. Насамперед, дошкуляла нестача житла. Так, у 1931 р. студенти-першокурсники Бердичівського ПТ через нестачу місць у гуртожитку жили у навчальному приміщенні закладу в аудиторіях по 20-50 осіб. Спали вони на нарах без матраців і ковдр⁶⁰. Незадовільним був побут студентів, які мешкали у гуртожитках. Зокрема, в 1932 р. у журналі «Студент революції» двоє невідомих дописувачів писали: «В гуртожитку вже другий місяць немає світла, вікна без шкла, гуртожитки майже не опалюють, через що панує завжди холод. Три місяці студенти гуртожитку без води. Рідко коли студенти приходять в технікум вмиті. А як дістануть коли з труднощами води, то вмиваючись, ллють воду прямо на підлогу, бо нема умивальника. У таких побутових умовах живуть студенти нашого технікуму. У таких умовах студіюємо науку. Студентство хвилюється, були випадки, що студенти окремих гуртожитків масово не приходили в технікум. За таких жахливих умов продуктивність праці студентства падає до нуля»⁶¹. Не кращим було становище гуртожитків і в 1934 р.: «Більшість гуртожитків в поганому стані. Належного ремонту проведено не було, кришу не відремонтували, кімнати великі і печі не обладнані. Подвійних вікон немає. Частина вікон покриті фанерою. Ліжки не обладнані дошками, частина ліжок покриті дручками і залізними прутами. Світлом гуртожитки не забезпечені»⁶².

У середині грудня 1934 р. Бердичівський ПТ мав 6 гуртожитків, які знаходилися за адресами: вулиці Корнеслівська, 5; Лібкнехта, 32; Пушкінська, 31; Іванівська, 19; Мала Юридична, 13; Чуднівська, 34. Площа гуртожитку №1 складала 447 м², на якій проживали 78 студентів, гуртожитку №2 – відповідно 220 і 61, №3 – 86 і 59, №4 – 210 і 56, №5 – 256 і 58; №6 – 140 і 39. У деяких гуртожитках не було подвійних рам. Вони опалювалися торфом, що призводило до забруднень приміщень. Не вистачало меблів, постільної білизни (див. табл. 1).

У 1935 р. на 564 студентів у гуртожитках було лише 320 місць⁶⁴.

**Інформація про забезпечення студентів Бердичівського ПТ
меблями, постільною білизною (15 грудня 1934 р.)**

Гуртожитки	Кількість						
	столів	стілців	тумбочок	ліжок	матраців	простирадл	ковдр
№1	11	58	15	77	77	71	29
№2	11	52	11	61	61	61	61
№3	12	40	8	59	59	59	56
№4	14	43	8	56	56	66	56
№5	7	60	9	58	58	58	58
№6	6	35	1	39	39	39	39

Не кращим було становище з гуртожитками і в Житомирському єврейському ПТ. У квітні 1932 р. дописувач газети «Радянська Волинь» П.Стемпківський, відвідавши гуртожиток по вул. Мало-Чуднівська, писав: «Гуртожиток зовсім непорядкований, у кімнатах брудно... Гуртожиток більше нагадує кладову, ніж житлове приміщення. У кімнатах – дуже тісно»⁶⁵. Наступного року студенти проживали у 2 гуртожитках. У гуртожитку №1 (вул. Карла Маркса, 8) було 3 кімнати загальною площею 64 м², у гуртожитку № 2 (вул. Леніна, 12) – відповідно 15 і 510. У них мешкали 100 студентів. Потребували гуртожитку ще 200 осіб. Обладнання гуртожитків було недостатнім: 55 ковдр, 70 матраців, 120 наволочок. Не було жодного простирадла⁶⁶.

У Коростишівському ПТ у липні 1933 р. гуртожиток міг розмістити 167 студентів. Водночас, житлової площі потребували 215 осіб⁶⁷.

Досить складно було забезпечити студентство харчуванням. Бердичівський і Житомирський єврейський ПТ утримували власні господарства для забезпечення студентів продуктами. В останньому закладі площа допоміжного господарства складала 4 га землі. Коростишівський ПТ мав 15,85 га⁶⁸. У Бердичівському ПТ у середині 30-х рр. господарство було в повному занепаді. Заклад мав двох коней, однак один з них невдовзі загинув⁶⁹.

Харчування в їдальнях було недостатнім, особливо голодного 1933 року. Обіди були малокалорійними; інколи їх зовсім не було. У січні того ж року молодь Бердичівського ПТ отримувала хліб в обсязі лише 150-300 грам. Навесні хлібний пайок зріс до 400 гр.⁷⁰ Студентство Житомирського єврейського ПТ харчувалося в їдальні сітки громадського харчування. Сніданок, обід і вечеря вартували 1 крб. 30 коп. на день⁷¹. В 1934 р. у закладі збудували і облаштували власну їдальню. Того ж року відкрили пральню⁷².

Частина студентів отримували державні стипендії, середній розмір якої у грудні 1934 р. у Бердичівському ПТ становив 26-29 крб. на місяць. Студенти-відмінники щомісяця отримували 56 крб. Однак їх ледь вистачало, щоб оплатити передплату газет, на що витрачали 2 крб. 50 коп., обліга-

цій – 4 крб. За проживання у гуртожитку сплачували 1 крб., забезпечення хлібом – 6 крб., обідами – 33 крб., користування перукарнею – 6 крб., лазнею – 50 коп.⁷³ Кращим студентам надавали іменні стипендії. Наприклад, у 1932 р. один із студентів Житомирського єврейського ПТ отримав стипендію імені Максима Горького⁷⁴.

Все ж частина студентів змушені були покинути навчання через важке матеріальне становище. Наприклад, у 1932-1933 н.р. через це стіни Житомирського єврейського ПТ залишили 12 студентів⁷⁵.

Таким чином, у 1930-ті рр. в педагогічних технікумах Житомирщини значну увагу приділяли партійній та політосвітній роботі у студентському середовищі. Серед пріоритетів у роботі цих закладів було проведення політнавчання, соцзмагань, атеїстичної пропаганди, інтернаціональної роботи. Молодь мобілізували для участі у загальнодержавних ідеологічних кампаніях, у мітингах, на яких «викривали ворогів народу». Більшість студентів працювали у гуртках, громадських організаціях, брали участь у шефській роботі. Досить складним було матеріальне становище молоді: відчувалися проблеми із забезпеченням її гуртожитками та харчуванням, недостатнім було стипендіальне забезпечення, що змусило частину студентства залишити навчання.

Примітки

1. Коляденко С.М. Кадрове забезпечення єврейських шкіл на Житомирщині в 20-30 рр. ХХ ст. / С.М.Коляденко // Житомир в історії Волині і України: тези Всеукр. наук. краєзнавч. конф., м. Житомир, 7-10 вересня 1994 р. / [редкол.: М.Ю.Костриця (відп. ред.), В.О.Єршов, В.С.Киричанський та ін.]. – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – С. 131.
2. Комарницький О.Б. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції») / О.Б. Комарницький // Література та культура Полісся: зб. наук. пр. / [редкол.: Г.В.Самойленко (відп. ред. і упоряд.), М.К.Бойко, О.Д.Бойко та ін.]. – вип. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя, 2011. – С. 105-116.
3. Дмитрієв. Глибокий сон / Дмитрієв // Студент революції. – Харків. – 1931. – №19-20. – С. 30.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1521. – Арк. 7.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 30; Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 50.
6. Там само. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 438. – Арк. 15.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 76.
8. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1796. – Арк. 8.
10. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
11. Там само. – Спр. 12. – Арк. 5, 7, 9зв.
12. Там само. – Спр. 6. – Арк. 10.

13. Дмитрієв. Глибокий сон... – С. 30; 3 купи листів (Мобілізований) // Студент революції. – 1931. – №15. – С. 33.
14. ДАВО. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 47.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1796. – Арк. 9.
16. Там само. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 94.
17. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1521. – Арк. 24зв.
19. ДАВО. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 444. – Арк. 72-73.
20. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 92.
21. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.
22. Там само. – Спр. 2. – Арк. 7.
23. Колектив педтехнікуму виконав завдання IV кварталу // За більшовицьку молодь. – Житомир. – 1933. – 21 жовтня. – №9. – С. 2.
24. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9.
25. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 91.
26. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
27. Там само. – Спр. 11. – Арк. 1.
28. Там само. – Спр. 2. – Арк. 8.
29. Там само. – Арк. 7.
30. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 76.
31. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 34.
32. Там само. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 33.
33. Там само. – Арк. 52зв.
34. Там само. – Арк. 51.
35. Там само. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 34.
36. Там само. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 245 – Арк. 50зв.
37. Там само. – Арк. 33.
38. Там само. – Арк. 50зв.-51.
39. Там само. – Арк. 34.
40. Там само. – Арк. 33.
41. Там само. – Арк. 40.
42. Там само. – Арк. 51.
43. Там само. – Арк. 36.
44. Там само. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 37-38.
45. Там само. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 34.
46. Там само. – Арк. 35.
47. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.
48. Там само. – Спр. 5. – Арк. 36.
49. Там само. – Спр. 6. – Арк. 7.
50. Дмитрієв. Глибокий сон... – С. 30.
51. ДАВО. – Ф.Р. 1179. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 165.
52. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1796. – Арк. 8.
53. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
54. Там само. – Арк. 6.
55. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1796. – Арк. 8.
56. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.
57. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 87.
58. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.

59. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1521. – Арк. 25.
60. Поз. Студенти голосують... ногами /Поз // Студент революції. – 1931. – №33 – С. 31.
61. К.С. та Т.Б. Цілковита бездіяльність / К.С. та Т.Б. // Там само. – 1932. – №1. – С. 22.
62. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 35.
63. Там само. – Спр. 493. – Арк. 45.
64. Там само. – Ф.П. 457. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 7; Спр. 447. – Арк. 32.
65. Стемпківський П. Санітарний стан гуртожитків еспедтехнікуму незадовільний / П.Стемпківський // Радянська Волинь. – Житомир. – 1932. – 19 квітня. – №54 (2300). – С. 2.
66. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 68.
67. Там само. – Спр. 329. – Арк. 26.
68. Там само. – Арк. 51.
69. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 608. – Арк. 35.
70. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1521. – Арк. 25.
71. Там само. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 69.
72. ДАЖО. – Ф.П. 215. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.
73. ДАВО. – Ф.П. 136. – Оп. 6. – Спр. 493. – Арк. 45.
74. М.Х. Готуємось до ювілею М.Горького / М.Х. //Радянська Волинь. – 1932. – 23 вересня. – №132 (2378). – С. 2.
75. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 326. – Арк. 76.

Summary

The article deals with the different forms students' party and political activity in pedagogical technical schools of Zhytomyr. This article shows the students' activity in groups, public organizations, the situation of their habitation, feed and grants.

Key words: *students, technical school, communists, campaign, grant.*

Одержано 17 листопада 2012 р.

УДК 94(477.43) "1944/1945"

В.С. Прокопчук

ВНЕСОК ДУНАЇВЧАН – ПРАЦІВНИКІВ ТИЛУ У ПЕРЕМОГУ НАД НАЦИЗМОМ (1944-1945 рр.)

У статті проаналізована діяльність партійних і радянських органів, трудових колективів Дунаєвцького району Кам'янець-Подільської області з надання в 1944-1945 рр. допомоги фронту в розгромі нацистської Німеччини.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, окупація, втрати, Перемога, відбудова.*

Тема «Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни» знайшла відображення в низці публікацій¹. Мета цієї статті – показати внесок трудящих

району в перемогу на завершальному етапі війни – після визволення району 31 березня 1944 року і до її завершення.

Райцентр Дунаївці був визволений одним з останніх в області. 31 березня 1944 року Радянське інформаційне бюро повідомило: «Війська 1-го Українського фронту продовжували успішний наступ. Запеклі бої відбувалися сьогодні на підступах до районного центру Кам'янець-Подільської області міста Дунаївці. Німці намагаються великою ціною затримати у своїх руках опорний пункт і важливий вузол шосейних шляхів, який давав їм можливість маневрувати своїми силами. Бійці Н-ського З'єднання (підрозділи 161-ої та 317-ої дивізій. – В.П.). Зламали опір противника і рішучим ударом вибили німців з міста Дунаївці. Нашими військами захоплено велику кількість озброєння і військових матеріалів»².

І, дійсно, сюди противник відводив розгромлені в Проскуріві, Кам'янці-Подільському та інших населених пунктах області військові з'єднання, готуючи прорив на захід. Штаб 4-ої танкової армії повідомляв командування фронту: «... Через містечка Дунаївці, Шатава відходили частини 1, 16 і 17 танкових дивізій, 18, 359, 389 і 371 піхотних дивізій. Крім того, діяли частини танкової дивізії «Адольф Гітлер» і рештки розбитих частин 7 танкової і 68 піхотної дивізій»³.

Очевидці згадують, що дорогами Грушка – Привороття – Великий Жванчик – Голозубинці – Дунаївці зі сходу, Шатава – Гниловоди – Дунаївці з півдня, Дунаївці – Залісці – Балин – Смортич неможливо було не тільки проїхати. І не тільки із-за скупчення людей і техніки. Напередодні випав та інтенсивно танув глибокий сніг. Саме тут Костянтин Симонов спостерігав картину: «За п'ятнадцять метрів від дороги, прямо в болоті, стирчить башня танка... Танк цілий і неушкоджений, він просто втопився в болоті... Коли я нарешті прийшов, повторюю, прийшов, а не приїхав до знайомого ще з Халхін-Гола генерала, то у відповідь на мою лайку з приводу доріг, багнюки і необхідності кинути машину та йти пішки він тільки розсміявся і відповів, що я просто наслідую його власний приклад: щоб не відставати від своїх передових частин, він сам, кинувши машину, останні дві доби також йшов пішки»⁴.

Відступаючи, фашисти нищили підприємства, колгоспні будівлі. Район, який напередодні війни налічував 34 населених пункти, 10164 сільських і 1350 міських будинків, 45519 жителів, мав жалюгідний вигляд⁵. Створена на спільному засіданні виконкому Дунаєвської районної ради й бюро райкому КП(б)У районна комісія по встановленню злочинів німецько-фашистських окупантів (Ларкін – голова, Бабій – заступник, члени Філоненко Козаревич, Влагова, Векалюк)⁶, відповідні комісії в сільських радах, колгоспах, на підприємствах і в установах засвідчили, що фашисти спалили три і поруйнували одну школу (1198726 крб.), пограбували бібліотеку, зруйнували 2 суконних фабрики і спалили вщент Маківський цукровий завод, поліклініку. Збитки по колгоспу ім. Ворошилова с. Маків склали 14697953 крб., «Змичка» с. Михайлівка – 19375045 крб., ім. Ле-

ніна с. Кривчик – 14 282367 крб., ім. Сталіна с. Блищанівка – 19431622 крб., «Колос» с. Рахнівка – 19514321 крб., ім. Молотова с. Гниловоди – 14462006 крб., ім. Шевченка с. Воробіївка – 18791723 крб., ім. Петровського с. Шатава – 16436943 крб., «Перермога», с. Гута Блищанівська – 2368870, «Ідешер Поер» с. Шатава – 2916322 крб., загалом по 41 колгоспу Дунаєвського району – 392389093 крб.⁷ Серйозних матеріальних втрат зазнав практично кожен селянський двір. У Байрак Маланки (с. Блищанівка) забрали корову, продуктів і грошових податків на суму 2320 крб., у Заєць Тетяни – на 6170 крб., Якубишина Мартина – 6685 крб.⁸, збитки 320 господарів с. Кривчик склали 1701180 крб.⁹ У жительки с. Маків І.М. Олінець окупаційна влада забрала корову – 1982 крб., кукурудзи на 27 крб., 2 рядна – 1200 крб., 6 курей – 300 крб., подушного податку – на 800 крб., м'яса – 750 крб., яєць – 940 крб., молока – на 2100 крб.¹⁰ Збитки суконної фабрики – 7488861 крб., цукрового заводу – 3343 620 крб., загальні втрати по району в цінах 1940 року сягнули півмільярда крб.¹¹

Вже в перші дні почалось формування органів влади, партійних і комсомольських структур. Дунаєвський райком партії 10 квітня 1944 року очолив Ілля Прохорович Ларкін, колишній другий секретар Покровського райкому КП(б)У

Луганської області, райвиконком – Бабій Христофор Тихонович. 2 квітня 1944 року була видана постанова виконкому Дунаєвської районної ради депутатів трудящих за № 1, яка засвідчила повернення району до радянських норм і правил життя. Вона гласила: «30 березня 1944 року героїчною Червоною Армією звільнено м. Дунаївці від німецьких окупантів.

А тому виконком Дунаєвської райради ухвалив:

1. Відновити роботу всіх підприємств, радянських установ та організацій з 2-го квітня 1944 року.
2. Зобов'язати всіх робітників та службовців радянських установ та організацій з'явитися на місце попередньої роботи і приступити до виконання своїх обов'язків.
3. Робочий день в радянських установах та організаціях встановлюється з 9 годин ранку до 5 годин вечора.
4. Директорам підприємств, заводів та фабрик видати накази про внутрішній розпорядок.
5. Попереджується, що винні у невиконанні цього будуть притягнутися до відповідальності згідно з Указом Президії Верховної Ради депутатів трудящих від 26 червня 1940 року.

Голова виконкому райради
депутатів трудящих

Бабій

В. о. секретаря виконкому
райради депутатів трудящих

Іванов»¹³.

Спільними рішеннями виконкому районної ради та бюро райкому партії призначалися голови сільрад, колгоспів, підбирались керівники підприємств, організацій, установ. Прокопчук Василь Іванович згадував: «З речмішком з'явився я на призовий пункт для відправки на фронт. Там був голова райвиконкому Бабій Х.Т., який знав мене ще до війни як грамотного для того часу активіста.

– А ти куди?

– На фронт...

– Нікуди не поїдеш. негайно, сьогодні ж, відправляйся в Рачинці – виконком призначає тебе головою рачинецького колгоспу. Головне твоє завдання – відновити колгосп, організувати посівну, будівництво хат для сімей, яких попалили відступаючі фашисти...

Того ж дня попутними підводами я добрався до Рачинець і ввечері зібрав нараду сільського активу...»¹⁴.

Кам'янець-Подільський облвиконком та обком партії звернулись до трудящих області із закликом взяти активну участь у відбудові народного господарства, посіяти і зібрати з гектара не менше 100 пудів зернових, 200 цнт цукрових буряків, 250 цнт картоплі. «Пам'ятайте, що кожен пуд хліба – це удар по німецько-фашистській армії, – говорилося у зверненні. – Нині працювати треба так, щоб кожен міг сказати про себе: «Я – гвардієць тилу, я все зробив, щоб наблизити день великої перемоги»¹⁵.

А відбудовувати було що. У колгоспах області окупанти зруйнували 16769 будівель, 573 клуби, 201 дитсад, 7115 тваринницьких приміщень, забрали 176238 голів великої рогатої худоби, 198720 коней, 235 472 свині, 158455 овець і кіз, 686648 штук птиці, вивезли 11 парових машин, 312 двигунів, 50 локомотивів, 35 електромоторів, 2 пересувні електростанції, 153 верстати, 1638 автомашин, 34 трактори, 4834 сівалки, 4846 жниварок, 476 молотарок, 1207 сінокосарок, 25988 плугів і тисячі одиниць іншої техніки, обладнання, інвентаря. Загальні збитки по області склали 18588112400 крб.¹⁶

Знадобилося врятоване патріотами обладнання заводів і фабрик. Так група патріотів Маківського цукрового заводу – головний механік І.М. Федорченко, бригадир слюсарів А.І. Берлінський, І. Авраменко, А. Чуга, Й. Вапничний, Я. Трач та інші, очолені М.Л. Чернецьким, – зуміла заховати в ставку, у емкостях насосного відділення основне обладнання, а в ящики для відправки упакувала списані деталі й механізми¹⁷. Не зважаючи на те, що спецкоманда напередодні втечі німців спалила приміщення, все ж основне обладнання збереглося, завод був врятований і вже восени 1944 року дав цукор Батьківщині. 11 жовтня 1944 року перші метри шинельного сукна для армії випустила суконна фабрика. Запрацювали завод «Змичка», молокозавод, артіль «Текстиль».

Нелегкі завдання стояли перед трудівниками села – зібрати колгоспне майно, інвентар, посівний матеріал, організувати весняний посів, відродити ферми, забезпечити збір натуральних і грошових податків у фонд Червоної

Армії. А посівна розпочалася із запізненням із-за бойових дій та зтяжної весни. На 19 квітня 1944 р., скажімо, у с. Михайлівка було посіяно лише 21 га вівса, 7 – ячменю, 12 – гороху – 43 відсотки наміченого. Не вистачало посівного матеріалу, тягла, техніки і людей. Тягар перекладався на жінок і підлітків. За інформацією голови Михайлівської сільради П.М. Ковалю, «старими керівниками перед приходом Червоної Армії було роздано жителям села 152 цнт ячменю, 112 цнт гороху, 40 цнт вівса, а повернуто лише 70 відсотків», з райвиконкому поступила команда: до 6 години ранку зібрати решту насіння, працювати в полі з 6-ої ранку і до смеркання, посів закінчити до 1 травня¹⁸. 23 квітня на засіданні виконкому знову обговорювався хід посівної кампанії, яка проводилась низькими темпами. Завідувач початковою школою С.І. Прокопчук пропонував «до посівної віднести дуже серйозно, мобілізувати всі сили, усіх цілком дорослих, не спиратись тільки на підлітків, не розкачуватися»¹⁹.

Гостро стояло питання збору зерна у фонд РСЧА, виконання інших податків. Наприклад, у Михайлівській сільській раді лише у фонд армії до 1 травня 1944 р. треба було поставити 374 цнт зерна, 3100 штук яєць, а ще й кількості центнерів молока, м'яса. І це – з розорених війною селянських дворів. Збір, зрозуміло йшов низькими темпами. У той же час райвиконком і райком партії вимагали негайного виконання нових завдань. «Голові сільської ради с. Михайлівка т. Ковалю. Категорично вимагаю протягом трьох діб забезпечити збір військового податку 3 тис. і сільськогосподарського 20 тис. із платників вашого села. Гроші щоденно здавати в банк», – гласила одна з чисельних телеграм²⁰. І люди, як і вся держава, з останніх сил підтримували армію, забезпечували її усім необхідним, щоб наблизити перемогу.

Одним із способів такої конкретної допомоги був збір коштів на танкову колону «Радянське Поділля». Обком партії і облвиконком схвалили і поширили ініціативу колгоспників Волочиського району про будівництво за власні кошти танкової колони. «Ми, колгоспники, не можемо стояти осторонь велетенської боротьби з німецько-фашистським загарбниками. Всі наші помисли з тими, хто в перших рядах пробиває дорогу до перемоги, – говорилося в їх зверненні. – Ми закликаємо трудящих Кам'янець-Подільської області підтримати наш почин і внести свої заощадження на побудову танкової колони»²¹.

У відповідь 27 липня 1944 р. Дунаєвецький райком КП(б)У та райвиконком прийняли постанову «Про збір коштів на танкову колону «Радянське Поділля», якою підтримали волочиських трудівників і зобов'язали керівників підприємств, організацій, установ, голів сільських рад та колгоспів «провести широко-масово-роз'яснюючу роботу серед широких мас населення, добитися добровільного внеску своїх коштів на побудову танкової колони «Радянське Поділля» під лозунгом «Все для фронту!», довели контрольні цифри»²².

Село Блищанівка здало у фонд танкової колони 9 тис. крб., колектив суконної фабрики – 100 тис²⁴, Маківського цукрозаводу – 109275 крб. та ще 12950 крб. облігаціями державної позики. У листі на ім'я Верховного Головнокомандуючого Й.В. Сталіна директор заводу Іванов, парторг Кругельницький, голова завкому Шпортак просили «внесені засоби спрямувати на побудову танка «Маківський цукровик» й обіцяли до 27-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції відновити завод і виробити 1944 року не менше 75 тис. пудів цукру. 18 березня надійшла телеграма-відповідь Верховного Головнокомандуючого, в якій зазначалося: «Прошу передати робітникам, робітницям, інженерно-технічним працівникам Маківського цукрового заводу, які зібрали 109275 крб. грішми і 12 950 крб. облігаціями держпозики на будівництво танка «Маківський цукровик» танкової колони «Поділля», моє велике вітання і вдячність від Червоної Армії. Й. Сталін»²⁶.

Кампанія закінчилася успішно. Секретар Дунаєвського райкому КП(б)У І.П.Ларкін і голова райвиконкому Х.Т. Бабій відрпортували Й. Сталіну, що на побудову танків «Трудівник Дунаєвщини» район зібрано 1055000 крб. Телеграмою Верховний Головнокомандуючий подякував трудящим району за їх внесок у боротьбу з нацизмом²⁷. 8 лютого обласна та районні газети повідомили: «Цими днями танкова колона «Радянське Поділля» вирушила на фронт для поповнення бойової техніки військ генерал-полковника Рибалка»²⁸.

Радянський режим посилював свою владу на визволених територіях. 10 червня 1944 р. директивним листом районна рада зажадала від голів сільрад на розширених зборах активу сіл обрати перші повоєнні виконкоми, розширивши таким чином коло відповідальних за організацію господарського, культурно-освітнього й побутового життя сільських громад. 1 липня був сформований виконком Блищанівської сільради (Д.В. Цвітун – голова, Т. Д. Мосьондз – заступник, Г.В. Якубишена – секретар, О.С. Боднар, М.Я. Шевчук – члени)²⁹, 6 липня – виконком Михайлівської сільської ради (П.М. Коваль – голова, Я. А. Федорів – заступник, С.С. Підпригора – секретар, Е.А. Чекалюк, В.С. Ваврентюк – члени)³⁰. Аналогічні збори відбулися в усіх селах району. Формувались і комсомольські осередки. А 15-16 лютого 1945 р. на VI комсомольській звітно-виборній конференції було обрано бюро райкому комсомолу в складі **Сенік** – першого секретаря, Тижа – другого, Степанова, Єлманової, Іванова, Ковальчука, Борисова³¹.

Посилювалась і дисципліна. Рішенням бюро райком КП(б)У та райвиконкому за невиконання графіки вивезення хліба державі, «за прояв саботажу у виконанні хлібопоставки» голову колгоспу с. Дем'яківці Мокринського було звільнено з посади, прокурору Казаревичу рекомендовано «притягти його до судової відповідальності», голові колгоспу ім. Чкалова Папуницькому «за невиконання п'ятиденного завдання» оголошено сувору догану, кількох голів колективних господарств було попереджено про наслідки із зволіканням хлібоздачі³². Военний час диктував свої методи управ-

ліній. Одне з липневих 1944 року засідань Михайлівського сільвиконкому було присвячене питанню дисципліни в колгоспі. Рішення гласило: «... Громадян, які не підкорюються бригадиру, голові колгоспу і не з'явилися на засідання правління, оштрафувати: Миронюк Докію – на 3 трудовні, ланкову Лазарук Югину – 3 трудовні, Федорову Ксеню і Керничну Тетяну – попередити»³³.

Водночас проводилась агітаційно-пропагандиська робота, організувалося соціалістичне змагання. 28 липня облвиконком та обком партії підвели підсумок змагання колгоспів, констатували, що план весняної сівби по області був виконаний на 116 % – посіяно 499477 га. Перевиконав план посіву ярих культур і Дунаєвецький район. Успішно відбудовувалися тваринницькі ферми. Колгосп «Шлях Леніна» с. Нестерівці було визнано кращим в області і відзначений перехідним червоним прапором облвиконкому та обкому партії³⁴.

Учасники районних зборів передовиків сільського господарства в листах до Й. Сталіна і М. Хрущова доповіли: «Як тільки Армія рідна прийшла та волю нам принесла, ми взялись за колгоспів відбудову, щоб стали вони багатими знову. Своєчасно сівбу закінчили – основу врожаю високого заложили. Турбуємось про колгоспні ферми. Хочемо їх відбудувати, щоб були в нас і коні, і вівці, і телята». Від імені всіх працівників аграрного сектора вони обіцяли домогтись 100 пудового врожаю зернових та 250 цнт цукрового буряка з гектара, не менше 2000 літрів молока від кожної корови за рік, по 14 поросят від свиноматки, відбудувати в кожному колгоспі не менше як по 3 ферми, забезпечити теплу і ситу зимівлю тварин³⁵.

Організовано проходили перші жнива. Старі і діти, жінки працювали від зорі ранішньої до зорі вечірньої. Успішному вирішенню завдань, що стояли перед працівниками сільського господарства, сприяла Дунаєвецька МТС (директор Ф.П. Гоголь), яка до жнив відремонтувала і поставила до ладу 21 трактора, 12 плугів та багато іншої техніки. Горчичанські жаткарі А. Слободян і В. Гуменюк за 3 дні скошили жаткою 33,3 га хліба. Цей рекорд був відзначений і районною газетою «Ленінський шлях»³⁶.

25 серпня 1944 року хлібороби Миньковецького району, більшість сіл якого згодом ввійшли до складу Дунаєвецького, достроково виконали план хлібоздачі, річний план сінопоставок упорали на 100, молока – на 80, а м'яса – на 40 відсотків³⁷.

Відроджувалося промислове виробництво. Приклад показувала суконна фабрика (директор Хуторів). До ткацьких верстатів на суконній фабриці стали ветерани виробництва, вливалась і молодь, якій вони передавали досвід. Чесальниця М.М. Добжанська виконувала планові завдання на 180, ткачі О.Ф. Корнілова і Н.П. Мартинюк – на 120 відсотків³⁸. Завод «Змичка», який очолював В. Коломієць, за жовтень 1944 р. дав продукції на 92225 крб., значно перевиконавши план³⁹. Дунаєвецька контора зв'язку у всесоюзному змаганні зайняла третє місце і отримала Почесну грамоту і

грошову премію Наркомату зв'язку СРСР⁴⁰. До кінця року дали продукцію артілі «Праця інвалідів» (Жуппервассер), «Текстиль» (Висоцький).

Влада дбала про відновлення шкіл. 25 травня райвиконком прийняв постанову «Про ремонт шкіл і забезпечення шкіл та учителів паливом», визначив невідкладні завдання: «Враховуючи, що під час окупації школам завдано великих матеріальних збитків і з метою забезпечення нормальної роботи шкіл, необхідно приступити до ремонту і обладнання шкіл. Ремонт і обладнання шкіл розпочати з 1-го червня і завершити 1 серпня 1944 року».

Термін два місяці був досить стислий, тому до справи підключився не лише райвідділ освіти, його завідувач П.Ф. Щербина, який замінив на цій посаді І.В. Алексеева, а й фінвідділ (Чубар), райплан (Леонович), комунвідділ (Дерикоз), голови сільрад і колгоспів⁴¹. Спільними зусиллями були проведено ремонтні роботи на суму 90 тис. крб., завезено палива на 48 тис. крб. Район отримав 4000 зошитів, 3500 олівців, 3700 пер, 400 букварів і понад 600 інших підручників. У фонд дітей фронтовиків було зібрано 15 тис. крб. На 1 вересня 32 школи прийняли 4756 учнів різного віку, їх навчали 180 педагогів⁴².

З перших доходів і дотацій 28 липня 1944 року був сформований перший повенний бюджет району: доходи передбачалися в сумі 2 млн. 684 тис. крб. і така ж сума виділялася на видатки⁴³.

Злидні, бідність, відсутність належного медичного обслуговування спричинили загрозу висипного тифу. На пропозицію зав. районним відділом охорони здоров'я В.Влагової райвиконком затвердив відповідні заходи, зобов'язав голів сільрад, колгоспів і медпрацівників «протягом 24-х годин побудувати примітивні вошобойки та перепустити через них одяг всього населення»⁴⁴.

Зважаючи на військові дії й можливість проникнення ворожої авіації на звільнені території, райвиконком створив міський штаб протиповітряної та протихімічної оборони в складі начальника МППО голови райвиконкому Бабія, голови районної ради Тсовіахіму начальника штабу Пантелімонова, начальника райвідділу НКВС Пономаренка, начальника пожежної дружини Савіцького, зав. райздороввідділом Влагової, начальника контори зв'язку Штейнберга, зав. військовим відділом райкому партії Ельманова. Він зобов'язав керівників суконної фабрики, механічного заводу «Змичка», маслозаводу, райспоживспілки сформувати групи самооборони. Чотири групи самозахисту з домогосподарок і службовців створила селищна рада, групу самоохорони з 25 осіб – штаб ППО, встановлювалося чергування, проводилося навчання⁴⁵.

Почастішали випадки підризу дітей на залишених боєприпасах. Райвиконкомом затвердив графік розмінування території району, збору боєприпасів, у першу чергу на пасовищах, у кущах, ставках і ріках, лісах, на полях зернових, овочів, сіна, встановив жорсткий контроль за його виконанням. Тільки протягом квітня – серпня 1945 року було виявлено і знеш-

коджено 744 одиниці боеприпасів⁴⁶. Однак випадки підриву дітей мали місце ще й на початку 50-х років.

Особливу турботу влада приділяла інвалідам, сім'ям фронтовиків, дітям – сиротам. Здійснювалась відбудова спалених у ході війни будинків, особливо в с. Рачинці, ремонт житла, завіз дров. На початок 1945 року в Дунаєвському районі проживало 75 круглих сиріт, батьки яких загинули в боротьбі з фашистами. Вони або утримувалися в дитбудинку (зав. Боднар), або перебували під опікою родичів й зусиллями місцевої влади забезпечувались взуттям, одягом⁴⁷.

Навіть в умовах війни на звільненій території відновлювалася спортивна робота. Район взяв активну участь у всеукраїнській спартакіаді 1945 року. Шляхом кооперації матеріальних і фінансових зусиль формувалася спортивна база. Зокрема, завод «Змичка» отримав завдання вилити 5 ядер і 5 дисків, промкомбінат – виготовити чохли для м'ячів, 2 волейбольні сітки, 2 комплекти городків, 15 гранат та інше спортивне спорядження⁴⁸.

Водночас район взяв участь і в інших загальнодержавних заходах. В умовах гострої нестачі робочої сили, організовував відправку молоді в ремісничі, залізничні й інші училища і школи ФЗН. Наприклад, 3 жовтня 1945 року було прийняте рішення, підписане головою райвиконкому Яковлевим, про відправку до шкіл ФЗН протягом 5 жовтня – 15 листопада 1945 року 100 юнаків з сільської місцевості 1928 року народження. І це завдання було виконане у встановлений термін⁴⁹.

10 вересня 1944 року військовий трибунал під головуванням майора юстиції Аніканкіна, членів трибуналу молодшого лейтенанта Смирнова і Трапезнікової, за участі прокурора майора юстиції Петенко судив 28 зрадників Батьківщини – колишнього начальника поліції Войтюка, поліцаїв Магера, Жеребкова, Кобиляра, Ющишена, Керничного, Лівзівського та інших. Мати закатованого підпілля з Віньковець Володі Гудованого Софія Михайлівна звинуватила поліцаїв Кушніра і Магера у вбивстві сина. Коли під час розстрілу йому вдалося втекти й добігти до скирти, ті догнали змученого допитами хлопця і застрелили. Скригленко засвідчила, що 78 інвалідів Кривчицького будинку інвалідів в урочищі Солонинчик також і розстрілювали поліцаї Кушнір, Керничний, Магера, Жеребков. Військовий трибунал засудив 24 зрадників до розстрілу, 4-х – до 20 років таборів кожного⁵⁰.

Повні гарячого бажання допомогти синам, чоловікам, батькам, які воювали на фронтах, і старі, і малі робили все, щоб наблизити перемогу, з власних дворів, з колгоспів вносили у фонд перемоги і кошти, і зерно. Патріотизм яскраво ілюструє рішення загальних зборів трудівників блищанівського колгоспу: «У дні, коли наша рідна Червона Армія, перемагаючи жорстокий опір ворога, одержує одну блискавичну перемогу за другою, у нас тільки одна думка – більше допомогти рідним воїнам, забезпечити їх хлібом, м'ясом та іншими продуктами. 1200 пудів хліба, що ми маємо здати у фонд перемоги, – це наш дарунок Червоній Армії за визволення нас з німецької неволі»⁵¹.

За 8 повоєнних місяців в області було відбудовано 1622 колгоспи, 66 МТС, 6 МТМ. До 24 вересня трудівники полів області повністю виконали державний план хлібоздачі, а до ювілейної дати і додаткове завдання. Було відбудовано 4570 тваринницьких ферм, цукровики, у тому числі й маківські, дали країні 57000 цнт цукру. На 109 відсотків виконали річний план 20 маслозаводів. Було відремонтовано 10 тис. хат колгоспників. 1407 шкіл прийняли 243 тис. учнів. Відновив роботу Кам'янець-Подільський учительський інститут. На шахтах Донбасу працювало 20 тис. посланців області⁵².

У цих досягненнях була й частка трудівників Дунаєвеччини, які на 1 лютого 1945 року внесли у фонд перемоги 17 тис. цнт хліба, «у 40 колгоспах відновили діяльність 154 тваринницьких ферми, перевиконали контрольні цифри відновлення поголів'я великої рогатої худоби, свиней, птиці. За підсумками 1944 року тваринницька ферма голозубинецького колгоспу імені 13-річчя Жовтня була визнана переможцем соцзмагання, отримала перехідний червоний прапор облвиконкому та обкому КП(б)У і премію 25 000 крб.⁵⁴

За неповних півроку 1941-го, дев'ять місяців 1944-го і 1945 рік до лав Червоної Армії з Дунаєвцького району було мобілізовано 13942 юнаки⁵⁵. Четверо з них – Г.К. Атаманчук з Тернави, Д.Г. Бачинський зі Смотрича, М.С. Майдан з Великого Жванчика, Ф.М. Рогульський із Зеленча – стали Героями Радянського Союзу. Жителі Дунаєвеччини за участь у Великій Вітчизняній війні удостоїлись 4530 орденів і 1979 медалей. На жаль, більше половини з них додому не повернулися. Книга пам'яті зафіксувала 8345 прізвищ загиблих на фронтах. Їх пам'ять увічнили 76 обелісків⁵⁶.

На 1 січня 2012 року в Дунаєвцькому районі проживало 594 солдатських вдови, 3997 учасників війни, 7604 дитини війни. Якщо 1975-го 30-річчя Перемоги в районі ще відзначило 6000 фронтовиків, 40-річчя – 3200, 50-річчя – 1864, то сьогодні залишилося лише 269 учасників бойових дій⁵⁷, у більшості населених пунктів – жодного: один за одним відлітають вони у пам'ять.

Примітки

1. Прокопчук В.С. Дунаївці: краєзн. нарис / В.С. Прокопчук. – Львів: Каменяр, 1989. – 80 с: іл.; Його ж. Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни: краєзн. матер., бібліогр. / В.С. Прокопчук. – Дунаївці, 1990. – 30 с: іл.; Хотюн Г.М. Дунаївці / Г.М. Хотюн // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / редкол.: Мехеда М. І.(голова), Галай Д.М. (відп. секр.) [та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 237-247; Прокопчук В.С. Тернова стежка: нариси, оповід. / В.С. Прокопчук. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1991. – 84 с; Оліневич С.С. ім несемо свою любов / С.С. Оліневич // Книга пам'яті України. Хмельницька обл.: іст.-мемор. вид.: В 10 т. / облредкол.: Дарманський М.М. (голова), Шиманський ІХ. (відп. ред.), Буб'яков І.Т. [та ін.]. – Хмельницький: Поділля, 1995. – Т. 3: Деражнянський і Дунаєвцький райони. – С. 237-243; Прокопчук В.С. Два села – жодна доля / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – 272 с: іл.; Його. У вічній скор-

- боті / Віктор Прокопчук // Книга скорботи України. Хмельницька область / обр. редкол.: Роздобудько А.Г. (голова), Шиманський І.Х. (відп. ред.), Боднар І.М. [та ін.]. – Хмельницький: Поділля, 2003. – Т. 1. – С. 309-316.
2. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): зб. док. і матер. – Львів: / Каменяр, 1969. – С. 302.
 3. Там само. – С. 304.
 4. Симонов К.М. Собрание сочинений в десяти томах / К. Симонов. – М.: Художественная л-ра, 1983. – Т. 9.: Разные дни войны. Дневник писателя, т. 2 (1942-1945 гг.). – С. 314.
 5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО) – Ф.р. 338. – Оп. 5. – Спр. 118. – Арк.. 34.
 6. Там само. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк.. 222.
 7. Там само. – Ф.р. 863. – Оп. 3. – Спр. 220. – Арк.. 2-3.
 8. Там само. – Ф.р. 864. – Оп. 3. – Спр. 221. – Арк.. 73, 120.
 9. Там само. – Спр. 239. – Арк.. 10.
 10. Там само. – Спр. 242. – Арк.. 15.
 11. Архівна довідка від 29 листопада 1988 р. № 230, надіслана завідувачому Дунаєвським райВНО Прокопчуку В.С. за підписом директора Державного архіву Хмельницької області С.М. Федоренка і ст. методиста І.М. Чернікова.
 12. Ілля Прохорович Ларкін (1907-1969) народився на ст. Нарашкіна Орловської губернії. 1929 року переїхав на Донбас, працював шахтарем, секретарем комсомольської організації. 1932 року вступив до лав ВКП(б), підвищував політичну освіту на різних курсах, був секретарем парткому, заступником директора радгоспу «Привольє», інструктором Ворошиловградського обкому КП(б)У, другим секретарем Покровського райкому партії, а після визволення Донбасу – першим секретарем цього ж райкому. У Дунаївці на посаду першого секретаря був направлений ЦК К11(б)У і вже 3 квітня 1944 р. був взятий на облік райвіськкоматом. 1948 року переведений в Кам'янець-Подільський на посаду директора швейної фабрики. Похований на руськофільваровецькому кладовищі.
 13. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.
 14. Прокопчук В.С. Два села-одна доля... – С. 15.
 15. Поділля у Великій вітчизняній війні... – С. 333.
 16. Там само. – С. 322-323.
 17. Див. детальн.: Прокопчук В.С. Тернова стежка... – С. 61-70.
 18. ДАХО. – Ф.р. 3824. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.
 19. Там само. – Ф.р. 2370. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 80, Зв. – 81.
 20. Там само. – Ф.р. 3824. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 8.
 21. Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 243.
 22. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 229.
 23. Прокопчук В.С. Два села-одна доля... – С. 16.
 24. Ленінський шлях. – 1944. – 30 верес. (№18). – С. 2.
 25. Там само. – 1944. – 17 верес. (№ 17). – С. 2.
 26. Повний текст листа до Верховного Головнокомандуючого І. В. Сталіна та його відповідь були вміщено в спецвипуску заводської стінгазети, у 70-х роках переданої до музею села Макова, що розміщувався в старому приміщенні Маківської СШ.
 27. Ленінський шлях. – 1944. – 7 листоп. (№25). – С. 2.

28. Поділля в роки Великої Вітчизняної війни... – С. 361-362.
29. ДАХО. – Ф.р. 2370. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 83.
30. Там само. – Ф.р. 3824. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18.
31. Ленінський шлях. – 1945. – 21 лют. (№ 10). – С. 2.
32. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 41.
33. Там само. – Ф.р. 3824. – Оп. 1. – Спр. 15-15 зв.
34. Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 345.
35. ДАХО. – Ф.р. 2370. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 83.
36. Ленінський шлях. – 1944. – 14 серп. (№11).
37. Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 345.
38. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область... – С. 244.
39. Ленінський шлях. – 1944. – 7 листоп. (№25).
40. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область... – С. 245.
41. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 41.
42. Ленінський шлях. 1944. – 7 листоп. (№25). – С. 2.
43. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 70.
44. Там само. – Арк. 14.
45. Там само. – Арк. 256.
46. Там само. – Спр. 10. – Арк. 95.
47. Там само. – Арк. 190.
48. Там само. – Спр. 12. – Арк. 31.
49. Там само. – Арк. 42.
50. Ленінський шлях. – 1944. – 14 верес. (№16).
51. Григоренко О.П. Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни / О.П. Григоренко // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матер. наук, краєзн. конф. – К.: Рідний край, 1997. – С. 127.
52. Поділля в роки Великої Вітчизняної війни... – С. 351-352.
53. Ленінський шлях. – 1945. – 21 лют. (№10).
54. Там само. – 11 лют. (№8).
55. ДАХО. – Ф.р. 1042. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк.. 42.
56. Книга пам'яті України. Хмельницька область... – Т. 3. – С. 315.
57. З інформації, наданої головою Дунаєвцької районної організації ветеранів війни і праці П.В. Скоробогачем 18 січня 2012 р.

Summary

The article analyzed the activity of the party and soviet authorities, labor groups of Dunayevetskyi region Kam'yanets-Podilskyi district and the assistance to the front in the defeat of Nazi Germany in 1944-1945.

Key words: *The Great Patriotic War, occupation, loss, victory, reconstruction.*

Одержано 18 жовтня 2012 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(5)“03/08”:903.2

К.С. Сорочан

ПРО КУЛЬТОВІ ПРЕДМЕТИ ЯК ПРЕДМЕТ ТОРГІВЛІ У ВІЗАНТІЇ В IV-IX ст.

*У статті досліджуються культові речі Візантії, що представляли собою всю різноманітність предметів релігійної сфери життя ромеїв. Вони розглядаються як предмет ремісничої продукції і об'єкт торгових операцій. Уточнюється склад культових речей і проводиться їх систематизація шляхом поділу на дві основні групи: предмети сакральної приналежності, що склали особливий *res sacra* Романії, і культу особистого характеру. Також з'ясовуються професії ремісників, які займалися виготовленням і продажем культового асортименту ринку, а також законодавчі обмеження на подібну торгівлю.*

Ключові слова: культові речі, Візантія, реміснича продукція, торгівля.

Культові речі є невід'ємною частиною будь-якої культури як епітома тієї чи іншої релігії, прояв духовного життя суспільства. Тому не дивно, що в першій у світі найпотужнішій християнській державі, в якій вище церковної влади була лише імператорська, значенню культу відводили почесне місце.

В якості асортименту візантійської торгівлі дослідниками культові речі не розглядалися. В історіографії ми знаходимо лише нечисленні роботи, що стосуються окремих предметів культу частіше у взаємозв'язку з церковною сферою. Мабуть, спрацьовував відомий стереотип, закладений вже ромейським законодавством, яке чітко і послідовно зазначало, що такого роду предмети склали особливий державний резерв (*res sacra*), назавжди виключений з торгового обігу як такого (*extra commercium*)¹. У цьому полягає проблема сучасної візантиністики, яка з одного боку повинна вивчати такі речі як елемент матеріального вираження християнської релігії – духовного життя суспільства, з іншого боку – як частину економічної сфери існування *Basilea Romaion*. У складі візантійського срібла предмети культу були частково розглянуті Е. Крукшанк Додд і М. Маделл Менго, як елемент прикладного мистецтва Візантії – А. В. Банк, як частина візантійської торгівлі – В. Н. Залеською, яка також приділила увагу ромейським амулам-євлогіям Малої Азії та Салонік. Подібного ретельного вивчення удостоїлися лише обереги-філактерії у статті Н. Д. Барабанова. Власне як предмет торгівлі тема культових речей була порушена тільки А. А. Єрусалимською, яка вивчала види візантійського імпорту на Північнокавказькому Шовковому шляху.

Основою для нашого дослідження стали письмові, переважно наративні, правові та агіографічні джерела. Серед юридичних варто виділити Дигести з *Corpus juris civilis* (VI ст.), вибірку законів – Еклогу (VIII ст.), і її більш пізні редакції (Приватна Поширена Еклога кінця VIII – першої половини IX ст.; Еклога, змінена за Прохіроном середини X – середини XII ст.), і звичайно ж офіційне зібрання статутів константинопольських ремісничих і торгівельних корпорацій – Візантійську книгу Епарха. Повсякденне використання культових речей відображено і в Хронографії Феодана Сповідника, а також агіографічній літературі – Житті Феодора Сікеота і константинопольських синаксарях. До них долучаються епіграфічні свідчення, а також результати археологічних досліджень візантійських міських центрів і сільських поселень переважно Північного Причорномор'я. При цьому хронологічні рамки дослідження відображають період з IV по IX ст. як час оформлення ринкових відносин і ринку товарів ромейського суспільства, еволюції спеціалізації в сфері зовнішньої і внутрішньої торгівлі, морської і сухопутної, ринку послуг. Саме в цей період Візантія набуває рис типової середньовічної держави.

Про особливу цінність предметів культу в Візантії говорить той факт, що за звичайну, приватну продаж або купівлю як цілої, так і розрізної дорогої речі церковного призначення передбачалося покарання конфіскацією або штрафом (*eiskomizesthai*)². З 81-ї новели Льва VI випливало, що такі цінні «священні предмети» можна було продавати через аргіропратів (*argyropratos*) – скупників і продавців ювелірних виробів, але, очевидно, тільки духовним установам в особі представляючих їх ієреїв. Вочевидь, це була давня, закорінена практика. Житіє Феодора Сікеота, написане його учнем Георгієм після смерті святого в 613 р., повідомляє, що Феодор, будучи єпископом Анастасіополя в Галатії, повинен був послати архідіякона в Константинополь, щоб придбати там срібні дискос і потир³. Точно також Ігнатій, ігумен одного з монастирів у Східній Фрігії, як розповідає присвячений йому синаксар, складений не раніше другої половини IX ст., спеціально їздив до Константинополя, щоб купити церковні посудини, ікони, хрест і Євангеліє для нового храму⁴. Навряд чи випадково в обох випадках, розділених століттями, центром-постачальником дорогих предметів культу виступала столиця, аргіропрати якої мали офіційне монопольне право на такого роду продаж, оскільки перебували під особливим контролем епарха. Однак наскільки повно культові речі були виключені із системи купівлі-продажу? Слід задатися питанням, чи були тут відступлення, чого вони стосувалися і хто взагалі займався такого роду торгівлею. На всі ці питання ми постараємося дати відповідь у цій статті.

Предмети християнського культу становили значну частину асортименту продукції візантійських ювелірів, які виготовляли літургійні посудини із золота, срібла, бронзи, покриті позолотою, карбуванням: блюда-дискоси, потири, чаші-патени, вази, посудини для обмивання рук священика, ложки-лігули, черпаки-кіафи, цідилки-емфоси і махала-рипіди, звіздиці,

крапельниці, кадила, свічки та інші культові речі, одночасно складали оздоблення церков. Вони добре відомі за прекрасним сирійськими, кіпрськими та іншими зразками ранневизантийського часу⁵. Багато цих коштовностей були при Іраклії (575-641 рр.) взяті з церков столиці, а, можливо, з Олександрії та інших міст імперії, щоб бути переплавленими на монети і тим дати кошти на виснажливу війну з Сасанідським Іраном, з якої Візантія в підсумку вийшла переможницею⁶.

Немає сумнівів, що провінційні ювеліри та інші майстри по металу виготовляли для широкого ринку звичайні дешеві талісмани, філактерії, амулети – натільні і нашивні хрестики, медальйони, маленькі релікварії, енколпіони, іконки (іноді зі скляними вставками із зображенням святих), образки, ладанки, які робили і в техніці лиття, і карбування, і штампування, імітуючи іноді дорогі прототипи⁷. Знахідки бронзових і сланцевих форм для їх виливків в провінційному Херсоні та на Тепсені в Криму говорять самі за себе⁸. Не виключено, що такою продукцією торгували вузькоспеціалізовані торговці як, наприклад, феокапілос (theokapelos), про якого згадував на початку V ст. Ісидор Пелусіот⁹.

Принаймні, до часу арабських вторгнень VII ст. при монастирських центрах і мартиріях популярних, широко шанованих святих у Сирії, Палестині, Єгипті і Малій Азії (Ефесі, Смирні, Пергамі, Синопі, Лампсаці) існували ергастрії, в яких виробляли на продаж паломникам дешеві глиняні, скляні, свинцеві ампули-евлогії, що призначалися для священного масла або води¹⁰. В. Н. Залеська зазначала, що оскільки до іконоборського періоду і після нього (тобто до 30-х рр. VIII ст. і після 842 р.) культ освяченого масла і води, праху з гробниць, доставлених від місць поклоніння шанованим святим, продовжував існувати і розвиватися, вочевидь, повинні були виготовлятися і посудини такого призначення, але їх ще не виділено з маси аналогічних предметів IV-VII ст. і пізнішого часу¹¹. Взагалі, в VII-IX ст. почала розквітати торгівля священними реліквіями, мощами святих, навіть фальшивими, незважаючи на осуд з боку деяких благочестивих сучасників. В усякому разі, подібна практика була особливо поширена у візантійській Італії¹². Підйом народної релігійності в часи іконоборства призвів до зростання торгівлі такими культовими речами як амулети і філактерії, обереги і нітрохи не ослаб після 843 р. Зростання популярності подібних речей може бути пояснена засудженням та заборонаю ікон і мощей як ідолопоклонства (іконоборці вважали божественну природу незображуваною), що одночасно визначало поширення інших форм прояву приналежності до християнської віри.

Траплялося, дрібні торговці несправжніми, по суті, язичницькими амулетами, філактеріями поєднували це заняття з прогнозами, які тут же, на ринку повідомляли бажаним за невеликі гроші¹³. Такі продавці ніколи не зникали, як не зникало різноманіття подібних філактеріїв, що ґрунтувалися на популярних в народі формах побутової магії і легко зближувались

з дозволеними амулетами-евлогіями¹⁴. Еклога і наступні юридичні компендіуми IX – початку X ст., присуджували тих, хто здійснював це «...з власного користюлюбства», до конфіскації майна і вигнання, але монотонний рефрен заборон говорить про безплідність боротьби з таким дохідним ремісничим промислом¹⁵.

В докіноборську епоху окремі монастирі вели жваву торгівлю іконами, а ремесло художників-зографів (zographos), іконописців знаходило попит задовго до кінця іконоборства¹⁶. Повної заборони на ікони, особливо в повсякденному побуті провінційних центрів, владі домогтися не вдалося. Професію техніта (technites) – художника згадував і Георгій Монах¹⁷.

Образки-іконки, які в оправі носили на грудях, виготовляли також каменерізи з м'яких порід каменю, особливо зі стеатита – дешевого щільного мінералу (по суті тальку) сіро-блакитного, зеленого, рожевого чи білого кольорів. Їх родовища відомі в Малій Азії та Греції¹⁸. Не існувало жодного візантійського міста або культурно пов'язаного з ним центру, в якому не було б кам'яних іконок, що говорить про відносну масовість їх виготовлення і, отже, дешевизну. Класичним періодом стеатита вважаються XI-XII ст., від яких дійшло особливо багато виробів, в тому числі дорогих, покритих позолотою, виконаних на індивідуальні замовлення, але початок популярного виробництва сягає своїм корінням щонайменше IX ст.¹⁹.

Ще більшим попитом користувалися простіші керамічні, іноді поливні іконки із зображенням святих або хреста²⁰. Їх виробництво було, звичайно, згорнуто в найбурхливіші, нетерпиміші часи іконоборства, коли торговельно-ремісничче населення підтримувало урядову політику, але можна припускати, що подекуди воно збереглося. Наприклад, у катакомбах поховань Нікомідії зустрічалися керамічні поливні таблетки-образки VIII в. із зображенням обличчя юних Св. Георгія та Св. Пантелеймона, які, вочевидь, були виробами місцевих гончарів²¹.

У самій Візантії та за її межами, в колишніх ромейських володіннях в Сирії та Палестині, в VI-IX ст. відливали з бронзи численні двостулкові хрести-релікварії з рельєфними або рідше гравірованими зображеннями Христа в коловії (довгому хітоні без рукавів), Богоматері і святих. Кам'яна матриця для виготовлення таких хрестів походить з візантійського Херсона, де взагалі знайдено чимало ранньосередньовічних енкалпціонів (грец. *egkolpion* – «що знаходиться на лоні», *kolpos* – «лоно, серце, груди» – виріб, що перебуває «на лоні (серце), на грудях, невеликий ковчег, мощевик, який носили на шії на шнурку або ланцюжку), в тому числі привізних, сиропалестинського, а точніше, близькосхідного походження²². Грубість зображень як на місцевих, так і на імпортованих виробках такого роду, вочевидь, не можна розглядати як прояв неумілості майстрів і занепаду ремесла. «Тепер уже ні в кого не виникає сумнівів в тому, – зазначав дослідник хрестів В. Г. Пуцко, – що між схематизмом і орнаменталізацією в трактуванні людських фігур на сирійських гравірованих енкалпціонах і безпорадним примітивізмом не можна ставити знак рівності. Це риси певного стилю, що характери-

зує велику групу творів середземноморського художнього ремесла раннього середньовіччя, що дійшли до наших часів»²³.

Предмети християнського культу купували або замовляли виготовити ремісникам, як це було з технітом, скоріш за все, ковалем, який зробив залізний хрест для вдови і тим самим виконав вказівку Модеста, архієпископа Єрусалимського²⁴. Житіє останнього невизначено за часом, але описаний у ньому випадок виглядає настільки буденним, типовим, що змушує припускати виготовлення культових предметів на замовлення цілком звичайною справою і, отже, достатньо масовим. Втім, деякі дрібниці могли робитися нарівні з бронзовою, мідної біжутерією, з запасом для найширшого продажу. Мабуть, саме на це були розраховані вапнякові, сланцеві, шиферні та бронзові матриці з візантійського Херсона, що служили для відливання хрестиків, амулетів-образків, підвісок, які відносяться до часу не пізніше VIII-IX ст.²⁵.

Дорогі церковні принадлежності, наприклад, золоті хрести з інкрустаціями константинопольського виробництва другої половини VI – першої половини VII ст., надходили і за межі Візантії, але тільки в якості дипломатичних подарунків вождям «варварів», причому не тільки хрещеним, але навіть язичникам²⁶. Напевно, подібними шляхами або в якості воєнної здобичі візантійський золотий хрест опинився в лангобардському похованні VII ст.²⁷. Срібна чаша з села Вран в Албанії, прикрашена ромбами із зображенням птахів, квітів та інших декоративних елементів, була знайдена разом зі срібним глечиком VIII ст., на якому були викарбувані вірші псалма 28: «Глас Господній над водами...»²⁸. Ймовірно, обидві речі служили для малого водосвяття. Проте деякі предмети культу все ж входили в VII-IX ст. до складу візантійського експорту. Інакше як пояснити знахідки релікваріїв малоазійського виробництва, «ладанок», хрестів на маршрутах «шовкового шляху», що вів з імперії на Кавказ і далі на схід аж до Китаю²⁹. Таке вивезення стало тим більше можливим у IX-X ст., коли обсяг константинопольської торгівлі зріс у порівнянні зі складною епохою «темних віків» у багато разів і візантійські літургійні посудини, прикраси, ікони поширювалися на території від Ірландії до Північної Русі³⁰. Нарешті, до кола оздоблення церков належали, мабуть, і покривала вівтарів, в чималій кількості шовкові³¹.

Таким чином, асортимент речей культового призначення чітко розпадався на дві основні складові – дорогі літургійні посудини і в цілому цінні речі церковного, сакрального характеру, які дійсно були майже повністю виключені з системи купівлі-продажу, якщо не вважати «дипломатичну» торгівлю, і широкий спектр предметів культу особистого характеру, торгівлю якими у всі часи вели або спеціалізовані дрібні торговці, феокапілоси, або самі майстри-ремісники (ювеліри, каменерізи, гончарі, ковалі, художники-зографи, техніти), виробники таких речей на замовлення і на продаж. Останнє, схоже, було найбільш типовим, причому передбачало навіть експортні поставки дорогами Шовкового шляху, які особливо зросли

до IX ст. Явище зростання такого експорту ймовірно можна пояснити завершенням періоду іконоборства, а отже збільшенням кількості монастирів, які були великими виробниками різних предметів культу. Таким чином, цілком виключати предмети християнського культу з візантійського торговельного обігу, як це вважають деякі дослідники, не доводиться. Речі культурного характеру так чи інакше також були пов'язані з купівлею-продажем. Більш того, частина з них перебувала в широкому обігу і навіть була предметом далекої торгівлі, потрапляючи таким чином за межі імперії.

Примітки

1. Corpus juris civilis. Berolini, 1908. Vol.1: Digesta. – I. 8. 9. 10; ср.: Яковлев В. Н. Римское право. Тирасполь, 1994. – С. 113, табл. 15.
2. Византийская книга Эпарха: Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюсюмова. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – II. 7.
3. Georgii Vita Theodori Syceoni // Theophilou Ioannou Mnemeia agiologika. – Venetiis, 1884. – S.399 – 400.
4. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano / Ed. Hipp. Delehaeye / Acta Sanctorum Novembris Propylaeum. – Bruxelles, 1902. – Col. 84–85.
5. Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Treasures: Monographien der Abegg Stiftung. – Bern, 1973; Zaleskaja V. Die byzantinische Torevtik des 6. Jahrhunderts. Einige Aspekte ihrer Erforschung // Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter (Wissenschaftliche Konferenz 20 – 21 März 1979). – Berlin, 1982. – S.97 – 111; Mundell Mango V. Silver From Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures. – Baltimore (Maryland), 1986. – P.68 – 274; Культура Византии. – М., 1989. – С. 521, 523; Zaleskaja V. La torevtique byzantine du Vie siecle (les centre locaux) // Argenterie romaine et byzantine. Actes de la table ronde (11 – 13 octobre, Paris). – Paris, 1988. – P. 227-233.
6. Theophanis Chronographia ex rec. C. de Boor. Lipsiae, 1883. Vol.1: Textum graecum continens. – P.302.
7. Культура Византии. – М., 1989. – С. 529.; Иерусалимская А. А. Виды византийского импорта в раннесредневековых могильниках Северного Кавказа как отражение многообразных контактов на Шелковом пути // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 1. – С. 457; Пиоро И. С. Крымская Готия. – К., 1990. – С. 135.
8. Подр. см.: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч. 1. – С. 244 – 246, 422, 456, рис. 70-72, 116.
9. Isidorus Pelusium opera // PG. – 1859 – Т.77. Col.452 B – C.
10. Kötzsche-Breitenbruch L. Pilgerandenken aus dem Heiligen Land. Drei Neuerwerbunden des Württembergischen Landesmuseums in Stuttgart // Virarium. – Münster, 1984. – S. 229-246, Taf. 25-32; Залеская В. Н. Ампулы-эвлогии из Малой Азии (IV–VI вв.) / В.Н.Залеская // ВВ. – 1986. – Т. 47. С. 182-190.
11. Залеская В. Н. Группа свинцовых ампул-эвлогий из Фессалоники / В.Н. Залеская // СА. – 1977. № 3. – С. 264.

12. Бородин О. Р. Инвектива «Против Рима» памятник средневековой политической поэзии / О.Р. Бородин // СВ. – 1989. – Т. 52. – С. 201.
13. Культура Византии. – С. 604.
14. Подр. см.: Барабанов Н.Д. Византийские филактерии. Специфика арсенала / Н.Д.Барабанов // АДСВ. – 2002. – Вып. 33. – С. 214 – 227.
15. Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V / Hrsg. v. L. Burgmann. Frankfurt a. M., 1983. – XVII. 44; Zepos I. D., Zepos P. I. Jus graecoromanum. – Aalen, 1962. – Vol. 6: Ecloga privata aucta ex ed. C. E. Zachariae von Lingenthal. – XVII. 40; Epanagoge (corrigenendum: Eisagogen) Basilii, Leonis et Alexandri / Ed. C.E. Zachariae a Lingenthal. – Lipsiae, 1892. – XL. 84; Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron / Ed. C.E. Zachariae a Lingenthal. Heidelberg, 1837. – XXXIX. 78; Basil. LX. 39. 3.
16. Asdrache C. L'apport du temoignage epigraphique a l'histoire medievale de la Thrace // Byzantino-bulgarica. – Sofia, 1981. – Т.7. – Р.453; Georgii Vita Theodori Syceoni. – S. 481; Арсеній, єпископ. Житие и подвиги Св. Феодоры Солунской. – Юрьев, 1899. – С. 31; Лопарев Хр. М. Византийские жития святых VIII-IX веков // ВВ. 1915. – Т. 19. – Вып. 1-2. – С. 95; Dobschütz E. Miracula Sti Marii Romai // ВЗ. – 1903. – Bd. 12. – S. 196; Липшиц Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII – IX вв. // ВВ. – 1953. – Т. 6. – С. 122. История Византии. – М., 1967. – Т. 2. – С. 58.
17. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / В.М.Истрин. – Л., 1930. – Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари. – С. 342.
18. Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Очерки / А.В. Банк. – М., 1978. – С. 90.
19. См.: Banc A. Les steatites. Essai de classification, methodes de recherches // Corsi di cultura sull' arte ravennata e bizantina. – Ravenna, 1970. – P. 355 – 381; Kalavzerou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite (Byzantine Vindobonensia, 15 / 1. 2). – Wien, 1985. – P. 5 f.; Durand J. Steatites // Byzantions publiques francaise. – Paris: Reunion des musees nationaux, 1992. – P. 268 – 269.
20. Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX-X веков / А.П. Каждан. – М., 1960. – С. 219; Сорочан С.Б. Византийский Херсон... Ч. 2. – С. 1116, рис. 446.
21. Овчинникова Е. С. Миниатюрная мозаика из собрания Государственного исторического музея / Е.С. Овчинникова // ВВ. – 1968. – Т. 28. – С. 221.
22. Латышев В. В. Древности южной России. Греческие и латинские надписи, найденные в южной России в 1895 – 1898 годах / В.В.Латышев / МАР. – СПб., 1899. – №23. – С. 27 – 30; Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес / А.Л. Якобсон // МИА. – 1959. № 63. – С. 328, рис. 179, 3 – 4; Яшаева Т. Ю. Сакральные функции энколпионов: реликварий – крест – икона // Символ в философии и религии. Тезисы докл. и сообщений. – Севастополь, 2004. – С. 52-53; Сорочан С. Б. Византийский Херсон... Ч.1. – С. 456, рис. 72, а.
23. Пуцко В. Г. Два фрагмента крестов-энколпионов из Крыма / В.Г.Пуцко // АДСВ: Византия и ее провинции. – Свердловск, 1982. – С. 35.
24. Подвиги св. Модеста, архиеп. Иерусалимского / Изд. Х. М. Лопарев. – СПб., 1892. – С. 32.
25. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. – С. 328, рис. 179, 1 – 2, 5; 180, 1 – 3; Яшаева Т. Ю. Форма для отливки наперсных крестов из раскопок Херсонеса / А.Л. Якобсон // Культурные памятники в мировой культуре: археологи-

- ческий, исторический и философский аспекты. V Международ. Крым. конф. по религовед. Тезисы докл. и сообщ. – Севастополь, 2003. – С. 50-51.
26. Залеская В. Н. Памятники средневековой греческой эпиграфики из Северного Причерноморья (новые поступления византийского отделения Эрмитажа) / В.Н. Залеская // ВВ. – 1988. – Т. 49. – С. 205.
27. Бородин О. Р. Византийская Италия в VI-VIII вв / О.Р. Бородин. – Барнаул, 1991. – С. 138.
28. Cruikshank Dodd E. Byzantine Silver Stamps. *Dumbarton Oaks Research.* – Washington, 1961. – P. 247, №88; Stadler P. *Der Schatz von Vrap, Albanien // Hunnen + Awaren. Begeleitbuch und Katalog.* – Eisenstadt, 1996. – S. 432-437; Залеская В. Н. К интерпретации символики литургических сосудов из собрания Государственного Эрмитажа / В.Н. Залеская // *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство.* – СПб., 1994. – С. 143-144.
29. Лавров А. И. Адыги в раннем средневековье / А.И. Лавров // *Сборник статей по истории Кабарды.* – Нальчик, 1955. – Вып.4. – С. 28-29; Иерусалимская А. Мешочки для амулетов из могильника Мощевая Балка и христианские «ладанки» / А. Иерусалимская // СГЭ. – 1982. – Вып. 47. – С. 53 – 56; Иерусалимская А. А. Погребальный обряд и некоторые верования раннесредневековых племен Северного Кавказа (По материалам могильника Мощевая Балка VIII – IX вв.) / А.А. Иерусалимская // *Iranica Antiqua.* – Gent, 1983. – Vol. 18. – С. 179-197; Иерусалимская А. Археологические параллели к этнографически засвидетельствованным культам на Северном Кавказе (По материалам могильника Мощевая Балка) / А. Иерусалимская // СЭ. – 1983. – № 1. – С. 102-113; Иерусалимская А. А. Предметы христианского культа из могильника Мощевая Балка / А.А. Иерусалимская // *Художественные памятники и проблемы культуры Востока.* – Л., 1985. – С. 101-106; Иерусалимская А. А. Древняя латунь на торговых путях Кавказа (По материалам могильника Мощевая Балка) / А.А.Иерусалимская // СА. – 1986. – №4. – С. 100-111; *Очерки истории Грузии: В 8 т.* – Т. 2: Грузия в IV-X вв. – Тбилиси, 1988. – С. 238.
30. Курбатов Г. Л. История Византии / Г.Л.Курбатов. – М., 1984. – С. 113.
31. Lopez R. S. *Silk Industry in the Byzantine Empire // Speculum.* – 1945. – Vol. 20. – № 1. – P. 19; Maniatis G. C. *Organization, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium // DOP.* – 1999. – Vol. 53. – P. 319, n. 197.

Summary

In article the cult things of Byzantium which represented all variety of subject matters of religious area in a romains life are investigated. They are considered as a subject matter of craft production and trading operations object. The structure of cult things is specified and their ordering is made, by division into two basic groups: valuable things of a church accessory, made special res sacra of Romania, and personal character cult things. Also trades of handicraftsmen, which were engaged in manufacturing and sale of market cult assortment, and legislative restrictions on such commerce are found out.

Key words: *cult things, Byzantium, craft production, commerce.*

Одержано 11 жовтня 2012 р.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ І ГАЛИЧ: ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН НАПРИКІНЦІ XII – НА ПОЧАТКУ XIII ст.

Автор статті вважає, що стан джерел не дає підстав вважати, що проведення степової політики галицько-волинським князем Романом Мстиславичем було результатом укладення гіпотетичного союзу Візантійської імперії з Галицьким князівством на межі XII–XIII ст. Походи Південної Русі до степу були реалізацією самостійних дій руського володаря проти половців. Успіх у здійсненні цієї політики об'єктивно мав велике значення для Візантії.

Ключові слова: Візантійська імперія, Галицько-Волинське князівство, половці, міжнародні відносини.

В історичній літературі останнього часу велика увага приділяється розгляду обставин життя та діяльності давньоруського князя Романа Мстиславича¹. Особливо масштабною його політика стає після подій 1198-1199 рр., коли князь Роман завоював Галич і під його владою опинилися дві землі-князівства – Галицька і Волинська. Хоча і до цього князь Роман був досить енергійним володарем, після його приходу до Галича кардинально змінюється масштаб і орієнтири його політичних дій. Зокрема, дослідники постійно звертаються до теми про взаємини Романа Мстиславича з Візантійською імперією. В контексті розгляду окресленої теми важливими є дискусійні питання про візантійське походження другої дружини галицько-волинського володаря, про перебування колишнього імператора Олексія III Ангела у Галичі².

Ще М.М.Карамзін, розглядаючи історію Південної Русі початку XIII ст., писав, що зразу ж після оволодіння Києвом, князь Роман «поспішив, заради слави давньої зброї, захистити Грецьку імперію. Половці спустошили Фракію: Олексій Комнін і Митрополіт Російський, благали його стати рятівником Християн єдиновірних. Мужній Роман вступив до землі Половецької, завоював багато веж, визволив там полонених Росіян, відволік варварів від Константинополя, і примусив їх залишити Фракію, з тріумфом повернувся до Галича»³. У примітках історик пише про узгодженість інформації про виправу Романа в літописах і візантійських джерелах, з яких ним використана праця Нікіти Хоніата⁴. Фактично історик не бачив власних підстав для Романа, що витікали з ситуації на півдні Русі для здійснення походу проти кочівників. В творі С.М.Соловйова візантійський аспект політики Романа відсутній⁵. М.С. Грушевський, який обережно ставився до змісту джерел, дотримувався версії про існування узгодженості щодо антиполовецьких дій між Галичем і Константинополем, але у нього у зв'язку з такою позицією викликав подив контекст розповіді Хоніата про неочікуваність для греків допомоги Романа. Проте вчений все ж наголо-

шує, що на користь союзу свідчить «хронологічна близькість сього походу до звістки про посольство Романа»⁶. Насправді між посольством галичан до столиці Імперії у травні 1200 р. і походом, який було здійснено взимку 1201-1202 р., пройшло більше ніж півтора роки, що навряд чи можна вважати «хронологічною близькістю».

У літературі, починаючи від праці В.Т. Пашута «Нариси з історії Галицько-Волинської Русі», поширений вже як незаперечний погляд, що в 1200 р. галицьке посольство у Константинополі від імені Романа Мстиславича підписало з візантійцями угоду, згідно якої галицько-волинський володар взяв на себе зобов'язання почати війну з половецькими ордами, які загрожували Імперії⁷. Цей альянс, як вважає багато сучасних дослідників, був підкріплений укладенням матримоніального союзу: Роман Мстиславич одружився на представниці грецької правлячої династії. Наслідком візантійсько-галицьких перетрактацій стали походи Романа проти причорноморських половців, а також те, що після буремних подій у Константинополі Олексій III Ангел, втративши владу у столиці Імперії, знайшов притулок у свого союзника Романа⁸.

Розгляд джерел, що є у використанні істориків, свідчить про необхідність внесення певної корекції у висвітленні теми взаємин Константинополя і Галича кінця XII – початку XIII ст. Зокрема, важливим, на нашу думку, є з'ясування ступені залежності ведення активної степової політики Романом Мстиславичем від його взаємовідносин з Константинополем, співвідношення часу укладення другого шлюбу руського князя з часом перебування в Константинополі посольства Романа Мстиславича, вірогідності поїздки Олексія III до Галича і можливого впливу цієї подорожі на хід взаємин Галицько-Волинського князівства з Візантійською імперією.

Відомо, що невдовзі після завоювання влади у Галичі князь Роман і його оточення роблять кроки по налагодженню контактів з Візантійською імперією. Доказом цього є факт перебування в Константинополі галицької дипломатичної місії. Про її перебування при дворі імператора Олексія III розповідає новгородський архієпископ Антоній, який у той час також відвідав столицю Імперії. Галичан Антоній бачив у травні означеного року в соборі св. Софії, а їх місію очолював Твердята Остромирич, «иже пришел посольством от великаго князя Романа со Неданом и со Домажиром и со Дмитриом и с Негваром послом»⁹.

Грецький історик Нікіта Хоніат відносно подій початку XIII ст. повідомляє, що в той час на візантійські володіння здійснюються напади «валаци», під ними слід розуміти болгар, а союзниками їх були комани (половці). Як пише згаданий автор, нападники загрожували навіть столиці, але тут грекам допомогу надав князь Роман. За словами грецького письменника, «Роман, князь галицький, швидко підготувався, зібрав хоробру і чисельну дружину, напав на коман, без зупинок пройшов їх землю, розорив і спустошив її. Повторивши декілька разів такі напади заради слави і величі святої християнської віри, якої сама невелика частка, наприклад, зернятка гірчи-

ці здатне пересувати гори і здвигати скали, він зупинив набіги коман, чим припинив ті жахливі біди, від яких потерпали римляни, надавши єдиновірному народу неочікувану допомогу, непередбачене заступництво і, особливо, самим Богом посланий захист»¹⁰.

Після цього Нікіта Хоніат розповідає про війну на Русі, яка виникла між Романом і володарем Києва Рюриком, під час якої перший, «як більш сильний і вмілий отримав перемогу, під час якої знищив величезну кількість команів, які допомагали Рюрику і складали найбільш сильну і потужну частину його війська»¹¹.

М.Ф. Котляр вважає, що інформація візантійського автора про напад половців на столицю Імперії і зіткнення з ними галицького володаря не має відношення до повідомлень Суздальського літопису про два походи Романа початку XIII ст. На думку історика, грецький автор повідомляє про невідоме руським книжникам зіткнення південноруського князя з кочівниками, яке сталося приблизно 1197 р. Комплексний розгляд історії, на думку вченого, трьох походів Романа проти кочівників, дало йому підставу зробити висновок, що у 1200 р. між Романом і константинопольським двором були встановлені союзницькі відносини¹². На наш погляд, інформацію Нікіти Хоніата про Романа не можна прив'язувати до конкретної події, оскільки вона є узагальнюючою характеристикою боротьби південноруського князя із степовиками. Як здається, більш правильною є позиція Х.Гралі про те, що було лише два походи Романа проти кочівників, про які пише Суздальський літопис¹³.

Чисто політичні відносини двох сторін історика, як вже зазначалось, розглядають у тісній зв'язці із оформленням другого шлюбу Романа Мстиславича. Відомо, що першою жінкою Романа була донька згаданого Рюрика Ростиславича Предслава, від шлюбу з якою у тоді ще волинського князя народилося три доньки¹⁴. В середині 90-х років XII ст. у Романа відносини з родиною Рюрика зіпсувалися, тоді ж відбувся розрив відносин Романа і Предслави. Під 1196 р., розповідаючи про народження у сина Рюрика Ростислава доньки Євросині, Київський літопис повідомляє, що тоді при дворі Рюрика знаходилася Предслава: «И бысть радость велика во граде Кыеве и в Вышегороде, и приеха Мьстислав Мьстиславичь и тетка еи Передьслава и взяста ю к деду и бабе (князю Рюрику і княгині Анні. – авт.) и тако воспитала быс к Кыеву на Горах»¹⁵. Роком пізніше Суздальський літопис пише, що «Романко поча пуццати дчерь Рюрикову, хотяшеть ю постричи»¹⁶. Згаданий конфлікт у родині волинського князя стався раніше, а саме після подій 1195 р. Тоді суздальський князь Всеволод, заявив про своє старійшинство серед Рюриковичів, добився від Рюрика передачі йому володінь Романа в Середньому Придніпров'ї¹⁷. З цього почався тривалий конфлікт київського князя Рюрика з волинським князем Романом¹⁸. На нашу думку, розлучення Романа і Предслави зразу ж поставило питання про оформлення нового шлюбу і навряд чи рішення цього питання затягнулося надовго. У зв'язку з цим можна підтримати позицію Х.Гралі і Д.Домбровського про те, що ново-

го браку Романа, вірогідно, було укладено ще до завоювання волинським князем Галича у 1199 р.¹⁹.

У зв'язку з цим варто звернути увагу ще на одну обставину. Останнім часом історики почали обговорювати тему про час народження синів Романа Данила та Василька, оскільки згадані у вступі до Галицько-Волинського літопису дати (відповідно 1201 та 1203 рр.) не можуть розглядатися як аксіома.

В середині минулого століття В.Т. Пашуто звернув увагу на те, що в літописній статті про битву русичів та половців із монголами на р. Калці йдеться, що тоді Данилові виповнилося вісімнадцять років («бе бо возрастом и 18 лет»²⁰). Оскільки хронологія першого зіткнення монголів не може бути настільки істотно скорегована (ще у першій половині XIX ст. історики прийшли до висновку що означена війна мала місце весною 1223 р.), то абсолютно не можна виключати того, що Данило міг народитися наприкінці 1204 – на початку 1205 рр., а Василько теоретично міг народитися через декілька місяців після смерті батька, тобто наприкінці 1205 – на початку 1206 р. Як нам здається, при описі битви на Калці літописець міг свідомо применшити вік Данила Романовича для того, щоб підкреслити позитивні риси молодого князя, його хоробрість і мужність у бою²¹.

Водночас, якщо враховувати помилковість хронології у вступі до Галицько-Волинського літописі дати смерті Романа – 6709 р., тобто 1201 р., і жорстку прив'язку саме до цієї дати інформації про народження Данила та Василька («Оставившима же с двумя сынома его. Единъ 4 лет, а другии дву лет»²²), то не можна виключати і можливість іншого датування часу народження Романовичів. Саме, Данило міг народитися за чотири роки до означеної у вступі до Галицько-Волинського літопису дати 6709 (1201) р., тобто в 1196-1197 рр., а Василько на два роки пізніше – тобто в 1198-1199 рр. Оскільки ми вже відзначали можливість розриву шлюбу Романа Мстиславича з Предславою у другій половині 1195 – на початку 1196 рр., можна припустити і згодом друге одруження князя.

Про походження другої жінки Романа джерела не дають прямої інформації, що викликало з цього приводу появу величезної кількості версій і припущень. Отже, відомий російський генеолог М.Баумгартен висловив думку, що новою жінкою князя Романа стала Анна – донька візантійського імператора Исаака II або Олексія III²³. Х.Грала «підредагував» візантійську версію походження другої жінки Романа Мстиславича, запропонувавши версію, що волинський князь вступив у шлюб з Марією з вельможного роду Каматеросів²⁴. В.Т.Пашутом було зроблено оригінальне припущення про походження Анни з родовитого волинського боярства. Це припущення знайшло підтримку у Н.Полонської-Василенко і особливо у М.Ф. Котляра²⁵.

Останнім часом Д.Домбровський, Л.В. Войтович і О.В. Майоров, розглядаючи це питання, навели додаткові аргументи щодо погляду про візантійське походження другої жінки князя Романа. Історики розійшлися лише у з'ясуванні того, ким була ця візантійка. Д.Домбровський поділяє позицію

Х.Гралі, що це була Марія Каматерос²⁶, а Л.В.Войтонович і О.В.Майоров вважають, що мова має йти про доньку Ісаака II Ангела²⁷. Останній автор доводить, що остання мала світське ім'я не Анна, а Єфросинія²⁸.

Не ставлячи крапку в дискусії, яка, на наш погляд, навряд чи буде завершена в умовах відсутності прямих переконливих свідочств джерел, слід визнати достатню високу вірогідність думки про візантійське походження другої дружини князя Романа Мстиславича. На користь неї, як нам здається, свідчить вельми цікавий і важливий аргумент – грецькі імена сина Романа Данила, його внуків Іраклія, Лева, Соломії, які раніше не зустрічалися у представників династії Рюриковичів. Заслугує уваги і особливе, вельми шанобливе ставлення до другої дружини Романа, у тому числі угорського короля Андрія II та краківського князя Лешка Білого, професійність виконання її дій як регентші після смерті чоловіка у червні 1205 р., в роки, коли княгиня, відстоюючи права своїх малолітніх дітей, вела активну боротьбу за збереження, а згодом повернення своїй родині спадщини Романа Мстиславича²⁹.

Джерела не дають прямих відомостей про ім'я матері Данила та Василька Романовичів. Наприкінці Галицько-Волинського літопису під 1289 р. повідомляється, що на її могилі у Володимирі її внук Мстислав Данилович побудував каплицю, освятивши її іменами Іоакима і Анни («...созда гробницу камену над гробом бабы своеи Романовой в монастыре въ святого. И свяща ю во имя праведнику Акима и Аньны»³⁰). Це повідомлення дало підставу багатьом історикам зробити припущення, що другу жінку Романа звали Анною.

Повертаючись до інформації джерел про галицько-візантійські відносини кінця XII – початку XIII ст. слід відзначити, що вони не мають прямих підтверджень, що у 1200 р. на переговорах галицьких дипломатів з візантійським двором вирішувалися питання про союз князя Романа Мстиславича з Імперією і про пов'язану з цим союзом війну Мстиславича с половцями. Достатньо обізнаний Нікіта Хоніат у притаманному йому риторичному стилі викладу пише, що походами проти команів надав допомогу грекам, але здійснив їх під впливом свого власного оточення («частково з власного спонукання, частково під впливом прохань власного архіпастиря (тобто, вочевидь, київського митрополита. – авт.)»³¹).

Як нам представляється, можна погодитися з думкою дослідників, що під час переговорів 1200 р. розглядалися питання, які цікавили як Галич, так і Константинополь³². Вірогідно, під час перетрактацій розглядалася тема підтримки нормальних відносин між сторонами, самим фактом переговорів було забезпечено дипломатичне визнання візантійською адміністрацією влади князя Романа Мстиславича в Галичі. Водночас, як нам здається, на підставі зазначених даних джерел навряд чи можна говорити, що тоді між галицькою і грецькою сторонами була підписана угода про вступ Галицько-Волинського князівства у війну з половецькими ордами, а також

обговорювалося питання про династичний союз Романа з представницею візантійської верхівки.

Відзначаючи це, ми абсолютно не заперечуємо того, що боротьба з половецьким тиском була в інтересах не тільки константинопольських правлячих кіл, а й політичних сил, що представляли князівства Південної Русі. Більш того цей опір степу мав часом спільні причини, зокрема, наприклад, активність кочівників заважала нормальному веденню традиційної міжнародної торгівлі у дунайському регіоні. Але активне протистояння половцям конкретно у Романа Мстиславича було обумовлено не якимись зобов'язаннями перед греками, а впливали з розвитку політичних подій на півдні Русі.

Інший момент ці дії сталися пізніше, оскільки наприкінці 1200 – на початку 1201 рр. галицький князь вирішував інше завдання. Тоді Роман Мстиславич вів боротьбу за оволодіння Києва, і лише взимку 1201-1202 р. здійснив виправу проти половців³³. Розповідаючи про похід війська князя Романа на Київ, М.С. Грушевський спеціально звертає увагу на те, що союзники галицького князя – мешканці Середнього Придніпров'я – особливо не любили противника Романа Рюрика Ростиславича через його союз із половцями. Можна погодитися з думкою вченого, що кияни, а також «чорні клобуки» бачили в особі Романа Мстиславича володаря, здатного захистити південний кордон Русі від нападів кочівників³⁴.

Про похід Романа Мстиславича в степ суздальський літописець повідомляє лаконічно, але достатньо змістовно: «Тое же зимы ходи Роман князь на Половци и взя веже Половечьские и приведе полона много и душ хрстьянских множество отполони от них»³⁵. «Вежами» в давньоруських джерелах називалися місця постійного перебування половців, їх своєрідні центри³⁶. В нашому випадку мова йде, без сумніву, про зимними, де під час зими перебувала значна частина половецького населення.

Зазначимо, що деякі дослідники, на наш погляд не без підстав, вважають, що тоді половці були організовані у досить розвинуті політичні формування³⁷. В цей час половецькі орди Північного Причорномор'я досить чітко поділялися на два головні об'єднання: донських і придніпровських половців. Протягом XII ст. об'єктом походів південноруських князів частіше всього були зимними донських половців та залежні від них містечки алан на р. Сіверський Донец. Але на межі XII-XIII вв. після смерті хана Кончака боротьба із східними половцями відійшла на другий план, не дивлячись на те, що формування східних половців досягло, як здається, апогею свого розвитку. Взимку 1201-1202 р., вочевидь, військо Романа і його союзників вийшло із Південної Київщини і нанесло удару по дніпровським «вежам», які знаходилися в низинах Дніпра, в так званому Лукоморі³⁸. Саме звідси половці здійснювали свої походи на нижній Дунай і Балкани аж до Константинополя.

Якщо б дії князя Романа проти половців були наслідком реалізації угоди Галича і Візантії то, Роман Мстиславич мав би воювати з кочівниками

десь у дністровсько-дунайському межиріччі, де слід було б нейтралізувати не тільки степовиків, а й і їх союзників – болгар. Саме так напрямок виправи Романа визначав Д. Расовський³⁹.

Але така географічна прив'язка не є аргументована не тільки руськими, а і грецькими джерелами. Слід зазначити, що у Нікіти Хоніата мова також йде про вторгнення армії Романа у безпосередні володіння половців («Роман, князь галицький, швидко підготувався, зібрав хоробру і чисельну дружину, напав на коман, без зупинок пройшов їх землю, розорив і спустошив її»⁴⁰), тобто мова вочевидь йшла також про територію, яка знаходилася під контролем кочівників, якою у нашому випадку, без сумніву, була територія низин Дніпра.

Похід Романа у степ об'єктивно був важливим для нормалізації ситуації на південному кордоні Русі, оскільки створював умови для припинення руйнівних нападів кочівників. Але дії руських противників галицько-волинського князя досить швидко поставили хрест на позитивних результатах першої виправи князя Романа проти половців. Щоб нівелювати посилення Романа Мстиславича у Середньому Придніпров'ї, Рюрик Ростиславич та його союзники чернігівські князі Ольговичі вступили у тісну взаємодію з кочівниками.

«В лето 6711 месяца генваря в 2 день на память святого Силивестра папы Римьскаго. Взять быс Кыев Рюриком и Олговичи и всею Половецкою землею и створися велико зло в Русстеи земли, якого же зла не было от крещеня над Кыевом», – з драматизмом розповідає про події початку 1203 р. суздальський літописець⁴¹. Нападники розорили нижню і верхню частини Києва, половці захопили у столиці велику кількість полонених. Англійський дослідник історії Русі XIII ст. Дж. Феннел, визнавши певне перебільшення книжником масштабів трагедії у місті, не без підстав наголошує, що «тоді Києву було нанесено страшного удару, від якого той довго не міг відійти»⁴². Залучення до міжкнязівської війни половців, бузувірське розорення столиці, масові вбивства і насильства над мирним населенням – все це було показником величезної гостроти відносин між табором Романа Мстиславича та альянсом Рюрика Ростиславича і чернігівських Ольговичів.

Катастрофічна ситуація, в якій опинилася Південна Русь, вимагала рішучих і неординарних дій у відповідь з боку Романа. Князь вирішив відірвати Рюрика від союзників: галицько-волинський князь у лютому 1203 р. підписав мирну угоду з Рюриком. Той отримав можливість повернутися до Києва, але повинен був порвати з кочівниками і провадити узгоджену з Романом політику. Гарантом угоди двох князів став суздальський володар Всеволод. Тоді ж Роман відправив до Суздаля посольство з проханням до Всеволода посприяти нормалізації відносин галицького князя з чернігівськими Ольговичами. Через недовгий час такий договір був підписаний⁴³.

У подальшому Роман доклав значних зусиль для створення нової коаліції руських князів проти половців. Серед учасників цієї коаліції літопис згадує, крім самого Романа Мстиславича, Рюрика Ростиславича, переяслав-

льського князя Ярослава, сина Всеволода Юр'евича суздальського, племінників Рюрика князів Мстиславичів. Новий похід до степу також був спрямований у Лукомор'є і був здійснений також взимку – 1203 – 1204 р. («быс же тогда зима люта и Половцем быс тегота велика»). В черговий раз галицький князь використав для своєї виправи кліматичний фактор, військо русів знову спрямувало удару на зимники половців, що принесло бажану перемогу коаліції південноруських князів. «И взяша Рускии князи полону много, и стада их заяша и возвратиша во своя си с полоном многим»⁴⁴.

Розгляд подій 1203 р. на півдні Русі однозначно свідчить про надзвичайну важливість для князя Романа боротьби з кочівниками. Погодившись на поступки нещодавнім суперникам – організаторам нечуваного розорення Києва, князь Роман створив умови для створення потужного антиполовецького союзу, проведення успішної кампанії до степу. Перемога над степняками відкрила можливість для відновлення існуючого до січня 1203 р. статус-кво у Середньому Подніпров'ї.

Походом на половців Роман прагнув ще більше розколоти, посварити і ослабити своїх суперників, які розорили Київ. Вірогідно, ці можливі аспекти політики галицького князя прорахували чернігівські Ольговичі, які ухилилися від участі в поході проти половців. Вдала дипломатія галицького князя сприяла зміцненню його тісних взаємин із давніми союзниками – київським населенням і «чорними клобуками», які чітко стояли на антиполовецьких позиціях і вороже ставилися до Рюрика Ростиславича. Отже, на весну 1204 р. у Середньому Придніпров'ї виникає проблема, яка потребувала вирішення – проблема перерозподілу влади у краї, яка витікала з непримиренних суперечностей між нещодавніми учасниками виправи проти степняків.

Невдовзі після походу на половців його учасники прибули до Треполя, де між ними відбулися переговори («Ту было мироположение в волостех, кто како терпел за Рускую землю»). Під час перемовин між учасниками недавнього походу виник конфлікт, внаслідок якого Роман захопив Рюрика, його дружину та доньку, відвіз до Києва і постриг їх у ченці («...» Роман ем Рюрика и посла в Киев и постриже в чернци и жену его и дщерь его»), а синів Рюрика Ростислава та Володимира захопив у заручники і відвіз до Галича⁴⁵.

Нове посилення позицій Романа викликало незадоволення суздальського князя Всеволода, який добився від галицького князя звільнення синів Рюрика. «Роман послуша великого князя и зятя его пусти, и быс князь Киевский, и брат его пусти»⁴⁶. О. Андріяшев висловив сумнів з приводу змісту наведеної інформації літопису і висловив припущення, що слова «...и быс князь Киевский» реально свідчили про те, що Роман був визнаний володарем Київської землі⁴⁷. Проти такого погляду виступив М.С.Грушевський, який наполягає на прямому розумінні тексту джерела⁴⁸. Історик пише, що перебування у чернечому стані Рюрика при номінальному княжінні його сина Ростислава в Києві свідчило про повну залежність останнього від кня-

зя Романа. М.С.Грушевський вважає, що князь Роман «своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі давньої Руської держави над старшим, бідним Києвом підіймалися тепер два нові політичні центри: полуденний Галич і північний Володимир суздальський»⁴⁹. Близьку до цього автора позицію займає М.Ф.Котляр, який вважає, що Роман утримував Київ за собою, але сидів на троні у Галичі⁵⁰. Навернення Романом Мстиславичем Рюрика Ростиславича у ченці, як справедливо відзначає М.Димник, позбавило Рюрика всіх політичних прав і фактично перетворило на політичного мерця⁵¹.

Події на Русі, а саме конфлікт Романа і Рюрика, війни галицького князя Романа з половцями, як вище зазначалось, знайшло відбиття в хроніці Нікіти Хоніата. Нікіта Хоніат у своїй праці пише про декілька походів Романа на половців, які завдали їм значної шкоди і не дозволили продовжувати активний наступ на візантійські володіння. Знаково, що грецький автор відзначає успіх Романа у боротьбі з Рюриком, а також звертає увагу, що половці були союзником київського князя: «...тоді розгорілися усобиці між самими цими тавроскіфами, а саме зазначений Роман і володар Києва Рюрик обагрили мечі у крові свої єдиноплемінників. З них, Роман, як самий могутній по силі та найбільш славний у мистецтві бою, отримав перемогу, при цьому знищив чимало коман, які допомагали у війні Рюрику, склавши найсильнішу та наймогутнішу частину його війська»⁵².

О.В. Майоров віднайшов ще декілька грецьких текстів, де розповідається про участь Романа у протистоянні з половцями⁵³. Порівняння їх змісту з інформацією Хоніата, дає, на наш погляд, підставу думати, що означені автори написали свої розповіді про війну русів з половцями саме під впливом хроніки Хоніата. Це свідчить, що антиполовецька політика Романа, його успіхи у боротьбі з кочівниками мали великий резонанс у Візантії.

У хроніці польського середньовічного історика Яна Длугоша та Густинському літопису розповідається про те, як після захоплення Константинополя хрестоносцями колишній вже імператор Олексій Ангел направився до князя Романа Мстиславича до Галицької землі або безпосередньо до Галича. Польський автор пише: «Аскарій (так Длугош називає Олексія III. – О.Г.) же, константинопольський імператор, після завоювання міста (хрестоносцями. – О.Г.), дістався морем Понтійським до Терсоні (Херсону – О.Г.), а звідти згодом прибув до Галації, або Галицької області, яка є частиною Руссії, що досі знаходиться під Польським королівством, будучи милостиво і гуманно прийнятий князем Руссії Романом, деякий час знаходився там (*Ascarius autem Constantinopolitanus imperator capta urbe versus Ponticum mare Tersonam transit, et abinde postea Gallaciam alias Halicziensem provinciam, que est pars Russie hactenus sub Polonorum Regno consistens, pervenit et a Romano Russie duce benigniter et humane susceptus, tractatus atque habitus aliquanto tempore illic permansit*)»⁵⁴.

У Густинському літопису повідомляється: «Они же (хрестоносці. – О.Г.) прийдоша ко Цариграду морем, и обретоша Алексея Ангела царя Греческа-

го, неготова, их же Алексей убося, к сему же яко не имея во Грецах никого же себе приятного, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а сам со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в Рускую землю ко Роману Мстиславичу, в Галич»⁵⁵.

В літературі ця історія викликала дискусію у науковців: частина вчених заперечують можливість події⁵⁶, інші історики довіряють повідомленням вказаних пам'яток⁵⁷. Так, зокрема, М.Ф.Котляр в низці свої праць на підставі того, що ця подія не знайшла відбиття в сучасних джерелах висловлює сумнів у її проведенні. На думку вченого, вивчення самої біографії Олексія III Ангела не дозволяє знайти якийсь період у його житті, коли б він міг здійснити свою подорож до Русі⁵⁸.

На противагу цьому погляду О.В.Майоров доводить, що джерела, зокрема анонімний автор початку XIII ст. у творі «Балдуїн Константинопольський», свідчать про перебування Олексія у другій половині 2003 – на початку 2004 рр. у болгарського царя Івана Калояна («І так увійшовши до Константинополя й розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, бо разом з п'ятьма тисячами людей [він] втікає до Іоанна, короля Валахії»). О.В. Майоров на підставі цього пише: «Повідомлення анонімної хроніки дає підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III в період після вересня 1203 й до квітня 1204 рр. (тобто близько півроку) знаходився в межах болгарських володінь з метою пошуків військових союзників проти хрестоносців. Отже, він мав достатньо часу та можливостей для прямих стосунків з сусіднім Галицько-Волинським князівством та навіть для особистого відвідування Галича»⁵⁹.

Не дивлячись на пізні походження джерел, вважаємо версію про можливі контакти Олексія III з Руссю цілком вірогідною. Проте, можна висловити і іншу позицію, а саме є підстави думати, що тоді Олексій III спілкувався з Романом не в Галичі, а у підконтрольних від Галича карпато-дунайських землях берладників, або взагалі зустрічався з цими берладниками, які в цей час були союзниками болгар. Згаданим же в хроніці Длугоша та у Густинському літопису «Галичем» міг бути відомий з джерел Галац у нижньому Подунав'ї. Якщо припустити, що згадана Яном Длугошем та автором Густинського літопису поїздка Олексія III до Галича відбулася, реально вона не могла дати якихось серйозних політичних наслідків.

Таким чином, сучасний стан вивчення джерел дає підстави говорити, що в травні 1200 р. у Константинополі знаходилося посольство князя Романа Мстиславича, під час якого, можливо, руські дипломати від імені свого володаря встановили відносини з Константинополем фактично нового політичного утворення Галицько-Волинського князівства. Проте навряд чи є підстави думати, що встановлення таких взаємин були обумовлені обіцянкою ведення на користь Імперії у майбутньому активних дій проти половців. Водночас більш пізні здійснення походів Романа Мстиславича проти кочівників, які були здійснені під впливом обставин політичного розвитку Південної Русі і носили самостійний від якихось угод з Константинопо-

лем характер об'єктивно принесли велику користь Візантійській імперії, оскільки вдалі виправи проти степовиків завдали їм значних втрат і примусили відмовитися на певний час від нападів на володіння Візантійської імперії.

Примітки

1. Кралюк П.М. Роман Мстиславич, князь волинський та галицький / П.М. Кралюк. – Луцьк, 1999. – 76 с.; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба / О.Б. Головка. – Київ, 2001. – 249 с.; Його ж. Князь Роман Мстиславович // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С. 52-70.; Його ж. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 28-48.; Войтович Л.В. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства / Л.В. Войтович // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 13–30.; Його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д.Домбровського) // Княжа доба. Історія і культура. – Вип.1. – Львів, 2007. – С. 45-58.; Харди Ђура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинског княжевина до 1264. година. – Нови Сад, 2002.; Чу-гуй Т.О. Князь Роман Мстиславич як державний діяч / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Серія – Історія України. – Вип.6. – Харків, 2003. – С. 221-225.; Майоров А. В. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены / А. В. Майоров // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 120–127.; Його ж. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 119–133.; Його ж. Erfуртський епізод зовнішньої політики Романа // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 84–90.; Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. У 2-х тт. – Біла Церква, 2011. – 780 с.; Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О.П. Толочко // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 22-36.; Його ж. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т. 2. – Київ, 2003. – С. 195-204.; Горovenko A.B. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах / А.В. Горovenko. – Санкт-Петербург, 2011. – 480 с.; та ін.
2. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza // Slavia orientalis. – 1982. – №3-4. – S.115-127; Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 112-117.; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002. – S.23-44; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487.; Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волинской Руси времен Романа Мстиславича / А.В. Майоров // Древняя Русь вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – №4(34). – С. 78-96.; Его же. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею // Ruthenica. – Вип.7. – Київ, 2008. – С. 105-129.; Его же. Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений

- начала XIII века: текст, перевод, комментарий. // Український історичний збірник. – Вип. 12. – Київ, 2009. – С. 294-297.; Головка О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О.Б. Головка // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В.Матвеевої. – Київ, 2010. – С. 192-208.; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków, 2011. – S. 95-97.
3. Карамзин Н.М. История государства Российского. В двенадцати томах / Н.М. Карамзин. – Т. II-III. – Москва, 1991. – С. 413-414.
 4. Карамзин Н.М. Названа праця. – С. 558. Позицію М.М. Карамзіна повторюють Д.Зубрицький (Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – Львов, 1855. – С. 20-21) і І.Шараневич (История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 64-65).
 5. Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах / С.М. Соловьев. – Книга 1. История России с древнейших времен. Т. 1-2. – Москва, 1991. – С. 559-561.
 6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 10.
 7. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 193. У більш новій праці «Зовнішня політика Древньої Русі» В.Т.Пашуто пише про галицько-константинопольське зближення, проте тезу про встановлення союзу двох політичних центрів не повторює. Див. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 201.
 8. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк, 1958. – С. 55.; Grala H. Pola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. // *Balcánica Posnaniensia. Acta et Studia.* – Poznań, 1985. – Т. II. – С. 128-131; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264. – Lublin, 2005. – S. 30; Майоров А.В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / А.В. Майоров. – С. 121-125.; Войтович Л.В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів / Л.В. Войтович // Дриновский сборник. – Харьков, София, 2009. – Т. 3. – С. 379-383.; Головка О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О.Б. Головка. – С. 192-194.; та ін.
 9. Книга Паломник. Сказание мест святых во Царьграде Антония, архиепископа новгородского в 1200 г. – Православный палестинский сборник. Т. XVII. – Вып. 51. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 15.; про цю пам'ятку див.: Белоброва О.А. «Книга Паломник» Антония Новгородского (К изучению текста) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва, 1974. – Т. 29. – С. 278-285.
 10. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). Под ред. Н.В. Чельцова. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 245-246.
 11. Там же. – С. 246.
 12. Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? / М.Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 117-120.; Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 70-71, 82.
 13. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza. – S. 121-122; див. також: Харди Ђура. Наследници Кијева. – С. 79; Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-

- Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головка. – Київ, 2006. – С. 233.
14. Головка О.Б. Роман Мстиславич та його доба / О.Б. Головка. – С. 104, 105, 110.; Його ж. Корона Данила Галицького. – С. 204, 206, 368-369.
 15. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стov. 708.
 16. ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Москва, 1926-1928. – Стov.412.
 17. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.683.
 18. Головка О.Б. Роман Мстиславич та його доба / О.Б. Головка. – С. 127-142.
 19. Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. // *Balkanica Posnaniensia*. – Т.П. – Poznań, 1985. – S.128-131; Dąbrowski D. *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. – Kraków, 2008. – S.265.
 20. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.741.
 21. Котляр М.Ф. Коментар до літопису / М.Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. Під ред. М.Ф.Котляра. – Київ, 2002. – С. 170. Штучною, на нашу думку, є спроба О.П.Толочка припустити, що Василько міг бути старшим братом Данила. Див. Толочко А.П. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // *Средневековая Русь*. – Москва, 2007. – Вып.7. – С. 221-236. Історик звертає увагу на відомий факт того, що Василько першим із братів отримав князівське володіння на Волині в 1209 р. на початку Берестя, а пізніше Белз. Проте він не враховує того, що раніше у 1205 р. у Галичі Данило був проголошений володарем, а потім, не дивлячись на фактичну втрату там влади, продовжував претендувати на всю спадщину батька. Його претензії підтримував краківський князь Лешко і угорський король Андрій II. Див. Головка О.Б. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205-1214 рр.) // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск*. – 2009. – №13. – С. 80-89. Критику зазначеного вище погляду О.П.Толочка див.: Домбровский Д. К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметьки к статье А.П.Толочко) // *Средневековая Русь*. – Москва, 2009. – Вып.8. – С. 85-101.
 22. ПСРЛ. – Т. 2. – Стov.741.
 23. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russus du X-e au XIII-e siecle*. – Romae, 1927. – Table V. – P.23. – Table XI. – P.47.
 24. Grala H. *Drugie malzeństwo Romana Mścislawowicza*. – S.117.
 25. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – С. 194.; Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // *Визвольний шлях*. – 1954. – Кн.3. – С. 57-64.; Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. – С. 48-58.
 26. Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – S.23-44.
 27. Войтович Л. Князя доба на Русі: Портрети еліти. – С. 480-487.; Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 117, 123.; Його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 84, 88.
 28. Майоров О.В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – С. 383.

29. Головки О. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205-1214 рр.) / О. Головки. – С. 80-89.
30. ПСРЛ. – Т. 2. – Стів.937; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 132.
31. Хониат Никита. История. – Т. 2. – С. 246.
32. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Т. 3. – С. 9.; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 193; Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściślawowicza. – S.115-127; Майоров А.В. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича / А.В. Майоров. – С. 78-96.; Його ж. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 105-129.
33. Питання про хронологію походів Романа Мстиславича до степу нами докладно розглянуто в праці: Головки О.Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. – С. 192-208.
34. Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М.С. Грушевский. – Киев, 1897. – С. 262-263.
35. ПСРЛ. – Т. 1. – Стів.418.
36. Новосельцев А.П. Термин «вежа» в древнерусских источниках / А.П. Новосельцев // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 17-18.
37. Федоров-Давыдов А.Г. Общественный строй Золотой Орды / А.Г. Федоров-Давыдов. – Москва, 1973. – С. 42.; Смілянський Ю. Формування державності у половців південноруського степу до монгольського нашествия / Ю. Смілянський // Наукові записки Переяславського пед. університету. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – С. 139-146.
38. Про локалізацію половецьких володінь див.: Плетнева С.А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – Москва, 1985. – С. 278-279.; її ж. Половцы. – Москва, 1990. – С. 150.
39. Расовский Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186 – 1207 годах / Д. Расовский // Списание на Българската Академия на науките. – Т. LVIII. – София, 1939. – С. 210-211.
40. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). – С. 245-246.
41. ПСРЛ. – Т. 1. – Стів.418.
42. Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200-1304 / Д. Феннел. – Москва, 1989. – С. 64.
43. ПСРЛ. – Т. 1. – Стів.420.
44. Там же.
45. Там же.
46. Там же. – Стів. 421.
47. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. / А. Андрияшев. – Киев, 1887. – С. 150; такий же погляд поділяв Д. Зубрицький. Див.: Зубрицький Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Т. 3. – С. 25.
48. Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М.С. Грушевский. – Киев, 1891. – С. 267-268.
49. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – Т. 3. – С. 8-9.

50. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение годов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К., 1985. – С. 119.
51. Див. Dymnik M.Rjurik Rostislavich (d.1208?): the Unsung Champion of Rostislavichi // Ruthenica. – Вип.8. – К., 2009. – С. 59.
52. Хониат Никита. История. – Т. 2 (1186-1206). – С. 246.
53. Майоров А.В. Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий. / А.В. Майоров // Український історичний збірник. – Вип. 12. – К., 2009. – С. 294-297.
54. Długossii Ioannis Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsavae, 1973. – Л.5-6. – Р.177. Польський переклад цього фрагменту див.: Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki slawnego Królestwa Polskiego. – Т.5-6. – Warszawa, 1973. – С. 222.
55. Густынская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 327.
56. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – С. 12.; Grala H. Tradycja dzieopisarska o powstaniu władcy Byzancjum w Haliczu (Jan Długosz i kroniarz hustynski) // Kwartalnik historyczny. – 1986. – №3. – S.639-661.
57. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества / Д. Зубрицкий. – Т. 3. – С. 20.; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1993. – С. 515.; Пшик В. Ангел у Галичі (Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях) // Літопис Червоної калини. – 1995. – №1. – С. 2-6, 9.; Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 59; Грабовецький В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / В. Грабовецький // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 43; та ін.
58. Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // Український Історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 112-117.; Його ж. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20-33.; та ін.
59. Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / О. Майоров. – С. 125.; Його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 90.

Резюме

Автор статті вважає, що наявність даних у джерелах не дає підстав вважати, що проведення степної політики галицько-волинським князем Романом Мстиславичем було результатом укладення гіпотетичного союзу Візантійської імперії з Галицьким князівством на рубежі XII–XIII вв. Походи Южної Русі в степ були реалізацією самостійних дій руського правителя проти половців. Успіх в реалізації цієї політики об'єктивно мав велике значення для Візантії.

Ключові слова: Візантійська імперія, Галицько-Волинське князівство, половці, міжнародні відносини.

Одержано 13 жовтня 2012 р.

«НОВА ЄВРОПА. СЛОВ'ЯНСЬКА ТОЧКА ЗОРУ» ТОМАША МАСАРИКА ЯК ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА

У статті розкрито внутрішньополітичний та зовнішньополітичний аспекти чехословацької політичної програми Т. Г. Масарика у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.).

Ключові слова: Т. Г. Масарик, «Нова Європа...», національні проблеми, демократія, Чехословаччина.

Вивчення центральноєвропейських державотворчих процесів передбачає аналіз комплексу різноманітних чинників. Важливе місце серед них посідають теоретичні концепції провідних політичних діячів, а щодо міжвоєнної Чехословаччини – насамперед її президента Т. Г. Масарика. Філософ і вчений зі світовим ім'ям, Масарик здійснював стратегічне керівництво державотворчим процесом. Це актуалізує розгляд його головної програмної праці – «Нова Європа. Слов'янська точка зору», яка є визначним документом доби становлення чехословацької держави і загалом – оригінальним свідченням боротьби за європейську демократію в часи Першої світової війни¹. Працю «Нова Європа...» аналізували Б. Бакула², О. Бочковський³, С. Віднянський⁴, І. Вовканич і І. Сюсько⁵, Я. Галандауер⁶, І. Ковтун⁷, А. Котенко⁸, О. Кравчук⁹, М. Маховець¹⁰, М. Нагорняк¹¹, Я. Опат¹², Я. Ріхлік¹³, І. Самсон¹⁴, М. Сладек¹⁵, Е. Собота¹⁶, А. Субігу¹⁷ та інші дослідники. Головну увагу вони приділяли, здебільшого, розгляду геополітичної концепції Т. Г. Масарика, або окремих аспектів його політичних поглядів, викладених у цьому творі. З огляду на це, мета статті – комплексно проаналізувати чехословацьку політичну програму в праці Т. Г. Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору», її міжнародний і внутрішньополітичний аспекти.

Т. Г. Масарик у період Першої світової війни очолив боротьбу чехів і словаків за створення незалежної держави, успіх якої пов'язував з кардинальною політичною програмою мирного врегулювання. На теоретичному рівні вона була найбільш широко представлена у праці Т. Г. Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору»¹⁸. Її осердям була ідея політичної реорганізації європейського континенту на демократичному національному принципі зі створенням нових держав у Центрально-Східній Європі і її подальшої федералізації. Праця була підготовлена в Росії та в Україні у 1917 – на початку 1918 рр.¹⁹, а завершена – у жовтні того ж року в США. «Нова Європа...» була присвячена чехословацьким легіонерам, щоб їм «пояснити ... принципів проблеми війни»²⁰. Перше видання книги, приурочене до початку роботи Паризької мирної конференції, побачило світ у грудні 1918 р. французькою та англійською мовами²¹. У «Новій Європі...», як відзначив Е. Бенеш, Т. Г. Масарик накреслив «програму післявоєнного світу, висло-

вив у ній своє кредо щодо війни і миру, ясно уявив нашу майбутню державу з її політичними, соціальними, економічними та національними проблемами. І цей план, і практична програма відповідали його життєвим ідеалам, його гуманістичній моралі і його принципам справедливості»²².

«Нова Європа...» складається з п'яти частин. У перших чотирьох («Історичне значення війни», «Національний принцип», «Східне питання», «Бій до кінця») розглянуто цілі воюючих сторін, показано необхідність створення нової політичної структури європейського континенту на принципах демократизації і національного самовизначення, обґрунтовано ідею чехословацької державності, сформульовано ідею федералізації «малих націй» Центрально-Східної Європи, висловлені пропозиції щодо врегулювання російського питання. У п'ятій частині («Нова Європа») подано тезовий проект рішень мирної конференції.

У праці Масарик відзначив епохальне значення в світовій історії Першої світової війни, що стала «початком нової доби, в якій нації і все людство свідомо будуть продовжувати свій розвиток»²³.

Переконаний в тому, що сучасний політик має передбачити розвиток подій, оскільки «передбачення є мірилом наукової точності», Масарик проаналізував плани воюючих сторін. Першу світову війну він вважав зіткненням «ідеї пруської і американської», відповідальність за війну покладав на Центральні держави. Прагнення Центральних держав окреслив тезою «Пангерманістський план світового панування: Берлін-Багдад...», вказав на хибність твердження німецьких політиків, що «німецька держава ... є необхідною протигаюю Північноамериканським об'єднаним державам і вождем об'єднаних держав європейських»²⁴. Масарик критикував прагнення німецьких держав до світового панування, вважав їх антинародними, засудив шовінізм, один з проявів якого назвав ненависть до слов'ян, яким німецька перемога принесла б насильницьке онімічення²⁵.

Цілі країн Антанти Масарик визначив висловом «Демократична організація Європи і людства – демократія проти теократії»²⁶. Цим було окреслено принципову різницю між політикою союзників і центральних держав. Країни Антанти характеризував як конституційні та демократичні держави, що визнають право всіх націй, не тільки великих, але й малих, на державну незалежність²⁷. Під запровадженням терміном «пасмо малих націй» Масарик мав на увазі територію проживання 20-ти націй в Центрально-Східній Європі, між Росією і Німеччиною. До цих переважно бездержавних націй, Масарик зараховував чехів і словаків. Їх він вважав, незважаючи на культурні відмінності, однією нацією, хоча й зауважував, що дехто «вважає словаків окремою нацією...»²⁸. Терени проживання «малих націй», на думку Масарика, були зоною політичної небезпеки для миру в Європі²⁹.

Ідейне підґрунтя книги «Нова Європа...» складають роздуми про національні проблеми на території «старого континенту». Національні прагнення поневолених народів, на його думку, вищі та цінніші за великодержавний принцип³⁰. Масарик вважав їх потужним демократичним чинником,

тому національні рухи виступають проти теократичних абсолютистських імперій, які створені завоюваннями, без врахування волі народів, мають поліетнічний характер і в них є панівною одна нація, кількісно менша, ніж пригнічені нації.

Т. Г. Масарик також вказував на фактичну протилежність національних програм Німеччини (пангерманізм) і Чехії (гуманізм). Прикметно, що національною програмою Югославії він вважав гуманізм, Росії – слов'янофільство, Польщі – месіанство.

Національний принцип Масарик називав порівняно новим в організації Європи. Він виводив його застосування від XVIII ст., коли філософія Просвітництва сформулювала принцип та ідеал гуманності, французька революція – права людини, а німецький вчений Й. Гердер проголосив нації природними органами людства (натомість держави – штучними). З цими процесами Масарик вірно пов'язав початок національного пробудження і ренесансу чехів і словаків, що він назвав «національною індивідуалізацією»³¹. Цей «ренесанс чехословацької нації» він вважав «проявом твердої національної життєвості»³².

При цьому політик торкнувся расового питання. Він відкинув існування обраних націй, оскільки «майже всі нації сильно перемішані, ... нації чистої крові немає»³³.

Базуючись на ідеях Гердера, Масарик стверджував, що правильно вважати саме націю «метою суспільного зусилля, а державу тільки засобом у цьому». На його думку, саме тому фактично кожна свідома нація бореться за свою власну державу. А оскільки в Європі 27 держав і не менше 54 націй, а загалом 70 націй і мов, вони висловлюють прагнення за створення власних держав як засобу розвитку нації. Враховуючи їх, демократичні країни Антанти «проголосили право націй на самовизначення»³⁴.

Масарик показав складність національної філософії (мовні, духовні, релігійні, економічні, політичні відмінності між націями), констатував, що з цим виникає «нелегка проблема самобутності народів, самостійності та самодостатності їхньої культури»³⁵. Політик також торкнувся визначення поняття «нація». Він вважав, що це – все населення змішаної держави³⁶.

Виходячи з ідеї гуманізму, Масарик виступав за право націй на самовизначення. При цьому посилався на демократичні принципи керівника Сполучених Штатів Америки: «Президент Вільсон доводив, що ніхто не сміє примушувати народ терпіти над собою владу уряду, обраного не ним і який діє не в його інтересах»³⁷. Такий підхід Масарик підкреслив також принципом історизму – вірою у неминучий прогрес: «Однак і минуле і сьогодення не є виправданим самі собою: історія і суспільне життя представляють собою постійну боротьбу тих, хто відстоює право і справедливість, з тими, хто дотримується зручних їм фактів»³⁸.

Фактично Масарик розвивав положення про право націй на самовизначення, яке вперше сформулював В. Вільсон у 1915 р. В основу його концепту нового світового ладу було покладено уявлення про урівноваження суве-

ренітетів великих і малих країн та їх добровільну відмову від частини цих суверенітетів за наділення обов'язками «охоронця ладу», наднаціонального регулятора міжнародної безпеки – Ліги Націй³⁹.

Поняття національності, писав Масарик, вперше запровадив Й. Гердер, який виводив його з гуманістичного принципу. У новітній час гуманність стала ознакою всієї модерної моралі, від імені гуманності здійснюється «боротьба за реформи у всіх сферах суспільних інститутів і діяльності»⁴⁰.

Міжнародної ваги національний принцип набув у січні 1917 р., коли в ноті президенту Вільсону країни Антанти задекларували звільнення поневолених націй як мету війни. Тоді ж, вважав Масарик, проблема «чехословаків» стала європейським і світовим питанням⁴¹.

Однією з центральних ідей «Нової Європи...» є програма створення чехословацької державності. В її основу Масарик поклав комбінацію чинників: а) теорію рівноваги сил; б) концепцію політичної «чехословацької» нації; в) право народу на самовизначення; г) ідею історичного права (з застосуванням демократичного права більшості при встановленні кордонів); д) концепції економічної та військово-стратегічної безпеки; е) теорію конфлікту теократії і демократії⁴².

Національні проблеми в поліетнічних імперіях Масарик вважав анахронізмом, явищем шкідливим для всіх націй: «Насильницьке пригноблення, денаціоналізація, національні суперечності у всіх змішаних державах є великою тратою сил і зниженням морального рівня; також пануюча, нація, що пригнічує, завдає собі шкоди тим, що допустила насильство і приймає не найкращі риси пригніченої нації»⁴³. «Політична самостійність для освіченої самосвідомої нації становить життєву необхідність, бо ж нація, закабалена політично, навіть у найбільш культурній державі відчуває пригнічення, експлуатується економічно і соціально», – наголошував політик⁴⁴.

Пропонуючи здійснити радикальну реконструкцію Європи на основі національного принципу, Т. Г. Масарик відзначав, що «... чехи мають історичне право на самостійність чеських земель (Чехії, Моравії, Сілезії)...» і «природне та історичне право на приєднання Словаччини, брутально пригніченої угорцями»⁴⁵. Політик підкреслив, що чехів не задовольнять поступки у вигляді національної автономії і навіть федералізації Австро-Угорщини на основі програми австромарксистів К. Реннера і О. Бауера. Її мета, на його думку, по суті не відрізняється від ідей пангерманістів, адже «Реннер приймає Центральну Європу Науманна, його і національна автономія Бауера є тільки» засобом збереження німецького характеру Австро-Угорщини»⁴⁶.

Зі встановленням кордонів нових держав, твердив Масарик, у них залишаться національні меншини. Їх мало бути якнайменше в нових країнах і вони повинні бути захищені у своїх громадянських правах. При цьому «міг би бути прийнятий на мирному конгресі міжнародний закон про національні меншини і створений окремий міжнародний національний трибунал з примирення в Лізі Націй». Водночас політик пропонував принцип встановлення кордонів: «Етнічне впорядкування кордонів буде керуватися

демократичним парламентським принципом більшості. Приклад: у відновленій Польщі і Чехії будуть німецькі меншини, в Чехії меншини досить значні; однак кількість німецького населення в вільній Польщі і вільній Чехії буде набагато меншою, ніж є кількість польського і чеського населення в польських і чеських землях під німецьким і австрійським урядуванням». А «вільні меншини будуть мати значне завдання в організації Європи – допомагати розвитку справжньої міжнародності»⁴⁷.

Звільненим народам Центральної Європи відводилася важлива зовнішньополітична роль бар'єру проти пангерманізму і німецького натиску на Схід. Чехословацьку державу Масарик називав альтернативою пангерманістській Центральній Європі.

Масарик уявляв чехословацьку державу в майбутній системі рівноваги і взаємодії трьох зон: європейського Заходу, федералізованої Центральної Європи і європейського Сходу⁴⁸. Ідея Масарика про «федерацію малих націй» між Німеччиною і Росією мала загальноєвропейське значення і новизну. Вона мала сприяти втіленню у новій системі міжнародних відносин – завдання захисту інтересів малих націй⁴⁹. Але детально цей проект не був розроблений, не пропонувалось назви такого об'єднання. З огляду подій, які розвивалися протягом ХХ ст., така ідея Масарика була надуманою.

Самостійність націй Масарик не вважав самоціллю, а лише необхідним ступенем розвитку. Майбутнє націй він вбачав у європейській федерації, але створеній вільними партнерами: «Справжня федерація постане тільки тоді, коли нації будуть вільні і самі об'єднуються. До цього прямує розвиток Європи. Програма союзників повністю відповідає цьому розвитку: незалежні і звільнені нації організуються згідно потреби в більшій утворення і цим організується весь континент». А «надання націям самостійності зробить можливим органічні асоціації, федералізацію народів, Європи і всього людства»⁵⁰.

Масарик вважав кожне національне питання самостійною, окремою проблемою, яка вимагає знання її особливостей, вказав, що, скільки існує націй і національних меншин, стільки існує і національних питань, у вирішенні яких «немає єдиного шаблону». У змісті національних суперечностей він зауважував можливість домінування в окремих випадках політичних рис, економічних, мовних і релігійних. Політичним змістом чеського і словацького питання він вважав прагнення до самостійної держави⁵¹.

Політик проаналізував історію політичних взаємин чехів і німців, утворення Габсбурзької імперії. Втрату незалежності Чехії він пов'язував з 1618 р., коли Габсбурги стали інструментом контрреформації, завдали поразки повстанню станів у країні і здійснили в ній небачену економічну революцію – вигнали 30 тис. чеських родин і передали 3/4 земель країни іноземцям⁵².

Історичне право чехів і словаків на створення спільної держави Масарик виводив від Великої Моравії (IX – початку X ст.) – держави їх предків: «Словачина, що утворювала ядро Великоморавської імперії, була

відрізана угорцями [від чехів] в X столітті, згодом була на короткий час своїми одноплемінниками політично об'єднана, певний час була самостійною. Культурно словаки залишились постійно в тісному зв'язку з чехами. Угорці культурно залежали від словаків. Отже, об'єднання чехів і словаків є легітимною вимогою. Ця вимога була прийнята не тільки чехами, але також словаками. Словаки будуть у школах і в усій цивільній адміністрації використовувати свою мову». Політик підкреслював, що у відносинах чехів і словаків не існує мовного питання тому, що «кожний словак, навіть неосвічений, розуміє чеську і кожен чех – словацьку. Словаки у період відродження дали чехам великих письменників (Коллар, Шафаржик), а інших виховали (Палацький, частково Добровський). Угорці, культурно слабші від словаків, вдалися до систематичної та брутальної мадяризації; ця мадяризація не була підготовлена і посилена культурною перевагою, а державною адміністрацією, яка використовувала насильство і деморалізацію економічними вигодами. Відомо, що вибори до парламенту завершувались на словацькій і румунській території битвами, в яких неугорські виборці просто відстрілювались – тільки таким способом був збережений угорський характер угорського парламенту, хоча більшість населення в Угорщині не є угорською...»⁵³. Розуміння історичного права з часів Великої Моравії доречно відрізняло Масарика від інших чеських політиків. Вони його інтерпретували тільки як неподільність історичних земель «Корони Св. Вацлава» і прагнули запобігти відокремленню німецькомовних територій Чехії.

Чесько-словацьку державну програму Масарик обґрунтував природним правом на національне самовизначення. Символом цього було використання ним слова «чехословацький», що засвідчує прагнення політика на основі мовної спільності презентувати чехів і словаків на Заході однією нацією. Він стверджував: «Словацька мова є архаїчним діалектом поряд з моравським і центральним діалектом чеським (празьким). Словацька мова не могла літературно вільно розвиватись під угорцями і значною мірою чеська мова була в своєму розвитку затримана політичним занепадом. Кожний чех розуміє словацьку і навпаки; різниця полягає тільки в архаїчних формах і в окремих словах; словацька мова має такий самий акцент як чеська і саме акцентом розрізняються слов'янські мови... Словацька мова як літературна запроваджена наприкінці XVIII століття. Між чеськими і словацькими літераторами відбувалися значні суперечки про словацьку мову, самі словаки, як Коллар і Шафаржик, побоювались національного роз'єднання; сьогодні ці суперечки практично вирішені, для молодшої генерації на обох сторонах мовного питання не існує, національна і державна єдність використанням словацької мови ніяким чином не є під загрозою»⁵⁴.

У «Новій Європі...» також були сформульовані інші внутрішньополітичні складові програми чехословацького державотворення, зокрема, визначена форма держави та необхідність далекосяжних внутрішніх реформ, насамперед – аграрної⁵⁵. Масарик вважав, що чехословацька держава буде республікою, до якої «нація чеська і словацька» визріли⁵⁶.

Масарик не торкався, за винятком згадки про автономію Закарпаття, питання державного устрою Чехословаччини, незважаючи на те, що вказував на її поліетнічний характер. Але прикметно, що для аналогічних поліетнічних держав Масарик проектував форми державного устрою. Він писав, що Югославія буде федерацією, якою керуватиме Сербія. «Росія організується у федерацію націй», до якої входитиме Прибалтика, Україна, Кавказ та інші складники⁵⁷.

На його думку, чехословацька держава буде вчетверо більшою за Бельгію. Населення держави чехів і словаків становитиме більше 13 млн. осіб, включаючи 4 млн. представників національних меншин (німці, поляки і русини). Залишення у складі чехословацької держави німецької меншини він обґрунтовував застосуванням національного принципу до чеської нації, частина представників якої проживала на німецькомовних територіях Чехії. Відокремлення цих чеських меншин, як і всієї німецькомовної території Чехії, Масарик вважав фатальним для життєздатності чехословацької держави. В іншому випадку, вважав він, чехи і словаки потраплять під владу Німеччини і тому підсумовував: «Правильний вимір для національного перерозподілу в Європі полягає у справедливому застосуванні принципу більшості. Що є правильніше – щоб більше 9 млн. чехів і словаків жили під владою німців або щоб 3 млн. німців жили під владою чехословаків?»⁵⁸.

Підсумовуючи, Масарик стверджував, що «в так званій німецькій території в Чехії (і на Моравії і в Сілезії) є багато чеського населення, а тому справедливо, щоб відновлена держава їх втримала; було б несправедливо жертвувати декілька сотень тисяч чехів пангерманістам» і «можна сподіватись, що після війни німці в Чехії облишать національний шовінізм, до якого були загнані суворою пангерманістською агітацією. Чимало німців самі протестували проти пангерманістського зусилля відторгнення північної і західної Чехії. З огляду на угорську меншину має бути підкреслено, що в Словаччині не було мадярів, але словаки були всіляко мадяризовані, мадяри закривали словацькі школи, пригнічували словацьку літературу і всіма засобами прагнули словаків денационалізувати. Буде справедливим припинити цю бруталну, нелюдську політику і змусити мадярів обмежити себе своїми власними національними силами. Частина мадярів на південному кордоні припаде до Словаччини, але за те залишаться достатньо значні словацькі меншини в Угорщині»⁵⁹.

Масарик вважав можливим, щоб «Чехи в прусській Сілезії були повернені Чехії», а «лужичани, якщо б цього прагнули, можуть бути приєднані до Чехії»⁶⁰. До складу чехословацької держави пропонувалося включити й «Бургерландський коридор» – територію від Братислави на південь до Югославії вздовж кордону з Верхньою Австрією, населену німцями, хорватами і словінцями⁶¹.

Загалом, Масарик вважав важливим питання національних меншин майже для всіх держав, тому що більшість з них були національно змішані. Його висновок полягав в тому, що коли «Нова Європа не буде збудована на

точній національній основі, національні меншини повинні отримати гарантії безпеки. Так це буде і в Чехії. Чехи завжди закликали до рівноправності, а не до панування. З огляду на своє центральне розташування чехословацька держава завжди буде зацікавлена у тому, щоб німцям та іншим меншинам були гарантовані повні права. Цього буде вимагати здоровий глузд...». Повернення Ратиборська (чеської етнічної території в складі Німеччини), вважав Масарик, урівноважить чисельність польської меншини – 230 тис. – в чеській Сілезії. Водночас, політик не відкидав можливість врегулювання прикордонних суперечностей з Польщею⁶². «Певна меншина, навіть численна, нацією не є і не може посилається на право на самовизначення, якщо це суперечить інтересам більшості» – писав Масарик⁶³. Таке формулювання проблеми взаємовідносин більшості з меншиною показує, що Масарик визнавав застосування права на самовизначення лише для націй.

Т.Г. Масарик підкреслював, що Чехословаччина буде самодостатньою країною, частини якої взаємодоповнюватимуть одна одну. В обґрунтуванні цієї тези він порівняв Чехію і Словаччину за економічним критерієм. Чехію він назвав розвиненим індустріальним краєм, «перлиною Австрії», а Словаччину – аграрним. Масарик зазначив, що Чехія і Моравія становлять 35,5% населення Ціслеїтанії, але сплачують 57% податків, виробляють 46% сільськогосподарської продукції, видобувають 83% бурого вугілля та третину залізної руди країни. У чеських землях розташовано 60% металургійних заводів, 93% цукрової промисловості, близько 46% пивоварної промисловості Австрії. Чеські банки в 1895-1914 рр. збільшили свій капітал з 48 млн. крон до 336 млн. крон. Зацікавленість союзників в незалежній Чехословаччині Масарик підсилив обіцянкою визнання нею частини довоєнного державного боргу Австрії⁶⁴.

Масарик показав сировинний потенціал Словаччини: «Південна частина, яка є менш гориста, врожайна і родить добру пшеницю і вельми добре вино. Оскільки гориста північ має багато природного багатства, особливо залізної руди ... і великих лісів, які ще не є використані, край міг би бути вельми вигідно індустріалізований. Міг би допомагати іншим чеським землям тією сировиною, якої їм не вистачає, наприклад, залізною рудою, міддю, золотом і оловом; край той так само є добрий для розведення вівців і рогатої худоби; схожий із Сілезією, сьогодні вже промисловою, і міг би так само розвинути»⁶⁵. Отже, з його оцінки Словаччини випливало, що вона буде своєрідним доповненням економіки Чехії, але при цьому передбачалася політика розвитку краю. В останній частині «Нової Європи...» Масарик писав: «Кожна земля, що знаходиться на стадії землеробської, прагне до індустріалізації: це означає, що хоче бути економічно незалежною; індустріалізація означає розвиток залізниць і комунікаційних засобів загалом, і певного ступеня наукової практичної і теоретичної освіти»⁶⁶. Як показує практика діяльності органів влади ЧСР у Словаччині, саме це й здійснювалося в краї у міжвоєнний період⁶⁷.

Важливим заходом економічної політики майбутньої держави в краї Масарик вважав аграрну реформу: «У Чехії і на Словаччині ... можна скопіювати ірландський приклад викупу і парцелювання землі, що всі дійсно прогресивні партії вимагали вже перед війною»⁶⁸.

У праці «Нова Європа...» висвітлено новий порівняно з 1914-1917 рр. пункт у політичній програмі Т. Г. Масарика – проект приєднання Закарпаття до складу держави чехів і словаків. В умовах падіння міжнародного впливу Росії він став політичною альтернативою державно-правового статусу краю після Першої світової війни. План почав обговорюватися в 1918 р. у США, де русини – емігранти із Закарпаття виступили з ініціативою врегулювання державно-правового статусу краю своїх батьків. Одним з варіантів пропонувалося його приєднання до складу держави чехів і словаків. У «Новій Європі...» Т.Г. Масариком відзначено: «Нещодавно новий план був запропонований малоросами, що проживають в Угорщині. Їх представники в Сполучених штатах бажають об'єднання своєї нації з чехословацькою державою, автономну федеративну частину якої утворювали б»⁶⁹. Прикметно, що корінне (слов'янське) населення регіону Масарик називав малоросами – терміном, який в Російській імперії офіційно вживали щодо українців. Зазначене свідчить про те, що Масарик відносить русинів до українського народу.

У повоєнній Європі Т.Г. Масарик виступав за організацію рівноправних відносин між націями. Це означало, що жодна з націй нової Європи не може бути вилучена з міжнародних відносин, жодна не повинна підкорятися іншій. У новому політичному облаштуванні континенту однакові шанси повинні були мати усі народи, переможці, і переможені⁷⁰. Національний принцип стосувався також німецької нації. Німеччина повинна бути обмежена територіями етнічно німецькими. «Програма союзників є зрештою також програмою звільнення і гуманізації німецької нації»⁷¹.

В останній частині праці Масарик накреслив прийнятну для людства перспективу виходу з війни, насамперед для Європи, а в підсумку – для решти світу⁷², вказав на принципи мирної конференції, серед яких виділялися загальноєвропейські демократичні норми і складові чехословацької політичної програми. Масарик тут комплексно узагальнив свої демократичні і національні програмні погляди. Зокрема, він писав, що «Демократія є політичною організацією суспільства на етичній гуманістичній основі..., що ґрунтується на праці...». В ідеалі Масарика «політика внутрішня і зовнішня підлягають розгляду і адмініструванню парламенту. Демократія... є дискусією: люди керуються вже аргументами, а не сваволею і насиллям: демократія сьогодні неможлива без науки, демократія є організацією прогресу у всіх галузях людської діяльності...». Політик підкреслив взаємозалежність демократичного і національного принципів: «Своїм обсягом держави мали б дорівнювати націям. Нації є природною організацією людства, національність є найкращою гарантією міжнародності, яка так само, як і національність є метою європейського розвитку, одна обумовлює іншу.

Держава є засобом нації, розвиток нації є метою. Тому демократія приймає новітній національний принцип і відкидає (пруський) етатизм, обоження держави і до того ж династії». Важливими були його міркування про основу народовладдя: «Демократія, як і національність і соціалізм, ґрунтується на гуманістичному принципі: жодна людина не сміє використовувати іншу людину як засіб для своїх цілей, жодна нація не сміє використовувати іншу націю як засіб для своїх цілей – це є моральний обсяг політичного принципу рівності і рівноправності»⁷³.

В останньому розділі праці «Нова Європа...» Т.Г. Масарик висловив свої погляди на завдання повоєнного врегулювання. До найперших він відніс негайне скликання конгресу миру з представників всіх воюючих націй. Допускалось втручання мирної конференції у внутрішні справи держав. Політик виступав за ліквідацію мілітаризму шляхом роззброєння воюючих держав і створення замість армії міліції⁷⁴.

Масарик торкнувся і питання колоній, де, на його думку, мало бути закріплене домінування країн Заходу. Лідер чехословацького руху вважав, що «Провідним принципом всіх переговорів буде прагнення полегшити міжнародну організацію всіх націй Європи і зблизити їх з націями Азії і Америки»⁷⁵. Західні держави у домовленості із Росією мали приділяти увагу розвитку населення колоній в напрямку забезпечення йому національної та політичної автономії⁷⁶. Крім того, «на Сході ... мають бути створені нові держави, нові форми уряду, і ... закладені основи цивілізованого життя»⁷⁷.

В окремих пунктах «Нової Європи...» Масарик пропонував надання євреям у всіх країнах рівних прав з іншими громадянами; підтримку національних і сіоністських прагнень; прийняття мирною конференцією закону про міжнародні гарантії національним меншинам, який забезпечить їм культурну і національну рівноправність з нацією, яка складає більшість у державах їх проживання; «точне проведення перепису населення за національністю, тому що існуючі офіційні статистики є вельми однобічні та недостатні»⁷⁸.

Також він пропонував з часом перетворити мирний конгрес в «міжнародний трибунал контролюючий культурний розвиток націй і організацію міжнародної взаємності (Ліга націй)»⁷⁹. Масарик у праці «Нова Європа...» наголошував, що шлях до миру і мирної співпраці між народами після війни пролягає через правильне розуміння цінностей національного характеру⁸⁰. «Життя особистостей і націй є в значній мірі суперництвом і боротьбою, але особистості і нації розвиваються на основі своїх власних, особистісних якостей і своєю індивідуальною сутністю»⁸¹ і тому ідеологічною і моральною основою такого майбутнього міг стати, на думку Масарика, тільки «синтез усіх культурних складових, вироблених усіма народами»⁸².

Надії на мирне відродження і розвиток повоєнної Європи звучали у завершальній фразі праці – «Ісус, не Цезар – це гасло демократичної Європи»⁸³. Прикметно, що навіть Наполеон Бонапарт наприкінці життя конс-

татував наступне: «Чи знаєте ви, – говорив він, – що вражає мене більше всього іншого? Нездатність сили що-небудь організувати. У світі є тільки дві сили: сила духу і сила меча. Після того, як минув значний час, зрештою меч завжди зазнає поразки від духу». Імператор стверджував: «Війна – це анахронізм; наступить час, коли перемоги будуть отримувати, не вдаючись до сили гармат і штиків»⁸⁴. Наполеон підкреслював на о. Св. Єлена, що «після падіння моєї системи мені здається, що єдиний шлях, яким може бути досягнута рівновага в Європі, є створення Ліги Націй»⁸⁵.

У становленні «Нової Європи» важливу роль мав посісти людський чинник. Масарик вважав, що нова людина, «homo europaeus», ненародиться тільки внаслідок міжнародних змін, але виникне за умов активної внутрішньої політики держав: «всі нації Європи будуть після війни змушені всю свою свідомість присвячувати матеріальному і духовному відновленню... Демократія має стати загальним переконанням, світовим поглядом». «Взаємне вбивство не є великою справою», необхідно визначити напрямки подальшого розвитку в забезпеченні тривалого миру і гуманності⁸⁶. Політик підкреслював потребу відокремлення релігії від держави: «демократія є противага і подолання теократії. Релігія цим не втрапить, навпаки набуде, якщо буде звільнена від держави і сваволі абсолютистських династій», збережеться її ідея всенародного людства як організованої спільноти⁸⁷.

Чехословацька політична програма як сукупність внутрішніх і зовнішніх ініціатив не була реалізована у всіх її аспектах. Під керівництвом Т.Г. Масарика, який у 1918-1935 рр. був президентом Чехословаччини, країна стала республікою, єдиною у Центрально-Східній Європі розвинутою ліберальною демократією. Чехословаччина була розбудована як національна держава, з забезпеченими правами національних меншин і, з певним запізненням, було надано автономію Закарпаттю (1938 р.). Поняття національна держава означає суверенне державне утворення з домінуванням однієї нації⁸⁸. У законодавстві було закріплено політичне поняття нації як сукупності громадян держави, а її центральноєвропейське розуміння як етнічної спільноти проявилось в акцентуванні єдності «чехословацької нації». Було здійснено низку соціальних і демократичних реформ, аграрну реформу, розбудовувалася інфраструктура Словаччини і Закарпаття. Проте релігія в ЧСР не була відокремлена від держави, замість армії не було створено міліції.

У меншій мірі було реалізовано зовнішньополітичну складову «Нової Європи...». Політики країн Антанти, США поважали погляди Масарика, але навряд чи оцінили⁸⁹. Кордони Чехії були встановлені за історичним принципом, але на мирній конференції до складу ЧСР не було приєднано Бургерландський коридор, Лужиць. Висловлені Масариком демократичні принципи «Нової Європи...» не стали основою міжнародних відносин у повоєнному світі внаслідок суперечностей держав при мирному врегулюванні та з відмінністю їх власних національних пріоритетів. На Паризьку мирну

конференцію не були запрошені всі воюючі держави, а країни-переможці диктували свою волю переможеним. Міжнародний закон про захист національних меншин не було прийнято, лише новоутворені країни Центрально-Східної Європи і деякі країни, що зазнали поразки підписали з країнами Антанти відповідні договори. Не здійснилася у міжвоєнний період ідея Томаша Масарика про федерацію Центрально-Східної Європи, незважаючи на проект політика щодо «Сполучених штатів Східної Європи» (висловлений спільно з прем'єром Греції Е. Венізелосом і міністром закордонних справ Румунії Т. Іонеску). Певним відлунням цього проекту став лише військовий союз ЧСР, Румунії і Югославії – «Мала Антанта» (1921-1938 рр.).

Отже, у праці «Нова Європа...» висвітлена програма створення національної держави чехів і словаків як «двоєдиної чехословацької нації» (за висловом науковця Р. Брюбейкера⁹⁰) з приєднанням територій з проживанням національних меншин. Використання поняття «чехословацька» нація було результатом поєднання англосаксонського і центральноєвропейського підходів визначення терміну нація, але в період світової війни йшлося насамперед про політичний союз чехів і словаків. У зовнішньополітичній складовій чехословацька програма Масарика передбачала встановлення тривалого миру, створення нової системи міжнародних відносин на основі політичної реорганізації Європи за національним принципом, дотримання рівноправності великих і малих держав, подальшої федералізації, духовного і економічного відновлення континенту після світової війни.

Примітки

1. Šabata J. Masarykova Nová Evropa / J. Šabata // Masaryk T. G. Nová Evropa / Stanovisko slovenské / Brno: Doplnek, 1994. – S. 15.
2. Бакула Б. Нова Європа і слов'янство у баченні Томаша Масарика / Б.Бакула // Проблеми слов'язнавства. – Львів, 2004. – Вип. 54. – С. 11-19.
3. Бочковський О. Вступ до націології / Ольгерт Бочковський. – К.: «Генеза», 1998. – 144 с.
4. Віднянський С. В. Українське питання в поглядах Т. Г. Масарика та політиці першої Чехословацької республіки / С.В. Віднянський // Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 травня 1998)./ Відповід. редактор С. В. Віднянський. – К., 1998. – С. 20 – 33.
5. Вовканич І.І. Ідея нової демократичної Європи Т.Г. Масарика і сучасність / І.І. Вовканич, І. М. Сюсько // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». № 7. – 2002. – С. 21-25.
6. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy / J. Galandauer. – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.
7. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun. – Praha, Odeon, 1991. – 542 s.
8. Котенко А. Л. Ідея Центральної Європи Томаша Масарика / А.Л. Котенко // Магістеріум. – Вип. 28. Історичні студії. – К., 2007. – С. 46.
9. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр./ О. Кравчук. – Вінниця: Едельвейс, 2008. – 248 с.

10. Machovec M. Tomáš Garrigue Masaryk / M. Machovec. – Praha: Svobodne slovo, 1968. – 261 s.
11. Нагорняк М.М. Т. Масарик про політико-правові принципи побудови Нової гуманітарної Європи / М.М. Нагорняк // Держава і право: Зб. наук. праць. – Вип. 32. – К., 2006. – С. 598-606.; Нагорняк М.М. Перший президент Чехословацької республіки Т.Г. Масарик про Нову Європу / М.М. Нагорняк // Держава і право: Зб. наук. праць. – Вип. 33. – К., 2006. – С. 644-655.; Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М.М. Нагорняк. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
12. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа / Я. Опат // Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 травня 1998). / Відповід. редактор С.В. Віднянський. – К., 1998. – С. 9 – 19.
13. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945. / J. Rychlík – Bratislava: AEP, 1997. – 360 s.
14. Samson I.T. G.M. a Nová Evropa – Geopolitický portrét T.G. Masaryka / I.T. Samson // Masarykova idea československé statnosti ve světle kritiky dějin. – Praha, 1993. – S. 50-55.
15. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek – Praha: Pragma, 2002. – 208 s.
16. Sobota E. Nová Evropa a malí národové / E. Sobota // Glossy. 1939-1945, J. Laichter. – Praha, 1946. – 186 s. – S. 69-72.
17. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
18. Sládek M. Němci v Čechách... – S. 23.
19. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918... – S. 40.
20. Masaryk T. G. Nová Evropa /Stanovisko slovasnské/ – Brno: Doplněk, 1994. – 193 s. – S. 53.
21. Котенко А. Л. Идея Центральной Европы Томаша Масарика... – С. 46.
22. Бенеш Э. Жизненный путь и заветы Масарика // Т.Г. Масарик: философия – социология – политика: Избр. тексты. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 663 с. – С. 644.
23. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 61-62.
24. Ibid., S. 62, 69, 78.
25. Ibid., S. 71.
26. Ibid., S. 72.
27. Ibid., S. 77-78.
28. Ibid., S. 82, 102.
29. Ibid., S. 82-83.
30. Ibid., S. 87.
31. Ibid., S. 89.
32. Ibid., S. 100.
33. Ibid., S. 90.
34. Ibid., S. 91-92.
35. Ibid., S. 90.
36. Ibid., S. 93.
37. Ibid., S.94.
38. Ibid., S. 94.

39. Мальков В. Л. Вудро Вильсон и его «принципы национальностей»: взгляд из современности // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 104-111.
40. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 94.
41. Ibid., S.97.
42. Віднянський С. В. Захисник малих народів у Новій Європі Томаш Гарріг Масарик // Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 64-65.
43. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 106.
44. Ibid., S. 105.
45. Ibid., S. 108.
46. Ibid., S. 122.
47. Ibid., S. 108-109.
48. Малевич О. М. Томаш Гарріг Масарик / О. М. Малевич // Вопросы истории. – 2004. – № 11. – С. 64.
49. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 98, 103.
50. Ibid., S. 102-104.
51. Ibid., S. 109-110.
52. Ibid., S. 145.
53. Ibid., S. 149 – 150.
54. Ibid., S. 150.
55. Olivová V. Dějiny první republiky. Praha, Karolinium, 2000. – 356 s. – S. 54.
56. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 159.
57. Ibid., S. 188-189.
58. Ibid., S. 152, 153.
59. Ibid., S. 187-188.
60. Ibid., S. 186.
61. Ibid., S. 188.
62. Ibid., S. 152, 153.
63. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика... – С. 118.
64. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 155-157.
65. Ibid., S. 156.
66. Ibid., S. 186.
67. Кравчук О. М. Державне фінансування економіки і культури східних регіонів ЧСР в 1919-1932 роках // Сторінки історії. Збірник наукових праць. Випуск 22. – К., 2006. – С. 116-124.
68. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 159.
69. Ibid., S. 154.
70. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 12.
71. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 182.
72. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 13.
73. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 182-184.
74. Ibid., S. 186.
75. Ibid., S. 190.
76. Ibid., S. 188.
77. Ibid., S. 186.

78. Ibid., S. 190.
 79. Ibid., S. 191.
 80. Опат Я. Т. Г. Масарик і Нова Європа... – С. 11.
 81. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 168.
 82. Ibid., S. 140.
 83. Ibid., S. 192.
 84. Неру Д. Взгляд на всемирную историю. – М., 1981. – Т. 2. – 504 с. – С. 170.
 85. Там само. – С. 171.
 86. Masaryk T. G. Nová Evropa... – S. 191.
 87. Ibid., S. 192.
 88. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ. За редакцією Ієна Макліна й Алістера Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с. – С. 435.
 89. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun – Praha, Odeon, 1991. – 542 s. – S. 455.
 90. Брюейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Переклад з англійської О. Рядова / Роджерз Брюейкер. – Л.: Кальварія, 2006. – 280 с. – С. 14.

Резюме

В статтє раскрыты внутрѣполѣтѣческѣе и внешнеполѣтѣческѣе аспекты чехословацкѣе полѣтѣческѣе программѣе Т. Г. Масарѣека в работѣ «Новая Европа. Славянскѣе точка зрѣенѣя» (1918 г.).

Ключевые слова: Т. Г. Масарик, «Новая Европа...», национальные проблемы, демократия, Чехословакия.

Одержано 21 вересня 2012 р.

УДК 94(437.6)“1944/1945”

І.І. Боровець

У ПОЛОНІ БЕЗВИХОДІ: СЛОВАЦЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1944 – БЕРЕЗНЯ 1945 рр.

У статті здійснена спроба комплексного висвітлення ситуації у Словацькій державі в останній період її функціонування (вересень 1944 – березень 1945 рр.). З'ясовано рівень залежності Словаччини від Німеччини у цей час, простежено взаємовідносини словацьких управлінських органів з німецькою військовою адміністрацією, розкрито вплив бойових дій на території країни на повсякденне життя населення.

Ключові слова: окупація, німецький тиск, бойові дії, мобілізація, евакуація.

Одним із наслідків ліквідації помюнхенської Чехо-Словаччини у березні 1939 р. було утворення Словацької держави. Хоча формально вона мала усі атрибути самостійності, проте на практиці незалежність Словаччини була обмежена умовами словацько-німецького Охоронного договору,

укладеного 18-23 березня 1939 р. Згідно нього у зовнішньополітичній та військовій сферах Словаччина мала діяти «у тісній згоді» з Німеччиною, яка виступала також гарантом її державності, цілісності та недоторканості кордонів¹.

Шість років існування Словацької держави засвідчили як її позитивні риси (перший досвід національного державотворення), так і негативний вплив на суспільство (авторитарний характер людацького² режиму). Проте, порівняно з іншими народами Центрально-Східної Європи, становище словаків було значно кращим. Вплив німців загалом був присутній, але він не мав форми демонстративного грубого втручання у внутрішньословацькі справи. Країна не зазнала прямої німецької окупації, мала своє адміністративне управління. Владна пропаганда це використовувала для виправдання підпорядкованості Німеччині, що подавалася як політика «меншого зла».

Ситуація кардинально змінилася наприкінці серпня 1944 р., коли у Словаччині розпочався збройний виступ проти людацької влади. У країну були введені німецькі війська формально як вираз «союзницької допомоги для наведення порядку», але фактично це була окупація.

Останній період функціонування Словацької держави (вересень 1944 – березень 1945 рр.), природно, став предметом дослідження низки словацьких дослідників (Я. Корчек, Й. Яблонічки, Й. Станіслав, О. Подолец, М. Пеккар та ін.). Проте в українській історіографії дана проблема розглядалася лише у працях Є. Рогового у контексті взаємовідносин суспільства і влади у вказаний період³. Метою пропонованої статті є комплексний аналіз кризи у Словацькій державі, простеження негативних проявів німецької окупації, трагедії бойових дій на словацькій території, евакуації та мобілізації населення.

Аналізуючи події осені 1944 – весни 1945 рр., насамперед слід звернути увагу на перетворення самостійності Словаччини з обмеженої у міражну, ілюзорну. Зокрема, словацький дипломатичний представник у Мадриді Цекер визнав факт німецької окупації країни та зауважив, що це негативно позначилося на й без того невисокому міжнародному іміджі Словаччини⁴. У цей час все менш активними стають контакти з нейтральними країнами. 27 лютого 1945 р. дипломатичні відносини зі Словацькою державою припинила Швейцарія⁵, наприкінці березня обірвався зв'язок між Братиславою та Ватиканом. Про оцінку нових словацьких умов шведськими політичними колами інформує донесення консула Піска: «Шведській громадськості більше б імпонувало проголошення демократичної Словаччини, як це зробила Румунія, або й самостійної більшовицької держави, ніж теперішня позиція на німецькому боці»⁶.

Дійсно, німецькі солдати і офіцери, чисельність яких у країні досягла 48-50 тис. осіб⁷, практично не зважали на словацькі державні органи, не враховували інтереси місцевого населення і поводити себе як на окупованій території.

Однак, нова ситуація не змінила політичний курс влади, яка продовжувала залишатися відданою Німеччині. Ця вірність обумовлювалася й тим, що німецькі війська були єдиним порятунком для людацького режиму, адже словацька армія становила потенційну загрозу його існуванню. Президент Словацької держави Йозеф Тісо настільки недовіряв національним збройним силам, що 29 серпня 1944 р. пропонував німецькому послу Лудіну негайно «одним ударом роззброїти всю словацьку армію як тільки для цього будуть у наявності достатні німецькі сили»⁸. Виходячи з того, що в подальшому основа повстанської армії сформувалася з кадрових словацьких частин, побоювання президента були виправданими. Але вказаним ініціативним кроком Тісо відкрито зрадив словацькі національні інтереси, перейшов хитку грань між вимушеним підпорядкуванням Німеччині та зустрічним співробітництвом тепер уже з відвертими окупантами, започаткувавши політику, яка відповідає всім ознакам колабораціонізму.

Не інакше як колаборантським слід кваліфікувати розпорядження уряду «Пояснення взаємовідносин [словацької] адміністрації та німецьких збройних сил у Словаччині» від 12 вересня 1944 р. У ньому даються такі настанови: «При здійсненні адміністративних повноважень потрібно якомога більше йти назустріч потребам німецьких збройних сил... Слід вплинути на населення, щоб воно своєю поведінкою не ускладнювало, а допомагало німецькому війську виконувати поставлені завдання»⁹. Наступного дня було запроваджено посаду посередника між німецьким військовим командуванням та центральними словацькими органами, яку до 25 листопада 1944 р. обіймав особистий секретар президента К. Мурін¹⁰. Він мав забезпечувати їх постійний контакт формально для узгодження взаємних інтересів, але на практиці братиславській владі були нав'язані широкі односторонні зобов'язання. У вересні німецька сторона зажадала від словаків розрахуватися за товарні поставки з райху, оплата яких у зв'язку з військовими діями затримувалася. Словацький банк визнав дані претензії і перерахував Німецькому банку 30 млн. марок¹¹. На початку жовтня була укладена словацько-німецька угода, що стосувалася матеріального забезпечення німецьких підрозділів у Словаччині. У ній мова йшла про: щомісячне виділення словацьким урядом коштів у національній валюті для потреб німецького війська; надання продовольства для особового складу та фуражу для коней; забезпечення німецьких підрозділів будівельними матеріалами та робочою силою для зведення військових об'єктів, необхідними житловими приміщеннями, засобами транспорту і зв'язку тощо. Характерно, що даний договір мав зворотню силу терміном від 1 вересня 1944 р., тобто були узаконені всі попередні заходи німецького командування майже від початку окупації. Натомість кінцевий термін дії угоди чітко не визначався, а ставився в залежність від військової ситуації¹².

У цей час, в умовах нової суспільно-політичної ситуації, у нацистських владних колах знову активно обговорюється «словацьке питання». Радикальна група на чолі з керівником антиповстанської каральної операції

генералом Г. Бергером вважала за необхідне повне підпорядкування Словаччини німецькому військовому командуванню. Німецьке посольство дотримувалося більш гнучкої тактики політичної взаємодії зі словацькими урядовими структурами. Якщо перша пропозиція знаходила підтримку у шефа служби безпеки райху Г. Гімmlера, то друга виражала думку керівника німецького МЗС Й. Ріббентропа¹³. Зрештою, це відомче протистояння завершилося перемогою поміркованої групи на чолі з послом Г. Лудіном. Г. Бергер недооцінив силу опору повстанців, а тому його акція «пацифікації» Словаччини обмеженими військовими силами не змогла придушити збройного виступу. Його змінив фронтовий генерал Г. Гьофле, й зрештою політичний курс німецького посольства у Братиславі продовжував визначати зміст і форму німецько-словацьких відносин.

Цілковитий конформізм владної верхівки переконав нацистських діячів у недоцільності формальної ліквідації словацької державної організації, а тому була зроблена ставка на максимальне використання її управлінського ресурсу на допомогу німецькій окупаційній адміністрації. Вони надалі залишили Тісо президентом та експлуатували його беззаперечний авторитет задля умиротворення й консолідації розбурханого повстанням словацького суспільства. При цьому з пропагандистських міркувань він мав публічно демонструвати свою відданість Німеччині. Найбільш вражаючим проявом особистого колабораціонізму Й. Тісо став парад німецьких військ в захопленому центрі повстання – Банській-Бистриці, під час якого німецькі вояки отримали з його рук відзнаки і нагороди. Утім, реабілітанти Й. Тісо мають альтернативне пояснення таких його дій: німці пригрозили президенту, що у разі відмови від участі в урочистостях зруйнують місто. Сам Й. Тісо начебто сказав: «Дякувати Богу, що ми тими кількома бляшками вберегли життя і цінності, створені багатьма поколіннями»¹⁴.

З Берліна контролювався персональний склад словацького уряду аби він відповідав інтересам райху. 29 серпня 1944 р. Ріббентроп давав Лудіну такі інструкції: «Не бажано щоб наразі був усунутий Тука... Чатлош в даній ситуації мусить бути вилучений... Запрошення Дюрчанського не береться до уваги ні в якому разі...»¹⁵. Вимоги німців були виконані майже в повному обсязі. 2 вересня Тісо позбавив Чатлоша посади міністра оборони¹⁶. Дюрчанський не повернувся у велику політику. Щодо Туки, то він, мотивуючи рішення критичним станом здоров'я, 6 вересня разом зі своїм урядом все ж подав у відставку¹⁷, але німців загалом влаштувала висунута кандидатура Штефана Тісо на посаду нового прем'єра. Новий глава уряду неодноразово відзначав, що він особисто відданий Йозефу Тісо, та завжди буде «мати на увазі його волю». Як правило, прем'єр обідав у президентському палаці та звітував про діяльність уряду. Було очевидно, що він, як і підлеглі йому міністри, продовжуватимуть вести курс, диктований президентом. То ж у день свого призначення Ш. Тісо у виступі по радіо висловив німецьким солдатам подяку за допомогу у боях з повстанцями і від імені словацького уряду зобов'язався до продовження тісної співпраці з Німеччиною¹⁸.

Суспільно-політична ситуація під час та після повстання відзначалася частим ігноруванням конституційно-правових норм, затверджених у попередній період. Сам керівник уряду, будучи за професією юристом, відверто заявляв: «будемо дотримуватися законів, але там, де життя буде вимагати рішучих дій, виходитимемо з переконання, що воно є важливішим за «мертву» правову норму»¹⁹. Наслідком такої позиції влади стало прийняття 27 жовтня 1944 р. так званого «ліквідаційного закону», згідно з яким уряд мав право діяти і змінювати закони за мотивом надзвичайного становища без згоди сейму. Відтак, законодавчий орган втрачав будь-яке практичне значення у функціонуванні держави. Дані заходи були спричинені прагненням активізації карально-репресивної функції режиму, але виконати це завдання без німецької «допомоги» було уже неможливо.

Тож не дивно, що найбільш жорстке втручання окупантів у роботу словацьких органів спостерігалось у силовій сфері, а надто в питаннях державної безпеки та екзекуції ідейних супротивників. У грудні 1944 р. під тиском німців відбулися персональні зміни в керівництві Центру державної безпеки. Замість «ліберального» Й. Бенюшки його очолив П. Денк, кандидатура якого повністю задовольняла німців. Тоді ж проблеми безпеки були вилучені з-під компетенції МВС і передані міністерству оборони. Однак окупантам видався недостатнім рівень активності міністра оборони Ш. Гашика у боротьбі з ворожими елементами, а тому на чолі спеціального комітету безпеки у структурі міністерства став фанатично відданий райху ультра-радикал О. Кубала, який зосередив в своїх руках широкі повноваження²⁰. Йому підлягали ЦДБ, державні поліційні структури, кримінальний відділ та Глінкова гвардія. Проте навіть Кубала мав край обмежені можливості у зв'язку з активізацією діяльності в Словаччині німецьких служб безпеки. Так, з 7 жовтня за розпорядженням Міністерства національної оборони словацькі органи почали передавати їм полонених іноземних громадян²¹. Звичним явищем стали самовільні арешти гестапо словацьких державних службовців без повідомлення про це їх керівництва²². Характерним прикладом є інформація з Топольчан. Там гестапівці заарештували всіх працівників місцевого окресного управління, в тому числі дружину окресного керівника (сам він не був присутній), за прослуховування іноземної радіо-передачі²³.

У лютому-березні 1945 р. за ініціативи німців прокотилася хвиля арештів співробітників словацьких карально-репресивних органів (судді, працівники тюремного відомства, прокуратури, поліції, ЦДБ), які виявляли пасивність у боротьбі з «ворожими елементами» або ж співпрацювали з ними. Інколи службове завзяття виявляли і словацькі керівники. Так, на початку січня Гашик видав таємний наказ ЦДБ про арешт тих громадян, які вже були звільнені окупаційними органами за недостатністю доказів про причетність до повстання²⁴.

Рівень словацької залежності від Німеччини в цей час також демонструють події навколо суду над керівниками повстання. 22 грудня 1944 р. спеці-

альний сенат обласного суду в Братиславі заочно виніс вирок повстанським лідерам В. Шробару, Я. Урсіні, Й. Леттріху та ін.²⁵ Характерно, що жоден з них не отримав смертної кари, а найсуворіше покарання передбачалось для співголови СНР В. Шробара, якого засудили до довічного ув'язнення. Такий лібералізм вельми обурив німців. Діючі за вказівкою Ріббентропа, Лудін 30 грудня 1944 р. поставив перед президентом та прем'єром категоричні вимоги: упродовж трьох днів створити новий склад суду, провести додаткове судове слухання з обов'язковим винесенням смертного вироку; суддів поблажливого спеціального сенату негайно заарештувати²⁶. Німецький ультиматум було повністю задоволено. 2 січня 1945 р. ЦДБ затримала членів спеціального сенату та відправила їх в ілавську в'язницю, а 3 січня 1945 р. спеціальний ревізійний сенат переглянув попередній вирок і засудив усіх обвинувачуваних до смертної кари²⁷.

Таким чином, словацька влада в умовах військової присутності німців не мала реальної свободи дій і здебільшого виконувала роль посередника по роз'ясненню розпоряджень окупаційної адміністрації місцевому населенню або ж безпорадного спостерігача її заходів.

Єдиною спробою налагодження роботи ефективного адміністративно-управлінського апарату було створення інституту урядових уповноважених, які отримали необмежені компетентні права. Так, в урядовому розпорядженні чітко вказувалося, що уповноважений за надзвичайних обставин може відхилитися від діючих правових норм та приписів²⁸. У період з жовтня 1944 по березень 1945 рр. урядовими уповноваженими стали: Й. Бучек (Тренчінська жупа) Л. Кніга (Татранська жупа), А. Сабол-Палко (Шарисько-Земплінська жупа), Ян Дюрчанський (Погронська та Нітрянська жупи)²⁹. Але новопризначені керівники нового уряду зустрілися на місцях з великими труднощами. Їх широкі повноваження ігнорувалися німецькими окупаційними органами. Маса проблем виникла при налагодженні співпраці з іншими державними відомствами. У результаті, урядовий уповноважений у Банській-Бистріці констатував: «У таких умовах керувати неможливо»³⁰.

Нові протиріччя окреслились всередині правлячої партії. Ультрарадикали всю повноту відповідальності за стан справ поклали на партійних і державних функціонерів, які своєю ліберальною поведінкою призвели до «національної катастрофи», як було названо повстання. У черговий раз пропонувалося розпочати еру внутрішніх перетворень: «замість половинчастості, зручності та байдужості має прийти рішучість і послідовність», «події серпневої зради нехай стануть сприятливим чинником для очищення суспільно-політичного життя від зрадників та виправлення помилок, які чинилися упродовж шести років»³¹. Саме з рядів ультрарадикалів вербувалися свідомі й непримиренні учасники антиповстанських та антипартизанських терористичних акцій у складі карально-репресивних німецько-словацьких підрозділів та груп охоронних відділів Глінкової гвардії.

Інша група молодих партійних активістів (так звані младолюдаки) піддали гострій критиці недостатні антиповстанські заходи уряду і теж ви-

магали більш рішучих дій проти ворогів словацької державності. Младолюдаки організовувались у своєрідні дискусійні групи («чорна опозиція», «кінопартія»)³². Тісний зв'язок із младолюдаками підтримували й деякі відомі громадські і політичні діячі, а на рубежі 1944-1945 рр. їх ідейним та організаційним лідером став Ф. Дюрчанский.

20 вересня 1944 р. Ш. Полакович, Й. Паучо, Л. Мацек та інші представники младолюдацької течії в ГСНП подали президенту Тісо меморандум в якому виклали своє бачення корінних політичних перетворень в державі. В документі під гаслом «Повернутися до 14 березня» вимагалось: встановлення твердого авторитаризму; послідовна «чистка» в партії та державному апараті; покарання головних винуватців серпневого путчу; остаточне вирішення «єврейського» та «чеського» питань³³. За ініціативи младолюдаків у кінці 1944 р. у дисциплінарний суд ГСНП було подано обвинувачення проти міністрів Г. Медріцького, Ю. Стана, А. Кочіша, які «не вірили і не вірять у словацьку державність, легко піддаються ворожій пропаганді та проявили себе слабкими при виконанні своїх службових обов'язків»³⁴. Рішуче налаштовані младолюдаки розглядали як варіант заснування оновленої народної партії, але втілити ці проекти у життя не мали реальної можливості. Активність молодой генерації наштотхнула на спротив президента. Він не підтримав нових радикалів та не допустив чергової спроби «революції у верхах». Младолюдаки підкорились авторитету Тісо і партія зберегла принаймні зовнішню єдність.

Проте, саме молоді партійці вже з осені 1944 р., прогнозуючи невтішний розвиток бойових дій на радянсько-німецькому фронті, стали готуватися до майбутньої підпільної роботи в умовах окупації Словаччини Червоною армією. Младолюдаки сподівалися на підтримку західних держав і виходили з переконання, що «якщо вороже поставимося до більшовиків, то можемо отримати симпатії Заходу та нейтральних країн»³⁵.

Відтак, планувалося розгортання агентурної, пропагандистської та диверсійної діяльності так званої Словацької таємної охорони. Слухачам спеціальної вищої вождистської школи та членам Глінкової молоді в курсі розвідувальної підготовки було організоване викладання російської мови. Діля них готувалися фальшиві документи, конспіративні квартири, переводилися значні суми в іноземні банки для фінансування майбутньої підпільної діяльності³⁶. Завдяки вказаним організаційним заходам у 1945-1947 рр. на словацьких землях розгорнувся пролюдацький рух Опору.

На рубежі 1944-45 рр. деякі людацькі діячі здійснили ще одну спробу налагодити контакти із Заходом. На рівні «салонних» розмов виникла ідея «місії Крайчовіча». Ф. Дюрчанский, К. Мурін та інші впливові людаки організували поїздку працівника Національного банку В. Крайчовіча через югославські землі до Італії, звідки той мав дістатися до Великої Британії³⁷. Проте емісара затримала хорватська поліція. МЗС Хорватії повідомило у Братиславу, що Крайчовіча запідозрили у спробах налагодити зв'язки з югославськими партизанами для подальшого виходу на контакт із британ-

ськими офіцерами. На щастя для словацьких діячів, Крайчовіча не віддали німецьким службам безпеки, але й провал його завдання був очевидним.

Період осені 1944 – зими 1945 рр. у Словаччині характеризується економічною кризою. Різко впали обсяги виробництва. Більшість підприємств працювало не на повну потужність через нестачу сировини, енергоресурсів, поганий транспортний зв'язок або ж військові операції у регіоні. Звичайним явищем в умовах небезпеки боїв та авіаційних нальотів був відтік населення із міст у сільську місцевість, що створювало проблеми з робочою силою. Відтак, у 1945 р. відбувся стрімкий спад економіки до 1/3 відповідних показників 1943 р.³⁸. Фактично припинене постачання цивільної сфери паливом, яке використовувалося виключно для потреб війська та евакуації. Унаслідок повстання селяни не мали можливості повноцінно провести посівну кампанію озимих. Практично перестала здійснюватися торгівля на місцевих ярмарках і базарах. У той же час восени 1944 р. уряд підвищив ціни на цукор, спирт, транспортні послуги. Але ситуація у фінансовій сфері залишалася складною, адже державні видатки суттєво зросли, тоді як надходження до бюджету зменшилися більш як наполовину³⁹. Держава змушена була виділяти на потреби клірингової торгівлі астрономічну суму в 500 млн. крон щомісяця⁴⁰.

Нагальним завданням постало відновлення господарства та інфраструктури на «звільненій» від повстанців території. Урядовий уповноважений у Банській-Бистріці доповідав про необхідність організації громадських робіт (реконструкція мостів, доріг, муніципальних будівель) та виділення з бюджету додаткових коштів на ці потреби. Дійсно, 16 листопада 1944 р. на засіданні уряду було прийнято рішення про виділення регіону 15 млн. крон для фінансування громадських робіт, виплати зарплат та пенсій⁴¹.

Важким тягарем для словацької економіки була німецька окупація. Виконання словацько-німецької господарської угоди повністю дезорганізувало фінансову систему Словаччини. Для задоволення фінансових потреб німецьких підрозділів уряд змушений був вкидати до грошового обігу близько мільярда крон щомісячно. Тому до кінця березня 1945 р. обсяг готівки збільшився на 7,12 млрд. крон, а державний борг за цей час зріс до 5 млрд. крон⁴². Аналізуючи ситуацію, прем'єр Ш. Тісо у грудні 1944 р. зауважив: «Наближаємося до господарської та фінансової катастрофи»⁴³.

Після придушення повстання на порядок денний постала проблема військових трофеїв, на які могли претендувати німці. Урядовий уповноважений в Банській-Бистріці скаржився, що німецьке військове командування не обмежує поняття трофеїв лише зброєю та боеприпасами, а він сам не може контролювати ситуацію так як «вагони відправляються без відома і перевірки їх моїми людьми»⁴⁴. Траплялися випадки, коли німці продавали словацьким обивателям трофеї (продукти, особисті речі, худобу), які у свій час були відібрані у них відступаючими повстанцями і партизанами⁴⁵.

Таким чином, окупанти цілковито ігнорували інтереси Словаччини і максимально використовували її ресурси для своїх потреб. Людацька вла-

да в даній ситуації спромоглася лише на формальні скарги. 24 листопада 1944 р. в Берлін була відправлена дипломатична нота з офіційним протестом проти свавілля німецьких військ⁴⁶. Зрозуміло, що у відповідь надійшли такі ж формальні запевнення про обов'язкове врахування словацьких потреб окупаційними органами, які не мали жодного практичного результату. На початку грудня Й. Тісо надіслав особистого листа А. Гітлерові, в якому прохав привести економічні вимоги у відповідність з існуючими договорами і вказував на небезпеку повної господарської катастрофи Словаччини⁴⁷. Фюрер був вражений такою зухвалістю. Він доручив Ріббентропу відвідати Словаччину з характерною інструкцією: на публіці спілкуватися з Й. Тісо з усією повагою, як до керівника держави, але «наодинці з цим паном не церемонитися»⁴⁸.

Ще однією проблемою для влади стало питання біженців. З липня 1944 р. на території Словацької держави перебували 20-тисячна група українських, російських та польських біженців, з яких більшість становили жінки й діти⁴⁹. Для їх проживання були організовані спеціальні табори, інколи біженців розміщували у школах. Словацьке населення у ставленні до них виявляло різні позиції: від щирого співчуття і всебічної допомоги до відкритої ворожнечі і небажання утримувати біженців власними ресурсами. Урядові органи з метою жорсткої економії забороняли перебільшувати ліміт витрат на їх харчування, який складав вартість 10 крон в день на одну особу⁵⁰. Біженці залучали до різноманітних громадських робіт, працювали на підприємствах.

Ситуація ускладнилася з початком повстання. Влада не мала ні можливості, ні бажання турбуватися про біженців, а тому 15 вересня 1944 р. міністерство оборони оголосило, що їх прийме Німеччина, однак організація переміщення наштовхнулася на значні труднощі: збройна боротьба у регіоні, нестача засобів для транспортування, багато біженців не бажали виїжджати до німецьких земель. Справа затяглася до грудня і в ній взяли участь місцеві органи влади, словацькі служби безпеки, німецька окупаційна адміністрація, а також українські військові з частин дивізії СС «Галичина», що діяли на той час у Словаччині.

Завершальним акордом випробувань стали фронтові бої між вермахтом та Червоною армією, в ході яких Словаччину спіткали лиха нових людських жертв, матеріальних втрат, тотальна мобілізація та евакуація. Вже 20 вересня 1944 р. частини першої гвардійської армії Четвертого Українського фронту перетнули словацький кордон⁵¹. З цього часу територія, номінально підпорядкована братиславському уряду невпинно скорочувалась під натиском радянських військ. Особливо кровопролитні бої, які супроводжувалися знищенням цілих населених пунктів, відбувалися у районі Дукельського перевалу у Свидницькому окресі.

Таким чином, військові дії, відвернення яких теж було наріжним каменем людацької концепії «меншого зла», не оминули Словаччину. Людацька влада вдалася до широкої військової мобілізації. До кінця 1944 р. були при-

звані наймолодші вікові групи (1942-1943 років народження). У результаті, у січні 1945 р. кількість солдатів становила 41,5 тис. осіб, а в час останньої мобілізації (на початку березня) планувалося призвати ще близько 12 тис. новобранців⁵². Звертаємо увагу, що багато з них були відірвані від своїх родин не лише військовою службою, але й лінією радянсько-німецького фронту, що невпинно котився на захід. Відтак, настрої солдатів були відверто капітулянтськими: «Все одно прийдуть росіяни». Характерним є також текст повторної присяги військовослужбовців, процедуру якої у березні ініціювало міністерство оборони: «Присягаю, що не вступлю на службу такому руху, який би підривав і знищував інтереси народу, держави, оборони»⁵³.

Таким чином, новосформована армія теж не стала опорою людацького режиму. Із загальної кількості вояків лише близько 10 % німецьке командування довірило зброю, а більшість працювали на будівельних роботах по спорудженню оборонних ліній.

У цей період міста піддавалися артилерійським обстрілам та бомбардуванням. 20 грудня 1944 р. масованого бомбардування зазнав Прешов. Було повністю знищено 252 будівлі. Лише за перших два дні ліквідації наслідків нальоту було виявлено більше сотні загиблих⁵⁴. 17 березня 1945 р. радянські літаки бомбардували Братиславу⁵⁵.

Владна пропаганда працювала на повну потужність у справі антирадянської агітації. На шпальтах «Словака» публікувалися статті із роз'ясненням того, що СРСР не є виразником слов'янської взаємності: «ми ніколи не були ворогами росіян, вважали і вважаємо їх слов'янськими братами. Але ми рішуче виступаємо проти неслов'янського, антислов'янського й антиєвропейського більшовизму!»⁵⁶. Урядові структури поширювали зловісну інформацію про те, що червоноармійці на зайнятих територіях відбирають у населення весь одяг, продукти, допускаються насильств і жорстокостей, гонять мобілізованих чоловіків у першу бойову лінію під танки. За словами сучасника тих подій, уряд залякував населення тим, що начебто росіяни вивезуть до Сибіру всіх чоловіків у віці від 18 до 50 років⁵⁷. Проте, виснажене населення, у переважній більшості, дивилося на ситуацію із надією, що радянська перемога принесе йому довгоочікуване завершення бойових дій. Тому початкове ставлення до Червоної армії було доброзичливим. Однак, реальна ситуація на зайнятих словацьких землях характеризувалася як позитивним, так і негативним досвідом взаємодії населення з радянськими солдатами. Безсумнівно, були випадки, коли місцеві жителі зі зброєю в руках допомагали звільняти свої домівки від німців, добровільно брали участь у відбудовчих роботах, приходили на призовні пункти польових військкоматів, на зібрання з політінформації⁵⁸.

Але у відвоєваних населених пунктах червоноармійці не завжди вели себе як визволителі. Так, за повідомленням урядового уповноваженого Й. Бучека, у Ліптовському Мікулаші, котрий кілька раз переходив з рук в руки, радянські солдати допускалися грабежів та насильств над місцевими

жителами. Характерно, що не були «помилувані» навіть люди комуністичної та чехословацької політичної орієнтації⁵⁹.

Словаки скаржилися на здирицтво радянських інтендантських служб, які часто прирікали на голодування цілі сім'ї. Фіксувалися випадки небажання населення постачати радянським військовим частинам продовольство і фураж. Здебільшого без нагхнення сприймався наказ про мобілізацію в армію, якій підлягали чоловіки з 1910 до 1926 років народження. Так, у окресі Спішка Нова Вес 60 % від кількості осіб, що підлягала призову, ухилилися від нього. У окресі Требішов лише 30 % із числа призовників підкорилися розпорядженню про мобілізацію⁶⁰.

Населення прифронтової зони страждало й від «союзного» вермахту. Розквартирування його особового складу спричинювало житлово-побутові проблеми, адже словацькі родини змушені були тіснитися в одній кімнаті або на кухні⁶¹. Присутність німецького війська зумовлювало велику матеріальну шкоду. Інформація з окресу Наместово гласить: «Німецька армія для своїх потреб реквізує у цивільного населення коней, худобу, частими є випадки грабежів у крамницях, корчмах та приватних будинках»⁶². Траплялися випадки, коли німці брали словацьких урядовців у заручники для виконання місцевим населенням їх вимог. Так, незважаючи на депутатську недоторканість, був узятий під варту міський голова Кремниці Я. Данк, який відмовився покрити із громадського бюджету великі витрати німецького підрозділу, який дислокувався у місті⁶³.

Новим негативним моментом була примусова праця цивільного населення на оборонних лініях. Вона фактично не оплачувалася, але відволікала людей від власного господарства у період осінніх сільськогосподарських робіт. На вимогу німецького командування словацька влада оголосила в окресках прифронтової зони загальну трудову мобілізацію чоловіків 16-60 років, які залучалися до оборонних робіт⁶⁴. Наприклад, у Західній Словаччині інженерно-технічні частини та мобілізоване цивільне населення створювали укріплену лінію у долині р. Ваг від Жіліни до Трнави та Братислави. Ще одна оборонна смуга тяглася від Мартіна долиною р. Турец до Трнави.

Зрештою, великими руйнуваннями супроводжувався відступ німецьких військ. Німці залишали по собі знищені мости, залізничні станції і навіть випалені села⁶⁵. Словацька влада при цьому спромоглася лише на формальні протести та скарги.

Загальна тенденція бойових дій взимку 1944-1945 рр. висунула на перше місце проблему евакуації. 17 січня 1945 р. була укладена німецько-словацька угода, за якою всі підприємства, сировина, продукти, худоба, товари і напівфабрикати мали вивозитися до Німеччини для подальшого ведення війни⁶⁶. Рішення про проведення евакуації належало до компетенції німецького посла в Братиславі, який керувався принципом «військової необхідності». Обов'язком словацької влади було створення умов, щоб «евакуація пройшла швидко й гладко»⁶⁷. Загалом, словацька адміністрація не мала жодної можливості регулювати та впорядковувати процес евакуа-

ції, який більше скидався на пограбування національного багатства країни. Так, з державного монетного двору Кремниці німці вагонами вивозили «сировину» – дорогі і кольорові метали. Відомо, що на вимогу начальника станції у Жіліні лише два таких вагони вдалося затримати та залишити на території Словаччини⁶⁸. Керівник словацького митного контролю у Кутах у січні 1945 р. інформував центральний уряд, що з країни вивозиться не лише те, що підпадає під визначення «озброєння та військове спорядження», але й, наприклад, текстильні товари, алюміній, шкіра, спирт, деревина. Митники не могли цьому перешкодити, адже «у разі затримки німецькі військові погрожують митним службовцям»⁶⁹. Тож не дивно, що 5 березня 1945 р. Генеральна рада оборони держави (спеціальний міжміністерський орган з координаційних питань) констатувала: «Єдиним приводом для здійснення господарської евакуації німці називають потреби райху... причому словацькі державні органи не мають відомостей що і куди вивозиться»⁷⁰.

Значно складнішим завданням виявилася евакуація населення. Вже на початку листопада 1944 р. німецьке військове командування зажадало проведення у Шарисько-Земплинській жупі тотальної (для східних окресів) та часткової (для решти території) евакуації⁷¹. Але реалізація цього задуму наптовхнулася на труднощі. Серед основних назвемо: проблеми із взуттям та теплим одягом в умовах наступаючої зими, відсутність транспорту, підготовлених таборів для біженців, небажання населення покидати місце проживання. 1 грудня Центральна евакуаційна комісія в Прешові доповідала, що цивільне обивательство ухиляється від евакуації і ховається частково в лісах, а частково в задалегідь підготовлених схованках⁷². Подальший поступ фронту зумовив появу 30 грудня 1944 р. спеціального наказу міністра внутрішніх справ, в якому наголошувалось, що місцеві виконавчі служби можуть застосовувати примус до небажаючих евакуюватися⁷³. Звичайно, братиславська влада не мала в своєму розпорядженні збройної «сили примусу», а тому цю функцію взяли на себе знову ж таки німецькі війська. Їх рішучі дії по організації евакуації не раз переростали в брутальне насильство. Так, наприклад, евакуантів зі Зволена примусово вивезли до Німеччини в запломбованих вагонах⁷⁴.

Таким чином, все вказувало на те, що функціонування людацького режиму зокрема, та словацької держави загалом вступило у завершальну агонізуючу фазу. Цілковитого розбалансування зазнало управління, фінанси, системи транспорту та зв'язку. Повсякденним явищем стали наростаюча паніка перед наближенням фронту, масштабні безчинства та свавілля німецьких військ, до чого слід додати й остаточно невирішену партизанську проблему. Характеризуючи настрої суспільства у цей час, сучасний словацький дослідник М. Пекар зазначає: «...для абсолютної більшості населення, незважаючи на їх політичну діяльність попередніх місяців і років, головним пріоритетом стало забезпечення власного фізичного існування та, наскільки це було можливо, майна»⁷⁵.

У цих умовах чи не єдиним позитивним аспектом діяльності словацьких державних структур був курс на максимально можливе забезпечення населення засобами до існування. На порядку денному роботи уряду продовжувало стояти завдання допомоги інвалідам та виплат грошової допомоги на дітей. Є відомості, що працівники промислових підприємств Спіша, які втратили місце роботи через зупинку виробництва внаслідок партизанських диверсій, отримували державну допомогу із спеціального резервного фінансового фонду⁷⁶. 14 жовтня 1944 р. міністерство фінансів виділило 1 млн. крон допомоги словацьким біженцям та тим, хто постраждав від воєнних дій. Щоправда, це була лише мала частка необхідних коштів, адже вже тоді матеріальні втрати вираховувалися приблизно у 30 млн. крон⁷⁷. Вагомою підтримкою держави було те, що державним службовцям і працівникам деяких приватних підприємств виплатили зарплатню на 3-4 місяці вперед⁷⁸. Це дозволило їм закупити продукти та уникнути голодування. Слід згадати й про спеціальний фонд урядового уповноваженого, з якого, в порядку розгляду прохань, виплачувалася індивідуальна фінансова допомога. Архівні матеріали доводять, що урядовий уповноважений в Прешові дійсно виділяв за подібними заявами суми у межах 1-10 тис. крон⁷⁹. Як зазначає сучасний український дослідник Є. Роговий «...державні органи... дійсно у межах своїх можливостей намагалися допомагати місцевому населенню і хоч якось захистити його від свавілля німців. «Вибити» з центру для своїх районів продукти, транспорт і відвернути пограбування німцями словаків»⁸⁰.

Як бачимо, словацька влада і в скрутних обставинах вела соціальну політику, намагаючись створити умови для задоволення базових потреб населення. Це мало певні конкретні результати. Зокрема, карткова продуктова система в Словаччині навіть у 1945 р. не набула загальної поширення, а словацьке суспільство уникло продовольчої катастрофи.

Незважаючи на очевидний крах режиму та держави, людацькі лідери до останнього відстоювали свої політичні позиції. З'їзд млада людацької генерації, що відбувся 14 січня 1945 р. у Піештянах, прийняв маніфест, в якому були прописані такі гасла: «Стоїмо непохитно за Словацьку державу... Здоровий глузд! наказує нам співпрацювати з тим, хто нашу свободу і державність визнає, тому закономірним є наше співробітництво з Німеччиною»⁸¹. Схожі заяви пролунали 23 січня 1945 р. на засіданні парламенту у деклараціях словацького уряду та президії сейму. В них пафосно обґрунтовувалося природне право словацької нації на власну державність та проголошувалася незмінність політичного курсу. Ш. Тісо зазначив, що словацький уряд і в сьогоднішніх складних умовах непохитно переконаний у вірності «дотеперішніх національних прагнень та міжнародних концепцій», а заступник голови сейму К. Медерли, полемізуючи з пропагандою чехословацького уряду Е. Бенеша, підкреслив, що лише законно обраний сейм може вирішувати долю і державний устрій словацької нації⁸². 23 лю-

того Ф. Дюрчанський через братиславське радіо засудив відновлення ЧСР на зайнятих Червоною Армією територіях як протиправний акт⁸³, а у березні лідер Словацької Національної Ради у Лондоні П. Придавек подав британській владі меморандум з протестом проти відновлення Чехословаччини⁸⁴.

Звісно, дані патріотичні-фанатичні декларації не мали жодного практичного значення. Втілювати їх в життя вже було ніколи. 15 січня 1945 р. був виданий таємний наказ МВС про підготовку до евакуації, сховку або ж знищення документації центральних державних органів та установ⁸⁵. У середині березня Генеральна рада оборони держави пропонувала вже публічно через пресу звернутися до жителів Братислави, щоб «у якнайбільшій мірі спонукати їх до добровільної евакуації»⁸⁶. Цікаво, але у Берліні побоювалися, що президент і уряд можуть залишитися у столиці й здатися Червоній Армії. Так, за інформацією словацького консульства у Стокгольмі, німці, у разі подібної капітуляції братиславської влади, були готові сформувавши словацький уряд у Берліні на чолі Б. Галванком⁸⁷. Проте до цього справа не дійшла. 1 квітня 1945 р. урядова колона виїхали з Братислави спершу до словацької Скаліци, а згодом до австрійського Кремсмюнстера⁸⁸.

Фактично знаходячись в еміграції, словацька влада ще намагалася зберегти нормативно-правовий континуїтет Словацької держави. 27 квітня 1945 р. Й.Тісо у виступі на німецькому радіо заявив: «Словацька держава існує тому, що живе і діє її президент, уряд та інші органи, маючи в руках закони Словацької республіки»⁸⁹. Залишки військових підрозділів Глінкової гвардії, Глінкової молоді, Домобрани брали участь у боях з Червоною армією на південних ділянках радянсько-німецького фронту, допомагали німцям у боротьбі з партизанами у Моравії, повстанцями у Празі. У цей час реанімувалася ідея створення словацького полку СС, але до цього справа уже не дійшла.

Останнім актом словацької влади стала, за іронією долі, угода з представниками країни, що ні в якій формі не визнавала Словацьку державу. 8 травня 1945 р. у Кремсмюнстері між словацьким урядом та командуванням XX корпусу III армії США був підписаний своєрідний договір про капітуляцію, в якому словацька сторона прохала американське військо про захист всіх словацьких громадян, що опинилися в американській зоні окупації⁹⁰. Дану подію вважаємо остаточною ліквідацією Словацької держави.

У другій половині травня відбувається інтернування та роззброєння словацьких військових формувань. Доля людацької політичної еліти визначилася у двох напрямках. Окремим діячам (Ф. Дюрчанський, Й. Кіршбаум, Ш. Полакович) вдалося залишитися на Заході, де вони стали зачинателями людацьких емігрантських центрів. Більшість провідних людаків (серед них Й. Тісо та А. Мах) за міжсоюзницькою угодою були репатрійовані і передані в руки чехословацької влади, яка ініціювала над ними судові процеси.

Отже, окупація Словаччини та збройне протистояння в країні засвідчили хибність владного політичного курсу та продемонстрували крах людацької концепції «меншого зла». Країна втратила свій протекторатний

статус, а німецькі окупаційні війська фактично не зважали на словацьку адміністрацію. Придушення повстання за допомогою німців не врятувало режиму, а лише продовжило його агонію та, безсумнівно, поглибило й унаочило колаборантський характер людацької влади. У період проходження фронту словацькою територією простежується підпорядкування ресурсів країни потребам вермахту. Задля продовження ведення війни німці здійснили економічне пограбування Словаччини. Вони повністю взяли під свій контроль евакуацію господарських об'єктів та населення, проводили тотальну трудову мобілізацію. Зайняття Червоною армією Словаччини супроводжувалося відновленням на її теренах чехословацької влади, а залишення наприкінці березня 1945 р. урядом Тісо Братислави ознаменувало остаточний крах людацького режиму.

Примітки

1. Zmluva o ochrannom pomere medzi nemeckou ríšou a tzv. Slovenským štátom [preklad] // Daxner I. Ľudáctvo pred národným súdom, 1945-1947. – Br., 1961. – S. 229.
2. Від словацького ľud – народ у назві правлячої Глінкової словацької народної партії. У статті вживаються похідні від цього слова означення «людак», «людацький».
3. Rogovyy Y. Vplyv politiky nemeckého okupačného režimu na slovenskú spoločnosť (september 1944-april 1945) / Y. Rogovyy // Oslobodenie Slovenska 1944-1945 / zost. V. Kováčová. – Banská-Býstrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2010. – S. 35-44.; Роговой Е. С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг.): Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история / Е. С. Роговой. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2011. – 248 л.
4. Slovenský národný archív (SNA). – Fond Ministerstvo zahraničných vecí (MZV). – Kartón (kart.) 116. – Cieker. 4.IX.1944. Sprava z Madridu.
5. SNA. – MZV. – kart. 967. – članok (č.) 70008/1/45. V Bratislave. 15.III.1945. Predmet: Slovensko-švajcarské vzťahy. Zmena.
6. SNA. – MZV. – kart. 967. – č. 21/T. Sprava Generalného konsula v Stockholme.
7. Fašisticke represalie na Slovensku / Zost. Dušan Halaj. – Bratislava (Br.): Obzor, 1990. – S. 20.
8. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty // Zost. V. Prečan. – Br.: Epoque, 1971. – S. 184.
9. SNA. – Ministerstvo hospodarstva (MH). – kart. 30. – č. 1. res. 1944. Pomer administrativy a brannej moci nemeckej na Slovensku. Objasnenie. Bratislava dňa 12 sept. 1944.
10. SNA. – Úrad predsedníctva vlády (UPV). – kart. 17. – č. 1694/44.
11. SNA. – UPV. – kart. 92. – č. 5064/44.
12. SNA. – MH. – kart. 30. – Odpis. Ministerstvo narodnej obrany. Čis. 164.032/intend. 2-1944. Zasobovanie nemeckych jednotiek na Slovensku. Bratislava 30 oktobra 1944. – S. 1-3.
13. Klimko J. Tretia ríša a ľudácky režim na Slovensku / J. Klimko. – Br.: Obzor, 1986. – S. 216-217.

14. Vrba J. Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi. Osobné svedectva o živote, činnosti a cnostiach Th Dr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky / J. Vrba. – Br., 1998. – S 57.
15. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty // Zost. V. Prečan. – Br.: Epocha, 1971. – 704 s. S. 185.
16. SNA. – UPV. – kart. 17. – č. 3518/44. 2 septembra. Kancelaria prezidenta. 2 septembra 1944. Pozbavenie F. Čatloša funkcie.
17. SNA. – UPV. – kart. 17. – č. 1635/1944. 1.635/1. res. – 1944. 13 septembra 1944. Uznesenie o menovaní Karola Murína ako sprostredkovateľa medzi slovenskou vládou a veliteľstvom nemeckých jednotiek na Slovensku.
18. Podolec O. Až do poslednej chvíle... (Činnosť vlády Štefana Tisu) // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. V. (Slovenská republika medzi Povstaním a zánikom 1944-1945). – Banská-Bystrica: Ústav vedy a výskumu, katedra histórie FHV UMB, Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 2006. – S. 19-20.
19. Korček J. Modifikácie režimu Slovenskej republiky / J. Korček // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektivy) / editori V. Bystrický, S. Fano. – Br., 1994. – S. 24.
20. Jablonický J. Samizdat o odboji. Študie a články. – Br.: Kalligram, 2004. – S. 302
21. SNA. – UPV. – kart. 17. – č. 1821/44. 2 októbra 1944. Odovzdanie zaistených cudzincov nemeckým bezpečnostným orgánom.
22. SNA. – MH. – kart. 30. – Prez.-P-dôv-1145/44. Predsedníctvo vlády. Štatne zamestnanec – Zatykanie. 20 december 1944.
23. SNA. – Ministerstvo vnútra (MV). – kart. 699. – č. 72/1945-7. 1697/1945. Telefonické hlásenie župného úradu v Nitre. 16 februára 1945.
24. Korček J. Modifikácie režimu Slovenskej republiky... – S. 32-33.
25. SNA. – MH. – kart. 30. – Prez.-P-dôv-1149/45. Výrok osobitného senátu krajského súdu vo veci trestania organizátorov povstania. Bratislava. 22 desembra 1944.
26. Jablonický J. Samizdat o odboji. Študie a články... S. 323
27. SNA. – MH. – kart. 30. – Prez.-P-dôv-1149/45...
28. Pekár M. Pomery na východnom Slovensku v posledných mesiacoch existencie ľudáckeho režimu / M. Pekár // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. V... – S. 282.
29. Korček J. Modifikácie režimu Slovenskej republiky...S. 28.
30. SNA. – MH. – kart. 30. – č. 1980/1.res.1944. Zprava č. 2 dňa 28 novembra 1944. Vladny poverenec v Banskej Bystrici hľasi.
31. Gregoričková-Višňovská Z. Časopis Náš boj a kríza režimu Slovenského štátu / Z. Gregoričková-Višňovská // Zborník Filozofickej fakulty univerzity Komenského. – 1996. – Ročník XLII. – Historica. – S. 155.
32. Jablonický J. Samizdat o odboji. Študie a články... – S. 312.
33. Holak M. Mladá ľudácka generácia na konci vojny a jeje piešťanský zjazd (14.1.1945) / M. Holak // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. V... – S. 264.
34. Vietor M. Príspevok k objasneniu fašistickeho charakteru tzv. slovenskeho štátu / M. Vietor // Historický Časopis (HČ). – 1960. – Ročník (Roč. 8). – článok (č.) 4. – S. 490.

35. Holak M. Mlada ľudacka generacia na konci vojny a jej iepieš'ansky zjazd (14.1.1945) / M. Holak // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. V... – S. 264.
36. Vondrašek V. Ľudácka emigrácia a kontrarevoľučné podzemie na Slovensku v rokoch 1945-1947 / V. Vondrašek // HČ. – 1970. – Roč. XXX. – č. 6. – S. 825.
37. Jablonický J. Samizdat o odboji. Štúdie a články... – S. 316-317.
38. Fabricius M. Hospodarsky stav Slovenska na konci Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy)... – S. 51.
39. Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty // Zost. V. Prečan. – Br.: Epoque, 1971. – S. 444.
40. Hallon L. Arizácia a komerčné banky v poslednom období existencie Slovenskej republiky / L. Hallon // Slovenska republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. V... – S. 159.
41. Роговой Е. С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг.)... – А. 185.
42. Mičko P. Chladna Z. Hospodarska situacia na Slovensku v rokoch 1944-1945 // Slovenska republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. V... – S. 152-153.
43. Jelínek J. Děnník Dr. Štefana Tisa / J. Jelínek // HČ. – 1970. – Roč. XVIII. – č. 2. – S. 276.
44. SNA. – MH. – kart. 30. – č. 1980/1.res.1944. Zprava č. 2 dňa 28 novembra 1944. Vladny poverenec v Banskej Bystrici hlasi; Zavacká M. Vojna slov – protiodbojová propaganda v Povstaní a o Povstaní / M. Zavacká // Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný / Edita Ivaničková a kol. – Bratislava: HU SAV, 2008. – S. 198.
45. Роговой Е. С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг.)... – А. 188.
46. Sopko J. Rozklad štatneho aparatu slóvenskeho štatu v dôsledu Povstania // Slovenske narodne povstanie (sborník príspevkov z narodnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Bratislava: SAV, 1965. – S. 598
47. Liptak L. Politicky režim na Slovensku v rokoch 1939-1945 // Slovenske narodne povstanie (sborník príspevkov z narodnooslobodzovacieho boja 1938-1945)... – S. 47.
48. Stanislav J. Represálie v zime 1944-1945 / J. Stanislav // SNP v pamäti národa. – Br., 1994. – S. 208.
49. Šmigel M. Príchod ukrajinských utečencov na Slovensko v roku 1944, ich štruktúra a rozmiestnenie v republike // Šmigel M. // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Banská Bystrica 14-15 aprila 2005. – Banská Bystrica: Katedra histórie FHV UMB a Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005. – S. 422-423.
50. Mičko P. Ukrajinski, poľski a ruski utečenci na konci druhej svetovej vojny / P. Mičko // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. IV. – S. 407.
51. Pekár M. Pomery na vychodnom Slovensku v posledných mesiacoch existencie ľudackeho režimu // Slovenska republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. V... – S. 283.

52. Bystrický J. Slováci v uniformách (máj 1944-máj 1945) / J. Bystrický // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)... – S. S. 180
53. Škultéty J. Kontrarevolučné úsilie Tisovej vlády v období Slovenského národného povstania (september 1944 – apríl 1945) / J. Škultéty // Slovenské národné povstanie (sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – S. 577.
54. SNA. – UPV. – kart. 17. – č. 2423/44. Telefonické hlasenie vladneho poverenca pre vychodne Slovensko.
55. Ďurica M. Dejiny Slovenska a slovakov. – Br.: Slovenske pedagogicke nakladatelstvo, 1996. – S. 203.
56. Cierna-Lantayova D. Slovanske predstavy a politicke variacie vo vzťahoch slovakov k Moskve (1934-1949) / D. Cierna-Lantayova // HČ. – 2008. – Roč. 56. – č. 1. – S. 104.
57. Марьина В.В. Красная армия и Словакия. 1944-1945 гг. / В.В. Марьина // Славянский мир в эпоху войн и конфликтов. – СПб.: Алетея, 2011. – С. 497.
58. Cierna-Lantayova D. Slovanske predstavy a politicke variacie vo vzťahoch slovakov k Moskve (1934-1949) – S. 106.
59. SNA. – МН. – kart. 30. – к.č. 1010/Ires. 1945. Zpravy z oblasti župy Tatranskej. Bratislava dňa 21marca 1945.
60. Марьина В.В. Красная армия и Словакия. 1944-1945 гг... – С. 498.
61. Štatný oblastný archív v Prešéve (ŠAPO). – Šariško-Zemplinská župa (ŠZŽ.) – kart. 43. – katalogizačné číslo (k. č.) 3202. Vladny poverenec v Prešove. 4 decembra 1944. – S. 3.
62. SNA. – МН. – kart. 30. – Prez. P-dôv – 112. Hlasenia o mimoriadnych udalostiach v rezorte МН. dôv – 508. Spišská Nová Ves. 2 októbra 1944.
63. Podolec O. Až do poslednej chvíle... (Činnosť vlády Štefana Tisu)... S. 23.
64. SNA. – UPV. – kart. 17 – 1005/45. č. 460/1945. Vladny poverenec v Banskej Bystrici. Pracovna povinnosť v okresoch Revuca-Dobšina-Hnušta.
65. ŠAPO. – ŠZŽ. – kart. 43. – к. ч. 3202. Vladny poverenec v Prešove. 4 decembra 1944. – S. 8.
66. Семиряга М. Н. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против фашистского гнета. – Москва: Наука, 1985. – С. 66.
67. SNA. – МН. – kart. 30. – Prez. – P-dôv. 1150. Ministerstvo národnej obrany ministerstvu hospodárstva. Predmet: verbálna nóta nemeckého vyslanectva v Bratislave. 17 februára 1945.
68. Pecník M. Vybrané problémy slovenského peňažníctva v rokoch 1944-1945 // M. Pecník // Slovenska republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. V... – S. 185.
69. SNA. – МН. – kart. 30. – II Н. Úradný záznam o telefonickom hlásení prednostu Colného úradu Kúty.
70. Kropilak M. Ovladnutie Slovenska nemeckym fašizmom v rokoch 1939-1945 / M. Kropilak // Nemecka otaska a Československo. – Br.: SAV, 1962. – S. 77-97.
71. Pekar M. Pomery na vychodnom Slovensku v posledných mesiacoch existencie ľudackeho režimu... – S. 288.
72. ŠAPO. – ŠZŽ. – kart. 43. – к.ч. 3202. Vladny poverenec v Prešove. 4 decembra 1944. – S. 6.
73. Šapo. – Fond Vladny poverenec pre vychodnu oblasť zo sidlom v Prešove. – Kart. 7, – in. č. 8. – Spis 7.

74. SNA. – MV. – Kart. 699. – č. D1 – 313/1945. Okresny urad Zlate Moravce. 7.III.1945.
75. Pekár M. Pomery na vychodnom Slovensku v poslednych mesiacoch existencie ľudackeho režimu... – S. 285.
76. ŠAPO. – Fond Urad prace v Prešove. 1940-1945. – kart 36. – in. č. 993. – zakl. č. 5108/1944. Správa ústredného úradu práce v Bratislave. 14 októbra 1944.
77. ŠAPO. – ŠZŽ. – kart. 81. – k. č. 3127. – Zprávy o situácii v oblasti východného Slovenska v októbri 1944. – S. 51.
78. Vrba J. Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi... – S. 97.
79. ŠAPO – Fond Vladny poverenec pre východnu oblasť zo sidlom v Prešove. – Kart. 7. – in. č. 8. – Spis 124.
80. Роговой Е. С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг. – А. 192.
81. Polakovič. Š. Piešťanský zjazd mladej ľudackej generácie v roku 1945 / Š. Polakovič // Slovensky politicky exil v zápase za samostatné Slovensko. – Br.: Dom zahraničných Slovákov, 1996. – S. 54.
82. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. II. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Br.: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 1998. – S. 374-376.
83. Vondrašek V. Diferenciácie ľudáckeho tabora v záveru valky, aktivity mladej ľudackej generácie / V. Vondrašek // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)... – S. 97.
84. Ivaničková E. Britská politika a Slovensko v rokoch 1939-1945 / E. Ivaničková // Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)... – S. 130.
85. SNA. – MV. – kart. 699. – č. 12/45. č. 121-2112-2/1944. Priprava spisov k evakuácii. 15 januára 1945.
86. SNA. – MV. – kart. 699. – 11/1945D1/33. č. 1636/1.res.1945. Odpis predsedníctva vlády. Evakučné opatrenia. Bratislava. 12 marca 1945.
87. SNA. – MZV. – kart. 967. – č. 14-dôv/45. I slovenská berlínska vláda – článok. 22 januára 1945.
88. Jelinek J. Denník Dr. Štefana Tisa / J. Jelinek // HČ. – 1970. – Roč. XVIII. – č. 2. – S. 278.
89. Korček J. Modifikácie režimu Slovenskej republiky // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiska a perspektívy). – S. 28.
90. Dokumenty slovenskej narodnej identity a štátnosti... – S. 381.

Резюме

В статье осуществлена попытка комплексного освещения ситуации в Словацком государстве в последний период его функционирования (сентябрь 1944-март 1945 гг.). Выяснен уровень его зависимости от Германии в это время, прослежены взаимоотношения словацких управленческих органов с немецкой военной администрацией, раскрыто влияние боевых действий на территории страны на повседневную жизнь населения.

Ключевые слова: оккупация, немецкое давление, боевые действия, мобилизация, эвакуация.

Одержано 28 вересня 2012 р.

СПІВРОБІТНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У статті робиться спроба дослідити основні напрями та ефективність співробітництва сільськогосподарських підприємств сучасної України з суб'єктами господарювання зарубіжних країн.

Ключові слова: аграрний сектор економіки, сільськогосподарське підприємство, фермерське господарство, економічне співробітництво, аграрний ринок, інвестування.

Успішність трансформаційних процесів, що відбуваються в аграрному секторі економіки України, значною мірою залежить від багатограних контактів з іноземними партнерами на рівні економіки, науки і культури. Актуальність цієї проблеми зумовлена, по-перше, стратегічною метою України інтегруватися в європейську й світову економіку, по-друге, тривалою економічною кризою, що охопила сільське господарство нашої країни. Як зазначають з цього приводу автори книги «Реформування сільського господарства України: широке поле» німецькі вчені Штефан фон Крамон-Таубадель і Людвіг Штріве, «хоча з самого початку було зрозуміло, що трансформація застиглих, породжених плановою економікою структур в аграрному секторі у напрямку до ринкової економіки вимагатиме чимало часу і буде болісною, такого драматичного спаду виробництва і обсягів утворення вартості та погіршення соціального становища населення на селі не очікував ніхто»¹. У цьому сенсі досвід розвинутих країн у здійсненні трансформації сільського господарства може стати новим імпульсом процесу реформування агропромислового комплексу України.

Мета даного повідомлення – з'ясувати основні напрями економічного співробітництва українських і зарубіжних сільськогосподарських підприємств та його роль у реформуванні аграрної сфери України.

Одним із головних напрямів співробітництва з іноземними суб'єктами економічної діяльності є інвестування останніми розвитку сільського господарства України. Варто зазначити, що інвестиційна привабливість аграрного виробництва нашої країни упродовж тривалого періоду була вкрай низькою. Вкладання ресурсів у певний сегмент ринку не має сенсу, якщо воно дає прибуток менший, ніж той, що його можна отримати на іншому ринку. Це призводить до зниження вартості активів і не забезпечує навіть простого відтворення виробництва, на що вчені-аграрники неодноразово звертали увагу керівників держави, чиновників, що відали цією важливою сферою діяльності². На думку директора національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», академіка УААН П. Саблука, основним критерієм, що визначає ефективність інвестицій та вкладених у виробництво ресурсів,

є їхня окупність доходами на одиницю авансованого капіталу. Однак цей критерій, всупереч вимогам економічної теорії та світової практики, вважає дослідник, в Україні ще не став основним регулятором економічних відносин на всіх рівнях управління суб'єктами економічної діяльності. А втім, саме він повинен щороку визначатися, відповідним чином узаконюватися і бути основним у системі регулювання виробничих відносин³.

З такою позицією вченого важко не погодитись. Протягом 1996-2006 років у економічній діяльності України відбувалися помітні перекося на користь обслуговуючих (банківських і торговельних) сфер, а не виробничих. Причому серед усіх виробничих сегментів економіки аграрне виробництво знаходилось у найгіршому стані. Керівництво держави, очільники аграрного сектора економіки не враховували специфіки сільського господарства як галузі з уповільненим обігом капіталу, нехтували справедливою вимогою аграрників створити цінові умови для утворення середнього по економіці рівня прибутковості. За період з 1990 по 2006 рік ціни на промислові товари, що надходили в село, зросли у шість разів порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію. У результаті, аграрна галузь втратила 500 млрд. гривень – якраз таку суму, яка була необхідна для відновлення матеріально-технічної бази сільського господарства. Крім того, у зв'язку з тим, що в актив виробників сільськогосподарської продукції не було включено вартості землі, селяни щороку додатково втрачали 12 млрд. гривень⁴. Якщо до цього додати ще хабарництво чиновників, рейдерство, відсутність чітких цілей у розвитку держави, політичну нестабільність, то постане логічна відповідь на питання, чому Україна в різних списках інвестиційної привабливості знаходилася на одному з останніх місць, поряд з Мексикою, Гаїті та Ямайкою.

Та, незважаючи на несприятливі умови, всупереч серйозним ризикам, на початку нового тисячоліття рух, спрямований на залучення зарубіжних інвестицій, у багатьох регіонах країни дещо поживався. Очолили його окремі ініціативні державні чиновники, представники бізнесу, науковці, фермери, громадські активісти. Наприклад, працівники луганської обласної державної адміністрації спільно з місцевою торгово-промисловою палатою і посольствами деяких зарубіжних країн провели у 2006 році ряд заходів, присвячених поліпшенню ділової діяльності в області. Відтак тут відбувся «круглий стіл», на якому мова йшла про стан, проблеми і перспективи покращення інвестиційного клімату в аграрній сфері. У проведенні цього заходу взяли участь керівники сільськогосподарських підприємств, банків, фінансових компаній, зарубіжні підприємці. Організатори «круглого столу» доводили представникам іноземних країн, що вітчизняний агропромисловий комплекс може бути привабливим для інвесторів хоча б дешевизною робочої сили, зручним географічним розташуванням і великою місткістю інвестиційного ринку. Здійснений комплекс заходів приніс позитивні результати: протягом 2006 року обсяг іноземних внесків у розвиток агропромислового комплексу України збільшився до 6,6 млн. доларів. Кош-

ти на розвиток сільського господарства Луганщини надійшли з 11 країн світу, в тому числі Південного Кіпру (67 відсотків загального обсягу інвестицій), США (15 відсотків), Англії (12 відсотків), Швейцарії (5 відсотків), а також Туреччини, Казахстану та деяких інших країн. Ясна річ, ні в кого не викликало сумніву те, що кошти, вкладені в сільське господарство Луганщини, належать успішним підприємцям України, які бажають бути невідомими, користуючись так званими офшорами – безподатковими зонами.

Водночас варто відзначити й те, що на перешкоді поліпшенню інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки України все ще стояла радянська ментальність сучасних українських чиновників, яка виявляла себе у неприязні до всього «не нашого». У Луганську область декілька разів приїжджала група підприємців та експертів з розвиненої азійської держави, які пропонували збудувати тут підприємство з переробки овочів. Запропонований ними проект передбачав освоєння значних коштів, але за умови, що місце, виділене під це підприємство, буде знаходитись далеко від великих магістралей і промислових будівель. Без сумніву, щоб отримати декілька десятків мільйонів інвестиційних коштів, чиновник-патріот у будь-якій країні знайшов би екологічно чисту ділянку землі для харчового виробництва. У будь-якій країні, але не в нашій. Луганський чиновник запропонував іноземним підприємцям невелику забруднену ділянку біля дороги. Ті повернулися додому ні з чим, хоча насправді залишилися ні з чим самі луганчани.

Долаючи подібні перешкоди, підприємливі, ініціативні люди налагоджують ділові зв'язки з іноземними бізнесменами, звичайними фермерами, які розгледіли в Україні «широке поле» для успішної підприємницької діяльності. Саме такі люди привели іноземців на Тернопільщину, в Бережанський район, який ще називають українською Швейцарією. І не дарма – край цей екологічно чистий, мальовничий. Саме тут у 2010 році виникло спільне українсько-швейцарське підприємство «Жива вода», яке запроваджує методи органічного господарювання. Діяльність підприємство розпочало з 90 гектарів, з часом виросло до 350. Поле тут заправляють лише органікою, вирощують пшеницю, овес, жито, ячмінь, гречку, овочі, тваринницьку продукцію. Молоко поставляють у місцевий тубдиспансер і санаторій, продають у Бережанах на ринку. Люди стають за ним у чергу. Окремі працівники цього підприємства (наприклад, механік В.Сновида) проходили стажування у Швейцарії⁶.

Органічні методи вирощування сільськогосподарської продукції на Бережанщині запроваджують також українсько-австрійське «Ауса» та українсько-британське «Лендком-Юкрейн» сільськогосподарські підприємства. Останнє успішно орендує 5 тис. га землі⁷. Поряд з новітніми технологіями вирощування сільськогосподарських культур працівники названих підприємств цікавляться суспільно-політичним життям Австрії та Британії, а також сусідніх держав, зокрема Польщі. Бережанський район є побратимом Ключборзького повіту Опольського воєводства. У малих селах цього повіту громада обирає солтисів, які працюють на громадських

засадах. Це найавторитетніші люди. Подолянам сподобалася така практика. Вони неодноразово заявляли, що найбільший ефект польська держава отримала саме від реального самоврядування.

Є чому повчитися у польських колег і українським фермерам. На відміну від останніх, які, по суті, штучно відчужені від організованого громадського життя, не мають власних представницьких органів, кожен польський фермер є членом сільськогосподарської палати і одержує матеріальне заохочення з відрахованих державою кількох відсотків з податків. Економічні стосунки між державою і фермером тут стабільні й чітко визначені. Фіксований податок складає 29 євро з одного гектара на рік. Просто і надійно. До послуг селян понад 5 тисяч дорадників, які є в кожній гміні (по-українськи, сільраді). Причому кожне відділення дорадництва має своє видавництво, що випускає інформаційні вісники та спеціальні посібники⁸.

Як свідчать дослідження, окремі підприємливі працівники українських бізнес-структур успішно розробляють і запроваджують власні бізнес-проекти. 2008 року український бізнес-консультант Є.Радовенюк полетів у Стокгольм із пропозицією для місцевих інвесторів взяти участь у розвитку в Україні агробізнесу. Запропонований ним проект сподобався шведам, і вони перерахували 10 млн. доларів на створення в Київській області аграрного підприємства. На інвестовані кошти придбали техніку, елеватори, взяли в оренду 40 тис. га землі, найняли персонал з досвідом роботи на великих сільськогосподарських підприємствах. «У нас немає такого досвіду, – признавався Й.Бруно, бізнес-контролер шведського підприємства «Grain Alliance». – Найбільша агрофірма у Швеції – 3 тис.га»⁹.

Інтерес великих європейських бізнесменів і середніх фермерів до українського села останнім часом не можна порівняти з інтересом до жодної іншої галузі національної економіки. Із загальної суми 4,5 млрд. доларів, залучених українськими фірмами під час розміщення своїх акцій на біржах з 2005 по 2012 рік, на сільськогосподарські підприємства припадало 1,7 млрд. Причому з 18 вітчизняних компаній, які розмістили свої акції на біржах за кордоном, 14 репрезентували аграрний сектор¹⁰. І цьому є конкретне пояснення: сільське господарство України, незважаючи на економічну кризу, з кожним роком нарощує свої економічні показники. Так, обсяг агровиробництва за останні шість років збільшився з 94,3 млрд. до 248 млрд. гривень. Понад 80 відсотків сільгоспідприємств були прибутковими. До речі, в металургії, телекомунікаціях і транспортній сфері він становив трохи більше 50 відсотків¹¹.

Певну зацікавленість до України виявив німецький інвестор «KWS» – гігант-виробник елітних сортів насіння. 2008 року компанія побудувала в Хмельницькій області завод з виробництва насіння кукурудзи, а 2012 року спорудила під Києвом комплекс сховищ для насінневої картоплі.

Останнім часом українські аграрники зробили перші кроки на шляху співробітництва із сингапурськими підприємцями. 2012 року сингапурська компанія «Ослам Україна» експортувала в Південну Африку 26 тис. тонн

української кукурудзи (до речі, Південна Африка сама є експортером цієї зернової культури). Щоправда, розширити співробітництво з названою компанією не вдалося. У розгортанні своїх інвестиційних програм остання віддала перевагу більш згідливому і проворнішому російському партнеру. Взятши в оренду 100 тис. га землі, компанія зобов'язалася протягом трьох років виділити 400 млн. доларів на будівництво тут заводу з переробки молока. Крім того, вона планує придбати 50 тисяч голів великої рогатої худоби. Для того, щоб отримати цього заможного, а головне, системного інвестора, росіяни створили йому найсприятливіші умови – виділили продуктивні землі, звільнили імпорт обладнання, аналоги якого не виробляються в Росії, від сплати ПДВ. В Україні ж сингапурцям потрібно було б сплатити ПДВ, мито, плюс ще митниця нарахувала б додаткову вартість¹².

Окрім великих компаній, Україною цікавляться й середні та дрібні землевласники. Дослідники нараховують понад 130 іноземних фермерів, які організують тут свій бізнес. У квітні 2011 року 30 із них об'єдналися у Європейський клуб фермерів. Один із них – німецький фермер Ганс Венцль – переїхав з Баварії у Черкаську область, село Роги. Своєї техніки він не мав, тому спочатку виживав за рахунок державних дотацій. Затим трохи розбагатів і започаткував підприємство «Дукра-Агро», у якому 30 працівників обробляють 2,5 тис. га землі, вирощують зернові та інші культури. Західноєвропейський фермер будує в українському селі для своїх потреб уже другий елеватор. «Я народився в місцевості, де у селян є пара голів худоби і трохи землі, – ділиться своїми роздумами ще один іноземець, що переселився в Україну, – бельгійський фермер Бернар Віллям. – У нас же тут – справжня Аргентина. Вода, земля, ліс, люди»¹³. Біля Львова бельгійський аграрник завів тваринницьке господарство, де пасуться біля 600 кіз, корови, осли, гуси та качки.

Наведені факти наводять на певні роздуми. Невже мільйони українських мігрантів, які залишили Україну в роки незалежності, не могли б так само ефективно працювати на рідній землі? Адже свого часу українці успішно підіймали сільське господарство тієї самої Аргентини, Бразилії, розбудовували фермерські господарства. Чому ж на батьківщині знехтували їхнім багатовіковим хліборобським досвідом, перетворили у наймитів іноземних компаній? Ясна річ, питання це непросте і вимагає окремого аналізу.

Впадає в око й те, що дедалі більше коштів у розвиток сільського господарства України вносять несільськогосподарські інвестори. Скажімо, відома шведська компанія «СА Fastigheter», яка майже 100 років спеціалізується на ринку нерухомості, вперше у своїй історії вирішила зайнятись агробізнесом, вибравши для цього Україну. Крім традиційних компліментів щодо родючих місцевих чорноземів і вдалого географічного розташування, керівники компанії позитивно відгукнулися про портову і дорожню інфраструктуру України, тарифи портових елеваторів. Звичайно, українські дороги зарубіжні гості порівнювали не з шведськими, а з російськими, а щодо тарифів елеваторів, то вони справді у нас значно нижчі, ніж у бага-

тьох інших країнах. В Україні за збереження тонни зерна компанія платить у середньому 25 доларів, а, скажімо, в країнах Південної Америки – 120. Перші кроки на українській землі виявилися для компанії досить вдалими: з інвестованих у сільське господарство Київської області протягом трьох років 45 млн. доларів вона же повернула 17 млн.¹⁴.

Українські підприємці не тільки вивчають передовий досвід аграрників інших країн, а й діляться власними здобутками у запровадженні нових виробничих технологій. У фермерському господарстві «Коник» села Сторожинець на Закарпатті на 29 гектарах саду весною 2012 року було встановлено протиградову сітку. Запозичити досвід колег в село приїхали представники провідних садівничих господарств Криму, Вінничини, Київщини, Хмельниччини та інших регіонів України. Запросили сюди й представників деяких європейських країн, що спеціалізуються на новітніх технологіях у галузі садівництва, фахівців відомої італійської фірми, що допомагали монтувати сітку, а також науковців з академічних інститутів. Протиградові сітки поширені в багатьох країнах Євросоюзу. В Італії та Німеччині вони вкривають до 80 відсотків садів, захищаючи їх не лише від граду, а й від шкідників. Тому досвід закарпатських садівників зацікавив не лише фермерів, а й науковців, бізнесменів¹⁵.

Упродовж багатьох років аграрників України турбує проблема запровадження і функціонування гуртових ринків. І це зрозуміло: кожен виробник прагне продати свою продукцію за належну ціну. Як правило, посередники, які користуються відсутністю таких ринків або недостатньою організацією їхньої роботи, заробляють значно більше за виробничників, що не є справедливо. Щоб допомогти селянам у цьому питанні, у Львові у вересні 2012 року проведено першу міжнародну конференцію «Розвиток гуртових ринків сільськогосподарської продукції в Україні». Її організаторами були місцева облдержадміністрація, Агенство міжнародного розвитку США, ТОВ «Шувар» та ін. Місцем проведення заходу Львівщину було обрано не випадково. Тут уже напрацьована відповідна модель, яка включає в себе сільськогосподарські заготівельні кооперативи на рівні сільських рад, в районах – агроторговельні будинки, а в обласному центрі – гуртовий ринок сільськогосподарської продукції «Шувар». Така модель допомагає активно просувати товар на ринок від виробника до споживача. Крім вітчизняних бізнесменів, торговців, фермерів, науковців, свої міркування на конференції висловили й іноземні фахівці. Зокрема, досвідом поділився президент гуртового ринку Варшави Януш Белінські. У цьому місті кожен окремий павільйон ринку займає гектар площі, а між ними фермери продають з машин свою продукцію. Більше третини покупців – жителі Варшави, ще третина – з усієї Польщі, крім того, сюди приїжджають покупці з Росії, України, Білорусії, Литви. На свій розвиток ринок узяв позику від світового ринку. Держава вклала в справу 40 млн. злотих, а прибутків одержала 200 млн.¹⁶. Отже, в розвинених країнах держава підтримує гуртові ринки, а не перекупників. Сам гуртовий ринок торгівлею не займається, він лише

створює для неї умови. Що ж до України, то тут ніколи не вистачало коштів для підтримки виробників, а для підтримки продавців вони взагалі не виділяються.

Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж останнього десятиліття розширилися масштаби і зросла ефективність співробітництва українських аграрників із суб'єктами економічної діяльності зарубіжних країн, виріс інтерес іноземних інвесторів до аграрного сектора України. Однак рівень інвестування останнього поки що не відповідає ні можливостям сільського господарства нашої країни, ні його потребам. Це зумовлено різними причинами, що знижують привабливість українського аграрного середовища: недосконалістю українського законодавства, що породжує корупцію і хабарництво у цій сфері діяльності; перекосами на користь обслуговуючих, а не виробничих сфер, внаслідок чого аграрне виробництво знаходиться у найгіршому стані; неврахуванням специфіки сільського господарства як галузі з уповільненим розвитком капіталу.

Примітки

1. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Штеффана фон Крамона Таубаделя та Людвіга Штріве, – К.: Фенікс, 1999. – С. 1.
2. Саблук П. Причини кризи в аграрній сфері та напрями виходу з неї / П.Саблук // Фермерське господарство. – 2006. – № 36 (308). – С. 2.
3. Там же.
4. Там же.
5. Николаев А. Зыбкая почва инвестиций в отечественное сельское хозяйство / А. Николаев // Фермерское хозяйство. – 2006. – №33 (305). – С. 10.
6. Левицька Л. Жива вода / Л. Левицька // Голос України. – 2010. – №102 (4852). – С. 2.
7. Там же.
8. Слюсаренко Н. Захід нам допоможе / Н. Слюсаренко // Фермерське господарство. – 2006. – №38 (310). – С. 2.
9. Пасхавер А. Золотые зерна / А. Пасхавер // Корреспондент. – 2012. – №18 (506). – С. 28.
10. Там же.
11. Там же.
12. Там же. – С. 31.
13. Там же. – С. 30.
14. Там же. – С. 31
15. Бреза І. Сітка рятує яблуневий сад / І. Бреза, В. Ништа // Голос України. – 2012. – 26 травня. – С. 17.
16. Слюсаренко Н. Селянам потрібен прозорий гуртовий ринок / Н. Слюсаренко // Фермерське господарство. – 2006. – №36 (308). – С. 11.

Резюме

В статтє делается попытка исследовать основные направления и эффективность сотрудничества сельскохозяйственных предприятий Украины с субъектами хозяйствования зарубежных стран.

*Ключевые слова: аграрный сектор экономики, сельскохозяйственное пред-
приятие, экономическое сотрудничество, аграрный рынок, инвестирование.*

Одержано 14 листопада 2012 р.

УДК 94(437+477)

С.М. Мотрук

УКРАЇНЦІ ЧЕХІЇ: ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ, СУЧАСНЕ СТАНО- ВИЩЕ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються деякі аспекти історичного розвитку, соціально-економічного і правового становища українців в Чехії. Значна увага приділена особливостям національно-культурного життя української громади та основним напрямкам діяльності діаспорних організацій у XX-XXI ст. Аналізуються проблеми, пов'язані із самовизначенням й збереженням чеськими українцями своєї етнічної та культурної самобутності.

Ключові слова: Чехія, Україна, діаспора, міграції, закордонне українство, українська громада, національна меншина, національно-культурне життя, громадські організації чеських українців.

Закордонне українство із здобуттям Україною незалежності виявило себе не лише як об'єкт державної етнополітики, а й предмет всебічного наукового пізнання. Упродовж останнього десятиліття побачили світ чимало наукових праць з історії української діаспори, що є доволі репрезентативними та ґрунтовними на широкому джерельному масиві¹. Знайшла своїх дослідників й громада чеських українців, проте комплексне та всебічне вивчення її історії та сьогодення продовжує залишатися вельми актуальною проблемою для сучасних діаспорознавців. Дослідження вимагають не лише передумови та основні етапи формування української діаспори в Чехії, а й низка проблемних питань, пов'язаних із самовиявленням та збереженням українцями своєї етнічної і культурної самобутності. Йдеться про складний комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників, які в сукупності визначають ті чи інші форми самоорганізації, рівень відтворення діаспорою своїх етнокультурних та етноментальних характеристик, а також ступінь комфортності її співжиття з титульною нацією.

За різними оцінками, число іноземних громадян українського походження, які постійно проживають за межами України, наразі становить від 16 до 20 млн осіб. Закордонні українці розселені майже у 100 країнах світу. Більш, ніж у 60 державах діють близько 2 тис. їхніх громадських об'єднань. Сучасну українську закордонну громаду умовно можна розділити на чотири складові: 1) нащадки (здебільшого третє-четверте покоління) колишніх українських переселенців; 2) автохтонне українське населення

в суміжних з Україною державах; 3) новітня еміграція (так звана четверта хвиля); 4) особи, котрі прийняли громадянство України, постійно проживаючи на території інших держав. Кожна з цих складових має свою специфіку й потребує окремих підходів².

Українці в Чехії належать до етнічних груп, динаміка розвитку котрих є вельми неоднозначною та суперечливою. Це пов'язано з особливостями їхнього багатозікового етноісторичного досвіду та політичного становища. Так, згідно з даними переписів населення 30-90-х років ХХ ст., чисельність україномовного населення тут скоротилося майже у 2,5 рази. Українці стали другою етнопільнотою, яка найбільшим чином зменшилася у післявоєнні роки (першою були німці). Катастрофічне скорочення українського етномасиву та його сегментація на українців і русинів було чи не найпарадоксальнішим, на думку науковців, явищем у «слов'янізації» Чехословаччини. Воно становило в значній мірі наслідок офіційних масових трансферів 1945-1947 рр., репресій радянських каральних органів проти політичних і духовних лідерів українського національно-визвольного руху в ЧСР, а також соціально-економічних і політичних заходів у регіонах компактного проживання українців. Невиважена державна етнополітика стала поштовхом не тільки до різкого кількісного зменшення українців протягом післявоєнних десятиліть, а й спричинила деформацію самосвідомості та призвела до втрати національної ідентичності³.

Певні позитивні зрушення в українському середовищі відбулися упродовж 70-х років ХХ ст.: якщо в 1970 р. на теренах Чехії проживало 9,8 тис. українців (русинів), то в 1980 р. – 10,4 тис. Специфіка зростання чисельності національної меншини в цей період пояснюється частково впливом відродження національної свідомості в 1968-1969 рр., поживаленням культурно-національного життя та прийняттям Конституційного закону №144 про становище національностей в Чехословаччині, де були закріплені права і назва – українці (русини). На жаль, більшість гарантованих прав не отримали подальшої законодавчої розробки й реалізації на практиці, що, безперечно, негативно вплинуло на розвиток чеських українців у майбутньому. Незважаючи на певну стабілізацію чисельності українського анклаву, вже під час перепису населення Чехословаччини 1991 р. визнали себе українцями 8,22 тис. громадян, близько 1,9 тис. осіб – представниками русинської нації⁴.

Згідно з переписом населення, який проводився у 2001 р., назвалися українцями 5385 громадян Чеської Республіки. За цими даними українці становили шосту національну меншину після словаків, поляків, німців, угорців, ромів. Частка осіб в їхньому середовищі у віці понад 50 років досягла 41,3%, тоді як питома вага вікової категорії до 14 років – 12,3%⁵.

Наразі українці стали найчисельнішою громадою іноземців в ЧР. Такими є дані перепису населення 2011 р. Згідно з цими даними, серед іноземців на першому місті перебувають саме українці – їх понад 117 тис. чол., за ними – словаки, в'єтнамці, росіяни (2,7 млн громадян під час перепису

відмовилися назвати свою національність). Водночас за матеріалами семінару «Українська міграція до ЧР», що відбувся у Львові в липні 2011 р., із 410 тис. іноземців, які мешкають в Чехії, українці складають 127 тис. На другому місці словаки (71 тис.). Себто, майже 30% усіх мігрантів ЧР – українці. У цілому українська національна меншина в Чехії за останні п'ять років збільшилася на третину⁶.

Проте офіційна статистика неповністю і не завжди точно відображає реальну кількість українців в Чехії. Тому дані про їхню чисельність, що містяться в різних джерелах, суттєво різняться. Наявні розбіжності наразі пояснюються об'єктивними асиміляційними процесами, рівнем самоідентифікації чеських українців та неоднозначним впливом на них четвертої хвилі еміграції, котра перманентно змінює обличчя місцевої української громади. Для новітніх емігрантів питання національного самовизначення має переважно ситуативний характер і залежить від місця проживання, роботи, кола людей, з якими вони спілкуються, рівня знання чеської мови тощо. Така кон'юнктурна позиція представників останньої еміграційної хвилі далеко неоднозначно сприймається в середовищі титульної нації та місцевої діаспори. У цілому сучасна громада чеських українців, як і більшість інших закордонних українських громад у світі, переживає чимало труднощів: послаблення зв'язків між старшим і молодшим поколіннями, нестабільна динаміка чисельного та вікового складу її громадських організацій, існування певних суперечностей між ними, відсутність дієвого механізму захисту та інтеграції мігрантів в чеське суспільство, співпраці з історичною Батьківщиною, погіршення акцептації українців та України чехами⁷.

Чехія завжди належала до тих слов'янських країн, котрі традиційно притягували та привертала до себе українців: через історико-культурну спорідненість, мовну близькість, високий рівень демократичності, неповторної художньої «аури», а також гарно розвиненої економіки. В історії формування української громади в Чехії дослідники простежують декілька хвиль масового переселенського руху з України: 1) еміграція кінця XIX – початку XX ст., за часів Австро-Угорської імперії, коли західна частина України була її складовою; 2) еміграція після Першої світової війни, коли ЧСР стала притулком для великої кількості українських політичних мігрантів із Східної та Західної України; 3) еміграція після Другої світової війни (суттєво менша за чисельністю), значну частину якої склали учасники збройної боротьби проти більшовизму та нацизму – бійці УПА, військовослужбовці 1-го Чехословацького армійського корпусу, сформованого в СРСР, а також переселенці із Закарпаття та Східної Словаччини; 4) еміграція кінця XX – XXI ст., зумовлена соціально-економічними причинами, гострою кризою в Україні, безробіттям, інфляцією. Ця найпотужніша «економічна хвиля», яка розпочалася у 90-х рр., наразі триває⁸.

Українська міграція в Чеські землі має давню традицію. Деякі науковці датують появу перших значних еміграційних хвиль українців серединою

XVI ст. Протягом багатьох десятиліть українці мандрували сюди на навчання, сезонні роботи або на службу до армії. У 1770 р. в Моджанах виникла перша українська школа, що в 1885 р. нараховувала 335 учнів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігається масовий приплив галицької інтелігенції, яка вела тут активне громадсько-культурне життя. Прага дала політичний притулок українським патріотам, переслідуваним російською та польською владами. Якраз в Празі у 1876 р. з'явилось перше безцензурне видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка. У 1902 р. виникла Українська громада, членами якої стали українські студенти празьких вищих навчальних закладів⁹.

Проте аж до 1914 р. йшлося лише про невелику групу українців, у середовищі котрої поступово наростали прагнення, спрямовані на використання чеського оточення як однієї з «лабораторій», де завершувалася розробка програми створення незалежної держави. Після Першої світової війни, коли на території новоутвореної Чехословацької республіки опинилися десятки тисяч українських військовополонених та біженців, ця країна стала одним з найбільших у Європі центрів української еміграції. Йшлося, зокрема, про воїнів армії УНР, січових стрільців, видатних діячів культури. Усі ці люди після придушення української державності більшовиками прагнули знайти в ЧСР притулок, сприятливі умови для життя, праці, політичної діяльності. Уряд Т.Масарика чимало зробив для них. Саме політична еміграція міжвоєнної доби дала світу вагому частину української діаспори¹⁰.

У 20-30-х роках XX ст. Чехословаччина перетворилася на потужний осередок наукового, культурного та громадсько-політичного життя, де об'єдналися кращі сили української інтелігенції. На початок 1922 р. загальна чисельність українських емігрантів, які змушені були залишити Батьківщину після поразки самостійницьких, національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і дістали притулок у Чехословаччині, досягла 20 тис. осіб і в подальшому ще більш кількісно зроста за рахунок поповнення студентами і науковою інтелігенцією. Згодом, коли по закінченню навчання в українських й, частково, чехословацьких вищих навчальних закладах певна кількість українців переїхала до Галичини, на Волинь і Закарпаття або в інші країни, загальне число емігрантів скоротилося. Тим не менше на 1934 р. їх тут перебувало ще до 16 тис. осіб. Крім Праги, українські скупчення були в Подєбрадах, Плзні, Пардубіце, Градець Кралові, Брно, Ліберці, Пршіві, Моравській Оставі та ряді інших міст¹¹.

Отже, можна стверджувати, що в міжвоєнні роки Україна та українське питання посідали важливе місце в політиці ЧСР. Ця політика, попри всі тактичні зигзаги й вимушену міжнародними обставинами еволюцію, виявилася, в цілому, досить реалістичною та конструктивною щодо українських справ. Проте з осені 1938 р. становище української громади почало суттєво ускладнюватися, що було пов'язано з кризою чехословацької державності та початком довготривалого впливу тоталітаризму в Центральній Європі.

Після Другої світової війни та чехословацького лютевеного комуністичного перевороту 1948 р. посилювалися негативні тенденції в житті української громади. Діяльність українства в Чеських землях зазнавала утисків та зводилася до мінімуму. Практично всі українські установи, створені емігрантами, було ліквідовано як «антирадянські» та «буржуазно-націоналістичні», а ті діячі національної культури, які не встигли або не захотіли виїхати на Захід, були насильно депортовані до СРСР та репресовані. Арешти НКВС та вивезення українців до Радянського Союзу, разом з окупацією країни в 1968 р., призвели до зникнення в Чехії сильного осередку політичної еміграції та переміщення центру культурно-громадського життя українців до Пряшівщини, де існувало 250 українських сіл. Тому активізація там українства за посткомуністичної доби поставила перед громадою нове завдання – «зберегти власну ідентичність, але й виносити українське питання достойно на майоритетне чеське населення»¹².

Представники української національної меншини опинилися серед жителів різних регіонів Чехії. Однак тільки в Празі та деяких містах і селах на крайньому заході, у прикордонні з Німеччиною, вони мешкали компактно, створюючи невеликі національні вкраплення в переважаючій масі місцевого чеського населення. Саме в Судети українців переселяли після Другої світової війни (15 тис. вихідців з Пряшівщини), зважаючи на масову депортацію німців. У 50-60-х роках ХХ ст. відбувалося масове переселення русинів-українців з переважно однонаціональних населених пунктів до західної Чехії та Моравії. До місць компактного проживання українців у Чехії належить також місто Яромерж на півночі країни. Колись сюди прибували в основному українці з Волині. Вони створили Об'єднання волинських чехів, яке існує до теперішнього часу¹³.

Одним із перших організаторів національно-культурної роботи в українському середовищі у післявоєнні часи став Культурний союз українських трудящих Чехословаччини (КСУТ), утворений у 1951 р. Саме тоді з'явилася ціла низка нових українських видань. Перш за все це щотижнева газета «Нове життя», орган КСУТ, ілюстрований щомісячник «Дружно вперед», літературно-публіцистичний двомісячник «Дукля». Наприкінці 60-х років ХХ ст. Союз об'єднував 7,5 тис. членів у 268 осередках¹⁴.

Події 1968-1969 рр. викликали до політичного життя рух української національної меншини за своє національне відродження, спрямований на створення сприятливих умов для збереження самосвідомості і оптимізацію процесу вільної самоідентифікації. Українці, які проживали на теренах Чехії, фактично не мали своєї політичної чи культурно-освітньої організації. Діяльність КСУТ обмежувалася Пряшівщиною, в крайньому випадку – Словаччиною. Проте під впливом демократизації чеського суспільства, його плюралізації, в результаті чого виник ряд незалежних громадсько-політичних об'єднань, в липні 1968 р. була нарешті заснована організація українців Чехії – Український культурно-освітній союз. Його членами стали 4 тис. українців, які проживали в Празі, в основному представники інте-

лігенції, а також добре організована і національно свідомою групою студентів Карлового університету. Ініційовані ними акції, зокрема, вечір, присвячений Т.Г.Шевченку, мали цілковито політичну спрямованість та віддзеркалювали ті настрої, котрі панували серед українського населення. Почали відновлюватися контакти чеських українців із західною українською діаспорою¹⁵.

У результаті придушення «празької весни» та проведення консервативними силами політики «нормалізації» в 70-80-х роках ХХ ст. «неблагонадійну» громадськість країни було вилучено із офіційного політичного життя. У цих умовах відбулася швидка деполітизація української етнічної меншини. На довгий час були придушені національно-демократичні тенденції в її середовищі, що повністю відповідало пануючій концепції злиття націй. «Ось так ми усі й дочекалися 1989 р., коли українська громадськість, всі її структури, установи та організоване життя – давно ліквідовано, – зазначала колишня лідерка громади Л.Райчинець. – Українське життя в Чехії, зокрема в Празі, збережено тільки в умовах сімейних, в умовах найпростіших людських взаємин». Тому українство Чехії з натхненням привітало політичні зміни, які розпочалися після повалення комуністичного режиму, заявляючи про початок етнополітичного ренесансу. «Дивлячись на те, що кожна національна меншість є в багатьох оглядах природною частиною населення майоритетного, пройшла й українська спільнота в період загальної державної політично-громадської кристалізації чеського середовища своїми внутрішніми шляхами, своєю кристалізацією»¹⁶.

«Оксамитова революція» 1989 р. в Чехословаччині та розпочата нею демократична трансформація суспільства звернула увагу на складність процесу кристалізації національної свідомості українців та створення нової основи їхнього культурно-політичного життя. Виникнення Громадянського форуму, який об'єднав в період революції практично всі демократичні сили республіки, та тимчасове існування його національної секції сприяли пошуку шляхів консолідації української меншини. Вже наприкінці 1989 р. у Чехії розпочав свою діяльність Громадянський форум українців (ГФУ). Програмними цілями ГФУ було визначено: розвиток шкільництва українською мовою, створення мережі гуртків українознавства, художньої самодіяльності, дослідження та збереження місцевих пам'яток української історії та культури, з'ясування долі втрачених архівних та бібліотечних матеріалів, налагодження зв'язків з іншими українсько-руси́нськими осередками, з Україною та українською діаспорою¹⁷.

У січні 1990 р. відбувся позачерговий з'їзд КСУТ, який поставив за мету проаналізувати його діяльність, реорганізувати апарат, сформувати новий зміст і напрями подальшої роботи. У результаті організація набула нової назви – «Союз русинів-українців Чехословаччини» (СРУЧС). З'їзд прийняв тимчасовий Статут, схвалив документ під назвою «Меморандум українців-руси́нів Федеральним зборам ЧСФР, Словацькій національній раді й уряду», де викладалася програма діяльності Союзу в нових умовах¹⁸.

Проте визначена з'їздом компромісна самоназва меншини «русини-українці» не припинила протистояння прихильників «української» та «русинської» орієнтацій, насамперед поміж національної інтелігенції. Новостворена організація об'єднала понад 11 тис. членів і охопила своєю діяльністю всі райони, в яких проживало україномовне населення. Розвинена мережа філій дала їй змогу проводити досить активну культурно-освітню роботу. Під опікою СРУЧС знаходилося майже 80 українських шкіл, проводилися свята національної культури, фестивалі, конкурси¹⁹.

Процес демократичної трансформації приніс чимало позитивних моментів в національно-культурний розвиток української національної меншини. Серед них: вільний вибір національності, релігії, політичних партій; скасування політичної цензури в засобах масової інформації; реабілітація несправедливо засуджених та репресованих людей; реабілітація греко-католицької церкви; приватизація малих та середніх підприємств; повернення колишнім власникам їхнього майна; відкриття кордонів і можливість вільного подорожування; заснування Посольства та консульств України у Чехії та Словаччині; виникнення нових громадських організацій²⁰.

Важливою подією в житті діаспори стало створення перших у посткомуністичну добу офіційно зареєстрованих її громадських організацій в Чеських землях. Це – Об'єднання українців у Чеській Республіці (ОУЧР), яке було засновано 4 червня 1990 р., та Українська ініціатива в Чеській Республіці (УІЧР), котра заявила про себе після розколу ОУЧР та провела установчі збори 30 травня 1994 р., а невдовзі стала членом Європейського та Світового конгресів українців, а також отримала представництво в Раді з питань нацменшин при уряді ЧР. Функціонуючи переважно в Празі, ці організації прагнули розширити діапазон і географію своєї діяльності та з часом розбудували мережу регіональних філій: ОУЧР (нині ОУПУ – Об'єднання українців та прихильників України) – для Моравії та Сілезії з центром в Оставі (1992 р.), в Карлових-Варах (1993 р.), Брні (2005 р.); УІЧР – в Зліні, Усті-над-Лабем (1997 р.), Тепліце (2000 р.) та Хомутові (2004 р.). Почали об'єднуватися також українці Південної Чехії, що засвідчила акція, проведена Мультикультурним центром у Чеських Будейовицях на початку 2006 р. Заявили про свої наміри створити нову організацію і приєднатися до роботи УІЧР й українці Карлових Вар. Крім того у 1999 р. було засновано Клуб української молоді УІЧР²¹.

У листопаді 2001 р. Міністерство внутрішніх справ Чехії зареєструвало некомерційну організацію під назвою «Форум українців ЧР». Організацію було засновано на тлі бурхливих подій в Україні з метою захисту прав та свобод українців за кордоном, підтримки та реалізації проектів, спрямованих на розвиток української діаспори в Чехії. Для вирішення поставлених завдань Форумом передбачалися: розвиток української інформаційної продукції (кіно, телебачення, радіо, друковані засоби масової інформації), заснування консультаційно-інформаційних центрів з питань економіки, права, культури та мистецтва²².

Українське життя в Чеських землях, крім вищезазначених, представлено ще деякими організаціями, що утворилися тут після 1989 р. й розпаду ЧСФР. Поміж ними Об'єднання українок в ЧР, зареєстроване в грудні 1998 р, яке поставило за мету «допомогти розвиткові та збереженню ідентичності національних меншин». Водночас спроба організувати діяльність Товариства українських лікарів, покликаного продовжувати традиції аналогічної структури 20-30-х років ХХ ст., виявилася невдалою. Певні проблеми вивчення й поширення в чеському суспільстві знань про історію та культуру України, її окремих регіонів знаходяться зазвичай в полі зору таких об'єднань з переважно чеською членською базою, як Комітет у справах чехословацьких громадян, незаконно вивезених 1945 р. до СРСР «Вони були першими», Товариство друзів Підкарпатської Русі, Товариство русинів²³.

Динамічні зміни у структурі і становищі української громади протягом посттоталітарних десятиріч спричинили появу громадських об'єднань українців (наразі їх близько 15), які займаються не тільки проведенням культурно-масових заходів, а й наданням юридично-правових консультацій, практичної допомоги в адаптації проживання, працевлаштування і соціального забезпечення емігрантів. Це – Асоціація українців в ЧР, «Берегія», «Джерело», «Родина», «Рута», «Скарб», «Українська професійна спілка», «Українська Свобода», «Укргазета», «Українська європейська перспектива» та ін. Наразі триває процес самоорганізації громади і продовжує формуватися її етнокультурна інфраструктура, оскільки громадські організації охоплюють лише 10% українських громадян, які мешкають в Чехії²⁴.

Вищезгадані громадські організації та об'єднання згуртували на своїй платформі чимало українців, русинів та прихильників української нації. Їхня активність спрямована передусім на збереження і розвиток національної самосвідомості українців, задоволення різноманітних потреб, розповсюдження українських справ серед титульного населення та розвиток чесько-українських контактів. Різними засобами вони допомагають членам громади передусім вирішити двоєдине завдання – зберегти себе як окрему самобутню спільноту й водночас інтегруватися в місцеве суспільство. Другі Звітно-виборчі збори УІЧР (2004 р.), наприклад, звернули увагу на необхідність створення координаційної ради українських організацій в Чехії, а також «у зв'язку із вступом Чеської Республіки до ЄС вивчити питання дотаційної політики і розпочати співпрацю з українськими організаціями інших європейських країн над спільними проектами в рамках ЄС, зосереджуючи увагу на підтримці українства в регіонах ЧР, і посприяти встановленню місцевих організацій»²⁵. Проблеми удосконалення роботи регіональних структур, керівних органів та внесення змін до Статуту УІЧР, «які відповідають сучасному розвитку організації, зокрема, праці з громадою та іншими чеськими й міжнародними інститутами», були в центрі уваги третіх Звітно-виборчих зборів УІЧР (2010 р.)²⁶.

Разом з іншими діаспорними організаціями УІЧР стала співзасновником Асоціації національних об'єднань (АНС) Чеської Республіки, яка була зареєстрована Міністерством внутрішніх справ в жовтні 1999 р. АНС покликана в якості «інформаційного, дискусійного та координаційного осередку громадських спілок тих націй, що проживають в ЧР, піклуватися про збереження та розвиток культури й засад власної ідентичності, зокрема, мови, традицій та творчої спадщини як засобів збагачення плюралістичного демократичного суспільства». Асоціація не тільки презентує інтереси нацменшин (словаків, поляків, угорців, німців, болгар, греків, ромів, українців), а й координує дискусію між її членами та державними установами²⁷.

Чималий авторитет та популярність завоювали різного роду культурно-політичні та благодійно-гуманітарні заходи, ініційовані організаціями української діаспори: «круглі столи», бесіди, зустрічі, конференції, семінари, симпозиуми, освітні, спортивні акції, вечори пам'яті видатних українських діячів, авторські виставки, вистави, вернісажі, фестивалі, вечорниці, концерти, літературно-художні композиції, дискотеки, дитячі шоу, влаштування гастролей українських музичних гуртів, екскурсій для молоді в Україну, цикл «Українські зустрічі», традиційні акції «Дні української культури», «Маланчин вечір», «Зустріч культур», «Шевченківські дні», відкриття меморіальних дошок у пам'ять українських і російських емігрантів, пам'ятників, панахиди на Ольшанському цвинтарі, допомогіві кампанії тощо. Успішно функціонують чесько-український церковний хор Св. Володимира, хор «Бизантійон», тріо «Ігніс», творчі колективи «Берегиня», «Джерело», «Родина», до складу якого входить танцювальна група «Богемія», дитячий гурт «Барвінок», футбольний клуб «Форум українців ЧР» (восени 2009 р. об'єднався з командою «Інферно») тощо. Осередками українського культурно-релігійного життя стали греко-католицька церква Св. Климента, а також православні собори Кирила і Мефодія й Благовіщення Діви Марії в Празі (на жаль, реєстрація товариства «Українська греко-католицька церква в ЧР» була відхилена владою)²⁸.

Виходячи з інтелектуально-культурної традиції українців, які проживали в Чехії у 20-30-х рр. ХХ ст., УІЧР ініційовала проект щодо відновлення традицій Музею визвольної боротьби України та заснування Українського національно-культурного Центру (УНКЦ). Переговори з відповідними Міністерствами тривали кілька років. Певні позитивні зрушення відбулись у 2006 р., коли організація створила власний рахунок УНКЦ, куди можна надсилати пожертви. 16 квітня 2011 р. в приміщенні Української гімназії відбулося відкриття громадської організації «Український національно-культурний Центр» в м.Прага, метою діяльності якого є «налагодження культурних, комерційних, освітніх, наукових і промислових зв'язків між Україною і ЧР, українського бізнесу та українського народу в Чехії та інших країнах Європи». Однак через адміністративні перепони чеському українству досі не вдалося в повному обсязі повернути назад спадщину своїх предків²⁹.

Напередодні запланованого на березень 2011 р. перепису населення розгорнулася акція «Будьмо – визнай себе українцем!», в ході якої активно поширювалося гасло: «Кожний свідомий українець зберігає мову, культуру і визнає себе українцем». В серпні 2012 р. українські організації Чехії у відповідь на прийняття т.з. «мовного закону» в Україні виступили із заявою, де закликали своїх співвітчизників в усьому світі об'єднатися з метою захисту української мови³⁰.

Останніми роками УІЧР також підключилася до реалізації проекту, в рамках якого учні чеських початкових шкіл знайомляться з українською історією, географією, побутом. Проект реалізується у співпраці з іншими організаціями, що намагаються позитивно презентувати нацменшини в чеському суспільстві. Особлива увага в цьому сенсі надається налагодженню плідної співпраці з Організацією підтримки меншин³¹.

Питома вага серед членів УІЧР вихідців із Східної Словаччини зробила вельми актуальним дотримання делікатного підходу стосовно їхніх культурних уподобань, пошани та розуміння специфічного за етнографічно-історичними даними регіону, особливо на тлі активізації політичного руху. Для цих людей було започатковано програму-цикл під назвою «З краю Духновича»³².

Невід'ємною складовою частиною життя української спільноти в Чехії стала інформаційно-видавнича діяльність. 21 травня 1992 р. був заснований і досі виходить українською мовою культурно-політичний часопис «Пороги» (УІЧР), який був спочатку щоквартальником, згодом двомісячником та двотижневиком. Інколи він виходить у «здвоєному» місячному форматі. У зв'язку із зменшенням державних дотацій було прийнято рішення про перехід з 2011 р. від концептуального формату двомісячника (6 номерів на рік) на інтенсивний двотижневик (24 номери). Крім того різні аспекти життя українців висвітлюють на своїх сторінках греко-католицький церковний вісник «Єдиним серцем», декілька бюлетенів ОУПУ та кварталник «Остравська просвіта». В Празі зусиллями УІЧР та Клубу української молоді видаються тижневики «Інформаційний вісник» та «Український огляд», громадських організацій «Рута» та «Укргазета» – «Український журнал» та «Українська газета». Побачили світ «Календар української громади в ЧР» та «Календар українських історичних подій» на 2011 р. У вересні 2003 р. було створено, а на початку 2010 р. суттєво удосконалено Інтернет – сторінку УІЧР, яка надає різноманітну інформацію двома мовами про актуальні події українського життя в Чехії. Мають свої Інтернет-сторінки й інші об'єднання чеських українців. На хвилях радіо «РЕГІНА ПРАГА» з 1992 р. регулярно проводяться передачі для українців³³.

Про дедалі більше зацікавлення українською тематикою після «оксамитової революції» свідчить створена в січні 1991 р. Чеська асоціація українців (ЧАУ), яка об'єднує 44 особи (з них 2 – почесні члени) з метою поширення в Чехії знань про Україну та українську культуру. Це – вчені, педагоги, перекладачі, критики, публіцисти, діячі культури. Діяльність

ЧАУ спрямована на організацію лекцій, семінарів, бесід, дискусій, «круглих столів», конференцій передусім для науковців та студентів. Деякі акції ЧАУ проводить у співпраці із Слов'янською бібліотекою при Національній бібліотеці ЧР, нинішній фонд якої становить 750 тис. томів. Українське відділення бібліотеки нараховує понад 30 тис. томів. Тут зберігається не тільки різнопланова українська література, а й чисельні архівні матеріали, мистецькі твори, багата збірка старої та сучасної періодики³⁴.

Вагомим досягненням чеської україністики став українсько-чеський двотомний словник, виданий в 1994-1996 рр. Завдяки фінансовій допомозі Міністерства культури ЧР в 2002 р. побачила світ публікація Т.Беднаржової та Ф.Янчика «Українські могили в Чехії», котра знайомить чеського читача з видатними українськими діячами науки і культури. На її сторінках вміщено майже 200 імен осіб, могили яких збереглися здебільшого на Ольшанському цвинтарі в Празі. Серед фундаментальних розробок останнього десятиліття – публікація 2005 р. під назвою «Україна у свідомості чехів – майбутнє у традиції», присвячена 75-й річниці Першого конгресу славістів, який проходив у Празі³⁵. У 2008 р. відбулася презентація нового українсько-чеського словника, а також першої надрукованої в Чехії антології сучасної української літератури «Експрес Україна». Восени 2009 р. у співпраці з Інститутом славістичних та східноєвропейських студій було влаштовано низку лекцій та семінарів під назвою «Перекладом до зближення культур»³⁶.

Чимало прихильників знайшла створена на початку 90-х років ХХ ст. спеціальність – україністика в Масариковому університеті (Брно) та університеті Палацького (Оломоуц). Наприклад, у 1993 р. в Масариковому університеті україністикою займалися лише 5 студентів, наразі – 52, до того ж курс набирається щороку (раніше – раз на два роки). В Інституті східноєвропейських студій філософського факультету Карлового університету (Прага) запроваджено магістерські та бакалаврські програми вивчення української мови. Традиційними тут стали Українські вечори³⁷.

Становище та діяльність національних меншин постійно знаходяться в полі зору чеської влади. Як інтегрована частина чеського суспільства вони використовують гарантовані їм Конституцією ЧР (1992 р.) права: розвивати власну культуру, поширювати і збирати інформацію рідною мовою, об'єднуватися в національні товариства. Закон ЧР про права національних меншин зобов'язує державу підтримувати їхні інтереси та задовільняти потреби³⁸. Цьому, зокрема, підпорядкована діяльність Ради з питань національних меншин при уряді країни (з дорадчими повноваженнями), до складу якої входять представники тих діаспор, котрі традиційно проживають на теренах Чехії щонайменше 100 років, а також спеціальних комітетів та комісій, які створюються на рівні місцевого самоврядування. Голос радника при розробці законів та державних проектів, що стосуються національних меншин, має УІЧР. Вона представлена в усіх важливих державних комісіях та радах з питань нацменшин (хоча й не завжди адекватно)³⁹.

Закон закликає й місцеве самоврядування країни усіляко підтримувати національні меншини. Обов'язком столичного магістрату і статутних міст є створення спеціальних комісій та комітетів. Якщо кількість представників нацменшини досягає 5% і більше, то створюється комітет у представницькому органі. У Празі цей показник, за переписом населення 2001 р., склав 3,5%, тому в місті працювала лише відповідна комісія. Комісія для нацменшин мерії столиці Праги, що є дорадчим органом, існує з 2000 р. Від кожної меншини, в тому числі української, вона завжди має 2 члени. В комісії обговорюються питання грантів, фінансування містом національних меншин. 3 млн чеських крон виділяється на їхню культурну, освітню, публіцистичну діяльність. Від 1999 р. впроваджується загальноміська програма підтримки акцій нацменшин. За цей час вийшло понад 60 книжок, причому деякі з них складають вже цілі томи. Тривалий час підтримується фестиваль «Прага – серце народів». Разом із 8-ми іншими містами Прага отримала у 2000 р. титул Європейського міста культури. Влаштувавши понад 400 різноманітних заходів, в яких взяли участь й представники української діаспори, столиця ЧР постала як традиційний загальноєвропейський центр культури та освіти. У 2007 р. тут було відкрито довгоочікуваний осередок національно-культурного життя – Будинок нацменшин⁴⁰.

Уряд ЧР надає посильну фінансову підтримку діаспорним структурам, їхнім культурологічним акціям та видавничій діяльності. Так, наприкінці 90-х років ХХ ст. національні громади країни, в тому числі українська, отримували фінансування в обсязі 25 млн крон. У травні 2004 р. Рада з питань національних меншин запропонувала підвищити дотації, котрі виділяються з держбюджету, з 30 до 40 млн крон на рік, зауваживши, що «сума, яку отримують нацменшини в Чехії, у кілька разів менше, ніж в інших європейських державах і вже п'ять років не враховує інфляцію». Проте самі представники нацменшин вважають обсяг коштів для власної діяльності наразі достатнім. Проблема, на їхню думку, полягає у надзвичайно суворому контролі доходів діаспорних організацій, які повинні заробляти самостійно 30% від наданої державою суми. Втручання держави у справи громадських об'єднань оцінюється ними як надмірно велике. ЧР поки що у рамках політики щодо нацменшин випускає гранти, по які може звертатися претендент. Ніщо не є досконалим, але на даний час метод дотаційної політики принаймні дає меншинам можливість самореалізації⁴¹.

Суттєвою проблемою для Чехії та місцевої української громади стала масова імміграція, яка поряд з економічними аспектами доповнюється політичними, етнічними і морально-етичними. Якщо у 1990 р., за офіційною статистикою, тут було зареєстровано лише 35 тис. громадян інших держав, то в 2001 р. – 105 тис., 2004 р. – 254 тис., а наприкінці 2010 р. вже понад 425,3 тис. іноземців. В цілому чисельність іноземців в ЧР за останні десять років зросла на 261%⁴².

Чеські національні та міжнародні, урядові й неурядові інституції вживають різноманітних заходів для регламентації становища мігрантів та їх-

нього інтегрування в життя країни. 8 листопада 2005 р., наприклад, відбулися громадські слухання в Сенаті ЧР з приводу легалізації іноземців, 13 грудня – семінар у Празі за участю політиків та науковців. На початку 2006 р. Чехія долучила Україну до програми «Активний вибір», за якою із-за кордону запрошують кваліфікованих спеціалістів. Чеські громадські організації, що займаються міграцією, провели агітаційну акцію серед політиків та журналістів під назвою «Регулювання нелегальної міграції». Так вони називають легалізацію іноземців без дозволу на перебування, подібно тому як здійснили свого часу Португалія, Іспанія, Польща та ін. Тоді ж термін отримання іноземцями дозволу на проживання в ЧР було скорочено удвічі. Для них з'явилася можливість стати жителями Європи – резидентами ЄС. Міжнародна організація з міграції Прага (чеською – ЮМ Прага, українською – МОМ Прага) у рамках проекту «Консультації та пряма допомога мігрантам в скруті», що реалізується разом з УІЧР за допомогою «Фонду Відкритого Суспільства Прага», надає консультаційні послуги для іноземців та послуги асистента. На Інтернет-сторінках публікується інформація, призначена для орієнтації мігрантів та для вирішення життєвих ситуацій⁴³.

Зростання потужності четвертої хвилі еміграції стало одним з приводів для запровадження чеською стороною візового режиму (з 28 червня 2000 р.). Проте наприкінці 2000 р. українська і чеська сторони повернулися до мінімальних тарифів консульського обслуговування громадян обох країн (віза – 25 дол.) та до безвізових поїздок за наявності дипломатичних або службових паспортів. У відповідь на запровадження Україною безвізового режиму для чеських громадян Міністерство закордонних справ ЧР прийняло рішення про скасування консульського збору на видачу туристичних віз громадянам України на період з 1 травня по 1 вересня 2005 р. Того ж року Чехія та Україна домовилися про створення українсько-чеської робочої групи з питань легалізації працевлаштування українських робітників у ЧР. Однак після розширення Шенгенської зони умови для поїздок українців до Чехії та інших країн ЄС значно ускладнилися. На жаль, українській стороні до сьогодні не вдалося одержати позитивної відповіді від чеського керівництва щодо послаблення візового режиму. Наразі в Україні 85% відмов у заявах про видання візи – за результатами співбесіди. Як підтверджує чеський досвід, поки Україна не спромоглася добитися від Євросоюзу суттєвих поступок з візового питання і у більшості випадків крізь пальці дивиться на брутальні порушення прав українських туристів і трудових мігрантів в країнах ЄС⁴⁴.

Дедалі більшої актуальності набуває проблема формування конструктивних взаємин чеського суспільства з українськими заробітчанами. Серед проживаючих в Чехії іноземців українці беззаперечно превалюють. За чисельністю армії трудових мігрантів наші земляки посіли перше місце. На початку нового тисячоліття в ЧР працювало вже понад 200 тис. українців (за іншими свідченнями – 400 тис.), переважно мешканців західних облас-

тей України, причому лише чверть – легально. Чеські українці працюють головним чином на допоміжних та некваліфікованих роботах (37 тис. чол), будівництві (31 тис.), в переробній промисловості (14 тис.) тощо. Проте прийняті зміни до Закону про перебування іноземців на території ЧР, що набрали чинності з 1 січня 2011 р., спричинили початок відтоку українських заробітчан⁴⁵.

Особливості сучасних українських мігрантів, які обрали ЧР місцем працевлаштування, стали предметом досліджень чеських соціологів. Проведені серед них опитування засвідчили, що нова українська національна меншина в Чехії вельми замкнута, не довіряє місцевим інституціям та поліції, високоосвічена, релігійна, половина її представників регулярно працює у вихідні. Частина їздить на Батьківщину, а Чехію сприймає як свій тимчасовий притулок. Більшість мігрантів у правовому полі залишається незахищеною, в соціальному – невлаштованою, в політичному – безправною⁴⁶.

Широке коло проблем, пов'язаних із становищем українських заробітчан на тлі розгортання четвертої хвилі еміграції, вже тривалий час знаходиться в центрі уваги владних структур та громадських об'єднань ЧР. По-стали проблеми інформування нових мігрантів про особливості місцевого законодавства, соціального забезпечення та ринку праці. Досить добре проявила себе в цьому сенсі УІЧР, до лав якої часто вступають й новоприбулі українці (іноді вони засновують нові громадські організації). УІЧР тісно співпрацює з Посольством України, МОМ та низкою чеських організацій, що займаються мультикультурною проблематикою. Влаштовуються зустрічі представників Посольства України з тими, хто приїхав шукати роботу в Чехії. Всебічну підтримку мігрантам надавав свого часу часопис «Пороги», де вміщувалася інформація про упорядкування документів, адреси та телефони довідкових консультацій, що обслуговують діаспору, контактні телефони культурно-освітніх організацій, перелік запланованих ними заходів та програм (додатки під назвою «Все, що вам потрібно знати»). Цю традицію наразі продовжує громадське об'єднання «Рута», зусиллями якого видано актуальні довідники для заробітчан, а також «Шенгенський інформаційний паспорт». Організації української діаспори допомагають в облаштуванні новоприбулих, в оформленні необхідних документів, вивченні чеської мови (обов'язкове складання іспиту з чеської мови запроваджено владою ЧР на початку 2009 р.), навчанні дітей у школі тощо⁴⁷.

Значна увага наразі зосереджується на сприянні процесу інтеграції сучасних мігрантів, зокрема, на їхніх дітях, які народилися чи дуже маленькими приїхали до Чехії. Для них запроваджено кілька проектів, які були фінансово підтримані Міністерством культури та Міністерством шкільництва ЧР, а також мерією Праги. Найбільший резонанс викликали проекти «Пізнай свою другу Батьківщину» та «Діти – дітям». Восени 2000 р. було започатковано недільну форму курсів для українських дітей «Рідна школа». Через п'ять років в Празі відкрилася перша школа, де українські

діти мають змогу навчатись рідною мовою. До нового навчального року у «Слов'янській школі» було укомплектовано всі класи. Водночас тут розпочала роботу школа вихідного дня, що дає можливість здобути знання про історію рідної країни, вивчити мову та вдосконалити знання з української літератури, взяти участь у гуртках. З 2005 р. починає функціонувати перша в Празі Українська школа при Філії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. На даний час заклад нараховує 120 учнів і називається Українська гімназія в м.Прага. Незважаючи на фінансові труднощі, з 2007 р. працює і надає українським дітям знання рідною мовою празька суботня школа «Ерудит», історія якої розпочалася за допомогою Греко-католицької церкви. На початку 2009 р. в столиці Чехії на її базі відбулося урочисте відкриття Міжнародної української суботньої школи «Свобода», а наступного року була зареєстрована громадська організація «СУШ Ерудит». Наразі тут навчається 30 дітей і працює 9 педагогів⁴⁸.

Загальне збільшення чисельності вихідців з України в Чехії відбилосся на активізації діяльності української спільноти. За словами чільника УІЧР В.Райчинця, суспільство наполягло, щоб в церкві відбувалося служіння українською мовою, оскільки громадяни України складають більшість прохан чеської православної й греко-католицької церков. Церква для українців є об'єднуючим фактором: здебільшого українці підтримують між собою контакти завдяки церкві⁴⁹.

Неабиякою проблемою в житті заробітчан є також ставлення до них з боку місцевого населення. З багатолюдним прибуттям українців на терени ЧР виразно знизилася загальна добра думка пересічного чеха про нашого земляка, суттєво погіршилася акцептація українців та України чехами. Соціологічні дослідження, які часто проводяться в Чехії, свідчать про те, що місцеве населення зазвичай негативно відноситься до іноземців, і чи не найгірше до українців. Майже 51% учасників опитування, проведеного Центром вивчення громадської думки CVVM у 2011 р., висловилися неприязно до наших співгромадян. Ксенофобією грішать навіть молоде покоління: дослідження кількарічної давнини показало, що третина всіх чеських школярів не хотіла б бачити на місці свого партнера українця або українку. Чехи зазвичай ставляться до українців як лише до дешевої робочої сили (більшість з них отримують близько 40% зарплати кваліфікованого чеського робітника) та нерідко вдаються до українофобських закидів. Проте водночас українська робоча сила (надійна, недорога, невибаглива) цікавить більшість чеських організацій та юридичних осіб, а деякі урядовці називають заробітчан «великою опорою для малого та середнього бізнесу» в ЧР. Цікавими є результати досліджень, проведених навесні 2012 р. Соціологи Центру вивчення громадської думки проаналізували ставлення громадян ЧР до 16 нацменшин країни. Згідно ним, українці знаходяться на третьому місці (після ромів та албанців) за негативом з боку місцевого населення⁵⁰.

Таким чином, аналіз проблемних питань, пов'язаних із самовиявленням та збереженням чеськими українцями своєї етнічної і культурної само-

бутності доводить, що українська громада в Чехії представляє собою цікаве історичне та соціокультурне явище. Наразі вона має дієві засоби самореалізації, достатній потенціал для подальшого згуртування, відіграє чим далі важливішу роль у популяризації здобутків і досягнень України. Чеська держава загалом створила гідні умови для повноцінної участі національних меншин в житті країни і за часи існування ЧР певною мірою сприяла діяльності української діаспори. Проте з активізацією четвертої хвилі еміграції з'явилося чимало проблем й відбулося суттєве погіршення акцептації українців та України чехами. У зв'язку з цим перспективи подальшого розвитку української громади пов'язані з пошуком нової концепції її існування, збереженням етнокультурної спільності, розбудовою оптимальної структури культурно-політичного життя. Актуальним є поліпшення координації зусиль діаспорних організацій, залучення представників молодшого покоління та новітньої еміграції до національних товариств, вироблення дієвого механізму захисту мігрантів, інтегрування в чеське суспільство та співпраці з історичною Батьківщиною, формування та реалізація виваженої державної політики щодо закордонного українства. Безумовно, перспективи українців у світі, в тому числі їхньої громади в Чехії, пов'язані, насамперед, із розвитком Української держави. Українська діаспора, яка не тільки прагне зберегти свою ідентичність, а й робить помітний внесок у зміцнення української державності, розуміє це і спрямовує свої зусилля в річище розбудови України як демократичної і правової держави, яка стала б справжнім духовним центром і серцем українства.

Примітки

1. Абліцов В.Г. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті / В.Г. Абліцов. – К., 2007.; Кабузан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселение в 20-е годы XVIII в. / В.М. Кабузан. – М. – 1989 г.; Формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006; Кривда Н.Ю. Українська діаспора: досвід культуро творення / Н.Ю. Кривда. – К., 2008.; Недужко Ю.В. Українська діаспора в процесі відродження державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття) / Ю.В. Недужко. – Луцьк, 2009.; Попок А.А. Закордонне українство як об'єкт державної політики / А.А. Попок. – К., 2007.; Попок А.А. Історична батьківщина-діаспора: європейський досвід взаємин / А.А. Попок, С.Ю. Лазебник. – К., 2003.; Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка. – К., 2003.; Чернова К. О. Українська діаспора як соціокультурна система / К.О. Чернова. – К., 2007 та ін.
2. Євтух В. Б. Закордонне українство / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, А.А. Попок. – К., 2005. – С. 22, 40, 120, 307; Інформаційно-аналітичні матеріали [до парламентських слухань] на тему: «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці». – К., 2009. – С. 3, 63.
3. Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду / І.І.Вовканич. – Ужгород, 2000. – С. 251-252.; Šutaj Š., Zelová A.

- Niektore demografické údaje o vývoji ukrajinského obyvateľstva v Československu // Vývoj a postavenie ukrajinskej národnosti na Slovensku v období vystavby socializmu. – Košice, 1989. – S. 33-36.
4. Заїц Б. У чеському дзеркалі / Б. Заїц // Політика і час. – 1997. – № 4. – С. 51.; Українці в зарубіжному світі / А.М. Шлепаков, І.Г. Буркут, Л.Д. Васильєва та ін. – К., 1991. – С. 96.; Číslo pro každého, 1990. – Priešov, 1990. – S. 5; Statistická ročenka ČSSR. 1987. – Praha, 1987. – S.96.
 5. «Легальна» міграція – відкритий шанс, ... але цього разу не для нас // Пороги. – 2004. / А.А. Попок, С.Ю. Лазебник. – № 4. – С. 24.
 6. Украинская диаспора – самая многочисленная диаспора Чехии (<http://www.rus.newsru.Ua/Ukraine/18dek2011/majzhechexy.html>).
 7. Див.: Райчинець Б., Лівінський О. Українець, який має друзів і ходить до корчми – виняток... // Там само. – 2004. – № 2. – С. 7; Євтух В.Б., Троцинський В.П., Попок А.А. Назв. праця. – С. 307; Cizinci v České republice. (http://www.czco.cz/ciz/cizinci.nsf/i/pocet_cizincu_v_cr).
 8. Див.: Zilynskij B. Ukrajinci v Čechách a na Moravě: stručný nástin dějin. – Praha, 2002. – S. 8-72; Menšiny a migranty v České republice. – Praha, 2002. – S.25-30; Duchovní a kulturně společenská podpora integrace národnostních menšin. – Praha, 2005. – S.3-4.
 9. Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини / М.Мушинка // Українська діаспора. – 1993. – № 3. – С. 42; Українська міграція до Чехії // Пороги. – 2004. – № 4. – С. 24.
 10. Див.: Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945. – Praha, 1993-1996; Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1919-1939). – Praha, 1999; Soupis pramenů k dějinám narodů Ruská, Ukrajiny a Běloruská do roku 1945 z archívu České republiky. – Praha, 2002.
 11. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 575-576; Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 29, 48; Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). – Praha, 1998. – S. 9-10.
 12. Т.Г. Масарик і нова Європа. – К., 1997. – С. 67; Zilynskij B. Ukrajinci v českých zemích v letech 1945-1948. – Praha, 2000. – S.17-19.
 13. Троцинський В.П. Українці в світі / В.П.Троцинський, А.А.Шевченко. – К., 1999. – С. 214-215; Українські поселення: Довідник / А.М. Мілянчик (ред). – Нью-Йорк, 1980. – С. 80.
 14. Зарубіжні українці / С.Ю.Лазебник, Л.О.Лещенко, Ю.І.Макар та ін. – К., 1991. – С. 204.
 15. Віднянський С.В. Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968-1969 рр.) / С.В. Віднянський, Р.М. Постоловський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 63.; Hodnett G., Potichnyj P. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. – Canberra, 1970. – P. 38.
 16. Райчинець Л. Русини-українці Чехії // Десять років демократії (1989-2000). Здобутки і втрати: 50 років Європейському Конгресу Українців. – Ужгород, 2000. – С. 68-69.
 17. Spektrum, 90: Nově vzniklé společenské, zájmové a profesní organizace, hnutí, sdružení, spolky. – Praha, 1990. – S.69.
 18. Зарубіжні українці. – С. 204.

19. Українська діаспора у світі: Довідник. – К., 1993. – С. 36.
20. Мушинка М. Русини-українці Словаччини 90-х років ХХ століття / М. Мушинка // Десять років демократії (1989-2000)... – С. 31.
21. Зарубіжне українство. 1999: Інформ. каталог. – К., 1999. – С. 9; Хроніка громади // Пороги. – 1997. – № 3 – С. 2; 1999. – № 2. – С. 4; 2000. – № 4. – С. 7; 2004. – № 2. – С. 4; 2005. – № 4. – С. 5; 2006. – № 3. – С. 5; Zilynskij V. Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994). – Praha, 1995. – S. 74.
22. В Чехии создан «Форум украинцев». (<http://www.liga.net/news/show/?id=27897>).
23. Райчинець Л. Назв. праця. – С. 71; Zilynskij V. Ukrajinci v Čechach a na Moravě: stručný nástin dějin. – S. 69.
24. «Родина» має новий сайт // Пороги. – 2011. – №4. – С. 4; Цимбал Г. «Берегиня» відзначила свято кохання // Там само. – С. 5; Список пражьких громадських організацій // Там само. – №12. – С. 5. Украинская диаспора. (<http://www.rus.ridna-ukraina.com.ua/diaspora>).
25. Другі Звітно-виборчі збори УІЧР // Пороги. – 2004. – № 3. – С. 6.
26. Звітно-виборчі збори УІЧР // Там само. – 2010. – №2. – С. 4.
27. Asociace národnostních sdružení České republiky: Stanovy. – Praha, 1999. – S. 2.
28. Див.: Райчинець Л. Назв. праця. – С. 69-70; Kalendář ukrajinské menšiny v ČR. (<http://www.ukrajinci.cz>); Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice. (http://wtd.vlada.cz/urad/urad_postaveni.htm); Хроніка громади // Пороги. – 2012. – №1-2. – С. 3-4.
29. УІЧР розпочала проект відновлення «Українського центру» // Там само. – 2006. – №1. – С. 7; Український національно-культурний Центр. (http://www.unkc.org/?page_id=35&lang=UK).
30. Чехия сегодня. (<http://www.czechtoday.cz>).
31. Доповіді для чеських дітей – політичний вплив «(В)вулиці»...// Там само. – 2008. – №1. – С. 4.
32. Райчинець Л. Назв. праця. – С. 70.
33. Ukrajinská iniciativa v ČR. (<http://www.ukrajinci.cz>); Міняємо формат, думи й мету – ні // Пороги. – 2011. – №1. – С. 3; Список пражьких громадських організацій // Там само. – №12. – С. 54; Райчинець Б. Часопису «Пороги» – 20 років. Дякуємо! // Там само. – 2012. – №7-8. – С. 4-5.
34. Česká asociace ukrajinistů. (<http://usvs.ff.cuni.cz/cau.php>).
35. Див.: Беднаржова Т., Янчик Ф. Українські могили в Чехії / Т.Беднаржова. – Прага, 2002; České vědomí Ukrajiny – budoucnost v tradici. – Praha, 2005.
36. Празька україністика видає нову публікацію // Пороги. – 2004. – № 2. – С. 4-5; Новий українсько-чеський словник // Там само. – 2008. – №2. – С. 1; Миронова Г. Брненській україністиці – 15! // Там само. – 2008/2009. – №5-6. – С. 4; Обговорення перекладів в університеті // Там само. – 2009. – №6. – С. 5.
37. Здобутки південноморавської україністики // Там само. – 2010. – №1. – С. 5; Чому варто обрати «Східноєвропейські студії»? // Там само. – 2011. – №3. – С. 3.
38. Конституції нових держав Європи і Азії / Упоряд. С. Головатий. – К., 1996. – С. 517; Закон від 10 липня 2001 р. «Про права членів національних меншин та про внесення змін до деяких законів». (<http://wtd/vlada.cz>).
39. Гайдукевич А. Взаємовідносини чеського уряду та української діаспори в Чеській Республіці в 1993-2006 рр. / А. Гайдукевич // III Міжнародний науковий

- конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк, 2008. – Т. 3. – С. 170.
40. Райчинець Б. Празі міжнаціональні відносини стають міжлюдськими / Б. Райчинець, О. Лівінський // Там само. – С. 8-9; В Празі відкрито Будинок нацменшин // Там само. – 2007. – №3. – С. 6.; Чорней П. Краткая история Чешских земель до 2004 года / П. Чорней, Й. Покорны. – Прага, 2006. – С. 95.
41. Новий закон для національних меншин в ЧР // Пороги. – 2001. – №2. – С. 5.; Нацменшини хочуть 40 мільйонів // Там само. – 2004. – № 3. – С. 4.; Нацменшини не погоджуються із державною політикою щодо них // Там само. – 2005. – № 2. – С. 6.
42. Počet cizinců v ČR. (http://www.czco.cz/ciz/cizinci.nsf/i/pocet_cizincu_v_cr).
43. IOM Praha. // (<http://www.domavcr.cz>).
44. Чехия сегодня. (<http://www.czechtoday.cz>).
45. В Чехии работает около 200 тысяч украинских гостарбайтеров... (<http://www.rabota4you.com.ua/>); Cizinci v České republice. 2005. – Praha, 2006. – S.5-8.
46. Див.: Ukrajinská komunita v České republice. Vyzkumná zpráva projektu pro MV ČR / D. Drbohlav, M. Lupták, E. Janská, P. Šelepová. – Praha, 1999; Pracovní migrace ze Zakarpatské Ukrajiny do ČR / Z. Uherek, N. Valášková, K. Plochová, M. Mušínska. – Praha, 2003.; Drbohlav D., Ezzedine-Lukšíková P. (EDS.). Vyzkumná zpráva: Integrace cizinců v ČR. – Praha, 2004.; Sociální situace a religiozita ukrajinských migrantů v ČR / E. Pavlíková, K. Sládek, V. Cieslarjvá, L. Trlifajová. – Červený Kostelec, 2009.
47. Konzultace a přímá asistence ohroženým migrantům. (<http://www.ukrajinci.cz>).
48. Українські діти в ЧР мають своє 1 вересня // Пороги. – 2006. – №2. – С. 9.; Школа «Свободи» на Угелному Тргу // Там само. – 2009. – №1. – С. 6.; Украинская гимназия в Праге. (<http://www.ukrgymnazium.cz>).
48. Стахів В. Для чого Чехії потрібна інтеграція? // Пороги. – 2010. – №1. – С. 15; Кулацький В. Дефіцит інформації // Там само. – 2011. – №10. – С. 5.
49. Украинская диаспора. (<http://www.rus.ridna-ukraina.com.ua/diaspora>).
50. Федорчак Т. Своєрідність ставлення до українських мігрантів в Чехії / Т. Федорчак // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця, 2007. – С. 251-252; Нас «не переварює» половина чехів // Пороги. – 2011. – №8. – С. 9; В Чехии не любят украинцев (<http://www.segodnya.ua>).

Summary

The article deals with some aspects of historical development, social-economic and legal position of Ukrainians in Czech. Great attention is paid to the peculiarities of national-cultural and political life, basic directions of activity of Ukrainian diaspora organizations in XX-XXI cent. The problems related to the self-determination and maintenance by Czech Ukrainians of the ethnic and cultural originality are analysed.

Key words: Czech, Ukraine, diaspora, migrations, foreign ukrainian society, Ukrainian community, national minority, national-cultural life, public organizations of Czech Ukrainians.

Одержано 9 листопада 2012 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.4)''18'':323.9

О.П. Григоренко

ЗЕМСЬКИЙ Ю.С. ПОЛЬСЬКА, РОСІЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТИ В ЗМАГАННЯХ ЗА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ СЕРЕДИНИ ХІХ ст. – Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.

Історія українського національно-культурного відродження ХІХ ст. на теперішній час є, здавалося б, достатньо вивченою проблематикою нашого минулого. Українські історики, починаючи із В. Антоновича, котрий особисто був причетним до процесів відродженського руху в Україні середини-другої половини ХІХ ст., а згодом – істориків-вихованців школи М. Грушевського, приділили чимало уваги дослідженню українського національно-культурного життя нового часу. Особливого піднесення набуло вивчення вказаної тематики в історіографії незалежної України. Це, зокрема, праці С. Єкельчика, Л. Іванової, А. Катренка, А. Коцура, В. Кравченка, В. Сарбея, С. Світленка, Н. Щербак та ін. Отже, суспільно-політичні процеси в Україні ХІХ ст. є достатньо вивченими, проте, як з'ясується, ця проблематика може отримати нове звучання та навіть, певною мірою, набути інтригуючого змісту за умови розгляду подій нашої історії в контексті загальноєвропейських процесів, що відбувалися того ж часу. Саме в такій концептуальній парадигмі написана монографія Юрія Земського «Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст.».

Ю. Земський досліджує український національний рух ХІХ ст. як один із етапів процесу модерного українського націєтворення. Причому він розглядає діяльність українських націєтворців (власне, діяльність української національної еліти) крізь призму конкурентної боротьби із польським та російським національно-політичними проектами. Тобто, на відміну від традиційного погляду, що панує в нашій історіографії, розглядаючи зазвичай лише дуалізм протистояння українського руху із російською самодержавною владою, у монографії Ю. Земського український національний рух постає складовою загальноєвропейських націєтворчих процесів. Дослідник досить рельєфно вплітає українське національно-культурне відродження у контекст європейських подій формування модерних націй та становлення національних держав.

Назагал у монографії йдеться про прагнення польської, російської та української еліт поширити на теренах Правобережжя серед українського люду національне самоусвідомлення. Природно, що українська еліта

прагнула надати українському простолюду (щонайперше селянам) усвідомлення власної національної ідентичності, опираючись на рідне мовно-культурне середовище, а також плекаючи українські політично-правові традиції. Натомість польська та російська еліти впливали на національні почуття українців, переслідуючи власні національні інтереси, вони вдавалися до націєтворчих практик як до технології з метою вибудови своїх національно-політичних проєктів. Поляки прагнули заручитися підтримкою, аби відродити польську державу в кордонах Речі Посполитої, а відтак розглядали українців Правобережжя одним із народів (разом із білорусами та литовцями) польської політичної нації. Росіяни, в свою чергу, прагнули ідеологічно закріпити свої територіальні завоювання, а тому утверджували міф про так звану велику російську націю як триєдиність «велико-, мало- та білороського племен»

Вже у передмові, Ю. Земський розкриває зміст національно-культурних подій, що відбувалися в Українському Правобережжі середини XIX ст. на тлі європейського націєтворчого процесу. Він зображує тогочасне коло проблем інтелектуального пошуку європейської суспільно-політичної думки, а також відстежує проникнення ідей націєтворення із Західної Європи в Україну.

У першому розділі розглядається процес змін, що відбувалися в суспільній свідомості росіян впродовж 50-х-60-хрр. XIX ст. За документальними джерелами Ю. Земський показує як змінювалися політичні настрої в Російській імперії під впливом поразки у Кримській 1853-56 рр. війні, трансформуючись від ура-патріотичних до високо самокритичних, від консервативного псевдопатріотизму до ліберальних захоплень ідеями докорінного реформування політичної системи імперії. Ю.Земський переконливо доводить, що на короткий час у Російській імперії сформувалося справжнє громадянське середовище, яке успішно вимагало від влади демократичних реформ. Водночас центральна влада – самодержавство – за своєю організаційною природою прагнула будь-що самозберегтися, а отже, втративши авторитет та впливовість серед освіченої громадськості, вимушено заграла з нею, поступаючись жорсткістю цензури, реабілітацією політичних ув'язнених (кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників польського повстання 1831 р.), дозволяючи появу нових видань тощо. Водночас паралельно з цими поступками відбувався пошук нових важелів впливу на підданих, йшов пошук засобів повернення незаперечного авторитету царату. Зрештою, основним інструментом було використано міжнаціональні протиріччя.

У процесі потужної активізації громадськості Російської імперії досить швидко з'ясувалося, що серед неї є прихильники цілком протилежних векторів поступу, і саме на цих протиріччях влада імперії вибудувала свою тактику дій. Ю. Земський документально продемонстрував як успішно імперсько-консервативні сили царату скористалися, зокрема, національними протиріччями поляків та українців в Українському Правобережжі,

аби розпалити серед росіян національні ревнощі та імперські амбіції. Підпорядкована владі публіцистика культивувала в свідомості росіян тотожність розуміння понять «вітчизна» та «імперія», а відтак боротьбу за недоторканість завоювань Російської імперії було прирівнено до високих почуттів патріотизму. Водночас усіх, хто не поділяв таких псевдопатріотичних переконань було тавровано ворогами вітчизни-імперії.

У другому розділі Ю. Земський, аналізуючи особливості структури польської спільноти, що мешкала в Українському Правобережжі, змістовно пояснює внутрішню слабкість польського національного руху в Україні та розкриває закономірності причин поразки Січневого (1863 р.) повстання. Особливо цінними у монографії є документальні знахідки дослідника, що розкривають низинний, місцевий рівень стосунків поміж польською чиншовою шляхтою та українським селянством. Адже саме ці стосунки, зрештою й визначили підсумки повстання.

Найбільш важливим результатом третього розділу є з'ясована Ю. Земським європейськість змісту українського національного проекту, що реалізувався представниками української національної еліти в середині XIX ст. Українська громада вільних, політично самодостатніх, економічно незалежних, освічених селян – а саме такої мети прагнули досягти своєю діяльністю українські націєтворці – цілком узгоджувалася з ідеєю громадянського суспільства, що формувалося того ж часу в Західній Європі.

Окремого відзначення заслуговує ряд відкриттів автора монографії. Так, співставивши зміст листа Ф. Тютчева (щодо доцільності заходів у боротьбі з нелегальними виданнями О. Герцена) із змістом засідань Західного Комітету, опублікованих на початку XX ст. істориком Є. Середоніним, Ю. Земський розкрив мету та технологію підтримки самодержавством ряду прихильних до себе і водночас формально буцім-то вільних видань (с. 82-87). Важливим є також акцентування уваги на постаті Петра Долгорукова, російського аристократа та дисидента, котрий подібно та одночасно із О. Герценом викривав у своєму зарубіжному виданні «Будущность» ганебні сторони російської імперської дійсності і водночас відстоював право українців, разом із поляками, на власне національне самовизначення аж до політичної незалежності (с. 64-65).

Надзвичайно цінними евристичними знахідками є прокламаційні твори, в тому числі й поетичні, в яких українське селянство заохочувалося підтримати польське повстання (с. 157-166). Водночас Ю. Земський розкрив механізм організації імперською владою так званих селянських варт – загонів самозахисту українських селян. Попри те, що російська заангажована публіцистика середини XIX ст. активно пропагувала селянську антипольську варту в Україні як стихійний самоініціативний рух, насправді її організація була досить детально продумана та перебувала під повним контролем російських чиновників на місцях (с. 166-168).

Важливими є також коментарі Ю.Земського в поясненні таких уже давно ніби-то досліджених явищ, як обставини виникнення та заборони не-

дільних шкіл (с. 215-222, 224), активізація створення парафіяльних шкіл на початку 60-х рр. XIX ст. (с. 222-227), проблеми щодо так званої української школи в польській літературі (с. 146-151), щодо балагульського (с. 141-146), пуристського (с. 211-213) та хлопоманського (с. 213-215) рухів в Україні, щодо полеміки на сторінках часопису «Основа» (с. 230-234, 241-245) та проукраїнських публікацій на сторінках «Колокола» О. Герцена (с. 62-63, 272, 274), щодо неопублічних листів П. Куліша та М. Костомарова (с. 279-280) тощо.

У контексті розгляду українського націєтворчого процесу в конкуренції із польськими та російськими націєтворчими зусиллями, нового змісту набули такі документи, як «Відгук із Києва» – відкритий лист Київського осередку хлопоманів (с. 260-261, 275, 281-282), «Лист Харківської громади до Галицької молоді» (с. 258-259), праця П. Куліша «Українофілам» (с. 286-289). Тож, досліджуючи вже навіть відомі питання, а тим більше збагачуючи джерельну базу відкриттям нових документів, Ю. Земський привносить особисте їхнє висвітлення, а також робить узагальнення та висновки, що відзначаються науковою новизною. Не дивно, що вказана монографія набула вже певного розголосу поза межами України. Зокрема, відомий французький дослідник Даніель Бовуа, презентуючи у Москві 6 грудня 2011 р. свою монографію «Гордиев узел Российской империи» (що стала своєрідним поєднанням трьох його раніше написаних книг щодо польсько-російських стосунків у Правобережній Україні, відомих нашим читачам в українському перекладі)¹, наприкінці презентаційної розмови, у контексті рекомендацій російському читачеві літератури із проблематики XIX надзвичайно прихильно відгукнувся про монографію Юрія Земського – див.: Треугольник раздоров: Польша-Россия-Украина Публичная беседа «Полит.ру».

Примітки

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К.: ИНТЕЛ, 1996. – 415 с; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; [перекл. на українську Зої Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 334 с.; Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Даніель Бовуа; [з фанц. перекл. Зоя Борисюк]. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Балушок Василь Григорович (м. Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України.

Берковський Владислав Георгійович (м. Київ), кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву зарубіжної українки, голова Ради директорів центральних державних архівних установ України.

Білецький Павло Миколайович (м. Хмельницький), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Болтанюк Петро Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, академік АН вищої школи України, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Григоренко Олександр Петрович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету.

Гуцал Віталій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Демічев Олексій Андрійович (м. Нижній Новгород, Росія), доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, професор кафедри цивільного права і процесу Нижньогородської академії МВС Росії.

Донець Анастасія Леонідівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Забродський Михайло Петрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Заводовський Анатолій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кононенко Василь Петрович (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в.о. ректора університету.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лаптін Петро Фролович (Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В.П. Затонського (1976-1986 рр.).

Лопацька Наталія Миколаївна (м. Рівне), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука».

Маркова Світлана Василівна (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Михайлик Артур Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Михайловський Віталій Миколайович (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики навчання Інституту лідерства та соціальних наук Київського педагогічного університету імені Бориса Грінченка.

Мотрук Світлана Миколаївна (м. Київ), доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Нечитайло Павло Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «ОАСУ Подільська археологія».

Олійник Микола Петрович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Анатолій Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Папа Ірина (м. Львів) магістр історії, магістрантка Орхуського університету (Данія).

Паур Ірина Василівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перерва Володимир Степанович (м. Біла Церква), кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Прокопчук Віктор Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історич-

них дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сорочан Катерина Сергіївна (м. Харків), аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Старенький Ігор Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Теліга Андрій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Вадим Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Хоптяр Юрій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Якубовський Василь Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

**ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 22**

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-20 03 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,
видане Міністерством юстиції*

Підписано до друку 15.12.2012. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 29,86.

Наклад 150 пр. Зам. № 99.

Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»

32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,

с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.

www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,

вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.